V 930
Б82Фр1

ПОРЕДИЦА ХРОНИК

ФЕРНАН БРОДЕЛ

СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:

ВЪЗМОЖНОТО И НЕВЪЗМОЖНОТО

ПРОЗОРЕЦ

29 10 2009

4 02 0

07. 10. 2010

07 12 200

9 01 2011

08 10 2011

Фернан Бродел

Материална цивилизация, икономика
и капитализъм, XV-XVIII век

ТОМ I

СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:
ВЪЗМОЖНОТО И НЕВЪЗМОЖНОТО

ПРОЗОРЕЦ

© Librairie Armand Colin
© Мария Георгиева, превод
© Буян Филчев, художник
© ИК „Прозорец“ ООД,
всички права запазени

ISBN 954-733-118-3

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministére Français des Affaires Etrangéres, de l'Ambassade de France en Bulgarie et de l'Institut Français.

Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването „Витоша“, се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция, на Френското посолство в България и на Френския културен институт.

Fernand Braudel
Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle
tome 1
LES STRUCTURES DU QUOTIDIEN:
LE POSSIBLE ET L'IMPOSSIBLE

Armand Colin, Paris

Фернан Бродел
СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:
ВЪЗМОЖНОТО И НЕВЪЗМОЖНОТО
първо издание

превод: Мария Георгиева
редактори: Кольо Коев, Георги Цанков
художник: Буян Филчев
коректор: Станка Митрополитска
компютърен дизайн: Калина Павлова
печат: „Балкан прес“ АД

ИК „Прозорец“ ООД
тел. 02 765171, факс 02 746053

Фернан Бродел

Материална цивилизация,
икономика и капитализъм,
XV-XVIII век

ТОМ I

СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:

ВЪЗМОЖНОТО И НЕВЪЗМОЖНОТО

ПРОЗОРЕЦ

235289 930.85"14/17"+930(091)(100)

930
582Пор

Поредица „Хроника“ е основана през 1997 г. по идея на **Роман Томов (1966—1999)**.

Поредица „Хроника“ на Издателска къща „Прозорец“ е удостоена с националната награда **„Христо Г. Данов“** за принос в издаването на хуманитаристика.

Излезли от печат в поредица „Хроника“:

1. **„Философия на неравенството“** от Николай Бердяев
2. **„История на религиите“ — том I** (съвместно с издателство „Галимар“)
3. **„История на Византийската държава“** от Георгий Острогорски
4. **„Образи и символи“** от Мирча Елиаде
5. **„История на религиите“ — том II** (съвместно с издателство „Галимар“)
6. **„Митове, сънища и тайнства“** от Мирча Елиаде
7. **„Исторически корени на вълшебната приказка“** от В. Я. Пропп
8. **„Атлас“** от Мишел Сер
9. **„България в бурно време“** от Александър Цанков
10. **„Черната книга на комунизма“** от Стефан Куртоа, Никола Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковски, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен
11. **„Третият път“** от Антъни Гидънс
12. **„Римска история“** от Теодор Момзен
13. **„Години на промяна“** от Хенри Кисинджър
14. **„Хилядолетието“** от Фелипе Фернандес-Арместо
15. **„История на религиите“ — том III** (съвместно с издателство „Галимар“)
16. **„Петербургски дневници“** от Зинаида Гипиус
17. **„Размишления върху „Дон Кихот“** от Хосе Ортега и Гасет
18. **„Структурите на всекидневието“** от Фернан Бродел

1 000009 Столична Библиотека 146609

БИБЛИОТЕКА-ЧИТАЛНЯ СОФИЯ

6653/00 R

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ 9
ПРЕДГОВОР 13
Глава 1. ТЕЖЕСТТА НА ЧИСЛЕНОСТТА 17
НАСЕЛЕНИЕТО НА СВЕТА: ЧИСЛОВИ ГАТАНКИ 17
Нагоре-надолу: системата на приливите и отливите 18
Недостатъчно числа 19
Как да се изчислява? 23
Равенството Китай – Европа 24
Общото население на света 25
Спорни данни 26
Столетията едни спрямо други 30
Отколешните непълни обяснения 31
Ритъмът на климата 33
ПРЕПОРЪЧИТЕЛЕН МАЩАБ 35
Градове, армии и флотилии 35
Твърде рано пренаселената Франция 38
Гъстотата на населението и равнище на цивилизацията 39
Какво още подсказва картата на Гордън У. Хюс 45
Книга за хората и дивите зверове 47
СТАРИЯТ БИОЛОГИЧЕН РЕЖИМ ОТМИРА С XVIII ВЕК 52
Равновесието отново има предимство 52
Гладът 53
Епидемиите 59
Чумата 63
Цикличната история на болестите 67
1400-1800 година: един дълготраен биологически стар режим 69
МНОГОЧИСЛЕНИТЕ СРЕЩУ СЛАБИТЕ 71
Против варварите 72
Изчезването на великите номади преди XVII век 73
Завладяване на пространства 75
Когато културите се съпротивляват 77
Цивилизации срещу цивилизации 79
Глава 2. НАСЪЩНИЯТ ХЛЯБ 81
ПШЕНИЦАТА 84
Пшеницата и вторичните култури 85
Пшеница и редуване на културите 89
Слаби реколти, компенсации и бедствия 94
Увеличаване на добивите и на посевните площи 96
Местна и международна търговия с жито 98
Пшеница и калории 101
Цена на житото и жизнено равнище 105
Хляб за богатите, хляб и каша за бедните 107
Купен или домашно приготвен хляб? 110
Защото житото е царят 114
ОРИЗЪТ 116
Ориз, отглеждан на сухо и в оризища 117
Чудото на оризищата 119
Отговорностите на ориза 123

ЦАРЕВИЦАТА ... 127
Най-после ясен произход ... 127
Царевицата и американските цивилизации ... 129
ХРАНИТЕЛНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ НА XVIII ВЕК ... 132
Царевицата извън пределите на Америка ... 132
Картофът – още по-важен ... 136
Трудността да се храниш с хляба на другите ... 139
А ОСТАНАЛИЯТ СВЯТ? ... 140
Хората на мотиката ... 141
А примитивните народи? ... 145
Глава 3. ИЗЛИШЕСТВО И НАСЪЩНОСТ: ХРАНИ И НАПИТКИ ... 149
ТРАПЕЗАТА: ЛУКС И МАСОВО ПОТРЕБЛЕНИЕ ... 151
Закъснелият лукс ... 152
Месоядна Европа ... 154
Месната дажба намалява след 1550 г. ... 159
Европа все пак е привилегирована ... 162
Прекомерно доброто ядене, или кулинарната екстравагантност ... 165
Подреждане на трапезата ... 166
Бавно установяване на правила за добро държане в обществото ... 169
На Христовата трапеза ... 170
Всекидневни храни: солта ... 170
Всекидневните храни: млечни продукти, мазнини, яйца ... 171
Всекидневни храни: морските дарове ... 175
Ловът на моруна ... 177
Черният пипер излиза от мода след 1650 ... 180
Захарта завладява света ... 184
НАПИТКИ И СТИМУЛАТОРИ ... 187
Водата ... 187
Виното ... 190
Бирата ... 195
Ябълковото вино ... 198
Закъснелият успех на алкохола в Европа ... 198
Употребата на спиртни напитки извън Европа ... 202
Шоколад, чай, кафе ... 204
Стимулантите: славата на тютюна ... 212
Глава 4. ИЗЛИШЕСТВО И НАСЪЩНОСТ: УСЛОВИЯ НА ЖИВОТ, ОБЛЕКЛО И МОДА ... 217
КЪЩИТЕ ПО ЦЕЛИЯ СВЯТ ... 217
Скъпите строителни материали: камък и тухли ... 218
Другите строителни материали: дърво, пръст, тъкани ... 220
Селското жилище в Европа ... 222
Градски къщи и жилища ... 224
Урбанизираните села ... 228
ВЪТРЕШНОТО ОФОРМЛЕНИЕ ... 229
Оскъдните мебели на бедността ... 229
Традиционните цивилизации или непроменящият се интериор ... 230
Двойствеността в китайското обзавеждане ... 233
В черна Африка ... 235
Западът и неговите разнообразни мебели ... 236
Паркет, стени, тавани, врати и прозорци ... 237
Камината ... 240

Фурни и печки 242
От майсторите на мебели до суетата на купувачите 244
Показателен е единствено ансамбълът 247
Лукс и удобство 249
ОБЛЕКЛО И МОДА 250
Ако обществото не се развива 251
Ако всички бяха бедни 252
Европа или лудостта на модата 254
Лекомислена ли е модата? 259
Няколко думи за географията на текстила 262
Модата в широк смисъл и дългосрочните ѝ колебания 264
Какво заключение да направим? 268
Глава 5. РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НАТЕХНИКАТА: ИЗТОЧНИЦИ ЗА ЕНЕРГИЯ И МЕТАЛУРГИЯ 269
КЛЮЧОВИЯТ ПРОБЛЕМ: ЕНЕРГИЙНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ 271
Човешкият двигател 272
Животинската сила 274
Хидравлични и задвижвани от вятър двигатели 284
Корабните платна и европейските флотилии 292
Дървото – всекидневен източник на енергия 293
Каменните въглища 298
В заключение 300
ЖЕЛЯЗОТО: БЕДНИЯТ РОДНИНА 302
Първи стъпки на елементарната металургия, но не и в Китай 304
Напредък от XI до XV век: в Щирия и Дофине 306
Свръхконцентрацията 308
Малко цифри 309
Другите метали 310
Глава 6. ТЕХНИЧЕСКИ РЕВОЛЮЦИИ И ИЗОСТАВАНИЯ 311
ТРИТЕ ГОЛЕМИ ТЕХНИЧЕСКИ НОВОВЪВЕДЕНИЯ 311
Произходът на оръдейния барут 311
Артилерията става подвижна 312
Корабната артилерия 314
Аркебузи, мускети, пушки 315
Производство и бюджет 316
Артилерията в световен мащаб 318
Хартията и книгопечатането 319
Изнамирането на подвижните букви 320
Книгопечатането и голямата история 323
Подвигът на Запада: далечното корабоплаване 324
Морските флоти на Стария свят 324
Водните пътища на света 327
Простата загадка на Атлантика 329
МУДНОСТТА НА ТРАНСПОРТНИТЕ СРЕДСТВА 333
Установеност на маршрутите 334
Аргументи срещу определящата роля на политическите събития върху пътуванията 336
Речният флот 337
Архаичността на транспортните средства: закостенялост и забавено развитие 338
В Европа 339

Незначителни скорости и пропускателна способност ... 340
Превозвачи и превозни средства ... 344
Транспортът или пределните икономии ... 345
ТЕГОБИТЕ НА ИСТОРИЯТА НА ТЕХНИКАТА ... 346
Техника и земеделие ... 347
Техниката като самоцел ... 347
Глава 7. ПАРИТЕ ... 353
ИКОНОМИКИ И НЕСЪВЪРШЕНИ ПАРИ ... 358
Примитивните пари ... 358
Натурална размяна в сърцето на паричните икономики ... 361
ИЗВЪН ЕВРОПА: ИКОНОМИКИ И МЕТАЛНИ ПАРИ В ДЕТСКА ВЪЗРАСТ ... 364
Я Япония и в Турската империя ... 364
Индия ... 365
Китай ... 367
НЯКОИ ПРАВИЛА НА ПАРИЧНИТЕ ИГРИ ... 371
Пренията между скъпоценните метали ... 371
Изтичане, спестяване и натрупване ... 375
Паричните еталони ... 377
Метални запаси и скорост на пазарното обръщение ... 379
Извън пазарното стопанство ... 381
КНИЖНИ ПАРИ И КРЕДИТНИ ИНСТРУМЕНТИ ... 382
Това е стара практика ... 383
Пари и кредит ... 385
Според Шумпетер – всичко е пари, всичко е кредит ... 387
Пари и кредит са вид език ... 388
Глава 8. ГРАДОВЕТЕ ... 390
ГРАДЪТ КАТО ТАКЪВ ... 390
От минималната до общата тежест на градовете ... 391
Непрестанно продължаващото разделение на труда ... 394
Градът и пришълците, които в повечето случаи са бедняци ... 397
Самочувствието на градовете ... 399
На запад: градове, артилерия и превозни средства ... 402
География и градски връзки ... 403
Градските йерархии ... 408
Градове и цивилизации: как е в ислямския свят ... 409
САМОБИТНОСТТА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАДОВЕ ... 411
Свободни светове ... 412
Модерност на градовете ... 413
Имат ли градските форми на Запад един „общ модел"? ... 415
Различни еволюции ... 419
ГОЛЕМИТЕ ГРАДОВЕ ... 422
Отговорността ли? Тя е на държавите ... 422
За какво служат те? ... 424
Нестабилни вселени ... 425
Неапол – от кралския дворец до Мерката ... 427
Санкт Петербург през 1790 г. ... 428
Предпоследно пътуване: Пекин ... 433
Лондон от Елизабет до Джордж III ... 438
Урбанизацията – предвестие на новия човек ... 445
В ЗАКЛЮЧЕНИЕ ... 447
БЕЛЕЖКИ ... 451

ВЪВЕДЕНИЕ

Когато през 1952 г. Люсиен Февр ми повери редакцията на настоящото съчинение от поредицата „Съдбите на света“, чието начало току-що бе поставил, нямах ни най-малка представа в каква нескончаема авантюра се впускам. По принцип ставаше въпрос за най-обикновен преглед на трудовете, посветени на икономическата история на прединдустриална Европа. Ала макар често да съм изпитвал необходимост да се връщам към първоизворите, признавам, че с напредването на проучванията бях объркан от непосредственото наблюдение на така наречената икономическа действителност между XV и XVIII век. Поради простия факт, че тя почти или изцяло не съвпада с традиционните класически схеми както на Вернер Зомбарт (1902), гарнирана с преизобилни доказателства, така и на Йозеф Кулишер (1928); или пък на самите икономисти, разглеждащи икономиката като хомогенна реалност, която позволява да бъде извадена от сковаващите я рамки и която може и трябва да бъде оценявана сама по себе си, тъй като всичко губи смисъл извън числеността. Развитието на прединдустриална Европа (разглеждана независимо от останалия свят, сякаш той не съществува) означава постепенното ѝ навлизане в рационалния дух на пазара, на предприятието, на капиталистическата инвестиция, та до възцаряването на Индустриалната революция, разсякла на две човешката история.

Всъщност наблюдаваната действителност преди XIX в. е била доста посложна. Разбира се, може да бъде проследена еволюция, или по-точно *няколко* еволюции, които влизат в стълкновение, взаимно се подкрепят или пък си противоречат. Откъдето се налага заключението, че има не една, а няколко икономики. С предпочитание пред останалите се ползва така наречената пазарна икономика, сиреч механизмите на производство и обмен, свързани със селскостопанската дейност, работилничките, ателиетата, цеховете, борсите, банките, панаирите и естествено — тържищата. Именно върху основата на тази ясна и дори „прозрачна“ действителност и лесно обяснимите ѝ движещи механизми прави своя прощъпулник икономическата наука. Така от самото начало тя се ограничава до едно привилегировано зрелище, изключващо всичко останало.

Слой непрогледен мрак, през който трудно се прониква поради недостиг на историческа документация, се разстила в подножието на пазара: това е елементарната основна дейност, която се среща навсякъде и чийто обем е просто фантастичен. Тъй като не откривам нещо по-подходящо, аз наричам въпросния дебел приземен слой *материален живот* или *материална цивилизация*. Неясната на изказа е очевидна. Гледището ми за съвременността, изглежда, се споделя от някои икономисти. Ако се възприеме и гледището ми за миналото, предполагам, че рано или късно ще бъде намерено по-под-

ходящо и точно название за определяне на тази инфраикономика, на тази втора неформална половина на икономическата дейност, която е самозадоволяването и размяната на продукти и услуги в тесен кръг.

От друга страна, вече *над*, а не под обширната плоскост на пазарите се извисяват обществено активни йерархични структури: те злоупотребяват с обмена за собствена изгода, разрушават установения ред; нарочно или не предизвикват аномалии, „трусове" и действията им следват доста особени пътища. На този висок етаж неколцина едри търговци от Амстердам през XVIII в. или от Генуа през XVI в. могат отдалеч да разрушат цели сектори от европейската, ако не и от световната икономика. Така привилегировани групировки се впускат в неизвестни за обикновените хора операции. *Обменният курс* например, свързан с търговските механизми нейде по света и кредитните главоблъсканици, е сложно и достъпно най-много за неколцина привилегировани изкуство. Този втори слой плътен мрак над светлините на пазарната икономика се явява в известна степен нейна горна граница и олицетворява, както ще видим по-нататък, във висша степен царството на капитализма. Без него капитализмът е немислим: там той се приютява, там укрепва.

Тази схема на триединство, което полека-лека се очертава пред мен, докато елементите на наблюдението се подреждат почти от само себе си, вероятно е нещото, което за моите читатели ще се окаже най-сложно в настоящия труд. Не се ли стига до прекалено ясно разграничаване, дори до терминологично противопоставяне между пазарна икономика и капитализъм? Аз също не възприех лекомислено и без колебание това гледище. Пък и в крайна сметка се убедих, че пазарната икономика от XV до XVIII в., и дори доста преди това, е била потиснически ред, който като всяка принуда (социална, политическа или културна) е породил противопоставяния и противоборства в посока както нагоре, така и надолу.

Онова, което ми вдъхна истинска увереност в моята правота, бе, че с помощта на същата тази схема доста бързо и ясно долавях функционалните взаимовръзки в съвременните общества. Пазарната икономика неизменно управлява масата на оборота, *наблюдаван от статистиката ни*. Но кой би отрекъл, че конкуренцията, която е неин отличителен белег, далеч не властва над цялата съвременна икономика? Днес, както и вчера, съществува отделен свят, приютил един своеобразен капитализъм, който в моите очи е *истинският*: неизменно мултинационален, законен и пълноправен потомък на онзи на далекоизточните компании и различните по значимост монополи, съществували в миналото и по същество аналогични на днешните. Нима е неоснователно твърдението, че дружествата на Фугер и Велзер са били *транснационални*, както се изразяваме днес, щом интересите им покриват цяла Европа и имат представители едновременно в Индия и в Латинска Америка? Нима сделките на Жак Кьор през предходното столетие не достигат мащаби, аналогични на холандските в Близкия изток?

Но съвпаденията отиват и по-далеч, защото в резултат на икономическия спад, последвал кризата от 1973-1974 г., се зароди напълно съвременна форма на извънпазарна икономика: почти натурална размяна, непосредствен об-

мен на услуги, с една дума — „работа на черно", включително множеството разновидности на домакинско обслужване и „занаятчийски" дейности. Този слой дейности под или встрани от пазара набъбна достатъчно, за да привлече вниманието на неколцина икономисти: не представлява ли той минимум 30-40% от националния продукт, които се изплъзват от всякаква статистика, дори в индустриализираните страни?

Ето как една триделна схема се превърна в система за съотнасяне в този труд, който съзнателно замислих встрани от теорията, от всякакви теории, единствено под знака на конкретното наблюдение и историческото сравнение. Сравнение във времето чрез езика, който никога не ме е разочаровал, на дълготрайността и диалектическата връзка сегашно-минало; сравнение във възможно най-обширно пространство, понеже доколкото зависи от мен, изследването ми обхваща целия свят и е „световно". Все пак конкретното наблюдение си остава на преден план. Моето намерение отначало докрай е да видя и да покажа, без да отнемам на уловените гледки тяхната плътност, сложност, хетерогенност, които са белег на самия живот. Ако живото тяло се разсече и се отделят трите етажа (които считам за полезна класификация), историята би станала безпристрастна наука, каквато тя очевидно не е.

Трите тома, които съставят настоящия труд, са озаглавени: *Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното; Игрите на размяната; Времето на света.* Последният е хронологично изследване на последователните явления и водещи тенденции в световната икономика. С една дума — това е *история.* Първите два тома са доста по-сложни и почти изцяло са подчинени на едно типологично изследване. Първият (публикуван още през 1967 г.) е своеобразно „претегляне на света", както се изразява Пиер Шоню, обозначаване на границите на възможното в прединдустриалния свят. Едно от тези ограничения е огромното по онова време място на „материалния живот". Вторият том, *Игрите на размяната*, противопоставя икономиката срещу върховенството на капитализма. Трябваше да бъдат осмислени тези два внушителни пласта, да бъдат обяснени един чрез друг, чрез онова, което ги обединява и противопоставя.

Дали съм успял да убедя всички? Едва ли. Но поне открих несравнимото преимущество на тази диалектическа игра: да прекосиш и заобиколиш по нов и донейде спокоен път твърде страстните препирни, които неизменно поражда взривоопасната дума капитализъм. Третият том се възползва от предхождащите го обяснения и дискусии: той никого не ще смути.

И така, излиза, че вместо една книга чисто и просто съм написал три. А стремежът ми да направя настоящия труд „световен" ме тласна към проблеми, за които като западноевропейски историк, меко казано, не бях добре подготвен. Продължителни престои и специализации в ислямски страни (десет години в Алжир) и в Америка (четири години в Бразилия) ми бяха от голяма полза. Но Япония видях чрез обясненията и своеобразното обучение на Сергей Елисеев; Китай — благодарение на съдействието на Етиен Балаш, Жак Жерне, Дьонис Ломбар... Даниел Торне, който е способен да направи начинаещ индианолог от всеки човек с добра воля, се зае с мен с присъщата

му жизненост и неустоима щедрост. В определена сутрин той се появяваше при мен с франзели и кифлички за закуска и с книгите, които трябваше да прочета. Поставям името му начело на дългия благодарствен списък, който ако трябваше да е пълен, щеше да е безкраен.

Слушатели, ученици, колеги, приятели — всички ме подкрепиха. Не бих могъл да забравя проявената за пореден път синовна помощ на Алберто и Бранислава Тененти; сътрудничеството на Михаел Кьол и Жан-Жак Емарденке. Мари-Терез Лабинет ми съдейства за архивните проучвания и библиографските справки, Ани Дюшен — за нескончаемата работа по обяснителните бележки. Жозиан Ошоа търпеливо преписа повече от десет пъти последователните ми редакции. Розлин дьо Еала от издателство „Арман Колен" следеше ползотворно и строго предпечатната подготовка и странирането. На тези непосредствени сътрудници изразявам тук моето повече от признателно приятелство. Накрая, без Пол Бродел, която ежедневно участваше в моята изследователска работа, сигурно нямаше да ми стигне смелост да преработя първия том и да завърша двата нескончаеми тома след него, както и да проверя логиката и яснотата, необходими за обясненията и уточненията. За пореден път дълго работихме рамо до рамо.

16 март 1979

ПРЕДГОВОР

Ето ме на прага на книга първа — най-сложния от трите тома на настоящия труд. Не че всяка от нейните глави сама по себе си няма да се стори проста и ясна на читателя, но сложността коварно произтича от множествеността на преследваните цели, от трудното откриване на необичайни теми, всяка от които трябва да вместя в една хомогенна история, и всъщност от мъчителното обединяване на *параисторични* понятия — демография, хранене, облекло, жилище, механика, пари, градове, — обикновено изолирани помежду си и оставащи извън традиционните разработки. Но защо да ги обединяваме?

Най-вече за да обгърнем полето на действие на прединдустриалните икономики и да го обхванем в цялата му плътност. Нима не съществува предел, таван, който да ограничава цялостния човешки живот, да го обгръща като с по-тясна или по-широка граница, винаги трудна за достигане и още повече — за прекосяване? Това е преградата, която през всяка епоха, дори и през нашата, застава между *възможно* и *невъзможно*, между онова, което, не без усилие, може да бъде достигнато, и онова, което е недостатъчно за хората от вчера, защото храната им е била недостатъчна, броят им твърде нисък или прекалено висок (за възможностите им), трудът не особено производителен, а облагородяването на природата едва е започнало. От XV до края на XVIII в. тези ограничения си остават неизменни. А хората дори не са изчерпали всичките си възможности.

Нека наблегнем на тази мудност, на тази инерция. Земният транспорт примерно доста отрано притежава елементи, които позволяват неговото усъвършенстване. Между другото, тук-там се забелязва ускорение благодарение строежа на модерни пътища, подобрението на возилата, пренасящи стоки и пътници, и оборудването на междинни станции. При все това обаче всеобщият напредък се усеща едва около 1830 г., сиреч в навечерието на железопътната революция. Пътните превози нарастват, стават редовни, побързи и в крайна сметка по-демократични — едва тогава е достигнат пределът на възможното. И това не е единствената област, където установяваме подобно забавяне. В края на краищата скъсване, обновление и революция на широкия фронт на възможното и невъзможното се извършва едва с настъпването на XIX в. и на цялостната промяна в света.

Така се получава определено единство за нашата книга: тя е дълго пътешествие през улесненията и навиците, с които съвременният живот ни засипва. В действителност то ни отвежда на друга планета, в друга човешка вселена. Разбира се, бихме могли да идем във Ферне при Волтер и тъй като мечтите са безплатни — да беседваме надълго с него без особени изненади. В идеен план хората от XVIII в. са ни съвременници: духът и страстите им са доста сходни с нашите, за да се чувстваме чужденци. Но задържи ли ни при себе си няколко дни господарят на Ферне, всички подробности от всекидневието, даже грижите за собствената му личност, ще ни изненадат. Между него и нас ще настъпи страхотно отдалечаване: вечерното осветление, отоплението, превозът, храната, болестите, лечението... Значи се налага веднъж завинаги да се отърсим от обкръжаващата ни действителност и да направим полезно пътешествие назад срещу течението на столетията, за да преоткрием законите, приковавали света прекалено дълго в доста необяснима неподвижност за сметка на фантастичното преображение, което е трябвало да преживее.

Изготвяйки това описание на възможното, често се натъкваме на онова, което в увода наричаме „материална цивилизация". Защото възможното не е ограничено само в посока нагоре, то е ограничено и в посока надолу от масата на онази „втора половина" на продукцията, която отказва изцяло да се присъедини към движението на оборота. Вездесъщ, покоряващ, нескончаем, материалният живот е белязан от рутината: житото се сее, както винаги са го засявали; царевицата се отглежда, както винаги са я отглеждали; почвата на оризищата се подравнява, както винаги се е правило; по Червено море се плава както открай време... Упорито присъстващото хищно минало систематично поглъща уязвимото човешко време. А този пласт застинала история е огромен: земеделците, сиреч 80-90% от населението на земното кълбо, принадлежат към него почти изцяло. Разбира се, би било извънредно трудно да уточним докъде свършва той и откъде започва изкусната и подвижна пазарна икономика. Тя очевидно не се отделя от икономиката като водата от зехтина. Впрочем не винаги е възможно категорично да се отсъди дали този фактор или онова наблюдавано действие се намират от едната или другата страна на бариерата. А *материалната цивилизация* следва да бъде представена, както и ще го сторя, едновременно с *икономическата цивилизация* (ако може да се каже така), която я съпътства, смущава и влизайки в противоречие с нея, я обяснява. Но че съществува бариера, и то с огромни последствия, това е несъмнено.

Двойният регистър (икономически и материален живот) всъщност произтича от многовековното развитие. Материалният живот от XV до XVIII в. е продължение на по-стари общества и икономики, които много бавно, недоловимо са се променяли и полека-лека са създали над себе си с постиженията и недостатъците, както се досещаме, едно по-висше общество, чийто товар те очевидно носят. И открай време горното и долното съжителстват в нескончаема вариация на съответстващите им величини. Нима през XVII в. в Европа материалният живот не е спечелил от отстъплението на икономи-

ката? Той със сигурност печели пред очите ни с частичния спад през 1973-1974 година. Ето как и от двете страни на една неясна по същината си граница съжителстват приземният и първият етаж — единият поизбързал, другият позакъснял. Едно селце, което добре познавах, през 1929 г. още живееше (или почти живееше) във времето на XVII или XVIII век. Подобни изоставания са или неволни, или нарочни. Пазарната икономика преди XVIII в., често предпазвана от разстоянието и изолацията, не притежава силата, необходима ѝ да улови и извае по свое желание масата на инфраикономиката. За сметка на това, ако днес съществува обширен извънпазарен, „извъниконо-мически" сектор, то по-скоро се дължи на отхвърляне в основата, отколкото на занемареност или несъвършенство на организираната от държавата или обществото размяна. Разбира се, резултатът не може да не бъде аналогичен, и то по доста показатели.

Във всеки случай съжителството на „долу" и „горе" налага на историка една просветляваща диалектика. Как може да бъде разбран градът без селото, парите без размяната, ширещата се бедност без ширещото се охолство, белият хляб на богатите без просеника на бедняците...?

Остава да обясним последния си избор: ни повече ни по-малко да впишем всекидневието в полето на историята. Полезно ли е? А необходимо ли е? Всекидневността, това са всичките дреболии, които почти не оставят отпечатък във времето и пространството. Колкото повече се стеснява наблюдаваното пространство, толкова повече расте шансът да се озовеш в същинското обкръжение на материалния живот: обикновено големите кръгове съответстват на голямата история, на далечната търговия, на мрежите от национални или градски икономики. Когато наблюдаваното време се стеснява и свежда до дребни късове, остава или събитието, или случката; събитието се изживява и приема за неповторимо; случката се повтаря и повтаряйки се, се превръща в обобщение или по-точно — в структура. Тя завладява всички етажи на обществото, характеризира повтарящи се без мярка начини на съществуване и действие. Понякога няколко анекдота са достатъчни лампичката да светне и да сигнализира за житейски обичаи. Една рисунка показва Максимилиан Австрийски на трапезата около 1513 г.: ръката му е потопена в ястието; само две столетия по-късно баварската принцеса* разказва как след като допуснал децата си за пръв път на своята трапеза, Луи XIV им забранил да се хранят иначе освен като него и да си служат с вилица, както ги бил научил някакъв прекалено старателен възпитател. Кога в края на краищата Европа е измислила добрите маниери за хранене?

Разглеждам японски костюм от XV в. и го откривам досущ подобен през XVIII в., а един испанец предава своя разговор с някакъв японски големец, изненадан и дори потресен, че вижда европейците да се появяват през интервали от няколко години в съвършено различни дрехи. Лудостта по модата е типично и изключително европейска. Лекомислие ли е това? В преследване на дребни случки и пътни бележки може да бъде разбудено едно об-

---

* *Шарлот-Елизабет Баварска (1652-1722) — съпруга на брата на Луи XIV, оставя интересна кореспонденция. — Бел. ред.*

щество. Начинът, по който на различните етажи ядат, обличат се, спят, не оставя никого равнодушен. Тези мимолетности утвърждават от общество в общество контрасти и различия, които не са чак дотам повърхностни. Пренареждането на подобни видения е забавна игра и аз не я намирам безполезна.

Ето как трябваше да напредвам в множество посоки: възможното и невъзможното; приземният и първият етаж; образите на всекидневието. Затова и намеренията ми за тази книга непрекъснато се усложняваха. Общо взето, много неща за казване. И как да се кажат тогава?

Глава 1

ТЕЖЕСТТА НА ЧИСЛЕНОСТТА

Материалният живот, това са хора и неща, неща и хора. Изучаването на нещата — храни, домове, дрехи, разкош, инструменти, парични средства, селска или градска среда, с една дума — всичко, с което човек си служи, не е единственият начин да добием представа за параметрите на всекидневното му съществуване. Числото на тези, които си поделят земните блага, също има значение. А външният белег, който от пръв поглед отличава днешния свят от човешките общества отпреди 1800 г., е именно бързото и необикновено умножаване на човеците: те гъмжат през 1979 година. През четирите столетия, побрани в настоящата книга, населението на земното кълбо навярно се е удвоило; в нашата епоха обаче то се удвоява на всеки 30-40 години. Очевидно поради материалния напредък. Ала в този напредък числеността на хората е колкото следствие, толкова и причина.

Във всеки случай тя се превръща за нас в превъзходен „индикатор": прави равносметка на успехите и провалите, сама по себе си чертае някаква различителна география на земното кълбо — тук полубезлюдни континенти, там пренаселени области, тук цивилизация, там още примитивна култура, изтъква решаващите взаимоотношения между различните живи множества. И което е най-любопитно, именно тази различителна география обикновено най-слабо се е променяла, както вчера, така и днес.

Обратно, онова, което се е променило, и то коренно, е тъкмо ритъмът на жизнения ход нагоре. Понастоящем — траен възход, по-бърз или по-бавен в зависимост от обществата и икономиките, но траен. Вчера — възход, сетне отстъпление, като редуващи се приливи и отливи. Това редуване на демографски приливи и отливи е символ на отколешния живот, последица от провали и подеми, първите от които упорстват почти напълно да зачеркнат — но не съвсем — вторите. Спрямо тези основни реалности всичко или кажиречи всичко изглежда второстепенно. Несъмнено трябва да се започне с хората. Сетне ще дойде време и за вещите.

НАСЕЛЕНИЕТО НА СВЕТА: ЧИСЛОВИ ГАТАНКИ

Проблемът е там, че ако дори и днес знаем броя на земното население едва с приблизителност от 10%, то познанията ни за вчерашното човечество са съвсем несъвършени. При все това обаче в краткосрочен или в дългосрочен план, на равнището на местните реалности или в огромните мащаби на световната действителност, всичко се свежда до числеността и отклоненията в човешката маса.

БИБЛИОТЕКА СТОЛИЧНА ВИА СОФИЯ

Нагоре-надолу:
системата на приливите и отливите

В зависимост от това дали населението от XV до XVIII в. расте или намалява — всичко се променя. Щом хората стават по-многобройни, увеличават се производството и размяната, развива се усвояването на запустели, гористи, блатисти или планински терени, напредват занаятите, уголемяват се селата и още повече градовете, разраства се движението на човешки множества, забелязват се и повече градивни противодействия срещу упражнявания от човешкия прилив натиск — тази неумолима принуда. Естествено, ръст бележат също войните и неразбирателствата, пиратството и разбойничеството, набъбват армиите или въоръжените банди, повече от обичайното обществата създават новобогаташи или новопомазани, държавите процъфтяват — едновременно рана и благослов, границата на възможностите е полеснодостъпна, отколкото в нормално време. Такива са обичайните признаци. Но да не славословим безусловно демографските взривове. Те са бивали и благотворни, и злотворни. Растящото население с очите си съзира как се променят взаимоотношенията му със заеманото от него пространство, с притежаваните от него богатства, пътьом прекрачва „критични прагове“[1] и всеки път цялата му структура е подложена на изпитание. С една дума, играта никога не е толкова проста и еднозначна: както сочи миналото, прекомерното човешко бреме неизменно води до надхвърляне възможностите на обществата да се изхранват; тази всеизвестна преди XVIII в. истина и днес важи за някои изостанали страни. В подобни случаи границите на преуспяването се оказват непостижими. Защото задълбочаването на демографския натиск води след себе си понижаване на жизненото равнище, увеличава и без това внушителното число на гладуващите, нищите и отритнатите. Епидемиите и гладът (който ги предхожда и съпровожда) възстановяват равновесието между гърлата за изхранване и затрудненото продоволствие, между работната ръка и работните места, а подобни твърде драстични изравнявания са най-ярката черта на столетията от Стария режим.

Ако се налага да дам някои характерни за Запада уточнения, бих посочил едно продължително нарастване на населението от 1100 до 1350 г., друго от 1450 до 1650 г., и отново — от 1750 г., като след него вече не се забелязва отстъпление. По такъв начин наблюдаваме три значителни, сходни помежду си периода на биологическа експанзия, а първите два, които са сърцевината на изследването ни, са последвани от изключително рязък отлив между 1350 и 1450 г. и от друг с посмекчена острота между 1650 и 1750 г. (който е по-скоро забавяне на ритъма, отколкото отлив). Днес всяко отбелязване на прираст в изоставащите страни води след себе си спадане на жизненото равнище, но за щастие това не са онези жестоки човешки дефлации (поне от 1945 г. насам).

Всеки отлив разрешава определен брой проблеми, унищожава напрежението, облагодетелства оцелелите: това е конска доза лекарство, но все пак лекарство. Още в деня след Черната чума от средата на XIV в. и крачещите по петите ѝ и утежняващи пораженията епидемии наследствата се съсредоточават в няколко чифта ръце. Обработват се единствено добрите земи (по-

малко труд и по-богата реколта), жизненото равнище и реалните заплати на оцелелите растат. Така например в Лангдок започва столетие — от 1350 до 1450 г., — през което селянинът с патриархалното си семейство става господар на една пуста страна — храсти и диви зверове са завладели отколешните цветущи поля[2]. Ала човекът скоро ще се възмогне, ще си върне отнетото от зверове и буренаци, ще почисти нивите от камъни, ще изкорени дърветата и храсталаците и собственият му напредък ще се стовари върху плещите му и ще възвърне бедността му. Още през 1560 или 1580 г. във Франция, както и в Испания, Италия и вероятно в цяла Западна Европа хората пак твърде много увеличават числеността си[3]. Еднообразната история потича отново и пясъчният часовник се обръща. Тъй че човешкото щастие е кратко и докато се усетиш — вече е твърде късно.

Подобно редуване на продължителни периоди се наблюдава и извън Европа, като времевите съвпадения са чувствителни. Китай и Индия растат или се смаляват вероятно в общия ритъм като Западна Европа, сякаш цялото човечество е обвързано с обща космическа съдба, в сравнение с която останалата част от историята му е второстепенна истина. Икономист и демограф, Ернст Вагеман винаги е смятал така. Очевиден е синхронът през XVIII в., повече от вероятен — през XVI в., предполагаем — през XIII в., и така — от Франция на свети Луи, та чак до далечния Китай на монголите. Ето нещо, което би изместило проблемите и с един замах би ги опростило. Развитието на населението, заключава Ернст Вагеман, трябва да бъде приписвано на причини, съвършено различни от онези, които поражда напредъкът в икономиката и здравната област[4].

Във всеки случай тези последователни, почти синхронни редувания от единия до другия край на земната суша помагат да предположим, да осъзнаем, че в хода на столетията различните човешки множества биха могли да имат помежду си относително постоянни числени съотношения: едното равно на друго или двойно по-голямо от трето. Познавайки първото, може да бъде пресметната числеността на второто и така нататък и да бъде възстановена с неизбежните за подобно изчисление грешки числеността на общата човешка маса. Интересът, който представлява тази глобална сума, е очевиден: колкото и приблизителна и неизбежно неточна да е, тя все пак помага да бъде очертан биологичният напредък на човечеството, разглеждано като обща маса, общ товар, както биха се изразили статистиците.

Недостатъчно числа

Никой не знае колко е било цялото население на света между XV и XVIII век. Статистиците не стигат до съгласие, тъй като не могат да разчитат на противоречивите, недостатъчни и несигурни цифри, предоставени им от историците. На пръв поглед върху такива съмнителни опорни точки не може да бъде изградено нищо. Но си струва да се опита.

Недостатъчно числа и не твърде сигурни — при това се отнасят единствено за Европа и благодарение на няколко заслужаващи внимание трудове — за Китай. Там имаме преброявания и почти приемливи оценки. Ако почвата под краката не е чак дотам сигурна, то поне няма кой знае каква опасност да стъпиш на нея.

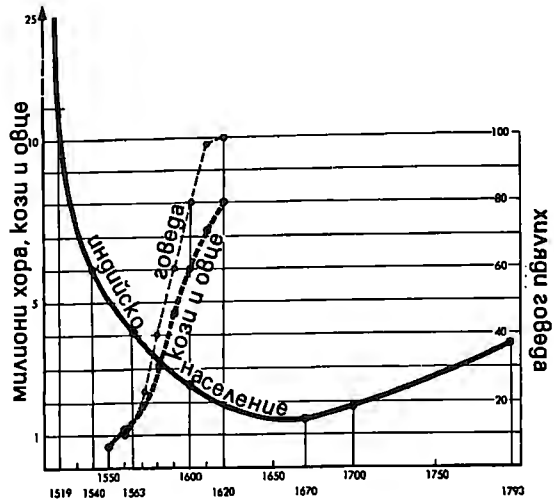

1. В МЕКСИКО: ЧОВЕКЪТ ОТСТЪПВА МЯСТО НА СТАДАТА
(Според P. Chaunu, „L'Amérique latine", in: Histoire universelle, 3, Encyclopédie de la Pléiade.)

Ами останалата част от света? Нищо или почти нищо за Индия, която като не особено загрижена за историята си изобщо не се е погрижила и за цифрите, които биха хвърлили светлина върху нея. Всъщност нищо за некитайска Азия, освен за Япония. Естествено, нищо за Океания, едва докосната от европейските пътешествия през XVII-XVIII в.: Тасман достига Нова Зеландия през май 1642 г.; Тасмания е островът, наречен на негово име през декември същата година; Кук — Австралия — столетие по-късно, през 1769 и 1783 г.; Бугенвил — Таити, Новата Китера, която не открил — през април 1768 година. Впрочем необходимо ли е да отделяме специално внимание на това разпръснато население? Статистиците записват в таблиците си направо два милиона за цяла Океания, без да уточняват за кой момент става дума. За черна Африка, на юг от Сахара, също няма нищо сигурно, освен противоречивите данни за търговията с роби, започнала през XVI в. — данни, от които, дори да бяха сигурни, едва ли би могло да бъде извлечено повече. И най-сетне — нищо сигурно за Америка, или поне две взаимоизключващи се изчисления за тамошното население.

Според Анхел Розенблат единствено приложим е регресивният метод[5]: изхождайки от съвременните цифри, той пресмята назад във времето. Така се получава общо за двете Америки, непосредствено след покоряването им, доста ниско число: 10-15 милиона души, а това скромно население се било стопило още — до 8 милиона през XVII век. То започнало да се увеличава отново, и то бавно, едва през XVIII век. Същевременно обаче американски историци от университета в Бъркли (Кук, Симпсън, Бора[6]) — за по-кратко (малко пресилено) се казва „Школата на Бъркли" — се впускат в серия изчисления и интерпретации въз основа на непълни данни за няколко области в Мексико, известни от времето непосредствено след европейското завоевание. В резултат получават твърде надути числа: 11 милиона през 1519 г. (по преценка от 1948 г.), но всички добавки към изследването и детайлно прег-

леданите данни довеждат през 1960 г. до посочването на невероятната сама по себе си цифра 25 милиона жители, и то само за Мексико. Сетне населението непрестанно намалява, при това с бързи темпове: 1532 г. — 16 800 000; 1548 г. — 6 300 000; 1568 г. — 2 650 000; 1580 г. — 1 900 000; 1595 г. — 1 375 000; 1605 г. — 1 000 000; бавно движение нагоре се очертава от 1650 г., което след 1700 г. се стабилизира.

Подобни нереални числа ни подтикват да припишем към 1500 г. на цялата Америка между 80 и 100 милиона жители. Никой няма да повярва сляпо въпреки свидетелствата на археолозите и на толкова летописци на завладяването, сред които е и отец Бартоломе де Лас Касас. Абсолютно сигурно е обаче, че след завладяването от европейците Америка преживява колосален биологически срив, може би не чак десетократен, но във всеки случай огромен и несъизмерим с Черната чума и съпътствалите я катастрофи в Европа през злокобния XIV век. Суровите изпитания на безмилостната война, както и на колониалния труд, чиято тежест няма равна на себе си, имат пръст в това. Но индианското население в края на въпросния XV в. се оказва демографски застрашено поради липсата на каквото и да е животинско мляко за заместител на естествената кърма, или което майките са принудени да хранят децата си до 3-4-годишна възраст и женската „плодовитост" по време на продължителното кърмене е възпрепятствана, а това спъва бързото демографско оживление[7]. Същевременно американоиндианската маса в нестабилно равновесие е изненадана от поредица страховити микробни атаки като онези, които ще избухнат също така драматично през XVIII и особено през XIX в. заради присъствието на белите в Тихия океан.

Болестите — вируси, бактерии и паразити, внесени от Европа или Африка — се разпространяват по-бързо от дошлите също от другия бряг на Атлантика животни, растения и хора. Свикнало единствено със собствените си болестотворни фактори, американоиндианското население се оказва беззащитно пред новите опасности. Европейците едва стъпват в Новия свят през 1493 г. и в Санто Доминго се развилнява едрата шарка, през 1519 тя прониква в обсаденото Мексико, преди Кортес да проникне там; в Перу плъзва още през 30-те години на XVI в., изпреварвайки пристигането на испанските воини. После тя достига Бразилия през 1560 и Канада през 1635 година[8]. Тази болест, срещу която Европа е наполовина имунизирана, подлага местното население на страшен мор. Така е и с дребната шарка, грипа, дизентерията, проказата, чумата (първите плъхове покоряват Америка около 1544-1546 г.), венерическите болести (значителен въпрос, на който предстои да се върнем), тифа, елефантизма — всички болести, донесени от белите или чернокожите, които обаче до една придобиват нова сила. Естествено, съществуват съмнения относно истинската природа на някои заболявания, но проникването на микробна зараза е налице: мексиканското население е смазано под ударите на колосални епидемии — през 1521 г. едра шарка, 1546 г. някаква много съмнителна „чума" (тиф или грип), чието повторно ужасяващо проявяване през 1576-1577 г. води до смъртта на 2 милиона души[9]. Някои от Антилските острови са напълно обезлюдени. Малко пресилено е да разглеждаме жълтата треска като характерна за тропическа Америка. Тя вероятно е от африкански произход. Във всеки случай се проявява късно: в Куба към 1648 г., в Бразилия през 1685 г. и оттам се разпространява в целия тропически пояс на Новия свят; през XIX в. вилнее от Буенос Айрес чак до източното

Идеален образ на завоеванието: жителите на Флорида посрещат през 1564 г. френския изследовател Р. дьо Лондониер. Гравюра от Теодор дьо Бри по една рисунка на Ж. Льомоан дьо Морг (Снимка Бюлоз)

крайбрежие на Северна Америка и достига дори средиземноморските европейски пристанища[10]. Невъзможно е да се опише Рио де Жанейро през XIX в. без тази смъртоносна спътница. И една важна подробност: докато дотогава масивните епидемии поразяват местното население, този път именно белите пришълци са предпочитана жертва на трайно настанилото се заболяване. В Порто Бело около 1780 г. екипажите на галеоните са повалени от болестта, а големите кораби са принудени да зимуват в пристанището[11]. И така Новият свят страда от ужасни катаклизми. Те се възраждат отново, когато европейците се настаняват на тихоокеанските острови — друг отделен биологически свят. Маларията например се появява късно в Индонезия и Океания, изненадващо връхлита Джакарта, за да я разсипе през 1732 година[12].

Само по този начин могат да бъдат помирени изчисленията на А. Розенблат и на историците от Бъркли, предпазливостта на първия и романтизма на вторите: и едните, и другите цифри може да са верни или вероятни, в зависимост от обстоятелството дали изходната ни позиция е преди или след завоюването. Следователно трябва да отхвърлим мненията на Войтински и Ембри. Последният наскоро твърдеше, че „никога от Аляска до нос Хорн преди Колумбовата епоха не са живели повече от 10 милиона човека“[13]. Днес имаме основание да се съмняваме в това.

Как да се изчислява?

Примерът с Америка сочи с какви прости (дори прекалено прости) методи може да се тръгне от някои *относително* надеждни цифри, за да се стигне до предположение и измисляне на останалите. Подобни несигурни пътища основателно безпокоят историка, свикнал да приема само онова, което е доказано с неоспорими документи. Статистикът не изпитва нито подобни безпокойства, нито подобна нерешителност. „Укоряват ни, че не се занимаваме с бакалство — остроумничи социологът статистик Пол А. Ладам, — ние отвръщаме, че подробностите не са интересни: само амплитудата има значение.“[14] Амплитудата, вероятният таван или под, максималното или минималното равнище.

Нека при този спор, в който всеки едновременно е прав и греши, застанем на страната на изчислителите. Заниманието им винаги предполага, че между различните групи население на земята има ако не постоянна, то поне съвсем бавно променяща се пропорционалност. Такова е становището на Морис Халбвакс[15]. С други думи, световното население е групирано в *структури*, които обикновено слабо се променят: числените съотношения между различните човешки групи *grosso modo** остават постоянни. Школата на Бъркли извлича глобално американско число от частично мексиканско. По същия начин, знаейки горе-долу колко е населението в района на Трир около 800 г., Карл Лампрехт, а след него и Карл Юлиус Белох пресмятат цифрата, валидна за цяла Германия[16]. Проблемът си остава същият: като

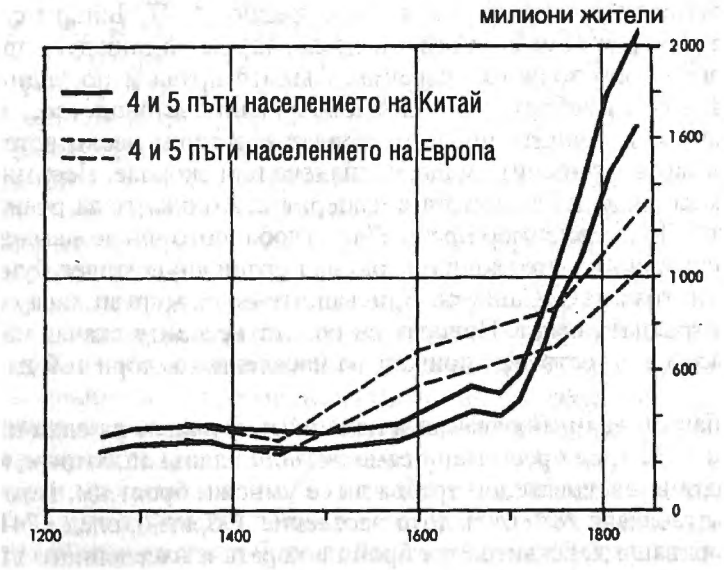

2. СВЕТОВНОТО НАСЕЛЕНИЕ (XIII-XX в.)

---

* *Като цяло, в общи линии /лат./. — Бел. прев.*

се залага на вероятни пропорции, се тръгва от известни числа, за да се премине към числа от по-горен ред, достоверни и определящи амплитудата. Подобен метод не е без стойност, при условие, разбира се, че го преценяваме трезво. По-добре е да разполагаме с реални числа. Ала те липсват.

Равенството Китай — Европа

По отношение на Европа са възприети разсъжденията, пресмятанията, цифрите на К. Юлиус Белох (1854-1929), великия първопроходец на историческата демография, на Пол Момбер, на Дж. К. Ръсел и последното издание на книгата на Марсел Райнхарт[17]. Тези цифри не предизвикват спорове, тъй като всеки ги преписва старателно от колегата си. Що се отнася до мен, аз избрах или *измислих* най-високите равнища, защото винаги си представям Европа разпростряна до Урал, като по този начин включвам в нея Източна „неопитомена Европа". Изнасяните за Балканския полуостров, Полша, Русия и скандинавските страни числа са доста рисковани, не по-правдоподобни от онези, които статистиците предлагат за Океания или Африка. Подобно разширяване ми се струва необходимо: то придава на избраната за единица мярка Европа едни и същи пространствени измерения, независимо коя е разглежданата епоха; освен това подобно разтегляне чак до Урал по-добре уравновесява двете блюда на везните: разширена Европа от една страна, Китай от друга — това равенство се удостоверява през XIX в., тъй като тогава вече притежаваме ако не сигурни, то поне приемливи числа.

В Китай основаващите се на официални преброявания числа в никакъв случай не са безспорни. Това са данъчни статистики, а каже ли се данък, се разбира измама или илюзия, или и двете заедно. А. П. Ъшър[18] с право ги оценява като твърде съмнителни и си позволява да ги понадуе, при всички рискове, които крие подобна операция. Същото прави и последният историк[19], залутал се из дебрите на това несъвършено счетоводство... Впрочем, ако ги сравним, изходните числа разкриват очебийни несъответствия, ненормални дори за китайските мащаби спадове или скокове. Несъмнено те са повече знак за „реда и авторитета в империята, отколкото за равнището на населението". Така например през 1674 г. глобалното число намалява със 7 милиона в сравнение с предходната година поради внушителен бунт на феодални васали, този на У Сангуей. Липсващите не са мъртви, а са се изплъзнали от централната власт. Покорят ли се, статистиките скачат нагоре, без никаква връзка с естествения прираст на населението, дори той да е максимален.

Нека добавим, че преброяванията не винаги се правят на една и съща основа. Преди 1735 г. са пресмятани само *жъндин*: данъкоплатците, хората от 16 до 60 години; следователно трябва да се умножи броят им, като се приеме, че те съставляват 28% от цялото население. Обратно, след 1741 г. преброяването обхваща действителния брой на хората и населението възлиза на 143 милиона, докато изчислението по броя на *жъндин* през 1734 г. ни дава 97 милиона. Напасването е възможно, тъй като пресмятането позволява доста фокуси, ала кому ще донесе удовлетворение[20]? И все пак специалистите са единодушни по въпроса, че в дългосрочен план тези цифри запазват стой-

ността си, така че най-древните — от Китай при династията Мин (1368-1644) — далеч не са най-неблагонадеждните.

С една дума, ясно е с какъв материал трябва да се работи. От превърнатите в графики цифри се установява приблизително равенство между разпростряната чак до Урал Европа и сведения до същинската територия на своите провинции Китай. Впрочем днес везните все повече и повече се накланят в полза на Китай поради ръста на естествения му прираст. Приблизително или не, това грубо равенство се оказва една от най-ясните структури в историята на Земята през последните 5-6 столетия и именно от него можем да тръгнем, за да се опитаме приблизително да изчислим населението на света.

Общото население на света

Откакто с настъпването на XIX в. разполагаме с достоверни статистики (първото истинско преброяване е през 1801 г. в Англия), Китай или Европа представляват, всеки поотделно, горе-долу една четвърт от цялото човечество. Разбира се, истинността на подобно съотношение, пренесено към миналото, не е гарантирана. Европа и Китай винаги са били и до ден днешен са най-големите средища на земно население. Ако те са напредвали по-бързо от останалите, за времето преди XVIII в. може би е уместно да приемем съотношение 1:5 или 1:4 за всяка от тези, сравнявани с останалата част от света, маси. В крайна сметка подобна предпазливост издава нашата неувереност.

Следователно увеличаваме с коефициент 4 или 5 двете графични криви на Китай и Европа, за да получим четири *възможни* криви на населението на света, отговарящи съответно на четири или пет Европи, на четири или пет Китая. Така че върху обобщаващата графика се получава твърде сложна крива, която очертава между най-ниските и най-високите стойности просторна зона на възможности (и грешки). В тези граници, в съседство с тях, нека си представим линията, която би дала глобалното население на света в неговото развитие от XIV до XVIII век.

В общи линии от 1300 до 1800 г., разглеждано по този метод на изчисление, населението нараства в дългосрочен план, като, разбира се, извън сметката остават драстичните и моментни отстъпления, за които вече говорихме. Ако в изходната точка — 1300-1350 г. бъде избрано най-ниското допускане (250 милиона), а в крайната точка приемем най-високото (1380 милиона през 1780 г.), тогава ръстът възлиза на повече от 400%. Никой не е длъжен да повярва в това. Ако на изходната точка поставим максимума — 350 милиона, а на крайната — 836 милиона (най-ниското допускане на Уилкокс[21]), увеличението се заковава на 138%. За половин хилядолетие то би съответствало на постоянен среден ръст (постоянство, което, разбира се, е лабораторно допускане) от порядъка на 1,75%, или движение, което ако е постоянно, би било недоловимо в хода на годините. Макар че през този огромен отрязък от време населението на света безусловно се е удвоило. Нито икономическите затруднения, нито катаклизмите, нито масивната смъртност са могли да попречат на това движение нагоре. Няма капка съмнение, че това нарастване е най-съществено явление в световната история от XV до XVIII в., и то не само в жизнен план: всичко останало се съобразява с натиска върху цялото.

Историците на Запада няма да се изненадат от подобен извод: те позна-

ват всичките многобройни косвени знаци (завладяване на нови земи, емиграция, разчистване на терени, подобрения, урбанизация...), които потвърждават цифровите данни. Затова пък извлечените от тях заключения и обяснения си остават спорни, защото те смятат, че феноменът е ограничен в рамките на Европа, докато е факт — и то най-вълнуващият от онези, които ни предстои да отбележим в тази книга, — че човекът е възтържествувал над многобройни препятствия, които са се противопоставяли на количествения му ръст *върху цялата земна територия, заемана от него*. Ако увеличаването на хората е не само европейска, а световна закономерност, то трябва да бъдат преразгледани доста представи и доста трактовки.

Но преди да стигнем до подобни заключения, се налага да се върнем към някои изчисления.

Спорни данни

Възползвахме се от метода на статистиците, като си послужихме с най-известните числа, тези за Европа и Китай, за да определим населението на планетата. Те едва ли биха възразили срещу подобен похват... Но самите статистици подхождат другояче към същия проблем. Те разчленяват операцията и пресмятат последователно населението на всяка от петте „части“ на света. Какво любопитно уважение към школското деление! Но какви са резултатите?

Нека припомним, че статистиците приписаха на Океания неизменната цифра 2 милиона жители, което няма кой знае какво значение, тъй като подобен незначителен брой потъва в полето на допустимата грешка; а на Африка — също за вечни времена — 100 милиона, което вече си заслужава спора, тъй като подобна, приписвана на африканското население неизменност според нас е малко вероятна, а насилената сметка очевидно се отразява върху оценката на цялото.

Обобщихме в таблица оценките на специалистите. Забелязва се, че всичките им пресмятания започват късно, през 1650 г., и че са неизменно оптимистични, включително скорошната анкета, проведена от службите на Обединените нации. Общо взето, подобни оценки ми се струват прекалено завишени, поне що се отнася първо за Африка, а също и за Азия.

Доста смело е изходната база през 1650 г. и за динамичната Европа, и за изостаналата Африка (като изключим средиземноморската ѝ част) да бъде определена като една и съща (100 милиона). Няма логика също така на Азия през 1650 г. да се приписват както най-ниските числа от таблицата (250 или 257 милиона), така и прекомерно високото число 330 милиона, възприето малко прибързано от Кар Саундърс.

Очевидно в средата на въпросния XVII в. населението на Африка нараства. От средата на XVI в. то е понасяло непрекъснати загуби поради износа на чернокожи за Америка, които се прибавят към отколешното изтичане на хора към ислямските страни, обречено да трае до XX век. Ръстът се дължи несъмнено на определено биологично здраве. Друго доказателство за такова здраве е устойчивостта на същото население на европейското нашествие: през XVI в. въпреки някои опити черният континент не се отваря за португалците, както Бразилия им се предава без съпротива. Освен това имаме сведения за съществуването на доста уреден селски живот, с хубави села, които са разсипани от европейското нахлуване през XIX век[22].

НАСЕЛЕНИЕ НА СВЕТА В МИЛИОНИ ЖИТЕЛИ (1650-1950 г.)

		1650	1750	1800	1850	1900	1950
Океания		2	2	2	2	6	13*
Африка		100	100	100	100	120	199**
Азия		257* 330** 250***	437* 479** 406***	602** 522***	656* 749** 671***	857* 937** 859***	1272*
Америка		8* 13** 13***	11* 12,4** 12,4***	24,6** 24,6***	59 59 59	144 144 144	338*
Европа (Русия в европейската си част)		103* 100** 100***	144* 140** 140***	187** 187***	274* 266** 266***	423* 401** 401***	594*
Общо	1	470	694		1091	1550	2416
	2	545	733,4	915,6	1176	1608	
	3	465	660,4	835,6	1098	1530	

*Източници: * Bulletin des Nations Unies, déc. 1951; ** Carr Saunders; *** Kuczynski.*
Числата без звездички са общи за трите източника.
Числата на Carr Saunders за Африка са закръглени на 100.

Все пак, ако европеецът не упорства да завладява страни от черна Африка, това се дължи на обстоятелството, че още на брега е възпиран от „сатанински" болести: постоянна или периодична треска, „дизентерия, охтика, водянка", без да забравяме множеството паразити — всички болести, на които плаща много тежка дан[23]; те, както и храбростта на войнствените племена, представляват препятствие. Бързеи и прагове преграждат реките: кой би изкачил срещу течението дивите води на Конго? От друга страна, американската авантюра и търговията с Далечния изток поглъщат цялата налична енергия на Европа, чиито интереси са другаде. Черният континент доброволно и твърде изгодно предоставя златен прах, слонова кост, хора. Какво повече да се желае? Що се отнася до търговията с роби, няма ги ония човешки множества, които доста лекомислено си представяме. Ограничена е дори в посока към Америка, ако щете поради транспортните възможности. За сравнение, цялата ирландска имиграция от 1769 до 1774 г. представлява едва 44 000 презокеански курса, сиреч по-малко от 8000 годишно[24]. По същия начин през XVI в. от Севиля за Америка заминават средно една-две хиляди испанци годишно[25]. Така че, дори да приемем за търговията с роби съвършено *немислимото* число 50 000 чернокожи годишно (то ще бъде достигнато и надминато едва през XIX в., в последните години на робската търговия), то в краен случай би съответствало едва на 25 милиона африканско население. С една дума, масата от 100 милиона души, приписвана на Афри-

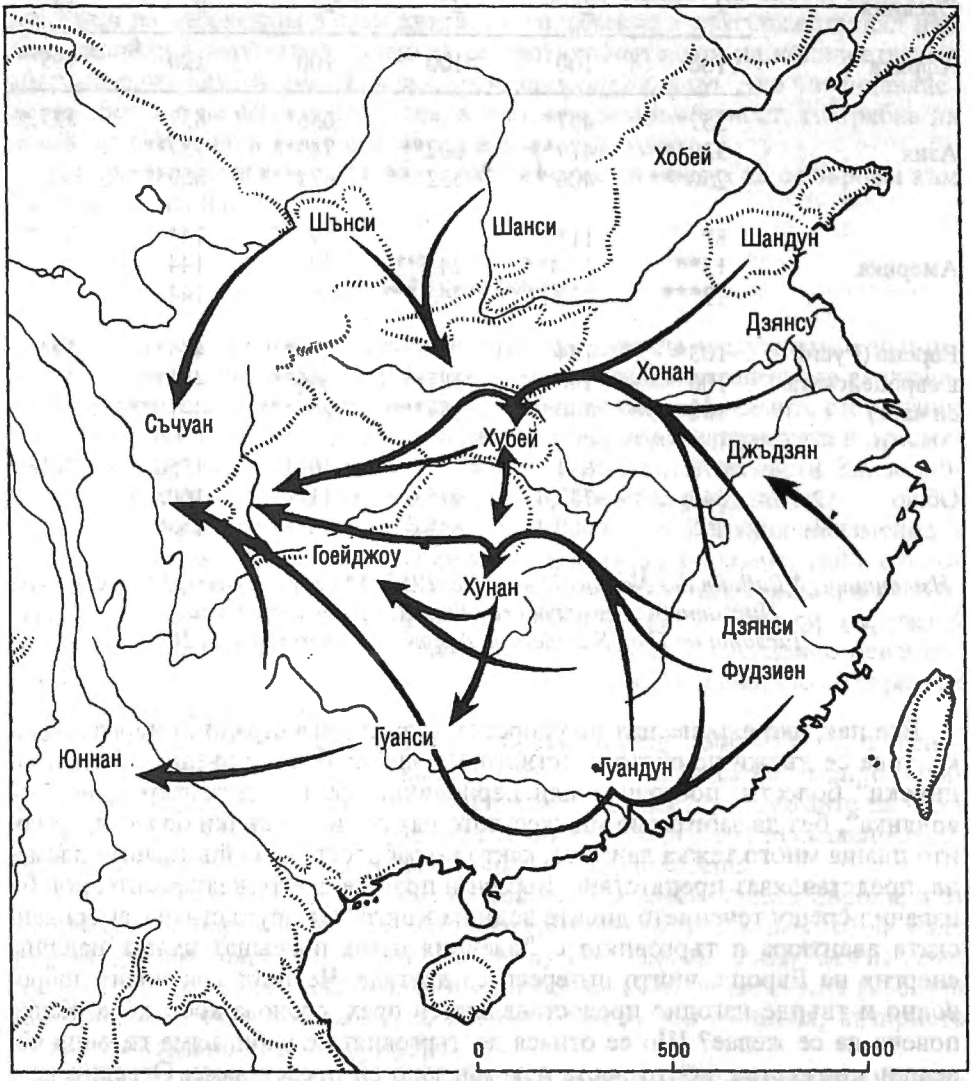

3. ВЪТРЕШНИ МИГРАЦИОННИ ДВИЖЕНИЯ В КИТАЙ ПРЕЗ XVIII в.
Интензивният демографски растеж през XVIII в. умножава в Китай миграционните движения от провинция в провинция, за които тази карта дава по-цялостна представа (Извадка от Л. Дермини, търговията в Кантон през XVIII в.)

ка, не почива на никаква сигурна основа. Несъмнено тя повтаря първото глобално и доста рисковано пресмятане, предложено през 1696 г. от Грегъри Кинг (95 милиона). Всички са се задоволявали да използват тази цифра. Но откъде ли я е взел той?

Ние разполагаме с няколко изчисления: например Дж. К. Ръсел[26] оценява населението на Северна Африка през XVI в. на 3 500 000 (аз самият го бях оценил, без солидни аргументи, на 2 милиона). За Египет през XVI в. няма данни. Може ли да се говори за два или три милиона, като се има предвид, че първите надеждни оценки от 1798 г. приписват 2 400 000 жители на Египет и че съвременните съотношения поставят наравно Северна Африка и Египет? Всяка една от тези групи население представлява една десета част от африканското. Ако приемам същото съотношение за XVI в., африканското население би могло да бъде между 24 и 35 милиона в зависимост от това коя от трите представени в таблицата цифри приемем, като последната се отнася за края на XVIII в., а другите две — за XVI век. Числото 100 милиона е твърде далеч от тези приблизителни изчисления. Естествено нямаме пълна увереност — ще продължим да се колебаем коя точно цифра да приемем, но почти категорично ще отхвърлим числото 100 милиона.

Преувеличени са и приписваните за Азия цифри, но тук спорът няма същата тежест. Кар Саундърс[27] счита, че Уилкокс погрешно е определил населението на Китай около 1650 г., шест години след завземането на Пекин от манджурите, на 70 милиона, и дръзко го удвоява (150 милиона). През този преходен период от китайската история всичко е спорно и подлежи на съмнение (споменатите *жъндин* например не са ли просто нашите *домакинства*, обикновени данъчни единици?). От своя страна Уилкокс се опира на „Дун Хуалу" (превод Шън Хъншън). Да предположим, че неговата цифра е ниска; все пак трябва да се държи сметка за ужасната сеч при манджурското нашествие; после, през 1575 г., предложената от А. П. Ъшър[28] цифра е 75 милиона, а през 1661 г. — 101 милиона; през 1680 г. официалната цифра е 61, предложената от един автор — 98, от друг — 120, но всичко това е през 1680 г., сиреч когато манджурският ред най-сетне е установен; около 1639 г. някакъв пътешественик говори за шейсетина милиона жители, при това той включва по 10 души в домакинство, нереален коефициент дори за Китай.

Страховитият, подобен на огромна приливна вълна демографски ръст на Китай в никакъв случай не започва преди 1680 г., или още по-точно преди повторното завладяване на Тайван през 1683 година. Той е обусловен и възможен поради мащабната континентална експанзия, която отвежда китайците в Сибир, Монголия, Туркестан и Тибет. В собствените си граници Китай тогава е жертва на изключително усилена колонизация. Всички низини и подлежащи на напояване хълмове са оценени по достойнство, после планинските зони, където се множат първопроходците, прочистващи с огън горите. Нови земеделски култури, като фъстъци, батати и особено царевица, внесени от португалците през XVI в., се радват на широко разпространение, в очакване от Европа да пристигнат и картофите, които придобиват значение едва през XIX век. Тази колонизация продължава без особени сътресения докъм 1740 г., след което предназначеното за всеки парче земя постепенно намалява, тъй като населението несъмнено се увеличава по-бързо от обработваемото пространство[29].

Тези дълбоки преобразувания позволяват да говорим за китайска „земе-

делска революция", съпътствана от мощна демографска революция, която я изпреварва. Вероятните цифри са следните: 1680 г. — 120 милиона; 1700 г. — 130; 1720 г. — 144; 1740 г. — 165; 1750 г. — 186; 1760 г. — 214; 1770 г. — 246; 1790 г. — 300; 1850 г. — 430[30]... Когато през 1793 г. секретарят на английския посланик Джордж Стаунтън пита китайците колко е населението на империята, те му отвръщат ако не искрено, то с гордост: 353 милиона[31]...

Но да се върнем към населението на Азия. Обикновено то се определя като 2 до 3 пъти повече от населението на Китай. По-скоро два, отколкото три, защото Индия не изглежда равностойна на китайската маса. Една оценка (30 милиона) на населението на Декан през 1522 г. въз основа на спорни документи *би дала* за цяла Индия цифрата 100 милиона жители[32], равнище, превъзхождащо тогавашната „официална" китайска цифра, на което никой не е длъжен да вярва. Впрочем през това столетие Индия изпитва сериозен глад, който опустошава северните провинции[33]. Но съвременни изследвания на индийските историци доказват разцвета и силния демографски прираст на Индия през XVII век[34]. Противно на това, една неизвестна френска оценка от 1797 г.[35] ѝ приписва само 155 милиона души, докато още през 1780 г. Китай *официално* обявява 275. Статистическите изхвърляния на Кингсли Дейвис[36] не биха приели подобно принизяване на Индия. Но и ние едва ли бихме им се доверили.

Във всеки случай, ако приемем, че Азия е равна на два или три пъти Китай, то тогава тя би наброявала 240 или 360 милиона през 1680 г., 600 или 900 — през 1790 година. Да повторим, че особено около средата на XVII в. предпочитанието ни клони към по-ниските цифри. Тогава населението на света към 1680 г. в милиони би се равнявало на: Африка — 35 или 50, Азия — 240 или 360, Европа — 100, Америка — 10, Океания — 2; и отново ще стигнем до амплитудите от първото пресмятане със същите възможности за грешка.

Столетията едни спрямо други

Проверките на истинността посредством географското пространство, континент по континент, не бива да изключват по-трудните проверки посредством наклонената плоскост на самото време — столетие по столетие. Пол Момбер[37] пръв предлага модел на Европа за периода 1650-1850 година. Той се ръководи от две условия: първо, че най-новите числа са по-малко спорни от останалите; второ, че ако се върви по обратен път, от най-скорошните към по-старите равнища, трябва да се предвиди, че между тях съществуват *вероятни* наклони на растежа. Така, като се приеме, че европейската численост през 1850 г. е 266 милиона, от нея може да се изведе цифрата 211 за 1800 г., тъй като наклоните очевидно не са толкова стръмни, колкото ги приема например У. Ф. Уилкокс; 173 — за 1750 г.; а за 1650 и 1600 г. — съответно 136 и 100. Или се получава надхвърляне на обичайните за XIX в. оценки; част от сполуките, обикновено приписвани на XIX в., се връщат на неговия предшественик. (Разбира се, цифрите трябва да се приемат с всички възможни резерви.)

Така попадаме на *разумен* годишен прираст, потвърден в общи линии от

няколко сондажа: от 1600 до 1650 г. — 6,2%; 1650-1750 — 2,4; 1750-1800 — 4; 1800-1850 — 4,6. За 1600 г. се натъкваме на числото, посочено от К. Юлиус Белох (приблизително 100 милиона жители за *цяла* Европа). Но не разполагаме с никакви сериозни данни, за да продължим да се движим срещу течението — от 1600 до 1300 г., този динамичен период, през който ни е известно, че съществува значителен отлив от 1350 до 1450 г., а после силно оживление от 1450 до 1650 година.

Несъмнено на собствен риск бихме могли да възприемем опростеното разсъждение на Пол Момбер. Най-малко рисковата цифра за 1600 г. — 100 милиона европейци — е връх на продължително изкачване по някой от трите възможни наклона — 6,2 %, както сочи прогресията от 1600 до 1650 г.; 2,4 % от 1650 до 1750 и 4 % от 1750 до 1800. Логично е да приемем поне последния процент, за да отбележим предполагаемото, но не изрично установено оживление на ръста между 1450 и 1600 година. В резултат: през 1450 г. Европа вероятно наброява приблизително 55 милиона жители. В такъв случай, ако наред с всички историци приемем, че населението на континента е намаляло най-малко с една пета заради Черната чума и спътниците ѝ, цифрата за 1300-1350 г. би била 69 милиона. Аз не смятам, че тази цифра е неправдоподобна. Ранните опустошения и напасти в европейския Изток, учудващият брой обречени на изчезване села из цяла Европа по време на кризата през 1350-1450 г. — всичко подсказва, че подобно високо равнище, сходно с разумната преценка на Юлиус Белох (66 милиона), е възможно.

Някои историци виждат в бързото съвземане през дългия XVI в. (1451-1650) „наваксване“ след предходните отстъпления[38]. Ако нашите цифри се възприемат, може да се говори за компенсация, а после за изпреварване. Разбира се, всичко това е доста спорно.

Отколешните непълни обяснения

Остава посоченият основен проблем: *общото* увеличение на населението на света. Увеличението на населението на Китай, което е също толкова явно и безспорно, колкото и на европейското, във всеки случай задължава да бъдат преразгледани отколешните обяснения. Историците ще трябва да се простят с мисълта упорито да обясняват демографския прираст на Запада със снижаването на градската смъртност (която впрочем остава доста висока[39]), напредъка на хигиената и медицината, отстъплението на едрата шарка, множеството системи за снабдяване с питейна вода, решителното ограничаване на детската смъртност, както и с общото намаляване на смъртността и увеличаване на средната брачна възраст, все аргументи с доста голяма тежест.

Необходимо е по някакъв начин да открием другаде освен в Западна Европа същите или с подобна тежест обяснения. Обаче в Китай, където браковете винаги са били „ранни и плодовити“, едва ли е възможно да се говори за снижаване на средната брачна възраст или за скок на раждаемостта. Колкото до градската хигиена, огромният Пекин от 1793 г. наброява според един английски пътешественик 3 милиона души[40], но несъмнено не е толкова обемен като Лондон, който далеч не достига тази фантастична цифра.

Струпването на семейства в ниските къщички е невероятно. Хигиената тук няма място.

Също така, без дори да напускаме пределите на Европа, как можем да обясним бързия ръст на населението на Русия (то се удвоява от 1722 до 1795: от 14 на 29 милиона), когато там липсват лекари и хирурзи[41], а в градовете няма никаква хигиена?

А извън Европа, как да обясним ръста било на англосаксонското, било на испано-португалското население през XVIII в. в Америка, където няма ни лекари, ни особено забележителна хигиена — например в столицата на Бразилия от 1763 г. Рио де Жанейро, редовно спохождана от жълтата треска и където вариолата — както в цяла испаноезична Америка — вилнее периодично и разкапва заболелите „до кости“[42]. В крайна сметка всяко население може да се увеличава по свой специфичен начин. Но защо всички прирасти се извършват едновременно или почти едновременно?

Особено благодарение на общото икономическо възземане през XVIII в. — и дори много преди това — несъмнено се разрастват откритите за хората територии. По това време всички страни по света сами се колонизират, заселвайки пустеещите или полупустеещите земи. Европа разполага с излишък от жизнено пространство и храни благодарение на отвъдморските територии, както и на европейския Изток, който, както казва отец Дьо Мабли, излиза от своето „варварство“: както в Южна Русия, така и например в гористата, блатиста и нечовешка Унгария, където дълго е минавала размирната граница с Турската империя, която отсега нататък ще се оттегли далеч на юг. Тази истина е валидна и за Америка, без да е необходимо да навлизаме в подробности. Тя важи и за Индия, където започва колонизацията на черноземите *ригър* в съседство с Бомбай[43]. В още по-голяма степен за Китай, който през XVII в. се опитва да запълни толкова пустоши и пустини, вътре в страната или около нея. „Колкото и парадоксално да изглежда — пише Рьоне Грусе, — ако трябва да сравним китайската история с тази на някоя друга внушителна човешка общност, то трябва да мислим за историята на Канада или на Съединените щати. И в двата случая става въпрос главно — и независимо от политическата конюнктура — за завладяването на огромни девствени територии от земеделски народи, които се натъкват единствено на бедно полуномадско население.“[44] И въпросната експанзия продължава или поточно започва отново през XVIII век.

Така че ако навред по света се наблюдава общо подновяване на завладяването, следователно броят на хората се е увеличил. Става дума за следствие, а не толкова за причина. Всъщност винаги е съществувало свободно и леснодостъпно за завземане пространство всеки път, когато хората са пожелавали или са изпитвали необходимост. И днес дори, в един все пак „ограничен“ свят, както, заимствайки от математиците, се изразява Пол Валери, където според един разумен икономист „човечеството не разполага повече нито с втора долина на Мисисипи, нито с втора аржентинска територия“[45], празно пространство не липсва: все още чакат своя завоевател екваториалните гори, степите, дори арктическите области и истинските пустини, където съвременната техника може да поднесе доста изненади[46].

Всъщност въпросът не е в това. Истинският въпрос си остава следният: защо по едно и също време „географската конюнктура“ се оказва от значение, след като в крайна сметка пространство никога не е липсвало? Синхро-

низацията поражда проблема. Международната икономика действа, но все още е толкова уязвима, че сама по себе си не може да бъде виновница за тъй общо и тъй мощно движение. На свой ред тя е по-скоро последица, отколкото причина.

Ритъмът на климата

За въпросното повече или по-малко съвършено съзвучие може да бъде измислено едно-едничко общо обяснение. Днес то вече няма да предизвика усмивката на учените глави: промените на климата. Нескончаеми колебания както на температурата, тъй и на налягането или на валежите излизат наяве от последните задълбочени изследвания на историци и метеоролози. Тези промени въздействат върху дървета, водоизточници, ледници, морски равнища, оризови и житни реколти, маслинови и лозови насаждения, животни и хора.

Между XV и XVIII в. светът все още е едно огромно село, където 80-90% от хората се прехранват от земята и единствено от нея. Ритъмът, качеството, недостигът на реколтите определят целия материален живот. От това произтичат внезапни като ухапвания рани — в дървесината на дървото, както и в човешката плът. А някои от тия промени са проявяват навсякъде едновременно, макар все още да се опитват да ги обясняват само с последователно отхвърляни хипотези, както неотдавнашната за променливата скорост на *теченията*. Така например през XIV в. се е наблюдавало общо застудяване в северното полукълбо, настъпление на ледниците, на пясъчните наноси, утежняване на зимите. Пътят на викингите към Америка е преграден от опасни ледени блокове: „Сега ледът дойде [...], никой не може да плува по стария маршрут, без да рискува живота си“, пише един норвежки пастор в средата на XIV век. Тази климатична драма ще да е унищожила нормандските колонии в Гренландия: телата на последните оцелели, открити в замръзналата почва, са потресаващо доказателство за това[47].

Същото е и в епохата на Луи XIV, „малкият ледников период“, както я нарича Д. Дж. Шов[48], когато светът сякаш се движи под палката на не помалко властен от Краля-Слънце диригент, чиято воля поставя отпечатъка си както върху житна Европа, така и върху оризовата и степна Азия, върху провансалските маслинови горички и върху онези скандинавски страни, където снегът и ледът тъй дълго закъсняват да си тръгнат, а есента тъй чевръсто се връща, че не оставя на житото време да узрее: такъв е животът през последните десет ужасни години на XVII в., най-студените от седем столетия[49]. С преполовяването на XVII в. природните катаклизми в Китай също зачестяват — опустошителни засушавания, набези на скакалци, — а във вътрешните провинции, досущ подобно на Франция при Луи XIII, селските бунтове следват един след друг. Всичко това придава на непостоянствата в материалния живот допълнителен смисъл и *може би* обяснява тяхната едновременност; тази даденост за физическото единство на света и за всеобщност на определена биологична история на измеренията на човечеството предоставя на Земята нейното първо обединение, и то доста преди великите открития, преди Индустриалната революция и взаимопроникването на икономиките.

Замръзването на реките, потоците и езерата е сигурен белег за климатичните промени. През 1814 г. (както и през 1683 г., вж. по-горе) Темза, замръзнала „from London Bridge to Black Friar Bridge", се превръща в огромна панаирна площадка (Снимка Снарк)

Ако климатичното обяснение съдържа, както смятам, поне част от истината, то нека все пак се предпазим от прекалено опростителство. Климатът е извънредно сложна система и нейното въздействие върху живота на растенията, животните и хората се упражнява само по заобиколни пътища, различни в зависимост от терена, културите и сезоните. В Западна Европа с нейния умерен климат съществува „негативна връзка между количеството на валежите от 10 юни до 20 юли" и „позитивна връзка между процента [слънчеви дни] в периода 20 март — 10 май и броя зърна [в класовете] на житото"[50]. А ако се опитваме да припишем сериозни последствия от някакво климатично неблагополучие, то трябва да ги докажем именно за страните от тази умерена зона, които са най-гъсто населените и в миналото „най-значимите за изхранването на Западна Европа"[51]. Това е напълно очевидно. Обаче поднасяните от историците примери за непосредственото въздействие на климата върху реколтата твърде често се позовават на второстепенни по значение области и култури, като например пшеницата в Швеция. При сегашното състояние на ограничени изследвания е невъзможно да се правят обобщения. Но нека не предрешаваме бъдещите отговори. И винаги да помним вродената уязвимост на хората от могъщите сили на природата. Благосклонен или не, „календарът" е господар на човека. Логично историците на икономиката на Стария режим я разглеждат в ритъма на редуващите се доб-

ри, по-малко добри и лоши реколти. Именно тези повтарящи се тактове задвижват огромните колебания на цените, от които зависят хиляди неща. И кой ще отрече, че тази натрапчиво повтаряща се музика отчасти се дължи на променливата история на климата? И днес познаваме решаващото значение на мусоните: едно нищо и никакво закъснение в Индия води до непоправими щети. Ако явлението продължи две-три години, настъпва глад. Там човекът не е отхвърлил подобна ужасна принуда. Но да не забравяме щетите от сушата през 1976 г. във Франция и в Западна Европа или ненормалната промяна на режима на ветровете, който през 1964 и 1965 г. предизвика в Съединените щати, на изток от Скалистите планини, катастрофална суша[52].

Може да предизвика усмивка мисълта, че подобно климатично обяснение, подобно позоваване на небето не би смутило хората в миналото. Те са били прекалено изкушени да обясняват чрез звездите хода на всички земни неща, личната или колективната съдба, болестите... Математикът и окултист Оронс Фине предрича през 1551 г. в духа на астрологията: „Ако Слънцето, Венера и Луната се съберат в знака на Близнаци, писателите ще спечелят малко таз година, а слугите ще са непокорни на своите господари и закрилници. Ала ще бъде преизобилно житото на земята, а пътищата несигурни поради развихрянето на разбойниците."[53]

ПРЕПОРЪЧИТЕЛЕН МАЩАБ

Съвременното население на земното кълбо (изчислено с точност до около 10%) през 1979 г. възлиза на около 4 милиарда души. Ако се позовем на представените твърде приблизителни числа, тази маса е — в зависимост от това дали я сравняваме с 1300 или с 1800 г. — от 5 до 12 пъти по-голяма от отколешни човечества[54]. Коефициентите от 1 до 12, от 1 до 5, както и техните междинни стойности, не са златни единици, които биха могли да обяснят всичко. Още повече че съизмерват различни по природа дадености: днешното население на земята всъщност не е 12 пъти по-многобройно от населението през 1300 или 1350 г., дори само от биологична гледна точка, защото възрастовите пирамиди съвсем не са еднакви. Все пак само по себе си съпоставянето на изходните данни отваря известни перспективи.

Градове, армии и флотилии

В пътешествието ни назад, преди XIX в., ние, историците, се натъкваме — според възприетите норми — на малки градове и на малки армии: и едните, и другите се побират в шепа.

Кьолн, най-големият град на Германия[55] през XV в., кръстопът на две рейнски флотилии — от горната и от долната част на реката, и на главни сухоземни пътища, наброява едва 20 000 жители по времето, когато селско и градско население в Германия са в съотношение 10:1 и градският натиск вече ясно се усеща, колкото и да изглежда незначителен в нашите очи. Нека в такъв случай приемем, че група от 20 000 жители е значително съсредоточаване на хора, сили, дарования, гърла за хранене, пропорционално взето, дори много повече от днешна агломерация от 100-200 000 души. Помислете

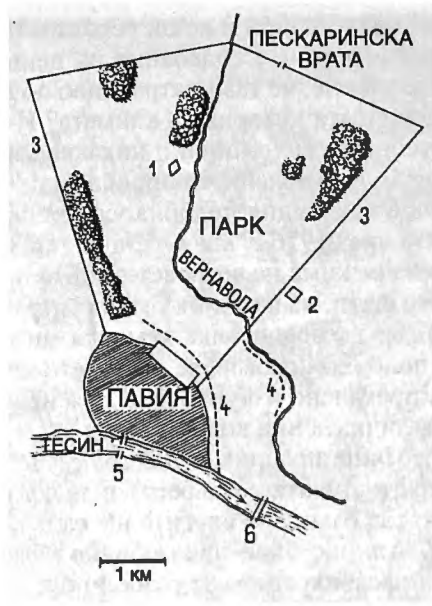

4. БИТКАТА ПРИ ПАВИЯ
1. Мирабело; 2. Каза де Левриери; 3. Тухлени стени около парка; 4. Прегражденията на французите; 5. Мост Сан Антонио, разрушен в началото на обсадата; 6. Дървен мост, разрушен по време на битката от херцог Д'Алансон (Според Р. Том)

само какво е означавала оригиналната и жизнена кьолнска култура през XV век! Същото се отнася и за Истанбул от XVI в., обитаван поне от 400 000 жители, макар несъмнено да са били 700 000[56]. Имаме пълното право да кажем, че това е град-чудовище, сравним във всяко отношение с най-внушителните съвременни градски системи. За да преживява, са му били необходими всички налични овчи стада на Балканите, оризът, бобовите растения и житото на Египет, пшеницата и дървеният материал на Черноморието, говедата, камилите и конете на Мала Азия, а за да подмладява населението си — всичките налични мъже на империята и в добавка робите, които татарските раджи карат от Русия, а турските ескадри доставят от средизимноморското крайбрежие, за да ги изложат накуп за продан на огромния пазар Безистан в сърцето на гигантската столица.

Разбира се, трябва да уточним, че наемническите армии, които в началото на XVI в. не могат да си поделят Италия, са твърде малобройни, по 10-20 000 души, с по 10-20 оръдия. Тези имперски воини с техните прославени военачалници като Пескер, конетабълът Дьо Бурбон, Дьо Ланоа, Филибер дьо Шалон, които в школските ни учебници яко пердашат другите наемнически армии, командвани от Франсоа I, Боневе или Лотрек, са, общо взето, 10 000 души ветерани, смесица от германски ландкнехти и испански стрелци, 10 000 елитни воини, които обаче се изхабяват също толкова бързо, колкото и Наполеоновата армия по-късно, между лагера в Булон и войната в Испания (1803-1808). Те са на сцената от Ла Бикок (1522) до поражението на Лотрек в Неапол (1528); Павия е техният връх (1525)[57]. Та тези 10 000 ловки, неудържими, неумолими мъже (това са и печалните герои от ограбването на Рим) са нещо много повече от 50 000 или 100 000 съвременни мъже. Ако в онези отминали епохи бяха по-многобройни, нямаше да успеят нито да ги придвижат, нито да ги изхранят, освен в някоя пращяща от изобилие страна. Така например победата при Павия е успех на стрелците, но още повече — на празните стомаси. Армията на Франсоа I е нахранена от-

лично в укритията, които я предпазват от неприятелските оръдия, между градските стени на обсажданата от нея Павия и херцогския парк — ловно стопанство, оградено със зидове (макар и върху площ с твърде скромни размери), където неочаквано протича битката на 24 февруари 1525 година.

По същия начин ужасната и решителна битка при Лонг Марстън Мур (2 юли 1644), първо поражение на кралската армия в драмата на Английската гражданска война, включва твърде ограничени сили: 15 000 роялисти, 27 000 парламентаристи. Цялата армия на Парламента би могла „да се побере на корабите „Куин Мери" и „Куин Елизабет", отбелязва Питър Ласлет, за да стигне до заключението, че „скромният обем на човешките общности е [...] характерен факт за *този свят, който сме загубили*"[58].

И така, стойността на някои подвизи се измерва с цифри, които от днешна гледна точка ги правят невъзможни. Многократни подвизи като тези на испанското интендантство, способно, благодарение на своите огромни „разпределителни гари" Севиля, Кадис (по-късно Лисабон), Малага, Барселона, да изпраща галери, флотилии и tercios* да кръстосват европейските земи и морета; подвиг като този при Лепанто (17 октомври 1571 г.), където се сблъскват ислямът и християнството. Общо около 100 000 души са екипажите на двете вражески флоти както върху изящните галери, тъй и на големите кораби с кръгли търбуси, които ги съпровождат[59]. Сто хиляди души! Да си представим съвременната флота, която днес води по 500 000 или един милион воини! Петдесетина години по-късно, около 1630 г., Валенщайн успява да събере 100 000 войници под свое командване[60] — този подвиг е още по-чутовен, защото предполага изключителна организация на продоволствените служби, истински рекорд. Армията на Вилар, която ще триумфира в Дьонен (1712), наброява 70 000 души[61], ала това е армия на отчаянието и на последния шанс. По-късно, към 1744 г., по думите на военния интендант Дюпре д'Оне цифрата 100 000 войници, изглежда, става нормална поне в теоретичен план. На всеки четири дни, обяснява той, за този брой хора трябва да се предвижда разпределение от продоволствения склад, или при 120 000 дажби дневно (защото има двойни дажби) да се разпределят и доставят по 480 000 дажби; ако са по 800 в кола, „са необходими, заключава той, 600 коли и 2400 коня, впрегнати четири по четири"[62]. Тъй като всичко е максимално опростено, има дори подвижни железни фурни за печене на фронтовия хляб. Но в началото на XVII в. един артилерийски теоретичен труд излага различните нужди на армия, снабдена с оръдия, и се спира на цифрата 20 000 души[63].

Тези примери илюстрират убедителна поради безброй регистрирани случаи аргументация. Стойността на загубите, причинени на Испания от прогонването на мориските (1609-1614) (най-малко 300 000 души според доста сигурни изчисления[64]); на Франция от отхвърлянето на Нантския едикт[65]; на черна Африка от търговията и износа на роби за Новия свят[66]; пак на Испания — от населването на същия Нов свят с бели хора (през XVI в. може би хиляда заминават годишно, общо 100 000), — относителната незначителност на всички тези числа поставя един общ проблем. А именно, че поради своята политическа изолация и закостеняла икономика Европа не е способ-

---

* *Морска пехота /исп./. — Бел. прев.*

на да се отърве от повече хора. Без Африка тя не би могла да остойности Новия свят по хиляди причини, примерно заради климата, но и защото не може да отдели значителна част от работната си ръка. Съвременниците несъмнено лесно преувеличават, но все пак вероятно севилският живот е бил белязан от спомена за емиграцията, щом Андреа Навахеро твърди през 1526 г.: „Толкова хора тръгнаха към Индиите, че градът (Севиля) е обезлюден[67] и почти във властта на жените."

К. Ю. Белох изказва сходни мисли, опитвайки да мери с истинските ѝ мерки Европа през XVII в., разделена между трите велики сили, които спорят за нея: Османската империя, испанската империя и Франция на Луи XIII и Ришельо. Като пресмята човешките маси, с които те разполагат в Стария свят — приблизително 17 милиона души за всяка от тях, — той стига до заключението, че това е равнището, над което всеки може да претендира за ролята на велика сила[68]. Днес сме далеч от това...

Твърде рано пренаселената Франция

Множество други направени сравнения пътьом ще ни подскажат също толкова сериозни обяснения. *Да предположим*, че населението на света около 1600 г. представлява една осма от днешното, че населението на Франция (в съвременното политическо пространство) наброява 20 милиона, което е вероятно, ако не и напълно сигурно. В такъв случай Англия наброява най-много 5 милиона[69]. Ако „едната и другата страна бяха нараствали в средно световно темпо, днес Англия би трябвало да наброява 40 милиона жители, Франция — 160; повод веднага да речем, че Франция или Италия, или дори Германия през XVI в. вероятно са вече пренаселени страни, че заради предимствата си по онова време Франция е претоварена с хора, с просяци, с излишни гърла, с нежелани. Още Брантом казва за нея, че е „пълна като яйце"[70]. Емигрирането, заради недобронамерената политика на властите, е организирано зле, първо към Испания през XVI и XVII в. и по-късно по-масово към американските „острови" или пък накъдето видят очите при религиозните изгнаничества, вследствие на „продължителното кръвопускане на Франция, което почва през 1540 г. с първите системни преследвания (на протестанти) и завършва едва през 1752-1753 г. с последната голяма емиграционна вълна, последвала кървавите разправи в Лангедок"[71].

Историческото проучване разкрива непознатите до вчера мащаби на френското изселничество в страните на Иберийския полуостров[72]. То е подкрепено от статистически данни и от категоричните свидетелства на пътешествениците[73]. През 1654 г. кардинал Рец изказва крайното си изумление, че чува всички да говорят на родния му език в Сарагоса, където има безчет френски занаятчии[74]. Десет години по-късно пък Антоан дьо Брюнел се изненадва от невероятния брой *gavachos* (това е подгравателният прякор на французите) в Мадрид — 40 000 по негова оценка, които се „преправят на испанци и се представят за валонци, лотарингци или от Франш-Конте, за да скрият, че са французи, и да избегнат тупаника"[75].

Те населяват испанската столица като занаятчии, черноработници, препродавци, привлечени от високите надници и сигурната печалба. Такива са най-вече повечето зидари и строителни работници. Но навлизат и в селата:

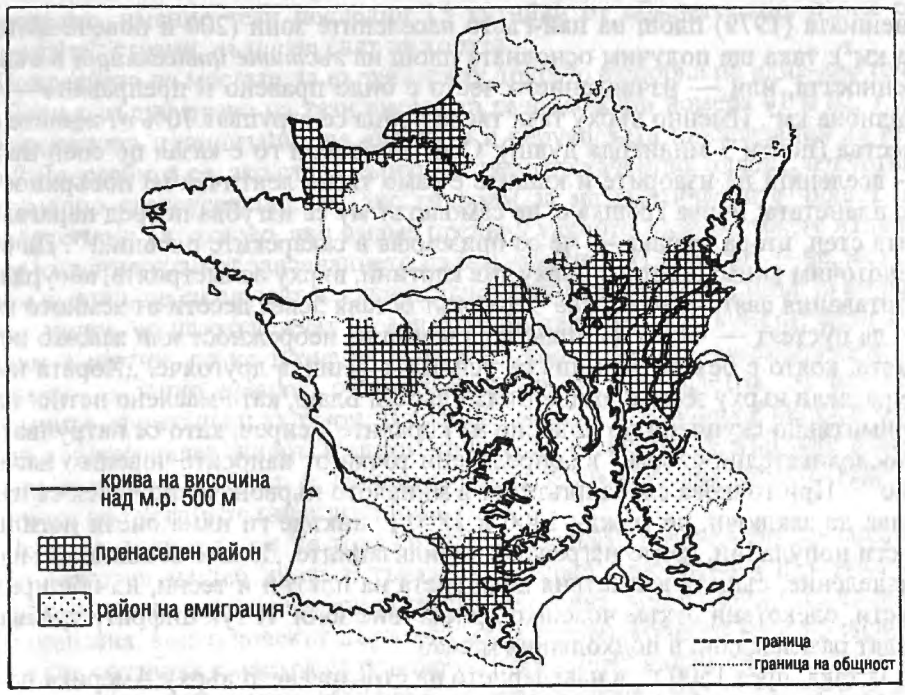

5. ПРЕНАСЕЛЕНИ ОБЛАСТИ И ЕМИГРАЦИОННИ ЗОНИ ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 1745 г.
Карта от Ф. дьо Денвил, in: Population, 1952, вж. коментарите по-долу

без френските селяни много от испанските земи биха стояли необработвани. Подобни детайли говорят за многобройна, постоянна и социално разнородна емиграция. Това е очевиден признак за френското пренаселение. Жан Еро, сир дьо Гурвил, пише в своите мемоари[76], че в Испания (1669) има 200 000 французи, цифрата е огромна, но не и невероятна.

Следователно именно в страна, от столетия жертва на бича на пренаселеността, през XVIII век се появява, или по-точно се утвърждава доброволното ограничаване на ражданията, „самите мъже, както пише Себастиан Мерсие (1771), гледат всячески да отстранят по някое дете от дома си“[77]. След 1789, през решителните години на революцията, подчертаният спад на раждаемостта ясно говори за разпространението на противозачатъчните средства[78]. Подобна, подранила във Франция в сравнение с където и да било, предпазна мярка може би също трябва да бъде включена в дългото минало на очевидна пренаселеност?

Гъстота на населението и равнище на цивилизацията

Тъй като площта на сушата е 150 милиона км^2, понастоящем *средната* гъстота на 4-милиардното население на земното кълбо е 26,7 жители на км^2. Същото изчисление между 1300 и 1800 г. би дало най-ниска цифра 2,3 жители на км^2, а най-висока — 6,6. Да предположим, че след това пресметнем

днешната (1979) площ на най-гъсто населените зони (200 и повече жители на км^2): така ще получим основната площ на *гъстите цивилизации* в съвременността, или — изчислението често е било правено и преправяно — 11 милиона км^2. Именно върху тази тясна ивица се струпват 70% от живите същества (почти 3 милиарда души); Сент Егзюпери го е казал по свой начин — вселената на изворите и къщите е само тясна лентичка на повърхността на планетата; първа грешка е, че самолетът му се изгубва посред парагвайската степ, втора грешка — че се приземява в сахарските пясъци...[79]. Да съсредоточим вниманието си върху тия картини, върху асиметрията, абсурда на обитавания свят, на *ойкумене**. Човекът оставя девет десети от земното кълбо да пустеят — често по принуда, също и от небрежност или защото историята, която е безконечен низ от усилия, е решила другояче. „Хората не са се разлели върху земята, пише Видал дьо Ла Блаш, като маслено петно, те са примитивно скупчени по подобие на коралите", сиреч, като се натрупват на „последователни слоеве" в „определени точки от наносите човешко население"[80]. При толкова слаба плътност в миналото първоначално човек се изкушава да заключи, че между 1400 и 1800 г. никъде ги няма онези истински гъсти популации, които изграждат цивилизациите. Докато всъщност същото разделение, същата асиметрия дели света на плътни и тесни, на обширни и пусти, олекотени откъм човешко присъствие зони. И тук цифрите трябва да бъдат разглеждани в подходящия мащаб.

И така, през 1500 г., в навечерието на стоварването върху Америка на европейското завоевание, ние знаем приблизително точното разположение на цивилизациите, на напредналите и на примитивните култури из целия свят. Документите от онова време, по-късните разкази, етнографските анкети от вчера и днес ни предоставят приемлива карта, защото, както е известно, културните граници доста слабо се променят през столетията. Човекът предпочита да живее в рамките на собствения си опит, попадайки със смяната на поколенията в клопката на отколешните си завоевания. Човекът, сиреч, групата, към която принадлежи: напускат я едни, други се включват в нея, но групата остава свързана с определено пространство, с родната земя. Пуснала е корени в нея.

Картата на света, изготвена към 1500 г. от етнографа Гордън У. Хюс[81], говори сама. Тя различава 76 цивилизации и култури, или 76 кутийки с различна форма и площ, които поделят помежду си 150-те милиона км^2. Тъй като тази карта има огромно значение и често ще се позоваваме на нея, нека я разгледаме внимателно още от самото начало. Тези 76 парченца от мозайката очертават подредба от кутийка №1, тази на Тасмания, та до 76-а, последната, на Япония. Подредбата се разчита без затруднения отдолу нагоре: 1) от №1 до №27 се подреждат примитивните народи, събирачи на храни, риболовци; 2) от №28 до №44 — животновъдите номади; 3) от №45 до №63 — народите с още несъвършено земеделие, преди всичко селяните с мотиката, подредени доста любопитно като някакъв пояс, опасващ горе-долу целия свят; 4) накрая от №64 до №76 — цивилизациите, онези относително гъсти популации, разполагащи с многобройни средства и преимущества: домашни животни, талиги, каруци, коли и най-вече градове... Няма защо да

---

* *Вселена /гр./. — Бел. прев.*

упорстваме, именно тези последни 13 кутийки от обяснителния пъзел са „развитите" страни, *пълният* свят на хората.

Подредбата на местата на върха между другото е спорна по една-две точки. Дали с пълно право на тази висота са разположени номера 61 и 62, т. е. мексиканската цивилизация на ацтеките и перуанската цивилизация на инките? Да, разбира се, ако става въпрос за тяхното качество, блясък, изкуства, оригинално светоусещане; да, ако говорим за математическите чудеса на древните маи; да, отново, ако имаме предвид тяхното дълголетие: те надживяват ужасния удар от завоеванието на бледоликите. И обратно — не, ако си дадем сметка, че си служат изключително с копачка и дървен прът за копаене на дупки, че не отглеждат (освен ламата, алпаката и викунята) едри домашни животни, че не познават колелото, свода, колата, металургията на желязото — нещо познато от векове, ако не и хилядолетия, от все пак скромните африкански култури. В крайна сметка — не, според нашите критерии за материален живот. Същото колебание и същото въздържане имаме по отношение на № 63, т. е. финската група, която тепърва ще се огрява от сиянието на съседните цивилизации.

Но след изчистването на този спор 13-те оставащи цивилизации образуват в световен мащаб дълга и тънка ивица сред еднородната плътност на Стария свят или тясна територия на извори, нивя, многолюдно население, пространства, които човекът държи толкова здраво, колкото му е по силите. Тъй като оставихме настрани по-специалния американски случай, нека кажем, че където цивилизованият човек се намира през 1500 г., там се е намирал и през 1400 г., ще се намира през 1800 г., и до ден днешен. Равносметката се прави бързо: Япония, Корея, Китай, Индокитай, Индонезия и Филипините, Индия, нишковидният ислямски свят, четирите различни Европи (средиземноморският латински свят, най-богатият; гръцкият, най-злощастният, удавен от турското завоевание; северният, най-жизненият; руско-лапландският, най-примитивният). Към тях прибавяме два любопитни случая: под № 64 силните кавказки цивилизации; под № 65 — неизкоренимата цивилизация на абисинските *земеделци*...

Всичко това представлява общо 10 милиона км^2, почти 20 пъти по-голяма територия от съвременна Франция, нищожно пространство, лесно различим сноп от високи гъстоти, индивидуализирани възможно най-отчетливо, разпознаваеми, *mutatis mutandis**, в съвременната световна география (където на 11 милиона км^2, нека повторим, живеят 70% от хората). Ако приемем това съвременно съотношение на цивилизованата човешка маса спрямо цялата съвкупност на хората (70% от цялото), гъстотата на квадратен километър в тези привилегировани зони се движи — между 1300 и 1800 г., според нашите крайни ориентири — от 24,5 (минимум) до 63,6 (максимум)[82]. През 1600 г. — за да не подминем наблюдателницата, където се спира за по-дълго К. Ю. Белах — средният ни показател би се разположил някъде между 28 и 35. Или един важен праг: ако тогава в Европа могъществото изисква поне 17 милиона души, то в света равнището, на което се определя струпването, и притесненията, в което живее и просперира по онова време една цивилизация, са трийсетина души на км^2.

---

* *С необходимите корекции /лат./. — Бел. прев.*

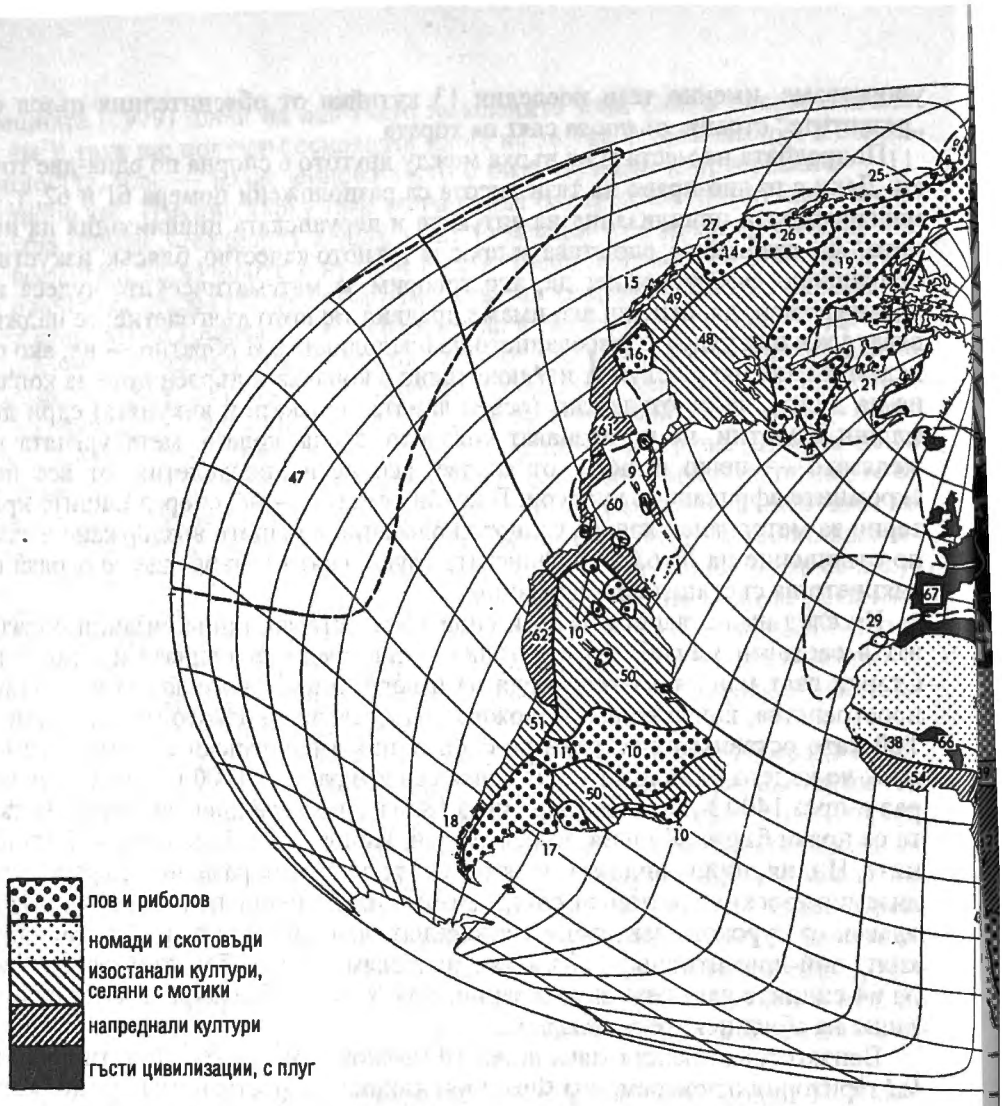

6. ЦИВИЛИЗАЦИИ, "КУЛТУРИ" И ПРИМИТИВНИ НАРОДИ КЪМ 1500 г. 1). Тасманийци. - 2). Пигмеи от Конго. - 3). Веда (Цейлон). - 4). Андаманил. - 5). Сакаи и семанги. - 6). Кубу. - 7). Пунан (Борнео). - 8). Филипински негритоси. - 9). Сибонеи (Антилски острови). - 10). Ге-Ботокудос. - 11). Индианци от Гранд Чако. - 12). Бушмени. - 13). Австралийци. - 14). Големият басейн (Съединени щати). - 15). Долна Калифорния. - 16). Тексас и Североизточно Мексико. - 17). Патагония. - 18). Индианци от южното крайбрежие на Чили. - 19). Атабаски и алгонкини (Северна Канада). - 20). Юкагири. - 21). Ескимоси от централните и източните части. - 22). Ескимоси от Запад. - 23). Камчадали, кориаки, чукчи. - 24). Айноси, гилиаки, голди. - 25). Индианци от северозападното крайбрежие (Съединените щати и Канада). - 26). Колумбийското плато. - 27). Централна Калифорния. - 28). Племена еленовъди. - 29). Канарски острови. - 30). Сахарски номади. - 31). Арабски номади. - 32). Планински пастири от Близкия изток. - 33). Памирски и индуски пастири. - 34). Казахи, киргизи. - 35). Монголи. - 36). Тибетски пастири. - 37). Уседнали тибетци. - 38). Западни суданци. - 39). Източни суданци.

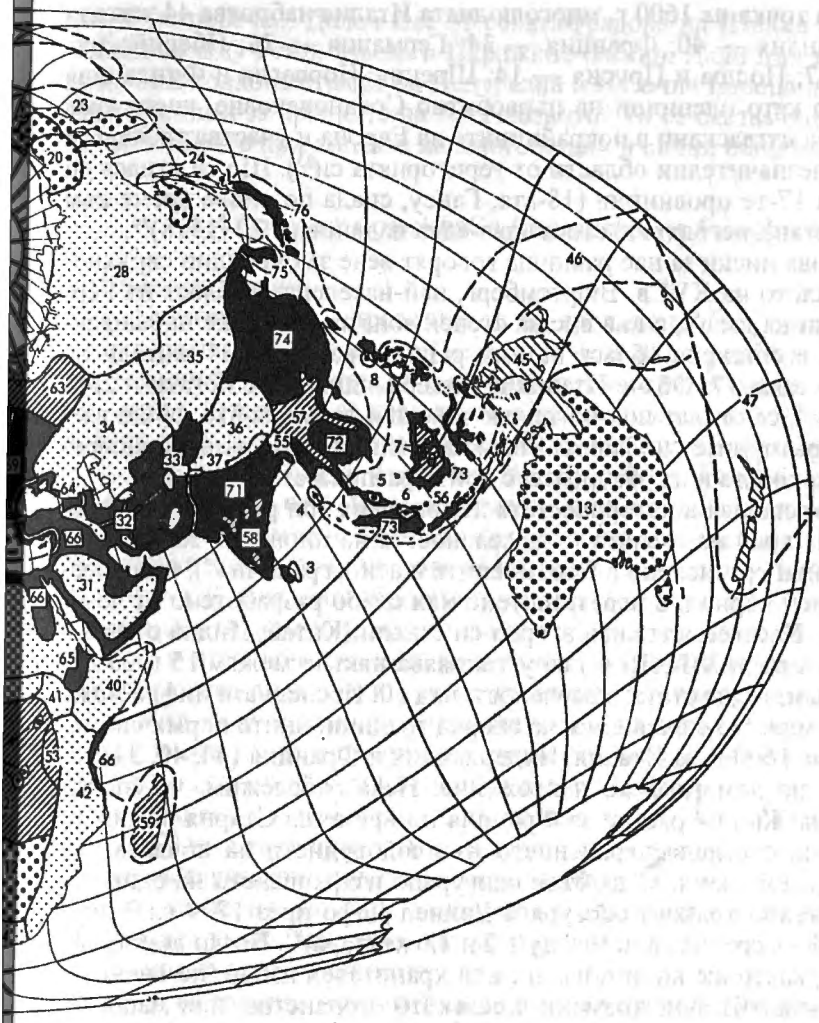

40). Сомалийци и гала от Североизточна Африка. - 41). Нилотикски племена. - 42). Скотовъдци от Източна Африка. - 43). Банту от Западния бряг. - 44). Хотентоти - 45). Малайзийски папуаси. - 46). Микронезийци - 47). Полинезийци. - 48). Американски индианци (Източни Съединени щати). - 49.) Американски индианци (Западни Съединени щати).- 50). Бразилски индианци. - 51). Чилийски индианци. - 52). Конгоански народности. - 53). Народности от крайбрежието на езерата в Източна Африка. - 54). Гвинейско крайбрежие. - 55). Племена от високите области на Асам и Бирма. - 56). Племена от високите области в Индонезия. - 57). Племена от високите области в Индокитай и Югозападен Китай. - 58). Планински и горски племена в Централна Индия. - 59). Малгаши. - 60). Карибци. - 61). Мексиканци, маи. - 62). Перуанци и обитатели на Андите. - 63). Фини. - 64). Кавказци. - 65). Абисинци. - 66). Уседнали мюсюлмани. - 67). Югозападна Европа. - 68). Средиземноморски изток. - 69). Източна Европа. - 70). Северозападна Европа. - 71). Индия (на картата не се различават мюсюлмани и индуси). - 72). Страни от долната част на Азиатския югоизток. - 73). Страни в долната част на Индонезийския архипелаг. - 74). Китайци. - 75). Корейци. - 76). Японци. (Според Г. У. Хюс.).

Все от гледна точка на 1600 г. многолюдната Италия наброява 44 жители на км^2; Нидерландия — 40; Франция — 34; Германия — 28; Иберийският полуостров — 17; Полша и Прусия — 14; Швеция, Норвегия и Финландия — около 1,5 (но като пленници на първобитно Средновековие, което трае доста дълго, те са изтласкани в покрайнините на Европа и участват в живота ѝ единствено с незначителни области от територията си[83]). Що се отнася до Китай, Китай на 17-те провинции (18-ата, Гансу, спада по онова време към китайски Туркестан), неговата гъстота едва-едва надвишава 20 (1578)[84].

Но тези толкова ниски за нас равнища говорят вече за очевидни свръхпопулации. В началото на XVI в. Вюртемберг, най-населената област на Германия (44 жители на км^2)[85], е във висша степен зона за набиране на ландскнехти; Франция е обширна област на емиграция с равнище 34 жители на км^2, Испания — само 17. Обаче Италия и Нидерландия, вече богати и „индустриализирани", се огъват под по-тежък човешки товар, който, общо взето, запазват в териториите си. Защото свръхнаселението е функция едновременно на броя на хората и на ресурсите, с които разполагат.

А. П. Ъшър различава в историческата демография три равнища на населеност. В долния край на скалата — населеността на пионерна зона (той я нарича, пренасяйки се мислено в Съединените щати, „гранична"), или населеността в начален период, в неразработено или слабо разработено от човека пространство. Населеността във втория си стадий (Китай, Индия отпреди XVIII в., Европа преди XII-XIII в.) се установява някъде между 15 и 20 души на км^2. Сетне идва „гъстата" населеност, над 20. Последната цифра може би е твърде скромна. Но е очевидно, че според традиционните норми споменатите гъстоти от 1600 г. за Италия, Нидерландия и Франция (44, 40, 34) вече съответстват на демографско напрежение. Нека отбележим, че според пресмятанията на Жан Фурастие за Франция по време на Стария режим са били необходими, с оглед съхранението на плодородието на почвата, 1,5 хектара обработваема земя, за да бъде осигурено изхранването на един човек[86]. Приблизително толкова осигурява Даниел Дефо през 1709 г.: 3 акра добра земя или 4 — средна (или между 1,2 и 1,6 хектара)[87]. Всяко демографско напрежение, както ще видим, налага или хранителен избор (по-специално между месо и хляб), или промени в селското стопанство, или мащабно прибягване до емиграция.

Тези бележки ни довеждат едва до прага на главните проблеми в историята на населеността. Необходимо е да знаем също, наред с другите неща, съотношението между градско и селско население (тъй като това съотношение е главен *индикатор* за миналата история на растежа) и по-добре да познаваме формата на селските групи в духа на изискванията на човешката география. Недалеч от Санкт Петербург в края на XVIII в. са пръснати доста далеч едно от друго неприветливите стопанства на финландските селяни; домовете на германските заселници се групират; но в сравнение с тях руските села представляват значителни струпвания[88]. Централна Европа на север от Алпите е населена с доста дребни селца. Имах случай да видя множество поземлени планове — в Бохемия на старите владения на Розенберг, сетне на Шварценберг недалеч от австрийската граница, в областта на изкуствените блата, зарибени с шарани, щуки и костури, както и в централния архив на Варшава — и бях поразен от изключителната невзрачност на тези многобройни селца в Централна Европа през XVII и XVIII в.: най-често десетина

къщи, не повече... Далеч сме от селата-градове на Италия или от големите селища между Рейн, Мьоза и Парижкия басейн. Дали пък тази селска невзрачност в толкова страни на Централна и Източна Европа не е една от главните причини за орисията на селячеството? То се оказва още по-беззащитно от господарите при липсата на многолюдни и силни общини[89].

Какво още подсказва картата на Гордън У. Хюс

Поне три неща:

1. Категоричната определеност на средищата на „културите" (първите успехи) и на „цивилизациите" (вторите успехи на хората), тъй като въпросните средища са установени в наши дни чрез прилагане на простия регресивен метод. Очертани са границите. Следователно тяхното съчетание е географска даденост, безспорна като Алпите, Гълфстрийма и течението на Рейн.

2. Тя разкрива също, че още преди триумфа на Европа целият свят вече е опознат, овладян от човека от столетия или дори от хилядолетия. Хората са се спирали единствено пред най-непреодолимите препятствия: морски безкрай, недостъпни планини, горски масиви (като тези в Амазония, в Северна Америка и Сибир), неизбродни пустини. При това, ако се взрем по-внимателно, няма морска шир, която твърде рано да не е подмамвала хората да се впускат в приключения и да не е разбулвала тайните си (мусоните на Индийския океан са познати още от гръцката античност); няма планински масив, който да не е разкрил подстъпите към себе си и пътеките си; няма лес, където човек да не е проникнал, пустиня, която да не е прекосил. Колкото до „подходящото за обитаване и плаване"[90] пространство в света, няма никакво съмнение: и най-малкото късче земя още отпреди 1500 г. (и дори 1400 или 1300) има своя притежател и своите наематели. Даже враждебните пустини на Стария свят подслоняват (под номера от 30 до 36) размирните племена на заклетите номади, за които ще имаме случай отново да говорим в настоящата глава. Накратко, вселената, „нашият стар дом"[91], е „открит" отдавна, доста преди Великите открития. Равносметката на растителните богатства е направена толкова точно „още в зората на писаната история, че ни едно хранително растение за общо ползване не е прибавяно към списъка на прежде познатите, толкова задълбочено и пълно е било проучването, на което първобитните народи са подложили растителния свят"[92].

Тъй че не е Европа тази, която ще открива Америка или Африка или ще разбулва воала на тайнствените континенти. Откривателите на възхваляваната до вчера Централна Африка през XIX в. пътешестват на гърбовете на чернокожи носачи и тяхната голяма грешка — грешка на тогавашната Европа — е убеждението, че са на път да открият своего рода Нов свят... Също и откривателите на южноамериканския континент, дори тези *bandeirantes paulistas** (тръгнали от град Сан Пауло, основан през 1554 г.), чиято епопея през XVI, XVII и XVIII в. е възхитителна, само са преоткрили използваните от индианците стари пътища и реки за пироги, като най-вече метиси (съчетание между португалци и индианци), наречени *Mamelucos*, ги водят за ръката[93].

---

* *Паулистки колонизатори /порт./. — Бел. прев.*

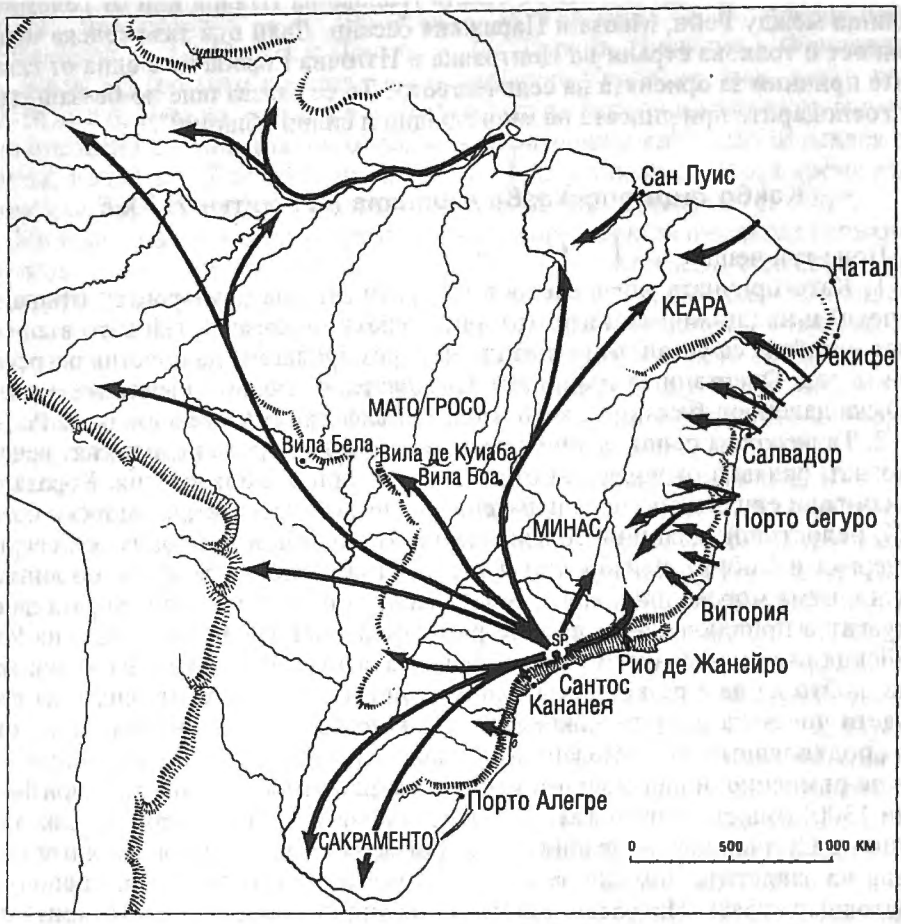

7. БРАЗИЛСКИТЕ BANDEIRAS (XVI-XVIII в.)
Bandeiras тръгват предимно от гр. Сан Пауло (S. P. на картата). Паулистас са пребродили цялата вътрешна част на Бразилия (Според A. d'Escragnolle-Taunay)

Същото приключение очаква французите през XVII и XVIII в., съпровождани от канадските метиси, из „Изгорелия лес", от Големите езера до Мисисипи. Често пъти Европа преоткрива света с очите, нозете и ума на другите.

Нейно собствено завоевание е откриването на Атлантическия океан, покоряването на непокорните му простори, на теченията и ветровете му. Тази късна победа ѝ отваря вратите и пътищата към седемте световни морета. Пак тя предоставя на разположение на белия човек морското единство на вселената. Славата на Европа, това са флоти, кораби и пак кораби, бразди по морските вълни, морски народи, пристанища, корабостроителници. По време на първото си пътуване на Запад (1697) Петър Велики не сбърква: той отива да работи в Холандия, в корабостроителниците на Саардам, недалеч от Амстердам.

3. Последна забележка: тесните зони с гъсто население не винаги са хомогенни. Редом със солидно поддържани региони (Западна Европа, Япония, Корея, Китай), Индонезия, Филипините и Индокитай всъщност притежават няколко населени области; самата Индия не е заета изцяло от смесените си цивилизации; Ислямският свят е низ от крайбрежия, от *sahels** в покрайнините на безлюдни пространства, на границата с пустини, реки, морета, залепени за хълбоците на черна Африка, на Брега на робите (Занзибар), както и при устието на Нигер, където той гради и възстановява войнстващите си империи. Дори Европа на изток, отвъд диви окрайнини, се изправя пред пустотата.

Книга за хората и дивите зверове

Винаги съществува голямо изкушение да се разглеждат само цивилизациите, тъй като те са главното. Още повече че са вложили изкусни умения, за да преоткрият отколешните си лица, оръдия на труда, облекла, домове, обичаи, дори традиционните си песни. Техните музеи ни очакват. Всяка от техните „кутийки" придобива определен колорит. Често пъти всичко там е оригинално: китайската вятърна мелница се върти хоризонтално; в Истанбул острията на ножиците са вдлъбнати от широки вътрешни извивки, а луксозните лъжици са от пиперово дърво; японската наковалня, както и китайската, не прилича на нашенската; корабите в Червено море и тези в Персийския залив са строени без нито един гвоздей... И всяка „кутийка" притежава свои растения, свои домашни животни, във всеки случай — свой начин да ги отглежда, свои любими къщи, свои неподражаеми ястия... Обикновеното кухненско ухание дори може да извика спомена за цяла цивилизация.

И все пак цивилизациите не са нито цялата хубост, нито всичката сол на земята на хората. Извън тях, понякога пресичайки собствената им маса или ограждайки контурите им, се прокрадва примитивен живот и обширни пространства звънтят на кухо. Именно там някъде трябва да си представим книгата за хората и дивите животни или златната книга за отколешното земеделие на селяните с мотиката, рай за очите на цивилизованите, защото заради него на драго сърце се освобождават от предразсъдъците си.

Далечният изток предлага най-многобройните образци от тези диви човешки общества — на островите на Индонезия и Филипините, в планините на Китай, в северната част на японския остров Хокайдо, в Тайван или в разнородната сърцевина на Индия. Европа си няма подобни „диви" обитатели, племена, които горят, „изяждат" горите по високите места, за да отглеждат ориз върху сухата почва на поляните им[94]. Твърде отрано тя е покорила своите планинци, опитомила ги е, без да се отнася към тях като към парии. Обратно, в Далечния изток не съществуват подобни връзки или съпричастия. Безчетните сблъсъци там са безмилостно жестоки. Китайците не престават да воюват срещу дивите си планинци, животновъди с воняща домове. Същите конфликти се наблюдават в Индия. През 1565 г. на полуостров Декан, на бойното поле при Таликота, индуското кралство Виджианагар е унищо-

---

* *Пустинни крайбрежни хълмове; от sahil — крайбрежие /араб./. — Бел. прев.*

жено от кавалерията и артилерията на мюсюлманските султани от Севера. Победителите не завладяват веднага огромната столица, но тя остава беззащитна, лишена от коли и дойни животни, отведени до едно от армията. Тогава отгоре ѝ връхлитат и грабят наред дивите обитатели на околните пустоши и джунгли Бринджарис, Ламбадис, Курубас[95].

Ала тези диваци са като обсадени, като обградени отвред от високомерните цивилизации. Истинските първобитни хора са другаде, напълно свободни, но в ужасни краища и по границите с населените страни; това са *Randvölker** на Фредерик Ратцел, отритнатите и забравени народи, народите *geschichtlos***, без минало (но дали е истина?) на германските географи и историци. Неотдавна в далечния Сибирски север „12 000 чукчи живееха на 800 000 км^2; хиляда самоеди — на 150 000 км^2 на скования в ледове полуостров Ямал“[96]. Защото „обикновено групите на изконното коренно население се нуждаят от най-много пространство“[97], но може би трябва да оспорим подобно твърдение: с изравяне на корени и грудки или със залагане на капани за диви зверове в тези огромни, но враждебни простори може да се поддържа само примитивен живот.

Във всеки случай, щом хората се поразредят, дори пространството да изглежда скромно или неизползваемо, дивите зверове започват да се множат. Отдалечаването от човека означава среща с тях. Четеш ли разкази за пътешествия, всички животни на земята се стичат към тебе. Ето — бенгалските тигри бродят край села и градове, изненадват с плуване в делтата на Ганг задрямалите в лодките си рибари, както разказва един пътешественик от XVII в.; и до днес около планинските колиби в Далечния изток разчистват растителността, за да прогонят страховития тигър-човекоядец[98]. Спусне ли се нощта, никой не се чувства сигурен, дори вътре в дома си. В малък градец близо до Кантон, където са хвърлени в затвора езуитският свещеник Де Лас Кортес и спътниците му в нещастието (1626), някакъв човек излиза от колибата си и тигърът го отвлича[99]. Китайска рисунка от XIV в. изобразява огромен тигър, който се прокрадва сред отрупаните с цвят клони на плодни дръвчета като познато чудовище[100]. Каквото той е всъщност за целия Далечен изток.

Сиам*** е долина на река Менам; върху нейните води са струпани низи от наколни жилища, пазари, семейства, живеещи в лодки; по поречието — два-три града, сред които столицата, оризища; сетне обширни лесове, където водата прониква върху огромни площи. Редките островчета от трайно изплувала над водата горска почва са подслонили тигри и диви слонове, дори камили, както твърди Е. Кампфер[101]. Други чудовища, лъвовете, царуват в Етиопия, в Северна Африка, в Персия близо до Басра; или още по северозападния път в Индия към Афганистан. Крокодилите гъмжат в реките на Филипините[102], глиганите са господари на крайбрежните равнини в Суматра и Индия и на персийските плата; ловците на север от Пекин редовно ловят с ласа диви коне[103]. Диви кучета вият в планините над Трабзон и пречат на Джемели Карери да спи[104]. Също диви в Гвинея са преследваните упорито

---

* *Странстващи хора /нем./. — Бел. прев.*

** *Без история /нем./. — Бел. прев.*

*** *Име на независимото кралство, основано през XIV в., което през 1939 г. променя името си на Тайланд /Земята на таите/. — Бел. прев.*

от ловците дребнички крави, докато, обратно, всички бягат пред стадата слонове и хипопотами, „морски коне“ (*sic*)*, които в същите тия области опустошават нивите „с ориз, просо и други зеленчуци“...; „понякога се появяват огромни стада по три или четири стотици животни“[105]. В огромната пуста, нечовешка Южна Африка доста над подстъпите към нос Добра Надежда, редом с доста редките хора, „чийто начин на живот е по-сходен с животинския, отколкото с човешкия“, се срещат „свирепи“ животни, пълчища лъвове и слонове, прочути като най-едрите в света[106]. Ето случай да зърнем мислено, през разстоянието на столетията и на другия край на континента, слоновете на Северна Африка по времето на Картаген и Анибал. Да зърнем още — все на север, но в сърцето на черна Африка — истинския лов на слонове, доставял още през XVI в. огромни количества слонова кост на европейците[107].

Колкото до вълците, всички европейски планини, от Урал до Гибралтарския проток, са тяхно царство, както и на мечките. Вездесъщието на вълците, вниманието, което привличат, превръща лова на вълци в показател за здравето на селата и дори на градовете, за качеството на отминаващите години. Миг невнимание, икономическо изоставане, една сурова зима — и те се умножават. През 1420 г. глутниците им проникват в Париж през процепите в укрепленията или през лошо охраняваните градски порти; ето ги пак през септември 1438 г. — нападат хора, този път извън града, между Монмартър и градската порта Сент Антоан[108]. През 1640 г. вълци нахлуват в Безансон, прекосяват Ду, недалеч от градските мелници, и „разкъсват децата из улиците“[109]. Създадени около 1520 г. от Франсоа I, големите вълчи ловни дружини се впущат в мащабни хайки, в които участват господари и селяни; така през 1765 г. в Жеводан „опустошенията от вълците накарали хората да вярват в съществуването на някакво чудовище“[110]. „Струва ми се, пише някакъв французин през 1779 г., че във Франция се опитват да унищожат вълците, както са сторили преди повече от шестстотин години в Англия, но не е лесно да ги изтребят в тъй обширна и открита от всички страни държава като нашата, макар това да се е оказало възможно на остров като Великобритания“[111]. Но ето че през 1783 г. представителите в Търговската камара обсъждат постъпило няколко години преди това предложение, „в Англия да бъдат внесени вълци, достатъчни да унищожат по-голямата част от населението“[112]! Споена със земите на континента, с далечните лесове на Германия и Полша, дори по отношение на вълците Франция не може да избяга от кръстопътното си географско положение. През 1851 г. Веркор отново е нападнат от вълци[113].

Далеч по-приятни зрелища са лещарките, фазаните, белите диви зайци, белите алпийски яребици, червените яребици, които недалеч от Малта политат в небесата, подплашени от конете на нюрнбергския лекар Томас Мюнцер[114], пътешестващ с приятели из вътрешните планински краища на Валенсия през 1494 година. Или в началото на XVI в. — приливът на диви животни във вюртембергската Раух Алб; обаче властите налагат забрана селяните да използват срещу тях големи кучета, единствено горските имат право на това[115]. В Персия гъмжи от глигани, елени, лопатари, газели, лъвове, тигри,

---

* *Така, т. е. буквално се цитира /лат./. — Бел. прев.*

мечки, зайци, а също и от несметен брой гълъби, диви патици, гъски, гугутки, гарвани, чапли и два вида яребици[116]...

Естествено, колкото по-голямо е празното пространство, толкова повече там на воля се множи животинският свят. В Манджурия, из която пътешества в огромната свита на китайския император (100 000 коня), размазаният от умора и роптаещ отец Вербие (1682) присъства на фантастичен лов: само за един ден са повалени 1000 елена и 60 тигъра[117]. На още безлюдния остров Мавриций през 1639 г. гугутките и зайците са толкова многобройни и толкова необезпокоявани, че могат да бъдат уловени с ръка[118]. Във Флорида през 1690 г. диви гълъби, папагали и други птици са в такова огромно количество, че „често отплуват кораби, пълни с яйца и птици“[119].

Разбира се, в Новия свят всичко се преувеличава; съществува свръхизобилие на пусти зони (*despoblados**), а помежду им, на огромни разстояния, малки градчета. Пътуването от Кордоба до Мендоса по земите на бъдещата Аржентина продължава двайсетина дни със скоростта на 12-те грамадни дървени каруци с платнища, теглени от 30 чифта волове, които през 1600 г. съпровождат епископа на Сантяго де Чили Лисарага[120]. Твърде малко са местните животни, с изключение на щраусите, ламите, тюлените, колкото се слиза по на юг[121]. Обратно, безлюдните земи са завзети от животни (коне, крави, волове), докарани от Европа, които се множат от само себе си. Огромни стада диви говеда очертават постоянни пътища за преминаване през равнината и се възпроизвеждат на свобода чак до XIX век. Притиснатите едно в друго стада диви коне понякога изникват на хоризонта като неясни грамади. Лисарага взема насериозно един хубав анекдот за гафовете на новопристигналите в Америка *chapetones***, неизменно осмивани, както си му е редът, от кореняците *baquiano****. В пампасите, където няма късче дърво дори „колкото кутре“, някакъв *chapeton* отдалеч съзира конската грамада, *monte*****. „Хайде бързо да насечем дърва“, радва се той...[122].

Бихме могли да завършим с този анекдот. Но като сме тръгнали на лов за картини, има още по-интересни неща: например Сибир, открит от руснаците по същото време, когато западноевропейците откриват Източна Америка. През пролетта на 1776 г. руски офицери напускат прекалено рано Омск и продължават пътуването си за Томск, а реките са започнали да замръзват. Принудени са да се спуснат по Об в импровизирана лодка (издълбани дървесни стволове, свързани заедно). Опасното плаване според военния лекар (швейцарец по произход) въпреки всичко е забавно...: „Преброих най-малко петдесет острова, където лисиците, зайците и бобрите бяха толкова много, че ги виждахме как идват до водата и [...] имахме удоволствието да зърнем мечка с четири мечета да се разхождат по поречието...“ Добавете „страхотно множество лебеди, жерави, пеликани, диви патици, [...] разни видове диви гъски (по-специално червени). [...] Блатата са тъпкани с щъркели и бекаси, а горите гъмжат от кокошки, диви петли и други птици. [...] След залез слънце тези армии от хвъркати създания вдигаха с виковете си толкова страховита врява, че ние не можехме да се чуваме помежду си.“[123] На края на Сибир

---

* *Обезлюдени /исп./. — Бел. прев.*

** *Европейски заселник в Южна Америка. — Бел. прев.*

*** *Познавач на пътищата и пътеките, водач /исп./. — Бел. прев.*

**** *Хълм /исп./. — Бел. прев.*

огромният, кажи-речи, пуст полуостров Камчатка[124] полека-лека се оживява в началото на XVIII век. Животните с ценни кожи привличат там ловци, а също и търговци, които отнасят кожите до Иркутск, откъдето достигат било до Китай чрез съседния панаир в Кяхта, било до Москва, а оттам до Западна Европа. Модата на морската видра датира от тази епоха. Дотогава тя служела единствено за облекло на ловците и туземците. След като цените рязко се покачват, ловът взема неочаквано гигантски размери. Около 1770 г. той се превръща в огромна организация. Построените и въоръжени в Охотск кораби разполагат с многолюдни екипажи, защото местните жители са враждебни, тъй като нерядко са бивали малтретирани: понякога те обсаждат и опожаряват някой кораб. От друга страна, налага се да се носят хранителни припаси за четири години, да се внасят отдалеч сухари и булгур. Откъдето произтичат и огромните разходи за продоволствие, които слагат предприятието в ръцете на търговците от далечния Иркутск: те си поделят разноски и печалби чрез система от акции. Пътуването продължава чак до дъгата на Алеутските острови и може да трае четири-пет години. Ловува се при речните устия, където гъмжи от видри. Или „траперът", професионалният ловец, преследва с кану животните, принудени да се показват над водата, за да дишат, или пък изчаква образуването на първата ледена кора: тогава ловци и кучета лесно застигат тъй непохватните извън водата видри, зашеметяват ги пътьом, тичайки от една към друга, за да ги довършат. Понякога участъци от леда се откъсват от само себе си и отнасят в открито море ловци, кучета и трупове на видри. Случва се блокираният в северните морета кораб да остане без дърва и провизии. Екипажът е принуден да се храни със сурова риба. Тези трудности не пречат на ловците да приижда[125]т. Около 1786 г. в моретата на Северния Тих океан се забелязва появата на английски и американски кораби. Заради лова прекрасните животни в Камчатка бързо изчезват и ловците трябва да ходят по-далеч — чак до американския бряг, дори до Сан Франциско, където руснаци и испанци се сблъскват в началото на XIX в., без това да остави кой знае каква следа в световната история.

Дори в края на XVIII в. върху огромни световни пространства все още съществува своеобразното първично животинско царство: човекът, който се появява сред този рай, внася в него трагично обновление. Лудостта по кожените облекла е едничката причина на 1 февруари 1793 г. платноходът „Лъвът", който отнася към Китай посланика Макарти, да открие в Индийския океан, приблизително на 40° южна ширина, петима обитатели (трима французи и двама англичани) на остров Амстердам, потънали в ужасна мръсотия. Продаващите в Кантон кожи от американски бобри или от тюлени от този остров бостънски кораби са свалили на сушата петимата при някой от предишните си курсове. Те са организирали гигантско кръвопролитие (25 000 животни за летния сезон). Въпросните тюлени не са единствената фауна на острова, където има и пингвини, делфини, акули, морски кучета и неизброимо количество риба. „Няколко вдици с кукички биха доставили риба, достатъчна да се изхрани екипажът на „Лъвът" цяла седмица." В речните устия гъмжи от линари, костури и множество раци: „... моряците спускат във водата кошове, където слагат за стръв акулско месо, и след минути изтеглят кошовете, пълни до половина с раци..." Други чудеса са птиците — жълтоклюн албатрос, големи черни буревестници, така наречените сребрис-

ти птици, сини буревестници, нощни птици, плячка за хищните птици и за ловците на тюлени, които ги привличат със светлината на факли и „избиват голямо множество [...]: дори това е основната им храна и казват, че месото им е превъзходно. Синият буревестник е голям приблизително колкото гълъб..."[126]

Наистина преди XVIII век книгата за джунглата може да бъде отворена почти независимо къде. Препоръчително е да я затворим преди да сме се изгубили в нея. Но пък какво доказателство е тя за слабостите на човешкото завладяване!

СТАРИЯТ БИОЛОГИЧЕН РЕЖИМ ОТМИРА С XVIII ВЕК

С XVIII в. както в Китай, така и в Европа си отива старият биологичен режим, сбор от принуди, пречки, структури, съотношения, числови комбинации, които дотогава са били норма.

Равновесието отново има предимство

Играта между двете сили — на раждането и на смъртта — няма край. Най-общо, при Стария режим всичко води до равновесие. Двата коефициента (на раждаемост и на смъртност) са близки помежду си: 40%. Каквото животът донесе, смъртта го отнася. През 1609 г. в малката община Ла Шапел-Фужре[127], която понастоящем е съставна част от предградията на Рен, както говорят енорийските регистри, се наброяват 50 кръщенета, следователно ако се смятат 40 раждания на 1000 жители, като се умножи броят на кръщенетата по 25, може да се предположи, че населението на това голямо село е някъде около 1250 жители. В своята „Политическа аритметика" (1690) английския икономист Уилям Пети възстановява броя на населението, като изхожда от смъртните случаи и ги умножава по 30 (това е леко подценяване на смъртта[128]).

За кратко време активи и пасиви вървят ръка за ръка; ако един от съперниците вземе връх, другият противодейства. Научаваме, че през 1451 г. чумата в Кьолн отнася 21 000 души; през следващите години там се празнуват 4000 бракосъчетания[129]; дори ако, както по всичко личи, тези цифри са преувеличени, компенсацията е очевидна. В Залцеведел, малко селище в старата бранденбургска гранична провинция, през 1581 г. умират 790 души, което е десет пъти повече, отколкото в нормално време. Броят на бракосъчетанията пада от 30 на 10, но следващата година, въпреки поразреденото население, се вдигат 30 сватби, последвани от множество компенсаторни раждания[130]. През 1637 г. във Верона непосредствено след чумна епидемия, която, както казват, отнесла половината население (ала летописците на драго сърце преувеличават), войниците от гарнизона, почти до един французи и доста на брой, отървали кожата, изпоженили се за вдовиците и животът отново влязъл в правата си[131]. Дълбоко ранена от бедствията на Трийсетгодишната война, измъквайки се от изпитанието, цяла Германия преживява демографски възход. Това е компенсаторно явление, което облагодетелства страната, половината или четвъртината от която е разрушена от ужасите на войната.

Италианският пътешественик, който посещава Германия малко след 1648 г., през епоха, когато населението на Европа се задържа на едно равнище или бележи спад, разказва, „че се забелязват малко годни да носят оръжие мъже, но ненормално голям брой деца“[132].

Ако равновесието не се възстановява достатъчно бързо, се намесват властите: в тъй ревниво затворената Венеция либерален закон от 30 октомври 1348 г. предоставя веднага след ужасната Черна чума пълноправно гражданство (*de intus et de extra**) на всяко лице, което в срок от една година дойде и се установи в града със семейството и имуществото си. Впрочем по правило градовете оцеляват единствено с цената на подобни външни приноси. Но обикновено те биват организирани от самите тях.

Следователно за кратко време се редуват подеми и спадове, редовно се компенсират, както сочи доста еднообразната двойна крива, подобна на зъбци на трион (до XVIII в.), на смъртите и ражданията, където и да бъде тя очертана — на Запад, във Венеция или в Бове. Епидемиите бързо се справят, ако е необходимо, с отстраняването на невръстните деца, които винаги са застрашени, както и на онези люде, които са останали без средства. Бедните неизменно са първите жертви. Тези столетия преминават под знака на безброй „социални погроми“. През 1483 г. в Крепи, недалеч от Санлис, „третина от гражданите просят в мирно време и мрат старците на бунищата всеки ден“[133].

Едва с настъпването на XVIII в. животът надделява над смъртта и оттогава насетне доста редовно изпреварва съперника си. Ала неблагоприятни обрати не са изключени, както във Франция през 1772-1773 г. или по време на избликналата от дълбините криза от 1779 до 1783 година... Подобни тревожни сигнали издават несигурността на закъснялото и спорно подобрение, изложено на произвола на винаги опасното равновесие между хранителните нужди и производствените възможности.

Гладът

Столетия наред гладът се повтаря с такова постоянство, че става неделима част от биологичния режим на хората, структура от всекидневието им. Скъпотия и недостиг в действителност са постоянни явления, познати дори в Европа при цялата ѝ привилегированост. Няколко прекалено добре охранени богаташи не променят правилото. Как би могло да бъде другояче? Житните добиви са слаби. Две последователни реколти са катастрофални. В западния свят, може би благодарение на климата, подобни катастрофи обикновено са по-леки. Така е и в Китай, където рано развитите селскостопански техники, строежът на диги и мрежа от канали, които служат едновременно за напояване и транспорт, а също и изпипаната организация на оризищата в Юга с техните двойни реколти дълго време позволяват известно равновесие, надвишаващо дори огромния демографски ръст през XVIII век. Не е такъв случаят в Русия, където климатът е суров, непостоянен; нито пък в Индия, където наводненията и сушите вземат размери на апокалиптични бедствия.

---

* *Вътре и извън /лат./. — Бел. прев.*

В Европа обаче културите-чудо (царевица и картофи, на които ще се върнем) се установяват едва по-късно и методите на модерното интензивно земеделие също се налагат бавно. Поради тия и други причини гладът не престава да спохожда и опустошава континента и да го обезлюдява. Няма по-мъчителна и предвещаваща катастрофите от средата на столетието (Черната чума) гледка от опустошенията при тежкия глад, които следват едно след друго от 1309 до 1318 година: започвайки от Северна, Централна и Източна Германия, те се разпростират върху цяла Европа — Англия, Нидерландия, Франция, Южна Германия, Райнланд — и стигат чак до брегове на Ливония[134].

Всяка национална равносметка за гладните години е извънредно тежка. Макар и привилегирована, Франция преживява 10 периода на *всеобщ* глад през X в., 26 — през XI в., 2 — през XII в., 4 — през XIV в., 7 — през XV в., 13 — през XVI в., 11 — през XVII в., 16 — през XVIII[135]. Този изготвен през XVIII в. отчет, разбира се, приемаме с всички възможни резерви: той е прекалено оптимистичен, защото загърбва стотици и стотици случаи на *локален* глад, които не винаги съвпадат с общата напаст; какъвто е случаят с Мен през 1739, 1752, 1770, 1785 г.[136]; или с югозападните краища: 1628, 1631, 1643, 1662, 1694, 1698, 1709, 1713 година[137].

Същото може да се каже за всяка страна в Европа. В Германия гладът упорито посещава градовете и равнинната част. Дори когато настъпват благините и улесненията на XVIII и XIX в., катастрофите следват една след друга: лишенията през 1730 г. в Силезия, през 1771-1772 в Саксония и Южна Германия[138]; гладът през 1816-1817 в Бавария и около нея: на 5 август 1817 г. град Улм празнува с благодарствени молебени възвръщането към нормалния живот с новата реколта.

Друга статистика: Флоренция, чиято провинция не е особено бедна, преживява между 1371 и 1791 г. 111 години на лишения срещу само 16 много

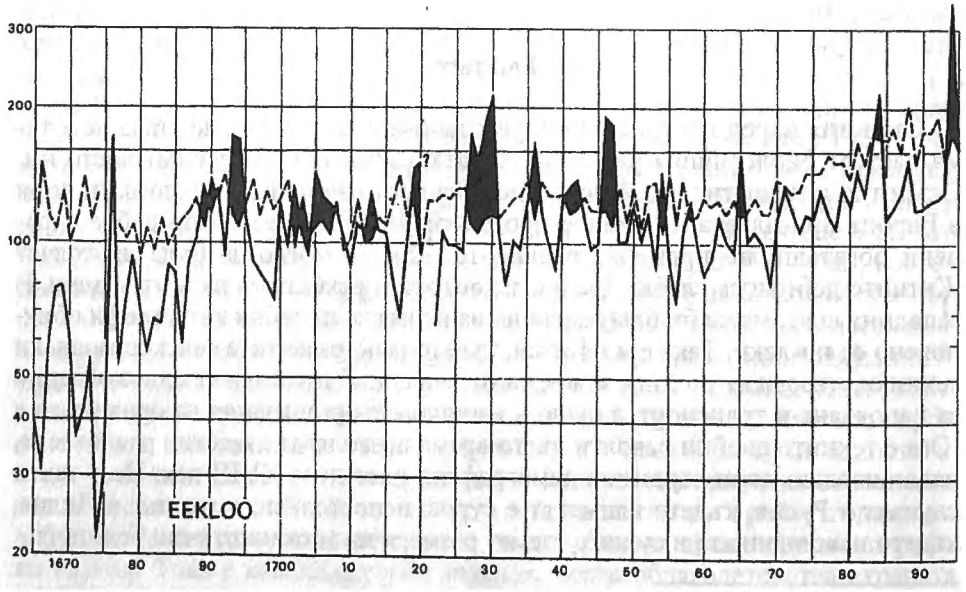

а)

б)

в)

8. ДРЕВНА ДЕМОГРАФИЯ: КРЪЩЕНЕТА И КОНЧИНИ
Три примера: а). Фламандски град.
б). Град в Долен Прованс.
в). Град в Бовези.
Тези примери, наред със стотици други, показват отношенията между смъртност и раждаемост. Плътните черни линии съответстват на периодите, когато смъртността взема връх. Те намаляват с настъпването на XVIII в. с редки изключения, като например в Ейраг (графика Б). Вж. също (графика 9, с. 56) върховете на смъртността във Франция през 1779 и 1783 г. (Според М. Морино и А. дьо Вос (А), Р. Берел (Б), П. Губер (В))

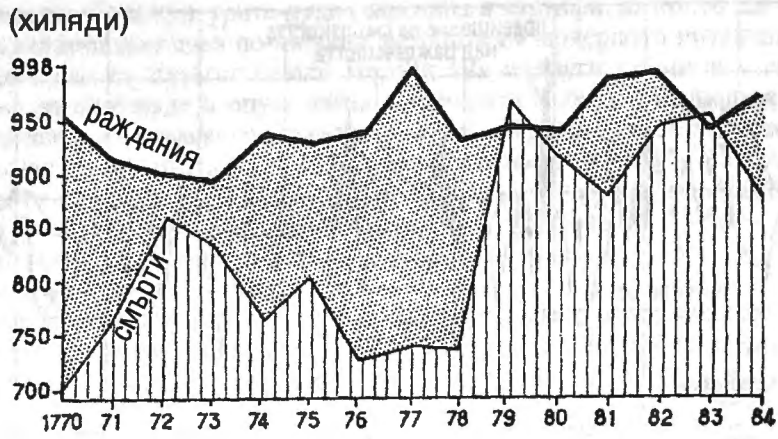

9. ДВИЖЕНИЕ НА ФРЕНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПРЕДИ РЕВОЛЮЦИЯТА
(Извадка от М. Райнхарт и А. Арманго, Обща история на световното население)

добри реколти[139]. Тоскана пък е хълмиста, благодатна за лозя и маслинови насаждения и благодарение на търговците си, може още отпреди XIII в. да разчита на сицилианското зърно, без което не би оцеляла.

Впрочем нека не приемаме прибързано, че свикналите да се оплакват градове единствени са изложени на подобни удари на съдбата. Те си имат своите складове, своите запаси, своите „зърнени служби", своите доставки от чужбина, истинска политика на предвидливи мравки. Изглежда парадоксално, но селото понякога страда много повече от тях. Зависим от търговци, градове, господари, селякът изобщо не разполага със запаси. При недоимък той няма друг изход, освен да настъпи към града, как да е да се натъпче, да проси из улиците, нерядко да умира там, както във Венеция или в Амиен[140] още през XVI в., по обществените места.

Скоро градовете ще трябва да се отбраняват срещу подобни редовни нашествия, предприемани не само от нуждаещите се от околността, а задвижващи истински армии от бедняци, и то нерядко идващи от твърде далеч. През 1573 г. из полята и по улиците на град Троа плъзват изгладнели, одрипавели, въшлясали и гъмжащи от всякаква гад „чуждоземни" просяци. Не им се разрешава да останат повече от двайсет и четири часа в града. Ала скоро опасността от „бунт" на нещастниците в самия град и в околните села започва да плаши гражданството, „та за да прогонят чуждоземците, свикали градско събрание на богатите и управниците в Троа да търсят лек за болката. Решението на съвета било, че трябва да ги изхвърлят от града. [...] За да го сторят, опекли много хлябове, събрали просяците при една от градските порти, без да им разкриват защо, и като раздавали всекиму хляб и по една сребърна лира, принудили ги да излязат навън през тази порта, която затворили след последния, и им обадили през стената да вървят с Бога да живеят другаде и да не се връщат в Троа преди зърното от новата реколта да влезе в хамбарите. Прогонените от Троа бедняци били много изплашени въпреки получената милостиня."[141]

Жестокостта на гражданите нараства безмерно към края на XVI и още

повече — през XVII век. Проблемът: да не позволят на бедняците да нанасят вреди. В Париж болни и сакати открай време са предоставени под командването на болниците, годните, оковани по двойки, се използват за тежкия и отблъскващ труд по нескончаемото почистване на градските крепостни ровове. В Англия още в края на царуването на Елизабет се появяват така наречените *poor laws**, по същество закони *срещу* бедните. Полека-лека из целия западен свят се множат домовете за бедни и нежелани, а въдворението там е осъден на насилствен труд в *workhouses* или в *Zuchthaüser*, или „изправителни домове", като например множеството полузатвори, обединени под управлението на Голямата болница на Париж, основана през 1656 година. Това „мащабно затваряне" на бедни, луди, престъпници и поставени от родителите им под опека наследници е едно от психологическите измерения на разумното и неумолимо в разума си общество на XVII век. Може би проявеният разум е почти неизбежно противодействие срещу настъплението на мизерията през това трудно столетие. Твърде показателно е, че градската управа в Дижон стига дотам, че през 1656 г. забранява на гражданите частната благотворителност и подслоняването на бедняци. „През XVI в. лекуват и хранят пришълеца просяк, преди да го изгонят. В началото на XVII в. го бръснат. По-късно го пердашат; а в края на века насила го изпращат в каторга."[142]

Такива са европейските представления. Има и по-страшни — в Азия, Китай, Индия: гладът там е апокалиптичен. В Китай всичко зависи от ориза на южните провинции, в Индия — от провиденческия бенгалски ориз, от житото и просото на северните провинции, но трябва да се преодолеят огромни разстояния. Всеки удар води до жестоки последствия. Гладът от 1472 г., който поразява тежко Декан, е последван от масовото преселничество на оцелелите от бедствието[143] към Гуджерат и Малуа. През 1555 и през 1596 г. обхваналият цяла Северозападна Индия жесток глад се изражда в канибалски ужаси според летописците от епохата[144].

Страшен е и кажи-речи повсеместният недоимък, който се стоварва върху Индия през 1630-1631 година. Холандски търговец е оставил потресаващо описание: „Хора бродят насам-натам, пише той, безпомощни, изоставили роден град или село. Състоянието им тутакси ги издава: дълбоко хлътнали очи, бледи и покрити с пяна устни, суха кожа, а под нея стърчат костите, увиснал като празна торба корем; някои плачат и вият от глад, други лежат по земята и агонизират." Към което се прибавят обичайните драми: изоставени съпруги и деца, продадени от родителите си малчугани или такива, които сами се продават, за да оцелеят, колективни самоубийства... Гладните разпарят коремите на мъртвците и на умиращите от глад „и ядат вътрешностите им". „Стотици и стотици хиляди хора измират, казва още нашият търговец, цялата страна е покрита с трупове, които остават непогребани, и от тях се носи такава смрад, че се просмуква във въздуха и той става отровен. [...] В едно село на пазара се продава човешка плът."[145]

Дори когато документите не съдържат подобни детайли, един факт е достатъчен да предизвика ужас. През 1670 г. дошлият да се поклони на Вели-

---

* *Закон за бедните /англ./. — Бел. прев.*

кия Могол, персийският посланик Ауренг Зеб, се връща към къщи, придружен от „безчет роби“, които обаче ще му отнемат на границата и които „е получил почти даром *поради глада*“[146].

Когато се завърнем в привилегированата Европа, се чувстваме закалени, утешени или примирени, като „след пътешествие до края на нощта“. Подобни ужасии в нея се срещат наистина само през първите мрачни столетия на западноевропейското Средновековие или пък нейде из източните ѝ окрайнини, където е налице изоставане във всичко. Ако решим да съдим за „катастрофите в историята според причинените от тях жертви, пише един историк, то гладът във Финландия през 1696-1697 г. трябва да се приеме за най-ужасното събитие в европейската история“: тогава измира една четвърт или една трета от нейното население[147]. Изтокът е лошата част от Европа. Гладът там върлува дълго след XVIII в. въпреки отчаяното прибягване до „залъгване на глада“ с треви и диви плодове или с откривани сред буренаците останки от посеви из ниви, градини, пасища и горски покрайнини.

Все пак понякога глад нападна и Западна Европа, особено през „малкия ледников период“ от XVII век. В Блезоа през 1662 г. „от петстотин години не се беше виждало подобно нещастие“, разказва един свидетел. Бедните там са на диета от „зелеви кочани и трици, разварени във вода от мерлуза“[148]. През същата година представителите на Бургундия в своите парламентарни обръщения към краля изтъкват, че „тазгодишният глад разтури или умори повече от десет хиляди семейства във вашата провинция и застави една трета от обитателите дори на хубави градове да ядат трева“[149]. Един летописец добавя: „ Неколцина там ядоха човешка плът.“[150] Десет години преди това, през 1652 г., друг летописец, отец Машре, съобщава, че „хората в Лотарингия и в други съседни земи са доведени до такава крайност, щото ядат тревата из пасищата като животни, и особено тези от селата Пуйи и Парно в Басини... и са черни и изпосталели като скелети“[151]. През 1693 г., отбелязва някакъв бургундец, „скъпотията на зърното беше тъй голяма из цялото кралство, та хората мряха от глад“; през 1694 г. недалеч от Мьолан ожънват житото преди да е узряло, „голям брой хора живеят с трева като добитък“; през 1709 г. ужасната зима изхвърля по всички пътища на Франция безчет скитници[152].

Очевидно не бива да подреждаме всички тия мрачни картини в една редица. Но да не бъдем и прекалени оптимисти! Недостигът на храна и болестите, които той води след себе си: скорбутът (както знаем, възникнал по време на великите морски пътешествия), пелаграта — особено през XVIII в. вследствие прекалената консумация на царевица, бери-бери в Азия — тези явления са показателни. Показателно е и неизменното присъствие на каши и супи в простонародното хранене или на хляб, примесен с некачествени брашна, печен на големи интервали от време — през един-два месеца. Той почти винаги е мухлясал и твърд. В някои области го режат със секира. В Тирол пълнозърнест хляб с много продължителна трайност се пече два или три пъти годишно[153]. „Речникът на Треву“ (1771) твърди без заобикалки: „Селяните обикновено са доста глупави, защото се хранят само с първобитна храна.“

Сан Диего храни бедняците, група деца, старци. Просяк протяга паницата си (1645 г.). Картина от Мурильо (Отпечатък Андерсон-Жиродон)

Епидемиите

Една лоша реколта не е болка за умиране, но след втора цените обезумяват, пристига гладът. И той никога не е сам: рано или късно той отваря вратата за епидемиите[154], които, разбира се, си имат и собствен ритъм. Чумата, „многоглава ламя", „странен хамелеон", с тъй различни проявления, че съв-

ременниците лесно я объркват с други болести, е главното, страховитото действащо лице. Венец на мъртвешки хоровод, тя е постоянно присъствие, елемент от живота на хората.

Вярно, тя е само болест като множество други, броди заедно с тях и със заразите, породени от обществените стълпотворения и от пространните човешки вместилища, където болестта се спотайва, дреме, сетне изведнъж отново избухва. Цяла книга може да се напише за епидемиите и ендемиите при многолюдните цивилизации и за ритъма, с който тези бесуващи странници изчезват и се завръщат. Ако говорим за едрата шарка, учебник по медицина от 1775 г., когато едва се заговаря за предаването на заразите, я определя като „най-всеобхватната от всички болести": на 100 души — 95 биват поразени, а един от 7 умира[155].

Днешният лекар трудно се ориентира от пръв поглед сред тези прикрити зад едновремешните си имена и често безсмисленото описание на симптомите болести. Впрочем нищо не ни гарантира, че те винаги са сходни с днешните, защото болестите се променят и имат собствена история в зависимост от евентуалната еволюция на микробите и вирусите, както и от човешката почва, върху която вирeят[156]. Чиста случайност позволи неотдавна (1922) на Гастон Рупнел да открие с помощта на свой приятел-паразитолог петнистия тиф (пренасян от въшките) под името пурпурна треска в Дижон и другаде през XVII век[157]. Именно тази „пурпурна треска" около 1780 г. „косеше наред бедните парижани от предградието Сен Марсел със стотици. [...] Откъснаха се ръцете на гробарите."[158] Но въпросът за „пурпура" не е окончателно решен.

Какво ли ще си помисли днешният практик за описаната от Ги дьо Шолиак, чиято „Висша хирургия" между 1478 и 1895 г. претърпява шейсет и девет издания, чума от 1348 г. с нейните два характерни етапа: първият, доста продължителен (двумесечен) — треска и кръвоповръщане, и вторият — възпаление и дихателна недостатъчност? Или за оная епидемия през 1427 г., окичена в Париж с невнятното прозвище *„ladendo"* и описана като непозната болест: „тя започва от бъбреците, които сякаш са пълни с камъни, а после идва треската и цели осемдесет дни човек буквално не може ни да пие, ни да яде, ни да спи". Сетне идва „толкова лоша кашлица, че когато си на проповед, не чуваш какво казва проповедникът всред гълчавата на кашлящите"[159]. Несъмнено става дума за някакъв грип със специфичен вирус, подобен на така наречения „испански" грип непосредствено след Първата световна война или на „азиатския грип", завладял Европа през 1956-1958 година... Или пък болестта, която ни описва Л'Естоал: „В началото на април [1595] кралят [Анри IV] се почувства доста зле от една хрема, която разкривяваше цялото му лице. Такива хреми се шереха из Париж поради големия, непривичен за сезона студ, от което последваха множество странни и внезапни кончини, *наред с чумата* [подчертаното мое — бел. авт.], която се разпространи на различни места из града: всички те бяха бич Божи, които побъркаха големи и малки."[160] Затова пък *английската потилка*, която върлува в Англия от 1486 до 1551 г., днес е изчезнала. Пристъпът е едновременно сърдечен, белодробен и ревматичен и болните, обхванати от треска и обилно потене, нерядко умират за няколко часа. Пет големи епидемии — 1486, 1507, 1518, 1529, 1551 — причиняват безброй жертви. Любопитното е,

че те почти неизменно започват в Лондон, но на Британските острови не засягат нито Уелс, нито Шотландия. А единствено особено жестоката епидемия през 1529 г. преминава на континента, без да засегне Франция, но поразява Нидерландия, Холандия, Германия, та чак до швейцарските кантони[161].

А коя болест да припознаем в онази „незаразна" епидемия в Мадрид през август 1597 г., която — както научаваме — водила до подутини в слабините, под мишниците, по гърлото? След като треската се прояви, болните се оправят след 5-6 дни и се възстановяват много бавно или незабавно умират. Между другото, това са бедняци, които обитават влажни жилища и спят направо на пода[162].

Друга трудност: болестите се движат заедно, „но ги сродява само заразата — такива са дифтеритът, холерата, тифът, „сипаницата", дребната шарка, пурпурната треска, или още коклюшът, скарлатината, различните грипове, инфлуенцата..."[163]. Този списък, изготвен за Франция, се повтаря и другаде с някои варианти. Обичайните болести за Англия са треските, английската потилка, малокръвието или „зеленатa болест", жълтеницата, живеницата, епилепсията, световъртежът, ревматизмът, камъните[164].

Недохраненото и беззащитно население няма сили за съпротива срещу тези мощни пристъпи. Признавам обаче, че тосканската поговорка: „Най-добрият лек за малария е пълната тенджера", която често съм цитирал, ме убеждава наполовина. Обаче по време на глада през 1921-1923 г. в Русия[165], според свидетелството на безпристрастен наблюдател маларията вилнее из цялата страна, като проявява характерните и за тропическите области симптоми чак до пределите на арктическия пояс. Очевидно е, че недохранването се явява умножител на болестите.

Друго правило без изключение: епидемиите чевръсто скачат от едно върху друго множество хора. Алонсо Монтекуколи, когото великият херцог на Тоскана изпраща в Англия, пише, че минал през Булон (на 2 септември 1603), а не през Кале, където съгласно логиката на разписанието английската чума вече се е „промъквала"[166]. Примерът е незначителен в сравнение с могъщите течения, които тръгват от Китай и Индия и чрез неизменно активното посредничество на Константинопол и Египет пренасят чумата към Западна Европа. Туберкулозата също е стара познайница на Европа: Франсоа II (туберкулозен менингит), Шарл IX (белодробна туберкулоза), Луи XIII (чревна туберкулоза) свидетелстват за това (1560, 1574, 1643). Но с настъпването на XVIII в. вероятно от Индия пристига туберкулоза, която изглежда по-опасна от върлуващата до момента. Във всеки случай, тя е основна болест за Европа на романтизма и въобще за XIX век. Пак от Индия тръгва холерата, която там съществува в ендемично състояние (тя се дължи на холеричния вибрион), обзема полуострова през 1817 г., сетне прехвърля границите му, разразява се като силна и страховита пандемия, която скоро достига до Европа.

Друг посетител, този път точно през столетията на нашето изследване: сифилисът. Всъщност той датира още от предисторията и първобитните скелети носят белезите му. Известни са клинични случаи отпреди 1492 година. Но сифилисът получава нов тласък с откриването на предколумбова Америка: това е подаръкът, отмъщението — както се твърди — на победените. От четирите или петте теории, които поддържат съвременните лекари, най-ве-

роятна е може би тази, която разглежда болестта като следствие от сексуалното влечение — или още по-точно развлечение — между двете раси (влияние на *treponema pertenue върху treponema pallidum*[167]). Във всеки случай, болестта се възцарява ужасяващо в Барселона още след празничното завръщане на Колумб (1493), сетне се разпространява лудешки бързо; това е епидемично, светкавично, смъртоносно заболяване. За четири-пет години то обхожда цяла Европа, като преминава от страна в страна с илюзорни названия: неаполитанска болест, френска болест, *the french disease* или *lo mal francioso*; по силата на географското си местоположение Франция печели речниковата война. Още през 1503 г. бръснарите хирурзи в Отел Дийо претенциозно уверяват, че лекуват болестта чрез жигосване с нажежено желязо. В острата си форма сифилисът достига Китай още през 1506-1507 година[168]. Сетне с помощта на живака в Европа той приема класическата си смекчена форма с бавно развитие, със съответните лекарства, със специализираните болници (като *„Spittle"* в Лондон[169]), атакува несъмнено още в края на XVI в. всички слоеве на населението, от „просяците" и „просякините" до благородниците и принцовете. Малерб, когото наричали Татко Сладострастие, „се хвали, че трижди е пипвал сифилиса"[170]. Към обичайната диагноза, поставена на Филип II от едновремешните лекари, прочутият историк и лекар Грегорио Мараньон[171] добавя последиците от наследствен сифилис, с който могат да бъдат дарени със задна дата и без опасност от грешка всички принцове от миналото. Един герой от комедия на Томас Декър (1572-1632) изрича онова, което всеки в Лондон си мисли: „Колкото е сигурно, че тълпата гъмжи от джебчии, тъй очевидно е, че хваналата на Архангеловден клиенти курва ще пипне сифилис."[172]

Лекуване на сифилис чрез изгаряне, според гравюра върху дърво от края на XV в. B. N., Estampes

Recepte en Pilules pour guerir le mal de Naples ſans faire ſuër.

DROGVES.

Prenez.. *Miel blanc, ou de Narbonne, 2. onces.*
Roſes rouges ſeches pulveriſées, 2. onces.
Precipité rouge, demy once.

PREPARATION.

Melez tout cela enſemble & incorporés le bien: Enſuite formés en de Pilules de la groſſeur d'un Pois commun, pour l'vſage ſuivant,
Donnés 4. ou 5. de ces Pilules aux plus foibles, pendant 3. matins de ſuite: Si le malade ne ſuë pas aſſes, vous augmenterez la doſe, & il ne bougera pas du lit juſqu'à ce que le flux ſoit paſſé.

„Рецепта за лечение на Неаполската болест, без да се предизвиква потене." Обработка с живак от 1676 г.

Чумата

Огромното досие на чумата не престава да набъбва и обясненията се трупат едно върху друго. Преди всичко болестта има най-малко две разновидности: от една страна, е белодробната чума, нова форма на заболяването, която в исторически план изниква по време на пандемията от 1348 г. в Европа; от друга страна — бубонната чума, която е по-стара (лимфните възли в сгъвката между бедрата и слабините се възпаляват и гангренясват). Появяват се Божии белези, *God's tokens* или по-простичко *tokens*, подутини, подобни на металните или кожените жетони, които търговците пускат в обръщение. „Дори едничкият е фатален..." Черната чума (белодробната) се причинява от вирус, който се пренася от бълхите на черния плъх. Навремето твърдели, че вирусът залял Европа и хамбарите ѝ непосредствено след кръстоносните походи. Той бил отмъстителят на Изтока, както през 1492 г. вирусът на сифилиса — бледата спирохета — на току-що откритата Америка.

Безусловно трябва да отхвърлим подобно твърде опростено и нравоучително обяснение. Черният плъх (*Mus Rattus*), е известен в Европа още от VIII в., сиреч от епохата на Каролингите; същото важи и за полския плъх (*Mus Decumanus*), който уж прогонил виновника за епидемиите, тъй като по него не виреели чумни бълхи. Обаче Черна чума пристига в Централна Европа не както се твърдяло през XIII в., а най-късно през XI век. Освен това полският плъх се настанява в подземията на къщите, докато домашният плъх предпочита да обитава хамбарите, където се намират провизиите, с които се храни. Нашествията на двата плъха се препокриват, преди да се изключат взаимно.

Всичко това не означава, че плъховете и бълхите на плъхове не са били от значение, обратното дори е доказано в доста обемно изследване (приложени са 30 000 документа) за набезите на чумата в Уелцен (1560-1610), Долна Саксония[173]. Ако трябва да обясняваме с външни (екзогенни, както биха се изразили икономистите) фактори отстъплението на болестта през XVIII в., то трябва да припомним, че след големите градски пожари през XVI, XVII и XVIII в. се налагат каменните домове вместо дървените, нараства чистотата на интериора и на хората, дребните домашни животни са отстранени от жилищата, така че изчезват благоприятните условия за множенето на бълхите. Но при това заболяване, медицинските изследвания за което продължават дори и след като през 1894 г. Йерсен открива специфичния чумен бацил, все още са възможни изненади, способни да обезсмислят нашите обяснения. Така например самият бацил се запазва в почвата на някои области в Иран, където гризачите могат да се заразят. Дали през XVIII в. тези опасни области са били изключени от маршрутите на движението към Европа? Не дръзвам да обсъждам подобен въпрос, нито да твърдя, че толкова разточително обвиняваните от историците Индия и Китай имат право на смекчаващи вината обстоятелства.

Каквато и да е *причината* или *причините*, бедствието затихва в Западна Европа през XVIII век. Последната му зрелищна проява е прословутата чума в Марсилия през 1720 година. Но опасността продължава да грози Източна Европа: през 1770 г. Москва е нападната от унищожителна чума. Отец

Религиозно шествие срещу чумата, предвождано от папата. По време на шествието един монах рухва на земята. Très Riches Heures du duc de Berry, f° 71 v°. Musée Condé à Chantilly (Cliché Giraudon)

Дьо Мамбли пише (през 1775): „Войната, чумата и Пугачов отнесоха повече хора, отколкото подялбата на Полша.“[174] Херсон през 1783 г. и Одеса през 1814 г. също приемат ужасната гостенка. Последните значителни чумни пристъпи на европейска територия, доколкото ни е известно, не са в Русия, а на Балканите през 1828-1829 и 1841 година. Появява се Черната чума, облагодетелствана за пореден път от дървените жилища.

От своя страна бубонната чума остава ендемична в топлите и влажните области, Южен Китай, Индия и пред самия праг на Европа — в Северна Африка. Чумата в Оран (описана от Албер Камю) датира от 1942 година.

Предходното кратко изложение е страхотно непълно. Ала масата на съществената документация не е по силите на отделния историк. Необходим е предварителен квалифициран труд, за да бъдат изготвени годишни карти за местоположението на болестта. Те биха разкрили нейната дълбочина, разпространение и постоянна сила: между 1439 и 1640 година. Безансон преживява 40 пъти чумата; Дол е поразен през 1565, 1586, 1629, 1632, 1637; Савоя — през 1530, 1545, 1551, 1564-1565, 1570, 1580, 1587; през XVI в. цялата област Лимузен я посреща десет пъти, Орлеан я приютява двайсет и два пъти; в Севиля, където тупти сърцето на света, болестта се стоварва зловещо през 1507-1508, 1571, 1582, 1595-1599, 1616-1648-1649...[175]. Всеки път равносметката е тежка, макар да не достига невероятните числа от летописите, макар да има „малка“ чума, а понякога и фалшива тревога.

За времето от 1621 до 1635 г. точните изчисления в Бавария дават приб-

лизителни средни стойности: при 100 починали в нормална година, при анормална година мъртвите в Мюнхен са 155, в Аугсбург — 195, в Байройт — 487, в Ландсберг — 556, в Щраулинг — 702. И всеки път засегнати са предимно децата под 1 година и като правило — жените повече от мъжете.

Всички тези числа трябва отново да бъдат разгледани, съпоставени едни с други, тъй като е важна съпоставката между описание и изображение, защото често те предлагат едно и също зрелище, изреждат едни и същи повече или по-малко ефикасни мерки (карантини, постове, надзор, ароматизатори, дезинфекция, пътни прегражденията, затваряне на участъци, пропуски, здравни бюлетини, *Gesundheitspässe** в Германия, *cartas de salud*** в Испания), едни и същи умопомрачителни подозрения, една и съща социална схема.

Още при вестта за болестта богатите трескаво се опитват да се доберат до летните си резиденции; всеки вече мисли само за себе си: „Тази болест ни прави по-жестоки от кучета едни спрямо други", отбелязва Самюъл Пийпс през септември 1665[176]. А Монтен разказва как след като имението му било засегнато от епидемията, „шест месеца трагично водел" семейството си да търсят покрив: „едно обезумяло семейство, всяващо страх у приятелите и у самото себе си и ужас, където и да понечи да се настани"[177]. Бедните пък остават сами, затворени в заразения град, където държавата ги храни, изолира, блокира и надзирава. „Декамерон" на Бокачо е низ от разговори и разкази в някаква вила край Флоренция по време на Черната чума. През август 1523 г. метр Никола Версори, адвокат в парижката Колегия, напуска жилището си, но в „Рибарската плевня", която по онова време се намирала извън очертанията на Париж, в селската къща на своите кръщелници, жена му била отнесена от болестта за три дни — изключение, което не омаловажава цената на обичайната предпазливост. През това лято на 1523 г. чумата в Париж за пореден път се стоварва върху бедняците. Както пише същият Версори в своята „Книга на Разума": „смъртта се насочи главно към бедните, тъй че от крадците, събирачи на грошове, които преди напастта бяха многочислени в Париж, останаха малцина... Квартал „Пти Шан" е опразнен от бедняците, които преди масово живееха там."[178] А някакъв буржоа от Тулуза пише спокойно през 1561 г.: „Споменатата заразна болест се вселява само у бедните [...]; такава е Волята Господна. [...] Богатите са предпазени."[179] Жан-Пол Сартр с право твърди: „Чумата се проявява като крайност на класовите отношения: поразява беднотията, а щади богатите." В Савоя след стихването на епидемията, преди да се завърнат в надлежно дезинфекцираните си домове, богатите настаняват там за няколко седмици по някоя сиромахкиня, „изпитателка", натоварена да провери с цената на живота си дали е отстранена всяка опасност[180].

Чумата умножава и случаите на изоставяне на служебния дълг: градски съветници, съдебни чиновници, висши духовници забравят задълженията си; във Франция съдебните колегии се изселват в пълен състав (Гренобъл — 1467, 1589 и 1596; Бордо — 1471 и 1585; Безансон — 1519; Рен — 1563 и 1564 г.). Напълно в реда на нещата през 1580 г. кардинал Д'Арманяк изоста-

---

* *Здравни паспорти /нем./. — Бел. прев.*

** *Здравни картони /исп./. — Бел. прев.*

Чума по говедата през 1745 г. Холандска щампа от Й. Ерсен (Rotterdam, Atlas van Stolk)

вя своя засегнат от болестта град Авиньон и заминава в Бедарид, а после в Сорг; завръща се едва след десетмесечно отсъствие, когато всякаква опасност е преминала. „Той може да рече, отбелязва един авиньонски буржоа в дневника си, обратно на писаното в Евангелието, *„Ego sum pastor et non cognovi oves meas"**."[181] Така че да не виним със задна дата кмета на Бордо Монтен, който по време на епидемията през 1585 г. изоставя поста си, или богатия авиньонски гражданин от италиански произход Франсоа Драгоне дьо Фогас, който в сключените договори за отдаване на земя под аренда е предвидил случаите, когато ще бъде принуден, напускайки града (както и прави през 1588 г., в разгара на нова чума), да се подслони при фермерите си: „В случай на зараза, Бог да ни опази от нея, те ще ми преотстъпят стая в къщата [...] и ще мога да си слагам конете в обора на отиване и връщане, и ще ми приготвят легло."[182] В Лондон, когато чумата избухва през 1664 г., Дворът напуска града и се отправя към Оксфорд, най-богатите бързат да сторят същото със семействата, слугите и набързо струпаната си покъщнина. В столицата преустановяват съдебните дела, „хората на закона до един са на село", 10 000 домове са напуснати, някои са заковали с чамови дъски вратите и прозорците си, а къщите на обречените са белязани от кръстове с червена креда[183]. Не може да се каже доколко писаният по-късно роман (1720) на Даниел Дефо за чумата в Лондон съответства на обичайната схема, с повтарящите хиляди пъти едни и същи действия (мъртвците, повечето от които са хвърляни „като обикновен боклук в каруца"[184]), с предпазните мерки, покрусите, социалните дискриминации[185].

---

* *Аз съм пастирят, а не познавам стадото си /лат./. — Бел. прев.*

Никоя друга болест по същото време, каквито и поражения да нанася, не предизвиква подобни безумия и колективни драми.

Време е да се пренесем във Флоренция в компанията на онзи мемоарист, който се спасява от чумата през 1637 г. и всъщност това е голямото приключение на живота му. Когато човек чете неговия разказ, преоткрива залостените домове, забранените за простосмъртни улици, по които се движат единствено служителите по прехраната или минава някой свещеник, а най-често — неумолимата стража, или, по изключение, гърми каляската на някой привилегирован, комуто е разрешено да наруши за миг затворничеството в дома си. Флоренция е замряла: ни дела, ни църковни служби. Освен някоя случайна литургия, която свещеникът отслужва на уличния ъгъл и която арестантите следят крадешком от прозорците си[186].

В книгата си „Милосърдният капуцин" отец Морис дьо Толон[187] разказва за чумата в Генуа през 1656 г. и изброява какви предпазни мерки трябва да се вземат: да не се разговаря с някоя подозрителна личност от града, когато вятърът духа откъм нея; да се горят ароматни соли за дезинфекция; да се перат или най-добре да се изгарят дрипите и завивките на подозрителните; най-вече да се молиш; най-сетне, да бъде подсилена стражата. На фона на тези препоръки нека си представим свръхбогатия град Генуа, подложен на тайно ограбване, защото богатите дворци са изоставени. В същото време мъртвците се стелят из улиците, няма друг начин да бъде прочистен градът от труповете, освен да ги натоварят на лодки, да ги пуснат в морето и да ги подпалят, като навлязат навътре. Трябва да призная, че като специалист за XVI в. преди доста време бях много изненадан и още не мога да се начудя на зрелищата на чумните градове през следващото XVII столетие и на зловещата равносметка. Безусловно положението е много по-тежко. Чумата вилнее в Амстердам всяка година от 1622 до 1628 (равносметката: 35 000 умрели). Тя гостува в Париж през 1612, 1619, 1631, 1638, 1662, 1668 (последната)[188]; заслужава да се отбележи, че в Париж през 1612 г. „изнасят насила болните от домовете им и ги пренасят в болницата „Сен Луи" и в клиниката в предградието Сен Марсел"[189]. Тя идва в Лондон пет пъти от 1593 до 1664-1665 г., като научаваме, че общо е взела 156 463 жертви.

Положението се подобрява през XVIII век. Все пак през 1720 г. в Тулон и Марсилия чумата е изключително жестока. Според един историк, кажи-речи, половината от марсилското население загива[190]. Улиците са пълни с „полуразложени трупове, изгризани от кучетата"[191].

Цикличната история на болестите

Болестите се появяват, утвърждават или затихват по реда си, понякога изчезват. Такъв е случаят с проказата, която драконовските изолационни мерки може би надвиват още през XIV-XV в. на нашия континент (но доста странно е, че понастящем прокажени на свобода никога не предизвикват заразяване); същото е и с холерата, която изчезва от Европа през XIX в.; с едрата шарка, която сякаш окончателно угасна в световен мащаб от няколко години насам; на туберкулозата или сифилиса, обезоръжени пред очите ни от чудото на антибиотиците, без да можем все пак да предугадим бъдещето, понеже, както се твърди, днес сифилисът се възражда с известна острота; така е и с чумата, която след дълга ремисия от VIII до XIV в. се развихря жес-

токо като Черна чума, откривайки нов чумен цикъл, който стихва едва през XVIII век[192].

Всъщност дали тези редуващи се изостряния и успокоения не се дължат на обстоятелството, че дълго време човечеството живее барикадирано, разпръснато като на множество планети, така че обменът на зарази помежду им довежда до катастрофални изненади, доколкото към причинителите на заболявания всяка от тях проявява своите характерни привички, съпротива или слабости? Именно това разкрива с удивителна яснота наскоро излязлата книга на Уилям Х. Макнийл[193]. Откак човекът се е освободил от животинската си първичност, откак властва над останалите живи същества, той упражнява вместо тях хищен *макропаразитизъм*. Но същевременно нападан, тормозен от безкрайно дребни организми като микроби, бацили и вируси, самият той е жертва на *микропаразитизъм*. Дали в сърцевината си тази титанична борба не е същинската човешка история? Тя се поддържа с посредничеството на живи вериги: болестотворният елемент, който в определени условия може да съществува самостоятелно, обикновено преминава от един жив организъм към друг. Човекът-мишена — макар и не единствена — на този постоянен обстрел се приспособява, отделя антитела, постига поносимо равновесие с чужденците, които лагеруват у него. Ала подобно спасително приспособяване изисква много време. Достатъчно е болестотворният зародиш да излезе от своята „биологична ниша“ и да достигне някое ненакърнено, сиреч беззащитно досега население — и следва взривът, катастрофата на големите епидемии. Макнийл смята — и навярно с пълно право, — че пандемията през 1346 г., Черната чума, която поваля цяла или почти цяла Европа, е следствие от монголската експанзия, която съживява пътя на коприната и улеснява движението на патогенните елементи през азиатския континент. Също така, когато в края на XV в. европейците създават единство на движението в света, предколумбова Америка на свой ред е покосена от непознати за нея болести, дошли от Европа; в замяна един по-скоро преобразен сифилис поразява Европа; за рекорден срок още през първите години на XVI в. той достига дори до Китай, докато царевицата и сладкият картоф, и те „американци“, пристигат едва през последните години на същото това столетие[194]. По-близо до нас през 1832 г. същата биологична драма представлява идването в Европа на холерата, произлязла от Индия.

Но при тези ръстове и спадове на заболяванията човекът и неговата по-малка или по-голяма уязвимост, неговият по-малък или по-голям придобит имунитет не са единствен предмет на обсъждане. Лекари историци без колебание твърдят — и според мен с пълно право, — че всеки причинител на заболяване има собствена история, успоредна с тази на жертвите му, и че еволюцията на болестите в огромна степен зависи от промени и понякога от мутации на самите причинители. Оттук произтичат отклонения, сложни движения напред и назад, изненади, понякога епидемични взривове, понякога продължително, ако не и окончателно приспиване. За тези микробни или вирусни мутации може да бъде приведен широко известният днес пример с грипа.

Думата *грип* в смисъл на болест, която сграбчва човека и се вкопчва в него, датира може би едва от пролетта на 1743 година[195]. Но грипът е познат или поне се смята, че е познат в Европа, още от XII век. Предстои му да стане част от болестите, които бидейки непознати в Америка, ще погубват ин-

дианците. Когато през 1588 г. той поваля (но не покосява) цялото население на Венеция, та чак опразва Върховния съвет — което никога не се е случвало по време на чума, — вълната не спира дотам, а по-късно достига Милано, Франция, Каталуния и накрая Америка[196]. Грипът вече е онази прелитаща, лесно универсализираща се епидемия, каквато е днес. Волтер пише на 10 януари 1768 г.: „В околосветското си пътешествие грипът мина през нашия Сибир [във Ферне, недалеч от Женева, където пребивава той] и си присвои част от моята стара и слабовата осанка." Ала колко различни симптоми се обединяват в понятието грип! Ако се ограничим само с големите епидемии, по-смъртоносен от Първата световна война, испанският грип от 1918 г. не прилича на *азиатския* грип от 1957. Всъщност съществуват множество ясно определени щамове на вируса, но ако днес ваксините си остават проблематични, то това е защото непостоянният грипен вирус е във вечна и бърза мутация. Ваксините почти винаги изостават от заразата. Дотам, че някои лаборатории в стремежа си да изпреварят нещата се опитват да предизвикват *in vitro* многократна мутация на действащия грипен вирус и да съсредоточат в една-единствена ваксина мутантите, които евентуално биха съответствали на бъдещите грипове! Грипният вирус несъмнено е особено нестабилен, но не е ли вярно, че маса болестотворни фактори също се променят с течение на времето? Така може би биха намерили обяснение преобразуванията на туберкулозата, която ту стихва, ту се развихря. Или замирането на холерата от Бенгалия, която холерата от Целебес днес като че ли е готова да смени. Или появата на нови и сравнително краткотрайни заболявания като английската *потилка* през XVI век.

1400-1800 година: един дълготраен биологически стар режим

И така, човешкият живот води своята безконечна битка най-малко на два фронта. Срещу ограничението и недостига на храна — това е неговият „макропаразитизъм" — и срещу измамната и многолика болест, която го дебне и преследва. В този двойствен план човекът от Стария режим постоянно е в положение на несигурност. Преди XIX в., където и да се намира, той може да разчита само на кратка надежда за живот, с няколко години отгоре за богатите: „Въпреки болестите, които им докарват чревоугодничеството, липсата на движения и пороците, те живеят — твърди някакъв английски пътешественик, имайки предвид Европа (1793) — десет години по-дълго от хората от по-долна класа, защото последните са изхабени преждевременно от работа и изтощение, а тяхната бедност им пречи да си доставят необходимото за своята прехрана."[197]

По-различната демография на богатите — твърде посредствен рекорд — се губи в мащабите на средните стойности. През XVII в. в Бовезис между 25 и 33% от новородените умират преди да навършат година; едва 50% достигат до двайсетата си година[198]. Несигурност, кратковременност на живота: хиляди подробности доказват това в хода на онези далечни години. „За никого не е изненада, че младият дофин Шарл (бъдещият Шарл V) управлява Франция на седемнайсет години, през 1356 г., и умира през 1380 на четирийсет и две със славата на мъдър старец."[199] Конетабълът Ан дьо Монмо-

ранси, когото смъртта застига на кон в битката при Порт Сен Дьони (1567) на седемдесет и четири години, е изключение. На петдесет и пет години, когато абдикира в Гент, Карл Велики е старец (1555). Филип II, неговият син, който издъхва на седемдесет и една години (1598), при всяко колебание на крехкото му здраве в продължение на двайсет години буди у своите съвременници най-големи надежди или най-осезаема боязън. С една дума, никоя от кралските фамилии не се измъква от ужасната смъртност, присъща на епохата. Някакъв „пътеводител" за Париж от 1722 г.200 изрежда имената на принцовете и принцесите, чиито сърца почиват от 1662 г. във Вал дьо Грас*, основана от Ана Австрийска: в по-голямата си част те са деца на броени дни, месеци, години.

Съдбата на бедните е още по-сурова. През 1754 г. един „английски" автор отбелязва: „Френските селяни не само не са заможни, но дори нямат необходимото да преживяват, тази човешка порода почва да гине преди да навърши четирийсет години, тъй като никой не възмездява труда им: човечността ни страда, като ги сравняваме с другите хора и най-вече с нашите английски селяни. У френските земеделци външността издава погиването на тялото."[201]

А какво да кажем за европейците, живеещи извън своя континент, които отказват да „се покорят на обичаите в страните, където са пришълци, и упорстват да следват приумиците и пристрастията си [...], в резултат на което често намират там гроба си"[202]. Тези размишления на испанеца Кореал по повод на живота в Порто Бело са съзвучни с размишленията на французина Шарден или на германеца Нийбур, който говори за високата смъртност на англичаните в Индия и я отдава най-вече на техните грешки, на злоупотребата им с месо, на „силните португалски вина", които пият през най-горещите часове на деня, на прекалено прилепналите към телата им дрехи по европейски образец, които той противопоставя на местното облекло — „широко и свободно падащо"[203]. Но ако Бомбай е „гробището на англичаните", климатът на града също има пръст в тая работа: той е толкова убийствен, че пословицата казва: „два бомбайски мусона изчерпват човешкия живот"[204]. В Гоа, градът на насладите, където португалците живеят превъзходно, в Батавия**, друг град на наслади за европееца, обратната страна на подобно чувствено и прахосническо съществуване е страховитата смъртност[205]. Първобитната колониална Америка не е по-гостоприемна. Бащата на Джордж Вашингтон, Огъстин, умира на четирийсет и девет години, което дава повод на един историк да заключи: „Но той умря твърде рано. За да успее във Вирджиния, трябваше да надживее съперниците, съседите, жените си."[206]

Същото правило важи и за неевропейците: в края на XVII в. някакъв пътешественик говори за тайландците: „Въпреки строгото въздържание, което властва сред тайландците... не се забелязва да живеят по-дълго", отколкото в Европа[207]. През 1766 г. един французин пише за турците следното: „Макар турските лекари и хирурзи да нямат познанията, които факултетите по медицина и хирургия претендират, че са натрупали от столетие насам, те ста-

---

* *Бенедиктинска болница, основана от Ана Австрийска (1621), после — парижка военна болница (1793). — Бел. прев.*

** *Джакарта. През разглеждания в книгата период обаче градът носи старото си име Батавия (от основаването му от холандците през 1619 г.). В редица случаи са посочени съвременните названия за улеснение на читателя. — Бел. прев.*

реят като нас, когато успеят да се спасят от ужасния бич на чумата, която всяка година опустошава тази империя..."[208] Турският преводач (научил немски по време на продължителен плен, 1688-1699) Осман Ага ни разказва живота си в християнския свят живо, понякога в приключенски дух. Той се жени два пъти: от първия му брак се раждат три дъщери и петима синове, от които само двама оцеляват; от втория брак — три деца, две оцелели[209].

Такива са в общи линии изводите от фактите, представящи биологическия стар режим — равенство между смъртта и живота, изключително висока детска смъртност, глад, хронично недохранване, могъщи епидемии. При подема през XVIII в. той едва-едва се смекчава, и то, разбира се, в различна степен в зависимост от географското разположение. Единствено част от Европа, дори не цялата Западна Европа, започва да се отърсва от него.

Напредъкът е твърде бавен. Ние, историците, рискуваме да избързаме прекалено. Нараствания на смъртността бележат и целия XVIII в.; така е дори във Франция (вече говорихме за това); те се проявяват също в средните десетгодишни статистики в Бремен (смъртта преобладава без прекъсване от 1709 до 1759 г.); в Кьонигсберг, Прусия, смъртните случаи от 1782 до 1802 г. са средно 32,8%, но достигат до 46,5 през 1772, 45 през 1775, 46 през 1776[210]. Нека си припомним непрекъснатия траур в семейството на Йохан Себастиан Бах... Основателят на социалната статистика Й. П. Зюсмилх повтаря през 1765 година: „В Германия [...] селянинът и беднякът умират, без никога да са взимали лекарства. За лекар никой не мисли, отчасти защото е твърде далеч, отчасти [...] защото е твърде скъпо..."[211]. Същият камбанен звън — и по същото време — в Бургундия: „Хирурзите живеят в града и не идват на село безплатно"; в Касе ле Вито посещението на лекаря и лекарствата струват четирийсетина ливри, „днес клетите жители предпочитат да гинат, нежели да викат хирурзи на помощ"[212].

Жените са ужасно застрашени от повтарящите се майчинства. Макар по рождение момчетата да са по-многобройни от момичетата (и днес съотношението е 102 към 100), все пак от всички числа, с които разполагаме още от XVI в., излиза, че жените преобладават в градовете и даже в селата (с редки изключения, сред които за кратко Венеция, а по-късно — Санкт Петербург). Селата на Кастилия, където се провеждат изследвания през 1575 и 1576 г., до едно притежават изключително богат асортимент от вдовици[213].

Ако трябва да обобщим главните характеристики на Стария режим, безспорно най-важното е да откроим неговите възможности за краткосрочно съвземане, толкова мощни, ако не и толкова бързи, колкото внезапните удари, които се стоварват върху живите. В дългосрочен план компенсациите настъпват незабележимо, но в крайна сметка последната дума е тяхна. Отливът никога не отнася целокупно онова, което предходният прилив е донесъл. Този дългосрочен, труден и възхитителен растеж е триумфът на числеността, от която зависят толкова неща.

МНОГОЧИСЛЕНИТЕ СРЕЩУ СЛАБИТЕ

Числеността разпределя, организира света, придава на всяка жива маса специфична тежест, веднага или почти веднага установява равнището ѝ на култура и работоспособност, биологичния (и даже икономическия) ѝ ритъм

на растеж, а защо не и патологичната ѝ съдба: гъстите популации на Китай, Индия и Европа са огромни хранилища на пробудени или спящи, готови да се разпространяват болести.

Но числеността тегне и върху съотношенията на живите маси помежду им, съотношения, които очертават не само мирната история на хората — замяна, обмен, търговия, — а и тяхната нескончаема размирна история. Може ли книга, посветена на материалния живот, да си затваря очите за подобни зрелища? Войната е многолика дейност, неизменно присъстваща, дори на нулево историческо равнище. Числеността предварително определя зародишите, силовите линии, повторенията, очевидните типологии. В борбата, както и във всекидневния живот, шансовете не са равни за всички. Числеността относително безпогрешно резпределя групите на господари и поданици, пролетарии и привилегировани, с оглед на възможностите и нормалните шансове на момента.

Несъмнено в тази, както и в други области, не само тя играе роля. Техниката — във война и в мир — също притежава голяма тежест. Макар и да не отрежда еднакво предимство на *всички* плътни групи население, все пак технически неизменно си остава дъщеря на числеността. За човека от XX в. подобни твърдения изглеждат очевидни. За него числеността означава цивилизация, сила, бъдеще. Но нима вчера можеше да се рече подобно нещо? Множество примери изникват в ума и тутакси подсказват обратното. Колкото и парадоксално да изглежда, точно така мисли Фюстел дьо Куланж[214], който изследва паралелната съдба на Рим и Германия в навечерието на варварските нашествия: понякога най-невзрачното, най-малочисленото печели, или *сякаш* печели, както твърди и Ханс Делбрюк[215], изтъквайки малкия, смехотворен брой на варварите, покорили Рим.

Против варварите

Когато цивилизациите губят или сякаш губят, победителят винаги е „варварин". Това е приетата дума. За гърка варварин е всеки, който не е грък, за китаеца — който не е китаец, а главното оправдание за европейската колонизация навремето е, че носи „цивилизация" на варварите и първобитните. Разбира се, именно цивилизованите са създали на варварина онази репутация, която в най-добрия случай той заслужава само наполовина. Не става дума да приемем обратното и дословно да повярваме на пледоарията на историка Рашид Сафет Атабинен за Атила[216]. Но задължително трябва да преразгледаме мита за варварската сила. Винаги когато варваринът тържествува, той вече е наполовина и дори повече цивилизован. Дълго е стоял в преддверието и преди да проникне в дома, не един, а десет пъти е чукал на вратата. Ако не до съвършенство, то поне сериозно се е отъркал о цивилизацията на съседа.

Именно това доказва класическият случай с германите срещу Римската империя през V в., както и историята на араби, турци, монголи, манджури, татари — еднообразно повторение. Турци и туркмени са образец на превозвачи, керванджии по пътищата от Централна Азия до Каспийско море и Иран. Често общуват със съседните цивилизации, често потъват в тях телом

и с имуществото си. Наскоро загърбили (едва-едва) своя шамански период, монголите на Чингис хан и Кубилай не оставят впечатление за недодялани варвари, но ето че скоро ще ги подмамят на изток — китайската цивилизация, на запад — миражите на Ислямския свят, и те стоят разчекнати, изтръгнати от собствената си съдба. Манджурите, които ще покорят Пекин през 1644 г., после — останалата част от Китай, са смесен народ. Монголските елементи сред тях са многобройни, но твърде рано китайски селяни се придвижват към Манджурия, отвъд Китайската стена. Може и да са варвари, но предварително покитайчени, тласкани към завоеванията от икономическите и социалните безредици в огромния Китай, дистанционно направлявани от тези размирици.

И най-вече, триумфът на варварите е мимолетен. Много бързо те биват погълнати от покорената цивилизация. Германите „варваризират" империята, после потъват в родината на виното[217]; от XII в. насетне турците се превръщат в знаменосци на исляма; монголите, сетне манджурите изчезват в китайското множество. Вратата на покорения дом хлопва зад гърба на варварина.

Изчезването на великите номади преди XVII век

Трябва да отбележим, че истински опасните за цивилизацията „варвари" са почти изключително представителите на един човешки вид: номадите от пустините и степите в сърцето на Стария свят, и *единствено* Старият свят познава тези необикновени люде. Веригата на въпросните знойни и ощетени страни се е проточила като безкраен фитил от Атлантика до пограничните морета на Тихия океан. При най-малката искра той се запалва и гори по цялото си протежение. Настъпи ли безредица, суша или демографски прираст, който ги прогонва от пасищата им, суровите както към другите, тъй и към самите себе си ездачи и камилари нахлуват в земите на съседите. През вековете от години това движение се разпростира върху хиляди километри.

В епоха, когато всичко е мудно, те са самото олицетворение на бързината и изненадата. Тревогата, която през XVII в. все още разпалва редовно по границите на Полша всяка заплаха от татарската конница, предопределя почти незабавното масово надигане на хората. Трябва да бъдат съоръжени укрепленията, да бъдат заредени складовете, да снабдят с муниции — ако има още време — всички артилерийски единици, да мобилизират конницата, да издигнат прегражденията от едно място до друго. Ако, както често се случва, набегът е успешен — през планините и множеството безлюдни места в Трансилвания, — той се стоварва върху селата и градовете като бедствие, с което дори и турците не могат да бъдат сравнени. Те поне имат навика да изтеглят войските си в навечерието на зимата, след Гергьовден*. Татарите остават на място, зимуват със семействата си, ограбват страната до корен[218].

Но подобни зрелища, чийто ужас научаваме от тогавашните западни газети, са нищо пред великите номадски завоевания в Китай и Индия. Европа

---

* *Авторът греши, вероятно след Димитровден. — Бел. ред.*

има щастието да им се изплъзне въпреки отделни епизоди, които пазим в паметта си (хуни, авари, маджари, монголи); тя бива предпазена от преградата на източните народи: техните нещастия съхраняват нейното спокойствие.

Силата на номадите се крие и в невниманието и относителната слабост на хората, които пазят достъпа към цивилизациите. Рядко населеният преди XVIII в. Северен Китай е пустош, където прониква, който пожелае. Индийският Пенджаб е покорен твърде рано, още през X в., от мюсюлманите и оттогава насетне вратата пред Иран и пред нозете на Хайбер вече не ще се затвори. В Източна и Югоизточна Европа надеждността на преградите се променя през столетията. Именно сред невниманието, слабостта и понякога безрезултатната бдителност бушува светът на номадите: някакъв физически закон ги отнася ту на запад, ту на изток, според това дали им е по-удобно да наложат експлозивния си живот в Европа, Ислямския свят, Индия или Китай. Класическото произведение на Едуард Фуетер[219] посочва през 1494 г. една зона на циклони, огромна въздушна тяга над раздробената от принцовете и градовете-републики Италия: цяла Европа е в плен на ниското налягане, което поражда бури. По същия начин степните народи биват повлечани от ураганните ветрове, които упорито ги носят на изток или запад в посоката на по-малкото съпротивление.

През 1368 г. Китай на династията Мин прогонва монголите и изгаря голямото им средище Каракорум в пустинята Гоби[220]. Но тази победа е последвана от продължително бездействие, което предопределя могъщ обрат и насочване на номадите на изток, така че създадената от напредването на първоначалните им вълни празнина успява да предизвика нови талази в едно движение, което се разпространява все по-далеч и по-далеч на запад, през период от една, две, десет, двайсет години. Ногаите преодоляват Волга от запад на изток около 1400 г. и това обстоятелство поставя началото на бавно обръщане на европейския пясъчен часовник: стичалите се в продължение на повече от две столетия на запад към крехката Европа народи през следващите две-три столетия тръгват на изток, привлечени от слабостта на далечен Китай. Нашата карта обобщава този обрат, чиито решителни епизоди са нечуваното покоряване на Северна Индия от Бабур (1526) и превземането на Пекин през 1644 от манджурите. За пореден път ураганът поразява Индия и Китай.

По тези причини на запад Европа си поема дъх. За превземането на Казан и Астрахан през 1551 и 1556 г. от руснаците единствените виновници не са барутът и аркебузите, усеща се отслабване на номадския натиск в южната част на Русия, което благоприятства руския стремеж към черноземите на Волга, Дон и Днестър. При тази игра старата Московска Рус губи част от селячеството си, което избягва от гнета на господарите си, а върху изоставените земи на свой ред се настаняват селяни от балтийските страни и Полша, докато зейналите от последните празноти биват запълнени съответно от селяни, пристигнали от Бранденбург и Шотландия. Поетапно придвижване: именно така Александър и Еуген Кулишер, двама великолепни историци, разглеждат тази безшумна история, това приплъзване от Германия към Китай, сякаш прикрити под кожата на историята подводни течения.

Сетне завоюването на Китай от манджурите води до нов ред около 80-те

години на XVII век. Уреденият и отбраняван Северен Китай отново се населва под закрилата на предпазващите предни постове: Манджурия, откъдето идват победителите, а също и Монголия, Туркестан, Тибет. Завзелите безпрепятствено Сибир руснаци се натъкват на китайската съпротива по протежението на долината на Амур и са принудени да се примирят с договора от Нерчинск (7 септември 1689 г.). От този момент насетне китайците се движат свободно от Великата китайска стена чак до околностите на Каспийско море. Още преди тези успехи пастирското множество поема обратния път на запад, пресича пак тесните двери на Джунгария, класически миграционен улей между Монголия и Туркестан. Само че този път мащабното бягство вече не среща отворена врата. На Запад то се сблъсква с новата Русия на Петър Велики, с фортовете, фортчетата и градовете в Сибир и по долното поречие на Волга. Цялата руска литература през следващото столетие е изпълнена с разкази за тези нескончаеми битки.

Всъщност тогава залязва славната съдба на номадите. Барутът на оръдията надвива тяхната бързина, цивилизациите побеждават още преди края на XVIII в. в Пекин и в Москва, в Делхи и в Техеран (след надвисналата афганска опасност). Обречени да останат където са, номадите показват истинското си лице на клетници, поставени на мястото им, което не подлежи на обсъждане. Общо взето, става дума за изключителен случай на продължителен паразитизъм, който обаче безвъзвратно приключва. Почти изключение въпреки огромния му отзвук.

Завладяване на пространства

Обичайно правило е цивилизациите да играят и да печелят. Те печелят за сметка на „културите", за сметка на първобитните народи, за сметка също така на празните пространства. При последния случай, който е най-добрият за тях, те трябва всичко да съградят, но това е големият шанс за европейците в три четвърти от американското пространство, за руснаците — в Сибир, за англичаните — в Австралия и Нова Зеландия. Каква възможност се е откривала пред белите, ако в Южна Африка бурите и англичаните не се бяха натъкнали на отпора на чернокожите!

В Бразилия се появява португалецът, а първобитният индианец изчезва: освобождава мястото. Паулистките *bandeiras* се роят горе-долу в пустошта. За по-малко от столетие, в преследване на роби, скъпоценни камъни и злато, авантюристите от Сан Пауло преброждат, без да го завладеят, половината от южноамериканския континент, от Рио де ла Плата до Амазония и Андите. Никой не им оказва съпротива, преди йезуитите да изградят своите индиански резервати, които *paulistas* безсрамно ограбват.

Нещата се развиват по същия начин с французите или англичаните в Северна Америка, с испанците в пустинното Северно Мексико, изправени срещу малобройните и примитивни индианци чичимека. Систематичният лов на индианци продължава и през XVII в.: всяка година като се почне от ноември, те биват преследвани „като диви зверове". В Аржентина и особено в Чили нещата са по-трудни, защото индианецът е заимствал от победителя най-малкото коня, така че арауканите са костеливи противници чак до нача-

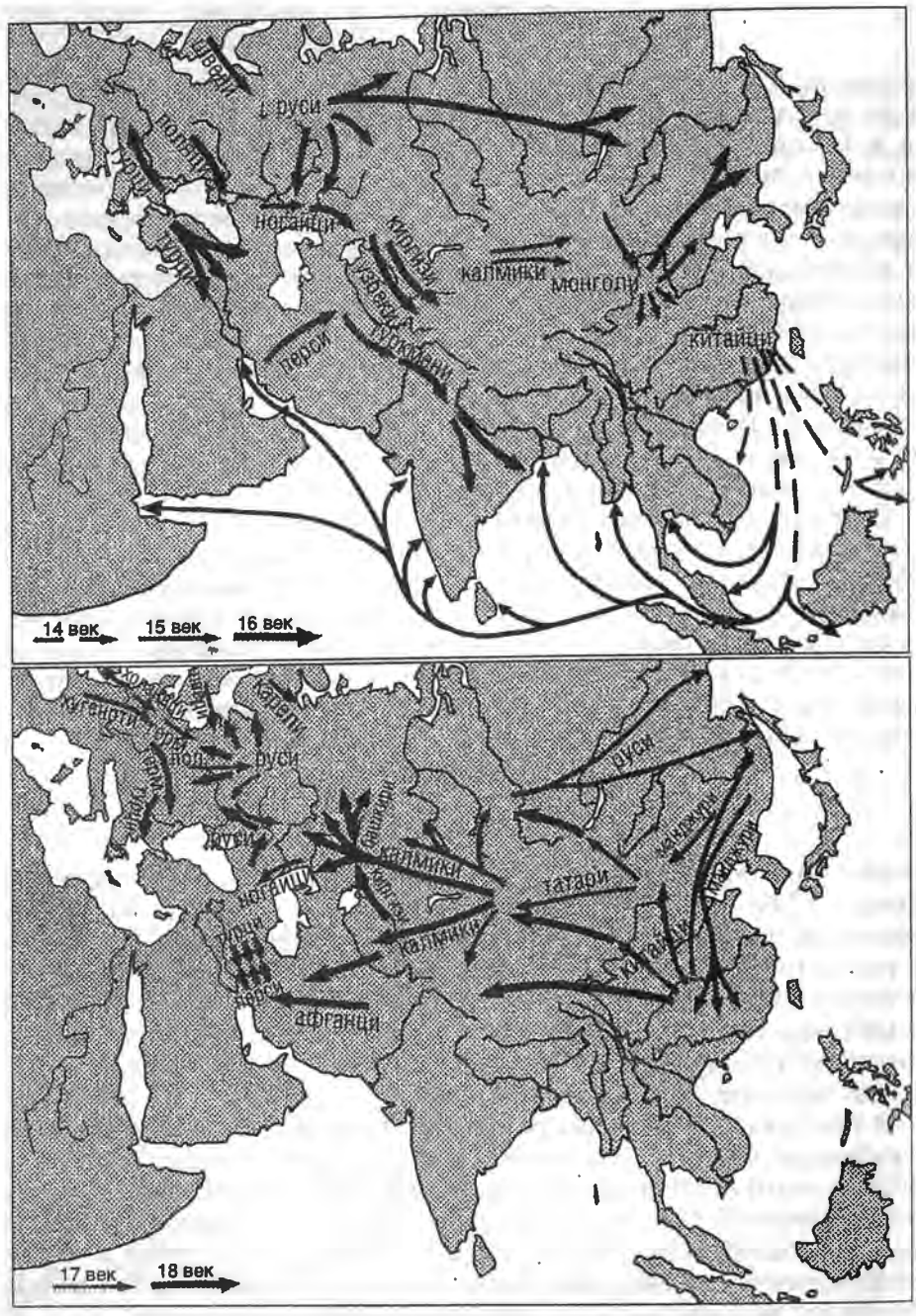

10. ЕВРАЗИЙСКИ МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ (XIV-XVIII век)
Очевидно е противоречието между двете карти: на първата миграционните движения по суша се извършват от запад на изток, а на втората — от изток на запад. Върху първата заслужава да се отбележи китайската експанзия по море, която е извънредно значителна в началото на XV в., както и конвергенцията на движенията по суша по посока на Индия и Китай. Върху втората, възстановяването на реда от манджурите през XVII в. (завземането на Пекин, 1644 г.) води след себе си до мащабна китайска континентална експанзия и до възпиране на руснаците. Номадите са изтласкани на запад и в европейската част на Русия (Според А. и Е. Кулишер)

лото на XX век[221]. В действителност целта не е завладяване на хората (те ще бъдат унищожени), а на пространство. Оттам насетне борбата е с разстоянията. През XVI в. бавноподвижните каруци с два вола в аржентинските пампаси, керваните от мулета в испаноезична Америка или покритите с чергила коли от похода на запад в Съединените щати през XIX в., прославени от *уестърните*, са инструментите на това тихо завладяване, което неминуемо се свежда до колонизаторски фронт, до пионерска зона, където всичко започва наново. Животът на заселниците в онези далечни окрайнини тръгва от нула; хората са твърде малобройни, за да може социалният живот да се наложи; всеки сам си е господар. Тази привлекателна анархия продължава известно време, после се установява ред. Междувременно обаче границата се е плъзнала малко по-надалеч към вътрешността, пренасяйки нататък същата анархична и ефимерна епопея. Това е *moving frontier**, в която неотдавна (1921) романтизмът на Ф. Дж. Търнър съзираше раждането на Америка и на нейната ярка оригиналност[222].

Завладяването на голо или почти голо пространство е улеснение, характерно и за голямата руска експанзия през XVI в., когато търговци на сол, ловци на ценни кожи и галопиращи на конете си казаци успяват да завладеят Сибир. Надига се яростна съпротива, но тя е пречупена отведнъж. Изникват градове, крепости, пътнически агенции, мостове, пощенски станции за смяна на коли, коне и шейни (Тоболск — 1587, Охотск — 1648, Иркутск, в съседство с езерото Байкал — 1652). За един лекар от руската армия[223], по произход швейцарец, през 1776 г. Сибир все още означава преходи, изтощителна целодневна езда, като накрая е много важно да достигнеш форта или града, необходимия подслон; зиме търговецът с шейна, който пропусне да достигне целта си, рискува да бъде завинаги погребан под снега заедно с хората, животните и стоката си. Полека-лека е изградена система от пътища и градове. Басейнът на Амур е достигнат още през 1643 г., огромният полуостров Камчатка е открит през 1696 г., през следващото столетие руските откриватели достигат Аляска, където заселниците се установяват през 1799 година. Там те бързо, но несигурно влизат във владение, което буди още поголямо възхищение. През 1726 г. Беринг, който заради откривателските си походи се установява в Охотск, заварва в цитаделата на тоя град само няколко руски семейства. През 1719 г. Джон Бел пътува из Сибир по един от главните пътища, но „шест дни наред не вижда ни домове, ни обитатели“[224].

Когато културите се съпротивляват

Всичко се усложнява и нещата се променят, когато напредването не става в празно пространство. Въпреки упоритостта на компаративистите не е възможно да объркаме прочутата „германска колонизация“ в източноевропейските страни (*Ostsiedlung*)** с героичната епопея на американската граница. От XII до XIII, че и до XIV в. германските заселници, в широк смисъл, (нерядко от Лотарингия или Нидерландия) се установяват на изток от Елба

---

* *Подвижна граница /англ./. — Бел. прев.*

** *Източно селище /нем./. — Бел. прев.*

благодарение на политическа или социална благосклонност, както и с насилие. Новодошлите издигат селищата си сред обширни разработени горски терени, подреждат домовете си покрай пътищата, вероятно въвеждат тежкото желязно рало, създават градове, налагат им, както и на славянските градове, германското право — континенталното в Магдебург или морското в Любек. В този случай става дума за огромно движение. Но заселването се извършва сред завареното славянско население, при повече или по-малко здрава мрежа, готова да се съпротивлява срещу новодошлите и когато е необходимо, да ги улавя в клопката си. Лошият късмет на Германия е, че тя се формира късно и започва похода си на изток едва след установяването по онези места на славянските народи, привързани към земята, уповаващи се на градовете си по-силно (разкопките го доказват), отколкото се твърдеше доскоро[225].

Същото ще се повтори при руската експанзия вече не в почти празния Сибир, а пак през XVI в.. към южните реки[226] Волга, Дон, Днестър, експанзия, белязана също от селска колонизация без строги правила. Между Волга и Черно море степта не е гъсто населена, но служи за път на номадски народи — ногаи и кримски татари. Те са всяващи страх ездачи, авангардът на Ислямския свят и на обширната Турска империя, която ги поддържа и при случай ги хвърля напред, дори ги спасява от руснаците, предоставяйки им огнестрелно оръжие, липсващо на защитниците на Казанското и Астраханското ханство[227]. Следователно тези съперници не са за подценяване. Набезите отвеждат татарите близо до Трансилвания, Унгария, Полша, Московската Рус, които те опустошават жестоко. През 1572 г. един от набезите им помита Москва. Татарите непрестанно продават в робство славянски пленници (руснаци и поляци) на тържището в Истанбул. Известно е също, че през 1696 г. Петър Велики се проваля в опита си да отвори „прозорец“ към Черно море и неуспехът е поправен едва сто години по-късно от Екатерина II. Тя обаче не прогонва татарите — те остават по местата си чак до Втората световна война.

Заселването на руските селяни би било немислимо без укрепления и военни „походи“ и без помощта на поставените извън закона казаци. Винаги на коне, те са в състояние да контраатакуват противника; отлични лодкари са, които могат да се спускат по течението и да се изкачват срещу течението на реките, да пренасят лодките си от един до друг речен участък; ето че 800 казаци пристигат от Дон (ок. 1690) и хвърлят лодките си във Волга, за да преследват „татари калмуци...“; в морската шир претрупаните им с платна черупки пиратстват из Черно море още в края на XVI век[228]. Следователно в тази си част модерна Русия не се изгражда на голо поле, както през XIX в. не напредва без усилия или изненади и в Кавказ, и в Туркестан, за пореден път изправена срещу Ислямския свят.

Бихме могли да подкрепим обяснението си и с други примери — позакъснялата и мимолетна колонизация на черна Африка от европейските сили през XIX в. или със завладяването на Мексико и Перу от испанците: тези крехки цивилизации, по-точно култури, се сгромолясват пред шепа хора. Но днес тези страни отново стават индиански или африкански.

Културата е цивилизация, която още не е достигнала зрелостта си, своето оптимално развитие, нито пък е осигурила растежа си. В очакване на този

миг — а очакването може да се проточи — съседните цивилизации я експлоатират по хиляди начини, което може би не е справедливо, но е естествено. Нека читателят си припомни за търговията по крайбрежието на Гвинейския залив, която ни е позната от XVI век. Това е типичен пример за икономическа експлоатация, с каквито историята е пълна. По крайбрежието на Индийския океан кафрите от Мозамбик твърдят, че маймуните „не говорят, защото се боят да не ги накарат да работят“[229]. Но те самите не само говорят, но купуват памучни изделия, продават златен прах... Играта на силните винаги е една и съща и много проста. Финикийците и гърците не са действали по-различно в своите колонии; арабските търговци — по крайбрежието на Занзибар още през XI в.; венецианците и генуезците — в Кафа или Тана през XIII в.; или китайците — в Индонезия и Филипините, които за тях са пазар на златен прах, подправки, черен пипер и лястовичи гнезда още отпреди XIII век. В хронологичното пространство на тази книга цял рояк китайски преносвачи, търговци, лихвари, посредници и препродавачи експлоатират тези „колониални“ пазари и, подчертавам, именно поради широкото разпространение и лекотата на тази експлоатация, въпреки своята интелигентност и изобретателност (банкнотите например) Китай остава толкова ненаходчив, толкова старомоден в капиталистически план. Задачата му е била прекалено лесна...

От пазара до колонията има само една крачка, достатъчно е експлоатираният да хитрува, да роптае: покоряването не закъснява. Но налице е доказателство, че културите, полуцивилизациите (подобно название би подхождало дори за кримските татари) не са безобидни противници. Отстраняваш ги — те се появяват отново, упорстват да оцелеят. Бъдещето не може да им се отнеме завинаги.

Цивилизации срещу цивилизации

Когато цивилизациите се сблъскват помежду си, произтичат трагедии, от които съвременният свят още не се е отърсил. Една цивилизация може да надвие друга: това е трагедията на Индия след английската победа при Пласи (1751) — начало на нова ера за Англия и за целия свят. Не че Пласи (или по-точно Паласи, недалеч от днешна Калкута) е някаква изключителна победа. Нека кажем без самохвалство, че Диплекс или Бюси са сторили не помалко. Но Пласи води до огромни последици, а именно по това се различават великите събития: те оставят следа. Абсурдната Опиумна война (1840-1842) пък бележи началото на едно столетие „на неравенство“ за Китай, уж независим, а практически колонизиран. Колкото до Ислямския свят през XIX в., той изцяло търпи крушение с изключение на Турция. Ала Китай, Индия, Ислямският свят (в различните му съставки) си възвръщат независимостта при верижната деколонизация след 1945 година.

Ето какво, ретроспективно, придава на тези бурни възстановявания характера на случаи — в очите на съвременниците ни, — независимо колко са продължили. По-бързо или по-бавно те заемат мястото си. Сетне най-неочаквано се сгромолясват като театрални декори.

Тази опростена съдба на подобна висота не е изцяло под знака на числе-

ността — тя е естествена игра на сили, на различия във волтажа или в брутните тежести. Но числеността винаги е имала значение в хода на столетията. Нека не го забравяме. Тя е едно от постоянните обяснения на материалния живот, по-точно — една от неговите принуди и константи. Ако загърбим ролята на войната, цял един социален, политически, културен (религиозен) пейзаж тутакси се заличава. И самият обмен загубва смисъла си, защото често е неравностоен. Европа е неразбираема без робите и принудителните си икономии. Също и Китай — ако не си припомним примитивните култури, които му се противопоставят, както и страните, които покорно се въртят в неговата орбита. Всичко това тежи върху везните на материалния живот.

В заключение нека кажем, че си послужихме с числеността, за да започнем прегледа на многообразната съдба на света между XV и XVIII век. Хората в него са разделени на големи множества, които са толкова неравностойно подготвени за всекидневния си живот, колкото и различните групи в дадено общество. Опитахме се да представим в глобален мащаб колективните субекти, които ще срещнем, прелиствайки следващите страници. Още по-пълно ще ги открием във втория том, посветен на съвършенствата на икономическия живот и на капитализма, които безспорно по-силно от материалния живот разделят света на развити и изостанали региони според класация, която прави понятна и близка драматичната действителност на съвременния свят.

Глава 2

НАСЪЩНИЯТ ХЛЯБ

Между XV и XVIII в. прехраната на хората се състои основно от растителни продукти. Това е очевидна истина за доколумбова Америка и за черна Африка; очебийна за азиатските цивилизации на ориза и преди, и днес: единствено умереността на месоядството е позволила ранното развитие, а впоследствие и забележителното напредване на пълчищата от Далечния изток. Причините са твърде прости: още когато се решава какъв да е типът на икономиката, простото пресмятане на калориите показва, че земеделието далеч превъзхожда скотовъдството; добре или зле, то изхранва десет пъти повече хора, отколкото своя съперник. Монтескьо е казал това по повод на страните на ориза: „Земята, която другаде се използва за хранене на животни, тук служи непосредствено за оцеляването на човека..."[1].

Навсякъде, и то не само между XV и XVIII в., всеки демографски растеж над известно равнище налага подчертано прибягване към растителна храна. Житни култури или месо — алтернативата зависи от броя на хората. Това е един от значимите критерии на материалния живот: „Кажи ми с какво се храниш, за да ти кажа какъв си." Германската поговорка, която прилича на игра на думи: *Der Mensch ist was er isst* (Човек е това, което яде)[2], го потвърждава по своеобразен начин. Храната свидетелства за социалното положение, за цивилизацията и за културата, която обгражда индивида.

За пътешествениците преминаването от определена култура към дадена цивилизация и от ниска към относително висока гъстота на населението (или обратното) включва чувствителни промени в храненето. Първият търговец на Московската компания Дженкинсън, пристига в Москва от далечния Архангелск по течението на Волга. Преди Архангелск, отвъд браговете на реката той забелязва „огромен стан на ногайски татари". Това са „скитащи пастири, които нямат „ни градове, ни дом", които крадат, убиват и не познават друго изкуство освен военното, не знаят нито да орат, нито да сеят и се присмиват на руснаците, с които воюват. Що за мъже са тези християни, които ядят жито и пият пак жито (бирата и водката се произвеждат от зърно)? Ногайците пият мляко и се хранят с месо, а това е нещо съвсем различно. По своя път Дженкинсън пресича пустините на Туркестан, като рискува да умре от глад и жажда, и когато достига долината на Аму Даря, отново намира питейна вода, кобилешко мляко, месо от див кон, но не и хляб[3]. Подобни различия и язвителни подмятания между земеделци и скотовъдци се срещат дори насред Западния свят между жителите на Бре и растениевъдите от Бовези[4], между кастилците и животновъдите от Беарн, онези „говедари", над които средиземноморците с наслада се глумят, но и обратното не е по-рядко явление. Още по-очевидно и особено забележимо е в Пекин про-

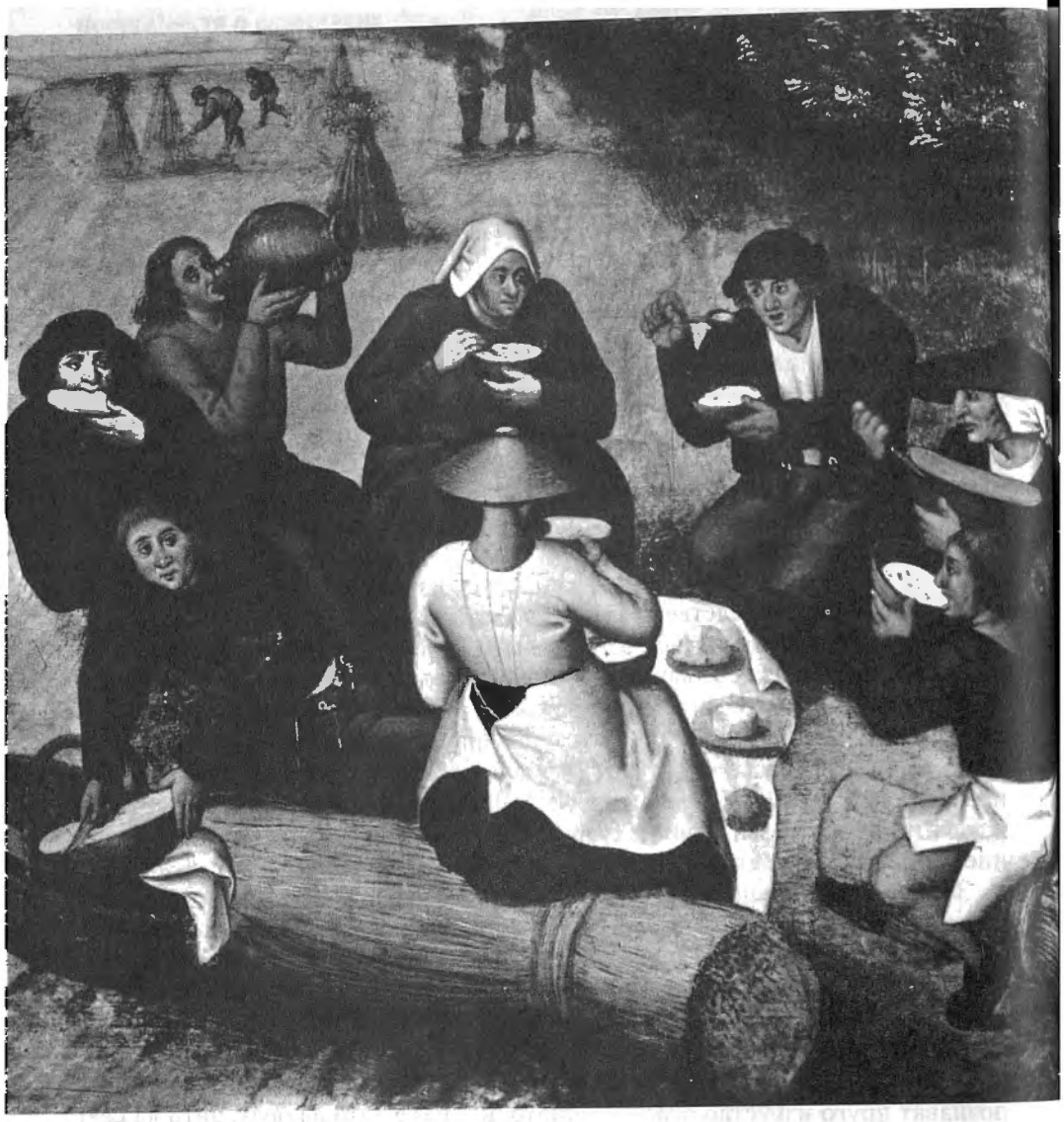

Брьогел Младият, Обедът на жътварите, Брюксел, частна колекция (Снимка Жиродон)

тиворечието между хранителните навици на монголите — по-късно манджурите, — консумиращи едри късове месо, и китайците, за които почти ритуалното изкуство на кулинарията свързва основната житна култура — *фан* — с неизменния чай, умело съчетан със зеленчуци, сосове, подправки и малко месо, задължително нарязано на ситни късчета[5].

Що се отнася до Европа — в по-голямата си част тя е месоядна: „вече цяло хилядолетие търбухът на Европа е опасан с касапници“[6]. В продължение на векове през Средновековието тя е свидетел на отрупани с месо трапези и потребление до границите на възможното, достойни за Аржентина през XIX

век[7]. Причината е, че дълго време е била почти безлюдна отвъд средиземноморското си крайбрежие, с обширни площи за движение на животни и че впоследствие земеделието е разкрило големи възможности за животновъдството. Но след XVII в. тези възможности намаляват, сякаш всеобщият закон за нуждите от растителност си отмъщава с нарастване на населението в Европа и така е поне до средата на XIX в.; *едва тогава* научното животновъдство и масовият приток на месо — осолено, а по-късно замразено — от Америка ще я освободат от постите.

Впрочем, вярна на тази древна привилегия, вечно лакомата Европа още от първите си контакти редовно я търси от презморските страни: нейните господари се хранят с месо. Те се тъпчат с него и в Новия свят, току-що завладян от войските на Стария; в Далечния изток хищническият им апетит предизвиква укор и недоумение: „В Суматра, за да имаш на трапезата, и то за целия ден, варена или печена кокошка, трябва да си голям господар. Хората там са сигурни, че две хиляди християни [разбирайте западняци] бързо биха опустошили добитъка и птиците на острова им.“[8]

Изборът на начин на хранене и произтичащият от него спор са резултат от процеси, които водят началото си далеч във времето. Маврицио дори е писал: „В историята на храненето едно хилядолетие не носи никаква промяна.“[9] Всъщност два революционни повратa в най-общи линии определят и задействат отдалече съдбата на препитанието на хората. В края на палеолита „всеядните“ преминават към улов на едри животни; така се поражда, за да не изчезне никога вече „голямото хищничество“, „потребността от кръв и плът, „азотният глад“ или ако предпочитате — гладът за животински белтъчини“[10].

Появата на неолитното земеделие през седмото или шестото хилядолетие преди християнството е втората революция: тя свидетелства за възхода на съзнателно отглежданите зърнени култури. На мястото на ловните полета и терените за екстензивно животновъдство се ширват ниви. Минават векове и ето че все повече и повече хора биват тласнати към растителните храни: сурови, варени, често блудкави и винаги еднообразни, независимо дали са или не са ферментирали: каши, супи и хляб. Още оттогава исторически се противопоставят два типа човечество: малцината месоядни и безбройните консуматори на хляб, каши, корени, печени грудки. В Китай през второто хилядолетие „управителите на големите провинции са наричани ... ядящите месо“[11]. В древна Гърция твърдели, че „онези, които се хранят с ечемичена каша, нямат никакво желание да воюват“[12]. Векове по-късно (1776) един англичанин потвърждава: „Много повече смелост може да се открие у хората, които се прехранват с месо, отколкото у онези, които се задоволяват с полека храна.“[13]

А сега е време за периода от XV до XVIII в. да спрем вниманието си първо върху основните храни, т.е. върху набавяните чрез най-старото от всички производства — земеделието. И така още от самото начало всеки път, когато земеделието е залагало на нещо, то е трябвало да заложи на едно или друго преобладаващо растение, а след това да се устройва съобразно направения избор на приоритет, от който впоследствие е зависело всичко или почти всичко. Три измежду тези култури са имали славна съдба: пшеницата, оризът и царевицата; те продължават да си оспорват обработваемите земи на съвременния свят. Това са „растенията на цивилизацията“[14], които

организират материалния, а често и духовния живот на хората, и то в такава дълбочина, че формират почти необратими структури. Тяхната история или „цивилизационният детерминизъм“[15], който налагат върху селячеството и върху целокупния живот на хората, е основен предмет на настоящата глава. Преходът от една към друга от тези зърнени култури означава, че трябва да обиколим света.

ПШЕНИЦАТА

Пшеницата — това е преди всичко Западният свят, но не само той. Много преди XV в. из равнините на Северен Китай тя съжителства с просото и соргото. Там я „засяват в дупки“ и не я окосяват, а я „изтръгват заедно с корените“ посредством мотика. Изнасят я по Юн Лянхъ, „реката, която носи зърното“, чак до Пекин. Понякога може да я открием дори в Япония и в Южен Китай, където, по думите на отец Де Лас Кортес (1626), селянинът успява между две реколти ориз понякога да добие една от пшеница[16]. Обикновено като добавка, защото „китайците не знаят да месят хляб и да пекат месо“ и защото като неосновен продукт „пшеницата [в Китай] е винаги евтина“. От нея понякога приготвят нещо подобно на хляб, печен на пара над котле, „замесен с накълцан на дребно лук“, което в крайна сметка според някакъв западен пътешественик е: „твърде плътно тесто, тежащо като камък в стомаха“[17]. През XVI в. в Кантон се произвежда сухар, предназначен за Макао и Филипините; пшеницата се използва също при китайското потребление на фиде, каши, сладкиши със свинска мас, но не и за хляб[18].

В сухите равнини на Инд и горен Ганг също се среща отлична пшеница, а из цяла Индия се извършва размяна между ориз и жито, натоварено на кервани волски коли. В Иран навсякъде и на ниска цена се продава евтин хляб, обикновено от едро смляно брашно без мая, плод на непосилен селски труд. В съседство с Испахан например „земите с пшеница са глинести и за да се обработват, са нужни четири, дори шест вола. На хомота на първите често са поставяли дете, което да ги подкарва с остен.“[19] Да добавим и онова, което всеки знае: пшеницата се отглежда навсякъде около Средиземно море, дори в сахарските оазиси, но най-вече в Египет, където поради летните разливи на Нил културите принудително се засяват през зимата в останалата след оттеглянето на водите почва при климат, който тогава едва ли е благоприятствал тропическите култури, но затова пък е бил подходящ за пшеница. Житото се среща също и в Етиопия.

От Европа пшеницата е направила многобройни далечни завоевания. Руската колонизация я пренася на изток в Сибир, отвъд Томск и Иркутск; още от XVI в. руският селянин посвещава съдбата си на украинския черномозем, където през 1793 г. приключват последните победи на Екатерина II . Много преди тази дата там пшеницата, макар и ненавременно, бележи огромни постижения. „И досега — се казва в някакъв доклад от 1771 — във Волино-Подолието на големи като къщи купчини гние жито, с което може да се изхрани цяла Европа.“[20] За същото свръхизобилие и катастрофално положение се съобщава и през 1784 година. В Украйна пшеницата е на тъй ниски цени, че много собственици се отказват да я отглеждат — отбелязва някакъв френски служител[21]. Изобилието на жито е толкова огромно, че не

само изхранва част от Турция, но осигурява дори износ за Испания, Португалия, както и за Франция през Марсилия, чиито кораби товарят черноморско жито било от Егейските острови, било от Крим, примерно от Гозлев — бъдещата Евпатория, а преминаването през турските проливи става с лесно за отгатване съучастие.

Всъщност великият час на „руското" жито удря по-късно. През 1803 г. в Италия пристигането на натоварени с украинско жито кораби придобива в очите на местните земевладелци размерите на катастрофа. Същинската им гибел бива оповестена малко по-късно, през 1818 г., във френската камара на депутатите[22].

Доста преди тези събития от Европа пшеницата вече е прекосила Атлантика. В иберийска Америка тя трябва да се бори срещу издевателствата на прекомерно горещия климат, вредните насекоми и съперничещите култури (царевица, маниока). Житото със закъснение вкусва сладостта на американския си успех в Чили, по бреговете на Сен Лоран, в Мексико, а още повече в английските колонии на Америка през XVII, но най-вече през XVIII век. По онова време бостънски платноходи превозват брашно и жито към захароносните Антили, а после към Европа и Средиземноморието. От 1739 г. нататък американски кораби разтоварват жито и брашно в Марсилия[23]. През XIX в. пшеницата победоносно шества в Аржентина, в Южна Африка, Австралия, в „прериите" на Канада и Средния запад, като с присъствието си затвърждава повсеместната експанзия на Европа.

Пшеницата и вторичните култури

Но да се върнем към Европа. На пръв поглед тук пшеницата изглежда това, което всъщност е — сложен герой. Но по-правилно е да се говори за жита, *los panes*, както се повтаря в много испански текстове. Преди всичко защото съществува жито с различно качество, най-доброто от което във Франция често се нарича „житни глави"; освен него се продава жито средно качество, ечемик и овес, както и смес от пшеница с друга житна култура, най-често с ръж. Всъщност пшеницата никога не се отглежда сама. Тя е древно растение, което върви заедно с още по-древни. Лимецът, който представлява пшеница със забулени зърна, е по-известен в Италия още през XIV в., а от около 1700 г. в Елзас, Палатина, Швабия и швейцарското плато се отглежда като хлебна култура; в края на XVIII в. е познат в Хелдерланд и графство Намюр (където заедно с ечемика се използва най-вече за храна на прасетата и за производство на бира), а до началото на XIX в. вече го има в долината на Рона[24]. Просото заема още по-голямо място[25]. Ако обсадената от генуезци Венеция успява да се спаси през 1372 г., то става благодарение на просото в дюкяните ѝ. Още през XVI в. Сеньорията складира на драго сърце от това дълготрайно (понякога двайсетина години) зърно в крепостите на своята територия на континента и именно от него, а не толкова от пшеницата, изпращат в укрепленията в Далмация и на левантийските острови, когато свършат провизиите[26]. През XVIII в. просо се отглежда още в Гаскония, в Италия, както и в Централна Европа. Храната, която приготвят от него, обаче е груба, ако съдим по коментара на някакъв йезуит в края на века, възхитен от начина, по който китайците приготвят различните видове просо:

„При целия ни напредък в общообразователните, светски и ненужни науки нашите селяни от Гаскония и Бурдигалските Ланди са толкова изостанали, че им трябват още три века, за да се научат да приготвят от просо по-цивилизована и по-здравословна храна.“[27].

Пшеницата се съвместява и с други, по-важни култури. Например с ечемика, който в южните страни е храна за конете. Лоша реколта от ечемик — няма война: така би могло да се рече през XVI в. и по-късно по протежението на унгарската граница, където борбата между турци и християни е била немислима без кавалерия[28]. На север твърдото жито отстъпва на обикновеното, ечемикът — на овеса и най-вече на късно появилата се по северните земи ръж, където едва ли изпреварва големите нашествия от V в.: тя се настанява и развива там впоследствие едновременно с триполната система[29]. Балтийските кораби, натоварени както с пшеница, така и с ръж, доста рано биват увлечени все по-далеч в пределите на гладуваща Европа: до Северно море и Ламанш, по-късно в иберийските океански пристанища и накрая масово по време на голямата криза от 1590 г. чак до Средиземно море[30]. Там където липсва пшеница, тези житни култури служат за производство на хляб чак до XVIII век. „Ръженият хляб — пише през 1702 г. лекарят Луи Льомери — не засища както пшеничния и разхлабва стомаха“; ечемичният хляб — добавя той — „е подкрепителен, но засища по-малко от пшеничния и ръжения“; само северните народи правят хляб от овес, „с който са привикнали“[31]. Показателен факт е, че през целия XVIII в. във Франция засетите земи почти наполовина се поделят между „жита“ (което ще рече хлебни култури — пшеница и ръж) и „дребнозърнести“ култури (ечемик, овес, елда, просо), а, от друга страна, ръжта, която към 1715 е почти равностойна с пшеницата, през 1792 г. я надвишава в съотношение 2:1[32].

Друго подкрепление е внасяният от Индийския океан още от класическа древност ориз, преоткрит през Средновековието от левантийското крайбрежие и дори от Испания, където много рано арабите въвеждат отглеждането му: през XIV в. ориз от Майорка се продава по панаирите в Шампан, а валенсиански ориз се изнася чак в Холандия[33]. Още от XV в. го сеят в Италия и го продават на ниски цени на пазара във Ферара. Когато искали да се присмеят на някого, казвали, че се храни с оризова супа, с непретенциозната игрословица: *„Che aveva mangiato la minestra di riso.“*

Впрочем оризът се разпространява в страните на полуострова и впоследствие дава поминък на обширни имоти в Ломбардия, Пиемонт, дори във Венеция, Романя, Тоскана, Неапол и Сицилия. А оризищата, които процъфтяват под знака на капитализма, пролетаризират селската работна ръка. Това вече е *riso amaro*, „ориз, горчив“ като труда на хората. Оризът заема голямо място също и в турската част на Балканите[34]. Той завладява и Америка, където в края на XVII в. Каролина с посредничеството на Англия става голям износител[35].

Въпреки всичко в Западния свят той си остава второстепенна храна, която не изкушава богатите, независимо че употребяват известно количество с мляко. Натоварените в пристанище Александрия в Египет кораби с ориз през 1694 и 1709 г. за Франция са „средство за изхранване на бедните“[36]. Още от XVI в. във Венеция смесват оризово с други видове брашно и приготвят т.нар. народен хляб[37]. Във Франция го консумират в болниците, казармите и по корабите. В Париж често в църковните кухни за бедни наред с

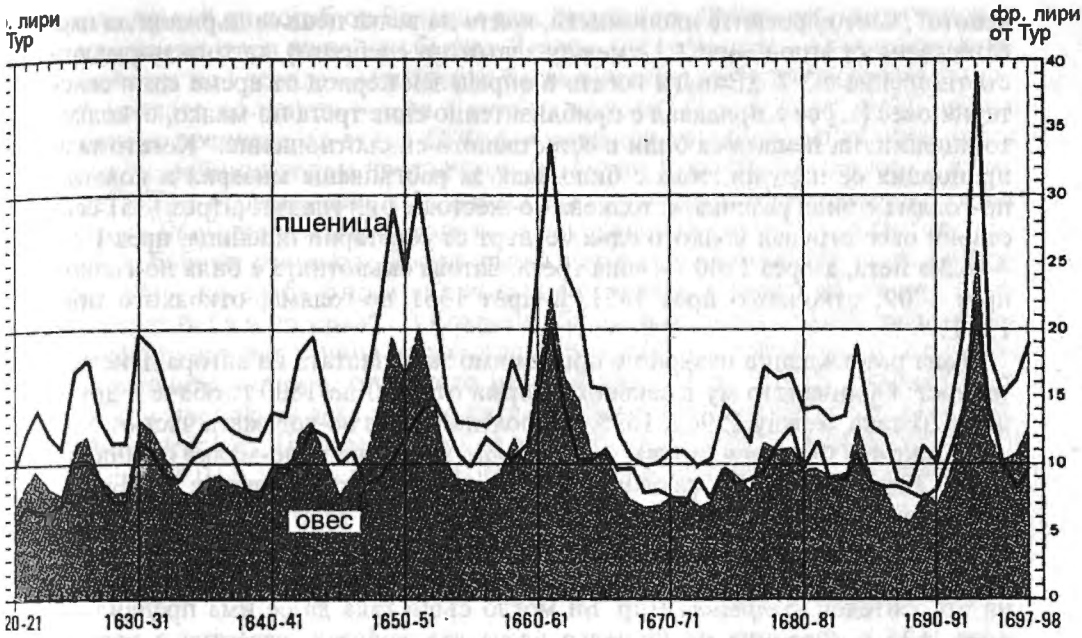

11. ЦЕНИ НА ЖИТОТО И ОВЕСА СПОРЕД ПАРИЖКИЯ ЦЕНОРАЗПИС
Пунктираната линия представлява вероятно кривата на цената на овеса според съотношението, което Дюпре дьо Сен Мор счита за „естествено" (2/3 от тази на житото)

ряпата, тиквата и смачканите картофи се среща и „икономичен ориз", сварен с вода в казани, които никога не мият, за да запазят остатъците и „утайката"[38]. Находчиво примесен с просо ориз дава възможност да бъде приготвен евтин хляб, отново предназначен за бедните с цел да ги засити „между две хранения". При равни други условия, в известен смисъл подобно нещо дават в Китай на бедните, „които нямат пари дори за чай": гореща вода, където се вари бакла и зеленчуци, плюс сладкиши от „тесто от стрита бакла" и отново същата бакла, направена на сос, в който плуват гозбите"... Дали не става дума за соя? Във всеки случай имат предвид второразреден продукт, предназначен за утоляване глада на бедните, както оризът и просото на Запад[39].

Навсякъде съществува очевидна „зависимост" между пшеницата и допълнителните зърнени култури. Графиките, които можем да начертаем, изхождайки от английските цени[40], още през XIII в. показват, че при снижаване цените се движат паралелно, при повишаване единодушието изчезва, защото в периоди на поскъпване цената на бедняшката храна — ръжта — рязко скача нагоре и понякога надхвърля дори цената на самата пшеница. Овесът обаче изостава назад. „Цената на житото винаги расте много повече, отколкото тази на овеса — поучава Дюпре дьо Сен Мор (1746), [заради] навика да се храним с пшеничен хляб [поне богатите имат такъв, бихме добавили ние], а конете трябва да се пущат на паша в полето още щом цената на овеса се качи."[41] Жито и овес: все едно дали става дума за хора или животни. За Дюпре дьо Сен Мор нормалното съотношение (той го нарича „естест-

веното“, както древните икономисти, които на всяка цена са държали да има естествено съотношение 1:12 между златото и среброто), та това нормално съотношение е 3:2. „Винаги когато в определен период от време един секстарий овес [...] се е продавал с приблизително една трета по-малко, отколкото пшеницата, нещата са били в естественото си съотношение.“ Когато тази пропорция се наруши, това е било знак за настъпваща мизерия и колкото по-голяма е била разликата, толкова по-жесток е бил гладът. „През 1351 секстарий овес струвал колкото една четвърт от секстарий пшеница, през 1709 — една пета, а през 1740 — една трета. Затова скъпотията е била по-голяма през 1709, отколкото през 1351, и през 1351 по-голяма, отколкото през 1740...“

Това разсъждение навярно е приложимо за познатата на автора действителност. Обличането му в законова форма от 1400 до 1800 г. обаче е друго нещо. И така, между 1596 и 1635, а вероятно и през по-голямата част от XVI в., овесът във Франция струва, *grosso modo*, наполовина по-малко от пшеницата[42]. Едва през 1635 г. се очертава „естественото“ съотношение 3:2. Би било прекалено просто от теорията на Дюпре дьо Сен Мор да изведем доказателство, че скритото поскъпване през XVI в. се дължи на нарушенията от онова време, като нормализирането се извършва към 1635 г. с възвръщането на относителен *вътрешен* мир. Би могло също така да се има предвид, че през 1635 г. Франция на Ришельо влиза във войната, известна в нашите учебници като Трийсетгодишна: тогава овесът — без който няма нито коне, нито кавалерия, нито подвижна артилерия — естествено си покачва цената.

Независимо че се допълват едни други, хлебните култури никога не са в изобилие и западният човек е принуден да свикне с хроничния недоимък. Известна компенсация получава чрез обичайната консумация на зеленчуци или чрез псевдобрашна от кестени или елда, която още през XVI в. започва да се засява след жътвата на пшеницата и узрява преди зимата[43]. Мимоходом отбелязваме, че елдата не е житно растение, а лападово. Няма значение! За хората тя е „черно жито“. От кестените се правят брашно и сухари, които в Севените и Корсика наричат с красивото име „дървесен хляб“. В Аквитания (където ги назовават „гоплета“) те често играят роля, каквато през XIX в. ще заемат картофите[44]. В южните краища тези допълнения към храненето имат по-голямо значение, отколкото обикновено се твърди. В Карандила, близо до Юст в кастилска Естремадура, майордомът на Карл V го потвърждава (1556): „Хубавото тук е, че има кестени, но пък няма жито и затова е ужасно скъпо.“[45]

Но консумацията „на жълъди и корени“ в Дофине през зимата на 1674-1675 е твърде противоестествена: тя е признак на ужасен глад. През 1702 Льомери твърди, без да е съвсем убеден, че „още има места, където жълъдите се употребяват за ядене“[46].

Типични допълнения на житните култури, бобовите растения — леща, бакла, абисински, бял и люцен грах, нахут — също са евтин източник на белтъчини. Това са т.нар. *menudi* или *minuti*, както ги наричат във венецианските документи, дребни запаси. Когато, както често се случва, лятно торнадо опустоши *menudi* на някое село от континента, съобщението за бедствието веднага предизвиква намесата на венецианските власти. Защото на тези дребни запаси се гледа като на „житни култури“, хиляди документи доказват, че ги поставят на равна нога със самата пшеница. В египетска Алексан-

дрия еди-кой си кораб от Венеция или Рагуза (дн. Дубровник) идва с поръчение да натовари жито или бакла. „Трудно ще се намери — пише главният комендант на Гренада — нахут или бакла в достатъчно количество за флотата"; колкото до цената — „тя е като на житото" (2 декември 1539)[47]. Една испанска преписка от около 1570 г. с гарнизон на африканския бряг подсказва, че войниците там предпочитат *garbanzos* (нахут) пред житото и сухарите[48]. При прогнозирането и оценката на реколтите венецианската житна кантора *Biave* винаги държи сметка за съвкупното количество от житни култури и бобови растения. Добра житна реколта — признават те примерно през 1739, но слаба откъм *minuti* зърнени храни, в които по онова време включват боба и просото[49]. В Бохемия обиските по селата в Ранното средновековие разкриват начина на някогашното хранене, основаващо се по-скоро на граховите култури, отколкото на пшеницата. През 1758 г. бременският *Preiscourant* накрая дава цените на зърнените храни и зеленчуците (*Getreide u Hülsenfrüchte*). Ценоразписите на храните от Намюр и Люксембург през XVII и XVIII в. също показват, че на пазара освен пшеница се предлага и ръж, елда, ечемик, овес, лимец и грах[50].

Пшеница и редуване на културите

Пшеницата не може да бъде отглеждана две последователни години върху една и съща земя, без това да ѝ нанесе поражение. Тя трябва да се мести, да се редува. По тази причина западният човек в Китай наблюдавал като велико чудо как оризът расте до безкрайност, както пише отец Де Лас Кортес (1626), „върху една и съща земя, която никога не оставят да почине, дори за година, както в нашата Испания"[51]. Възможно ли е, за вярване ли е това? В Европа и навсякъде, където се сее, пшеницата се мести всяка година. Тя трябва да разполага с два или три пъти повече от засяваната територия, след което на всеки две или три години може да бъде върната в същия „пояс". В такъв случай тя се обработва по двуполна или триполна система.

В най-общи линии, като изключим няколко ограничени зони с много напреднало земеделие или практически без угарни земи, Европа е разделена между две системи. На юг пшеницата и другите хлебни култури последователно заемат половината от обработваемата земя, а другата половина се оставя за угар, за *barbechos*, както казват в Испания. На север землището се разделя на три пояса: зимни житни култури, летници, които се засяват през пролетта (наричат ги също *мартенски култури, мартници, сирници, тримесечници...*) и накрая — угар. Доскоро в Лотарингия около селището, което е в центъра на земеделието, три пояса разделяха землището във вид на грубо очертани сектори от кръг, граничещ с околните гори: пшеница, овес и угар, която наричат яловина. Житото последователно заема мястото на яловата угар, овесът никне там, където е била пшеницата, а угарта заменя овеса. Така се осъществява тригодишната система на угрене: на третата година се възстановява първоначалното положение. Следователно има две системи: при едната житните ниви почиват повече; при другата всяка година те заемат по-голяма площ (при запазено съотношение), при условие че изцяло са били засети с пшеница, което може да се каже, никога не се случва. На юг зърното е по-богато на глутин, на север пък реколтата е по-богата, а освен това оказват влияние качеството на почвата и климатът.

Оран. Миниатюра: Дните на Преблаженатa Дева Мария, XIV в. (Снимка Бюлоз)

Подобна схема е валидна само в най-едри щрихи: на юг има култури „на три години“ (с угрене на всеки две години), но и на север нерядко се среща двегодишната система на угрене (например в Северен Елзас, от Страсбург до Висембург[52]). По-късно развилата се триполна система заменя просъществувалата върху доста обширна територия двуполна система, подобно на древно писание, което избива върху пергамента изпод новия текст.

Естествено в рамките на тези две големи европейски системи смесването им е по-скоро правило. Едно проучване за Лиман през XVI в.[53] регистрира пристрастие към двугодишното или тригодиишното угрене в зависимост от почвите, работната ръка, равнището на селското население... Дори в най-крайните южни точки на „двуполната“зона, около Севиля, през 1755 г. има район с тригодишно угрене, наподобяващо северняшкото редуване.

Но да оставим вариантите. По принцип, независимо дали почвата се оставя да почине две или три години, винаги има мъртъв период, престой в засяването на зърното. Този мъртъв период позволява на угарната земя да възстанови богатството си на хранителни соли. С тази цел тя се тори, после се

разорава; повторната оран е предназначена да проветри почвата, да премахне плевелите и да подготви изобилна реколта. Джетро Тул (1674-1741), един от апостолите на английската аграрна революция, препоръчва многократното разораване наред с наторяването и редуването на културите[54]. В някои документи се споменава за седемкратна оран, включително и тази, предшестваща засяването. През XIV в. в Англия и в Нормандия вече се говори за трикратно оране (през пролетта, есента и през зимата). В Артоа (1328) земята, предназначена за пшеница, „пъшка от четворната оран — една през зимата и три през лятото“[55]. В Бохемия през 1648 във владенията около Чернин по правило се оре три или четири пъти в зависимост от това дали земята е определена за сеитба на пшеница или на ръж. Да запомним думите на някакъв савойски земевладелец (1771): „На някои места ние орем непрестанно до изнемога, и то по четири-пет пъти, за да изкараме една-единствена реколта пшеница, която често пъти е твърде слаба.“[56]

От друга страна, отглеждането на жито изисква грижливо наторяване, каквото никога не се прави за овеса или за която и да е от „мартенските“ култури, „мартниците“ или „тримесечниците“, тъй че обикновено реколтата от овеса, който се сее по-нагъсто от пшеницата, е наполовина по-малка от житната, обратно на съвременните резултати. Торенето на пшеницата е било толкова важно, че се е надзиравало пряко от собственика. Някакъв договор от 1325 за отдаване под аренда на земи от монаси в Пикардия предвижда арбитраж на помирителния съд в случай на разногласия по този пункт; в Бохемия големите (без съмнение много големите) сеньории имат регистър на торовете, *Düngerregister*, дори около Санкт Петербург „обработват с тор, подсилена със слама; всички житни култури се орат по два пъти, а *Winterroggen* [зимната ръж — това са думи на германски очевидец] — три пъти“[57]; през XVII и XVIII в. в Долните провинции не спират да смятат и пресмятат разходите за необходимия тор: за този, който е бил разхвърлян, но и за другия, която *mége* не е доставила; подобен договор предвижда преди да ги разпръснат, торовете да бъдат проверявани от правоспособно лице, преди да ги разпръснат и дори да се надзирава производството им[58].

Независимо че в селския двор или на улицата има заместители: зелен тор, пепел, гнили листа — основният източник за наторяване не престава да бъде добитъкът, а не хората по селата и градовете, както е в Далечния изток (въпреки че и на Запад, около някои градове във Фландрия и близо до Валенсия в Испания, та дори и около Париж са използвали човешките нечистотии[59]).

Накратко, житото и скотовъдството са свързани едно с друго, взаимно се обуславят, още повече защото помощта на впрегатния добитък е наложителна: изключено е човек, който годишно може да прекопае не повече от хектар[60] (в йерархията на средствата за производство той е далеч след коня и вола), да се наеме с голи ръце да подготви обширната „пшенична“ земя. Впрегатният добитък е необходим: коне в северните страни, волове и мулета (и то много повече мулета) — на юг.

По такъв начин в Европа, с понятни регионални разновидности, изхождайки от житото и другите зърнени култури, е организирана „сложна система от отношения и навици, която така се е циментирала, че е невъзможно и няма как да се намери пролука“ — казва Фердинанд Лот[61]. Всяко нещо в нея е разположено на определено място: растения, животни и хора. Действител-

но всичко това е немислимо без селяните, без животинските впрягове и без сезонната работна ръка по жътва и по вършитба, защото и жъненето, и вършеенето се извършват от човешка сила. Равнинните плодородни земи са отворени за работна ръка от бедните, много често сурови планински райони; многобройните примери (Южна Юра и Домб, Централния масив и Лангедок) на подобна симбиоза показват, че тя се е превърнала във властен житейски закон. Хиляди примери доказват, че такива преселения са съществували в развъдника на треска — Тоскънска Марема, — където всяко лято в търсене на високи надници (до пет паола дневно през 1796) пристигат огромни тълпи жътвари. Жертвите на маларията там по правило са безбройни. Болните били изоставяни без грижи, в оборите при животните, с малко слама, застояла вода и черен хляб, глава лук или чесън. „Мнозина измират без лекар и свещеник."[62]

Въпреки всичко е ясно, че хлебната земя, подредена, с открити поля (*openfield*), със системно и по правило ускорено редуване на посевите, с нежеланието на селяните да освобождават все по-обширни площи за зърното, е уловена в омагьосан кръг: за да бъде увеличена производителността ѝ, трябва да се засили наторяването, а оттам — едрият добитък, конете и воловете, следователно — да бъдат принудително разширени пасищата за сметка на житото. Четиринайсетият принцип на Кене препоръчва „да се подпомага увеличаването на добитъка, защото той доставя на земята торовете, които носят богата жътва". Триполната система, която оставя предварително в продължение на една година земята за посев на пшеница, без да допуска сеенето на случайни култури върху угарта, и която осигурява абсолютен приоритет на житните растения, като цяло дава доста слаби реколти. Пшеничените ниви не са като оризищата от оня заключен и затворен в себе си свят. За добитъка, който трябва да бъде изхранван, има гори, целини, ливади, трева покрай пътищата. Но тези запаси не са достатъчни. И все пак съществува решение, намерено и прилагано открай време, но само в някои ограничени райони: в Артоа, в Северна Италия и Фландрия още от XIV в., в някои германски територии и в Холандия през XVI в., а после и в Англия. То се състои в редуването на житни и фуражни култури, с продължителен период на смяна, което премахва или значително ограничава угарната земя и има двойното преимущество да доставя храна за едрия добитък и да увеличава добива от житни култури, като същевременно възстановява минералното богатство на почвата[63]. Но въпреки многобройните препоръки на агрономите за „аграрната революция", която започва да бележи успехи след 1750 г., е необходим още цял век, за да навлезе тя в страни като Франция, където особено на север от Марна е всеизвестно, че изобилстват нивите със зърно. Това е така, защото там превесът на житните култури е като пранги, един вид структура, от която хората се измъкват трудно и със страх. В областта Бос, която е пример за успешно зърнопроизводство, дълго време в договорите за аренда са налагали съблюдаване на трите „сезона" или „пояса". На това място „съвременното" земеделие не е намерило тутакси последователи.

Оттук и песимистичното заключение на агрономите от XVIII в., които виждат в премахването на угрението и във въвеждането на изкуствените пасища първостепенно, едва ли не единствено условие за прогреса на земеделието. Тъкмо по този критерий те винаги съдят за достигнатото равнище на модернизация на селското стопанство. През 1777 авторът на един „Топог-

рафски речник на Мейн“ съобщава, че „към Мейн земите са черни и трудни за обработване; те са в още по-голяма степен такива към Лавал, където [...] най-добрите орачи с шест вола и четири коня успяват да обработят годишно едва 15-16 арпана. Ето защо след това оставят земята да почива по 8, 10, 12 години.“[64] Същото катастрофално положение е и в бретонски Финистер, където за угар „лошите земи се оставят по 25 години, а добрите — от 3 до 6“. По време на обиколката си в Бретан Артур Юнг се е чувствал горе-долу като при хуроните[65].

Тук несъмнено става дума за невероятна грешка в преценката, във виждането, която една неотдавнашна статия на Жак Мюлие илюстрира с пребогат набор от примери и доказателства. Всъщност във Франция, както и другаде в Европа, има обширни пространства, където тревата е повече от зърното, а добитъкът е основното богатство, един вид търговски „излишък“, с който всеки може да се препитава. Такива са например вулканичните масиви, средновисоките планини, влажните и блатисти местности, горичките, крайморската ивица (във Франция дългото крайбрежие от Дюнкерк до Байон). Ето защо, независимо къде се намира, това царство на тревите е другото лице на земеделския Запад, което агрономите от XVIII и първата половина на XIX в. не познават в заблудата си, че от тяхната воля зависи на всяка цена да бъде увеличен зърнодобивът и по такъв начин да бъдат удовлетворени потребностите на нарастващото население . Естествено, историците са вървели по стъпките им. Очевидно е, че в тези райони угарите, ако такива въобще има, са активен елемент, а не мъртъв период или тегоба[66]. Тревата там храни стадата, независимо дали те са предназначени за набавяне на месо за ядене, на млечни продукти, добитък за скотовъдството или за впрягане, жребци, коне, телета, крави, волове, магарета, мулета. Впрочем как би се изхранвал Париж без тази друга Франция? Как биха се снабдявали огромните пазари на добитък в Со и Поаси? Откъде би се взел многобройният впрегатен добитък за армията и транспорта?

Грешката е, че се смесва угарта в зърнодобивния край с угарта в скотовъден район. Употребен извън системата на угрене при добив на пшеница, терминът е неправилен. Близо до Майен и до Лавал, както и другаде (дори около Рим), рядкото разораване на пасищата и засяването им за година-две с житни култури е просто начин да се възстановят ливадите — това е метод, който се прилага и до днес. Така наречената угар в този случай съвсем не е „почиваща земя“, оставена необработена, както много често се прави при триполната система. Това са естествени ливади, които от време на време се възстановяват чрез разораване, но също и изкуствени пасища. Във Финистер например винаги засяват една разновидност на *ajone*, наречена *jan* , която въпреки външния си вид е чиста проба фуражно растение. Артур Юнг не знаел това и взема за скандално изоставени необработени земи тези истински изкуствени ливади. Във Вандея и в поатуйска Гатина прещипът играе същата роля[67]. В този случай отново става дума за несъмнено много древното използване на местната растителност. Но едва ли някой би се учудил, че в тези области, наречени „изоставащи“, царевицата, която е едновременно фуражна култура и храна за хората, е била широко застъпена и че пак там сравнително рано, през втората половина на XVIII в., са били разпространени ряпа, алабаш, зеле, един вид кръмно цвекло — накратко — фуражните растения на съвременната „аграрна революция“[68].

И така, във Франция, а без съмнение и в Европа, богатите на добитък и бедни на жито райони се различават от тези, които са богати на жито и бедни на домашни животни. Между тях съществуват различия и допълване, тъй като зърнените култури изискват впрегатен добитък и наторяване, а в скотовъдните земи липсва жито. Следователно растителната „предопределеност" на западната цивилизация произтича не само от пшеницата, но от пшеницата и тревите. В крайна сметка животворната самобитност на Запада се изразява в принудителното навлизане на домашните животни като източник на месо и на енергия в бита на човека. Успешното и необходимо приемане на животните от човека може да бъде пренебрегнато и дори отхвърлено от оризов Китай, който по такъв начин отказва да засели и използва своите планини. Скотовъдните райони, считани от някогашните агрономи за краища с изостанало земеделие и обречени да използват „лоши земи", в светлината на статията на Ж. Мюлие, изглеждат по-способни от зърнодобивните „добри земи" да осигурят сносен живот на своите селяни[69], които действително са по-малобройни. Ако със задна дата можехме да изберем собственото си месторождение, навярно бихме предпочели гористия и обрасъл с трева Бре-О-Бовези в Северните Ардени пред красивите равнини на юг и вероятно, независимо от зимните студове, щяхме дори да изберем районите в съседство с Рига пред откритите и голи поля на Парижкия басейн.

Слаби реколти, компенсации и бедствия

Непростимият недостатък на пшеницата са слабите реколти; тя не съумява да изхрани своята част от света. Всички съвременни изследвания установяват този факт със смазващо изобилие на подробности и числа. От XV до XVIII в., когато се извършват проучванията, резултатите са обезсърчителни. От едно посято зърно реколтата е 5, а понякога и много по-малка. Как да се удържа необходимото за бъдещия посев зърно, щом за консумация остават четири зърна срещу едно посято? Какво представлява тази реколта във възприетата скала на добива, изчислена в квинтали на хектар? Нека читателят не се предоверява на привидната простота, преди да направи тези обикновени сметки. При подобна материя правдоподобността не е достатъчна, защото всичко е различно в зависимост от качеството на почвите, начина на отглеждане и променящия се през годините климат. *Производителността*, която представлява съотношението между произведения продукт и сумата от направените за това производство разходи (които не са резултат единствено от труда), е нелесна за изчисление и със сигурност променлива стойност.

С тази уговорка нека предположим, че са засети между 1 и 2 хл пшеница на хектар, както в днешно време (без да държим сметка за едновремешните дребни размери и следователно за по-големия брой зърна в един хектолитър), и да приемем средно по 1,5 хл за посев. При съотношение 5:1 получаваме 7,5 хл или около 6 квинтала. Това са много ниски резултати. Същото твърди Оливие дьо Сер: „Стопанинът има от какво да е доволен, когато неговият имот като цяло му носи по 5-6 годишно..."[70] Разполагаме и с потвърждението на Кене (1757) за „дребното земеделско производство" от онова време, система, която все още преобладава (и ще преобладава задълго) във Франция: „Всеки арпан дава средно четири към едно [...], като се изключи

зърното за посев и се приспадне десятъкът..."[71] През XVIII в. в Бургундия, по думите на един съвременен историк, „обичайната реколта от среднокачествена почва, като се извади семето за посев, е пет-шест квинтала на хектар"[72]. Количества от такъв порядък са твърде правдоподобни. Към 1775 г. Франция има 25 милиона жители. Като цяло тя се прехранва от добитата пшеница: средногодишното количество на износа е равно на вноса. Ако се приеме, че средногодишната консумация на житни култури е 4 хл на глава от населението, тя ще трябва да произведе 100 милиона хектолитра или 80 милиона днешни квинтала. Всъщност производството, което трябва да набави и зърното за посев, и житните култури за изхранване на добитъка, далеч надхвърля тази цифра. Според завишената оценка на Ж.-К. Тутен то е от порядъка на 100 милиона квинтала[73]. Ако приемем, че засятата площ е 15 милиона хектара, това ни навежда на произведен обем от 6 квинтала. Следователно отново се побираме в рамките на първоначалната оценка от 5-6 квинтала (доста песимистични, но съвсем правдоподобни данни).

Този отговор, макар и добре издържан, съвсем не е достатъчен, за да разкрие цялата същност на проблема. Случайно намерените сигурни счетоводни данни показват много по-високи или по-ниски цифри, отколкото е приблизителното средно количество от 5-6 квинтала на хектар.

Внушителните изчисления на Ханс Хелмут Вьохтер, които се отнасят за *Vorwerk Domänen* — обширните владения на Тевтонския орден, а впоследствие на пруския херцог, включват почти 3000 данни (от 1550 до 1695 г.) и посочват следните средногодишни реколти (в квинтали на хектар): пшеница — 8,7 (става дума за ограничено отглеждане); ръж — 7,6 (като се има предвид климатът, отглеждането на ръж е придобивало все по-широки мащаби); ечемик — 7; овес — само 3,7. Още по-високи, въпреки че все още говорят за слаба реколта, са данните от едно проучване за Брунсвик (този път се отнася за XVII и XVIII в.): пшеница — 8,5; ръж — 8,2; ечемик — 7,5; овес — 5[74]. Рекордни постижения — би си помислил някой. Впрочем още в началото на XIV в. загрижените за доброто управление на имотите си собственик от Артоа — Тиери д'Ирсон[75], прибира от земите си в Рокстор (за седемте известни години — от 1319 до 1327) без посевното зърно по 7,5; 9,7; 11,6; 8; 8,7; 7; 8,1 — т.е. приблизително между 12 и 17 квинтала от хектар. Кене посочва също по 16 и повече квинтала от хектар в резултат на „едрото земеделско производство", чийто привърженик е той, и този рекорд може да се припише на съвременното капиталистическо земеделие, на което пак ще се върнем[76].

На тези рекорди, които са много далеч от средното ниво, противоречи свръхизобилието от печални данни. Проучването на Леонид Зиткович[77] установява в Полша по-ниско равнище на добивите. Между 1550 и 1650 г. средно 60% от добивите на ръж са между 2 и 4 зърна от всяко засято (10% са по-ниски от 2); през следващия век тези цифри се снижават още повече и чак в края на XVIII в. се очертава явно подобрение — добиват се от 4 до 7 на всяко засято зърно, което важи за 50% от общия брой. За пшеницата и ечемика добивите са малко по-високи, но развитието е сходно. В Бохемия пък рязкото покачване на добивите започва още от втората половина на XVII век. Но Унгария и Словакия са в същото недобро положение като Полша[78]. Истината е, че Унгария става голям производител на пшеница чак през XIX век. Все пак не бива да смятаме, че реколтите в старите западни терито-

рии са винаги по-добри. От XVI до XVIII в. в Лангедок[79] сеячът с „лека ръка" добивал 2, дори 3 хл от декар. Овесът, ечемикът, ръжта и пшеницата растат твърде нагъсто и се задушават, както отбелязва още Александър Хумболт, обикаляйки цяла Европа[80]. Тези гъсти насаждения през XVI в. носят в Лангедок мизерни добиви: по-малко от 3:1 между 1580-1585, от 4 до 5:1 средно в разцвета на XVII в., към 1661-1670; после отново спад и бавно покачване след 1730 до средната реколта от 6:1, и то едва след 1750 г.[81]

Увеличаване на добивите и на посевните площи

Ниските средни резултати не изключват бавния и продължителен напредък, както доказва обширното изследване на Б.Х.Слихер ван Бат (1963)[82]. Каква е заслугата му? Той групира всички известни данни за добива на житни култури, които като отделни сведения нямат почти никакъв смисъл. Съпоставени, те очертават *дългосрочен* прогрес. В тази бавна надпревара можем да различим групата на бегачите, които се движат с еднакво темпо: начело (I) Англия, Ирландия, Холандия; на втора позиция (II) — Франция, Испания, Италия; на трета (III) — Германия, швейцарските кантони, Дания, Норвегия, Швеция; на четвърта (IV) — Бохемия в широк смисъл, Полша, балтийските страни и Русия.

Ако за всяка от основните житни култури (пшеница, ръж, ечемик, овес) се изчисли реколта, като добив от едно единствено посято зърно, можем да различим четири етапа: А, Б, В, Г — съобразно групирането и получените добиви.

ДОБИВИ ОТ ЗЪРНЕНИ КУЛТУРИ В ЕВРОПА (1200 — 1820)

А. Преди 1200—1249. Добив от 3 до 3,7 за 1	
I. Англия 1200—1249	3,7
II. Франция преди 1200	3
Б. 1250—1820. Добив от 4,1 до 4,7	
I. Англия 1250—1499	4,7
II. Франция 1300—1499	4,3
III. Германия, скандинавски страни 1500—1699	4,2
IV. Източна Европа 1550—1820	4,1
В. 1500—1820. Добив от 6,3 до 7	
I. Англия, Нидерландия 1500—1700	7
II. Франция, Испания, Италия 1500—1820	6,3
III. Германия, скандинавски страни 1700—1820	6,4
Г. 1750—1820. Добив, по-висок от 10	
I. Англия, Ирландия, Нидерландия 1750—1820	10,6

Източник: Б. Х. Слихер ван Бат

Нека приемем, че от А до Б, от Б до В и от В до Г е имало серия бавни неголеми постижения. Те не изключват твърде продължителните отстъпления, например като тези между 1300 — 1350, между 1400 — 1500 и между 1600 — 1700; датирането е приблизително. Също така не са изключени и резките промени в две последователни години. Важното е да отбележим, че в 60-65 % от случаите съществува дълготраен напредък. Трябва да подчертаем освен това, че прогресът през последната фаза, от 1750 до 1820, свидетелства за израстването на гъсто населени страни като Англия, Ирландия и Нидерландия. Очевидна е зависимостта между покачването на добивите и нарастването на населението. И последна забележка: първоначалният напредък е относително най-бърз, растежът от А до Б е пропорционално по-голям, отколкото от Б до В. Преминаването от съотношение 3:1 към 4:1 представлява решителна крачка, то съвпада с развитието (в най-общ план) на първите градове в Европа и подема на онези, които не са изчезнали през Късното средновековие. Очевидно е, че градовете са зависели от излишъка на зърнени храни.

СПАДОВЕ В ДОБИВА НА ЗЪРНЕНИ КУЛТУРИ (1250 — 1750)

		Добив за единица посято зърно	Спад (%)
Англия	1250—1299	4,7	
	1300—1349	4,1	16
	1350—1399	5,2	
	1400—1449	4,6	14
Англия	1550—1599	7,3	
Нидерландия	1600—1649	6,5	13
Германия	1550—1599	4,4	
Скандинавски страни	1700—1749	3,8	18
Източна Европа	1550—1599	4,5	
—	1650—1699	3,9	17

Източник: Б. Х. Слихер ван Бат

Нищо чудно, че засяваните площи толкова често са разширявани, особено по време на всеки демографски взрив. През XVI в. в Италия са осъществени интензивни подобрения на почвите, в които генуезките, флорентинските и венецианските капиталисти хвърлят огромни суми. Отвоюването на нови земи от реките, заливите, блатата, горите и степите е муден труд, който не престава да изнурява Европа и да я обрича на нечовешки усилия, които много често се извършват от селяните. Освен на своите сеньори те робуват и на самото жито.

Често казват, че земеделието е най-развитото производство в прединдустриална Европа. Но то е производство, чиито трудности нямат край. Дори в големите страни-житници на север новообработените земи са най-лошият вариант, „икономическо вложение" без дълготраен ефект. Разширяването на житните посеви (мимоходом го разгледахме в Полша, а една диаграма на Х. Х. Вьохтер по същество го потвърждава за Прусия[83]; същото се отнася и за Сицилия) обрича на намаляваща реколта. В противовес на това, залагайки на фуражните култури и на животновъдството, Англия през XVIII в. преломно увеличава добивите си от житни растения.

Местна и международна търговия с жито

Тъй като селата живеят от добивите си, а градовете — от излишъците, най-мъдрото разрешение за всеки град е снабдяването да му е подръка, „в неговите собствени владения" — както съветва едно решение от Болоня през 1305 година.[84] С продоволствие в радиус от 20 до 30 км се избягва скъпо струващият транспорт и неизменните рискове от прибягването до внос; то действа толкова безупречно, че почти навсякъде градовете имат в близост селски райони. Във Франция до Тюрго и „зърнената война", дори чак до революцията, селянинът е бил задължен да продава житото си на халите в близкия град. По време на гладните бунтове през лятото на 1789 метежниците неслучайно вземат на прицел известните едри прекупвачи на зърно: всеки ги е познавал предварително. Тази истина без съмнение е валидна за цяла Европа. Има ли през XVIII в. кътче в Германия, където да не се предприемат мерки срещу „лихварите", прекупвачите на зърно, *Getreidewucher*?

Системата на местната размяна не действа безрепятствено. Всяка слаба реколта принуждава градовете да прибягват към облагодетелстваните житни райони. Няма съмнение, че още през XIV в. северните жита и ръж завладяват Средиземноморието[85]. Още преди тази епоха Италия се снабдява с византийско, а после с турско жито. Сицилия открай време е била голям доставчик, много преди Канада, Аржентина и Украйна.

Същински дар на провидението за големите градове, тези житници трябва да бъдат лесно достъпни, на брега на море или плавателна река, тъй като воднят транспорт има преимущества за стоките, които се продават на тегло. Чак до края на XV в. Пикардия и Вермандоа изнасят за Фландрия по Еско, а за Париж по Оаз; Шампан и Бароа снабдяват Париж през XVI в. от Витри льо Франсоа чрез гибелното понякога корабоплаване по Марна[86]. По същото време от Бургундия пренасят житото в бурета по Сона и Рона, Арл се явява житна гара за пристигащите от горното течение пратки. Когато Марсилия е заплашена от глад, тя се обръща към добрите си приятели — консулите на Арл[87]. По-късно, най-вече през XVIII в., самата тя става голямо „морско житно пристанище". Към нея в трудни моменти гледат всички от Прованс. Но за собствените си нужди тя предпочита хубавото местно жито пред вносното, повече или по-малко увредено от превоза по море[88]. По същия начин Генуа се храни със скъпата пшеница, която си доставя от Романя, а реекспортира евтино зърно, което купува от Левант[89].

Още от XVI в. северното жито заема все по-голямо място в международната търговия със зърнени храни. Ако се замисли за голямото количество

зърно, което Полша изнася всяка година — обяснява един търговски речник (1797)[90], — човек би повярвал, че тази страна е една от най-плодородните в Европа, но който я познава — и нея, и жителите ѝ, — ще направи друг извод, защото дори там да се срещат плодородни и добре обработени земи, има други, още по-плодородни и добре обработени райони, които обаче не изнасят зърно. „Истината е, че тук селяните са роби, а собственици са благородниците, които за да се издържат, изземват за себе си плода от потта на онези, които съставляват седем осми от населението, а са принудени да ядат ечемичен и овесен хляб. Докато другите народи в Европа се хранят с по-голямата част от най-доброто си зърно, поляците задържат за себе си много малка част от пшеницата и ръжта и човек би си помислил, че я отглеждат само за чужбина. Дребните благородници и буржоа ядат ръжен хляб, пшеничният е само за големите господари. Няма да е преувеличено, ако кажем, че дори само един град от другите европейски страни изяжда повече пшеница, отколкото цялото кралство Полша."

Европа винаги е намирала в окрайнините си — било то северни, източни (Турската империя) или дори южни (берберските страни, Сардиния, Сицилия) — слабо населени или слабо развити държави, способни да ѝ доставят липсващото зърно. Това е маргинално явление, търпящо чести промени. Една житница се затваря, друга се отваря: в първата половина на XVII в. Швеция[91] (Латвия, Естония, Скания); после, след 1697 до към 1760, под въздействието на износните премии, които благоприятстват „гражданията", такава е Англия; през XVIII в. — английските колонии в Америка[92].

Всеки път примамката са парите в брой. Защото в търговията с жито богатият винаги плаща в брой, а беднят се поддава на изкушението и както му е редът — намесва се с неизменната си печалба посредникът; така например търговците-лихвари купуват в кралство Неапол и по други места житото предварително, „на зелено". През 1227 г. Венеция плаща житото от Пулия в златни слитъци[93]. По същия начин миниатюрни бретонски лодки доставят през XVI и XVII в. в Севиля и най-вече в Лисабон липсващото там жито, но в замяна отнасят от Португалия пари или „червено злато", което е забранено при всякаква друга търговия[94]. През XVII в. износът на пшеница от Амстердам към Франция също се заплаща в „звонкови пари". „През последните години — пише през 1754 г. някакъв псевдоангличанин — изобилието на жито и износът му поддържаше нашата търговия."[95] Франция от 1795 г. е на ръба на глада. Пратениците в Италия не успяват да намерят друг начин да се сдобият с жито, освен като изпратят от Марсилия в Ливорно каси със сребърни съдове и предмети, „които продали на тегло, като метал, без да включват в цената обработката, която струва колкото метала[96]".

Въпреки всичко тази основна търговия никога не придобива толкова значителен обем, колкото бихме могли да предположим *a priori*. През XVI в. в средиземноморските страни живеят около 60 млн. души. Като пресметнем по 3 хл на глава, общата консумация достига 180 милиона хектолитра или 145 милиона квинтала. Следователно грубото пресмятане показва, че морската търговия възлиза на един или два милиона квинтала, т.е. приблизително 1% от общата консумация. Процентът би бил още по-малък, ако предположим, че един жител консумира по 4 хл.

Няма съмнение, че положението е същото и през XVII век. Като главно житно пристанище Данциг изнася 1 382 000 квинтала през 1618, 1 200 000

през 1649 (числата са закръглени)[97]. Ако предположим, че в целия Север има всичко три или четири пристанища като Данциг, манната небесна е от 3 до 5 милиона квинтала. Като прибавим най-грубо един милион квинтала, които могат да се доставят по Средиземно море, възможно най-големият обем на европейската търговия със зърнени храни става 6 милиона. Това е огромно количество и все пак нищожно в сравнение с двеста и четиридесетте милиона квинтала, които европейците потребяват (100 милиона жители по 3 хл на всеки). Освен това този рекорден износ не е постоянен: така например през 1753-1754 г. Данциг изнася не повече от 52 000 ласта (624 000 квинтала)[98]. Тюрго оценява международната търговия със зърно по онова време на 4-5 милиона квинтала — число, което Зомбарт счита за преувеличено[99]. И накрая, да не забравяме, че тези допълнителни количества зърнени храни се превозват почти изключително по вода, така че единствено могъщите морски държави успяват да предотвратят повтарящите се гладни кризи[100].

Естествено, като се имат предвид възможностите на епохата, човек продължава да изпада във възторг пред тази търговия на далечни разстояния; удивлява се, че през 1336 по поръчка на папа Бенедикт XII търговците Барди от Флоренция съумяват да изпратят жито от Пулия до Армения[101]; че флорентински търговци успяват още през XIV в. да обработват всяка година между 5000 и 10000 тона сицилийско жито[102]; че великите херцози на Тоскана, Венеция и Генуа успяват с посредничеството на международни търговци и полици до Нюрнберг и Анверс да придвижат десетки хиляди тонове зърно от Балтийско и Черно море, за да покрият недостига в Средиземноморието през бедствената 1590[103]; че богатата и още недодялана Молдавия изпраща в Истанбул средногодишно по 350 000 хл през XVI в.; или че в края на XVIII в. бостънски кораб пристига в Истанбул, натоварен с американско брашно и зърно...[104]

Също така с пълно право можем да се възхитим от „доковете“ и складовете, създадени за спедиция в сицилианските *caricatori*[105], в Данциг и Анверс (който придобива значение след 1544 г.), в Любек и Амстердам; за приемане — в Генуа и Венеция (през 1602 г. във Венеция е имало 44 склада); или за улесненията в търговията с жито, създадени от размяната на полици, на разписки за зърно от сицилианските *caricatori*[106].

И все пак, като изчислим всичко, тази търговия си остава маргинална, епизодична, по-строго „ надзиравана, отколкото предмет на Инквизицията“. Трябва да дойде XVIII в. и още години след това, за да влязат в действие няколко големи системи за покупка, складиране и преразпределяне, без които нетрайната и продаваща се на тегло стока не би могла да се придвижва редовно на големи разстояния. През XVI в. още нито във Венеция, нито в Генуа и Флоренция има големи независими търговци (с изключение може би отново на търговците Барди Корси), които поне малко да са специализирани в търговията със зърно. По време на тежки кризи те временно се заемат с това. Големите португалски къщи „Хименес“, които по време на жестоката криза от 1590 г. финансират грандиозната доставка на северно жито към Средиземноморието, без съмнение спечелват от него според експерти между 300 и 400 %...[107] Но една лястовица пролет не прави. Обикновено едрите търговци нямат кой знае какъв интерес от подобна рискована и главоболна търговия. Всъщност чак до XVIII в. няма концентрация при този вид сделки.

По време на бедствения глад в Марсилия през 1773 търговията с „жито“ е почти монополизирана от ограничен брой търговци, които диктуват условията[108].

Сред големите зърнени афери, които са ни известни — покупката на пшеница „в голям мащаб“ на Густав Адолф от Русия; покупката на Луи XIV от Амстердам в навечерието на нашествието му в Холандия през 1672; или заповедта, която Фридрих II дава на 27 октомври 1740, на другия ден след като е узнал за смъртта на император Чарлз II, да се закупят 150 000 — 200 000 крини ръж от Полша, Мекленбург, Силезия, Данциг и други чужди страни (което впоследствие му струва неприятности с Русия) — много от тях са свързани с военните намерения на държавите. Примерът с Фридрих II доказва: в спешни случаи се налага да се търси от всички житници едновременно, защото на пазарите липсва дълбочина. Впрочем пречките за свободна търговия изкуствено се умножават, като утежняват още повече бездруго трудното пренасяне. Това доказва и примерът с Франция в последните години на Стария режим. В желанието си да се справи кралската династия отстранява всякаква прекалено свободна частна инициатива и за да си осигури печалба, създава свой монопол на житната търговия или по-скоро наема на служба търговци и посредници, като всичко се оказва за нейна сметка и за нейно най-голямо нещастие. Старата система, неспособна да се справи с продоволствието на разрасналите се градове, създава условия за чудовищна небрежност и постоянни злоупотреби, откъдето е възникнала легендата за Гладния заговор[109]. Отново ще кажем, че няма дим без огън.

Проблемите с пшеницата са много важни. Житото представлява целият живот на Франция, както и на Западния свят. Известна е „житната война“[110], последвала ненавременните мерки на Тюрго срещу свободното движение на зърното. „След като разграбиха пазарите и хлебарниците — пише някакъв съвременник, — могат да разграбят къщите ни и да ни изколят.“ И добавя: „Щом започнаха да плячкосват фермите, какво им пречи да плячкосат и замъците ?“[111]

Пшеница и калории

Ако принадлежи към богата държава и привилегирована класа, съвременният човек изисква от 3500 до 4000 калории дневно. Това равнище е било достижимо и преди XVIII в., но далеч по-малко е било норма, отколкото днес. Все пак тъй като в нашите изчисления е нужна отправна точка, нека запомним числото 3500 калории. Впрочем подобно високо равнище достига в изчисленията си и Ърл Дж. Хамилтън[112] за хранителната стойност на обикновена разкладка на екипажите от испанската флота в Индия през 1560 — това естествено е добър рекорд, ако приемем със затворени очи, въпреки авторитета и благоразумието на Куртелин, данните на Интенданството, което счита, че неговата супа винаги е добра...

Да отбележим, че високите порциони, които са ни известни, се отнасят за кралските и привилегированите трапези (например „Колежо Боромео“ в Павия в началото на XVII в.). Всъщност тези отделни постижения не трябва да пораждат прекомерни илюзии. Равнището на средните стойности, отнасящи се до големите градски маси, най-често се движи около 2000 калории. Такъв е случаят с Париж в навечерието на революцията. Естествено, твърде малоб-

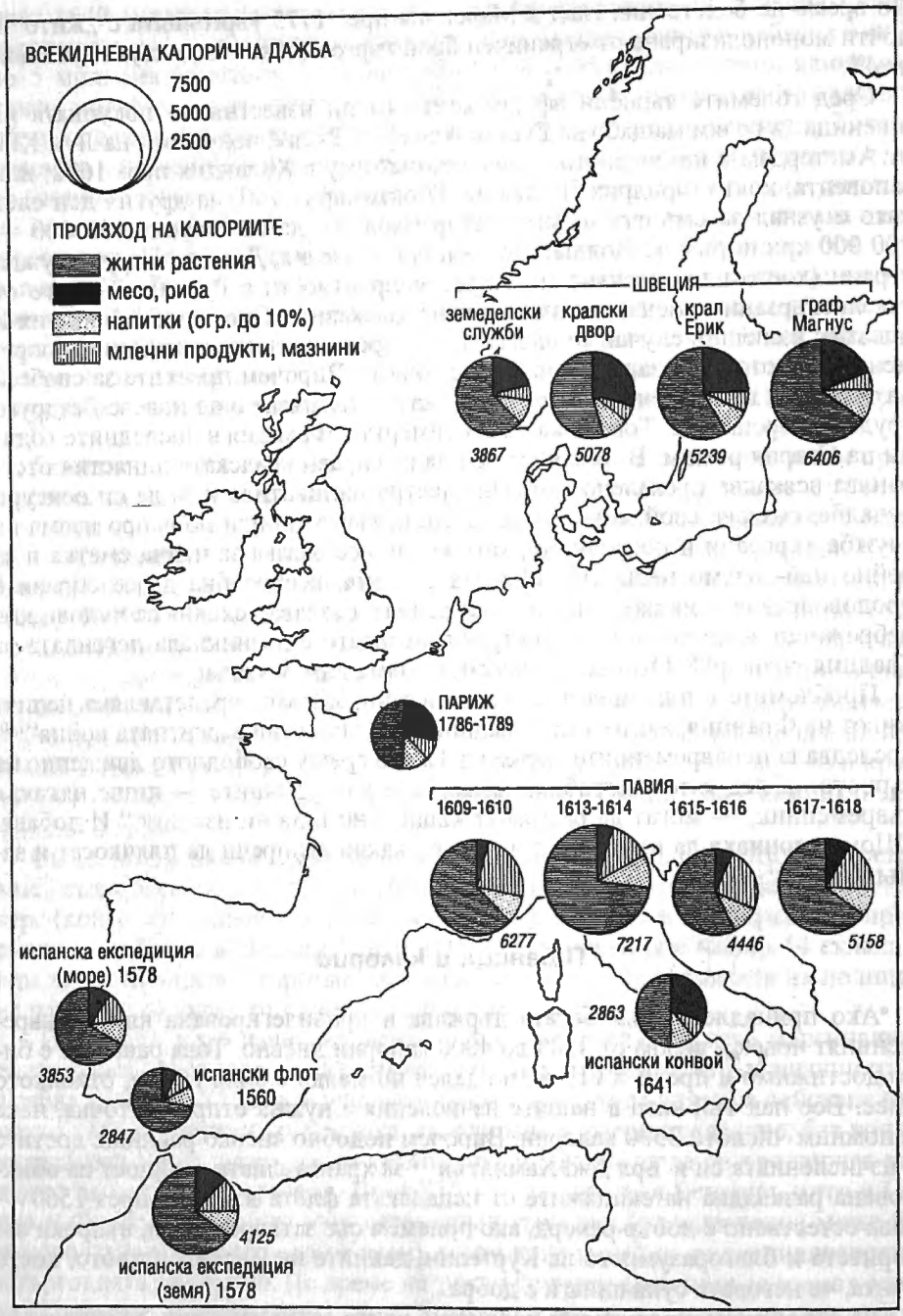

12. СТАРИ ХРАНИТЕЛНИ РЕЖИМИ (ИЗЧИСЛЕНИ В КАЛОРИИ)

Картата е изработена въз основа на няколко проучвания и представлява сравнително богати менюта. Би трябвало да се изнамерят хиляди примери от всички социални нива и от различни епохи, за да се изработи пълна и достоверна за

13. БЮДЖЕТ НА СЕМЕЙСТВОТО НА ЗИДАР В БЕРЛИН ОКОЛО 1800 г.
От пръв поглед се долавя разликата с числата, посочени като средни разходи за храна на парижанина през 1788 г. и 1854 г. Тук хлябът заема много повече от 50 % от семейните разходи за храна, което представлява огромен дисбаланс, имайки предвид относителната цена на зърното. Следователно, в случая се натъкваме на ярък пример на монотонен и труден хранителен режим (Според В. Абел.)

ройните данни, с които разполагаме, не решават категорично интересуващите ни проблеми. Още повече защото е спорен самият калориен критерий за оценка на здравословното хранене, което изисква равновесие между захари, белтъчини и мазнини. Освен това трябва ли да бъдат включени в калорийната норма виното и алкохолът? Обикновено се приема да не им се отреждат повече от 10% от калорийната дажба; онова, което се изпива в повече от този процент, не се включва в изчисленията, което не означава, че този излишък е без значение за здравето или за разходите на пиячите.

Въпреки всичко правилата са понятни. Така например групирането на различните типове храни показва разнообразието или по-точно еднообразието на всекидневното меню. Винаги когато частта на захарите (по-добре да кажем въглехидратите или с незначителна неточност — зърнените храни) *сериозно* надвишава 60% от калорийната дажба, е налице еднообразие в храненето. В такъв случай частта на месото, рибата и млечните произведения е силно ограничена и е налице еднотипност. Храненето представлява ядене на хляб, пак хляб или каши през целия живот.

Като имаме предвид тези критерии, изглежда, че Северна Европа се отличава с по-висока консумация на месо, докато в Южна Европа въглехидратите заемат по-голямо място, освен когато става дума за военни ешелони, за разнообразието на чието всекидневно меню отиват бурета осолено месо и риба тон.

Не е изненадващо, че трапезата на богатите е по-разнообразна от тази на бедните: качеството е по-явен разграничителен белег от количеството[113]. Около 1614-1615 г. в Генуа на изисканата трапеза на Спинола зърнените храни съставляват едва 53% от калориите, докато по същото време те представляват 81% от храната на бедните в болницата „Енкюрабл“ (трябва да от-

бележим, че един кг жито е равен на 3000 калории, а 1 кг хляб на 2500). Ако сравним останалите хранителни пера, ще установим, че семейство Спинола не ядат повече месо и риба, но затова пък похапват два пъти повече млечни продукти и мазнини, отколкото пациентите в болницата, и тяхното безкрайно по-разнообразно меню включва много плодове, зеленчуци и захар (3 % от разходите). Освен това можем да бъдем сигурни, че пансионерите от „Колежо Боромео" (1609 — 1618) въпреки големите си порциони (почти невероятни — между 5100 и 7000 калории дневно), дори да са били прехранвани, то не е било по кой знае колко разнообразен начин: житните храни са достигали 73 % от общото количество. Едва ли храната им е била много изискана.

Малко преди и малко след този период навсякъде, където са възможни, проучванията установяват по-голямо (поне в сравнение със селата) разнообразие в градското хранене. Към 1780 г. в Париж, както споменахме, консумацията се установява на около 2000 калории, от които зърнените храни заемат само 58 % от общото количество, сиреч приблизително една ливра хляб на ден[114]. Между другото, това съответства на данните (и предварителни, и последващи), които представят средната всекидневна дажба хляб на парижани: през 1637 — 540 г; през 1728 — 1730 — 556; през 1770 — 462; през 1788 — 587; през 1810 — 463; през 1820 — 500; през 1854 — 493[115]. Естествено, тези изчисления не са сигурни или поне не повече от цифрата 180 кг на човек, на колкото, изглежда, възлиза в началото на XVII в. годишното потребление във Венеция според едно доста несигурно изчисление[116], но други показатели подсказват, че във Венеция е съществувала взискателна и добре платена работническа класа, а заможните хора са имали разточителните навици на граждани кореняци.

Като цяло, извън съмнение е, че на село и в най-долната част на работническата скала масово, много повече, отколкото в града, се консумира хляб. Според Льо Гран д'Оси през 1782 г. във Франция един надничар или селянин изяждат дневно от две до три ливри хляб, „но който има нещо друго за ядене, не потребява такова количество". Въпреки че в Южна Италия дори в днешно време на някой строеж може да се види как работниците обядват с огромен самун и към него — по-скоро като подправка — няколко домата и глави лук: това, което многозначително наричат *companatico* (нещо към хляба).

Несъмнено триумфът на хляба се дължи на факта, че при еднакво калорийно съдържание житото — и алкохолът от житни растения, добавя един полски историк[117], който по този начин мимоходом реабилитира селяните от своята страна заради склонността им да пият, а не само да ядат зърното си — е относително най-евтината храна: към 1780 струва единайсет пъти по-малко от месото от кланицата, шейсет и пет пъти по-малко от прясната риба (морската), девет пъти по-малко от речната риба, три пъти по-малко от солената риба, шест пъти по-малко от яйцата, три пъти по-малко от чистото масло и олиото... В изчисления бюджет на средния парижанин през 1788 и 1854 г. първият доставчик на енергия — житото — се нарежда едва на трето място в разходите след месото и виното (едва 17 % от общите разходи и в двата случая)[118].

Ето кое реабилитира житото, за което казахме, по-точно наложи се да кажем, толкова неприятни неща. То е манната небесна за бедните и „неговото

поскъпване [...] е като термометър за другите храни". „Ето че през 1770 г. — пише Себастиен Мерсие — дойде третата поредна зима, откакто хлябът е скъп. От миналата година половината селяни прибягват до помощите за бедни, а тази година ще бъде рекордна, защото и онези, които досега са преживявали от продажба на вещите си, вече нямат какво да изкарат на пазара."[119] Когато липсва жито, за бедните липсва всичко. Да не забравяме и емоционалната страна на нещата — робството, в което житото държи производители, посредници, превозвачи и потребители. Мобилизацията и постоянните тревоги са постоянен спътник. „Житото, което храни човека, е също и негов палач" — казва или по-скоро повтаря Себастиен Мерсие.

Цена на житото и жизнено равнище

Сентенцията на С. Мерсие не преувеличава много. В Европа житото е половината от всекидневието на хората. Безспирно, при произвола на наличните запаси, транспорта и лошото време, които предопределят и управляват добивите, при произвола и на самите добиви и накрая в зависимост от сезоните, цената на житото не престава да се мени, наподобявайки върху ретроспективните графики трептенията на сеизмограф. Тези колебания отразяват живота на бедните, още повече че те рядко успяват да избегнат сезонните покачвания на цените, като се запасят с по-големи количества в изгоден момент. Можем ли да ги считаме за своего рода барометър за жизненото равнище на масите за по-кратък или по-дълъг период?

Решенията за осветляване на въпроса са няколко и все несъвършени: да съпоставим цените на зърното и заплащането, но много надници са изцяло в натура или наполовина в натура и пари; да пресметнем надниците в жито или ръж (така подхожда Вилхелм Абел в графиката, която заимстваме от него); да определим средната цена на една типова потребителска кошница (според решението, предложено от Фелпс Браун и Шийла Хопкинс[120]); и накрая: да приемем за мерна единица часовата надница на най-онеправданата категория работници — обикновено помощник-зидарите и общите работници. Последният метод — на Жан Фурастие и неговите последователи и по-точно Р. Грандами — има своите предимства. Какво в крайна сметка каз-

14. НАДНИЦИ И ЦЕНИ НА РЪЖТА В ГЬОТИНГЕН (XV-XIX в.)
Цената на ръжта е изчислена в сребърни райхсмарки, а надницата (в случая - на дървар, който работи на парче) е изразена в килограми ръж. Очевидна е взаимозависимостта между покачването на цените на ръжта и падането на реалната надница, както и обратното (Според В. Абел)

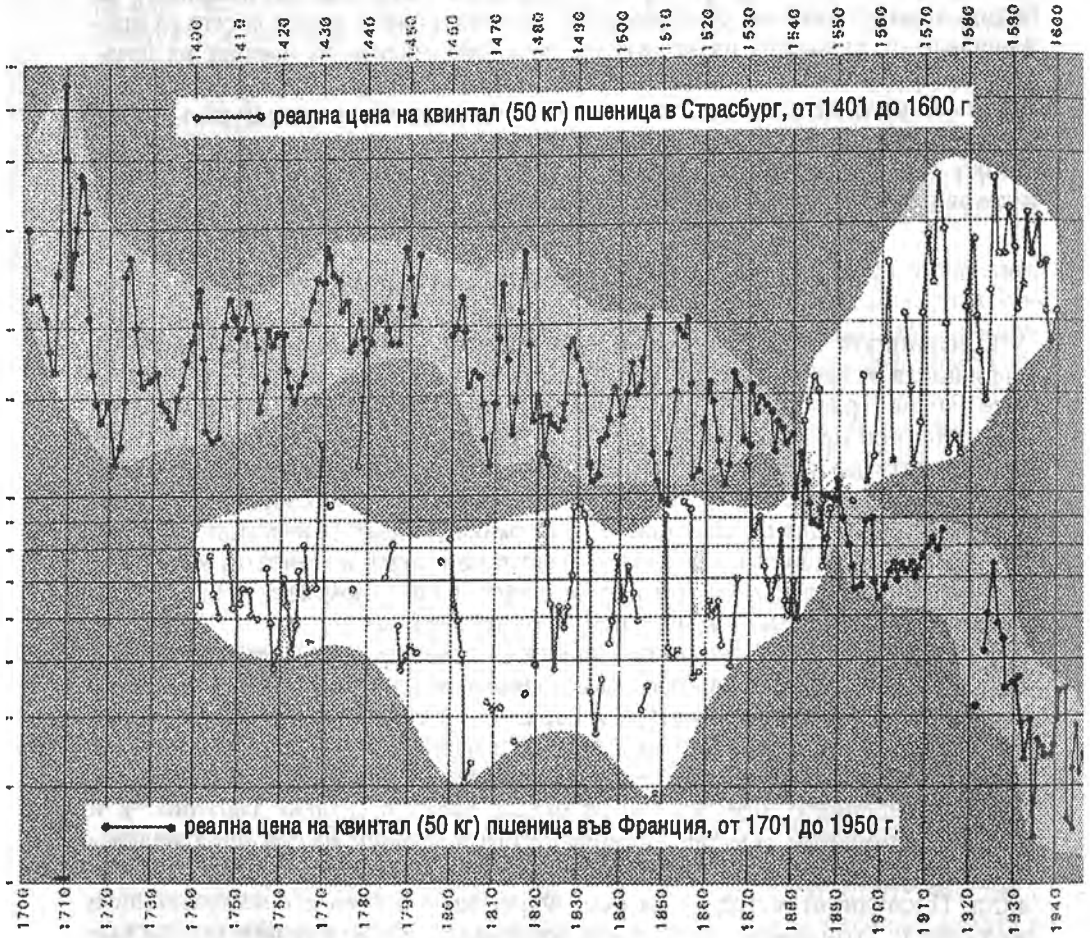
реална цена на квинтал (50 кг) пшеница в Страсбург, от 1401 до 1600 г.
реална цена на квинтал (50 кг) пшеница във Франция, от 1701 до 1950 г.

15. ДВА ПРИМЕРА ЗА РЕАЛНИ ЦЕНИ НА ЖИТОТО

Тази графика се опитва да онагледи какво означава движение на реалните надници (изразени в жито). Старите мерки са сведени до квинтали, а цените на житото са изчислени в десетици надничарски работни часове. Линията 10 (100 работни часа) представлява опасният таван, отвъд който започва труден за работниците живот; той става катастрофален при 200 часа, а над 300 се възцарява гладът. (Рекордно число, достигнато през 1709 г.: над 500.)

Най-интересното в графиката е пресечната точка на двете криви: през 1540-1550 г. нивото от 100 часа е надхвърлено и няма да има връщане на това ниско равнище чак до 1880-1890 г. след твърде дълъг период на скъп живот. Пресичането на границата на 100-те часа винаги се извършва бързо — и при покачване, и при слизане — и всеки път това е съпроводено със сътресение на цялата икономика.

Горната графика е ново свидетелство за относително народно благоденствие през XV в., независимо от няколко остри кризи, съответстващи очевидно на слаби реколти (Extrait de R. Grandamy, in J. Fourastié, Prix de vente et prix de revient, 14e série)

ват тези „реални“ цени? Със сигурност, че квинталът (сметнахме за добре да преизчислим в тази мерна единица старите мерки) жито докъм 1543 г. се държи на стойност над 100 часа труд, после остава под тази критична линия до около 1883. Ето как *горе-долу* се характеризира положението във Франция, а оттам *grosso modo* и положението на Запад, които са аналогични. Всяка година един работник полага *приблизително* 3000 часа труд; семейството му (4 човека) потребява *приблизително* 12 квинтала годишно... Преминаването на границата от 100 часа за квинтал винаги е опасно; тази от 200 часа е сигнал за тревога; при 300 часа идва гладът. Рьоне Грандами счита, че линията на стоте часа винаги се пресича по вертикала: било чрез стрелообразно покачване, както е през XVI в., било чрез стремително спускане, както е през 1883, и щом веднъж линията е пресечена в едната или другата посока, движението винаги е на бърз ход. И така през вековете, разглеждани в тази книга, реалните цени са се колебаели в лошата посока. Единственият благоприятен период е бил след годините на Черната чума, което ни принуждава системно да ревизираме предишните гледни точки.

В заключение: мизерни надници на градското население; недоимък и за жителите на селата, където заплащането в натура следва приблизително същия ритъм. В такъв случай правилото за бедните е достатъчно ясно: нужно е да се обърнат към вторичните зърнени култури, към „по-евтините, но въпреки това доставящи достатъчно калории продукти, да бъдат изоставени храните, богати на белтъчини, и да се потребява храна, съдържаща повече скорбяла“. В навечерието на Френската революция в Бургундия, „като се изключи едрият земеделец, селянинът яде малко пшеница. Тази луксозна житна култура се пази за продан, за малките деца и за някои редки празненства. Тя пълни кесиите, но не и трапезите... Вторичните житни култури представляват основната храна на селянина: *conceau* или смес от пшеница с ръж в по-богатите домакинства, ечемик и овес в най-бедните, царевица в Брес и долината на Сона, ръж и елда в Морван.“[121] Към 1750 в Пиемонт средното потребление (в хл) се установява както следва: пшеница — 0,94; ръж — 0,91; други зърнени храни — 0,41; кестени — 0,45[122], или общо 2,71 хл годишно. В тази по-скоро недостатъчна дажба делът на пшеницата е скромен.

Хляб за богатите, хляб и каша за бедните

Тъй както има пшеница и пшеница, така има хляб и хляб. През декември 1362 в Поатие, „когато цената на секстарий пшеница стига до 24 су, се срещат четири вида хляб: безсолен и солен шоан, сафльор, рьобуле“. Шоанът, солен или безсолен, представлява висококачествен бял хляб, изпечен от пресято брашно. Хлябът „сафльор“ (терминът се използва и в наши дни) е направен от непресято брашно. Що се отнася до „рьобуле“, той несъмнено се е произвеждал от 90 % пресято брашно, но е съдържал и онзи вид ситни трици, които на поатиенски диалект наричали още „*рибуле*“. Тези четири категории съответстват на периодите, в които средните цени на житото са стабилни. Когато цените са ниски или по-скоро разумни, разрешават се само три категории, но когато се покачват, се произвеждат седем доста различни качества: всъщност разтваря се ветрилото на лошокачествения хляб[123]. Нищо не може да покаже по-добре (примерът с Поатие е избран между стотина

Вечеря с каша в семейството на холандски селяни (1653). Единствената паница е поставена на трикрако столче. Вдясно — огнището. Вляво — дървена стълба, пригодена за стълбище. Гравюра от А. Ван Остад. B. N., Estampes (Cliché B. N.)

други) до каква степен неравенството е станало правило. Хлябът понякога е чист боклук; често той липсва.

Вярна на старата традиция, до XVIII в. Европа продължава да се храни с прости супи и каши. Последните са по-стари дори от самата Европа. Етруската и древноримската *puls* се е правела от просо, а *alica*, друг вид каша — от нишесте, дори от хляб. Известна е и пуническа *alica* — луксозно ястие, което включва сирене, мед и яйца[124]. *Полентата* (преди да започнат да я правят от царевица) представлява каша от сварени и след това стрити ечемичени зърна, често примесени с просо. В Артоа през XIV в., несъмнено и по-рано, но със сигурност и по-късно, овесът служи „за приготвяне на грюмел — каша, която селското население повсеместно употребява“[125]. От XVI до XVIII в. в Солоня, Шампан и Гаскония просената каша е обичайно ястие. В Бретан често си правят и гъста каша от елда с вода или мляко, наречена

гру[126]. В началото на XVIII в. във Франция лекарите препоръчват булгура при условие, че е „приготвен с пълнозърнест овес".

Не всички стари практики са изчезнали в наши дни. Шотландският и английският *porridge* е овесена каша; в Полша и Русия *кашата* се приготвя от грухана варена ръж, запечена на фурна като ориз. Без дори да предполага, с подръчни средства, по време на войната с Испания от 1809, някакъв английски гренадир също се е възползвал от старата традиция: „Ние приготвяхме житото — разказва той, — варейки го като ориз, а когато имахме възможност, стривахме зърното между два плоски камъка и след това го сваряхме, докато се получи гъста каша."[127]

Младият турски спахия Осман ага, пленен от германците през 1688 при Тимишоара, за учудване на своите пазачи се справил още по-добре. Обикновеният хляб, *Kommissbrot*, се бил свършил и интенданството разпределило на войниците дажби брашно (от два дни били без всякакво продоволствие). Осман ага съумял да го омеси с малко вода и да го изпече в горещата пепел на огъня, защото според думите му, е изпадал в подобно положение[128]. Но това е почти хляб, във всеки случай безквасен хляб, замесен и изпечен под пепелта, както често го ядат в Турция и Персия.

И така, белият хляб е рядкост, лукс. Дюпре дьо Сен Мор пише, че „сред всички френски, испански и английски домакинства едва ли има повече от два милиона души, които се хранят с пшеничен хляб"[129]. Ако тази остроумна забележка се приеме буквално, излиза, че в Европа броят на потребяващите бял хляб не надхвърля 4 % от населението. В началото на XVIII в. все още половината от селското население се прехранва с нехлебни зърнени култури и ръж, а мливото на бедните съдържа много трици. Пшеничният, белият и шоанският хляб (без съмнение това е бил хлябът на свещениците, на каноницте) дълго време остават лукс. Старата поговорка съветва: „Човек не бива най-напред да си изяжда шоана."[130] Както и да са наричали този бял хляб, той е съществувал отдавна, но е бил предназначен изключително за богатите. Младите венецианци, които на път за Компостела в Испания близо до Дуего нахълтват в някаква уединена къща, за да утолят глада си, не намират там „нито истински хляб, нито вино, нищо освен пет яйца, голям самун от ръжено брашно и други примеси, който не ставаше за гледане и от който някои можаха да преглътнат само един-два залъка"[131].

Доста рано в Париж по-търсен дори от белия става „мекият хляб" — пухкав, направен от най-чисто пшеничено брашно с прибавка от бирена мая (вместо „франкския" квас). Когато се прибави и мляко, се получава рейнски хляб, към който Мария Медичи била силно пристрастена...[132]. През 1668 Факултетът по медицина осъжда употребата на мая, но напразно, защото тя все така продължава да се използва за направа на „хлебчета", каквито всяка сутрин жените отнасят при пекарите с пълни крини, „като ги крепят на главите си, както правят разносвачките на мляко". Естествено, белият хляб си остава лукс: по думите на някакъв парижанин (1788), „със своята хрупкава златиста кора [той] сякаш се надсмива над лимузенския самун... и прилича на благородник сред простолюдие"[133]. Това разточителство говори за изобилие. Но когато в Париж през септември 1740 се появява „скъпотията", тутакси с два указа Парламентът забранява „да се произвеждат други видове хляб освен типов", мекият и хлебчетата са забранени, същото се отнася и до „брашното за пудрене", широко използвано по онова време за перуките[134].

Едва между 1750 и 1850 г. започва същинската революция на белия хляб; тогава пшеницата замества другите житни култури (напр. в Англия); после хлябът все по-често се прави от брашно, от което е отстранена по-голямата част от трицте. По същото време добива популярност мнението, че само произведеният от ферментирало тесто хляб е полезен за здравето на потребителите. Според Дидро всички каши са трудно смилаеми, „защото още не са ферментирали“[135]. Във Франция, където революцията на белия хляб започва рано, в 1780[136] г. е създадено Национално пекарско училище; малко по-късно Наполеоновият войник става популяризатор на „това ценно благо — белия хляб“. Независимо от всичко, в рамките на континента тази революция протича бавно и пак повтаряме, не успява да завърши преди 1850. Доста преди пълния ѝ успех, поради старите изисквания на богатите и новите потребности на бедните, нейният натиск се усеща дори върху разпространението на земеделските култури. Още от началото на XVIII в. пшеницата доминира около Париж, в Мюлтиен и Вексен, но трябва да дойде краят на столетието, за да стане същото и във Валоа, Бри и Бовезе. А Западна Франция си остава вярна на ръжта.

Нека запомним френската преднина по отношение на белия хляб. Впрочем къде другаде, ако не в Париж, се яде хубав хляб? — възкликва Себастиен Мерсие; „обичам хубавия хляб, разбирам от него и го разпознавам дори само по външния вид“[137].

Купен или домашно приготвен хляб?

При продажба хлябът се е различавал не по цена, а по тегло. Като правило различаването в зависимост от теглото е възприето в целия Западен свят. Във Венеция средната цена на хляба, продаван в хлебарниците на площад „Сан Марко“ и „Риалто“, се изменя обратно пропорционално на цената на житото, както се вижда от графиката по-долу, илюстрираща положението през последната четвърт на XVI век. Правилниците, публикувани в Краков през 1561, 1589 и 1592, съобщават за същата практика: постоянна цена, променливо тегло. Те определят каква е равностойността в хляб — с различно качество и тегло — на монета от един грош, а през 1592 тя е 6 ливри ръжен или 2 ливри пшеничен хляб[138].

Има и изключения — например Париж. Правилникът от юли 1372 разграничава три вида хляб: хляб от Шайи, кокийе (с шуплеста кора) или буржоазен и брод (последният е вид черен хляб). При еднаква цена теглото им е било, както следва: 1, 2 и 4 унции. И така, по онова време обичайното условие е постоянна цена и различно тегло. Но след 1439[139] съответното тегло на трите вида хляб се фиксира веднъж завинаги на половин, една и две ливри. „От този момент нататък цената на хляба вече се променя в зависимост от тази на житото.“ Това по всяка вероятност е свързано с твърде ранното разрешение, дадено на провинциалните хлебари — от Гонес, Понтоаз, Аржантьой, Шарантон, Корбей и пр., — да продават в столицата „готов хляб“ на тегло. В Париж, както и в Лондон, на всеки от десетина-петнайсетте пазара се продавал повече хляб, отколкото в хлебарниците[140].

Въпреки че по онова време от единия до другия край на Европа хлебарите са влиятелни личности, дори по-важни от самите мелничари, защото за-

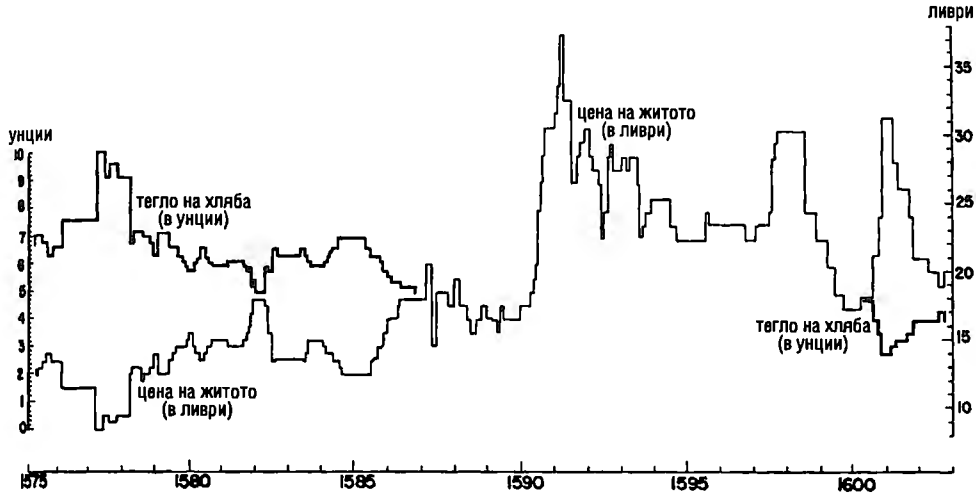

16. ТЕГЛО НА ХЛЯБА И ЦЕНА НА ЖИТОТО ВЪВ ВЕНЕЦИЯ В КРАЯ НА XVI век (D'après F. Braudel, „La vita economica di Venezia nel secolo XVI", in: La Civiltà veneziana del Rinascimento)

купуват житото директно, като по такъв начин са ги тачели като търговци, продукцията им е предназначена само за част от потребителите. Съществуват и домашни фурни за производство и публична продажба на хляб за домакинствата, има ги дори в градовете. В Кьолн през XV в., в Кастилия през XVI, а даже и до днес, селяните от близките села идват още при изгрев слънце да продават хляба си в градовете. Във Венеция посланиците се ползват с привилегията да се снабдяват със селски хляб, който се слави като похубав от продавания във венецианските хлебарници. Много са и богатите къщи във Венеция, Генуа и по други места, където има собствени хамбари за жито и фурни. Обикновените хора също сами си приготвят хляб, ако се съди по сцената от градския пазар в Аусбург, изобразена на платно от XVI в.: там зърното се продава с малки теглилки (впрочем такива са съхранени и в градския музей).

Според напълно достоверно официално изчисление във Венеция през 1606 г. житото, обработено от хлебарите, не надхвърля 182 000 *стара* при общо потребление 483 600, пазарите поглъщат 109 500 стара, „домовете, които сами се изхранват[141]" — 144 000; останалото служи за производство на сухар за флотата. И така, в общи линии произведеният в пекарниците хляб едва надвишава опечения в домашните фурни*142*. И това във Венеция!

В Генуа през август 1673 голямо вълнение предизвиква намерението да бъде забранено домашното печене: „Народът роптае — обяснява френският консул — [...] изглежда [управниците на града], искат да задължат всички да си купуват хляб от търговците и се твърди, че има благородници [разбирайте крупни посредници на пиацата], които предлагат сто и осемдесет хиляди екю годишно, за да добият правото да възлагат печене на хляб, а [...] по обичай всеки си прави хляба в къщи, но ако им дадат това право, вече никой ня-

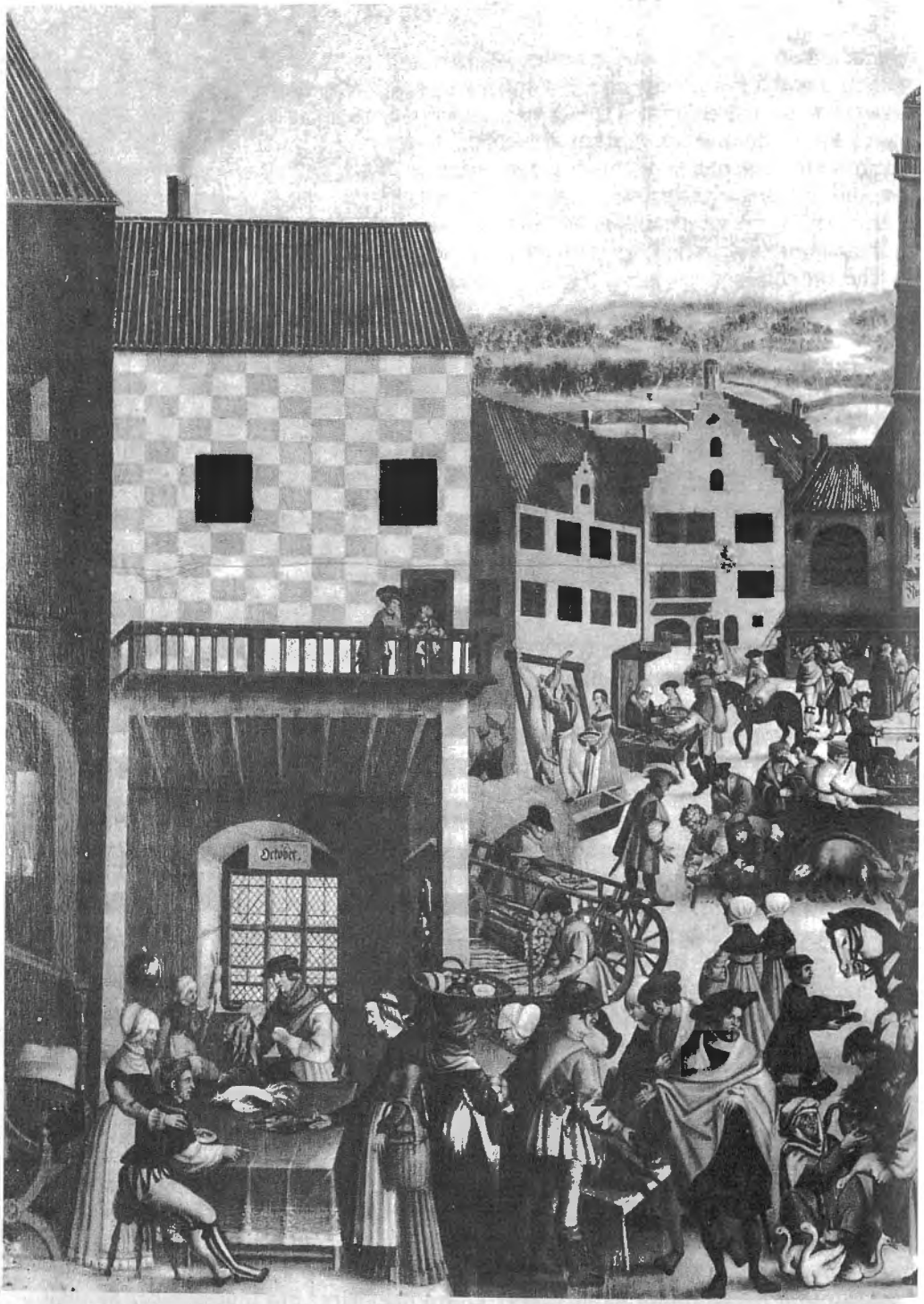

Пазарът на Перлахплац в Аугсбург (XVI в.). Сцени, разделени по месеци: вляво, през октомври - търговия с дивеч; ноември - дърва, сено, прасета, заколени на място; декември: жито на дребно.

Вдясно, дълга редица буржоа в кожени облекла, излизащи от Кметството. На заден план - нивя... (Städtlische Kunstsammlungen, Augsbourg)

ма да може да го върши и разходите ще станат много големи, защото онзи, който предлагат по тържищата... се продава по четиридесет ливри мината, а той струва само осемнайсет, освен това тъй нареченият хляб, който се продава, е хубав само същия ден, на следващия вкисва и не може да се яде. Голям шум се вдигна заради тази работа и вчера сутрин на площад „Сен Сир", където се сбира старото благородничество, беше закачено възвание, в което много се говори против правителството и го заплашват, че ще се отърват от тиранията му."[143] Доколкото може да се вярва на Пармантие, едва към 1770-1780 г. в „повечето големи градове" на Франция изчезва обичаят за домашно приготвяне на хляб[144]. Жан Мейе съобщава, че пълният отказ от самостоятелно печене в Нант става през 1771 и свързва явлението с преминаването към белия пшеничен хляб[145].

Човек може да се запита къде е било мляно зърното за домашните фурни. Всъщност всеки град по онова време има воденици на хвърлей разстояние, защото докато житото може да се съхранява сравнително добре (често са го складирали с класовете и са го очуквали в хамбарите по няколко пъти в годината), то брашното е доста нетрайно. Затова дълги години е трябвало да го мелят почти ден за ден във водениците, каквито е имало край всяко село и град, а понякога дори насред тях, на който и да е речен ръкав. Всяко спиране на мелниците — например в Париж, когато Сена замръзне или просто придойде — незабавно води до затруднения в продоволствието. Чудно ли е тогава, че върху парижките градски стени са инсталирали вятърни мелници, а ръчните просъществували дълго и дори имали свои застъпници?

Защото житото е царят

Троицата: пшеница, брашно, хляб — открай докрай изпълва историята на Европа. Тя е главно занимание на градове, държави, търговци и хора, за които да живееш означава „да имаш своя къшей". Независимо как са се променяли времената, този всевластник — хлябът — е бил неизменната примадона. Има ли „скок" на цената му, всичко започва да кипи и талазът се надига. Независимо къде — в Лондон, Париж или Неапол. Излиза, че Некер е бил прав да твърди „когато хлябът е скъп, народът не иска да слуша доводи"[146].

При всеки тревожен знак гладуващите бедняци не чакат дълго, за да прибягнат към насилие. В Неапол през 1585 г. прекомерният износ на зърно за Испания предизвиква глад. Скоро хората започват да ядат хляб *„di castagne e legumi"* — приготвен с кестени и варива. Търговецът, изкупил зърното, Виченцо Сторачи, дръзко отвръща на тълпата, която крещи около него, че не иска да яде такъв хляб: *„Mangiate pietre"* — „Яжте камъни". Неаполитанците се нахвърлят отгоре му, убиват го, влачат обезобразеното тяло през града и накрая насичат трупа на парчета. Вицекралят нарежда да бъдат обесени и разчекнати 37 души, а още 100 изпраща на галерите[147]. В Париж през декември 1692 разграбват хлебопекарните на площад „Мобер". Репресията е незабавна и груба: двама бунтовници са обесени, а останалите проводени на галерите, на каторга или бичувани[148] и всичко се омиротворява или поне изглежда така. Но между XV и XVIII в. избухват хиляди подобни бунтове. Между другото така започва и Френската революция.

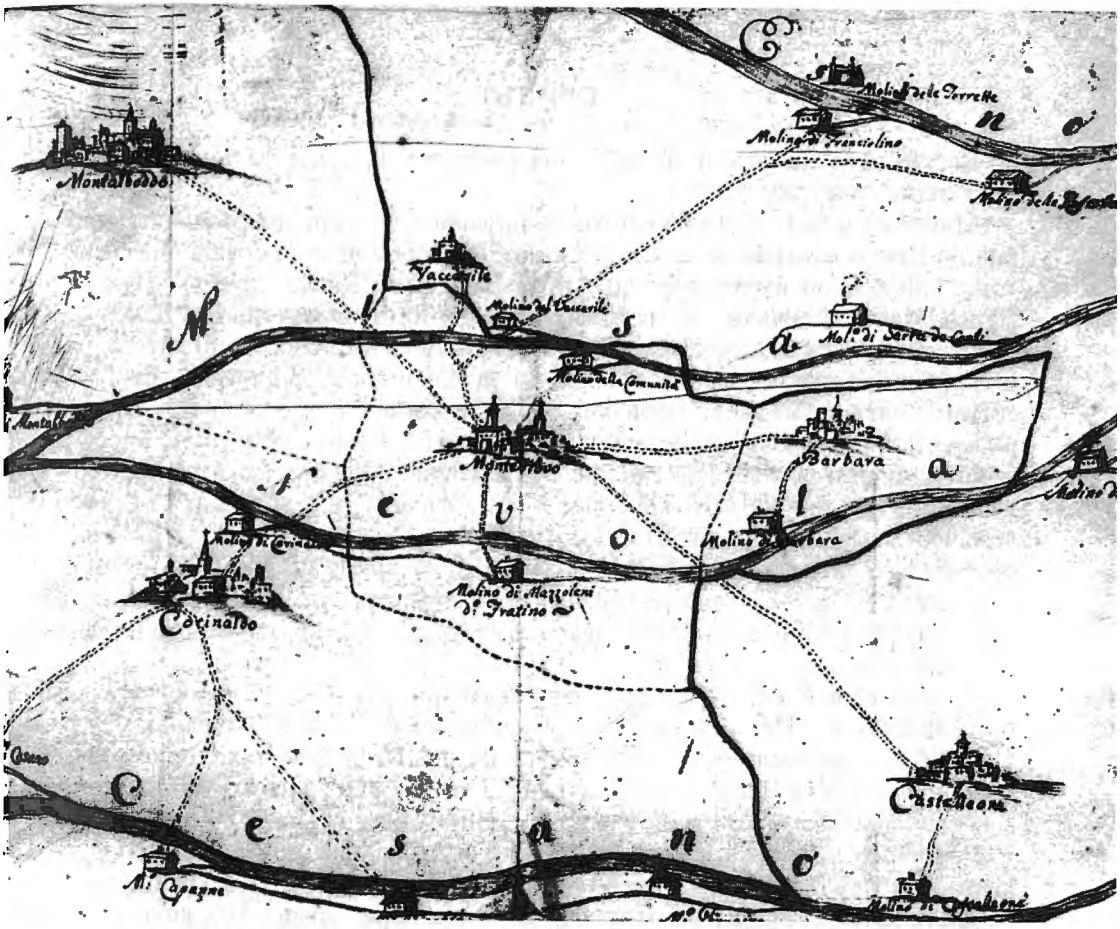

Гъстота на воденициите. Тази карта от 1782 г. (с несполучливо разположение: север — в долния край, юг — в горния, Адриатика — вляво, Апенините — вдясно) включва 5 големи села (едно от които двойно — Монталбодо плюс Вакариле) между четири реки в просторна област зад Анкона. Населението (общо: 15 971 жители), обитаващо площ от около 450 км², разполага с 18 воденици, или по една воденица на 880 жители, докато средният брой за Франция е от порядъка на 400 (вж. по-нататък). Но всичко зависи от капацитета на тия воденици, от броя на колелата и воденичните камъни; ние не разполагаме с подобни данни (Снимка Серджо Анселми)

За сметка на това добрата реколта се приема като божие благоволение. На 11 август 1649 г. в Рим е отслужена тържествена меса в благодарност на Бога за току-що прибраната богата реколта. Началникът на продоволствието Палавичини тутакси е възвеличен като герой: „Той удвои хляба."[149] Читателят без усилия ще разтълкува тази фраза, в която няма нищо тайнствено: в Рим се променя не цената на хляба, а само теглото му, каквото е правилото почти навсякъде. Палавичини с един замах, всъщност доста прибързано, увеличава с 50% покупателната способност на най-бедните, на онези, които се хранят почти изключително с хляб.

ОРИЗЪТ

Досущ като житото, но в още по-голяма степен, оризът е доминираща и тиранична култура.

Много от читателитте на наскоро написаната от един голям учен[150] история на Китай навярно са се подсмихвали при постоянните сравнения на автора: еди-кой си император бил китайският Хуго Капет, друг — Луи XI, Луи XIV или Наполеон. За да си изясни понятията, характерни за Далечния изток, всеки западняк трябва да ги приведе към своите собствени категории. Говорейки за ориза, ние ще говорим и за пшеницата. Впрочем и двете са житни култури, и двете произхождат от страни със сух климат. Оризът впоследствие е превърнат в полуводно растение, което е осигурило високите му добиви и разцвет. Но една негова особеност все още доказва произхода му: както и при житото, корените му са „брадати" и се нуждаят от голямо количество кислород, от който застоялите води биха го лишили: затова няма оризище, където привидно спокойната вода от време на време да не бъде раздвижвана, за да стане възможно окисляването. Ето защо движението трябва периодично да бъде създавано и преустановявано с помощта на хидравлична техника.

В сравнение с житото оризът е едновременно и повече, и по-малко доминираща култура. По-доминираща е, защото докато житото изхранва между 50 и 70% от своите поклонници, оризът засища 80-90% от тях, дори повече. В неолющено състояние той се съхранява по-добре от житото. Затова пък в световен мащаб житото е по-важно растение. През 1977 г. с него са засети 232 милиона хектара, а с ориз — 142, но то дава много по-нисък добив на хектар в сравнение с ориза (средно 16,6 квинтала срещу 26) и в крайна сметка двата продукта се изравняват: 366 млн. тона ориз срещу 386 жито (и 349 царевица)[151]. Данните, отнасящи се до ориза, са спорни, защото се има предвид суровият ориз, който след олющването губи 20-25% от теглото си. Тогава числото намалява на 290 милиона тона, а това вече е далеч по-малко от пшеницата и дори от царевицата, чиито листа също влизат в сметката. Другото неудобство на ориза е, че при него са наложителни рекорден брой манипулации, изискващи човешка ръка.

Трябва да добавим, че независимо от разпространението си в Европа, Африка и Америка, оризът като цяло остава изолиран в Далечния изток, където в наши дни са съсредоточени 95% от производството му, и накрая: потреблението му най-често се извършва на място, така че не съществува пазар на ориз, подобен на този за търговия с жито. Преди XVIII в. значителият трафик е само от Южен към Северен Китай по Императорския канал за нуждите на Двора в Пекин; както и от Тонкин, от днешния Южен Виетнам или от Сиам, най-често в посока към Индия, която винаги е страдала от недостиг на храна. В Индия е съществувал само един значим пазар за износ — този в Бенгалия.

Ориз, отглеждан на сухо и в оризища

Оризът и житото произхождат от сухите долини в Централна Азия, както много други културни растения. Но житото се налага много по-рано от ориза: оризът около 2000 г. пр. Хр., а житото — най-малко около 5000 г. пр. Хр. Следователно житото има зад гърба си много десетки векове в повече от ориза. В дела на сухите растения оризът дълго е заемал незначително място, първата китайска цивилизация не го е познавала, тя се е устроила в Северен Китай — в огромното голо „поле" — и е разчитала на три и в наши дни класически зърнени култури: соргото, с високите по 4-5 метра стебла, пшеницата и просото. За един английски пътешественик (1793) последното е „барбадоско жито, което китайците наричат *Kow leang*, сиреч едро жито. Във всички провинции на Северен Китай това зърно е на по-добра цена от ориза; вероятно то е било първата отглеждана тук култура, понеже от старите китайски книги се вижда, че вместимостта на мерките е била определяна от броя на просените зърна, които побират. Така например сто зърна напълват един *choo*."[152] Група европейски пътешественици из Северен Китай през 1794 се озовават капнали от умора близо до Пекин и намират в странноприемницата само „ долнокачествена захар и чиния полусварено просо"[153]. И до днес там са обичайни кашите от пшеница, просо и сорго, както соята и сладките картофи[154].

В противовес на това ранно развитие, Южен Китай — тропически, горист и блатист — дълго време остава изостанала област, където хората са преживявали, както е и до днес по Тихоокеанските острови, от игнами — лиани с грудки, от които се добива хранителна скорбяла, или от таро (*colocasses*) — растение, близко до цвеклото, чиито листа и в наше време в Китай са характерни за ниските земни насипи — доказателство, че таро някога е играло важна роля. Към игнама и тарото не се присъединяват нито бататите, нито маниоката, картофите или пък царевицата — все американски растения, които са пренесени през моретата едва след откриването на Новия свят от европейците. Оризовата цивилизация — по онова време вече здраво установена — им се съпротивлява: маниоката успява да пусне корен само в района на Травънкур и в Декан, а сладките картофи в Китай през XVIII в., в Цейлон и на далечните, изгубени сред Пасифика Сандвичеви острови. В наше време кореноплодните имат доста голямо значение за Далечния изток. Първенството държат житните култури, на първо място оризът: 220 милиона тона за цяла мусонна Азия през 1966 г. срещу 140 милиона тона други зърнени храни: пшеница, просо, царевица, ечемик[155].

Водният ориз започва да се отглежда най-напред в Индия, а после по суша и по море завладява Южен Китай навярно около 2000 или 2150 г. пр. Хр. Там той се разпространява бавно, в класическия вид, който познаваме. Докато оризовата култура започва да процъфтява, огромният пясъчен часовник на китайския живот се обръща: древният Север е изместен от новия Юг, тъй като Северът е открит към пустините и пътищата на Централна Азия и става обект на нашествия и опустошения. От Китай (и от Индия) отглеждането на ориз широко се разпространява към Тибет, Индонезия и Япония. За страните, които го възприемат, това представлява „начин да се сдобият със свиде-

Оризище в Китай през XIX в. (Cliché B. N.)

телство за цивилизованост“[156]. Проникването му в Япония, започнало около първия век от християнската епоха, е особено бавно, тъй като властта се обръща към ориза като средство за изхранване едва към XVII век[157].

И до днес оризищата в Далечния изток все още заемат много ограничена територия (независимо че представляват 95 % от световната площ, засадена с воден ориз, като цяло това са само 100 милиона хектара през 1966[158]). Извън тези привилегировани зони оризът заема обширни пространства, отглеждан криво-ляво като *суха култура*. Този оскъден ориз е основата на живота на изостаналите народи. Да си представим разчистено от дървета и храсти и опожарено парче горска площ в Суматра, Цейлон или в Анамските планини. Без каквато и да е подготовка (коренищата не се изваждат, земята не се разорава, а за тор служи пепелта) зърното се разхвърля с ръка върху освободената почва. За пет месеца и половина то достига зрелост. След прибирането му може да се опита и с други култури, кореноплодни, патладжан, различни зеленчуци. При такъв режим и бездруго бедната почва напълно се изтощава. На следващата година се налага да се „отхапе“ друго късче гора. При *десетгодишна* ротация този начин на обработка теоретически изисква

1 км^2 за 50 жители, а всъщност за 25, тъй като поне половината от планинските почви са неизползваеми. Ако периодът на ротация за възстановяване на горските насаждения е не десет, а двайсет и пет години (в най-честия случай), гъстотата ще бъде 10 на км^2.

„Горската угар" винаги осигурява тънкослоеста и лесна за обработка дори с примитивни оръдия почва. Всичко се уравновесява, естествено при условие, че населението не нараства извънредно и че унищожената гора се възстановява от само себе си след тези последователни опожарявания. Тези системи за обработване носят местни названия: *ladang* в Малайзия и Индонезия, *ray* или *rai* в планинските части на Виетнам, *djoung* в Индия и *tavy* в Мадагаскар, където арабските мореплаватели пренесли ориза към X в., и всички те представляват прост начин на изхранване, допълнен от „брашнястата сърцевина на палмите саго" или от плодовете на хлебното дърво. Далеч сме още от „планомерното" обработване на оризищата и твърде далеч от изнурителния труд в тях.

Чудото на оризищата

За оризищата има толкова рисунки, сведения и описания, че бихме проявили недобросъвестност, ако не си дадем труда да разберем всичко докрай. Едно китайско произведение от 1210 г. — *Keng Tche Tou* — вече съдържа изображения на шахматните клетки на оризищата, всяка от които е с площ от няколко ара, както и на напоителните помпи с педали, засаждането, жътвата на ориза и дори същия като днес плуг с впряг от един-единствен бивол[159].Независимо дали е отдавнашна или от наши дни, картината е същата. Сякаш нищо не се е променило.

Онова, което поразява на пръв поглед, е невероятното отвоюване на тази облагодетелствана земя: „Всички равнини се обработват — пише йезуитът отец Халде (1735)[160]. Не се виждат нито плетища, нито канавки и почти никакво дърво, толкова се боят да не разхитят и педя площ." Век по-рано (1626) същото с почти същите думи изрича другият удивителен йезуит — отец Де Лас Кортес: „Няма и педя земя... ни най-малко кътче, което да не се обработва."[161] Клетките на оризището, разделени от леки насипи, имат страни около петдесет метра. Водата се довежда и отвежда: тя е мътна и това е благослов, защото калната вода възстановява плодородието и е неподходяща за маларичните комари, пренасящи причинителите на болестта. Тъкмо обратното, за тях са благоприятни бистрите води от планините и възвишенията; районите с *ladang* или *ray* са области с постоянна малария и в резултат — с прекъснат демографски растеж. През XV в. Ангкор Ват със своите оризища с мътни води е бляскава столица: опустошават я не толкова нападенията на сиамците, които нарушават ритъма на живот и полска работа; водата в каналите се избистря и маларията се възцарява; а с нея започва и настъплението на горите[162]. Подобни драматични събития откриваме и в Бенгалия през XVII век. Когато оризището е прекомерно тясно, съседните чисти води го заливат и оттам нататък се отприщват опустошителните талази на маларията. В долината между Хималаите и възвишенията Сивалик, там, където бликат много бистри извори, маларията е вездесъща[163].

Ясно е, че водата е големият проблем. Тя може да наводни растенията: в

Сиам и Камбоджа е трябвало да се възползват от нечуваната гъвкавост на плаващия ориз, който развива стъбла с дължина 9 — 10 метра, за да се противопоставят на огромната денивелация на водните равнища. Жътвата се извършва с лодки, като се режат класовете, а сламата, която понякога е с невероятна дължина[164], се оставя. Друга трудност представлява довеждането и отвеждането на водите. Водата трябва да бъде докарана от високите извори чрез бамбукови канали; да се точи от кладенците, както най-често се прави в долината на Ганг и в Китай; да бъде доведена, както е в Цейлон, от големите резервоари, *танкове*, но водосъбирателните *танкове* почти винаги са разположени на ниско равнище, понякога изкопани дълбоко в земята. Затова туктам се налага водата да бъде отведена до оризището, разположено на по-високо равнище, което пък изисква използването на едновремешните долапи и помпи на педали — зрелище актуално и до днес. Заместването им с парна или електрическа помпа би означавало лишаване от евтина работна ръка. Отец Де Лас Кортес е виждал как действат: „Понякога те черпят вода с малко, удобно приспособление, нещо като долап, който не се нуждае от коне. Няма нищо по-лесно [това е негово мнение] на света — един-единствен китаец може цял ден да движи устройството с крака."[165] Освен това чрез вратите на шлюзовете водата трябва да се отведе от една клетка до друга. Естествено, избраната система зависи от местните условия. Когато не е възможен никакъв начин на напояване, малки земни насипи служат за задържане на дъждовната вода, което е достатъчно за поддържане на много голяма част от равнинните култури в мусонна Азия.

Като цяло тази дейност представлява огромна концентрация на труд, човешки ресурси и грижливо приспособяване. Впрочем едва ли нещо би просъществувало, ако дългите линии на тези напоителни съоръжения не бяха здраво свързани и зорко наблюдавани. Операцията изисква здраво обществено устройство, авторитетна държава и безкраен неистов труд. Императорският канал на Синята река в Пекин също е огромна напоителна система[166]. Свръхоборудването с оризища налага и свръхоборудване на държавата. То налага и системно сгъстяване на селата както поради общите трудности по напояването, така и заради честата несигурност из китайските села.

По такъв начин оризищата довеждат до гъсто заселване на зоните, където процъфтяват, и до здрав обществен ред. Ако към 1100 г. Китай се измества към Юг, виновник за това е оризът. Към 1380 г. населението на Южен Китай е 2,5 пъти по-многобройно от населението на Северен Китай — на Север има 15 милиона жители, а на Юг — 38 милиона според официалните данни[167]. Истинското постижение на оризищата е не толкова, че се използва до безкрай една и съща обработваема площ и че се запазват добивите благодарение на целесъобразното напояване, а че всяка година се прибира двойна, понякога и тройна реколта.

Да видим как става това според съвременния календар на Долен Тонкин: там земеделската година започва с януарската сеитба; пет месеца по-късно идва жътвата през юни: това е „реколтата от петия месец". За да получат следващата след още пет, на десетия месец, трябва да действат незабавно. Ожънатото бързо се прибира в хамбарите, оризищата наново се разорават, нивелират, наторяват и наводняват. Не може да става и дума за разпръскване на семето на ръка, покълването би отнело много време. Младите оризови растения предварително се отглеждат в разсадник, където израстват сгъсте-

ни до краен предел в почва, за която не се пести тор, после се засаждат на разстояние 10 -12 см едно от друго. Обилното наторяване с човешки екскременти или с градските отпадъци играе решаваща роля: то спестява време и дава повече сила на младите растения. Жътвата от десетия месец — най-важната — е в разгара си през ноември. Веднага след това започва разораването заради януарската сеитба[168].

Навсякъде неумолимият земеделски календар определя последователността от тези спешни дейности. В Камбоджа[169] след дъждовете, оставящи локви вода, първото разораване „събужда оризището"; веднъж то се извършва от периферията към центъра, а следващия път от центъра към периферията; селянинът върви отстрани до бивола, за да не оставя зад гърба си отпечатъци, които биха се запълнили с вода, и прокарва по диагонал между браздите една или повече лехи, за да отведе излишната вода... Освен това трябва да бъдат изтръгнати плевелите, да ги оставят да изгният, да прогонят раците, които опустошават плитчините. Внимават да откъсват посевите с дясната ръка, да ги отръскат о левия крак, „за да се изрони пръстта от корените, които се изчистват напълно, като се изплакват във водата..."

Пословици и традиционни рисунки показват последователността на действията. В Камбоджа пускането на водата в засятото поле се нарича „давене на врабчетата и гургулиците", при появата на първите класове твърдят, че „растението е бременно"; златистият цвят на узрялото оризище е „окраска на папагалско крило". Няколко седмици по-късно, при събирането на реколтата, когато „млякото на зърното се е втвърдило", почти като на игра снопите се струпват на „възглавници" или на „сводче", на „отлитащ пеликан", на „кучешка опашка" или на „слонски крак"... Когато свърши вършитбата, зърното се отвява, за да „отлети словото на paddy" — неолющеният ориз, което ще рече „празните шлюпки, които вятърът отнася".

За един западняк — рицаря Шарден, — който наблюдава отглеждането на ориз в Персия, най-знаменателна е бързината на растежа: „Зърното пониква за три месеца, макар че го пренасят след като стъблата са израсли, защото [...] го разсаждат стрък по стрък в прогизналата и тинеста почва . [...] Една седмица след като оризът пожълтее, той узрява."[170] Бързината — това е тайната на двете реколти, и двете оризови или, ако е доста по на север — едната от ориз, а другата от пшеница, ръж или просо. Възможно е дори добиването на три реколти — две оризови и една междинна от жито, ечемик, елда или зеленчуци (ряпа, моркови, бакла, нанкинско зеле). По този начин оризището е същински завод. Във Франция по времето на Лавоазие един хектар житна нива дава средно по 5 квинтала; от един хектар оризище често се добиват 30 квинтала неолющен ориз. След олющването се получават 21 квинтала ориз за потребление, а по 3500 калории на килограм се получава колосалното количество от 7 350 000 калории от хектар срещу 1 500 000 от хектар пшеница и едва 340 000 калории животински продукти, ако същата площ се използва за скотовъдство и произвежда по 150 кг месо[171]. Тези данни говорят за огромното преимущество на оризищата и растителното хранене. Естествено, цивилизациите в Далечния изток предпочитат растителното хранене не от идеализъм.

Леко свареният с вода ориз е всекидневна храна, каквато е хлябът на Запад. Не можем да не си спомним за италианския хляб с *companatico*, като видим колко оскъдно е допълнението към порцията на „*добре хранен*" селя-

нин от делтата на Тонкин в наши дни (1938): „5 г свинска мас, 10 г *пиос мат* [рибен сос], 20 г сол и известно количество зеленолистни продукти без хранителна стойност“ заедно с 1000 г бял ориз (последният е 3500 калории или общо 3565[172]). Средната всекидневна дажба на индиец, който се храни с ориз, през 1940 г. е по-разнообразна, но не по-малко растителна: „560 г ориз, 30 г грах или боб, 125 г пресни зеленчуци, 9 г олио или растителни масла, 14 г риба, месо и яйца и незначително количество мляко“[173]. Несъмнено също толкова безместен е и режимът на пекинските работници през 1928, чийто хранителен разход включва 80 % житни храни, 15,8 % зеленчуци и подправки и 3,2 % месо[174].

Тези съвременни дадености са досущ като някогашните. Някакъв пътешественик в Цейлон през XVII в. се удивлява, че „подсоленият и сварен във вода ориз, с няколко листа салата и сок от един лимон, се счита за сито ядене“. Дори „големците“ се хранят с много малко месо или риба[175]. През 1735 отец Де Халде отбелязва, че китаецът, който е прекарал деня в непрестанен труд, „често до колене във вода, вечер [...] се смята за щастлив, ако има на трапезата ориз, варени зеленчуци и малко чай. За отбелязване е, че в Китай оризът винаги се вари с вода и е за китайците това, което е хлябът за европейците, той никога не омръзва.“[176] Според отец Де Лас Кортес дажбата е „малка купичка сварен с вода безсолен ориз, който по тези краища замества обичайния хляб“, всъщност четири-пет такива купички, които „ поднасят към устата с лявата ръка, а с две пръчици в дясната набързо го запращат в стомаха, сякаш го хвърлят в торба, като най-напред духат, за да изстине“. Безпредметно е да се говори на китаец за хляб или сухар. Когато имат жито, те го ядат на питки, омесени със свинска мас и изпечени на пара[177].

През 1794 г. тези „хлебчета“ очароват Гинес и неговите спътници. Подобряват вкуса им с „малко масло“ и както казва той, доста бързо „се спасихме от принудителния глад, на който ни бяха подложили мандарините“[178]. Дали тук не става дума за избора на дадена цивилизация, за преобладаващ вкус или дори за хранително пристрастие, което е резултат от съзнателно предпочитание, един вид чувство на превъзходство? Отказът от оризовата култура би бил равносилен на понижаване в сан. Пиер Гуру казва, че „ хората в мусонна Азия предпочитат ориза пред кореноплодните и житните растения за каша“ или пред хляба. В наши дни японските селяни отглеждат ечемик, пшеница, овес и просо, но само между оризовите реколти, когато е задължително сухото растениевъдство. Единствено необходимостта ги принуждава да потребяват други житни храни, което „не им е по сърце“. Това обяснява защо в днешно време оризът прониква възможно най-дълбоко в азиатския Север, чак до 49° с.ш., в области, където други култури несъмнено биха били по-препоръчителни[179].

Целият Далечен изток, дори живеещите в Гоа европейци, е на оризов режим или на производните му. Манделсло констатира през 1639 г., че португалците от града, „откакто са свикнали с него“, вече предпочитат ориза пред хляба[180]. В Китай от ориз се прави вино, което „опива, колкото и най-доброто испанско вино“, „неговият цвят бие на кехлибарено“. Дали от подражание или поради ниските цени на ориза на Запад „на някои места в Европа“ [през XVIII в.] са се сетили „да правят от него много силна ракия, но във Франция тя е забранена, както и ракията от зърнени култури и меласа“[181].

И така: много ориз, малко месо или въобще без месо. В такъв случай лес-

но е да се досетим колко извънмерна е тиранията на ориза; промените на цената му засягат всичко, включително дневната надница на войниците, която се покачва и спада едновременно с нея, сякаш става дума за плаваща скала[182]. В Япония още повече: преди реформите и важните промени през XVII в. оризът играе ролята на пари. Поради обезценяването на парите цената на ориза на японския пазар се удесетворява през периода от 1642-1643 до 1714-1715[183].

Но популярността на ориза се дължи именно на втората реколта. И така, откога датира тя? Когато отец Де Лас Кортес през 1626 се възторгва от многобройните реколти в Кантонския край, тя вече отдавна е известна. От едно и също парче земя — отбелязва той — „за една година прибират три последователни реколти, две от ориз и една от пшеница; по 40-50 от всяко засято зърно поради умерената топлина, атмосферните условия, свръхпревъзходната почва — по-добра и по-плодородна, от която и да е друга в Испания и Мексико“[184]. Дори ако приемем скептично сведенията за 40-50 зърна от едно, както и за третата житна реколта, все пак остава впечатлението за невероятно изобилие. Що се отнася до датирането на този решителен поврат, то в началото на XI в. разновидностите на ранния ориз (достигащ зрелост през зимата и позволяващ двойната годишна реколта) започват да се внасят от Чампа (централните и южните части на Анам). Полека-лека нововъведението завладява една след друга южните провинции[185]. Още от XIII в. всичко си е на мястото. Тогава започва и големият демографски подем в Южен Китай.

Отговорностите на ориза

Успехът и предпочитанието към ориза поставят редица проблеми, както впрочем и житото, доминиращото растение в Европа. Свареният във вода ориз — един вид „каша“, — както и печеният във фурна хляб в Европа са „основни храни“, което означава, че цялата прехрана на огромна част от населението се основава на еднообразната употреба на тази храна, до която се прибягва всекидневно. Кулинарията е изкуството да се допълни, да се направи привлекателна основната храна. Следователно положението е аналогично. С тази разлика, че исторически сведения за Азия често липсват.

Успехът на ориза носи своите големи, многобройни и очевидни отговорности. Оризищата заемат твърде незначително пространство и това е първото важно обстоятелство. На второ място, твърде високата им производителност позволява изхранването на многочислено и с висока гъстота население. Ако може да се вярва на един прекалено оптимистичен историк, от десет или седем века насам всеки китаец разполага годишно с 300 кг ориз или други житни култури или 2000 калории всекидневно[186]. Дори ако най-вероятно тези данни са доста завишени и *непрекъснатостта* на въпросните блага е опровержима чрез недвусмислени признаци за глад и селски брожения[187], все пак на хората на ориза е била гарантирана известна продоволствена сигурност. Щяха ли иначе да оцелеят толкова многобройни? Все пак концентрацията на оризищата и на работната ръка в ниските райони логично води до известни „отклонения“, както би се изразил Пиер Гуру. Така например в Китай, за разлика от Ява или Филипините, планинският ориз си остава изключение поне до XVIII в., когато през 1734 г. някакъв пътешестве-

Отглеждане на ориз.
Оран с бивол, „за да се проправи път на водата и да просмуче тя земята“
(Cliché B. N.)

ник прекосява високите, почти безлюдни краища между Нинбо и Пекин[188]. Следователно всичко, което Европа е открила в своите планини — този действен капитал от хора, стада и динамичен живот, който е съумяла да оцени, — е пренебрегнато и дори отхвърлено от Далечния изток. Колко пропуснати ползи! Но как ли китайците биха използвали планините, след като нямат никакъв усет за експлоатация на горите и за скотовъдство, след като не потребяват нито мляко, нито сирене и съвсем малко месо, след като дори не са се опитали да приобщят планинското си население, там където го има! Или, ако перифразираме Пиер Гуру, все едно да си представим Юра или Савоя без стада, своеволно обезлесени, а активното население — струпано в равнините, по бреговете на реки и езера. За тази картина донякъде са отговорни оризищата — тяхното изобилие и създадените хранителни навици на китайското население.

Обяснение трябва да се търси в дългата и все още зле изяснена история. Независимо че напояването не е толкова древно, колкото претендира китайската традиция, то е било въведено масово през IV и III в. преди нашата ера едновременно с установяването на правителствена политика на масирано разработване на необработваемата земя и за развитие на по-научно земеделие[189]. Тъкмо тогава, обръщайки се към напоителните съоръжения и интензивното отглеждане на житни култури, в епохата на династията Хан, Китай оформя класическия образ на своята история. Но този образ, създаден най-рано през епохата на Перикъл, ако се обърнем към западната хронология, не изглежда напълно завършен преди триумфа на ранния ориз от юг,

което ни отвежда към XI — XII в., епохата на нашите Кръстоносни походи. Следователно съвсем неотдавна, от гледна точка на мъчително бавния ритъм на цивилизациите, се появява и придобива очертания класическият Китай, след продължителна аграрна революция, която разчупва и обновява неговите структури и безспорно представлява най-същественото явление на човешката история в Далечния изток.

Подобно развитие е чуждо на Европа, където доста преди Омировите творби съществува земеделската цивилизация на средиземноморските страни с нейното жито, маслини, грозде и скотовъдство, където пасторалният живот се разгръща все по-високо и по-високо в планините, та чак до приземието на равнините. Телемах си спомня, че е живял сред нечистоплътни, хранещи се с жълъди планинци от Пелопонес[190]. Селският живот в Европа се опира едновременно на земеделие и на скотовъдство, на „нивите и пасищата", които доставят както необходимите за пшеницата торове, така и широко използваната животинска енергия и съществена част от прехраната. Затова пък един хектар обработваема земя в Европа, с възприетата ротация на културите, изхранва много по-малко хора, отколкото в Китай.

В оризовъдния Юг заетият с отглеждането му китаец не се е провалил в завладяването на планините, той просто не го е започнал. Прокудил напълно (или почти) домашните животни и затръшнал порти пред окаяните планинци, отглеждащи ориз на сухо, той преуспява, но е принуден да упражнява всички занаяти — да тегли ралото, да влачи корабите с въже или да ги вдига, за да минат от един воден участък в друг, да пренася дървета, да тича по пътищата, за да разнася вести и послания. Сведени до точно необходимия брой, биволите от оризищата едва се справят, няма нито коне, нито мулета или камили както на Севера, но Северът вече не е оризов Китай. В крайна сметка Югът представлява триумф на едно затворено в себе си селячество. Отглеждането на ориз е насочено най-вече не навън, към нови земи, а към отрано изникналите градове. Оттам идват отпадъците, човешките екскременти и уличната кал, които наторяват оризищата. Те са причина и за непрестанното сновене на селяни, идващи в града да съберат ценния тор, за който „плащат със зеленчуци, оцет или с пари"[191]. Те разнасят и нетърпимата смрад, която се носи над селските ниви. Тази симбиоза между село и град е по-силна, отколкото на Запад, което не е маловажно. Оризът не е отговорен за това, но заслугата е негова.

Когато през XVIII в. настъпва големят демографски бум, започва обработването на хълмовете и на някои планински склонове и революционното разпространение на царевицата и на сладкия картоф, донесени два века преди това от Америка. Защото, колкото и да е важен, оризът не изключва и други култури. В Китай, но също така и в Япония, а и в Индия.

Япония при династията Токугава (1600 — 1868), макар че е изцяло или почти затворена за външна търговия (от 1638), бележи значително развитие на икономиката и на населението: 30 милиона жители, от които само в столицата Едо (Токио) през 1700 г. жителите са един милион. Подобен напредък е възможен благодарение на постоянно увеличение на земеделското производство, което трябва да издържа тези 30 милиона върху тясната ивица земя, която „в Европа би изхранила само 5 — 10 милиона души"[192]. Първоначално се започва с бавно увеличаване на производството на ориз чрез

подобряване на семето за посев, мрежите за напояване и отвеждане на водите, ръчния инструментариум на селяните (особено изобретяването на *senbakoki* — огромен дървен гребен за ронене на ориза)[193], спомага и търговията с торове, по-богати и по-изобилни от човешките изпражнения: например изсушени сардини, кюспе от рапица, соя или памук. Тези торове представляват от 30 до 50% от производствените разходи[194]. От друга страна нарастващата търговия със земеделски произведения създава широка мрежа за търговия с ориз, както и търговци прекупвачи, води до подем на допълнителните култури — памук, рапица, коноп, тютюн, зеленчуци, черници, захарна тръстика, сусам, пшеница... Най-важни са памукът и рапицата: рапицата се свързва с отглеждането на ориз, а памукът — с житото. Тези култури увеличават брутния доход от земеделието, но изискват двойно и тройно повече тор, отколкото оризищата, както и два пъти повече работна ръка. На „полето", извън оризището, трисменният годишен режим често обединява ечемик с елда и ряпа. Докато оризът е обвързан с много високи задължения в натура (50 — 60 % от реколтата се дава на господаря), тези нови култури откриват възможност задълженията да бъдат изплащани в пари, те свързват земеделския свят с модерната икономика, което обяснява появата ако не на богати, то поне на заможни селяни, чиято собственост обаче остава и ще остане дребна[195]. Такива са доказателствата, ако са необходими, че оризът също е сложен герой, чиито черти ние, западните историци, едва сега започваме да откриваме.

Както съществуват два Китая, така има и две Индии: оризът обхваща полуостровна Индия, допира се до Долен Инд, покрива широката делта и полето по долното течение на Ганг, но оставя и огромна площ на пшеницата или по-скоро на просото, което се задоволява с по-неплодородни земи. Според последните изследвания на индийски историци започналият още през делхийската империя огромен подем на земеделието разширява дейностите по усвояването на нови орни земи и по напояването, разнообразява производството, поощрява отглеждането на индустриални култури като индигото, захарната тръстика, памука, черницата заради копринената буба[196]. През XVII в. градовете бележат голям демографски растеж. Както в Япония, наред с производството нараства и търговията на далечни разстояния, особено с ориз и пшеница — по суша, по море, по плавателните реки. Но за разлика от Япония, изглежда, не съществува технически напредък в земеделието. Животните — волове и биволи — играят значителна роля като впрегатен и товарен добитък, но изсушените им изпражнения се употребяват за отопление, а не за наторяване. По религиозни съображения, обратно на китайския пример, човешки изпражнения не се използват, но преди всичко, както е известно, огромните стада не се докосват за продоволствие — като изключим млякото и прясното масло, които са в малки количества поради лошото състояние на добитъка.

В крайна сметка оризът и другите зърнени култури не осигуряват задоволително живота на огромна част от подконтинента. Както в Япония[197], така и в Индия демографският взрив през XVIII в. води до драматичен глад. Очевидно оризът не е единственият виновник за това, защото има и други причини за някогашната и за днешната свръхнаселеност в Индия и на други места. Той само я допуска.

ЦАРЕВИЦАТА

С този вълнуващ герой ще приключим изследването на доминиращите растения, в което, като размислихме, се отказахме да включим маниоката, която в Америка е служила за основна храна само на примитивни и посредствени култури. Докато царевицата неизменно поддържа разцвета на цивилизациите и полуцивилизациите на инките, маите и ацтеките, които са нейни действителни създания. Освен това впоследствие тя по своему се налага в световен мащаб.

Най-после ясен произход

В нейния случай всичко е просто, включително и произходът. Ерудитите от XVIII в. чели съмнителни източници и коментари и решили, че царевицата също е дошла от Далечния изток, както и от Америка, където европейците я открили още при първото пътешествие на Колумб[198]. Абсолютно сигурно е, че първото твърдение е невярно: именно от Америка царевицата тръгва да завладява Азия и Африка, където някои останки, като например скулптурите йоруба, също могат да ни заблудят. В тази област археологията трябваше да има и каза последната си дума. Вярно е, че кочанът на царевицата няма как да се запази в древните пластове, но не е така с прашеца ѝ, който може се вкамени. Вкаменен прашец е бил намерен при дълбоко сондиране около Мексико. Някога градът е бил разположен на брега на лагуна, която е пресъхнала, след това се е натрупал нанос и са последвали значителни слягания. В бившите блатисти почви на града са направени многобройни сондажи и на 50 — 60 м дълбочина, което съответства на хилядолетия назад във времето, са открити зрънца царевичен прашец. Част от прашеца е от култивирания съвременен вид, а друга — от диворастяща царевица — има и от двата вида.

Неотдавнашни разкопки в долината Токихан, на 200 км на юг от Мексико, хвърлиха нова светлина върху проблема. Поради сухия климат този район, който всяка зима се превръща в огромна пустиня, е съхранил дори древни царевични зърна, кочани (от които е останала само сърцевината) и сдъвкани листа. Растения, хора и останки от човешка дейност са открити в близост до местата, където изблицват подземни води. Пещерните жилища доставят на изследователите значителен материал и като по чудо — цялата история на царевицата.

„В най-древните пластове се вижда как съвременната царевица полекалека изчезва. [...] . В най-стария отпреди седем-осем хиляди години се среща само примитивна царевица и всичко говори, че тя още не е била култивирана. Диворастящата царевица е дребно растение. [...]. Зрелият кочан е дълъг само два-три сантиметра и има едва петдесетина зърна, разположени в лоното на меки прилистници. Той е с много крехка сърцевина, а листата, които го обгръщат, не образуват здрава обвивка, така че зърната лесно се разпиляват."[199] По този начин диворастящата царевица успява да осигури оцеляването си, за разлика от култивираната, чиито зърна са пленници на листата, които не се разтварят при узряване. Намесата на човека е наложителна.

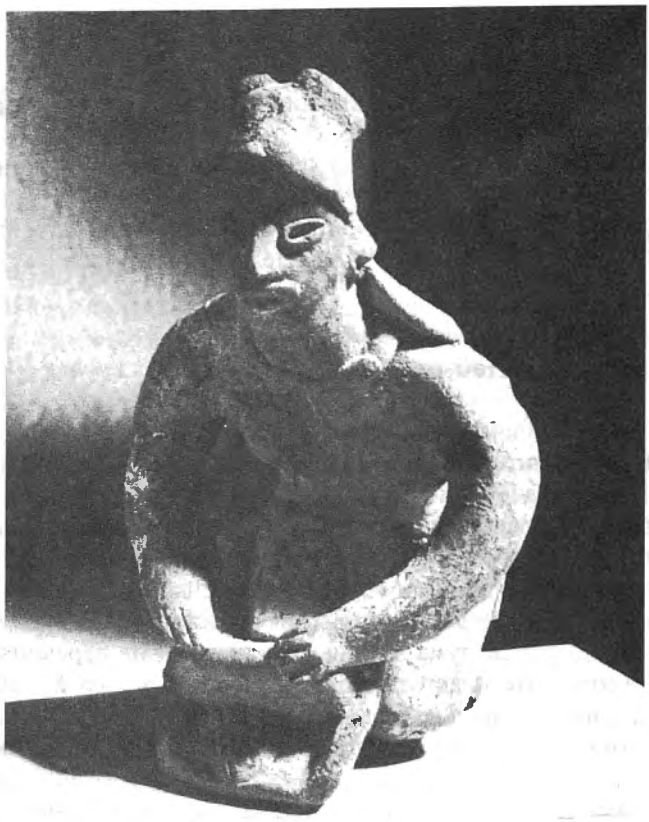

Жена мели царевица. Мексиканско изкуство, Антропологичен музей в Гуадалахара (Cliché Giraudon)

Естествено, загадката не е напълно разбулена. Защо е изчезнала диворастящата царевица? За това можем да виним пренесените от европейците стада и по-специално козите. После, коя страна е прародината на диворастящата царевица? Прието е, че това е американският континент, но са необходими разисквания, за да се определи коя точно от страните в Новия свят е безспорна родина на така сполучливо облагородената от човека култура. Довчера представяха кандидатурите на Парагвай, Перу, Гватемала. Наскоро Мексико изпревари и трите. Но и в археологията съществуват изненади и висящи въпроси. Изглежда, проблемите ще останат без окончателен отговор, защото специалистите не престават да спорят и да мечтаят за поне още един център на разпространение на дивата царевица, някъде в Горна Азия, люлката на почти всички житни култури в света, или в Бирма.

Царевицата и американските цивилизации

Във всеки случай още през XV в., когато цивилизациите на инките и ацтеките са окончателно изградени, царевицата отдавна вече съществува в американското пространство заедно с маниоката, например в източната част на Южна Америка; тя се среща и самостоятелно или като отглеждана на сухо култура, или върху напоявани тераси в Перу и по бреговете на мексиканските езера. Що се отнася до сухото отглеждане, онова, което разказахме за *ladang* и за *ray* по отношение на ориза, ни позволява да бъдем кратки. Достатъчно е да видим огромните огньове от запалени храсти и безкрайните кълба дим на мексиканското плато Анахуак, където самолетите (те летят на 600 — 1000 м единствено над тези високи земи) рязко пропадат поради причинените от горещия въздух въздушни ями, за да си представим как всяка година се е извършвала ротация на царевицата върху сухи, горски или обрасли с храсталаци терени. Този режим се нарича *milpa*. През 1697 г. Джемели Карери го е наблюдавал в планините близо до Куернавака, на няколко крачки от Мексико: „Там имаше само трева, толкова суха, че селяните я изгаряха, за да наторят почвата..."[200].

Интензивно отглеждане на царевица се среща по бреговете на мексиканските езера и е още по-зрелищно при терасовидното отглеждане в Перу. Слизайки от височината на езерото Титикака към долините на Андите, инките са открили подходящи земи за своето увеличаващо се население. Планината е била насечена на тераси, свързани помежду си със стълби и най-вече напоявани чрез система от канали. Сами по себе си документалните изображения на тази дейност са достатъчно красноречиви: ето ги мъжете с копачки и жените, които засяват зърната; ето го и бързо узрялото зърно, което трябва да се брани от птиците — Бог знае дали са били толкова много! — и от някакво животно, без съмнение лама, която схрусква кочан. На друга рисунка виждаме жътвата... Хората отскубват кочаните и стеблата (последните са ценна храна заради съдържанието на захар). От съществено значение е да съпоставим наивните изображения от Пома де Аяла със снимките, направени в Горно Перу през 1959. Отново ще се появи същият селянин, който със силно движение врязва огромна копачка в земята така, че хвърчат буци пръст, а в това време същата като древната селянка посява зърното. През XVII в. Кореал вижда във Флорида как индианци правят пожарища и два пъти в годината — през март и юли — си служат със „заострени колове", за да засеят зърната[201].

Царевицата действително е чудодейно растение: то се оформя бързо и зърната му дори още преди узряването са годни за ядене[202]. Всяко посято зърно в сухите райони на колониално Мексико дава по 70-80 нови; в Мичоакан добивът на 150 от 1 се счита за слаб. Казват, че от плодородните земи близо до Куерато се получавали рекордни добиви от 800 срещу едно засято зърно, но едва ли е за вярване. Пак в Мексико, в земите с топъл и умерен климат, успяват да получат по две реколти: едната *riego* (с напояване), а другата *temporal* — благодарение на валежите[203]. Представете си, през колониалната епоха е имало добиви, сходни с днешните, получени от малки ниви — между 5 и 6 квинтала от хектар. Добивът е лесен, защото царевицата

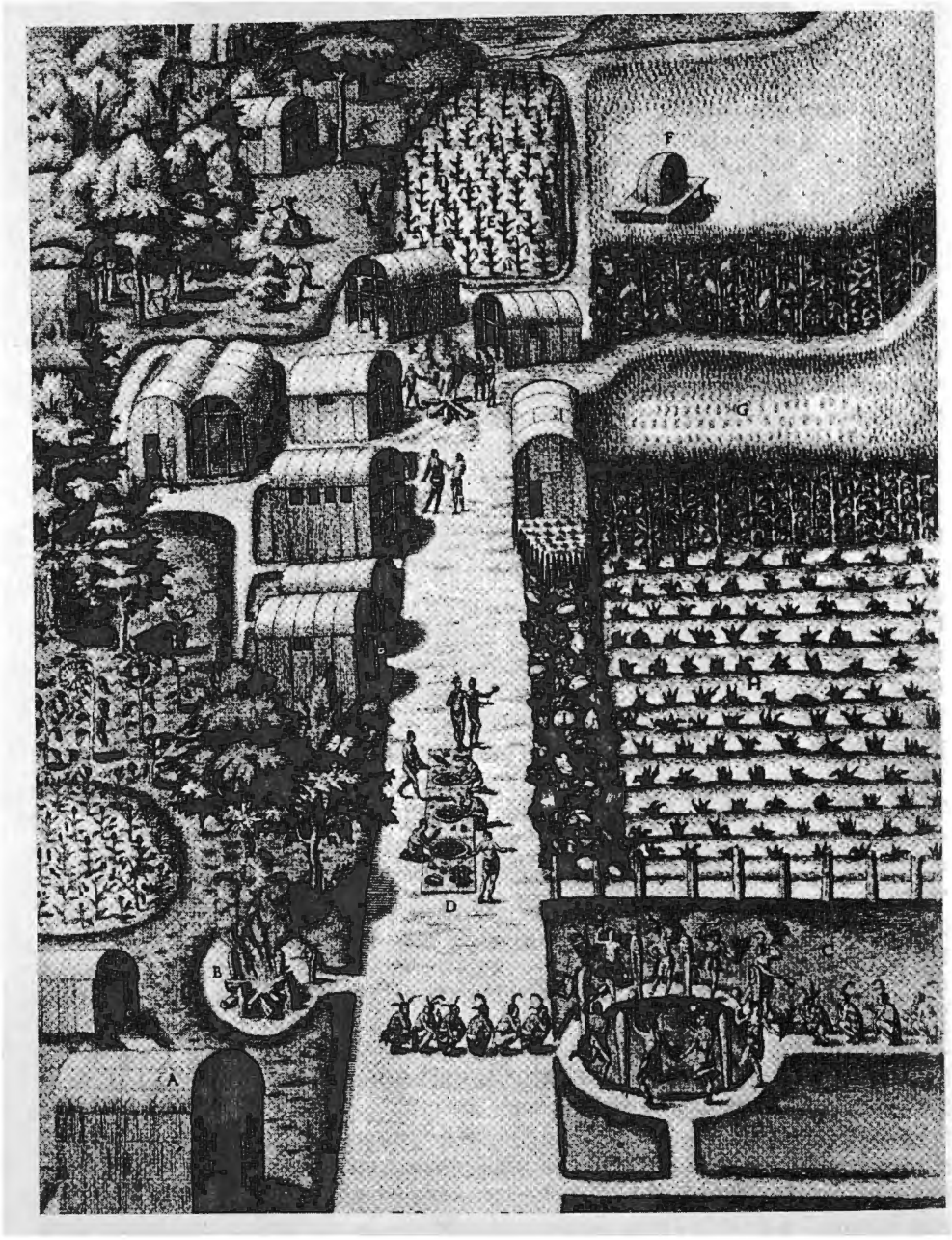

Индианска царевична плантация: индианският лагер Секота във Вирджиния. На границата с гората, с къщите, ловците, празниците, нивите с тютюн (E) и царевичните насаждения (H и G), в редки и отдалечени редове, според обясненията на Дьо Бри, поради изключителното значение на растението „с широки листи, досущ подобни на тръстиката". Théodore de Bry, Admiranda Narratio..., 1590, pl. XX (Cliché Giraudon)

никога не е изисквала прекомерни усилия. Един наблюдателен за тези неща археолог — Фернандо Маркес Миранда — неотдавна разкри най-добре преимуществата на селяните, отглеждащи предимно царевица: годишно са необходими петдесетина работни дни или един ден на всеки седем-осем в зависимост от сезона[204]. Това ги дарява със свободно време, премного свободно време. Царевицата от напояваните тераси в Андите или от езерните брегове по мексиканските плата води до (дали винаta е нейна или на компактните, насилнически поради своята пренаселеност общества) създаването на теократични и чрезмерно тиранични държави, в които огромната — подобна на египетската — строителна дейност се извършва благодарение на дългите промеждутъци между полските работи. Без царевицата нямаше да ги има гигантските пирамиди на маите и ацтеките, нито циклопските крепостни стени на Куско или внушителното великолепие на Мачу Пикчу. За да бъдат съградени те, в крайна сметка е било достатъчно царевицата да се отглежда сама или почти сама.

Проблемът е тъкмо в това: от една страна, сме изправени пред истинско чудо, а от друга — пред печална човешка участ и както винаги отново се питаме: кой е виновен ? Естествено — хората, но царевицата също.

Каква е наградата за непосилния труд? Царевичната питка — лошокачествен всекидневен хляб, сладкишите, които пекат на бавен огън в пръстени съдове, и жарените зърна, но нито едното, нито другото е достатъчна храна. Необходима е месна добавка, която неотстъпно липсва. В днешните индиански райони царевичният селяк все още твърде често е бедняк, особено в Андите. С какво се храни? С царевица, пак с царевица и със сушени картофи (известно е, че нашите картофи имат перуански произход). Готвенето се извършва на открито върху каменно огнище; единственото помещение в ниската колиба се споделя от животни и хора; неизменните облекла са изтъкани по примитивен начин от вълна на лама. Единствената подкрепа: дъвченето на листа от кока, което притъпява глада, жаждата, студа, умората. Бягството: пиенето на бира от покълнала (или сдъвкана) царевица — chicha, която испанците откриват в Антилите и чието название разпространяват из цяла индианска Америка; а също и силната перуанска бира, наречена sora. Благоразумните власти напразно се опитват да забранят спиртните напитки. Печалното и изнурено население устройва пиянски сцени, сякаш изскочили от картините на Гоя[205].

Големият недостатък на царевицата е, че не вирее къде да е. В Андите тя спира до средата на планинските склонове поради студа. Другаде обхваща тесни участъци. Затова на всяка цена зърното трябва да бъде пренесено. И до днес изпълненото с драматизъм високопланинско пастирство на индианците юра, на юг от Потоси, ги отвежда от нечовешките 4000 метра височина към зоните на царевицата. Подарените им сякаш от провидението солници, които те разработват като каменни кариери, им доставят разменната монета. Всяка година през март те тръгват на тримесечно пътешествие в търсене на царевица, кока, алкохол; мъже, жени и деца са на крак, а чувалите със сол ограждат биваците им като укрепления. Дребен, нищожен пример за това как открай време та до наши дни се извършва движението на царевицата и царевичното брашно[206].

През XIX в. Александър Хумболт[207] в Нова Испания и Огюст дьо Сент Илер[208] в Бразилия наблюдават пътищата на мулетарите — с техните спир-

ки, *ranchos*, заслони и задължителни преходи. Всичко зависи от тях, дори мините още от първата копка. Впрочем кой печели повече: миньорите, които копаят сребро, златотърсачите или търговците на продоволствие? Щом по тези пътища се появи спирка, последствията тутакси засягат творящата се в движение Голяма история. В началото на XVII в. свидетелство за това ни дава главнокомандващият пристанище Панама Родриго Виверо, съобщавайки, че там се събира идващото от Арика през Калао сребро от мините в Потоси. След това ценният товар пресича провлака с мулетарски кервани, а после с лодки по река Шагрес достига Порто Бело на Карибско море. Само че мулетарите и лодкарите трябва да се хранят: иначе няма транспорт. Обаче Панама живее само от царевицата, която се внася било от Никарагуа, било от Калдера (Чили). През 1626 — безплодна година — единствено изпратеният от Перу кораб, натоварен с 2000 — 3000 *fanegas* царевица (или 100-150 тона), спасява положението и позволява белият метал да бъде прехвърлен през възвишенията на провлака[209].

ХРАНИТЕЛНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ НА XVIII ВЕК

Културните растения не престават да пътуват и да преобразуват живота на хората. Това придвижване трае векове, а понякога дори хилядолетия. След откриването на Америка обаче посоките се умножават и движението се ускорява. Растенията от Стария свят завладяват Новия и обратно: онези от Новия свят завземат Стария: от едната страна оризът, пшеницата, захарната тръстика, кафееният храст... а от другата — царевицата, картофът, бобът, доматът[210], маниоката, тютюнът...

Проникването навсякъде се сблъсква с враждебността на местните култури и с традициите на хранене: в Европа решават, че картофът е неприятна и трудносмилаема храна; на царевицата и до днес в предания на ориза Югоизточен Китай се гледа с презрение. Обаче въпреки първоначалното отвращение и бавното навлизане на нововъведенията в крайна сметка всички тези растения се разпространяват и налагат. В Европа, пък и другаде, най-напред бедните потребители им отварят врата; впоследствие демографският прираст ги прави властна необходимост. Всъщност нали ако населението на света се увеличава, то *отчасти* се увеличава и поради нарастването на земеделското производство, което новите култури правят възможно.

Царевицата извън пределите на Америка

Каквито и аргументи да се изтъкват, малко вероятно е царевицата да се е измъкнала от американския си затвор преди пътешествието на Колумб, който донася зърна още при първото си завръщане през 1493. Също така е малко вероятно тя да има африкански произход. Позоваването при споровете за произхода ѝ на многобройните наименования, които царевицата е получила по целия свят, съвсем не е убедително, защото тя е била окичвана с всевъзможни и невъобразими имена в зависимост от района и епохата. В Лотарингия тя е *родоско жито*; в Пиренеите — *испанско жито*; в Байон — *индийско жито*; в Тоскана — *сирийска doura*; на други места в Италия често я на-

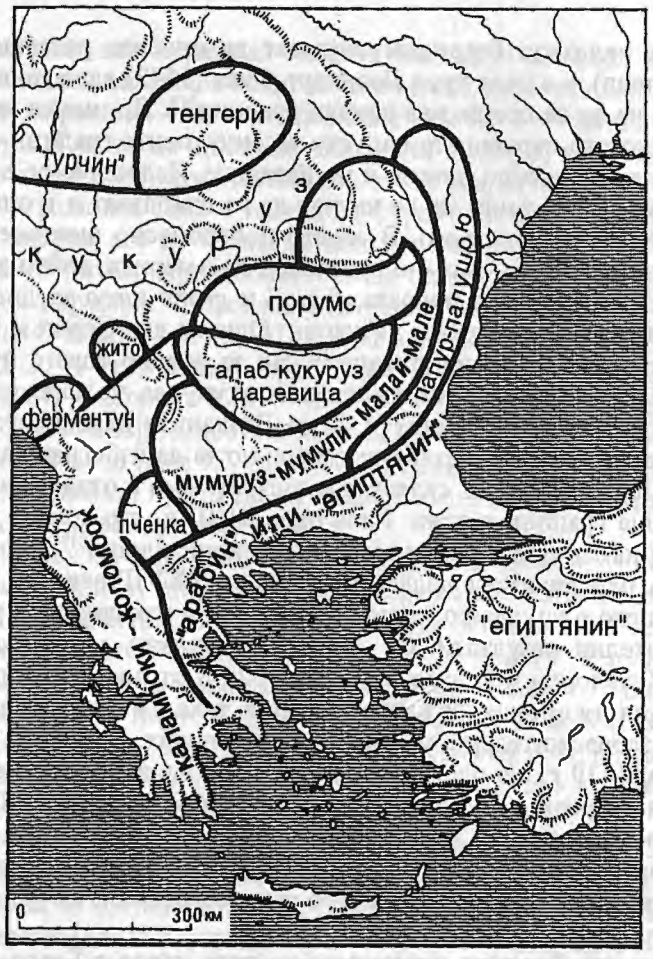

17. НАЗВАНИЯТА НА ЦАРЕВИЦАТА НА БАЛКАНИТЕ.
De Traian Stoianovitch, in: Annales E.S.C., 1966, p. 1031

ричат *grano turco — турско зърно*; в Германия и Холандия — *турско жито*; в Русия — *кукуруз*, което е и самото турско наименование; но в Турция я наричат също *румско (християнско) жито*; във Франш-Конте — *тюрки*. В долината на Гарона и Лораге името ѝ се променя по още по-непредвидим начин. Всъщност тя се появява по пазарите в Кастелнодари през 1637 и в Тулуза през 1639 под името *испанско просо*, а силно разпространеното в тази област просо приема тогава в ценоразписите името *френско просо*; после започват да означават двете култури с имената *едро просо* и *дребно просо* и така до момента, когато царевицата измества отглеждането на просо, узурпира името му и към 1655 г. става просто *просо*. И това продължава повече от век, чак до революцията, когато наименованието царевица най-сетне влиза в номенклатурата на ценоразписите[211].

След откриването на Америка можем да проследим *en gros* придвижването на царевицата в Европа и извън нея. Нейната кариера е много бавна, едва през XVIII в. тя спечелва повсеместен успех.

Всъщност великите ботаници започват да описват растението още от 1536 (Жан Рюел), а в своя труд Леонхарт Фукс (1542) дава точно описание, като добавя, че то се среща във всички градини[212]. Но ние се интересуваме от момента, когато царевицата напуска зеленчуковите градини — опитното поле — и се настанява по нивите и по пазарите. Наложило се е селяните да свикнат с новото растение, да се научат да го използват и в още по-голяма степен — да се хранят с него. В своето победоносно шествие царевицата често е свързвана с боба — също пришълец от Америка, който дава възможност за възстановяване на почвата: *fagioli* и *grano turco* заедно завладяват Италия. В своето произведение „Vivarais" Оливие дьо Сер към 1590 г. отразява едновременното им пристигане[213]. Но за всичко това е нужно време, много време. През 1700 г. някакъв агроном се учудва, че царевицата толкова рядко се отглежда във Франция[214]. И на Балканите царевицата се появява под десетина (най-малко) различни имена, но за да избегнат данъците и задълженията към господаря, селяните я засяват само в отдалечените от оживените пътища градини и земи. Едва през XVIII в., т.е. двеста години след откриването на Америка, ще завладява обширни площи[215]. Всъщност, най-общо казано, царевицата се налага в Европа през XVIII век.

Изоставането е учудващо, защото са известни изключения, ранно развитие и удивителни резултати. От Андалусия, където се появява още през 1500 г., от Каталония и Португалия към 1520 и от достигнатата по същото време Галиция тя преминава както в Италия, така и в Югозападна Франция.

Особено забележителен е успехът ѝ във Венеция. Вероятно тя е проникнала там към 1539 г., но около края на века и в началото на следващия отглеждането на царевицата е повсеместно из целия континент. Тя се развива още по-рано в Полезиния, тясна област в близост до Венеция, където през XVI в. са инвестирани огромни капитали и върху обширни полета се изпитват нови зърнени култури: там бързото разпространение на *grano turco* през 1554 е напълно естествено[216].

В Югозападна Франция царевицата достига първо в Беарн. През 1523 в района на Байон и към 1563 в полята на Наваренкс[217] тя се използва като зелен фураж; скоро ще навлезе и в храненето на хората. Несъмнено упадъкът на сърпицата също допринася за успеха ѝ в Тулузкия край[218].

В долината на Гарона, както във Венеция и въобще навсякъде, където се сее, тя е възприемана предимно от бедните селяни и граждани, които с неудоволствие се отказват от хляба заради царевичните питки. През 1698 г. за Беарн се казва следното: „*Milloc* (разбирайте царевицата) е вид жито, дошло от Индия, с което народът се храни."[219] Според руския консул в Лисабон тя е „основната храна на простолюдието в Португалия"[220]. В Бургундия „селяните се хранят с *gaudes* — препечено на фурна царевично брашно, и го изнасят към Дижон"[221]. Но никъде царевицата не прониква сред заможните класи, които без съмнение я възприемат досущ както онзи пътешественик от XX в. в Черна гора, който се изправил пред „ширналите се навред тежки царевични кълба [...] чийто примамлив златист плод гали окото, но отвращава стомаха"[222].

Царевицата има необорим аргумент в своя защита: високата производителност. Въпреки риска (прекомерната употреба на царевица като храна предизвиква пелагра), не слага ли тъкмо тя край на периодично връхлита-

щия дотогава глад във Венеция? Нашата южняшка *millasse*, италианската *polenta*, румънската *мамалига* също са навлезли в храненето на масите, които — нека не забравяме — от опит познават още по-противни храни по време на оскъдица. Гладът не признава забранени храни. И нещо повече, храна за хората, но и за животните, царевицата заема угарната земя, с което прави „революция", сравнима само с успеха на фуражните растения върху същата тази угар. И накрая, все по-нарастващият дял на щедро даващата плод зърнена култура увеличава производството на пшеница *за търговия*. Селянинът се храни с царевица, а продава житото си, чиято цена е почти двойна. Факт е, че във Венеция през XVIII в. благодарение на царевицата износът съставлява 15-20 % от зърнената продукция — количества, сравними с изнесените от Англия в периода 1745 — 1755[223]. По това време Франция потребява почти всичкото зърно, което произвежда, без 1-2 %. Но ето че в Лораге „през XVII и най-вече през XVIII в. царевицата, осигурявайки най-съществената част от селската прехрана, открива възможност пшеницата да се използва като култура за едра търговия"[224].

В Конго внесената в началото на XVI в. от Америка чрез португалците царевица, която наричат *Masa ma Mputa* (португалски клас), също не е била приета с отворени обятия. През 1597 Пигафета твърди, че тя се цени доста по-малко от останалите зърнени храни и с нея се хранят не хората, а прасетата[225]. Такива са първите реакции. Полека-лека на север от Конго, в Бенин, в областта на племето йоруба, царевицата заема първо място между полезните растения. Доказателство за безспорния ѝ триумф е, че в наши дни я откриваме като героиня в цикъл от легенди — поредното потвърждение, че храненето не е елемент само от материалния живот[226].

Достигането ѝ до Европа и до Африка е сравнително лесно. Проникването в Индия, Бирма, Япония и Китай е равносилно на подвиг със съвършено други измерения. В Китай тя пристига рано, още през първата половина на XIV в., едновременно по континентален път, през границата с Бирма — където се настанява в Юнан, и по море — във Фукиен, чиито пристанища са в постоянна връзка с Ямайка и Филипините. Впрочем през същите пристанища (с посредничеството било на португалците, било на китайските търговци, които поддържат отношения с Молукските острови) проникват фъстъкът (още в началото на XVI в.), а по-късно и сладкият картоф. Въпреки това до 1762 отглеждането на царевица има слабо значение, ограничено в Юнан и в няколко района на Съчуан и Фукиен. В действителност тя се налага едва когато бързото нарастване на населението през XVIII в. превръща в необходимост усвояването на нови земи по хълмовете и планините, извън запазените за оризищата равнини. И тук по същия начин населението се отказва от предпочитаната си храна не от вкусови съображения, а по необходимост. Тогава царевицата завладява целия Север и дори минава отвъд по посока към Корея. Тя е допълнение към просото и соргото — традиционните храни на Севера — и това подкрепление възстановява демографското равновесие между Северен и много по-населения от него Южен Китай[227]. Япония също приема царевицата заедно с много други новодошли растения, повечето от тях с китайско посредничество.

Картофът — още по-важен

Картофът вирее в американските Анди още от второто хилядолетие пр. Хр. при немислими за царевицата надморски височини. Той е спасителен запас и обикновено го изсушават, за да трае по-дълго[228].

Разпространението му в Стария свят не прилича особено на разпространението на царевицата: то е бавно досущ и дори повече от нейното, но не се превръща в универсално: Китай, Япония, Индия и мюсюлманските страни въобще не го приемат. Успехът му е предимно на американска територия — той действително присъства навсякъде в Новия свят — и най-вече в Европа. Икономистът Вилхелм Рохер[229] (1817-1894) дори твърди малко прибързано, че картофът е *причината* за нарастване на европейското население. Да речем, че е просто една от причините и да отделим нюансите. Демографският прираст в Европа съществува, преди отглеждането на новата култура да почне да оказва влияние; тъй като през 1764 някакъв съветник на полския крал казва: „Бих желал да въведа [в нашата страна] отглеждането на картофа, което е почти непознато“[230]; а през 1790 около Санкт Петербург единст-

Инките садят и вадят картофи. Инструментите им:

вено немските заселници го отглеждат[231]. Обаче населението в Русия, като в Полша и другаде, нараства още преди тези късни дати.

Разпространението на новата култура е много бавно, но нали такова е почти всеобщото правило? Още през 1539 испанците се запознават с нея в Перу; нещо повече — испанските търговци дори снабдяват с изсушени картофи индианците от мините в Потоси, но новото растение прекосява без незабавни последствия Иберийския полуостров. В Италия, която е по-наблюдателна към подобни култури от Испания, вероятно защото е по-населена, картофът много по-рано събужда интерес, подтиква към опити и е кръстен с първото — *tartuffoli*, измежду многото си други имена: *turma de tierra, papa, patata* в Испания; *batata* и *batateira* в Португалия; *patata, tartuffo, tartuffola* в Италия; *cartufle, truffe, patate, pomme de terre* във Франция; *potato of America* в Англия; *irish Potato* в Съединените щати; *kartoffel* в Германия; *Eradtapfel* около Виена — не се спирам на славянските, унгарските, китайските, японските и т.н. названия[232]. През 1600 г. Оливие дьо Сер обръща особено внимание на картофа и точно описва отглеждането му. През 1601 г. Карол Клузий прави първото му ботаническо описание в момент, когато по собствените му думи, той вече е превзел повечето градини в Германия. По вече утвърдилата се традиция към 1588 благодарение на Уолтър Райли картофът достига Англия, и то в годината на Непобедимата армада. Готов съм да се обзаложа,

дълбачка и копачка. Перуански кодекс от XVI в. (Фототека А. Колен)

че това прозаично събитие е имало повече последствия, отколкото сблъсъка на неприятелските флотилии във водите на Ламанш и Северно море!

Картофът печели окончателно играта в Европа едва в края на XVIII, дори през XIX век. Но както и царевицата, тук-там той има и по-ранни успехи. Във Франция, която в случая особено закъснява, ранно развитие се наблюдава само в Дофине; в Елзас, където картофът завладява полята през 1660[233]; после в Лотарингия, където прониква към 1680, но през 1760 все още е оспорван и критикуван, докато едва през 1787 г. става „основна и здравословна храна" на селското население[234]. Още преди това, през първата половина на XVII в., го срещаме в Ирландия, където през XVIII в. заедно с малко млечни продукти става почти единствена храна за селяните, така че бележи успех, последван обаче от знаменателен провал[235]. В Англия той също прогресира, но там дълго време го отглеждат повече за износ[236], отколкото за вътрешно потребление. Адам Смит окайва презрението на англичаните към този съестен продукт, който в Ирландия е доказал диетичните си качества[237].

Новата култура се ползва с категоричен успех в Швейцария, Швеция и Германия. Именно в Прусия военнопленникът по време на Седемгодишната война Пармантие (1737-1813) „открива" картофа[238]. При все това през 1781 в земите по поречието на Елба нито един лакей или слуга не се съгласяват да бъдат хранени с *tartoffeln*. *„Lieber gehn sie ausser Dienst"* — по-скоро биха си сменили господаря[239]...

Всъщност навсякъде, където се разпространява и предлага грудките си като конкуренция на хляба, тази култура среща съпротива. Злословят, че употребата му разпространява проказа. Твърдят, че причинява образуване на газове, което приема дори „Енциклопедията" от 1765 г., като добавя: „А какви газове изпускат мощните органи на селяните и работниците!" Следователно не бива да се учудваме, че в страните, където се е наложил бързо и повсеместно, победата му се дължи на повече или по-малко драматични трудности... Заплахата от глада например в Ирландия, защото едно и също парче земя, което дава пшеница за един човек, може да нахрани изобилно двама с картофи[240]. И най-вече — заплахата от войните, които опустошават нивите със зърно. Земеделците обичат картофа, „защото той никога не е потърпевш [...] от опустошенията на войната" — обяснява някакъв документ за Елзас; армията може да лагерува в полето цяло лято, без да повреди есенната реколта[241]. И наистина, сякаш всяка война стимулира отглеждането на картофи: в Елзас през втората половина на XVII в., във Фландрия по време на войната на Аугсбургската лига (1688-1697), после войната за Испанското наследство и накрая войната за Австрийското наследство, която съвпада със зърнената криза през 1740; в Германия по време на Седемгодишната война и най-вече войната за Баварското наследство (1778-1779), която нарекли „войната на картофа"[242]. И последното предимство: в някои райони вторите реколти се изплъзват от десятъка и именно чрез съдебните процеси, които собствениците повеждат, можем с голяма точност да проследим ранното разпространение на картофа в Южна Холандия през 1680 и в Обединените провинции от около 1730 г. нататък.

В същите фламандски области К. Ванденбрук по косвен път изчислява преломното покачване на потреблението на картофи чрез намаленото потребление на житни култури, което първото води след себе си. То намалява

от 0,816 кг дневно на човек през 1693 на 0,758 кг през 1710; 0,680 кг през 1740; 0,476 кг през 1781 и 0,475 кг през 1791. Този спад на консумацията означава, че във Фландрия картофът е заместил до 40 % използването на зърнени храни. Потвърждение на подобно съждение е и обстоятелството, че във враждебно настроената като цяло към картофа Франция през XVIII в. пшеничената дажба по-скоро се увеличава, а не намалява[243]. Преломът в отглеждането на картофената култура там, както и в много други части на Европа, настъпва едва през XIX век.

Всъщност този прелом е част от по-пространна промяна, която изпраща от градините към полята голям брой зеленчуци и бобови култури. Този преходен процес в Англия не е убягнал от вниманието на Адам Смит: „Картофите [...], ряпата, морковите и зелето — пише той през 1776, — все зеленчуци, които преди се обработваха с лизгар, сега се орат с рало. Така всички градински продукти поевтиняха.“[244] Трийсетина години по-късно някакъв французин в Лондон разказва за изобилието от местни зеленчуци, които „се предлагат в цялата им природна непосредственост, както сеното на конете...“[245]

Трудността да се храниш с хляба на другите

За да се убедим, че през XVIII в. Европа успява да осъществи същинска революция в храненето си (независимо че са потребни цели два века, за да я довърши), достатъчно е най-общо да проследим какви остри конфликти се развихрят при срещата между две съперничещи си храни всеки път, когато човек попада в чужда среда, извън традициите си и е лишен от привичната си храна, подчинен е на другостта. В това отношение европейците ни предоставят най-добрите, повтарящи се, настойчиви, но всеки път знаменателни примери, разкриващи тези трудни за пресичане граници в храненето. Несъмнено в отворените за тяхното любопитство и експлоатация страни те никога не се отказват от навиците си: виното, алкохолът, месото и шунката, доставени дори червясали от Европа в Индия, са с цената на златото... Те правят всичко възможно, за да си набавят хляб. Верни до гроб! В Китай Джемели Карери си доставял жито и си поръчвал да му направят сухар, а също питки, „когато липсва сухар, защото задушеният на сухо ориз, който в този край готвят без каквито и да било подправки, въобще не е подходящ за моя стомах...“[246]. В Панамския провлак, където не расте пшеница, докарват брашно от Европа, „то никак не е евтино“, така че хлябът е лукс. „Намира се само при живеещите в градовете европейци и у богатите креоли, освен това го употребяват единствено когато пият шоколад или когато ядат карамелизирани сладка“. С всяко друго ястие ядат царевичен сладкиш, нещо като качамак, и дори питки от маниока, „подсладени с мед“...[247]

Естествено е, че когато през февруари 1697 неуморимият пътешественик Джемели Карери пристига в Акапулко, той не намира пшеничен хляб. Приятната изненада ще му бъде поднесена по-късно, на път за Мексико, на трапезата в Масатлан, където „намерихме [...] хубав хляб, което не е малко нещо в тези планини, където всички местни хора ядат само царевични питки...“[248] Ето подходящ случай да си припомним, че в Нова Испания върху напоявана или ненапоявана (*riego* или *secano*) земя се отглежда значително количество пшеница, предназначена за продажба в градовете. Идва ред на

събитие, което носи удовлетворение за нас, историците: във вторник, 12 март 1679 г., в Мексико Карери става свидетел на размирици. „Този ден имаше нещо като бунт; простолюдието се събра под прозорците на вицекраля да иска хляб..." Веднага взимат мерки, за да попречат на хората да изгорят двореца „както по времето на граф Галоа през 1692..."[249] Това „простолюдие" от бели хора ли се състои? Ако приемем, че е така, можем набързо да заключим: бял хляб, бели хора. В Америка това се подразбира. Но ако става дума за метиси, индианци и чернокожи роби от града, можем да се обзаложим, че това, което те искат под двусмисленото название „хляб", всъщност е царевица...

А ОСТАНАЛИЯТ СВЯТ?

Като цяло, колкото и да са важни, *доминиращите* растения обсебват само малка част от света, тъкмо там, където е гъсто населен, а цивилизованието е завършило или е в процес на завършване. Впрочем изразът „доминиращи растения" не бива да ни заблуждава: когато бъдат възприемани масово от хората, те до такава степен се вграждат в начина им на живот, че го моделират и го заключват в понякога необратим избор, въпреки че и обратното е не по-малко вярно: тъкмо доминиращите цивилизации предприемат и правят възможно тяхното налагане. Пшеницата, оризът, царевицата и картофът като земеделски култури се видоизменят съобразно своите потребители. Предколумбова Америка познава пет-шест разновидности на картофа, научното земеделие ги е умножило на хиляда. Няма нищо общо между царевицата на примитивните култури и днешната *corn belt* в Съединените щати.

С една дума — онова, което смятаме за растително богатство, е в най-широк смисъл и културно богатство. Винаги когато успех от подобно естество се утвърди, за него посредничат и „техническите рамки" на обществото, извоювало този успех. Ако отказваме да присъдим на маниоката титлата „доминиращо растение", то не е защото касавата (брашно, получено от нарязани, измити и изсушени и настъргани маниокови корени) е по-долнокачествена храна. Тъкмо напротив, днес в много африкански страни тя е прегрaдата срещу глада. Но възприета от примитивни културни общности, впоследствие тя не успява да се изтръгне от тях: както в Америка, така и в Африка си остава туземна храна и никога не получава социалното признание на царевицата и картофа. Дори на родна земя тя се конкурира от внесените от Европа житни растения. Както хората, така и растенията успяват единствено със съучастието на обстоятелствата. В този частен случай виновна е историята. Маниоката и кореноплодните от тропическите страни, царевицата — определен вид царевица, и плодните дървета, дар от провидението: бананово и хлебно дърво, кокосов орех, маслена палма — са служили на по-малко привилегировани човешки общности от хората на ориза или на житото, но тези общности заемат много обширно пространство — нека просто ги наречем хората на мотичката.

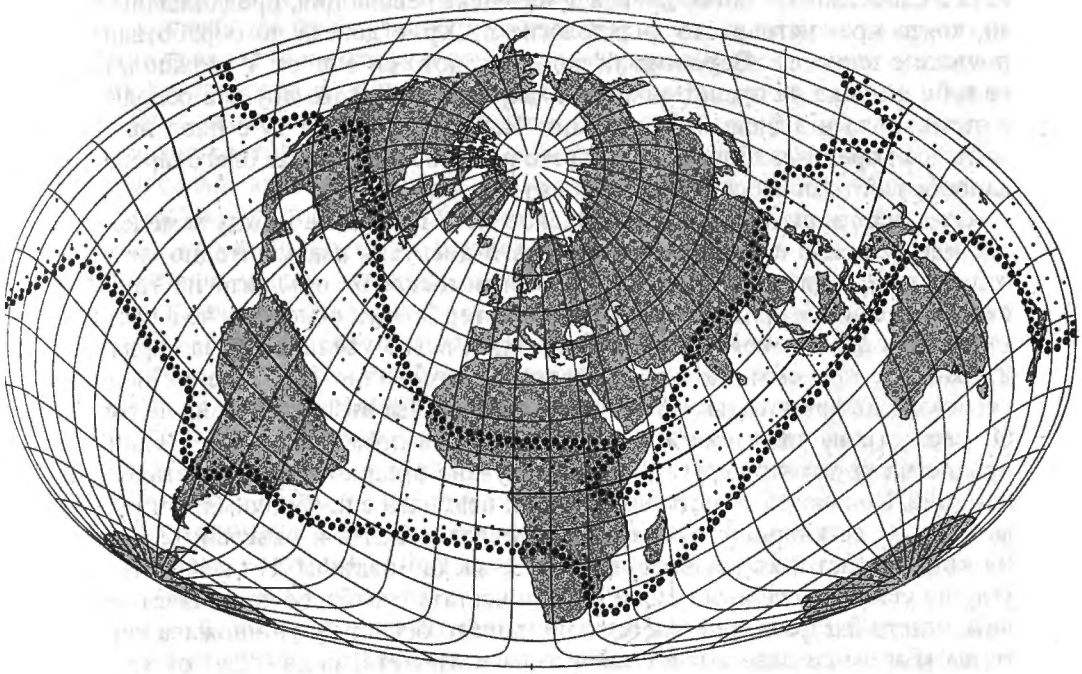

18. „ПОЯСЪТ" НА КУЛТУРИТЕ, ОБРАБОТВАЕМИ С МОТИКА
За отбелязване е необикновената ширина на зоната през американския континент и тихоокеанските острови. (Според Е. Уерт.) Според Юбер Дешан (писмо от 7/1/1970) Уерт греши, включвайки Мадагаскар в зоната на мотиката. На острова се използва една много дълга лопата, вероятно от индонезийски произход, наречена ангади

Хората на мотичката

И до днес поразява огромният размер на работната земя, където преобладава обработването с копачка (вид примитивна мотика) или с мотика. Тези обработваеми земи обхващат земното кълбо като пръстен, наречен от германските географи „пояс", включващ Океания, доколумбова Америка, черна Африка, обширна част от азиатския Юг и Югоизток (където всъщност те опасват, а понякога пресичат орните райони). Особено на югоизток (Индокитай в най-широк смисъл) двете форми на земеделие се смесват.

Нека да отбележим: 1. че тази съвременна особеност на земното кълбо е извънредно древна и е проследена хронологически в цялата книга; 2. че се отнася за изключително хомогенно население, като се изключат неизбежните местни отклонения; 3. че с течение на вековете все по-малка част от него (което е естествено) остава недокосната от външни влияния.

1. *Древна особеност.* Доколкото може да се вярва на историците на древността и на етнолозите, които продължават да спорят, културата на мотич-

ката е следствие от много древна земеделска революция, предхождаща онази, която през четвъртото хилядолетие пр.Хр. е довела до обработване на почвата с впрягове. Вероятно тя води началото си още от V хилядолетие и се губи в мрака на праисторията и навярно, досущ като другата революция, е възникнала в древна Месопотамия. Във всеки случай тя е плод на опит, който се корени дълбоко във вековете и е просъществувал благодарение на еднообразното повторение на заучените уроци.

От наша гледна точка е без значение дали границата между земеделието със или без рало е спорна, защото в тази дискусия изключително силно се отдава предпочитание на тезата за зависимостта от оръдията на труда! В своята оригинална разработка[250] (1966) Естер Бозруп обяснява, че в системата от типа *ladang*, която по-горе описахме, всяко увеличение на гърлата за изхранване при сблъсък с прекомерно териториално ограничение води до скъсяване на времето на угрене, предназначено за възстановяване на гората. От своя страна тази промяна в ритъма налага преминаването от един вид оръдие на труда към друг. В това тълкуване оръдието е последствие, а не причина. Копачката е достатъчна и дори невинаги е необходима, когато става дума да се хвърлят семена в земята сред пепелта и овъглените дървета (повтаряме, без изкореняване) или да се засади издънка. Но когато гората-угар не успява да се възстанови поради честата сеитба, се настаняват плевелите, чието изгаряне не е достатъчно, защото огънят не унищожава корените им. Тогава се налага използването на мотичката, за да бъдат отстранени тревите: това се наблюдава ясно в черна Африка, където отглеждането на растения се извършва едновременно върху опожарени гори и опожарени савани. И накрая, лопатата и дървеното рало се намесват, когато върху обширни и освободени от всякаква растителност площи земеделецът ускорява все повече и повече ритъма на сеитбите, с цената на постоянната подготовка на почвата.

Следователно селяните с мотичката са изостанали, защото все още лекият демографски натиск не ги тласка към постиженията и тежкия угнетяващ труд на орача. Отец Жан Франсоа дьо Ром (1648) точно е забелязал това, наблюдавайки земеделските работи на селяните в Конго през дъждовния сезон: „Техният начин за обработване на земята изисква малко труд поради голямото плодородие на почвата [очевидно не приемаме такъв довод]; те не орат, нито копаят, а само леко разрохкват с копачка (мотичка) земята, за да покрият семената. Така почти без умора те получават обилни реколти, при положение че не липсват валежи“ — пише той[251]. Да заключим, че трудът на селяните с мотичка е по-производителен (с оглед разходите на време и на усилия), отколкото този на орачите в Европа или на оризовъдите в Азия, но не позволява гъста населеност на обществата. Този примитивен труд е привилегирован не заради почвата или климата, а като следствие от огромната наличност на угарна земя (поради слабата населеност) и общественото устройство, което съставлява мрежа от трудни за разчупване привички — онова, което Пиер Гуру нарича „технически рамки“.

2. *Хомогенната съвкупност*. Светът на хората на мотичката представлява доста хомогенна съвкупност (това е най-впечатляващо в него) от блага, растения, животни, оръдия на труда и навици. Дотолкова хомогенна, та почти без да се боим от грешка, можем направо да заявим, че къщата на селянина

на мотичката, където и да се намира, е правоъгълна и едноетажна; че той може да изработва груби грънчарски изделия; че използва елементарен стан за ръчно тъкане; че приготвя и консумира ферментирали напитки (но не алкохол); че отглежда дребни домашни животни, кози, овни, прасета, кучета, кокошки, понякога и пчели (но никакъв едър добитък). Той извлича храна от познатия растителен свят около себе си: бананово дърво, хлебно дърво, маслена палма, кратуна, таро, ингам. Какво открива през 1824 в Таити някакъв моряк на царска служба ? Хлебни дървета, кокосови палми, плантации с банани и „оградени нивички с игнам и сладки картофи“[252].

Естествено между големите зони на земеделието с мотичка има различия. Например в африканските савани и степи има едър добитък — биволи и волове, — чието присъствие навярно се дължи на древното им разпространение при абисинските земеделци. Например банановото дърво, което открай време се е отглеждало (обстоятелството, че не може да се възпроизвежда чрез семена, а само чрез издънки, е доказателство, за неговата древност) и е характерно за зоните на мотичката, отсъства от граничните ѝ области — така е на север от Нигер в суданския край, така е в Нова Зеландия, чийто суров за него климат е изненадал полинезийците (маорите), които са се озовали изхвърлени на бурния ѝ бряг след удивителната одисея с лодките еднодръвки между IX и XV в. сл. Хр.

Но най-съществената различие откриваме в предколумбова Америка. Селяните на мотичката, отговорни за късните и неустойчиви цивилизации в Андите и по мексиканските плата, произлизат от население с азиатски произход, дошло отдавна на много талази в Америка през Беринговия проток . Най-старите открити досега следи датират от 48 000 или 46 000 г. пр. Хр., но археологическите проучвания продължават и след някой и друг ден тези опорни датировки могат да бъдат поставени под съмнение. Вън от съмнение е древността на американския човек, очевидно монголоидният му произход и дългата история, която предшества постиженията на американските индианци. Ловът и риболовът са управлявали хаотичните според нас придвижвания на тези малки праисторически общности. Те пресичат от север на юг целия континент и стигат до Огнена земя около VI хилядолетие пр. Хр. Не е ли странно, че тогава в този подобен на бретанския Финистер район все още съществуват коне — дивеч, който от векове е изчезнал в останалите земи на Новия свят[253]?

Пресичайки преобширното пространство на американския континент, дошлите от север хора (към които вероятно са се присъединили пътниците от няколко изтласкани от бурята в Тихия океан лодки, идващи от китайския, японския или полинезийския бряг) се разделят на групички и се обособяват, за да произвеждат в изолация своите култури и езици, без никаква връзка помежду си. Учудващо е, че от географска гледна точка някои от тези езици се разпръскват като островчета сред чуждите лингвистични пространства[254]. Слабостта на първоначалния произтичащ от Азия състав ни обяснява защо (ако пренебрегнем някои културни особености, разкриващи далечно родство) всичко се създава на място. Новодошлите използват и развиват местните ресурси в течение на продължителен процес. Едва по-късно се появява земеделие, основаващо се на маниоката, батата, картофа и най-вече на произлизащата несъмнено от Мексико царевица, което довежда прекомерното разп-

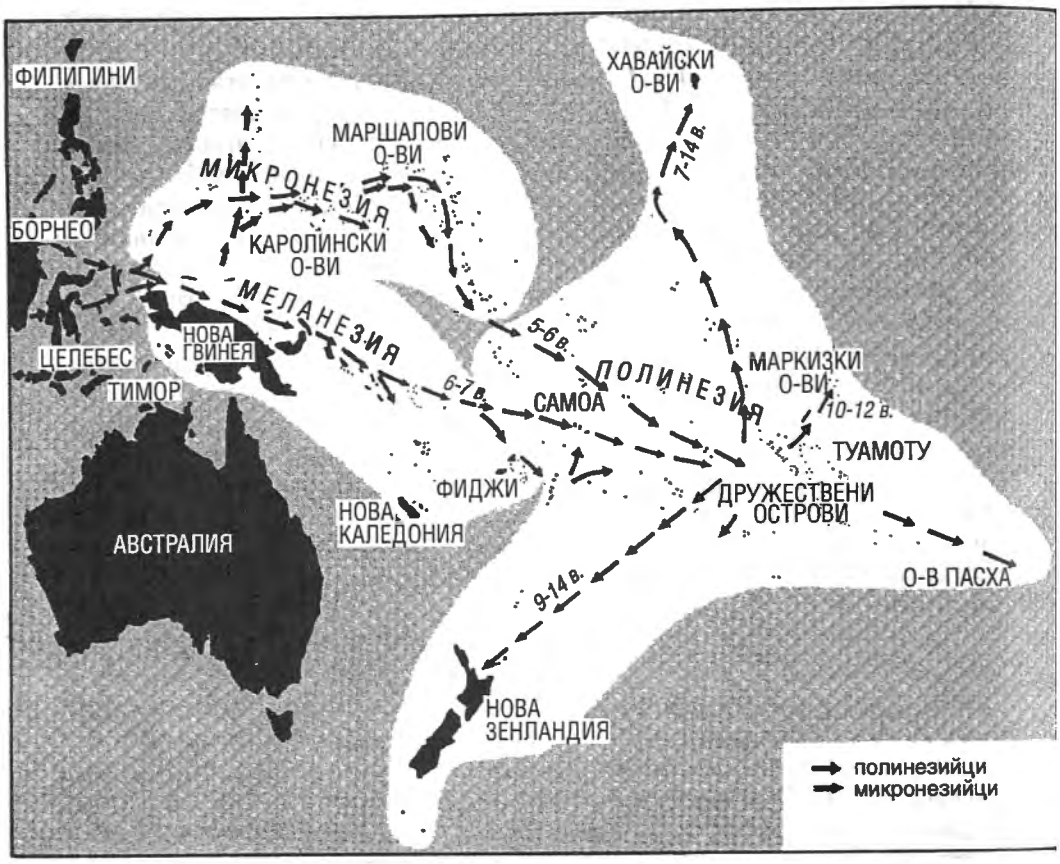

19. МАЛАЙЗИЙСКИ И ПОЛИНЕЗИЙСКИ МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ ПРЕДИ XIV в. За отбелязване са огромните размери на триъгълника на полинезийските мореплавания от Хавайските до о-в Пасха и Нова Зеландия

ространение на обработката с мотичка чак до умерените зони в северните и южните части на континента, доста далеч от тропическите и топли земи в зоната на маниоката.

3. *Неотдавнашни взаимни проникванията.* Все пак с мешавицата, предизвикана от морското единение на света, дори в примитивния свят на мотичката се появяват нови преплитания и влиянията стават все по-многобройни. Вече споменах за появата на маниоката, сладкия картоф, фъстъка и царевицата в Конго: това са придобивки, които се дължат на корабоплаването и търговията на португалците. Новодошлите растения израстват където успеят сред старите: царевицата и маниоката до разноцветното просо — бяло и червено, — което разбъркано с вода, служи за направата на нещо като качамак. Когато се изсуши, го съхраняват два-три дни. „Той служи за хляб и въобще не е вреден за здравето.“[255] По същия начин и внесените от португалците зеленчуци — зеле, тиква, маруля, магданоз, цикория, чесън — обикновено вирeят зле до туземните грах и бакла, но не изчезват.

Най-оригиналният декор обаче са африканските плодни дървета: кола, бананово дърво, най-вече палмите, които силно се различават една от друга и доставят масло, вино, оцет, текстилни влакна, листа... „Навсякъде се срещат даровете на палмите: в оградите и покривите на къщите, в капаните за дивеч и кошовете за ловене на риба, в Държавната съкровищница [в Конго парчета тъкани са служели за пари], както и в облеклата, козметиката, лечението, храненето." „В системата на символиката [палмите] са *мъжки* и в известен смисъл благородни."[256]

С една дума, да не подценяваме населенията и обществата, основаващи се на просто, но жизнено земеделие. Да си спомним и завоеванията на полинезийците, които още през XIII в. покоряват огромния морски триъгълник между Хаваите, о-в Пасха и Нова Зеландия: това не е малък подвиг. Но цивилизованият човек ги е отхвърлил на заден план, далече зад себе си. Той е заличил и обезценил техните успехи.

А примитивните народи?

Хората на мотичката не са в последната редица на нашата категоризация. Техните растения, оръдия на труда, култури, къщи, корабоплаване, животновъдство и успехи говорят за културно равнище, което не е за пренебрегване. В последната редица се намират човешките общности, които се прехранват без земеделие, живеят от беритба на плодове, от риболов и лов. Тези „грабители" заемат онези клетки, между другото доста обширни, от картата на У. Гордън Хюз, които са отбелязани с номера от 1 до 27. Наистина това са огромни пространства, но тяхното използване се възпрепятства от гори, блата, излизащи от коритата си реки, от хиляди птици, ледници, лошо време. Те не властват над природата, която ги заобикаля: нещо повече — промъкват се между нейните препятствия и насилие. Тези хора са на нулевата кота на историята, но е неточно да се каже, че те нямат история.

Въпреки всичко трябва да им отредим място в „синхронния" поглед към света между XV и XVIII век. В противен случай палитрата на категориите и тълкуванията ни няма да е пълна и ще изгуби част от смисъла си. И все пак колко трудно е за нас, историците, да ги опознаем, да ги разгледаме, както например правим с френските селяни или с руските заселници в Сибир! Липсват каквито и да било данни освен тези, които ни съобщават старите етнографи — зрители, които, наблюдавайки живота им, са се опитвали да разберат механизмите на тяхното съществуване. Но дали тези някогашни откриватели и пътешественици от европейски произход, търсачи на непознати и пикантни картини, не проектират твърде често върху образа на другия своя собствен опит и начин на виждане? Те съдят, като сравняват и противопоставят. Освен че са спорни, създадените от тях картини са непълни и недостатъчни. Невинаги е лесно, когато ги следваме, да разберем дали наистина говорят за примитивни народи, живеещи едва ли не в каменната ера, или това са хора на мотичката, които току-що представихме и които са еднакво далече както от „диваците", така и от „цивилизованите" в гъстонаселените общества. Индианците чичимек от южните части на Мексико, създали толкова грижи на испанците, още преди идването на Кортес са врагове на наследниците на ацтеките[257].

Четенето на дневниците на прочутите околосветски пътешественици от Магелан до Тасман и от Бугенвил до Кук е същинско бродене из еднообразната и безкрайна пустиня на морето, и то най-вече на съставляващото половината от повърхността на нашата планета Южно море. Слушаме нескончаемия монолог на моряците за грижите им, географските ширини, провизиите, за водата на борда, състоянието на платната и руля, за болестите и гневните изблици на екипажа... Бегло зърнати при престоите по волята на случайността, срещаните земи понякога изчезват тутакси след откриването или разпознаването им. Описанието им е съмнително.

Случаят с остров Таити — този рай в сърцето на Тихия океан, открит през 1605 от португалците, преоткрит от англичанина Самюел Уолис през 1767 — съвсем не е такъв. Бугенвил отива там на следващата година, на 6 април 1768, Джеймс Кук година по-късно, почти на същата дата — 13 април 1769, и тъкмо те създават славата на острова, първооснова на „мита за Пасифика". Но дали диваците, които описват, са примитивни племена? Далеч не е така. „Повече от сто пироги с различна големина, всичките с весла, заобиколиха двата кораба [на Бугенвил, в деня преди да хвърлят котва до острова]. Те бяха натоварени с кокосови орехи, банани и други местни плодове. Размяната на тези вкусни за нас плодове срещу всевъзможни дреболии, протече в доброжелателство."[258] Същите сцени се повтарят и когато Кук пристига на борда на „Индевър": „Едва бяхме хвърлили котва — разказва бордовият дневник, — и индианците запристигаха на тълпи към кораба ни с лодки, натоварени с кокосови орехи и други плодове."[259] Те с радост се изкатерват като маймуни на борда, плячкосват кой каквото свари, но приемат размяната миролюбиво. Доброжелателният прием, замените, развихрените без задръжки пазарлъци — това вече са доказателства за местна култура и социална дисциплина. Таитяните действително не са „примитиви", независимо от относителното изобилие на плодове и диви растения, те отглеждат тикви и сладки картофи (без съмнение внесени от португалците), игнам, захарна тръстика, която ядат сурова; отглеждат прасета и домашни птици в изобилие[260].

Истински примитивни племена „Индевър" ще срещне по-късно, когато спира тук-там по пътя си през Магелановия проток и нос Хорн, навярно и при престоя си на южния остров на Нова Зеландия и със сигурност когато хвърля котва край австралийския бряг, за да поднови запасите си от вода и дърва или за да бъде почистена подводната част на кораба. В крайна сметка — всеки път, когато излиза извън очертания върху земния глобус пояс на цивилизациите на мотичката.

Кук и неговите хора забелязват в протока Льо Мер, в най-южната част на Америка, шепа окаяни, лишени от всичко диваци, с които не могат да влязат в истински контакт. Облечени в тюленова кожа, без каквото и да е оръжие освен харпуни, лъкове и стрели, задоволяващи се да живеят в колиби, които не могат да ги опазят от студа, това са, „с една дума, навярно най-жалките създания в наши дни на земята"[261]. Две години преди това, през 1767, Самюел Уолис е срещнал същите дрипави диваци. „Един [от моряците], който ловеше риба с въдица, даде на някакъв от тези американци още живата риб-

ка, която току-що беше уловил и която беше не по-голяма от херинга, а американецът я грабна лакомо като куче, на което са подхвърлили кокал. Най-напред уби рибката, като я прегриза близо до хрилете и започна да я яде отначало от главата и после чак до опашката, без да хвърля костите, перките, люспите, дори червата."[262]

Примитивни народи са и австралийците, които Кук и спътниците му наблюдават до насита. Те им се струват дрипави чергари, препитаващи се малко от лов и повече от риболов из тинестата утайка, оставена след отлива. „Никъде в тяхната страна не видяхме педя обработена земя."

Несъмнено и в северното полукълбо, във вътрешността на континента, можем да открием още по-многобройни и не по-малко показателни случаи. Сибир, на който ще се спрем по-късно, си остава и в наши дни несравним с нищо етнографски музей.

Но като че ли най-благодатно поле за наблюдение са гъстите северноамерикански гори, срещу които беснее разрушителната и цивилизаторска европейска колонизация. Не познавам по-внушителен труд, който да дава толкова цялостна представа по тези въпроси, от „Общи наблюдения за Америка" на абат Прево[263]. Обобщавайки изследването на отец Шарльовоа, наблюденията на Шамплен, Льокарбо, Ла Онтан и Потри, абат Прево рисува мащабна картина, в която обособява в отделни групи индианците, населяващи необятното пространство между Луизиана и залива Хъдзън. Между тях съществуват „абсолютни различия", които се проявяват в безкрайно многообразните системи от празници, вярвания и обичаи на тези „диви народи". Основополагащото различие, което ни интересува тук, е не дали са човекоядци, а дали обработват земята или не. Навсякъде, където откриваме индианци, отглеждащи ориз или други растения, което впрочем оставят на жените си, винаги когато намираме мотика, проста тояга или дълга лопата, която не може да бъде назована туземна, всеки път, когато се сблъскаме с описания на различни индиански начини за приготвяне на царевица или как е започнало отглеждането на картофа в Луизиана, или дори как на Запад индианците отглеждат „луд овес", ние попадаме на уседнали или полууседнали селяни, независимо колко диви изглеждат те. От наша гледна точка тези селяни нямат нищо общо с прехранващите се с лов и риболов индианци. Впрочем все по-рядко и по-рядко те са риболовци, защото почти неволно европейското проникване систематично ги е изтласквало от богатото на риба атлантическо крайбрежие и реките в източната част, а по-късно ще ги прокуди и от ловните полета. Не е ли същото и с баските, които изоставят китоловството и доста бързо се заемат с търговията с кожи, която „носи повече печалба, а изисква по-малко разходи и труд"[264]? А е точно по времето, когато „понякога множество" китове достигат до Сен Лоран. Ето че преследвани от търговците на кожи, грубо използвани още щом стъпват във фортовете на Хъдзъновия залив или по площадите на Сен Лоран, индианските ловци изместват мизерните си номадски селца, за да изненадат дивеча, „който улавят в снега" с примки и капани: кози, рисове, белки, катерички, хермелини, видри, бобри и зайци. Така европейският капитализъм се домогва до огромната маса от разнообразни американски кожи, с които скоро започва да конкурира ловците от далечната сибирска тайга.

Можем да умножим примерите, за да се убедим за пореден път, че човешката одисея — с непрестанните си повторения през вековете, с тъпченето на място — е *една*, че синхронията и диахронията са свързани. „Аграрната революция“ не се извършва единствено в няколко привилегировани средища, като например Близкия изток през VII — VIII в. пр. Хр. Необходими са ѝ пространства и нейният ход напред не се извършва отведнъж, а тъкмо обратното. Експериментите се извършват все по същия безкраен маршрут, но между тях има вековни разстояния. Съвременният свят все още не е успял да унищожи всички хора на мотичката. Дори някои примитивни народи живеят тук-там, закриляни от негостоприемството на земите, които им служат за убежище.

Глава 3

ИЗЛИШЕСТВО И НАСЪЩНОСТ: ХРАНИ И НАПИТКИ

Пшеницата, оризът и царевицата — тези основни храни за по-голяма част от човечеството — всъщност са сравнително прости проблеми. Всичко се усложнява, щом включим в сметката не толкова обикновените храни (дори месото), а също и разнородните нужди като облекла и жилища. Именно в тези области непрестанно се разминават и противопоставят насъщност и излишество.

Може би ще успеем да поставим по-ясно проблема, ако още в началото разграничим противоположностите: необходимото за мнозинството — храна за всички, дом за всички, облекло за всички — и възможното за малцинството — онова, което ползват привилегированите, което е лукс. Да определим кое е златна среда и кое изключение означава да приемем очевидната, макар и притеснителна диалектика. Равносилно е да се обречем на неизменно противопоставяне: черно-бяло, бяло-черно и т. н., защото класификациите никога не са съвършени: променливият по природа, изплъзващ се, многообразен и противоречив лукс не може да бъде веднъж завинаги установен.

Например захарта е лукс преди XVI в.; черният пипер също — до края на XVII в.; алкохолът и първите „аперитиви“ по времето на Катерина Медичи, леглата от „лебедов пух“, сребърните сервизи на руските боляри — преди Петър Велики; през XVI в. са лукс също първите плитки чинии, които Франсоа I поръчва на някакъв златар в Анверс през 1538 г.; първите дълбоки чинии, наречени „италиански“, са отбелязани в списъка на имуществото на кардинал Мазарини през 1653; също такъв лукс през XVI-XVII в. е вилицата (именно вилицата!) и обикновеното стъкло за прозорци — и двете по произход от Венеция. Но производството на стъкла за прозорци — още през XV в. калциевата основа е заменена със сода, което води до създаването на по-прозрачен и по-гладък материал — през следващия век, благодарение на пещите с въглища за топене на метала, се разпространява в Англия, дори един малко фантазиращ съвременен историк допуска, че венецианската вилица е пресрещнала английското стъкло във Франция[1]. Още една изненада: столът е необикновен разкош и рядкост в ислямския свят и в Индия дори в наше време. Разквартируваните в Южна Италия по време на Втората световна война индийски войски се прехласват от богатството на този край: представете си — там във всички къщи имало столове! Лукс е и носната кърпа; Еразъм поучава в своя трактат „За вежливостта“: „Селяните се секнат в бонето или в ръкава си; сладкарите се бършат о лакътя или с ръка; да се секнеш с пръсти, като уж случайно ги изтриеш в дрехата си, също не е кой знае колко възпитано. Благопристойно е да издухаш секретите от носа в кърпичка, като се извърнеш малко настрана от почтените люде.“[2] По времето на

Стюардите портокалите в Англия са лукс и се появявят около Коледа: съхраняват ги до април-май като ценност. А още не сме казали нищо за облеклото, което е неизчерпаема тема!

И така, в зависимост от разглежданите епохи, страни и цивилизации разкошът има много лица. Затова пък винаги неизменна остава безначалната и безкрайна социална комедия, в която той е едновременно главен герой и тема, както и предпочитано зрелище за социолози, психоаналитици, икономисти и историци. Естествено, необходимо е привилегированите и зрителите, тоест масата, която го съзерцава, предварително да са сключили негласно споразумение. Разкошът е не само изключителност и суета, той означава социален успех и магнетизъм, мечтата, която щом беднякът някой ден достигне, тутакси губи някогашната си привлекателност. Неотдавна един лекар-историк написа: „Когато някоя дълго лелеяна рядко срещана храна най-сетне влезе в широка употреба, започва рязко увеличаване на потреблението й. Нещо като експлозия на отдавна потискан апетит. В момента, когато тази храна се вулгаризира (в двуякия смисъл на думата — и „липса на престиж", и „достъпност"), тя бързо загубва своята привлекателност [...] и се наблюдава известно насищане."[3] Така че богатите просто са обречени да подготвят бъдещия живот на бедните. Точно това е и тяхното оправдание: те изпробват върху себе си удоволствията, до които рано или късно ще се докопат масите.

В тази игра суетите, превземките и прищявките нямат край. „Английските автори от XVIII в. отправят екстравагантни възхвали за супата от костенурка: тя е вкусно и безпогрешно средство срещу изтощение и слабост, отваря апетит. Няма тържествена вечеря (като например банкета на кмета от лондонското Сити) без костенуркова супа."[4] И тъй като сме в Лондон, да поръчаме още един старовремски деликатес — *roast mutton stuffed with oysters**. Не са малко и икономическите екстравагантности: Испания плаща в сребърни монети перуките, които изработват по нейна поръчка дяволските страни от Север! „Какво можем да сторим?" — констатира Устариц през 1717[5]. В същия момент испанците купуват предаността на няколко шейхове от Северна Африка срещу черен бразилски тютюн. А ако може да се вярва на Лафма, съветник на Анри IV, много французи също като диваци „заменят за дреболийки и странни стоки своите ценности"[6].

Индокитай и Индустан пък предоставят златен прах, подправки, сандалово и розово дърво, роби и ориз срещу китайски дреболии: гребени, лакирани кутийки, монети от медно-оловна сплав... Но всичко е наред: Китай на свой ред извършва подобни глупости, като купува лястовичи гнезда от Тонкин, Южен Виетнам, Ява или „лапи от мечки и от други диви животни, които получава осолени от Сиам, Камбоджа и Татария"[7] . И накрая да се върнем отново в Европа: „Какъв жалък разкош е порцеланът! — провиква се през 1771 г. Себастиен Мерсие, — щом всяка котка с едно помръдване на лапата си може да причини по-жестоки щети от опустошаването на двайсет арпана ниви!" Обаче след тази дата цените на китайския порцелан започват да падат и скоро той ще се превърне просто в баласт за връщащите се в Европа

---

* *Печено овнешко, пълнено със стриди /англ./. — Бел. ред.*

кораби. Тази поучителна история не ни изненадва: всеки лукс остарява и излиза от мода. Но луксът възкръсва от пепелта, въздига се от крушенията си. Той всъщност е отражение на разместването на социалните пластове, които нищо не може да удовлетвори и затова неизменно са в движение. Такава е вечната „класова борба".

Да, класова, но и на цивилизациите. Те постоянно се държат под око, играят помежду си същата комедия на разкоша, която богатите спретват на бедните. Тъй като в този случай играта е по взаимно съгласие, тя поражда течения, предизвиква ускорен обмен на дълго и късо разстояние. Или накратко, както пише Марсел Мос: „Възходът на цивилизациите се предизвиква не от производството, главният му двигател е луксът."[8] За Гастон Башлар „домогването до излишното е по-силна духовна подбуда, отколкото домогването до насъщното. Човекът е творение на удоволствието, а не на нуждата." Икономистът Жак Рюеф дори смята, че „производството е рожба на желанието". Естествено, никой не оспорва въпросните подбуди и потребности, които действат дори в днешните обсебени от масовия лукс общества. Всъщност не съществува общество без различни равнища. Впрочем и преди, както и сега, дори най-дребното различие в социалния релеф произтича от лукса.

Но трябва ли да се съгласим с поддържаното с жар твърдение на Вернер Зомбарт[9], че въведеният в дворовете на западните князе разкош (чийто прототип е папският двор в Авиньон) е създал първообраза на модерния капитализъм? Многоликият лукс, предхождащ XIX в. и неговите нововъведения, може би е по-скоро признак на работещ на празен ход двигател, на неспособна ефективно да оползотвори натрупаните капитали икономика, отколкото белег на растеж? От тази гледна точка можем да приемем, че при Стария режим наистина съществува известен лукс, но той е и негова болест, изразяваща се — преди Индустриалната революция, а в някои случаи и досега — в несправедливото, нездравото, суетното, антиикономическо приложение на „излишния" продукт в неумолимо ограниченото в своя растеж общество. На убедените защитници на лукса и на неговите съзидателни способности американският биолог Т. Добжански отговаря: „Ни най-малко не ме натъжава изчезването на обществените формации, използвали масите като добре наторена почва, в която да отглеждат редките и привлекателни цветя на една изтънчена и фина култура."[10]

ТРАПЕЗАТА: ЛУКС И МАСОВО ПОТРЕБЛЕНИЕ

Още от пръв поглед можем да различим двата противоположни края на трапезата: лукс и мизерия, свръхизобилие и крайна нищета. След тази уговорка да побързаме към лукса. За настанилия се във фотьойла си съвременен наблюдател той все още е най-яркото, най-подробно описаното и най-пленителното зрелище. Обратната страна е печална и толкова неподатлива на описание, макар да е напълно естествена, че човек сякаш изпада под въздействието на романтизма на Мишле.

Закъснелият лукс

Независимо че е въпрос на гледна точка, все пак можем да кажем, че в Европа преди XV — XVI в. няма същински лукс, или ако щете изтънченост на трапезата. В това отношение Западът изостава от останалите цивилизации в Стария свят.

Китайската кухня, която днес е завладяла толкова ресторанти на Запад, е много древна традиция с почти непроменени вече повече от хилядолетие правила, ритуали, изкусни рецепти, тя — сетивно и литературно — отделя особено внимание на различните вкусове и тяхното съчетаване, изразява такова почитание към изкуството на храненето, каквото единствено още френският народ (макар и в друг стил) споделя. Една хубава съвременна книга[11] разкрива непознатото богатство на китайската диетична кухня, нейното разнообразие и балансираност, като привежда многобройни доказателства. Все пак ми се струва, че ентусиазираното участие на Ф. У. Мот в този колективен труд се смекчава с текстовете на Г. Ш. Шан и Дж. Спенсър. Да, китайската кухня е здравословна, вкусна, разнообразна и изобретателна, тя съумява да използва всичко, което има подръка, и остава балансирана; пресните зеленчуци и соевите белтъчини компенсират рядко присъстващото месо, а умението да бъде консервирано всичко увеличава запасите. Но във Франция също могат да се похвалят с кулинарните традиции на различните провинции през последните четири-пет века, с кулинарни открития, вкус и изобретателност при използването на многобройните дарове на земята: меса, птици и дивеч, житни култури, вина, сирена, зеленчуци и плодове, да не говорим за различните по вкус видове масло, свинска и гъша мас, дървено и орехово масло, както и за изпитаните семейни рецепти за консервиране. Проблемът е друг: била ли е достъпна за масите подобна храна? Във Франция — със сигурност не. Най-често селянинът продава всичките си „излишъци“ и дори никога не изяжда най-доброто от продукцията си: храни се с просо и царевица, а продава пшеницата си; яде веднъж седмично осолено свинско, а носи на пазара домашните птици, яйцата, яретата, телетата и агнетата... Както и в Китай, празничните угощения разчупват еднообразието и оскъдността на всекидневното меню. Тези пиршества несъмнено обогатяват народното кулинарно изкуство. Но храната на селяните, сиреч на по-голямата част от населението, няма нищо общо с рецептите от готварските книги, предназначени за привилегированите. Нито с менюто на френските лакомства, което някакъв френски чревоугодник е направил през 1788 г.: пуйка с трюфели от Перигор, тулузки пастет от черен дроб, червени яребици в гювечета от Нерак, тулонски пресен пастет от тон, чучулиги от Пезна, печена глиганска глава от Троа, бекаси от Домб, скопени петли от Коския край, байонска шунка, печени езици от Виерзон и дори страсбургско кисело зеле...[12] Не ще и дума, че същото важи и за Китай. Изтънчената, разнообразна и дори просто ситата трапеза е за богаташите. От народните поговорки можем да заключим, че месото и виното струват цяло състояние, че за един бедняк да има какво да яде, означава да има „ориз за дъвчене“. Шан и Спенсър са съгласни с Джон Бароу, който през 1805 г. твърди, че никъде в света разликата между богати и бедни по отношение на храненето не е толкова огромна, каквато е

в Китай. За потвърждение Спенсър цитира епизод от известния роман от XVIII в. „Сън в червения павилион": младият богат герой случайно посещава бедния дом на една от своите прислужници. Когато му предлага подноса, където красиво е подредила всичко най-хубаво, с което разполагала — сладки, сухи плодове, орехи, — тя печално осъзнава, че господарят едва ли би се докоснал до тия храни за простолюдието[13].

Когато говорим за висша кулинария в едновремешния свят, ние имаме предвид лукса. Само че подобна изискана кухня, каквато всяка зряла цивилизация познава — като китайската от V в. насам и мюсюлманската към XI-XII в., — се появява на Запад едва през XV в. в големите италиански градове, където с рецептите и церемониалите тя се превръща в скъпо струващо изкуство. Много скоро венецианският сенат протестира срещу разточителните пиршества на младите благородници и през 1460 забранява угощенията, възлизащи на повече от половин дукат на човек. Естествено *banchetti*-те продължават. В своите „Дневници" Марин Санудо отбелязва менютата и цените на някои от царските гуляи по време на карнавалните празненства. Уж случайно, в тях системно присъстват названия на забранени от Сеньорията ястия — яребици, фазани, пауни... Малко по-късно Ортенсио Ланди в своя „Commentario delle piu notabili e mostruose cose d'Italia", който непрекъснато е преиздаван във Венеция от 1550 до 1559, се затруднява как да изброи всички гъделичкащи вкуса на чревоугодниците в Италия деликатеси: булонски салам и наденици, *zampone* (вид фаршировано свинско бутче) от Модена, ферарски баници, *cotognata* (пелте от дюли) от Реджио, сирене и *gnocchi* с чесън от Плезанс, сиенски сладкиш със смлени бадеми, *caci marsolini* (мартенско сирене) от Флоренция, *luganica sottile* (тънка наденичка) и *tomarelle* (кайма) от Монца, *fagiani* (фазан) и кестени от Киавена, риба и стриди от Венеция, дори хляб *eccellentissimo* (сам по себе си лукс) от Падуа, като не забравяме вината, чиято слава расте[14].

Но по това време Франция вече е фаворитката на добрата храна, където не само измислят, но и събират от четирите краища на Европа ценни рецепти; където усъвършенстват изкуството на поднасянето и церемониала на тези празници на лакомствата и добрите обноски. Изобилието и разнообразието на френските запаси са в състояние да изненадат дори венецианеца Джироламо Липомано, посланик в Париж през 1557, който превъзнася повсеместния разкош: „Има кръчмари, които ви сервират храна на всякакви цени: за един, за два тестона, за едно екю, за четири, за десет, дори за двайсет, ако пожелаете. Но за двайсет и пет екю върху ви ще се изсипе манна небесна от супите или печен феникс: въобще от пиле мляко."[15] Все пак висшата френска кухня вероятно се утвърждава едва по-късно, след обезоръжаването на „лакомата артилерия", както наричат Регентството и вълчия апетит на регента. Или може би още по-късно, през 1746, когато „най-сетне се появява „Буржоазната кухня" на Мьонон, ценна книга, която със или без основание сигурно е претърпяла повече издания от „Писмата до един провинциалист" на Паскал"[16]. Оттогава нататък Франция или по-скоро Париж обсебва ролята на диктатор на кулинарната мода. През 1782 г. някакъв парижанин твърди, че „във Франция са се научили да се хранят изискано едва от половин век насам"[17]. Но друг пък през 1827 г. поддържа, че „кулинарното изкуство през последните години е напреднало повече, отколкото през целия отминал век"[18]. Наистина пред очите му се разстила пищното зрелище на няколкото

големи „ресторанта“ в Париж (междувремено гостилничарите са се превърнали в „ресторантьори“). Всъщност модата командва кухнята, както и облеклото. В един прекрасен ден прочутите сосове изпадат в немилост и оттук нататък сервирането им предизвиква снизходителни усмивки. „Новата кухня — казва остроумният автор на „Поучителен речник“ (1768) — се състои от плодови сокове и нектари.“ Край на едновремешните чорби! „Супа. Другото име на чорбата [обяснява същият речник], която някога всички ядяха и която днес изхвърлят от употреба като прекалено буржоазни и остарели ястия, под предлог че бульоните разхлабвали стомаха.“ Край и на „зарзавата“ — зеленчуците, които „изисканият век низвергна като дивораслици... От това зелето не става по-малко здравословно, нито по-малко превъзходно“, а всички селяни го ядат през целия си живот[19].

Почти от само себе си настъпват и други дребни промени. Така например през XVI в. пренасят пуйката от Америка. Холандският художник Йоахим Будкалар (1530-1573) несъмнено е първият, който я рисува в един от натюрмортите си, изложен днес в Амстердамския национален музей. Научаваме, че във Франция пуйките и пуяците се умножават, когато по времето на Анри IV е възстановен вътрешният мир. Не знам какво да мисля за тази наедряла кокошка на великия крал, но няма съмнение, че в края на XVIII в., както твърди един французин през 1779 г., „в известен смисъл пуйките изместиха от трапезите ни гъските, които преди заемаха най-почетно място“[20]. Трябва ли да гледаме на угоените гъски от времето на Рабле като на минал период от европейската лакомия?

Можем още да повървим по следите на модата, като проследим историята на утвърдили се, но многократно променяли значенението си думи: предястие, мезе, рагу и т.н. И да обсъдим „правилните“ и „неправилните“ начини за печене на месо. Но подобно пътешествие би било безкрайно.

Месоядна Европа

Твърдим, че преди края на XV в. в Европа не съществува изтънчена кухня. Нека читателят не се оставя да бъде заслепен от описанията на едновремешните пиршества, примерно като тези в пищния двор на бургундските Валоа: реките от вина, постановките, децата, преоблечени като ангели, които с въжета се спускат от небето... Показното количество надвишава качеството. В най-добрия случай става дума за разкошно лапане. Прекаляването с месо е предопределено задълго да се задържи на богатите трапези и да бъде най-характерната им черта

Под всякаква форма — варено или печено, — с гарнитура от зеленчуци и дори от риба, месото се сервира натрупано „на пирамида“ в огромни подноси, които във Франция наричат още *блюдо*. „Така че всички предложени печени ястия представляват едно *блюдо*, докато разнообразните сосове се предлагат отделно. Без колебание натрупват месата в общ съд и тая чудовищна смесица също се нарича *блюдо* (mets).“[21] В годините между 1361 и 1391, откогато вече разполагаме с френски готварски книги, използват също наименованието чинии: едно меню от шест *чинии* или *блюда* включва шест ястия, както бихме казали ние. Всички те са обилни и често неочаквани за нас. Ето какво представлява едно от петте описани в „Парижка кулинария“ (1393) блюда: говежди пастет, пирожки, риба ламприета, два вида месно ва-

Пиршество, устроено в Париж от херцог Алба в чест на раждането на Астурийския принц, 1707. Гравюра от Ж. И. Б. Скотен Старши по Десмарец (Снимка Роже-Виоле)

рено, бял рибен сос плюс *arboulastre* (маслен сос със сметана, със захар и с плодов сок)...[22] За всяко от тези ястия се дава рецепта, която би било по-добре съвременният готвач да не следва буквално. Всеки подобен опит завършва плачевно.

През XV и XVI в. потреблението на месо не изглежда да е лукс, предназначен единствено за много богатите. В горнонемските странноприемници още през 1580 г. Монтен споменава за подноси с много отделения, които дават възможност да бъдат сервирани едновременно поне две месни ястия, като лесно може да се стигне и до седем, което също е наблюдавал[23]. Месата от кланниците са в изобилие: говеждо, овнешко, свинско, пилешко, гълъби, козлета, агнета... Що се отнася до дивеча, в някакъв френски трактат по готварство, вероятно от 1306 г., е изброен доста дълъг списък; през XIV в. глиганът в Сицилия се среща толкова често, че струва по-евтино от кланичното месо; Рабле не се уморява да изрежда пернатия дивеч: чапли, рибари, диви лебеди, щъркели, жерави, яребици, кеклици, пъдпъдъци, диви гълъби, гургулици, фазани, косове, чучулиги, фламинга, водни кокошки, гмурци...[24] Според дългия ценоразпис на стоките от орлеанския пазар (от 1391 до 1560) освен едрия дивеч (глигани, елени, сърндаци) редовно изобилства и друг дивеч: диви зайци, чапли, яребици, бекаси, чучулиги, дъждосвирци, диви патици...[25] Ценоразписът на венецианския пазар от XVI в. е също толкова богат. Нима това не е логично за полуобитаемия Запад. На 9 май 1763 в „Газет дьо Франс" е публикувана следната вест от Берлин: „Тъй като тук домашните животни са рядкост", кралят заповядва да докарват в града по „сто елена и двайсет глигана седмично за храна на населението"[26].

Затова не бива да приемаме на юнашко доверие често пъти книжните жалби относно храната на бедните селяни, от които богатите „ограбват виното, пшеницата, овеса, говедата, овните и телетата, като им оставят само ръжен хляб". Разполагаме с доказателства за противното.

В Холандия през XV в. употребата на „месо е толкова *обичайна*, че гладните кризи незначително намаляват търсенето му" и потреблението му постоянно се увеличава през първата половина на XVI в. (например в лечебницата към женския манастир в Лиер)[27]. В Германия по заповед на саксонския херцог през 1482 „е разпоредено всеки от занаятчиите да получава за обяд и вечеря общо четири ястия: в месен ден — супа, две готвени с месо, едно със зеленчук; в петъчен или в безмесен ден — супа, едно с прясна или солена риба, две със зеленчук. Ако постите са дълги, тогава пет ястия — супа, два вида риба, две зеленчукови гарнитури. Към което сутрин и вечер се добавя хляб." Добавя се също и *kofent*, лека бира. Меню за занаятчии, да речем — за граждани. Но през 1429 в Оберхерхайм в Елзас, ако мобилизираният селянин не иска да се храни заедно с останалите във фермата на интенданта (т.нар. *Maier*), същият трябва да изпрати „в собствения му дом две парчета говеждо месо, две парчета печено, една мярка вино и хляб за два пфенига"[28]. Съществуват и други документи в този дух. В Париж през 1557 някакъв чужденец установява, че „свинското е обичайна храна на бедните хора, на онези, които са истински бедняци. Но всеки занаятчия или търговец, колкото и беден да е, желае в блажните дни да хапне сърнешко или яребица като богатите."[29] Естествено, богатите са пристрастни свидетели, които упрекват бедните за най-малкия лукс, който си позволяват, и всичко е взаимно свързано: „Вече няма надничар — пише Тоано Арбо (1588), — който да не иска на сватбата му да свирят обои и сакбюти"[30] (вид тромпет с четири тръби).

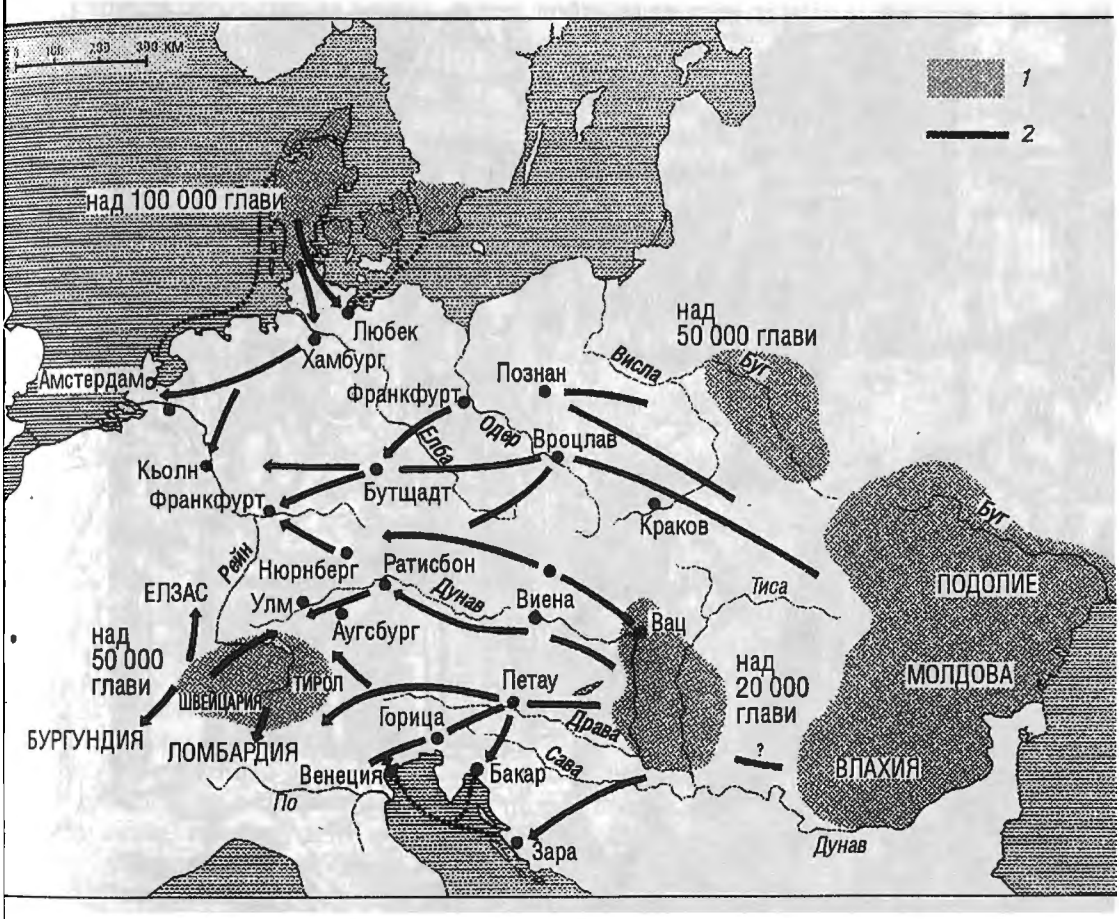

20. ДВИЖЕНИЕТО НА ЕДРИЯ ДОБИТЪК В СЕВЕРНА И ИЗТОЧНА ЕВРОПА, ок. 1600 г. 1. Животновъдна зона; 2. Земен път; 3. Морски път. Бакар е новото име на Букари. Ок. 1600 г. по земен и морски път движението на едър добитък към кланиците в Централна и Западна Европа е внушително (400 000 глави). Но на пазарите в Париж през 1707 г. (вж. по-нататък) годишно се продават почти 70 000 говеда. Доказателство, че това движение на дълги разстояния е съпроводено от местна и регионална търговия, които осигуряват най-съществената част от консумацията на месо в Европа (Wolfgang von Stromer, „Wildwest in Europa" in: Kultur und Technik, № 2, 1979, d'après Othmar Pickl)

Отрупаните с месо трапези предполагат редовно снабдяване от близките поля или планини (швейцарските кантони); в още по-голяма степен в Германия и в Северна Италия — от източните области, Полша, Унгария, балканските страни, които още през XVI в. изпращат на запад стада от полудиви домашни животни. В Бутщадт, близо до Ваймар, на най-големия панаир на животни в Германия никой не се учудва, когато види да приижда „необичайни стада от 16 000 и дори 20 000 говеда" наведнъж[31]. Във Венеция стадата от Изтока пристигат по суша или през морските пристанища на Далма-

Месарски тезгяхи в Холандия през XVII в. Дали клиентелата е само градска? Гравюра (Collection Viollet)

ция и правят почивка на остров Лидо, който служи едновременно за учения по стрелба на артилерийските части и за карантина на съмнителните кораби. Дреболиите, особено червата, са всекидневна храна на бедняците от град Сан Марко. През 1498 марсилските месари купуват овни чак от Сен Флур в Оверн. От тези отдалечени области внасят не само животни, но и касапи: през XVIII в. венецианските месари нерядко са планинци от Гризон, които находчиво хитруват с цените на карантиите; откъм Балканите албанци, а по-късно и епирски гърци чак до наши дни емигрират надалеч като месари и търговци на карантии[32].

Няма съмнение, че времето от 1350 до 1550 е щастлив период за живота на *отделния индивид* в Европа. Веднага след бедствията на Черната чума работната ръка намалява и по необходимост условията на труд за работещите стават по-добри. Никога дотогава *реалното* заплащане не е било толкова високо. През 1388 г. нормандските рентиери се оплакват, че не могат да на-

мерят за обработка на земята „човек, който да не иска да му плащат толкова, колкото на шестима надничари в началото на века“[33]. Трябва добре да запомним този парадокс, защото опростенческо предубеждение е да приемем, че колкото по-назад се връщаме в Средновековието, толкова по-страшна е била нищетата. Всъщност, когато говорим за равнището на живот *на народа*, което ще рече на по-голямата част от населението, е вярно тъкмо обратното. Ето една показателна подробност: преди 1520 — 1540 в слабо населения по онова време Лангедок селяните и занаятчиите се хранят с бял хляб[34]. Колкото повече се отдалечаваме от „есента“ на Средновековието, упадъкът се задълбочава, като в някои райони на европейския Изток, особено на Балканите, сриването продължава чак до средата на XX век.

Месната дажба намалява след 1550 г.

На Запад признаците за ограничаване се появяват още от средата на XVI век. Хайнрих Мюлер пише, че през 1550 в Швабия „селяните са се хранели не като сега. Преди всекидневно са имали месо и храна в изобилие. На съборите и празненствата масите са се огъвали под тежестта си. Днес всичко е различно. Наистина, какви бедствия и каква скъпотия ни сполетяха от години! Храната на заможните селяни днес е едва ли не по-лоша, отколкото на някогашните надничари и слуги.“[35] В крайна сметка историците грешат, като не се съобразяват с тези многобройни свидетелства и упорито съзират в тях единствено болезнената потребност на хората да възхваляват отминалите епохи. „Къде е времето, о, братя — възкликва някакъв бретонски селянин (1548), — когато беше необичайно, ако на празник някой от селото не поканеше всички останали на обяд да похапнат от кокошките и птиците му, от шунката, първото агне и свинските дреболии.“[36] Един нормандски благородник пише през 1560 г.: „По времето на баща ми имахме месо всеки ден, яденето беше в изобилие, виното се лееше като вода.“[37] Преди религиозните войни, според друг свидетел, „хората по селата [във Франция] бяха толкова богати и отрупани с блага, къщите им бяха така добре обзаведени, пълни с птици и добитък, като на същински благородници.“[38] Нещата много са се променили. Към 1600 със заплатите си работниците от медните мини в Мансфелд, Горна Саксония, могат да си осигурят само хляб, булгур и зеленчуци. А силно облагодетелстваните тъкачи от Нюрнбергската задруга през 1601 се оплакват, че вече само веднъж седмично получават месото, което им се полагало редовно всеки ден. На което майсторите отвръщат, че таксата от 6 кройцера не им позволява да пълнят с месо всеки ден търбусите на членовете на задругата[39].

От този момент нататък първенство на пазарите държат житните култури. Цените им растат, така че не достигат пари за покупка на излишества. Потреблението на месо намалява за дълъг период от време и това, повтаряме, продължава до 1850. Странен упадък! Естествено и при него има затишия и изключения: така например веднага след края на Трийсетгодишната война в един доста ненаселен край — Германия — отново се появяват стадата от селскостопански животни; или между 1770 и 1780, когато цената на месото непрекъснато се покачва, а тази на пшеницата пада; в Ож и Бесен, важни райони на Нормандия, все повече заместват зърнодобива с животно-

Търговия с осолено месо. Tacuinum sanitatis in medicina (началото на XV в.) (Cliché B. N.)

вдство, поне до голямата фуражна криза през 1785: логичното следствие е, че настъпва безработица, голяма част от дребното селячество е доведено до просия и разбойничество, тъй като става жертва на демографски бум с тежки последици...[40] Но подобни епизоди траят кратко и изключенията само потвърждават правилото. Неистовото пристрастяване към земеделието и пшеницата остава все така силно. В Монпьоза — малко градче в Ба Креси — броят на месарите непрекъснато намалява: 18 през 1550; 10 през 1556; 6 през 1641; 2 през 1660; 1 през 1763... Дори ако жителите му са намалели, цялостното снижение през този период все не е 18:1[41].

Установените за Париж данни показват, че от 1751 до 1754 годишното потребление се колебае между 51 и 65 кг кланично месо на жител, но Париж си е Париж. А според Лавоазие, който в началото на революцията приписва на столицата високата консумация от 72,6 кг, средното потребление за Франция по същото време възлиза на 48,5 ливри (по 488г всяка) или на 23,5 кг. Количеството, което всички изследователи намират за прекалено оптимистично[42]. Пак през XVIII в. в Хамбург (който е в преддверието на доставчика на месо — Дания) годишното потребление достига 60 кг на човек (действително само 20 кг от тях прясно месо), но за Германия като цяло в началото на XIX в. то е по-ниско от 20 кг на човек годишно (срещу 100 кг в края на Средните векове)[43]. Съществено в случая е неравностойността между различните градове (Париж очевидно се радва на голямо предимство

още през 1851), както и между градовете и селата. През 1829 един очевидец убедено твърди: „Девет десети от французите — бедняците и дребните земеделци — въобще не ядат месо или им се случва само веднъж седмично да хапнат осолено.“[44]

През новото време привилегията на месоядна Европа се стопява, а рецептата срещу тази беда се появява едва в средата на XIX в, когато започва окрупняване на изкуствените пасища, появява се научното животновъдство и процъфтява месодобивът в далечния Нов свят. Европа задълго ще си остане гладна... През 1717 г. в Бри, в рамките на Мелюнския избирателен район, който е разположен върху 18 800 хектара площ, 14 400 са орна земя, а 814 — сиреч нищо — са ливади . Освен това „фермерите запазват за нуждите на собственото си стопанство само толкова, колкото е необходимо“, като продават фуража в Париж, и то на ниска цена (за многото коне в столицата). Вярно е, че при добра реколта тези ниви дават от 12 до 17 квинтала от хектар. Няма как да се устои на подобна конкуренция и на такова изкушение[45].

Казахме вече, че спадът има различни степени. Той е по-отчетлив в средиземноморските страни, отколкото в северните райони със сочни пасбища. Поляци, германци, унгарци и англичани изглеждат по-малко ощетени. Може дори да се каже, че през XVIII в. в Англия, в рамките на аграрната революция, се разгръща същинска месна революция. Според испанския пратеник на големия лондонски пазар Лидън Хол (1778) „за един месец, се продава повече месо, отколкото цяла Испания изяжда за една година“. Но дори и в страна като Холандия, където „официалните“ дажби са доста високи[46], макар и недостатъчни, храненето преди подобренията на почвите от края на XVIII в. си остава зле балансирано: боб, малко осолено месо, хляб (от ечемик или ръж), риба, малко сланина, при случай — дивеч... Но дивечът обикновено е за селянина или за господаря. Градските бедняци не го и сънуват: „за тях остават ряпата, пърженият лук и сух или мухлясал хляб“ или лепкав ръжен хляб и „малка бира“ („двойната“ е за богатите и за пияниците). Дори холандският буржоа живее скромно. Естествено, в националното им ястие *hutsepot* има говеждо или овнешко месо, но то е ситно смляно и винаги в малко количество. Вечерното ядене нерядко се състои само от каша от хлебни остатъци, надробени в мляко[47]. Впрочем и сред лекарите започва дискусия дали месната храна е полезна или вредна. „Моето мнение — заявява мъдро Луи Льомери (1702), — без да навлизам в пренията, които ми се струват излишни, е, че употребата на животинска плът за храна е подходяща, стига да е умерена...“[48]

Едновременно с намаляването на месната дажба се забелязва рязко увеличаване на потреблението на пушено и осолено месо. Не без основание Вернер Зомбарт казва, че в края на XV в. се наблюдава революция в осоляването на месо за нуждите на морските екипажи.. В Средиземноморието солената риба и най-вече традиционният сухар все още представляват основната част от неизменното меню на пътуващите моряци. Чак от Кадис, с навлизането в големия Атлантически океан, започва почти пълното царство на осоленото говеждо, на *vaca salada*, която испанското интендантство доставя от XVI в. Соленото говеждо най-често пристига от Север, особено от Ирландия, която изнася и осолено масло. Но интендантството не е единственият фактор. Още щом месото започва да се превръща в лукс, осолените меса стават обичайно меню за бедните (а скоро и за чернокожите роби в Аме-

рика). В Англия след летния сезон, поради липса на прясна храна, осоленото говеждо е обичайното зимно ястие *("saltbeef was the standard winter dish")*. В Бургундия през XVIII в. „свинското съставлява по-голямата част от месото, което селяните консумират. Почти няма списъци, в които да не се споменават няколко четвъртинки сланина в качето. Прясното месо е лукс, предназначен за оздравяващите, и струва толкова скъпо, че никой не може да си угажда с него."[49] В Италия и Германия амбулантните търговци на кренвирши са част от градския пейзаж. Соленото говеждо и по-често свинско доставят окъдната месна дажба на бедните в Европа от Неапол до Хамбург и от Франция до Санкт Петербург и околностите му.

Не ще и дума, че и тук съществуват изключения. Най-съществено и значимо са англичаните, които „живеят само с месо — както пише П. Дж. Гросли през 1770 г. Количеството хляб, което един французин изяжда за един ден, е достатъчно за четирима англичани."[50] В Европа островна Англия е единствената „развита" в това отношение страна. Но тя разделя преимуществото си с доста други, сравнително изостанали области. През 1658 госпожица Монпансие разказва за своите селяни от Домб, „че са добре облечени... [че никога не са] плащали данък" и добавя: „Те ядат месо четири пъти дневно"[51], което подлежи на проверка, но е възможно, защото през XVIII в. Домб е все още див и нездравословен край. Тъкмо в зле обработените от човека райони има в изобилие домашни и други животни. Всъщност много е вероятно за нас, хората от XX в., обичайното ядене на някой жител на Рига от времето на Петър Велики или на Белград от времето на Таверние (там всичко е „превъзходно", а също и „безкрайно евтино" — хлябът, виното, месото, огромните щуки и шарани, които ловят в Дунав и в Сава)[52] да е попримамливо, отколкото храната в Берлин, Виена или дори в Париж. Много онеправдани от природата държави не са по-бедни на население, отколкото богатите страни. Жизненото равнище винаги е израз на съотношението между броя на хората и масата на ресурсите, с които разполагат.

Европа все пак е привилегирована

Дори когато намаляват, европейските привилегии си остават привилегии. Достатъчно е да се замислим за другите цивилизации. Един испанец подчертава (1609), че: „В Япония ядат само дивеча, който убиват на лов."[53] За щастие в Индия населението се ужасява от месната храна. По думите на един френски лекар, войниците на Великия Могол Аурангзеб са доста непретенциозни към всекидневната храна: „Достатъчно им е да имат своя *kicheris* или смес от ориз с други зеленчуци, които поливат със сос от брашно и препържено масло...и са доволни." Сместа съдържа „ориз, бакла, леща, сварени и стрити заедно"[54].

В Китай месото е рядкост. Напълно или почти липсва кланично месо; отглежданото в къщи за празничната трапеза домашно прасе, приготвено понякога с малко ориз, домашните птици, дивечът, дори кучетата, предлагани в специални касапници или заловени пред прага на дома, „одрани или опърлени", или пренасяни в клетки като сукалчетата и яретата в Испания — казва отец Де Лас Кортес, — всички тези малобройни животни не могат да утолят апетита на определено месоядното население. Месото, освен при мон-

Изтънчеността на китайската кухня. Рисунка върху коприна (Снимка Роже-Виоле)

голците, където вареното овнешко е задължително, никога не се поднася като самостоятелно ястие. Нарязано на малки като хапки парчета, а често дори накълцано, то влиза в състава на *tsai* — безбройните малки ястия, представляващи сготвени заедно месо или риба със зеленчуци, сосове и подправки, които традиционно съпътстват ориза. Колкото изтънчена и обмислена да е, всъщност тази кухня е неочаквана за европейците, в чиито очи изглежда бедна. Дори богатите мандарини, отбелязва отец Де Лас Кортес, „бодват, сякаш за да си отворят апетита, по няколко хапки свинско, пилешко или друго месо. [...] Колкото и богати и знатни да са, месото, което ядат, е в незначителни количества, защото ако ядяха като нас, европейците, в никакъв случай не биха им стигнали всичките меса, с които разполагат [...] и дори плодородието на техния Китай не би им помогнало.“[55] Неаполитанецът Джемели Карери, който пресича Китай от Кантон до Пекин и обратно през 1696 г., се гневи от растителните и според него зле сварени храни, които му поднасят в странноприемниците, така че си купува където свари от домакинствата и от пазарите кокошки или яйца, фазани, зайци, шунка, яребици...[56] Към 1735 един европейски наблюдател заключава: „Китайците ядат много малко месо от едър добитък“, и добавя: „Ако отглеждаха добитък, щеше да им е нужна по-малко земя.“ Четирийсет години по-късно един мисионер от Пекин обяс-

нява по-точно: „Прекалено голямото количество население, чиито несгоди и последствия съвременните европейски философи дори не подозират", принуждава китайците „да се лишат от помощта на волове и стада, защото осигуряващата тяхното съществуване земя е необходима за оцеляването на хората". Оттам идва липсата на „торове за земите, месо за трапезата, коне за войните" и нуждата от „повече труд и повече хора, за да получат същото количество зърно, както другаде". И заключава: при пълно „съблюдаване на съотношението във Франция има поне десет вола срещу един в Китай"[57].

Китайската литература свидетелства в същия дух. По времето на династията Дзин горделив тъст се хвали: „Онзи ден моят зет дойде и ми донесе две ливри от изсушеното еленско месо, което сложих в това ястие." Друг месар пък е изпълнен с възхищение към някакво високопоставено лице, чието домакинство наброява поне десетки сродници и слуги и „което притежава повече пари от самия император". За него безспорно доказателство за богатството е, че: той „купува годишно между 4000 и 5000 ливри месо дори когато няма церемонии!". Менюто за угощение включва всичко на всичко „лястовичи гнезда, пиле, патица, сепии, горчиви краставици от Гуандун..." А какво да кажем за изискванията към храната на една млада капризна вдовица! Всеки ден осем *фена* за цярове, един ден патица, на другия — риба, след това пресни зеленчуци, бульон от бамбукови филизи и още — портокали, сухарчета, водни лилии, пържени врабчета, солени скариди и, естествено, вино, и то „стоцветно вино"...[58] Изброеното не изключва, а, напротив, дори предполага изтънченост, и то прекомерна и скъпо струваща изтънченост. Но ако луксът на китайската кухня си остава непонятен за европейците, то е защото за тях синоним на лукс е месото. А никой не е описал изобилие от месо другаде освен в Пекин — пред императорския дворец и на някои градски площади. При това става дума за големи количества дивеч, внесен от Татария, който се съхранява два-три месеца през зимните студове и е „толкова евтин, че един сръндак или глиган се продава за монета от осем фена"[59].

Същата умереност, дори скромност, се наблюдава и в Турция, където сушеното говеждо, *пастърмата*, е храна не само за войниците по време на поход. В Истанбул между XVI и XVIII в., като изключим голямото потребление на овнешко в Сарая, средно за града се потребяват около един или една трета овен на човек годишно, но Истанбул си е Истанбул — привилегирован град...[60] В Египет — на пръв поглед рог на изобилието, според думите на някакъв пътешественик през 1693, „начинът на живот на турците е безкрайно наказание. Храната дори и на най-богатите се състои от некачествен хляб, чесън, лук и вкиснало сирене, а когато към това добавят и варено овнешко, за тях е голям разкош. Те никога не ядат пилета, нито други птици, независимо че в тази страна са евтини."[61]

Привилегиите на европейците са на път да намалеят в собствения им континент, но за някои от тях те се възобновяват с истинско средновековно изобилие било в европейския Изток — примерно Унгария, — било в колониална Америка, в Мексико или Бразилия (в долината на Сан Франциско, залята от диви стада, където заради белите и метисите се установява силно месоядна цивилизация) и още повече на юг, около Монтевидео и Буенос Айрес, където за всяко свое ядене ездачите убиват по едно диво животно...Подобно изтребление в Аржентина се дължи на невероятното размно-

жаване на свободните стада, но то скоро унищожава запасите в северната част на Чили; още в края на XVI в. около Кикомбо оцеляват само отново подивелите кучета.

Сушеното на слънце месо (бразилското *carne do sol*) веднага се превръща в запас за крайбрежните градове и за чернокожите роби от плантациите. Обезкостеното и изсушено месо *charque*, произвеждано в аржентинските *saladeros* (отново предназначено за робите, а в Европа — за бедняците), практически е откритие от началото на XIX век. На един галеон например, в края на седем-осеммесечното безкрайно завръщане от Манила в Акапулко (1696), някакъв изнежен пътник е като наказан в „блажните дни" да яде „резени от изсушено на слънце кравешко и биволско месо, ...които са толкова твърди, че нито могат да се дъвчат, ако човек не ги размекне, удряйки ги продължително с дърво, от което не се различават кой знае колко, нито пък могат да се смелят без силно очистително". Допълнително отвращение вдъхват и червеите, с които гъмжи тази противна храна[62]. Очевидно за месоядната страст не съществуват никакви или поне няма големи прегради. По същия начин, макар и с известно отвращение, пиратите от Антилите, както и чернокожите в Африка избиват и ядат маймуни, за предпочитане млади, а в Рим окаяните и бедни евреи купуват биволско от специални месарници, което ужасява повечето хора; също така едва към 1690 в Екс ан Прованс започват да колят и ядат „говеда", това „грубо", дълго време считано за нездравословно месо[63] . В същото време в Дания „на пазара се продава конско месо" — съобщава с известен потрес френски пътешественик[64].

Прекомерно доброто ядене, или кулинарната екстравагантност

След XV и XVI в. големият лукс на европейската трапеза вече е достояние само за ограничен брой привилегировани. Превърнат в показна екстравагантност, той се насочва към редки ястия, консумирани в голямо изобилие. После с тях се храни прислугата, а остатъците, макар и поразвалени, се препродават на търговци на дребно. Що за екстравагантност е това? Ами например да се достави в Париж костенурка от Лондон — „ястие [1782], което струва хиляда екю, а с него се натъпкват седем-осем чревоугодници". В сравнение с костенурката, глиганът на шиш изглежда прекалено обикновен. Същият очевидец твърди: „Да, видях го със собствените си очи; онзи от Сен Лоран не е кой знае колко по-голям. Ограждат го с буйна жарава, шпиковат глигана с гъши черен дроб, фламбират го с фини мазнини и като го поливат с най-прекрасни вина, го поднасят както е цял, с главата..."[65] След това сътрапезниците вкусват оттук-оттам... Така се забавляват князете. За самия крал и високопоставените домове доставчиците пълнят кошовете с всичко най-добро, което се среща на пазара: месо, дивеч, риба. На „простосмъртните" се продават по-долнокачествените късове, и то на по-висока цена от онази, която богатите плащат; но по-лошото е, че тази стока обикновено е подправена. „В навечерието на революцията парижките месари снабдяват дворците с най-доброто говеждо, а на населението продават останалото, като прибавят и костите, които наричат иронично „*благинки*". Най-долнокачествените късове, „дреболиите", обрезките и остатъците, с които се хранят бедните, се продават пред месарниците[66].

Други примери за редки ястия: на сватбата на принцеса Конти изяждат диви кокошки или лещарки за 16 000 ливри (1680)[67]. Тези птици се въдят в изобилие в Кипър (който през XVI в. ги изнася за Венеция консервирани в оцет), срещат се още в Италия, Прованс и Лангедок[68]. Или зелените стриди. Или младите стриди от Диеп и Канкал, които се докарват през октомври; или ягодите и ананасите, отглеждани в парници в парижката област. Не ще и дума, че научно, дори прекалено научно изнамерените сосове, в които влизат всевъзможни съставки: черен пипер, подправки, бадеми, амбра, мускус, розова вода... и т.н., са за богаташите. Да не забравяме безценните лангедокски готвачи, които в Париж струват колкото златото. Ако бедният иска да се докосне до подобни пиршества, трябва да се споразумее с прислугата или да отиде на „лавките" във Версай: там се продават остатъците от царската трапеза, с които, без да се свени, се прехранва четвърт от населението на градчето: „Влиза човек, препасан с шпага, и си купува „калкан или глава от сьомга — изтънчена и рядка храна."[69] Навярно е по-разумно и по-примамливо да отиде в някоя гостилница на улица „Ашет" в Латинския квартал или на кея Вале (където се продават птици и дивеч) и сред просташкото веселие да си купи петел, който заедно с маса други петли кукри във „вечния казан", овесен на голяма кука. Да си го изяде в къщи или „на една крачка оттук още топъл, като го полее с бургундско вино..."[70] Но това са буржоазни преструвки!

Подреждане на трапезата

Масата, съдовете, сребърните прибори, покривката, салфетките, светлината на свещите, обстановката в трапезарията също са лукс. През XVI в. в Париж съществува обичай да наемат красиви къщи или по-често да се вмъкват в тях с платеното съучастничество на пазачите и да се посрещат там гости с доставената от домашния готвач храна. Понякога временният домакин се застоява, докато истинският собственик го изгони оттам. „По мое време — казва един посланик (1557) — папският нунций монсеньор Салвиати за два месеца беше принуждаван на три пъти да се изнася."[71]

Както съществуват разкошни къщи, така има и луксозни странноприемници. В Шалон (на Марна) „ние се настанихме в „Короната" — отбелязва Монтен (1580), която е добро място за подслон и където сервират в сребърни съдове"[72].

Но да разгледаме и най-съществения проблем: как да бъде подредена трапеза например за „компания от трийсет високопоставени лица, които трябва да бъдат блестящо посрещнати"? Отговорът получаваме от готварска книга с неочакваното заглавие „Насладите на селския живот" от Никола дьо Бонфоа , издадена през 1654. А той е следният: от едната и от другата страна на масата се разполагат по четиринайсет куверта и тъй като тя е правоъгълна — един човек в „горния край" и „един или двама в долния". Гостите са „на разстояние един от друг колкото един стол". Необходимо е „покривката да опира до земята от всички страни. В средата да има много солници с улейчета и поставки за чинии, където се слагат подвижните съдове." Яденето се поднася на осем сервирания, като осмото, последното, може да включ-

ва примерно „сухи или течни сладка", „ледено" в чинии, мускусни пастили, вердюнски дражета и захар „с мускус и амбра"... Метр д'отелът с шпага на кръста разпорежда чиниите да се сменят „поне при всяко сервиране, а салфетките — на всеки две". Но това старателно описание, което уточнява дори начина, по който да бъдат „заменяни" съдовете на масата при всяко сервиране, пропуска да съобщи как се подрежда „кувертът" на всеки сътрапезник. По онова време в него със сигурност се включват чиния, лъжица и нож, помалко сигурно е, че има индивидуални вилици и положително пред госта не се поставя никаква чаша или бутилка. Правилата на благоприличието явно са неустановени, тъй като авторът препоръчва като знак на изисканост да се сервират дълбоки чинии за супата, за да може сътрапезниците да си я сипят наведнъж, „без да гребат лъжица по лъжица от общия съд, поради гнусенето, което може да изпитват един от друг".

Съвременното подреждане и правилата за поведение на масата с всички подробности бавно, едно по едно, се установяват по начин, различен за отделните области. Използването на лъжици и нож е доста стар обичай. Все пак употребата на лъжицата става повсеместна едва през XVI в., както и навикът да се поставят ножове: преди всеки сътрапезник е ползвал своя собствен. Същото се отнася и до практиката да се слага отделна чаша пред всеки. Някогашната учтивост изисква гостът да изпразва своята и да я предава на съседа си, който прави същото. При поискване лакеят донася от кухнята или от най-близката до масата лавица желаната напитка, вино или вода. Монтен обяснява, че в Южна Германия, която пресича през 1580 г., „всеки разполага на своето място с лична купа или сребърна чаша; онзи, който сервира, внимава да напълни купата веднага, щом се изпразни, без да я премества, като отвисоко налива виното от калаена или дървена съдина с дълъг чучур"[73]. Изискано решение, което пести труда на прислугата, но за целта всеки гост трябва да има пред себе си „на своето място" лична купичка. В същата тази Германия по времето на Монтен всеки сътрапезник притежава и собствена калаена или дървена чиния, като понякога е подложена дървена паница, върху която се слага калаената чиния. Имаме доказателство, че дървените чинии се използват в германските села, а очевидно и другаде, чак до XIX век.

Но преди тези повече или по-малко закъснели и префинени нововъведения сътрапезниците дълго време се задоволяват с дървена дъска или „траншоар" — филия хляб, върху който поставят своето месо[74]. По това време големият поднос е достатъчен за всичко и на всички: един по един вземат с пръсти парче по свой избор. Монтен разказва за „швейцарците": „Те сервират толкова дървени лъжици със сребърни дръжки, колкото хора има [подразбирайте: всеки гост разполага със собствена лъжица] и никога няма да видите швейцарец без нож, с който те си вземат от всичко и никога не бъркат в подноса с ръка."[75] В музеите се пазят дървени лъжици с метална дръжка, не непременно сребърна, както и ножове с различна форма. Но това всъщност са древни пособия.

Не такъв е случаят с вилицата. Няма съмнение, че огромната двурога вилица, която служи за поднасяне на месото на гостите, за обръщането му във фурната или печката, е древна, но не и индивидуалната вилица, въпреки някои изключения.

Най-общо казано, вилицата датира от XVI в., като макар и бавно се разп-

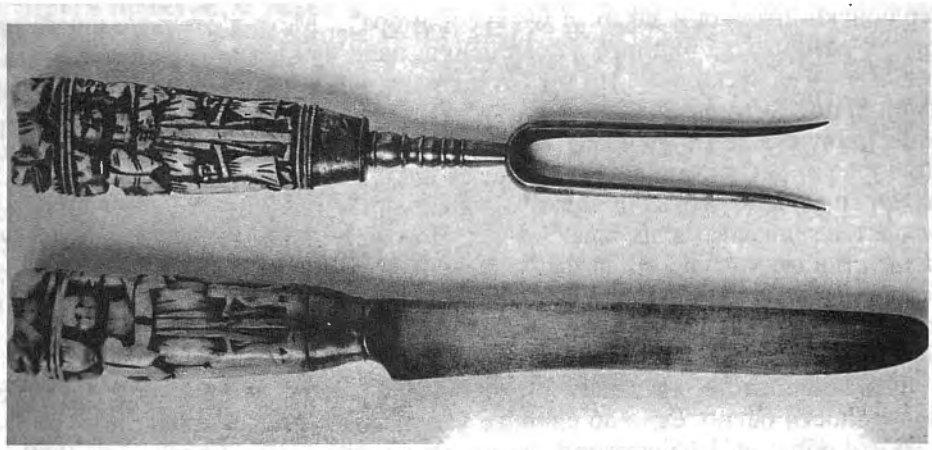

Прибори с дръжки от слонова кост, XVII в. (Bayerisches Nationalmuseum, Munich)

ространява най-вече от Венеция и Италия. Някакъв немски проповедник осъжда това дяволско разточителство: „Щеше ли Бог да ни даде пръсти, ако искаше да си служим с тоя инструмент?“ Монтен явно не я познава, защото се самообвинява, че яде бързо, толкова бързо „че понякога от припряност си ухапвам пръстите“. Впрочем той смята, че е допустимо „малко да си помага с лъжица и вилица“[76]. През 1609 владетелят на Виламонт описва картинно подробности от кухнята и хранителните навици на турците и добавя: „те изобщо не си служат с вилици, както правят ломбардците и венецианците“ — но не казва французите, и то с основание. По същото време друг пътешественик, англичанинът Томас Корейт, я открива в Италия, вижда му се странна, но я поставя на трапезата и си спечелва подигравките на приятелите си, които я кръщават *furciferus*, дръжковилка или по-скоро вилодръжка[77]. Дали пък употребата на жаравата не е принудила богатите гости да използват вилицата? Съмняваме се. В Англия например в описите преди 1660 г. не фигурират вилици. Използването им става повсеместно към 1750. През целия си живот Анна Австрийска е запазила обичая си да топи пръсти в ястията с месо[78]. Виенският двор върши същото поне до 1651. А кой ли в двора на Луи XIV си служи с вилица? Херцог Монтозие, за когото Сен Симон твърди, че е „със съмнителна чистоплътност“. Не и кралят, когото същият този Сен Симон възхвалява заради умението му, без да се цапа, да яде с пръсти яхния от птици! Когато бургундският херцог и братята му са поканени на вечеря, щом посягат към вилицата, чиято употреба познават, кралят им забранява да си служат с нея. Забавната случка е разказана от Палатин, която от своя страна заявява, че „при хранене винаги използва само своя нож и пръстите си...“[79] Оттук произтича изобилието на салфетки за гостите през XVII в., които обаче се разпространяват в частния живот едва по времето на Монтен, както научаваме от самия него[80]. Оттук идва и навикът да се ползват „умивалници“, т.е. кани с дълъг чучур и леген, поднасян многократно при хранене.

Бавно установяване на правила за добро държане в обществото

Преобразуванията, които представляват новия модел за добро държане в обществото, се налагат малко по малко. Дори луксът на обособеното отделно помещение за хранене се налага във Франция едва през XVI в., и то при богаташите.

Церемониалът на храненето изисква прислуга, която става все по-многобройна в кухнята, около трапезата, и то не само във Версай, където все почесто организират големи и малки общи трапези, или както ги наричат „месото на краля". Новоналоженият лукс обхваща изцяло Франция и Англия едва през XVIII век. „Ако починалите отпреди шейсетина години възкръснат — пише Дюкло през 1765 г.,— не биха познали Париж, що се отнася до трапезата, дрехите и нравите."[81] Не ще и дума, така е с цяла Европа — жертва на вездесъщия лукс, както и с нейните колонии, където тя винаги се стреми да възпроизвежда навиците си. Западните пътешественици тутакси започват да преценяват отвисоко, като второкачествени, обичаите и нравите на останалия свят. Джемели Карери се учудва от жестовете на своя знатен домакин персиец, който го кани на трапезата си (1694), защото той „вместо с лъжица си служи с дясната си ръка, загребва ориз с нея и го слага в чиниите [на гостите си]"[82]. Или четем казаното от П. Лабат (1728) за арабите от Сенегал: „Те не знаят какво значи да се храниш на маса..."[83] Тези взискателни съдници пощадяват единствено изтънчените китайци, които седят на маса пред лакираните си чаши и носят в колана на робите си нож и пръчици (в калъф), с които си служат при хранене. В Истанбул към 1760 г. барон Тот с чувство за хумор описва прием в извънградската къща на „госпожата на Първия драгоманин", сред съсловието на богатите гърци на султанска служба, които са възприели много от местните нрави, но държат да се различават от тях. „Кръгла маса със столове околовръст, лъжици и вилици — не липсваше нищо, освен навика да си служат с тях. Все пак имаха желание да копират нашите порядки, които гърците възпроизвеждат толкова благосклонно, колкото ние подражаваме на англичаните. По време на вечерята видях жена, която вземаше маслини с пръсти, а после ги набучваше на вилицата, за да ги яде по френски."[84]

При все това, дори през 1624 г. в някаква австрийска заповед от ландграфство Елзас, предназначена за млади офицери, се уточняват правилата, които те трябва да спазват, когато са канени на трапезата на ерцхерцога: да се явяват в чисто облекло, да не пристигат полупияни, да не пият след всяка хапка, преди да отпият, да си избършат добре мустаците и устата, да не си облизват пръстите, да не изплюват нищо в чинията, да не се секнат в покривката, да не „сърбат" прекалено животински... Подобни наставления карат читателя да се замисли колко изискани са маниерите в Европа на Ришельо[85].

На Христовата трапеза

При това пътешествие в миналото особено поучителни са картините, предшестващи позакъснялата изтънченост. Платната с изображения на някогашни ястия са неизброими. Особено последната вечеря на Христос, Тайната вечеря, е изобразявана в хиляди варианти, откакто на Запад съществуват художници; или вечерята на Христос у Симон, или сватбата в Кана, или пък трапезата на поклонниците от Емаус... Ако за миг се абстрахираме от светите действащи лица и огледаме само масата, бродираните покривки, местата за сядане (трикраки столчета, столове, скамейки) и най-вече чиниите, подносите, ножовете, ще забележим, че до 1600 г. не фигурира нито една вилица и почти никаква лъжица; поради липса на чинии се използват резени хляб, кръгли или овални дъски, леко вдлъбнати калаени дискове, чиито синкави петна обикновено преобладават в картините от Южна Германия. Подложката от твърд хляб често се слага върху дървена или метална плоча; предназначението ѝ: да попие сока на отрязаното парче. После този „хлябчиния" се раздава на бедните. Винаги има поне един нож, понякога доста голям, ако е единствен и трябва да обслужва всички сътрапезници, а често се виждат малки индивидуални ножове. Естествено, виното, хлябът, агнецът си дават мистична среща. И естествено, не става дума за изобилно и разкошно ядене, сюжетът е далеч по-възвишен от земните храни и ги отминава с безразличие. Все пак Христос и неговите апостоли се хранят като буржоа от Улм или Аугсбург, защото гледката е почти една и съща, независимо дали изобразява сватбата в Кана, пира на Ирод, обяда на някой заобиколен от семейството и старателните си прислужници господар от Базел, или угощението по случай новия дом, което лекарят от Нюрнберг дава за своите приятели през 1593. Доколкото знам, една от първите вилици на Тайната вечеря е нарисувана от Джакопо Басано (1599).

Всекидневни храни: солта

Но да обърнем страницата на лукса и да преминем към всекидневието. Солта е добър повод да се върнем към нормалното, защото това обикновено благо подлежи на всеобща, задължителна размяна; тя е необходима за хора, животни, за осоляване на месо и риба и е толкова значима, че дори правителствата се намесват. Тя е извънредно важен източник за обогатяване на държави и търговци както в Европа, така и в Китай, но на това ще се спрем по-късно. Тъй като е необходима, тя преодолява всякакви препятствия и се възползва от всички благоприятни обстоятелства. Тъй като се продава на тегло, за пренасянето ѝ се използват речните пътища (Рона при покачването на нивото ѝ) и услугите на корабите по Атлантика. Няма мина за каменна сол, която да не се експлоатира. Морските солници са по Средиземноморието и Атлантика, само в слънчевите все католически държави, а рибарите-протестанти от Севера се нуждаят от солта на Бруаж, Сетубал или Сан Лукар де Барамеда. Следователно размяната, въпреки войните, е непрестанна и е от най-голяма полза за едрите търговски сдружения. По същата причина плочите сахарска сол достигат черна Африка на камилски кервани през пус-

тинята и действително се разменят срещу златен прах, слонова кост или чернокожи роби. Трудно е да намерим по-красноречив пример за неумолимите изисквания на размяната.

Същото нещо разказва с икономически и транспортни понятия дори малкият швейцарски кантон Вале. В този край, разположен в долината по поречието на Горна Рона, цари съвършено равновесие между ресурси и население, липсват само желязо и сол. Особено сол, от която местните жители се нуждаят за животновъдството, за сиренета си и за осоляване. В алпийския кантон солта пристига отдалече: от Пеке (в Лангедок) на 870 км през Лион, от Барлета на 1300 км през Венеция и от Трапани, на 2300 км пак през Венеция[86].

Основна и незаменима, солта е свещена храна („в староеврейския, както и в съвременния малгашки език солена храна е синоним на свещена храна"). В Европа, която обича блудкави брашнени каши, тя се потребява в големи количества (20 г дневно на човек, двойно повече от днес). Един лекар историк дори счита, че селските бунтове през XVI в. във френския Запад срещу налога върху солта могат да бъдат обяснени с глада за сол, чието утоляване е възпрепятствано от данъка[87]. Впрочем някоя и друга подробност ни учи или ненадейно ни припомня колко необозримо е приложението на солта и за колко неща дори не ни минава през ум: например за провансалската бутарга или за започналото през XVIII в. приготвяне на домашни консерви от аспержи, пресен грах, гъби, лютива млечница, пумпалка, ангинари...

Всекидневните храни: млечни продукти, мазнини, яйца

Нищо луксозно няма и в сиренета, яйцата, млякото, маслото.В Париж различните видове сирене пристигат от Бри, Нормандия (*анжело* от района на Бре, *ливаро, пон-левек*...), от Оверн, Турен, Пикардия и се продават най-вече от търговците на дребно, които предлагат всичко и са в постоянна връзка с манастирите и близките села: оттам купуват монтрьойско и венсенско сирене, „прясно подсирено и отцедено в малки кошчета, изплетени от ракита или от тръст", наречени *jonchées*[88]. От района на Средиземноморието сардинските сирена *cacio cavallo*[89] или *salso* достигат навсякъде — в Неапол, както и в Рим, Ливорно, Марсилия и Барселона; с тях пълнят кораби от Каляри и ги продават на по-добра цена дори от холандските сирена, които през XVIII в. престават да наводняват пазарите в Европа и целия свят. Още от 1572 хиляди холандски сирена контрабандно заливат испанска Америка. Във Венеция се продава далматинско и огромни пити от кандийско сирене. През 1543 г. в Марсилия консумират и сирена от Оверн[90]. В тази провинция те са в такова изобилие, че са основната храна през XVI век. През предходния век за най-добро се смятало сиренето от Гранд Шартрьоз в Дофине и го използват разтопено и запечено върху препечени филийки. „Истинското" швейцарско сирене *грюйер* се консумира в огромни количества във Франция още преди XVIII век. Около 1750 Франция внася 30 000 квинтала годишно от него. „Подправят го във Франш-Конте, Лотарингия, Савоя и Дофине" и независимо че имитациите нямат славата и цената на оригинала, те са широко разпространени. Затова пък опитите за подправяне на пармското сирене, примерно в Нормандия, се провалят[91].

Като евтин източник на белтъчини сиренето е една от основните храни

на населението в Европа и за всеки принуден да живее далеч европеец е истинско нещастие, ако няма възможност да си го набави. Френските селяни през 1698 печелят цели състояния, като доставят сирена на войските, които се сражават в Италия и Германия. Учудващото е, че именно във Франция сиренето бавно е постигнало кулинарната си слава и своето „благородство". Кулинарните книги му отделят малко място, без да посочват нито качествата му, нито различните му наименования. Козето сирене се смята за по-долнокачествено от овчето и кравето, затова го пренебрегват. В очите на лекаря Льомери дори през 1702 г. съществуват само три вида сирена: „Рокфор, пармското и онези, които произхождат от Соснаж в Дофине [...], присъстват на най-изтънчените трапези."[92] По това време са регистрирани продажби на рокфор по 6000 квинтала годишно. Сиренето соснаж се приготвя от смес между краве, козе и овче мляко, които се сваряват. Пармското (както и флорентинското сирене *„марсолен"*, впоследствие излязло от мода) е придобивка от войните в Италия, след завръщането на Шарл VIII. Но да оставим Льомери, и да видим какво иска да получи от Париж кардинал Дюбоа по време на мисията му в Лондон, когато през 1718 пише на своя племенник: Три дузини сирене *пон-левек*, още толкова *марол* и *бри* — плюс една перука[93]. Местните сирена вече имат поклонници и любители.

Да отбележим голямото място, което тези скромни, но богати диетични храни: мляко, масло, сирене, заемат в ислямския свят чак до Индия. Да, твърди някакъв пътешественик през 1694, персийците не са разсипници, „те се задоволяват с малко сирене, кисело мляко, в което надробяват царевичен тънък като нафора, безвкусен и много черен хляб, сутрин прибавят към него ориз (или пилаф), а понякога го варят само с вода"[94]. А пилафът, който често е рагу с ориз, издава заможна трапеза. Със сигурност така е и в Турция, където непретенциозните млечни продукти са почти единствената храна на бедните: кисело мляко, придружено според сезона от краставици или пъпеш, лук, праз и каша от сушени плодове. Освен киселото мляко, да не пропуснем и *каймака*, леко подсолена сварена сметана, после сиренатa, съхранявани в мехове *(tulum)*, на пити *(tekerlek)* или на топки, като прочутия *кашкавал* на влашките планинци, изнасян в Истанбул и дори в Италия, овчето сирене, подлагано на последователно изваряване също като *cacio cavallo* в Сардиния и Италия.

Като тръгваме на изток, не бива да забравяме обширното и трайно изключение, наречено Китай: той системно отхвърля млякото, сиренето и маслото; кравите, козите и овцете там се отглеждат единствено заради месото им. Тогава какво „масло" твърди, че е похапнал М. де Гинес[95]? В Китай то се използва само за редки видове сладкиши. И Япония споделя отвращението на китайците: дори в селата, където воловете и кравите обработват земята, японският селянин и до днес не потребява млечни продукти, които му се струват „нечисти"; той извлича от соята малкото мазнини, които са му нужни.

В западните градове, обратно, млякото се консумира в толкова големи количества, че възниква въпросът за продоволствието. В Лондон потреблението му расте всяка зима, когато богатите семейства пребивават в столицата; през лятото намалява, защото те се изнасят в имения си, но и зиме, и лете съществува възможност за колосални злоупотреби. Млякото поголовно се разрежда от препродавачите или дори от производителите. Научаваме, че

„Старицата с яйцата", картина на Веласкес от 1618 г. преди заминаването му от Севиля, неговия роден град (National Galleries of Scotland, The Cooper Bridgeman Library, Ziolo)

„някакъв едър собственик от Съри [1801] има помпа [в своята мандра], известна като прословутата черна крава, защото била боядисана в черно, и тя доставяла повече мляко от всички останали крави, взети заедно"[96]. Или да се порадваме на всекидневната гледка век по-рано във Валядолид, когато улиците са задръстени от над 400-те магарета, носещи мляко от съседните села и снабдяващи града с кисели сирена, масло и сметана, чиито качества и ниски цени хвали един португалски пътешественик. Кокан е столицата, която Филип III скоро изоставя заради Мадрид и където всичко е в изобилие: на птичия пазар всеки ден се продават повече от 7000 хвъркати, овнешкото тук е най-доброто в света, хлябът е превъзходен, виното — отлично, а снабдяването с млечни продукти е лукс за Испания, където те са особена рядкост[97].

Освен зоната на горчивото масло, обхващаща областите между Северна Африка, египетска Александрия и отвъд нея, маслото остава ограничено в Северна Европа. Останалата част от скромния по размери континент познава маста, сланината и зехтина. Самата Франция е пример за подобно географско разпределение на кулинарните фондове. Откъм краищата по бреговете на Лоара се стича същинска река от масло; в Париж и околностите

употребата му е задължителна: „Във Франция почти не приготвят сосове без масло — казва Луи Льомери (1702). Холандците и северните народи го употребяват още по-често от французите и твърдят, че то допринасяло за хубавия им тен.“[98] Всъщност използването на масло дори в Холандия получава мащабно разпространение едва през XVIII век. То е характерно за богатите домакинства. Принудените да живеят или да пътуват из тези чужди страни хора от Средиземноморието изпадат в ужас, защото смятат, че маслото увеличава броя на прокажените. Затова богатият кардинал д'Арагон, който пътешества из Холандия през 1516, води със себе си своя готвач и носи в багажа си достатъчно количество зехтин[99].

Отрупаният с житейски блага Париж от XVIII в. разполага с обилно продоволствие от прясно, солено (от Ирландия и Бретан), дори от топено масло по лотарингски. Част от чистото масло идва от Гурне, малко градче близо до Ниеп, където търговците го получават в необработено състояние и след това го избиват отново, за да отстранят суроватката, която може да се е задържала. „Приготвят го на големи буци от четирийсет до шейсет ливри и го изпращат в Париж.“[100] Както навсякъде, така и тук снобизмът си казва думата: според „Поучителен речник“ (1768) „има само два вида масло, които отбраното общество одобрява: маслото от Ванвр (Ванв) и маслото от Фревале“[101] в околностите на Париж.

Яйцата се сред най-употребяваните храни. Да не се сваряват прекомерно и да се ядат рохки — повтарят лекарите старите препоръки на Салернската школа: „*Si sumas ovum, molle sit atque novum.*“ И рецептите за съхраняване на яйцата пресни не секват. Във всеки случай пазарната им цена има голямо значение: като стока за широко потребление тя следва измененията на конюнктурата. Няколко продадени яйца във Флоренция — и статистикът[102] тутаски възстановява движението на жизнения стандарт през XVI век. Сама по себе си цената им е меродавен тест за жизненото равнище или за стойността на парите в даден град или страна. През XVII в. в Египет има момент, когато „човек трябва да избере какво да си купи за един сол: трийсет яйца, два гълъба или тлъста ярка“; по пътя от Магнезия за Брус (1694) „провизиите не са скъпи: дават седем яйца за една пара [=1 сол], една кокошка за десет пари и хубав зимен пъпеш за две, а за същата цена получаваш толкова хляб, колкото не можеш да изядеш сам за един ден“; през февруари 1697 — отбелязва същият пътешественик — близо до Акапулко в Нова Испания „домакинът ме накара да платя монета от осем [32 сола] за една кокошка, а яйцата са по 1 сол парчето“[103]. И така, яйцата са част от ежедневното меню на европейците. Оттук идва и недоумението на Монтен в германските странноприемници: там „никога не сервират яйца — пише той — освен твърдо сварени и нарязани на четвъртинки в салатите“[104]. Или Монтескьо, напускайки Неапол и връщайки се в Рим (1729), той се удивлява, че „в стария Лациум пътникът не може да открие нито пиле, нито гълъбче, а често дори и яйце“[105].

Но за Европа това са изключения, а не правило, както е във вегетарианския Далечен изток, където Китай, Япония и Индия въобще не разполагат с подобна евтина и обикновена хранителна придобивка. Яйцето тук се среща рядко и не е част от менюто на обикновения човек. Прословутите яйца от китайска патица, консервирани за около месец в саламура, са богаташко лакомство.

Всекидневни храни: морските дарове

Огромното значение на морето за изхранването би могло да бъде още поголямо. Всъщност обширни територии напълно или почти напълно са в неведение за храни, които са им под ръка.

Приблизително така стоят нещата с Новия свят въпреки риболова на Антилите с техните рибни пасажи, където понякога при тихо време корабите на път за Вера Крус случват чудесен риболов; въпреки прословутото изобилие на рибни пасажи и крайбрежен улов в Нюфаундланд, служещ ако не изключително, то поне предимно за храна на Европа (при все че тонове моруна достигат през XVIII в. до английските колонии и плантанции на американския Юг); въпреки сьомгата, която плува срещу течението в студените реки на Канада и Аляска; и дори въпреки богатството на баянското малко Средиземно море, където идващите от юг студени водни течения предопределят активното китоловство и присъствието на баските харпунджии още от XVII век. В Азия единствено Япония и Южен Китай по устието на Яндзъ на остров Хайнан практикуват риболов. Другаде по всяка вероятност за риба излизат само ограничен брой лодки, както е в Малайзия или около Цейлон. Има и любопитни случаи като онези ловци на бисери от Персийския залив, близо до Бандар Абас (1694), които предпочитат сардините си [изсушени на слънце, те са тяхната всекидневна храна] пред изкупуваните от търговците перли, защото рибите за тях са нещо по-сигурно и по-лесно за улов[106].

В Китай, където сладководният риболов и рибовъдството доставят богат улов (есетри се ловят в езерата на Яндзъ и в Бейхъ), рибата често се консервира в сос, получен чрез естествена ферментация, както е в Тонкин, но дори и днес потреблението е незначително (0,6 кг на човек годишно); морето не успява да покори това континентално множество. Единствено Япония е силно рибоядна. Нейното превъзходство се запазва и в наши дни (40 кг годишно на човек, с най-големия в света риболовен флот след перуанския) и в това отношение е двойник на месоядна Европа. Изобилието ѝ се дължи на богатството на вътрешното Японско море, а най-вече на непосредствената близост до риболовните зони Йезо и Сахалин, на кръстопътя на огромните студени водни маси на Ояшио и топлите течения на Курошио, както и на сливането на Гълфстрийм и Лабрадорското течение в Северния Атлантик при Нюфаундланд. Съчетаването на планктона от топлите и студените води подхранва размножаването на рибата.

Независимо че не е толкова облагодетелствана, Европа също има в близост и по-далече многобройни източници за продоволствие. Религиозните предписания, които увеличават дните на пости (166 дни годишно, от които Великденските са особено строги чак до царуването на Луи XIV), определят изключителното значение на рибата. През четиридесетте дни пости не се продават месо, яйца и птици освен за болните, и то с двойно удостоверение — от лекар и от свещеник. За да бъде улеснен контролът, „постният месар" има правото да продава забранените храни само в Париж и в чертите на Отел Дьо[107]. Оттук произтича огромната необходимост от прясна, пушена или солена риба.

Лов на делфини. Чиния от Делфт, XVIII в. Musée Carnavalet (Cliché Marine Nationale)

Обаче в близост до европейското крайбрежие тя не е в изобилие. Прехваленото Средиземно море притежава ограничени запаси, а изключенията са незначителни: риба тон от Босфора, хайверът от големите руски реки — предпочитана храна за постещите от християнския свят чак до Абисиния, калмарите и сушените октоподи, открай време неизменен дар божи за гръцкия архипелаг, провансалските сардини и аншоа. Тон се лови също и в таляните около Северна Африка, Сицилия, Прованс, Андалузия и португалска Алгарва: Лагос е голям износител на осолен тон — кораби с бурета осолена риба тон отплават в посока към Средиземноморието или на Север.

За сравнение трябва да посочим пословично изобилните ресурси на северните средиземноморски теснини, на Ламанша, Северно море, Прибалтика и най-вече на океана. По европейското му крайбрежие през Средновековието риболовът е активен (сьомга, скумрия, моруна). От XI в. насам в Балтийско и Северно море съществуват обширни зони за улов на херинга, която осигурява благосъстоянието на Ханзата, а по-късно и на холандските и зеландските рибари. Около 1350 холандецът Вилем Бьокелсон изнамира бърз начин за изкормване и осоляване на херингата в самата лодка от рибарите, които веднага я „натъпкват" в буренца[108]. Но между XIV и XV в. херингата напуска Балтийско море[109]. Оттогава холандски и зеландски лодки тръгват да ловят по едва покритите с вода пясъци на Догер Банк и в открито море покрай английския и шотландския бряг докъм Оркнейските острови. И други кораби се присламчват към тези облагодетелствани места, така че сключените и повече или по-малко съблюдавани херингови примирия в разгара на войните между династиите Валоа и Хабсбург през XVI в. позволяват Европа да не бъде лишена от тази дарена от Бог храна.

Херингата се изнася в Западна и Южна Европа по море, по теченията на плавателните реки, с коли и с товарни животни. До Венеция достигат месести, пушени и бели херинги: бели — ще рече осолени; пушени — опушени, и

месести — сиреч студено пушени. Често към големите градове, например към Париж, бързат „превозвачи на риба“ — бедняци, водещи натоварената с риба и стриди кранта. „Пресни херинги от нощес!“ — звучи във „Виковете на Париж“ на музиканта Жанкен. В Лондон тази храна е незначителен лукс, щом младият и пестелив Самюъл Пийпс може да си позволи да изяде с жена си и приятелите си цяло буренце стриди.

Но нека не си въобразяваме, че морската риба утолява глада на Европа. Колкото повече се отдалечаваме от морските крайбрежия и навлизаме в континенталната част на Централна и Източна Европа, толкова повече хора консумират сладководна риба. Всяка плавателна, дори по-малка река, включително и парижката Сена, разполага със своите патентовани рибари. Далечната Волга представлява огромен запас. Лоара е известна със сьомга и шаран, Рейн — с костурите си. През първите години на XVII в. португалски пътешественик във Валядолид твърди, че снабдяването с морска риба е поскоро дефицитно и невинаги е доброкачествено поради продължителността на превоза. През цялата година има калкан, консервирани в дървено масло сардини и миди, понякога мерлуза; от Сантандер по време на Великите пости пристигат превъзходни златни рибки. Но нашият пътешественик е смаян от невероятното количество всекидневно продавани по пазарите великолепни пъстърви, идващи от Бургос и Медина де Риосеко, с които понякога може да се нахрани половината Валядолид, по онова време столица на Испания[110]. Вече споменахме за изкуствените езера в Бохемия и за рибовъдството в богатите области на юг. В Германия шаранът е обичайна храна.

Ловът на моруна

Още в края на XV в. мащабният улов на моруна от пасажите около Нюфаундланд довежда до същинска революция. Той предизвиква сблъсък между баски, французи, холандци и англичани, като по-силните отстраняват послабите. Така биват изгонени испанските баски, а достъпът до риболовните територии остава за могъщите притежатели на силни флотилии Англия, Холандия и Франция.

Големият проблем е консервирането и пренасянето на рибата. Моруната или се приготвя на борда на нюфаундландския кораб, или се изсушава на брега. Соленатa моруна, това е *зелена моруна*, „която току-що е осолена и е още влажна“. Специализираните за зелена моруна кораби са малотонажни, с екипаж от десетина-дванайсет рибари, както и с моряци, които транжират, изкормят и осоляват рибата в често натъпкания до гредите на палубата трюм. Обичайната им практика е след като „запасажат“ (достигнат пътя на пасажите до Нюфаундланд), да се оставят в ръцете на съдбата. Големите платноходи, противно на тях, докарват моруната *сушена*, готова. Щом пристигнат до Нюфаундланд, те хвърлят котва и започват риболов с лодки. Рибата се суши на брега по сложна технология, описана детайлно от Савари[111].

Всеки кораб трябва да се зареди с храни на тръгване, да натовари сол, провизии, брашно, вино, алкохол, въдици, кукички. В началото на XVII в. рибарите от Норвегия и Дания още купуват сол от Санлукар де Барамед, близо до Севиля. Търговците естествено им дават на вересия, а когато се върне от Америка, длъжникът се разплаща с риба[112].

Ето как стоят нещата в Ла Рошел през вековете на разцвет — XVI и XVII век. Всяка пролет тук акостират многобройни платноходи, често със стотици тонове вместимост, защото за риболова са необходими големи трюмове: „Моруната заема повече място, отколкото тежи." Екипажите са по 20 — 25 души, което показва колко голямо е значението на работната ръка в този неблагодарен труд. „Буржоата интендант" дава в аванс на капитана брашно, инструменти, напитки, сол, съгласно „споразумението между страните", подписано пред нотариус. Близкото до Ла Рошел малко пристанище Олон само успява да съоръжи стотина платнохода и всяка година изпраща към другия бряг на океана хиляди мъже. Тъй като градчето наброява 3000 жители, налага се капитаните да наемат моряци от другаде и дори чак от Испания. Във всеки случай, след като корабите потеглят, авансираните „на едро" или „наслука" от буржоата пари, плуват по волята на рибарския късмет и на морските изненади. Те ще бъдат издължени едва след връщането на кораба, от юни нататък. Впрочем за първите завърнали се кораби се дава баснословна награда. Капитанът победител е обсаден от буржоа в странноприемницата, която се тресе от спорове, сбивания, схватки... Победата е добре платена. Всички очакват новата риба: „Нали е чудесна, като е прясна!" Случва се победителят да продаде *малката стотица* моруни (110 до 100 според обичая) до 60 ливри, докато няколко дни по-късно *хилядарката* се продава вече само за 30 ливри. Обикновено надпреварата печели някой от олонските кораби, защото те обикновено правят два рейса годишно, два „сезона": „ранен" и „късен". Но винаги съществува риск да „отпасажат" набързо поради лошото време[113].

Неизчерпаем е уловът от големия пасаж до Нюфаундланд — това огромно плитководно плато, където моруните си дават „всеобща среща[...] и точно тук те, тъй да се каже, изживяват своите звездни мигове, а броят им е такъв, че за събралите се рибари от всякакви народности не остава нищо друго, освен от сутрин до вечер да хвърлят и изваждат въдиците, да изкормят уловената риба и да закачат вътрешностите ѝ, за да уловят друга. Единединствен човек понякога е в състояние да улови до 300-400 дневно. Когато примамващата ги тук храна свърши, моруните се разпръскват да преследват треската, която за тях е голямо лакомство. Треската бяга напред и тъкмо на преследването от моруните дължим честите завръщания на треската по нашите крайбрежия [на Европа]."[114]

През 1739 г. един марсилец възкликва: „Сам Бог ни праща моруната от Нюфаундланд." Век преди него не по-малко възхитен френски пътешественик твърди, че „най-успешната търговия в Европа е да ловиш *molue* [този правопис се среща по-често от *morue*], защото не даваш нищо [разбирайте — пари, което е и вярно, и погрешно] освен главоболията по риболова и продажбата; така се печелят големи пари в Испания, а във Франция един милион души се прехранват с това"[115].

Последната цифра очевидно е плод на въображението. В опис от края на XVIII в. срещаме откъслечни данни за улова на моруна във Франция, Англия и Съединените щати. През 1773 с тази цел са изпратени 264 френски кораба (25 000 тона и 10 000 души екипаж); през 1775 — 400 английски кораба (36 000 тона и 20 000 души екипаж) и 665 „американски" кораба (25 000 тона с 4 400 души екипаж). Или общо 1329 кораба, 86 000 тона и 34 000 души

екипаж, чийто улов възлиза на около 80 000 тона риба. Ако прибавим в сметката холандските и другите европейски риболовци, вероятно ще достигнем числото 1500 кораба и най-малко 90 000 тона моруна[116].

В кореспонденцията си един търговец от Онфльор[117], съвременник на Колбер, разкрива какво е нужно за различаване на качеството: „гаф" — това е моруна с изключителни размери, „маршанд", „ленг" и „раге" са дребни зелени моруни, за предпочитане пред бракуваните и пред огромното множество развалени — много солени или безсолни, или стъпкани от краката на товарачите. Тъй като зелените моруни се купуват на парче, а не на тегло (като сухата), е необходима помощта на сортировачите, които от пръв поглед различават „добрата" от „лошата" стока и оценяват купчините. Един от проблемите на продаващите моруни търговци е да попречат на холандски херинги да проникнат на пазара в Онфльор (облагат ги с „големи данъци"), както и на херингите, които някои окаяни нормандски рибари ловят през забранения сезон, след Коледа, тъй като по това време рибата е лошокачествена, но многобройна и се продава много евтино: „Щом докарат херингата, не можеш да продадеш и опашка от моруна." Оттук произтича и кралската забрана, която честните моруноловци одобряват.

Всяко пристанище се специализира в определен вид риболов, в зависимост от зоната, чието продоволствие осигурява. Диеп, Хавър и Онфльор снабдяват Париж — където се яде зелена моруна; Нант зарежда краища с различен вкус, благодарение на плаването по Лоара и пътищата, зависещи от него; Марсилия поема половината от средногодишния френски улов на сушена моруна, голяма част от която изнася в Италия. Не са малко и плавателните съдове от Сен Мало, които още през XVII в. пътуват към италианските пристанища и особено към Генуа.

Известни са хиляди подробности за снабдяването на Париж със зелена (или както още я наричат бяла) моруна. Първите улови (тръгване през януари, връщане през юли), а после и вторите (тръгване през март, връщане през ноември и декември) предопределят двата етапа на доставка, първата от които е слаба, а втората по-изобилна, но се изчерпва още към април. После следва (както и за цяла Франция) тримесечно въздържане — април, май, юни, а „това е сезон, когато зеленчуците все още са редки, яйцата — скъпи, и когато се яде малко сладководна риба". Това обяснява огромното значение и високата цена на зелената моруна, която англичаните ловят по своето крайбрежие и после през Диеп — в този случай просто посредник — пренасочват към Париж[118].

Почти всички кораби прекратяват риболовните си кампании по време на големите морски спорове за световно господство: войните за испанското наследство, за австрийското наследство, Седемгодишната война, за независимостта на Америка... Само най-силните продължават да се хранят с моруна.

Наблюдаваме, без да сме в състояние да го прецизираме, прогресивно увеличаване на улова, увеличаване на средния тонаж, макар че времетраенето на пътуването (месец или шест седмици отиване и връщане) не се променя. Истинско чудо е, че запасите на Нюфаундланд не свършват и продължават да се изсипват като от рог на изобилието. Моруновите пасажи се хранят с планктон и риба, като треската е любимото им лакомство. Те редовно я подгонват от водите на Нюфаундланд към европейските брегове, където ги

причакват рибарите. Изглежда, че през Средновековието моруните по европейското крайбрежие са били многобройни. Вероятно впоследствие са избягали на запад.

Европа жадно се нахвърля на тази манна небесна. Научаваме, че през март 1791 в Лисабон пристигат 54 английски кораба, натоварени с 48 110 квинтала моруна. „Каква огромна печалба за англичаните от този улов!“[119] Към 1717 в Испания годишният разход само за консумация на моруна надхвърля 2 400 000 пиастра[120]. Но както всяка предлагана на пазара риба, моруната също понякога се разваля при пътуването и става, направо казано, гнусна. Дори водата, която се използва за обезсоляването ѝ, толкова бързо започва да вони, че е разрешено само нощем да я изхвърлят в канализацията[121]. Това прави разбираеми злобните слова, приписвани на някаква слугиня (1636): „Предпочитам Заговезни пред Великите пости [...]; по-добре е в тенджерата ми да ври истинска дебела кървавица с четири бутчета, отколкото проклетото филе от моруна !“[122]

Всъщност моруната е или неизбежният запас по време на пости, или бедняшко ядене, „храна, останала след маневри“, както я нарича един автор от XVI век. Китовото месо и китовата мас са подобна, дори много по-груба (с изключение на вкусния език, според Амброаз Паре) храна за бедняците по време на пости[123] до момента, когато втечнената мас повсеместно започва да се използва за осветление, сапун и различни изделия. Тогава китовото месо изчезва от пазарите. То вече се консумира единствено „от полудивите чернокожи, живеещи близо до нос Добра Надежда“ — четем в съчинение от 1619, където се споменава, че в Италия ядат осолена китова мазнина, наречена „постна сланина“[124]. Във всеки случай промишлените нужди поддържат все по-активния улов: например около Шпицберген между 1675 и 1721 г. холандците изпращат 6995 кораба и изтребват с харпуни 32 908 кита, като по такъв начин опустошават и съседните морета[125]. В търсене на китова мас кораби от Хамбург редовно кръстосват моретата около Гренландия[126].

Черният пипер излиза от мода след 1650

В историята на храненето черният пипер заема особено място. Тази обикновена подправка, която днес вече далеч не смятаме за незаменима, векове наред е една от подправките, представляващи най-важния обект на търговия с Левант. Всичко се подчинява нему, дори мечтите на откривателите от XV век. Поговорката от онези времена гласи „Скъпо като черен пипер“[127].

Причината е, че Европа дълго време храни особена страст към черния пипер и към подправките — канела, мускатово орехче, джинджифил. Да не твърдим прибързано, че става дума за мания. Освен от ислямския свят това пристрастие се споделя от Китай и от Индия; всъщност всяко общество проявява своите хранителни възторзи, които са изменчиви, винаги силни и като че ли необходими. Те произтичат от необходимостта да бъде разчупено еднообразието на храната, затова един индийски писател казва: „Когато дворът започне да се бунтува срещу блудкавия, сварен без добавки ориз, изниква мечтата за мазнини, сол и подправки.“[128]

В днешно време наблюдаваме как най-бедните и най-еднообразните тра-

пези в неразвитите страни с най-голяма охота прибягват до подправките. Под подправки разбираме всевъзможни употребявани в наши дни средства за подобряване на вкусовите качества (включително наричания с безброй имена червен пипер, донесен от Америка), а не само прочутите левантийски подправки. На масата на бедняка в средновековна Европа също има подправки: мащерка, риган, дафинов лист, чубрица, анасон, кореандър и най-вече чесън, който знаменитият лекар от XIII в. Арно дьо Вилньов нарича „селяшки цяр". Сред тези местни подправки единствено шафранът е луксозна стока.

Още от времето на Плотин и Катон Стари римският свят е пристрастен към либийския *силфий* — загадъчно растение, което изчезва през първия век на империята. Когато Цезар изпразва хазната през 49 г., намира там 1500 ливри или повече от 490 кг силфий. След това на мода идва персийската подправка *asa foetida*, „чийто зловонен чеснов мирис ѝ спечелва името *stercus diaboli* — дяволски нечистотии". Тя и до днес се използва в персийската кухня. В Рим черният пипер и подправките идват късно, „не преди Варон и Хораций, а Плиний се изненадва от благосклонността, с която се приема черният пипер". Използването му расте, а цената е сравнително скромна. Според Плиний финитe подправки са дори по-евтини от пипера, но покъсно нещата се променят. В крайна сметка в Рим са създадени специални хранилища за черен пипер, *horrea piperataria* и когато през 410 г. Аларих I завладява града, отнася оттам 5000 ливри пипер[129].

Западът наследява от Рим подправките и черния пипер. Възможно е някои от тях да са му липсвали по времето на Карл Велики поради почти пълната затвореност на Средиземноморието за християнския свят. Но скоро той е овъзмезден. През XII в. лудата страст към подправките вече не буди съмнение. Западът направо предоставя ценни метали, за да се сдобие с тях и подхваща трудна търговия с Левант, което ще рече половин обиколка на земята. Пристрастието е толкова силно, че освен истинския пипер — черен или бял в зависимост от цвета на кората — използват и арнаутския пипер, който също произлиза от Индия и е един вид заместител, какъвто след XV в. е фалшивият пипер или *malaguette* от брегoвете на Гвинея[130]. Напразно Фердинанд Католикът се опитва да се противопостави на вноса на канела и португалски пипер (което изисква изтичане на средства), изтъквайки, че „*buena especia es el ajo*" — чесънът е напълно достатъчна подправка[131].

Готварските книги свидетелстват, че всичко е завладяно от манията за подправки — меса, риби, сладка, супи и луксозни напитки. Кой би се осмелил да пече дивеч без „парлив пипер", както още в началото на XIV в. съветва Дуе д'Арси? Парижки готвач (1393) пък наставлява „подправките да бъдат добавени възможно най-късно", а ето и рецептата му за приготвяне на кървавица: „Вземете джинджифил, карамфил и щипка пипер и ги стрийте заедно." Що се отнася до *oille* — заимствано от Испания ястие, което представлява смес от месо от кланица, патици, яребици, гълъби, пъдпъдъци, ярки (очевидно това е прочутата днешна *olla podrida*), пак според същата книжка, то се нуждае от букет подправки („ароматни дроги" от Изтока или от другаде): мускатово орехче, пипер, мащерка, джинджифил, босилек... Подправките се консумират също в захаросани плодове или пък изкусно стрити на прах, като лек за всевъзможни болести. Те всичките се ползват със славата, че „прогонват газовете" и „благоприятстват плодовитостта"[132]. В Западна

Индия често заместват черния пипер с червен *axi* или *chile*, с който така щедро ръсят месата, че несвикналият пришълец не може да преглътне дори хапка[133].

Накратко, няма нищо общо между подобна крайност и закъснялата, умерена употреба на подправки от римския свят. Римляните действително ядат малко месо (още по времето на Цицерон то е обект на ограничителни закони). Средновековният Запад, напротив, се ползва от привилегията на месоядството. Защо тогава се учудваме, че нетрайното и невинаги крехкото месо изисква подправки, обилно ръсене с пипер и пикантни сосове? Това е начин да бъде прикрито лошото му качество. А според съвременните лекари съществуват и странни обонятелни психози. Изглежда, че има известна несъвместимост „между вкуса към подправките с остър и донякъде физиологичен мирис, като чесън, лук... и вкуса към по-финитe подправки с приятен сладникав аромат, напомнящ уханието на цветя“[134]. Последните надделяват през Средновековието.

Несъмнено нещата не са толкова прости. Във всеки случай през XVI в. при рязкото увеличаване на притока на стоки, последвало околосветското плаване на Васко да Гама, потреблението на подправки — голям лукс дотогава — нараства, особено на Север, където в сравнение със Средиземноморието те се купуват в много по-големи количества. Но не само търговската игра и корабоплаването са причина преразпределителният пазар на подправки да се разпростре от Венеция с нейния *Fondaco dei Tedeschi* до Анверс през Лисабон, а после и до Амстердам. Лутер, който естествено преувеличава, твърди, че в Германия има повече подправки, отколкото пшеница. Във всеки случай най-големите потребители са на Север и на Изток. През 1697 г. в Холандия смятат, че след парите най-сигурното търговско средство за „студените страни“ са подправките, които в Русия и Полша се консумират в „необикновени количества“[135]. Може би пиперът и подправките са по-желани там, където са внесени най-късно? Където все още са модерен лукс? Абат Мабли пристига в Краков, където заедно с унгарското вино му сервират „обилно ястие, което вероятно би било чудесно, ако руснаците и швейцарците унищожат всички ароматни треви, с които тук разточителстват, също както в Германия тровят пътешествениците с канела и с мускатово орехче“[136]. Изглежда, че по това време на Изток вкусът към силните подправки и пикантни добавки е все още „средновековен“, докато на Запад старите кулинарни обичаи са позабравени. Но можем да говорим само за предположение, а не за нещо установено.

Във всеки случай, когато поради снижаването на цените подправките започват да се появяват на всяка трапеза и използването им престава да бъде знак за богатство и разкош, употребата им се ограничава едновременно с упадъка на техния престиж. Това се подразбира от една готварска книга от 1651 (от Франсоа-Пиер дьо Ла Варен) и от сатирата на Боало (1665), в която се осмива злоупотребата с подправки[137].

Веднага щом холандците достигат Индийския океан и Индустан, те се опитват да възстановят, а после и да завладеят монопола върху черния пипер и подправките, като постепенно отстраняват португалската търговия, а след това и английската конкуренция, по-късно дори френската и датската намеса. Те се стремят да извършват всички доставки от Китай, Япония, Бенгалия и Персия, като успяват да компенсират пропуснатите печалби в Евро-

па, увеличавайки износа от Азия. Вероятно количествата черен пипер, получени в Европа през Амстердам (извън неговия пазар), се увеличават поне докъм средата на XVII в., а после се задържат на високо равнище. Към 1600, преди успеха на холандците, годишните доставки са може би от порядъка на 20 000 квинтала (днешни), следователно при 100 милиона население на всеки европеец се падат по 20 г годишно. Към 1680 малко рисковано можем да определим обема на консумацията на около 50 000 квинтала, което повече от два пъти надвишава количеството от времето на португалския монопол. Изглежда, че е достигнат предел, което ни се подсказва и от продажбите на Източноиндийската компания от 1715 до 1732. Но едно е сигурно: черният пипер престава да бъде някогашната водеща стока, която влече след себе си и другите подправки, както по времето на Приули и Санудо, в епохата на безспорното господство на Венеция. От първото място, което все през периода 1648-1650 още заема в търговията на компанията в Амстердам (33 % от общия стокооборот), през 1778-1780 черният пипер отива на четвърто място (11 %) след тъканите (коприна и памук, 32,66 %), „финитe“ подправки (24,43 %), чая и кафето (22,92 %)[138]. Това може би е знак, че стоката престава да бъде възприемана като лукс и започва нейната нормална употреба. Или пък е финалът на прекомерното ѝ потребление?

Виновен за падането на потреблението несъмнено е и възходът на новите луксозни стоки: кафе, шоколад, алкохол, тютюн, а също и появата на нови зеленчуци, които малко по малко разнообразяват трапезите на Запад (аспержи, спанак, марули, артишок, грах, боб, цветно зеле, домати, чушки, пъпеши). В по-голямата си част те произхождат от Европа, най-често от Италия (така например Шарл VIII донася от там пъпеша), понякога от Армения — големите дини, или от Америка — домата, боба, картофа.

Има и друго обяснение, което обаче не е безспорно. От 1600 г., а дори и от по-рано се забелязва общо намаление на потреблението на месо и скъсване със стария начин на хранене. В същото време, поне във Франция, кухнята на богатите става по-обикновена. Германската и полската кухни вероятно се движат със закъснение, а пък са и по-добре снабдени с месо, затова изпитват по-голяма нужда от черен пипер и подправки. Но това обяснение е само вероятно, а предходните са напълно достатъчни, докато бъдат събрани по-подробни сведения.

Доказателство, че на европейския пазар е настъпило известно насищане, според един германски икономист (1722) и според „английски“ очевидец (1754), е обстоятелството, че холандците „понякога изгарят или хвърлят в морето големи количества черен пипер, индийско орехче... за да поддържат цената им“[139]. Впрочем освен на остров Ява европейците нямат контрол върху пиперените полета, а усилията на Пиер Поаво на френските и бурбонските острови, където той е губернатор (1767), имат само епизодичен успех; същото става с подобни опити и във Френска Гвиана.

Тъй като нещата винаги са сложни, през XVII в., след като Франция скъсва с подправките, страната е обзета от страст към есенциите. Те превземат яхниите, сладкишите, ликьорите, сосовете: амбра, ирис, розова вода и вода от портокалов цвят, риган, мускус...Можете ли да си представите, че са поливали яйцата с „ароматна вода“!

Захарта завладява света

Захарната тръстика произхожда от бенгалското крайбрежие, между делтата на Ганг и Асам. Впоследствие дивото растение завладява градините, където дълго време го отглеждат заради сладкия му сок, а после заради захарта, която тогава се е смятала за целебна: откриваме я в персийските рецепти от времето на Сасанидите. Във Византия медицинската захар също се посочва наред с меда в обичайните рецепти. През X в. тя фигурира във фармакологията на Школата в Салерно. Още преди тази дата започва да се употребява за храна в Индия и в Китай, където тръстиката е внесена към VIII в. пр.Хр., и бързо се аклиматизира в хълмистата зона на Гуандун, близо до Кантон. Това е съвсем естествено. Кантон вече е най-голямото пристанище на древен Китай; отвъд него има гори, а производството на захар изисква много гориво. Векове наред Гуандун осигурява най-съществената част от китайското захарно производство, а през XVII в. Източноиндийската компания организира без усилия износ на китайска и тайванска захар за Европа[140]. В края на следващия век самият Китай внася захар от Виетнам на забележително ниски цени, но въпреки това за Северен Китай, изглежда, този лукс все още не е познат[141].

През X в. тръстиката вече е в Египет и от нея се произвежда захар. Кръстоносците я срещат в Сирия. След падането на Сен Жан д'Акр и загубата на Сирия (1291) захарта вече е в обоза на християните и бързо се разпространява в Кипър. Хубавата Катерина Корнаро, съпруга на последния представител на рода Люзинян и последна кралица на острова (венецианците го завладяват през 1479), е наследничка на венецианските патриции Корнаро, наричани по своето време „крале на захарта".

Още преди успеха ѝ в Кипър превозваната от арабите захар преуспява в Сицилия, а после и във Валенсия. В края на XV в. я откриваме в Долно Мароко, после стига до Мадейра, след това до Азорските и Канарските острови, до островите Сао Томе и Принсипи в Гвинейския залив. Към 1520 г. завладява Бразилия, където успехът ѝ е утвърден през втората половина на XVI век. От този момент една страница от историята на захарта вече е обърната. „Докато някога захарта можеше да бъде открита единствено в магазинчетата на аптекарите, които я пазят само за болести", пише Ортелиус в „Театърът на Вселената" (1572), то днес „хората я поглъщат от лакомия [...]. Онова, което преди служеше за лекарство, сега ни служи за храна."[142]

От Бразилия, с прогонването на холандците от Ресиф и преследването на португалските марани от Светата църква[143], тръстиката и машините за захар през XVII в. достигат Мартиника, Гваделупа, холандско Кюрасао, Ямайка и Санто Доминго, чието славно време започва към 1680. Оттогава производството непрекъснато нараства. Ако не се лъжа, през XV в. кипърската захар се изчислява на стотици, максимум на хиляди „леки" квинтала (= 50 кг)[144]. А само Санто Доминго в моментите на най-голям възход през XVIII в. произвежда 70 000 тона. През 1800 г. Англия потребява 150 000 тона захар годишно, почти петнайсет пъти повече, отколкото през 1700, така че лорд Шефилд с право отбелязва през 1783: „Консумацията на захар може значително да се увеличи. Познава я едва половин Европа."[145] В Париж в навечерието на ре-

През XV в., захарни пръчки и производство на сироп. Modène, Bibliothèque Estense (Cliché Giraudon)

волюцията тя е 5 кг годишно на човек (при условие че приемем населението на столицата за 600 000 души, в което се съмняваме): през 1846 (тези данни са по-сигурни) консумацията е едва 3,62 кг. Според една оценка през 1788 г.[146] средната консумация, на теория, за цяла Франция е един килограм. Несъмнено е, че въпреки благосклонността на обществото и относителния спад на цената захарта все още е луксозна стока. В много селски къщи във Франция калъпчето захар виси закачено над масата. Начин на употреба: чашата се подлага отдолу и захарта се потапя в нея за кратко време. Всъщност, ако начертаем карта на потреблението на захар, то би било разпределено твърде неравномерно. Например в Египет през XVI в. съществува дребна промишленост за производство на конфитюри и захаросани изделия, и отглеждането на захарната култура е толкова разпространено, че тръстиковата слама се използва за топене на злато[147]. Два века по-късно цели зони в Европа все още не познават захарта.

Причина за незначителното производство е и късното усвояване на захарното цвекло, което обаче е известно като култура още от 1575 и от което през 1747 германският химик Маргграф изолира захар в твърдо състояние. Тя започва да играе роля по време на континенталната блокада, но още почти век ще ѝ е нужен, за да придобие пълното си значение.

Разпространението на захарната тръстика е ограничено в зоните с топъл климат и по тази причина в Китай тя не прекрачва на север от Яндзъ. Освен това тя има своите търговски и индустриални изисквания. Захарта се нуждае от огромно количество работна ръка (в Америка това са чернокожите роби), от скъпоструващи инсталации — *ynqenios* в Куба, Нова Испания и Перу, еднакви с *engenhos de assucar* в Бразилия, френските *engins* или мелници за захар, английските *engines*. Захарната тръстика се смачква с водни или вятърни валяци, задвижвани от животни, а понякога и от човешка ръка, както в Китай, но понякога дори без валяци се изцежда на ръка, както е в Япония. Растителният сок изисква обработка, подготовка, предпазни мерки и се изварява бавно в медни казани. Оставя се да кристализира в пръстени форми и се получава сурова захар или *moscouade*. Възможно е да се филтрира през бяла пръст — тогава имаме *земна захар* или *cassonade*. След това от нея могат да се получат десет различни продукта плюс алкохол. Много често суровата захар се рафинира в Европа — в Анверс, Венеция, Амстердам, Лондон, Париж, Бордо, Нант, Дрезден и т.н. Операция, от която се печели почти толкова, колкото от производството на необработения продукт. От тук произтичат конфликти между рафиниращите и „захарничарите“ — заселниците от островите, които мечтаят да произвеждат всичко на място, или както казват: „да се хванат за бялото“. Отглеждането и производството изискват капитали и верига от посредници. Там, където не съществува верига, продажбите почти не надхвърлят местния пазар: например в Перу, Нова Испания и Куба до XIX век. Захарните острови и бразилското крайбрежие процъфтяват, защото са подръка, на приемливи разстояния от Европа, съобразно с бързината и тонажа на тогавашните кораби.

Съществува и допълнителна пречка: според обясненията на абат Ренал, „за да бъде изхранена една колония в Америка, трябва да се обработва цяла европейска провинция“[148], тъй като захарните колонии не могат да се изхранват сами — тръстиката оставя малко място за редки „карета“ с хранителни култури. Такава е трагедията на захарната монокултура в бразилския североизток, Антилите и Долно Мароко (където археолозите разкриха огромни някогашни инсталации). През 1783 г. Англия изпраща към своите западноиндийски колонии (преди всичко в Ямайка) 16 526 тона солено говеждо и свинско, 5188 парчета сланина, 2559 тона консервирани дреболии[149]. Храната на робите в Бразилия се осигурява с тонове моруна от Нюфаундланд, с *carne do sol* от вътрешността на страната (*sertão*), а скоро и с *charque* с кораби от Рио Гранде до Сол. На Антилите провидението се нарича солено говеждо и брашно от английските колонии в Америка: така заселниците си доставят в замяна захар и ром, който впрочем много скоро се научават да си произвеждат и сами.

С една дума, не бива да смятаме, че революцията на захарта е особено бърза. Вярно е, че тя започва рано, но се разпространява изключително бавно. Чак до навечерието на XIX в. липсва широкото ѝ присъствие. В заключение трябва да кажем, че захарта не присъства на всяка трапеза. Но като направихме обобщението, се сещаме за вълненията, които липсата ѝ предизвиква в революционен Париж, по времето на *максималната ѝ консумация.*

НАПИТКИ И СТИМУЛАТОРИ

Дори при кратък исторически преглед на напитките трябва да разгледаме древните и новите, популярните и изтънчените, както и промените, които настъпват с едните и с другите през вековете. Напитките не са само хранителни продукти. Те винаги изпълняват ролята на стимулиращо средство, на бягство от действителността, в някои случаи, както при индианските племена, опиянението дори е средство за общуване със свръхестественото. Алкохолизмът в Европа не престава да се увеличава през вековете, които изследваме. По-късно се появяват и екзотични възбуждащи средства: чай, кафе и в не по-малка степен този неподдаващ се на определение „допинг“ — нито храна, нито напитка, — тютюнът във всичките му превъплъщения.

Водата

Парадоксално е, но трябва да започнем с водата. Хората невинаги разполагат с вода по желание и въпреки точните указания на лекарите, които препоръчват един или друг вид в зависимост от заболяването, човек се задоволява с онази, която има подръка: дъждовна, речна, чешмяна, от резервоар, от кладенец, от бъчва или меден съд, какъвто е разумно да държи в запас всеки предвидлив дом. В извънредни случаи морската вода се дестилира с аламбици* в испанските укрепления на северноафриканския бряг през XIV в., ако не правят това, трябва да я карат от Испания или Италия. При отчайващи обстоятелства, както онези гладни, пребити от умора, принудени да спят на голата земя пътешественици в Конго през 1648, които трябвало „да пият вода, [която] прилича на конска урина“[150]. Друго бреме е сладката вода на борда на корабите. Въпреки толкова рецепти и ревниво пазени тайни проблемът, как да се съхранява така, че да е годна за пиене, остава неразрешим.

Впрочем цели, дори много богати градове са зле водоснабдени: така е във Венеция, където кладенците на обществените места и в дворовете на палатите не са изкопани, както бихме предположили, до равнището на сладката вода под почвата на лагуната, а представляват водохранилища, наполовина изпълнени със ситен пясък, през който се филтрира дъждовната вода, която след това се излива в пробития в центъра им кладенец. Когато валежите спрат със седмици, водохранилищата пресъхват, както по време на един от престоите на Стендал. Щом се развихри буря, солената вода нахлува в тях. В нормално време водата в тях е недостатъчна за огромното население на града. Сладката вода трябва да се докара и се доставя отвън, но не по водопроводи, а с лодки от Брента, които всекидневно се движат по градските канали. Тези речни *acquaroli* представляват самостоятелно занаятчийско съсловие във Венеция. Същото нетърпимо положение се наблюдава и във всички холандски градове, разчитащи на водоеми, плитки кладенци и съмнителната вода от каналите[151].

---

* *Аламбик (ост.) — съд за дестилация. — Бел. ред.*

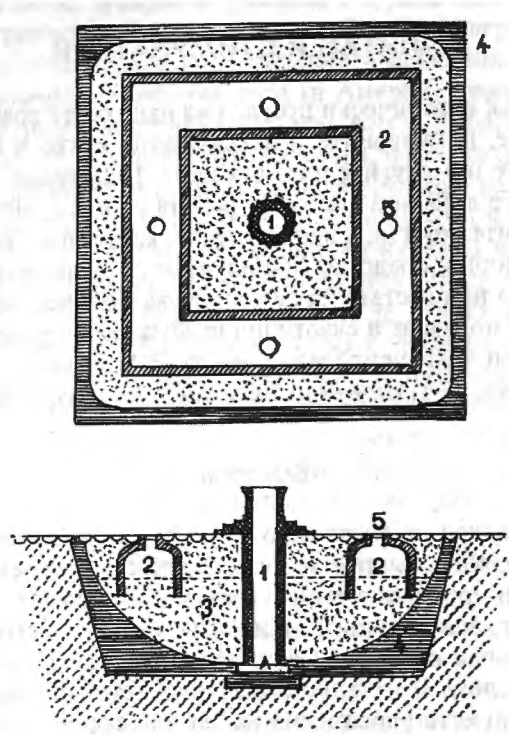

21. КЛАДЕНЕЦ-ЦИСТЕРНА ВЪВ ВЕНЕЦИЯ: ИЗГЛЕД И РАЗРЕЗ
1. Централен кладенец; 2. Колектори на дъждовна вода; 3. Филтриращ пясък; 4. Предпазен глинен пласт; 5. Отвори на колекторите, наричани по простонародному pilele (букв. свещен купел). Проникналата вода преминава в главния кладенец. Днес Венеция притежава водна канализация, ала венецианските кладенци продължават да съществуват по площадите или в дворовете на домовете (D'après E. R. Trincanato)

Общото количество на действащи водопроводи е малко: прословутите истанбулски, които заслужават славата си; акведуктът в Сеговия, наричан *puente* (ремонтиран през 1841), който е от римско време и смайва посетителите. В Португалия през XVII в. функционират акведуктите на Коимбра, Томар, Вила де Конде и Елвас, което навярно е своеобразен рекорд. Строеният от 1729 до 1748 г. в Лисабон нов водопровод от О вив, докарва водата до ексцентричния площад „Рато". Всички искат да си наливат вода от тази чешма, откъдето разносвачите пълнят червени бъчонки с железни дръжки, които носят на врата си[152]. Съвсем логично първата грижа на Мартин V, който отново заема Ватикана след Голямата схизма, е да възстанови един от разрушените римски акведукти. По-късно, в края на XVI в., се налага да бъдат построени още два: *aqua Felice* и *aqua Paola*, за да се снабди с вода големият град. В Генуа захранването на чешмите се извършва основно по водопровода Скуфара, чиято вода върти колелата на две градски воденици и след това се разделя към различните квартали. Западната част се снабдява от извори и водохранилища[153]. През 1457 в Париж акведуктът на Белвил е попра-

вен и заедно с този на Пре Сен Жерве захранва града до XVIII в.; ремонтираният от Мария Медичи акведукт в Аркьой отвежда водата от Рюнжи до Люксембургския дворец[154]. Понякога за снабдяване на гражданството се използват големи хидравлични колела, изтласкващи водата от реките (напр. в Толедо — 1526, Аугсбург — 1548), които по този начин задвижват мощни смукателни и нагнетателни помпи. Помпата на Самаритен, строена от 1603 до 1608, изтласква всекидневно 700 м^3 вода от Сена, която си поделят Лувърът и Тюйлери; през 1670 помпите на моста Нотр Дам изтеглят 2000 м^3 от същото място. След това водата от акведуктите и помпите се разнася по тръбопроводи от печена глина (както в римско време) или от дърво (пробити дървесни стволове, прикачени един към друг) като в Северна Италия от XIV в. и във Вроцлав от 1471; те са дори оловни, но този вид тръбопроводи, известни в Англия от 1236, са с ограничено приложение. През 1770 г. водата от Темза, „която никак не е добра", се отвежда до домовете на лондончани по подземни дървени водопроводи, естествено не по съвременната система на течащата вода: тя „се пуска редовно три пъти седмично и се разпределя пропорционално между домакинствата [...], които я получават и съхраняват в големи железни цилиндри"[155].

Големият източник за Париж си остава самата Сена. Смята се, че водата ѝ, която водоносачите продават, притежава всякакви достойнства: това, че е мътна и следователно тежка (както отбелязва един португалски пратеник), не вълнува пиещите, но е предимство за корабоплаването; а това, че я смятат отлична за здравето, с основание може да се смята за съмнително. „Между двата моста на оня речен ръкав, който тече покрай кея Пелтие — казва някакъв свидетел (1771), — много бояджийници изливат три пъти седмично боите си [...]. Арката под кея Жевр е огнище на зарази. Целият този район на града пие воняща вода."[156] Излишно е да се вълнуваме, скоро и за това се намира лек. Все пак водата на Сена е по-малкото зло в сравнение с водата от кладенците на левия бряг, които вечно са изложени на ужасни просмуквания, а хлебарите замесват с нея тестото. Естествено, действащата разслабително речна вода е „неподходяща за чужденците", но те могат да добавят няколко капки оцет, да си купят филтрирана и „подобрена" вода, дори от онази, която наричат „кралска", или пък от най-добрата от всички води — Бристолската, „която е много скъпа". Докъм 1760 г. тези изтънчености са непознати: „Пиеха водата [от Сена], без много да ѝ придирят."[157]

В Париж с доставка на вода се прехранват, доста зле впрочем, 20 000 разносвачи, които всекидневно извършват трийсетина „курса" (с по две кофи всеки път) до по-високите етажи (по два сола на курс). Ето защо е осъществена истинска революция, когато братята Перие инсталират две парни помпи в Шайо към 1782, „много интересни машини", които изкачват водата „с обикновена пара от вряща вода" на 110 стъпки над равнището на Сена. Те подражават на Лондон, който от няколко години притежава 9 такива помпи. Квартал „Сент Оноре" е най-богатият и следователно най-платежоспособен за подобно нововъведение, затова е оборудван пръв. Безпокойство предизвиква съдбата на двайсетте хиляди разносвачи на вода, ако машините станат повече. Впрочем начинанието скоро предизвиква финансов скандал (1788). Няма значение! С настъпването на XVIII в. проблемът за водоснабдяването с питейна вода е ясно поставен, разрешенията се очертават, а понякога се и въвеждат. И не само в столиците. Проектът за град Улм (1713) доказва това.

Въпреки всичко напредъкът е бавен. До този момент във всички градове по света се използват услугите на разносвачи. Познатият ни португалски пътешественик във Валядолид по времето на Филип III хвали отличната вода, която се продава в очарователни дамаджани или в керамични стомни, с всевъзможни форми и цветове[158]. Водоносецът в Китай, също като парижкият, си служи с две кофи, които уравновесява на кобилица. Но една рисунка от 1800 г. показва в Пекин голяма бъчва на колела с отвор в задната част. Друга гравюра от същата епоха обяснява „начина, по който жените в Египет носят вода": по-голямата от двете подобни на антични амфори делви поставят на главата си и я придържат с лявата ръка, а малката грациозно крепят под наклон върху свитата в лакътя дясна ръка. В Истанбул навсякъде чешмите са многобройни поради религиозното изискване за всекидневно многократно ритуално измиване с *течаща* вода. Няма съмнение, че там пият най-чистата вода. Вероятно затова турците и до днес се хвалят, че могат да разпознаят вкуса на водата от различни извори, тъй както французите се перчат, че различават различните местни вина.

Що се отнася до китайците, те не само приписват на водата разнообразни качества в зависимост от произхода ѝ — обикновена дъждовна вода, дъждовна вода от буря (опасна), вода от първите пролетни дъждове (полезна), вода от градушка или зимен скреж, вода, събрана от сталактити в пещера (най-безценен лек), речна, изворна, кладенчова вода, — но и спорят за опасностите от замърсяване и за ползата от преваряване на всяка съмнителна вода[159]. Впрочем в Китай се пият само горещи напитки и несъмнено този обичай (дори по улиците продават вряла вода)[160] значително допринася за здравето на китайското население.

В Истанбул — тъкмо обратното — навсякъде по улиците дори през лятото се продава снежна вода за петак. Португалецът Бартоломео Пинейро да Вейга се удивлява, че в началото на XVII във Валядолид също на ниска цена през горещите месеци човек може да се угости със „студена вода и ледени плодове"[161]. Все пак обикновено снежната вода е голям лукс, предназначен за заможните. Така е примерно във Франция, която започва да я харесва едва след една шеговита фацения на Анри III. Така е и по Средиземноморието, закъдето понякога доста отдалече пътуват натоварени със сняг кораби. Малтийските рицари се снабдяват от Неапол, а в едно от прошенията им през 1754 г. се твърди, че ще измрат, ако не разполагат с този „най-безценен лек", който ги спасява от треската[162].

ВИНОТО

Вино се пие в цяла Европа, но само в част от нея се произвежда. Виното (или поне лозата) има успех в Азия, Африка и най-вече в съграждания динамично по европейски модел Нов свят, който признава само примера на този малък континент.

Винопроизводителката Европа — това са всичките средиземноморски страни, както ѝ зоната на север, която постоянства в отглеждането на лозя. Както казва Жан Буден: „лозата не може да вирее отвъд четирийсет и деветия паралел поради студа"[163]. Линията, прекарана от устието на Лоара на Атлантическия океан до Кримския полуостров и отвъд Грузия и Закавказие-

„Да пием, за да се напием." Стела от църквата в Монреал сюр Сьорен, изработена от братята Риголе (XVI в.) (Cliché Giraudon)

то, очертава северната граница на отглеждането на лозата *с търговска цел*, което е един от големите отрасли в европейската икономиката и в нейното продължение на Изток. На географската ширина на Крим поясът на лозарска Европа се стеснява до тясна ивица, която се разширява едва през XIX век[164]. Въпреки това по тези места лозата присъства отдавна. В древността са заравяли корените през есента, за да ги предпазят от студените украински ветрове.

Извън Европа виното следва европейците по петите. Истински подвизи са извършени, за да се аклиматизира донесената в Мексико, в Перу, в Чили през 1541 лоза както и в Аржентина след второто основаване на Буенос Айрес през 1580. В Перу лозарството се развива бързо в близките до пребогатата Лима топли и оживени долини. Още повече процъфтява то в Чили, където почвата и климатът са благоприятни: при изграждането на Сантяго между първите групи от къщи *cuadras* вече растат лози. През 1578 г. в открито море недалеч от Валпарайсо Дрейк завладява кораб, натоварен с чилийско вино[165]. Мулета и лами го понасят на гръб и изкачват стръмните пътеки към Потоси. В Калифорния е трябвало да се изчака краят на XVII в. и последното настъпление на испанската империя на север през XVIII век.

Но най-блестящите успехи на виното са насред Атлантика, на островите между Стария и Новия свят (едновременно новоевропейски и праамерикан-

ски), на първо място сред които е Мадейра, където червеното вино постепенно измества захарта. На Азорските острови международната търговия открива — на два пъти по-близко разстояние — вина с висок алкохолен градус, които, естествено, не без политическа намеса (договорът на лорд Метюън с Португалия е от 1704), ще заместят френските вина от Ла Рошел и Бордо. И накрая на Канарските острови и по-точно в Тенерифе се прави бяло вино, което в огромни количества се изнася към англосаксонска и иберийска Америка, та дори и в Англия.

На юг и на изток от Европа лозата среща упоритата съпротива на исляма. Всъщност в контролираните от него пространства лозата не изчезва, но виното се оказва неуморим нелегален пътник. Близо до Арсенала в Истанбул кръчмарите всекидневно го поднасят на гръцките моряци, а синът на Сюлейман Великолепни — Селим — твърде много обича ликьорното кипърско вино. В Персия (където капуцините имат асми, а виното им служи не само за причастие) слава и почитатели имат местните вина от Шираз и Испахан. Те достигат чак до Индия, в огромни стъклени дамаджани с оплетки от ракита, които се произвеждат в самия Испахан[166]. Какво нещастие е, че Великите Моголи, които от 1526 г. заместват на престола делхийските султани, не се задоволяват със силните персийски вина, а се отдават на оризовата ракия арак.

Тъй като Европа дава отговори на основните проблеми с виното, по-добре да се върнем при северните граници на лозата, към дългата верига от Лоара до Крим. От едната страна са селяните — производители и потребители, привикнали с вероломството и благотворното въздействие на местните вина; от другата са големите клиенти, невинаги с опит в пиенето, но затова пък с изисквания и с предпочитания най-вече към вината с високо алкохолно съдържание: така например англичаните отдавна поддържат славата на малоазийските вина — тези сладки и силни вина от Крит и гръцките острови[167]. Пак те по-късно въвеждат модата на портото, малагата, мадейрата, хереса и марсалата — все прочути и силни напитки. След XVII в. холандците пък налагат различните видове ракии. Разни хора, разни вкусове. Югът гледа с насмешка на пиячите от Севера, които според него не умеят да пият и изпразват чашите си на един дъх. Хроникьорът на Луи XII — Жан д'Отон — отбелязва, че при плячкосването на замъка Форли е видял как германски войници лочат на екс (*trinken*)[168]. Мнозина свидетелстват как опразват бъчвите и се сгромолясват мъртвопияни по време на ужасното разграбване на Рим през 1527. Почти няма немска гравюра от XVI-XVII в., изобразяваща селско увеселение, където да не присъства извънрнат настрани от скамейката сътрапезник, който се облекчава от преобилното пиене. По време на престоя си в Монпелие през 1556 базелецът Феликс Платер твърди, че „всички пияници" в града са германци. Намират ги хъркащи под бъчвите и са всеобщ прицел на присмех[169].

Голямото потребление на север предопределя мащаба на търговията от юг: по море — от Севиля и Андалузия до Англия и Фландрия или по течението на Дордона и Гарона към Бордо и Жиронда; от Ла Рошел и от устието на Лоара, по Йона — от Бургундия към Париж, а после нататък към Руан; по течението на Рейн през Алпите (след всеки гроздобер големите немски коли, наричани от италианците *carretoni*, идват от Тирол да търсят младите вина на Бреша, Виченца, Фриул и Истрия); от Моравия и Унгария към Пол-

ша[170]; не след дълго и по балтийските пътища от Португалия, Испания и Франция към Санкт Петербург — да гасят ненаситната, но неопитна жажда на руснаците. Естествено, вино пие не цялото северноевропейско население, а само богатите. Някой буржоа или свещеник с църковни приходи във Фландрия през XIII в. или пък някой полски благородник през XVI в., който смята за срамно да пие ечемичена бира в къщи като селяните. Когато плененият в Холандия през 1513 г. Баяр кани гости, виното му струва толкова скъпо, че „в този ден изразходвах двайсет екю за него“[171].

Виното от новата реколта навсякъде е очаквано и посрещано с радост. То не може да се съхранява до следващата година, защото се вкисва, а през XVI в. претакането, бутилирането и редовното използване на коркови тапи са нещо непознато и остава така чак до XVII век[172]. По тези причини около 1500 г. бъчва старо бордо струва 6 френски ливри, докато буре хубаво младо бордо е петдесет[173]. През XVIII в. редът се променя: събирането на празни стари бутилки за търговците на вино е едно от доходните занятия на градската измет. Но от много отдавна виното се пренася в дървени бъчви (съединени и обковани с обръчи), а не в амфори както някога в римско време (въпреки че тук-там се срещат упорити отживелици). Тези бурета (изобретени в римска Галия) невинаги съхраняват добре виното. Не бива да се купуват големи количества вино за флотата — съветва на 2 декември 1539 херцог Мондежар своя крал Шарл V. Ако „ще се превръща в оцет, по-добре да принадлежи на собственика си, а не на Ваше Величество“[174]. През XVIII в. един търговски речник все още се учудва защо за римляните „старостта на вината“ е „белег за доброто им качество, докато във Франция ги смятат за развалени (дори тези от Дижон, Нюи и Орлеан, които са най-годни за съхранение) след петия и шестия листопад“ (т.е. година). В „Енциклопедията“ направо се казва: „четири- и петгодишните вина, които някои толкова хвалят, са боклук“[175]. Въпреки всичко Ги Патен, който кани на тържеството по случай избирането му за декан трийсет и шест свои колеги, разказва: „Никога не съм виждал сериозни хора да се смеят и да пият така. [...] За празненството избрах най-хубавото *старо бургундско вино*.“[176]

До XVIII в. славата на големите местни вина все още не е утвърдена. Най-прочутите се радват на успех не толкова заради качествата си, колкото поради близостта им до удобни пътища и воден превоз (както малкото лозе Фронтинян на Лангедокския бряг, така и обширните лозя в Андалусия, Португалия, Бордо и Ла Рошел), или поради съседството с големия град: самият Париж консумира около 100 000 бъчви (1698), произведени от орлеанските лозя; винata *greco, latino, mangiaguerra, lacryma christi* на Неаполитанското кралство имат наблизо огромна клиентела от Неапол и дори от Рим. Що се отнася до шампанското, на бялото пенливо вино, което започва да се произвежда през първата половина на XVIII в., ще трябва време, за да се прочуе и да засенчи старите местни червени, розови и бели вина. Но към средата на XVIII в. това вече е факт: всички съвременни известни вина са с утвърдени марки. През 1788 г. Себастиен Мерсие пише: „Опитайте виното от Романе, Сен Виван, Сито, Грав, както червеното, така и бялото [...] и ако ви се удаде случай, наблегнете на токайското, защото по мое мнение то е на първо място в света и само на господарите на света приляга да пият от него.“[177] В „Търговски речник“ на Савари, където през 1762 са изброени всички френски вина, на върха са поставени винata от Шампан и Бургундия. И по-ната-

Най-известната от извънградските парижки кръчми: Куртий, XVIII в. (Снимка Бюлоз)

тък: „Шабли, Помар, Шамбертен, Бон, Кло дьо Вужо, Волне, Романе, Нюи, Мюрсо[178]“. Очевидно със задълбочаване на различията между местните вина те все повече и повече се оформят като луксозен продукт. Пак по същото време (1768) сред определенията в „Поучителен речник“ се появява изразът *да нанижа едно шампанско* — „израз, станал моден между контетата, когато искат да кажат „да пийна набързо“[179].

Но в случая ние се интересуваме повече от обикновените пиячи, чийто брой не престава да расте, отколкото от подобни префинености, в които историята може да ни въвлече. С настъпването на XVI в. пиенето се разраства повсеместно: например във Валядолид годишното потребление в средата на века достига 100 литра годишно на човек[180]; във Венеция през 1598, където Сеньорията се принуждава отново да въведе строги наказания срещу пиянството на обществени места; във Франция, където Лафма в началото на XVII в. е категоричен по този въпрос. И така за масовото си пиене градското население изобщо не се нуждае от качествено вино; районите, които го доставят, засаждат само високопродуктивни лози. През XVIII в. явлението обхваща самите села (тамошните кръчми разоряват селяците) и се разраства в градовете. Повсеместното потребление се превръща в правило. Така започва триумфалният възход на кръчмите за възкисели вина при вратите извън крепостните стени на Париж, където за виното не се плаща *aides*-входен данък „от четири сола за бутилка, която всъщност не струва дори три“[181].

Буржоа, занаятчии и леки жени,
хайде всички извън парижките стени:
руйно вино ще намерите там —
по четири пинти се падат на двама.
Върху голите дъски —
без салфетки, без бохчи.
В царството на Баккус пийте до насита,
докато накрая ви излезе през ушите.

Няма нищо преувеличено в тази едновремешна реклама, изписана под някаква гравюра. Оттук идва и успехът на кръчмите в близките предгradия, сред които е прословутата Куртий, близо до „бариерата" Белвил, основана от господин Рампоно, чието име е „хиляди пъти по-известно на тълпата, отколкото имената на Волтер и на Бюфон", твърди един съвременник. Или „прочутата гостилница на голтаците" във Вожирар, където босокраки жени и мъже танцуват сред врява и шум. „Когато във Вожирар е препълнено, [неделната] навалица се оттича към Пти Жантии, Поршрон и Куртий: на другия ден пред винопродавниците стоят дузини празни бурета. Народът си отпива за цялата седмица."[182] По подобен начин в Мадрид „извън града се пие добро и евтино вино, защото не се плащат данъците, които вдигат цената му"[183].

А прекомерното пиене не е ли също лукс ? Но нека да приведем смекчаващи обстоятелства. В навечерието на революцията потреблението на вино в Париж е от порядъка на 120 литра годишно на човек, което само по себе си не е възмутително[184]. Всъщност виното, особено долнокачественото, е станало евтин хранителен продукт. Цената му пада значително всеки път, когато нараства цената на житото. Дали да не повярваме на оптимистично настроения историк Витолд Кула, че виното (както и другият алкохол) е донякъде компенсация, тоест евтини калории, които заместват липсата на хляб? Или пък че изпразнените от високите цени по време на глад кесии водят до намаляване купувачите на вино и цената му принудително спада? Във всеки случай не бива да съдим за жизненото равнище по това привидно прекомерно потребление. И нека не забравяме, че виното, независимо дали дава калории или не, често пъти е начин за бягство от действителността и по думите на една кастилска селянка, валидни и до днес — *quita-penas*, — средство за забрава на теглото и за разтуха. Такова е червеното вино, което пият двамата приятели от картината на Веласкес (от музея в Будапеща), то изглежда още по-драгоценно — златистожълто, в тесните и високи бокали или в прекрасните тумбести синкавозелени чаши, характерни за холандската живопис: там за радост на пиячите се събират и вино, и тютюн, и леки момичета, и музиката на тези струнни инструменти, които XX в. извади от прахта.

Бирата

Бирата също ще ни задържи в Европа, ако изключим царевичната бира, за която мимоходом споменахме, когато говорихме за Америка, или ако отминем бирата от просо, която при чернокожите африканци играе ритуалната роля, както играят хлябът и виното при европейците; ако в крайна сметка не

се задълбочаваме прекомерно в древния произход на това питие. Всъщност бирата е позната открай време в древен Вавилон, както и в Египет. Тя е известна и в Китай от края на второто хилядолетие, в епохата на династията Шан[185]. В Римската империя, която недолюбва бирата, тя се среща най-вече далеч от Средиземноморието, например в обсадената от Сципион през 133 г. пр. Хр. Нюманция, както и в Галия. Император Юлиян Вероотстъпник само веднъж вкусва от нея и я взема на подбив. Но през IV в. в Трир е пълно с бурета с бира[186], питие за бедняци и варвари. По времето на Карл Велики тя се пие из цялата империя, дори в самите дворци, където майстори пивовари са натоварени да правят хубаво пиво *cervisam bonam...facere debeant*[187].

Тя се произвежда, като се размесват във вода пшеница, овес, ръж, просо, ечемик или дори лимец. Никога не се обработва само един вид зърно: в наши дни пивоварите добавят към покълналия ечемик (малц) хмел и ориз. Някогашните рецепти са многобройни, подобряват ги с мак, гъби, аромати, мед, захар, дафинов лист... Китайците прибавят към своите „вина" просо или ориз, ароматни съставки и дори билки. Използването на хмела, което днес е повсеместно на Запад (той придава на бирата горчивия привкус и осигурява трайността ѝ), води началото си от манастирите през VIII и IX в. (първото споменаване е от 822) в Германия; появява се в Германия през XII в.[188], в Нидерландия в началото на XIV в.[189], а в Англия достига по-късно, в началото на XV в., и според една песничка, която малко преувеличава (защото до 1556 г. хмелът е бил забранен):

Hops, Reformation, bays and beer
Came into England all in one year[190].*

Разпространена извън районите на лозата, бирата действително е у дома си в обширната зона на северните страни, от Англия до Нидерландия, Германия, Бохемия, Полша и в Московието. Тя се произвежда в градовете и владенията на Централна Европа, където „обикновено пивоварите мамят господарите си". Селяните от феодалните имения в Полша консумират по 3 литра бира дневно. Естествено, царството на бирата няма точно определени граници на запад и юг. То се разпростира доста бързо на юг, особено през XVII в. с нашествието на Холандия. В царството на виното — Бордо, — където ожесточено спъват създаването на пивоварни[191], вносната бира се лее като река в кръчмите на колонизираното от холандците и други чуждоземци предградие Шартон[192]. Нещо повече, в другата столица на виното — Севиля, която обаче е и средище на международна търговия, от 1542 г. съществува пивоварна. В широката и неустановена западна гранична зона пивоварството никога не се е развивало с революционни темпове. Така е в Лотарингия, където лозята са посредствени и с несигурен добив. Така е чак до Париж. Според Льо Гран д'Оси („Частният живот на французите", 1782), тъй като бирата е питието на бедните, винаги в трудни времена потреблението ѝ се увеличава и обратно: добрите икономически периоди превръщат пиячите на бира в пиячи на вино. Следват примери от миналото и: „нима самите ние — добявя той — не сме свидетели, че разрухата от Седемгодишната война (1756-1763) предизвика подобен резултат? Градове, които преди пиеха само

---

* *Хмелът, Реформацията, славата и бирата пристигнаха в Англия в една и съща година. — Бел. прев.*

вино, се научиха да употребяват бира, дори аз знам град в Шампан, където само за една година бяха открити едновременно четири пивоварни."[193]

Въпреки това от 1750 до 1780 (но противоречието е привидно, понеже *в дългосрочен план* периодът е икономически успешен) в Париж бирата преживява продължителна криза. Броят на пивоварите спада от 75 на 23, а производството от 75 000 мюи (1 мюи = 286 литра) на 26 000. Горките пивовари, всяка година им се налага да следят ябълковата реколта и да се опитват с ябълково вино да наваксат онова, което губят от бирата[194]! От тази гледна точка положението не е по-добро в навечерието на революцията; виното остава големият победител от 1781 до 1786, консумацията му в Париж се покачва кръгло на 730 000 хектолитра годишно срещу 54 000 за бирата (или съотношението е 1 към 13,5). Но ето че теорията на Льо Гран д'Оси се потвърждава: от 1820 до 1840, в период на очевидни икономически трудности, консумацията на вино в Париж пада до 1: 6,9. Бирата бележи относителен напредък[195].

Но бирата не остава само под знака на бедността, английската *small beer*, варена в домашни условия, всеки ден придружава *cold meat* и *oat cake*. Освен популярната бира за половин грош в Нидерландия още през XVI в. богатите обичат и луксозното пиво, внесено от Лайпциг. През 1687 френският посланик в Лондон редовно изпраща на маркиз Сеньоле английски ел, от „този, който наричат Ламбет", а не от „силния ел [чийто] вкус въобще не се харесва във Франция и [който] опива като виното и струва досущ колкото него"[196]. От Брауншвайг и от Бремен в края на XVII в. за Източна Индия се изнася бира с превъзходно качество[197]. В цяла Германия, Бохемия и Полша започва ускорено развитие на градското пивоварство, което често пъти придобива индустриални размери и изтласква на заден план лекото, безхмелно пиво, произвеждано от селяните и във феодалните имения. По този въпрос съществува огромно количество литература. Бирата, както и местата, където се консумира, са обект на законодателство[198]. Градските управи надзирават производството ѝ: например в Нюрнберг пиво може да се вари от Архангеловден до Цветница. Появяват се книги, в които се възхваляват достойнствата на прочутите видове бира, чийто брой с всяка изминала година расте. Такава е книгата на Хайнрих Кнауст[199], отпечатана през 1575, където се дава списък на наименованията и прозвищата на известните бири и се обяснява целебното им въздействие върху консуматорите. Но славата е променливо явление. В Москва, където всичко закъснява, още през 1665 г. в „държавните магазини", наред със солена риба, хайвер или черно оцветени овнешки кожи от Астрахан и Персия, потребителят купува „галско пиво" и ракия, като пълни хазната на държавата монополист-търговец[200].

И така, по цял свят има милиони „бирени шкембенца". Но пиячите на вино от лозарските страни се присмиват на тази северняшка напитка. На участвалия в битката при Нордлинген испански войник тя вдъхва само пренебрежение и той е далеч от мисълта да се докосне до нея, „защото тя ми прилича на урината на руснак, болен от треска". Пет години по-късно обаче той се престрашава да я опита. Уви, сторило му се, че цяла вечер е пил „*potes de purga*", съдържанието на нощно гърне[201]. Това още веднъж доказва, че Карл V е фламандец, защото обича бирата и не се отказва нито за миг от нея, дори по време на оттеглянето си в Юст въпреки препоръките на своя лекар италианец[202].

Ябълковото вино

Само две думи за ябълковото вино. То произхожда от Биская, откъдето са донесени ябълковите дървета за вино. Те се появяват в Котантен, полята на Кан и в Ожкия край около XI-XII век. През следващия век в тези области, където трябва да отбележим, се отглеждат лозя, макар и северно от „търговската" им граница, започва да се говори за сайдер. Но пришълецът се възправя не срещу виното, той конкурира, и то успешно, бирата, защото тя се приготвя от зърно, така че да пиеш бира понякога ще рече да се лишиш от хляб[203].

Ябълковите дървета и сайдерът бързо печелят почва. Те се появяват в източна Нормандия (долна Сена и Пен дьо Ко) в края на XV и началото на XVI век. През 1484 г. представителят на провинцията в Генералните щати все още може да каже, че голямата разлика между Долна и Горна Нормандия (източна) е, че в едната има ябълкови дървета, а в другата — няма. Впрочем в Горна Нормандия бирата и най-вече виното (от лозята в закътаните криволици на Сена) се отбраняват. Сайдерът надделява едва към 1550 и естествено сред простолюдието[204]. Успехите му са по-изразителни в Долен Мен или поне в югоизточната част на провинцията, където от XV в. се превръща в питие на заможните, а бирата остава за бедните. И все пак в Лавал богатите упорстват до XVII в., преди окончателно да се предадат, те дълго време предпочитат лошото вино пред сайдера, който оставят на зидарите, лакеите и камериерите[205]. Дали упадъкът през XVII в. не е виновен за тази малка промяна? Естествено, Нормандия е прекалено близо до Париж, за да остане столицата незасегната от успеха на ябълковото вино. Но да не преувеличаваме: между 1781 и 1786 един парижанин консумира средногодишно 121,76 л вино; 8,96 л бира и 2,73 л сайдер[206]. Както и да го гледаме — все на последно място. В Германия пък му съперничи виното от диви ябълки, което е твърде посредствена напитка.

Закъснелият успех на алкохола в Европа

Отново в Европа (след малко ще напуснем пределите ѝ) голяма новост и същинска революция предизвиква появата на ракиите и зърнените алкохоли, с една дума: спирта. Може да се каже, че XVI в. го създава, XVII в. го усъвършенства, а XVIII го превръща в масова напитка.

Ракията се получава от дестилация, „изгаряне" на вино. Операцията изисква наличието на устройство, наречено аламбик (*al* — арабски определителен член и гръцката дума *ambicos* — съд с дълго гърло, където може да се дестилира течност), подобно на което са имали гърците и римляните. Извън съмнение е, че на Изток аламбици се срещат преди XII в., а следователно съществува възможност в тях да се дестилира всякакъв вид алкохолна течност. Дълго време дестилацията на вино се извършва единствено от аптекарите. Ракията, получена от първата дестилация, и виненият екстракт, след втората, „освободен от всякаква влага", се използват като *лекарства*. Спиртът вероятно е открит около 1100 г. в Южна Италия, „където медицинската

школа в Салерно е най-важният център за химически изследвания“ по онова време[207]. Не ще и съмнение, че е чиста измислица приписването на първата дестилация било на Реймон Люл, починал през 1315, било на загадъчния пътуващ лекар Арнот дьо Вилньов, който преподавал в Монпелие и Париж и умрял през 1313 на път между Сицилия и Прованс. Той оставя книга с чудесното заглавие: „Запазване на младостта“. Според него ракията, *aqua vitae,* извършва това чудо: разсейва лошото настроение, обновява сърцето, лекува колики, водянка, парализа, малария, успокоява зъбобола, предпазва от чума. Обаче чудодейното средство причинява на Шарл Злия злокобна гибел, оставила отвратителен спомен (1387): лекарите го обвиват в чаршаф, напоен с ракия, който за по-голям ефект е обшит с едри бодове за пристягане на пациента. Някакъв слуга, в желанието си да скъса конеца, приближава към него свещта и чаршафът заедно с болния са обхванати от огъня[208]...

Дълго време ракията остава лекарство, особено срещу чума, подагра и загуба на гласа. Още през 1735 един „Трактат по химия“ твърди, че „използваният уместно винен екстракт е истинска панацея“[209]. По онова време той отдавна се използва и за направата на ликьори. Дори през XV в. в Германия на произведените на базата на отвара от подправки ликьори все още се гледа като на лекарствени препарати. Едва през последните години на XV в. и през първите години на XVI в. се забелязва промяна. В Нюрнберг през 1496 ракия пият само болните, понеже градът е принуден да забрани свободната продажба на алкохол в празнични дни. Около 1493 г. един нюрнбергски лекар дори пише: „Тъй като днес всеки е придобил навика да пие *aqua vitae*, добре е да знаем какво количество можем да си позволим и да се научим да го пием в зависимост от способността си да носим, ако искаме да се държим като благородници.“ Няма съмнение: в този момент се ражда *geprant Wein*, огненото вино, *vinum ardens*, или както още го наричат в текстовете, *vinum sublimatum*[210].

Но ракията много бавно се изтръгва от лекарите и аптекарите. Едва през 1514 Луи XII отстъпва правото за дестилирането ѝ на сдружението на оцетарите. По този начин правата на лекарство са отнети. През 1537 Франсоа I разделя привилегията между оцетарите и производителите на лимонада, а непрестанните спорове между тях доказват, че залогът вече си струва труда. В Колмар процесът се развил още по-рано, градската управа контролира дестилаторите на вино и търговците на ракии, а от 1506 г. продуктът фигурира в търговските и митническите ведомости. Скоро там производството на ракия се превръща в национална индустрия, която първоначално е поверена на бъчварите, чиято гилдия в цветущия винарски район е много силна. Тъкмо поради изключително високата печалба на бъчварите от 1511 г. търговците започват да се домогват до дейността. Те побеждават чак след петдесет години. Но спорът, изглежда, продължава, защото през 1650 бъчварите отново се сдобиват с правото на дестилиране, наистина при условие да предават продукцията си на търговците. Между имената на тези търговци на ракия присъстват всички известни фамилии от благороднического съсловие на Колмар, което доказва колко значимо е вече мястото на тази търговия[211].

За жалост разполагаме с твърде малко подобни проучвания и не ни е възможно да очертаем географското разпространение и хронологията на първоначалната спиртоварна промишленост. Няколко сведения, отнасящи се до

района на Бордо, ни навеждат на мисълта, че в Кайак съществува ранна дестилация през XVI в. и ракията е изпращана в Анверс още от 1521 година[212]. Но дали наистина е така? Във Венеция *acquavite* се появява (поне в митническите тарифи) едва през 1596[213]. В Барселона за нея дори не се споменава преди XVII век. Като изключим посочените сведения, изглежда, че северните страни — Германия, Нидерландия и Франция отвъд Лоара, се развиват в тази област по-рано от средиземноморските държави. На холандските търговци и моряци можем да припишем ролята ако не на създатели, то поне на движеща сила, която през XVII в. разпространява дестилацията на вино по европейското атлантическо крайбрежие. По онова време те владеят най-голям дял от търговията на вино в Европа, сблъскват се с неизброимите проблеми по транспортирането, съхраняването и подслаждането, а добавянето на спирт подсилва дори най-слабото местно вино. По-скъпа от виното, при равен обем, ракията същевременно изисква по-малки транспортни разходи. А като добавим и модата...

Под натиска на търсенето и заради по-ниската цена за превоза на ракия в сравнение с виното дестилирането на вина прониква във вътрешността на страната, сред лозята на Лоара, Поату, Горно Бордоле, Перигор и Беарн (виното от Журасон е смес от вино и ракия). По такъв начин през XVII в. под външен натиск изгрява славата на коняка и арманяка. За успеха им допринася всичко: лозовите насаждения (например *Анражан* и *Фол Бланш* в Шарант), дървесните запаси и близостта на плавателни пътища. Още от 1728 през пристанището на Тоне Шарант вече се изнасят 27 000 бъчви ракия, произведена в Елексион дьо Коняк[214]. Дори лошото вино от околностите на Мьоза в Лотарингия от 1619 (а може би и от по-рано) се дестилира, както и джибрите, и всички тези продукти достигат по течението на реката до Нидерландия[215]. Полека-лека ракия започва да се произвежда навсякъде, където има суровина. По необходимост тя избликва и във винарските южни райони: в Андалусия близо до Херес, в Каталония и Лангедок.

Производството нараства бързо. През 1698 Сет изнася само 2250 хл ракия; през 1725 — 37 500 хл (което означава дестилация на 168 750 хл вино); през 1755 — 65 926 хл (или 296 667 хл вино) — това е рекордно количество в навечерието на Седемгодишната война, която се отразява катастрофално на износа. Същевременно цените падат: 25 ливри за верж (=7,6 л) през 1595; 12 през 1698; 7 през 1701; 5 през 1725; след 1731 г. започва бавно покачване, което до 1758 установява цената на 15[216].

Очевидно трябва да се отчита разликата в качеството[217] над долната граница, определяща се с „холандска проба“: от извършващата се в момента дестилация се взема проба, с която се пълни до половината стъкленица. Шишето се запушва с палец и се обръща или разклаща: ако въздухът, който прониква в течността, образува мехурчета, и то с определена форма, ракията има нужния градус за търговска цел, т.е. 47-50°. Ако не отговаря на теста, тогава се нарича „парцуца“ и се хвърля или се предестилира. Средното качество се нарича три-пет и е със 79-80 алкохолни градуса; най-високото — три-осем, е „чистият спирт“ от 92 до 93°.

Производството е трудно, занаятчийско: аламбиците остават почти непроменени чак до аламбиците на Вайгерт (1773), при които се въвежда продължителното двойно охлаждане[218]. Но ще мине още време, докато се извършват основни промени, позволяващи виното да се дестилира наведнъж.

Ще ги осъществи почти неизвестният изобретател Едуард Адам, роден през 1768. Те намаляват себестойността и допринасят за повсеместното разпространение на спиртните напитки през XIX век[219].

Но консумацията расте с бурни темпове. Става обичайно преди битка да се дава спирт на войниците и това, по преценката на някакъв лекар през 1702, не предизвиква „лош ефект“[220]! С една дума, войникът става редовен потребител, а производството на ракия, когато е необходимо, се превръща във военна индустрия. Един английски лекар дори уверява (1763), че виното и спиртните напитки унищожават „гангренозните болести“ и по тази причина са необходими за доброто здраве на войската[221]. По същия начин хамалите — жени и мъже — от Халите свикват да пият разредена с вода и подправена с люта чушка ракия като начин да се противопоставят на данъка върху виното при влизане в Париж; така правят и клиентите на „пушалните“ — кръчми за народа, където се забавляват работниците — пушачи, наричани мързеливци[222].

Друг източник на продажба става модата на ароматизирани спиртни напитки, които назовават *плодова ракия*, а ние по-скоро — ликьори. В своя „Трактат за храните“ доктор Луи Льомери пише: „Запалимият спирт има малко остър и често парлив вкус. [...] За да се премахне този неприятен вкус, са изобретени много съединения, които са получили името плодова ракия, а всъщност са просто ракия или спирт с добавени различни съставки.“[223] През XVII в. на мода излизат ликьорите. Вечно готовият да вземе на подбив прехласванията на своите съвременници Ги Патен не пропуска да спомене прословутия *rossolis*, донесен от Италия: „Тази *ros solis* [на латински слънчева роса] *nihil habet solare sed igneum*“ — пише той[224]. Но подсладеният спирт окончателно навлиза в бита и още в края на века полезните буржоазни помагала като „Благопристоен дом“ подробно описват „истинския метод за приготовяне на всякакъв вид ликьори [...], които са на мода в Италия“[225]. През XVIII в. спиртните смеси, които се продават в Париж, вече са неизбройми: сетска вода, анасонова вода, бадемова, клерет (приготвя се като виното „клере“, т.е. подсилено с накиснати подправки, плодова ракия), барбадоска вода, приготвена от захар и ром, вода от кервиз, от копър, от различни цветя, карамфилова вода, божествена вода, кафеена вода...Големият център за производство на тези „води“ е Монпелие, в близост до ракиите от Лангедок. А големият клиент очевидно е Париж. На улица „Аше“ търговците от Монпелие създават просторен склад, откъдето кръчмарите се запасяват почти на едро[226]. Онова, което през XVI в. е било лукс, вече става обикновена стока.

Не само ракията кръстосва Европа и света. Преди това антилската захар дава живот на рома, който жъне повече успехи в Англия, Холандия и английските колонии в Америка, отколкото в останалата част от Европа. Трябва да се съгласим, че той е достоен противник. В Европа пък винената ракия се сблъсква с ракията от сайдер (от която през XVII в. е създаден несравнимият калвадос)[227], от круши, сливи, череши; към 1760 г. в Париж употребяват като лекарство вишновката, произхождаща от Елзас, Лотарингия и Франш-Конте; известният към 1740 мараскин от Зара е ревниво бранен монопол на Венеция. По-дребни, но опасни противници са джибровият и зърненият спирт: наричат го зърнена ракия. В Лотарингия около 1690 започват да дестилират гроздови джибри. За разлика от ракията, която изисква бавен

огън, тази се нуждае от буйно горене, а следователно от големи количества дърва. Изобилието на гори в Лотарингия изиграва своята роля. Този вид дестилация полека-лека се разпространява например в Бургундия, чиито джибри скоро стават най-престижни от всички, а също така и в Италия, където всички лозя вече произвеждат своята *grappa*.

Но най-големият конкурент (нещо като бирата по отношение на виното) е зърненият спирт: *Kornbrand*, водка, уиски, джин, хвойнова ракия — те се появяват северно от „търговските" граници на лозата, но не можем да определим точно мащаба на разпространението им[228]. Предимството им е в умерената цена. В началото на XVIII в. цялото лондонско общество — от низините до върховете — съзнателно се опива с джин.

Естествено по северната граница на лозата се нареждат страните със смесени вкусове: Англия приема с отворени обятия както ракията от континента, така и американския ром (тук пуншът започва възхода си), но не се отказва и от своите уиски и джин; в още по-голяма степен това се отнася за Холандия, която е средоточие на всякакви видове винени ракии и зърнен спирт от всички краища на света, включително и на рома от Кюрасо и Гвиана. Тези алкохолни питиета се котират на амстердамската борса: начело е ромът, след това ракията и далеч след тези всевластни господари се нарежда зърненият спирт. Германия — между Рейн и Елба — също е раздвоена в потреблението си: през 1760 в Хамбург се внасят от Франция 4000 бъчви ракия по 500 литра всяка или около 20 000 хл. Страните, където се консумира изключително или почти изключително зърнен алкохол, започват отвъд Елба и около Балтийско море. По същото време — 1760 г. — Любек внася само 400 бъчви френска ракия, Кьонигсберг — 100, Стокхолм — 100, Любек внася „много малко и тя всъщност [...] е само за Прусия". Тъй като Полша и Швеция, както обяснява Савари, „макар да не са по-въздържани от останалите към това парливо питие [...], предпочитат зърнения спирт пред винената ракия"[229].

Във всеки случай Европа извършва много успешно своето спиртно преустройство. В спиртните напитки тя открива всекидневно възбуждащо средство, евтини калории, безспорно лесно достъпен лукс, но с жестоки последици. Не след дълго държавата, която само чака сгоден случай, също ще открие в него изгода за себе си.

Употребата на спиртни напитки извън Европа

Всъщност няма цивилизация, която да не е открила *свое* или *свои* разрешения на проблема за напитките и в частност за спиртните напитки. Всяка ферментация на растителен продукт дава спирт. Именно това предлага на индианците от Канада кленовият сок; на мексиканците от времето преди и след Кортес *пулке*-то от кактус, което „опива като вино"; на най-онеправданите индианци от Антилите и Южна Америка — царевицата и маниоката. Дори племето тупинамба, което Жан дьо Лери среща през 1556 г. в залива на Рио де Жанейро, даже тези непорочни създания празнуват с питие, приготвено от сдъвкана и ферментирала маниока[230]. Впрочем палмовото вино също е ферментирал сок. Северноевропеецът пък си има брезовия сок и бирата от житни растения; именно Северна Европа до XV в. налага медовина-

та (ферментирала вода с мед); Далечният изток доста рано открива оризовото вино, приготвено за предпочитане от глутинов ориз.

Дали аламбикът предоставя на Европа предимство пред всички тези народи, откривайки й възможността да произвежда спиртни напитки по избор: ром, уиски, *Kornbrand*, водка, калвадос, джибровка, ракия, джин, които се оттичат през охладените му тръби ? За да сме сигурни, трябва да проверим дали ракиите от ориз и просо съществуват в Далечния изток преди или след появата на Запад на аламбика, който съществува от XI-XII век.

Очевидно европейските пътешественици не са в състояние да ни дадат отговор. В завладения от корсарите град Алжир още в началото на XVII в. те установяват наличието на арак или *arrequi*[231]. През 1638 пътешественикът Манделсло твърди, че в Гуджрат „от палмите се извлича[...] сладка и много приятна за пиене течност", и добавя: „От ориз, захар и аракови фурми те извличат някакъв вид ракия, която е много по-силна и по-приятна, отколкото онази, която правят в Европа."[232]

За опитен лекар като Кемпфер *сакето*, което му се случва да пие в Япония (1690), е един вид оризова бира, „силна като испанско вино"; и обратно — *lau* , което пие в Сиам, е нещо като подсилено вино, *Branntwein*, подобно според пътешествениците на *araka*[233]. От кореспонденцията на йезуитите научаваме, че китайското вино, приготвено от „едро просо" или ориз, е „истинска бира". Често в него добавят плодове, „било пресни, било варени или сушени на слънце", откъдето идват различните му наименования: „дюлево вино, черешово, гроздово". Но китайците пият и ракия, „която е прекарана през аламбик и е толкова силна, че изгаря гърлото почти като винения спирт"[234]. Малко по-късно, през 1793, Джордж Стонтън пие в Китай „някакво жълто вино" — очевидно оризово, „както и ракия. Ракията е по-добре направена, отколкото виното, което най-често е мътно, безвкусно и скоро се вкисва. Ракията е силна, бистра и рядко има парлив вкус. Понякога е толкова силна, че пробата й се оказва по-висока от тази на винения спирт."[235] И накрая, едва през 1738 германският изследовател на Сибир — Гмелин, ни дава описание на аламбика, който китайците използват[236].

Но целият проблем е кога е започнала дестилацията. Почти сигурно е, че в Персия при Сасанидите познават аламбика. През IX в. Ал Кинди не само споменава за дестилация на парфюми, но и описва устройствата, използвани за целта. Той говори за камфор, получен, както е известно, от дестилация на камфорово дърво[237]. Следователно камфорът се произвежда много рано в Китай. Впрочем няма причини ракията да не е известна в Китай към IX век. Тъкмо това ни подсказват две стихотворения, писани по времето на Тан, в които се говори за прословутото *shao chiu* (подсилено вино) от Съчуан през IX век. Но не можем да смятаме въпроса за изяснен, тъй като в същия колективен труд (1977), където Е. Х. Шафер представя въпросните стихове, М. Фриман датира началното развитие на дестилационната техника някъде в началото на XII в., докато Ф. У. Мот твърди, че тя е новост през XII и XIII век[238].

Следователно в тази област е трудно да установим приоритет било на Запада, било на Китай. Може би трябва да приемем персийския произход, тъй като едно от китайските названия на ракията възпроизвежда звуково арабската дума *araq*.

Но не може да се отрече, че ракията, ромът и *agua ardiente* (спиртна на-

питка от захарна тръстика) са европейските отровни дарове за американските цивилизации. По всяка вероятност същото се отнася и за *mezcal*, който се приготвя от дестилирането на кактусова сърцевина и е с много по-високо алкохолно съдържание, отколкото *pulque*, извлечено от същото растение. Индианските народности страдат безкрайно много от връхлетелия ги алкохолизъм. Вероятно цивилизацията, обитаваща мексиканското плато, загубвайки ограниченията и старите си забрани, се отдава без задръжки на изкушението, което от 1600 г. нататък я довежда до невероятни опустошения. Достатъчно е да знаем, че в Нова Испания държавните приходи от *пулке*-то се равняват на половината доходи от сребърните мини[239]! Впрочем в случая става дума за целенасочена политика от страна на новите господари. През 1786 год. вицекралят на Мексико Бернардо де Галвес възхвалява резултата от нея и отбелязвайки влечението на индианците към алкохола, препоръчва да бъде разпространен и сред апахите на север от Мексико, които още не го познават. Освен очакваните приходи няма по-добър начин им бъде наложена „нова потребност, която ще ги принуди да признаят насъщната си зависимост от нашата страна“[240]. Така вече са постъпили англичаните и французите в Северна Америка, едните, разпространявайки ракията въпреки всички кралски забрани, а другите — рома.

Шоколад, чай, кафе

Почти едновременно със спиртните напитки Европа, която е средище на световните нововъведения, открива три нови възбуждащи и тонизиращи напитки: кафето, чая и шоколада. И трите са заимствани от отвъдморските страни: кафето е арабско (след като е било етиопско), чаят — китайски, а шоколадът — мексикански.

Шоколадът идва в Испания от Мексико, по-точно от Нова Испания към 1520 г. във формата на калъпчета и таблетки. Нищо чудно да се е озовал в испанска Нидерландия малко по-рано (1606), отколкото във Франция, и се окаже истина веселата история, че Мария-Тереза (женитбата ѝ с Луи IV е от 1659) скришом пиела шоколад — испански навик, от който никога не могла да се откаже[241]. Но истинският му вносител в Париж няколко години по-рано е кардинал Ришельо (брат на министъра, архиепископ на Лион, който умира през 1653). Твърде възможно е по онова време шоколадът да е смятан колкото за храна, толкова и за лекарство: „Потвърдих пред един от прислужниците му — съобщава по-късно очевидец, — че той [кардиналът] го употребява, за да успокои болката в далака си, и че е научил този таен лек от някои испански свещеници, които са го пренесли във Франция.“[242] От Франция шоколадът е пренесен в Англия към 1657.

Първите му появи са потайни и мимолетни. В писмата на мадам Дьо Севине[243] се споменава, че шоколадът ту жъне нечувани успехи, ту изпада в немилост в Двора. Самата тя се безпокои какви ли опасности крие новата напитка, но твърди, че и тя — както всички, свикнала да я смесва с мляко. В действителност шоколадът се налага едва по време на Регенството. Регентът създава известността му. По онова време „да отидеш на шоколад“, означава да присъстваш на ставането на принца и да се ползваш с благоволението му[244]. Все пак да не преувеличаваме славата на шоколада. Научаваме, че в

Париж през 1768 „големците го пият понякога, старците — често, а народът — никога". Единственото място, където той триумфира, е Испания: чужденците се присмиват на дебелите ароматизирани с канела шоколади, които доставят радост на мадридчанките. Не без сериозно основание около 1727 г. в Байон се настанява търговецът евреин Арон Колаче, чиято кореспонденция е съхранена. Той поддържа връзки с Амстердам и с пазара на продуктите от колониите (по-специално какаото от Каракас, което често непредвидено се отклонява натам) и от своя град държи под око пазара на полуострова[245].

През декември 1693 г. в Смирна Джемели Карери любезно предлага шоколад на някакъв турски ага: става му лошо „дали защото се напи [*ние* обаче се съмняваме в това], или тютюневият дим предизвика подобен ефект, но той много се ядоса и каза, че съм го накарал да пие тая течност, за да го объркам и да размътя ума му..." [246].

Заедно с португалците, холандците и англичаните чаят пристига от далечен Китай, където употребата му е добила разпространение десет-дванайсет века преди това. Проникването е продължително и трудно: трябва да се внесат листата, после чайниците, порцелановите чаши, след което и вкусът към тази екзотична напитка, която европейците опознават най-напред в Индия, където употребата на чая е повсеместна. Първият товар чай пристига в Амстердам към 1610 по инициатива на Източноиндийската компания [247].

Чаеният храст — през XVII и XVIII в. го наричат чаево дърво, но това наименование не успява да се наложи — е дървесен вид, чиито листа се берат от китайския селянин. От първите — малки и нежни — се прави императорският чай, който е толкова по-ценен, колкото по-малки са те; след това се изсушават или на топлината на огъня (зелен чай), или на слънце: тогава чаят ферментира и почернява — така се получава черният чай. И единият, и другият се свиват ръчно и се експедират в големи двойни каси, обшити с олово или калай.

Във Франция новата напитка, според Деламар, се появява едва през 1635 или 1636 г., но все още ѝ липсва гражданственост. Това недвусмислено изпитва на гърба си един кандидат-лекар, който през 1648 г. защитава дисертация върху чая: „Неколцина от нашите лекари я изгориха — пише Ги Патен — и упрекнаха декана, че я е одобрил. Ако я видите, ще се посмеете над нея." Все пак десет години по-късно (1657) друга дисертация, насърчена от канцлера Сегие (който сам е горещ привърженик на чая), е посветена на качествата на чая[248].

В Англия чаят е внесен с посредничеството на Холандия и на лондонските съдържатели на кафенета, които въвеждат модата му към 1657. Самюъл Пийпс го пие за първи път на 25 септември 1660[249]. Но Източноиндийската компания започва да го внася от Азия едва през 1669[250]. Всъщност консумацията на чай в Европа става значителна чак през периода 1720-1730. Тогава се поставя началото на прекия обмен между Европа и Китай. Дотогава тази търговия се извършва през основаната от холандците Джакарта (1619); китайските джонки докарват там обичайния си товар и малко от по-грубия чай, който единствено може да се съхранява и да издържа на по-дългото пътуване. За известно време холандците успяват да се разплащат за чая от Фудзиен не с пари, а срещу балиран градински чай, който в Европа също се използва за приготвяне на напитка, на която приписват целебни свойства.

Но китайците не са особено съблазнени, така че чаят има по-голям късмет в Европа[251].

Много скоро англичаните изпреварват холандците. Износът от Кантон през 1766 г. е следният: с английски кораби — 6 милиона ливри (фунта); холандски — 4,5; шведски — 2,4; френски — 2,1 — общо 15 милиона ливри или около 7000 тона. Полека-лека се създават истински чаени флотилии и все по-големи количества изсушени листа се разтоварват във всички пристанища, които имат „индийски кейове": Лисабон, Лориан, Лондон, Остенде, Амстердам, Гьотеборг, а понякога Генуа и Ливорно. Нарастването е огромно: от Кантон през периода от 1730 до 1740 тръгват 28 000 „*pies*" годишно (1 *picul* = 60 кг приблизително), 115 000 от 1760 до 1770; 172 000 от 1780 до 1785[252]. И ако, както твърди Джордж Стонтън, приемем за начало 1693, век по-късно можем да заключим, че „увеличението е 1:400". По онова време най-бедните англичани потребяват по 5-6 ливри чай годишно[253]. Ето кой дава истинския облик на тази своеобразна търговия: само незначителна част от Западна Европа — Холандия и Англия — се отдава на новата напитка. Франция консумира най-много една десета от онова, което товари. Германия предпочита кафето. Испания още по-малко пие чай.

Дали в Англия новото питие не е заместник на джина (за производството на джин правителството предоставя данъчни облекчения, за да се пребори с настъплението на вноса от континента)? Или е средство против очевидното пиянство на лондонското общество по времето на Джордж II? Или внезапното облагане на джина с данък през 1751[254], от една страна, а от друга — общото покачване на цените на зърното, облагодетелстват напитката-пришълец, която между впрочем е препоръчвана като отлично средство срещу хрема, скорбут и висока температура? Това е краят на изобразяваната от Хогарт „улица на джина". Във всеки случай чаят побеждава и държавата го подлага на умерен данъчен режим (също както в американските колонии, където по-късно намират повод да вдигнат данъка му). Въпреки всичко се развихря нечувана контрабанда, възлизаща на 6-7 милиона ливри, която всяка година се промъква на континента през Северно море, Ламанш и Ирландско море. В контрабандата участват всички пристанища, всички индийски компании, дори финансовите магнати от Амстердам и други места. Всеки се сдушава с някого, включително и английският консуматор[255].

В тази картина, където присъства само Северозападна Европа, липсва един важен клиент — Русия. Вероятно там чаят е известен още от 1567, независимо че потреблението му става всеобщо едва след Нерчинския договор (1689) и най-вече след доста по-късното създаване на панаира в Кятка, на юг от Иркутск, през 1763. В един намерен в Петербургския архив документ от края на века (писан на френски), четем: „[Стоките], които китайците внасят [...], са някои копринени тъкани, лакови изделия, малко порцелан, големи количества от онези кантонски тъкани, които наричаме *nankins*, а руснаците *chitri*, и значителни количества зелен чай. Той е несравнимо по-добър от онзи, който, пресичайки огромни водни пространства, Европа си набавя, затова руснаците са принудени да плащат за него по двайсет франка ливрата, въпреки че рядко го продават за повече от петнайсет или шестнайсет. За да компенсират тази загуба, не пропускат да вдигнат цената на кожарските си изделия, а те са почти единствената стока, която доставят на китайците, но тази хитрост носи полза не толкова на тях, колкото на руското правителство, което определя данък от двайсет и пет процента за всичко, което се про-

дава и купува."[256] Въпреки това в края на XVIII в. Русия внася едва 500 тона чай. Далеч от 7000 тона, който консумира Западът.

За да приключим разказа за чая на Запад, трябва да отбележим, че Европа дълго време не успява да усвои самото растение. Първите чаени храсти се засаждат в Ява чак през 1827, в Цейлон след 1877, точно след опустошенията, които практически ликвидират кафеените насаждения на острова.

Успехът на чая в Европа независимо че е ограничен в рамките на Русия, Нидерландия и Англия, е огромно нововъведение, което все пак губи част от значението си, когато го преценяваме в световен мащаб. И до днес ненадминат в това отношение си остава Китай — най-големият консуматор и производител на чай. Там чаят играе роля на висококултурно растение в същата степен, в каквато е лозата по средиземноморското крайбрежие. И двете растения — лозата и чаят — имат своя географски ареал, където отдавнашното им отглеждане търпи постепенни промени и се е усъвършенствало. Необходими са усърдие и постоянни грижи, за да може действително да бъдат удовлетворени изискванията на поколения сведущи консуматори. Известният в Съчуан още преди нашата ера чай завладява Китай като цяло през VIII в.[257] и по думите на Пиер Гуру „вкусът на китайците е дотолкова изтънчен, че те могат да различат чая от отделните области и да установят точна йерархия. [...] Всичко това странно наподобява лозарството в другия край на Стария свят, което също е резултат от хилядолетния напредък, осъществен от цивилизацията на уседналото земеделие."[258]

Всяко цивилизовано растение буквално поражда робство. То изисква да бъде подготвена почвата за чаените плантации, да се засадят семената, да се подкастрят насажденията, за да останат храстовидни и да не израстват като дървета, „каквито са в диво състояние"; да бъдат внимателно обрани листенцата, после още същия ден да се обработят; да се изсушат било по естествен път или чрез нагряване; да бъдат навити, след това отново да се изсушат. В Япония операциите сушене — навиване понякога се извършват шест-седем пъти. В такъв случай някои негови качества (по-голямата или по-малката финост на чая зависи от вида на почвата, в още по-голяма степен от сезона, когато се бере, тъй като младите пролетни листенца са по-ароматни от другите, и най-сетне — от обработката, която разграничава чая на зелен, черен и т.н.) на пазара придобиват цената на златото. От най-добрите разновидности зелен чай, по древен китайски метод, забравен в самия Китай, японците правят разтворим във вряла вода прашец, служещ за прословутата чайна церемония — ша-но-ю. Мемоарист от XVIII в. я определя като толкова сложна, че за да бъде добре усвоено това изкуство „в тази страна, човек има нужда от учител, както в Европа, за да се научи да танцува отлично, да прави реверанси и т.н."[259].

Защото чаят, естествено, има своите ритуали, досущ като виното и като всяко уважавано цивилизовано растение, което се почита. Дори в бедняшките домове в Китай и Япония има вряла вода за чай[260]. Никой гост не е посрещнат без чаша чай, а в заможните китайски къщи, както разказват през 1762, „за тази цел има много удобни принадлежности, като украсена маса [традиционната ниска масичка], малка печка встрани, кутии с чекмеджета, купи, чаши, чинийки, лъжици за сладко, кристална захар на парченца с формата на лешник, които се държат в устата, докато се пие чаят, защото така се консумира по-малко захар и се губи по-малко от добрия му вкус. Всичко

това е придружено с различни сладка — както сухи, така и течни, които китайците умеят да правят много по-изискано и вкусно“[261], отколкото европейските сладкари. Все пак да добавим, че според един пътешественик от XIX в. в Северен Китай, където не вирее чай, за „хората от низшите съсловия го познават само като лукс и сърбат гореща вода със същото удоволствие, с което заможните пият отварите си от зелен чай — бедните само наричат питието си чай“[262]. Дали социалната привичка към чая е причина за подобен странен *ерзац* от гореща вода? Или може би съществуващото както в Китай, така и в Япония правило всичко да се пие топло: чай, саке, алкохол от ориз или просо, та дори и самата вода ? Отец Де Лас Кортес стъписва китайците около себе си, като изпива чаша студена вода, и те се опитват да го откажат от толкова опасна първичка[263]. „Ако испанците, които са пристрастени към пиенето на ледени течности, през всички сезони постъпват като китайците, те не биха търпели развихрянето на толкова болести, нито биха изглеждали толкова мършави и съсухрени“ — пише в една поучителна книга (1762)[264].

В Китай и в Япония чаят е универсална напитка, но в останалата част на Далечния изток той не се ползва с такъв всеобщ успех. За дълги пътувания го приготвят на компактни блокчета и още от много далечни времена керван якове го отнасят от Яндзъ по несъмнено най-ужасния път на света към Тибет. До построяването на железницата в Русия камилски керван превозват чайните блокчета, които и до днес се употребяват в някои области там.

В ислямския свят чаят също се налага. В Мароко силно подсладеният ментов чай се превъща в национална напитка, но там той пристига с посредничеството на англичаните едва през XVIII век. Голямото му разпространение започва през следващото столетие. В останалата част от ислямския свят маршрутът му е неизвестен. Но не е ли знаменателен фактът, че успехът на чая се наблюдава все в райони, където не познават лозата: Северна Европа, Русия, мюсюлманските страни? Трябва ли да заключим, че тези цивилизовани растения се изключват взаимно? Устариц, изглежда, е убеден в това, щом през 1724 г. заявява, че не очаква особено разпространение на чая в Испания, тъй като Северът го употребява „само за да компенсира липсата на вино“[265]. И обратно — виното и европейският алкохол не успяват да покорят Далечния изток.

С историята на кафето можем да се объркаме. Тук анекдотичното, живописното и недостоверното заемат огромно място.

Кафееният храст[266] навярно произхожда от Персия, както се е твърдяло доскоро, но по-вероятно е да е от Етиопия; във всеки случай за кафеения храст и кафе изобщо не се споменава преди 1450 година. По това време кафе пият в Аден. Към края на века то се разпространява в Мека, но през 1511 употребата му е забранена, отново я разрешават през 1524. През 1510 за него говорят в Кайро. То е в Истанбул през 1555 и оттогава на промеждутъци ту го забраняват, ту го разрешават. Междувременно става широко популярно в Турската империя, в Дамаск, Хареб и Алжир. Още преди края на века е вече като у дома си в почти целия мюсюлмански свят. Но по времето на Таверние все още е необичайно за ислямска Индия[267].

Тъкмо в ислямските страни западните пътешественици срещат кафето, а понякога и кафеения храст. Така например италианският лекар Просперо

Алпини[268], който пребивава в Египет около 1590, или самохвалкото-пътешественик Пиетро де ла Вале в Константинопол през 1615, който пише: „Турците имат и друга напитка с черен цвят, която през лятото е силно освежаваща, а през зимата, напротив — силно сгряваща, без да променя аромата и като си остава все същото питие, което се употребява горещо. [...] Пие се на дълги глътки, не по време на ядене, а след това, като един вид лакомство, за поддържане на доброто разположение на духа сред приятели. Няма събиране, на което да не го пият. За тази цел поддържат нарочен буен огън, около който разполагат готови порцеланови купички, напълнени със сместа и когато кипне, хора, специално назначени за целта, само разнасят купичките на цялата компания, колкото се може по-горещи, и също раздават всекиму по малко пъпешово семе за занимавка. С тези семки и тази напитка, която наричат *Cahué*, те се развличат по време на разговорите [...] понякога в продължение на седем-осем часа.“[269]

Във Венеция кафето се появява към 1615. През 1644 един марсилски търговец, господин Ла Рок, донася първите зърна в своя град едновременно с ценни чаши и кафеници[270]. През 1643 новата дрога идва в Париж[271] и най-вероятно през 1651 в Лондон[272]. Но тези дати се отнасят до първите бегли появи, а не до началото на славата или на всеобщото му потребление.

В действителност именно в Париж кафето среща онзи прием, който решава съдбата му. През 1669 г. турският пратеник Сюлейман Мустафа Рака — дързък, но галантен мъж, устройва големи приеми и предлага на парижките си гости кафе: мисията пропада, но кафето преуспява[273]. Както и чаят, то е представено като чудесно лекарство. Трактат от неизвестен автор, „Употребата на кафето, чая и шоколада“ (писан вероятно от Жакоб Спон), отпечатан в Лион през 1671, разказва за всички ценни качества, приписвани на новата напитка: „изсушава студените и влажни телесни секрети, прогонва газовете, подсилва черния дроб, с прочистващото си въздействие успокоява болните от водянка; също така е върховно средство против краста и отравяне на кръвта; действа благоприятно на сърцето и жизнения му ритъм, успокоява стомашните болки и премахва липсата на апетит; то е добро и за мозъчни неразположения с усещане за студенина, влага и тежест. Изпаренията, които изпуска, са полезни против сълзенето на очите и шума в ушите; незаменимо е и при задъхване, белодробен катар и болки в далака, против глисти, успокоява изключително много след препиване и преяждане. Няма нищо по-добро за онези, които ядат много плодове.“[274] Но други лекари и общественото мнение твърдят, че кафето потиска сексуалността — „напитката на скопците“[275].

Благодарение на рекламата и въпреки нападките, в Париж кафето преуспява[276]. През последните години на XVII в. се появяват амбулантни търговци — арменци, облечени в турски одежди и с чалми, които носят отпреде си табла с кафеник, запален мангал и чаши. През 1672 арменецът Хатарюн, известен под името Паскал, отваря първото дюкянче за продажба на дребно на кафе в един от палатите на панаира Сен Жермен, който от два века съществува в близост до експлоатиращото го абатство, на мястото на днешните улици „Фур“ и „Сен Сюлпис“. Търговията на Паскал не върви добре и той се премества на десния бряг на кея до Лувърската школа, където известно време клиентите му са предимно левантийци и малтийски рицари. Впоследствие заминава за Англия. Независимо от неуспеха му, отварят врати други

кафенета. Такова е например кафенето на друг арменец, Малибан, което най-напред се помещава на улица „Бюси“, а после се премества на улица „Феру“. Още по-голяма известност добива вече модерно устроеното кафене на бившия чирак на Паскал, Франческо Прокопио Колтели, роден в Сицилия през 1650 и впоследствие приел името Прокоп Куто. Той първоначално се настанява на панаира Сен Жермен, след това на улица „Турнон“ и накрая през 1686 на Фосе Сен Жармен. Това трето кафене, „*Прокоп*“ — то съществува и до днес, — по онова време е разположено в близост до елегантния и оживен център на града — кръстовището „Бюси“ или по-скоро Пон Ньоф (преди през XVIII в. център да стане „Пале Роял“). Другият шанс е, че почти веднага след откриването му, през 1688 год., отсреща се пренася Комеди Франсез. Находчивостта на сицилианеца се увенчава с успех. Той събаря преградните стени на две съседни къщи, облицова стените, поставя огледала, полилеи на тавана и започва да продава не само кафе, но и захаросани плодове и ликьори. Магазинът му се превръща в място за срещи на хора без работа, бъбривци, сладкодумци, умни мъже (един от постоянните посетители на къщата е бъдещият секретар на Френската академия Шарл Дюфло), красиви жени: театърът е наблизо и Прокоп отваря там лавка, където предлага освежителни напитки.

Съвременното кафене не може да остане привилегия само на един квартал или улица. Междувременно градското обновление полека-лека се премества от левия на десния бряг на Сена, който става по-оживен, както е очевидно от картата на парижките кафенета през XVIII в., с общо 700-800 магазинчета[277]. По онова време се заражда славата на кафене „Режанс“, основано през 1681 на площад „Пале Роял“ (поради разрушението на площада то се премества на днешното си място на улица „Сент Оноре“). Малко по малко кръчмите биват изместени от славата на кафенетата. Модата е същата и в Германия, Италия, Португалия. В Лисабон доставеното от Бразилия кафе е евтино, досущ като захарта, която така щедро сипват в него, че по думите на някакъв англичанин, лъжичките стоят прави в чашите[278].

Впрочем модната напитка — кафето — не остава задълго питие само на изтънченото общество. Докато всички останали цени растат, свръхпроизводството от островите поддържа почти неизменна цената на чаша кафе. През 1782 Льо Гран д'Оси твърди, че във Франция „консумацията се е утроила“, и добавя: „вече няма буржоазен дом, където да не ви поднесат кафе; няма продавачка, готвачка или камериерка, която да не закусва сутрин кафе с мляко. По обществените пазари, на някои улици и пасажи в столицата се настаняват жени, които продават на простолюдието нещо, назовано от тях „кафе с мляко“, т.е. лошокачествено мляко, оцветено с утайката от кафе, което купуват от прислугата в богатите къщи или от кафеджиите. Тази течност се намира в тенекиен съд с кранче за наливане, има и мангал, за да я поддържа гореща. Близо до дюкянчето или барачката на търговката обикновено се поставя дървена скамейка. С изненада забелязвате как някоя жена или носач от Халите пристигат и искат кафе. Сервират им го в голяма фаянсова чаша, която наричат „*гениалник*“. Почитаемите особи го пият на крак, със самара на гръб, и само понякога в пристъп на изтънчено удоволствие оставят товара си на пейката и присядат. От моите прозорци на красивия кей, където живея [кея Лувър, в съседство с Пон Ньоф], често наблюдавам подобно зрелище в една от онези дървени бараки, които са се разпростреле от

Пон Ньоф чак докъм Лувъра. Понякога гледам такива картини, че съжалявам защо не съм Тение или Кало."[279]

За да допълним тази обрисувана от един върл парижки буржоа сцена, трябва да кажем, че най-живописната или по-точно най-вълнуващата гледка са амбулантните търговки по ъглите, когато призори работниците отивали на работа: те носят на гръб тенекиен съд и предлагат кафе с мляко „в големи глинени купи за по два сола. Захарта не изобилства ..." Но успехът е огромен: работниците „откриват в тази храна повече икономии, жизнени запаси и вкусови качества, отколкото в която и да е друга. Поради това те пият кафе в обилни количества и твърдят, че най-често изкарват с него до вечерта. По такъв начин се хранят само два пъти дневно: обядът и магданозлията вечер..."[280], което ще рече резени студено говеждо с магданоз, олио и оцет.

Голямото увеличение на потреблението на кафе от средата на XVIII в. не само в Париж и във Франция става възможно, защото Европа сама организира производството му. Тъй като световният пазар зависи единствено от кафеените насаждения в околностите на Мока в Арабия, европейският внос принудително е ограничен. По тези причини през 1712 г. започва засаждане на кафеени храсти в Ява; през 1716 на остров Бурбон (Реюнион); през 1722 на остров Кайена (вече пресича Атлантика); през периода 1723-1730 — в Мартиника; през 1730 в Ямайка; през 1731 — в Санто Доминго. Това не са началните години на производството. Вносът на кафе от островите започва във Франция през 1730 година[281]. Необходимо е кафеените храсти да пораснат и да се умножат. През 1731 П. Шарльовоа обяснява: „Щастливи сме, като гледаме как кафето разхубавява нашия остров [Санто Доминго]. Дръвчето, от което се получава, вече е толкова красиво [...], сякаш винаги е расло в тази страна, но му трябва време, за да се приспособи към почвата."[282] Последно на пазарите пристига кафето от Санто Доминго, то ще се котира най-високо и ще бъде в най-голямо изобилие от всички останали: през 1789 производството му е шейсет милиона ливри, докато петдесет години по-рано потреблението на Европа е някъде към 4 милиона ливри. Моката винаги е начело по качество и цена, после се нареждат кафето от Ява и остров Бурбон (доброто качество е: „малки и синкави зърна, като тези от Ява"), после производството на Мартиника, Гваделупа и накрая Санто Доминго[283].

Да внимаваме все пак да не раздуем обема на консумацията: всяка прецизна проверка ни напомня това[284]. През 1787 г. Франция внася около 38 000 тона кафе, от него реекспортира 36 000, като за свое собствено потребление Париж задържа хиляда тона[285]. Някои провинциални градове все още не приемат новата напитка. В Лимож буржоата пият кафе само „за лек". Само някои социални прослойки — като пощенските началници на Север — са в крак с модата.

Затова трябва внимателно да проследим евентуалната клиентела. Кафето от Мартиника завладява Левант след 1730 с посредничеството на Марсилия и за сметка на кафето от Арабия[286]. Холандската индийска компания, снабдяваща с кафе Персия и мюсюлманска Индия, които остават верни на моката, се опитва да пласира своите излишъци от Ява. Като прибавим 150 милиона европейци към 150-те милиона мюсюлмани, все пак предполагаемият пазар през XVIII в. наброява 300 милиона души, едва ли не една трета от земното население пие кафе или поне има тази възможност. Тази картина е плод на въображението ни. Но както чаят, така и кафето става „кралска сто-

ка“ и средство за забогатяване. Една дейна част от капиталистите е заинтересувана от производството, разпространението и от успеха му. В Париж то оказва значителен тласък на социалния и културния живот. Кафенето (магазинът, където се продава новата напитка) става средище на елегантния свят и на безделниците, както и подслон за бедняците. „Човек — пише Себастиен Мерсие (1782) — пристига в кафенето в десет сутринта и излиза от него чак в единайсет вечерта [това е задължителното време за затваряне и се следи от полицията]; обядва с чаша кафе с мляко и вечеря с някакво мезе.“[287]

Един анекдот илюстрира бавното проникване на кафето сред простолюдието. Когато неговият „осведомител“, който обича мляко с кафе, предлага една чаша на Картуш, преди да го екзекутират (29 ноември 1721), той отговаря, „че това не е любимото му питие и предпочита чаша вино с парче хляб“[288].

Стимулантите: славата на тютюна

Безбройни са жлъчните нападки срещу новите питиета. Една от тях гласи, че Англия ще бъде разорена от владенията си в Индия и най-вече от „глупавия лукс да се пие чай“[289]. В нравоучителната разходка — наистина е такава!, — която Себастиен Мерсие предприема из Париж от 2440 г., развеждан от един „мъдрец“, спътникът му решително заявява: „Ние прогонихме три отрови, които вие непрекъснато употребявахте: тютюна, кафето и чая. Пъхахте в носа си някакъв противен прах, който ви лишаваше от памет, каквато бездруго вие, французите, почти не притежавате. Изгаряхте стомаха си с течности, които го съсипват, като ускоряват дейността му. Вашите нервни болести, които се срещат толкова често, се дължат на изнежващото миване, което отнася хранителните сокове на телесния живот...“[290]

Всъщност всяка цивилизация има нужда от луксозни храни и от редица стимулиращи „допингови“ средства. През XII и XIII в. от такъв характер са безумствата с подправките и черния пипер; през XVI — първият алкохол; след това чаят, кафето, без да смятаме тютюна. XIX и XX в. също имат своя нов лукс и своите дроги — полезни и ненавистни. Във всеки случай харесва ни венецианската данъчна разпоредба от началото на XVII в., която далновидно и не без чувство за хумор уточнява, че налозите върху *acque gelate*, кафето, шоколада, *herba té* и други „*bevande*“ са в съзвучие с: всякаквите подобни неща, „*inventate, o da inventarsi*“, изнамерени или които предстои да бъдат изнамерени[291]. Естествено, Мишле преувеличава, като вижда в кафето след епохата на Регенството „питието на революцията“[292], но мъдрите историци преувеличават всичко, щом заговорят за Великия век и за XVIII в., като забравят местната криза, алкохолната революция, която обаче е с малко „р“.

Но дали пък нашата гледна точка не е погрешна. Струва ни се, че със задълбочаването — или поне със запазването — на твърде сериозните трудности в изхранването човечеството съгласно неизменния житейски закон изпитва нужда от компенсации.

Тютюнът е такъв вид компенсация. Но къде да го причислим? Луи Льо-

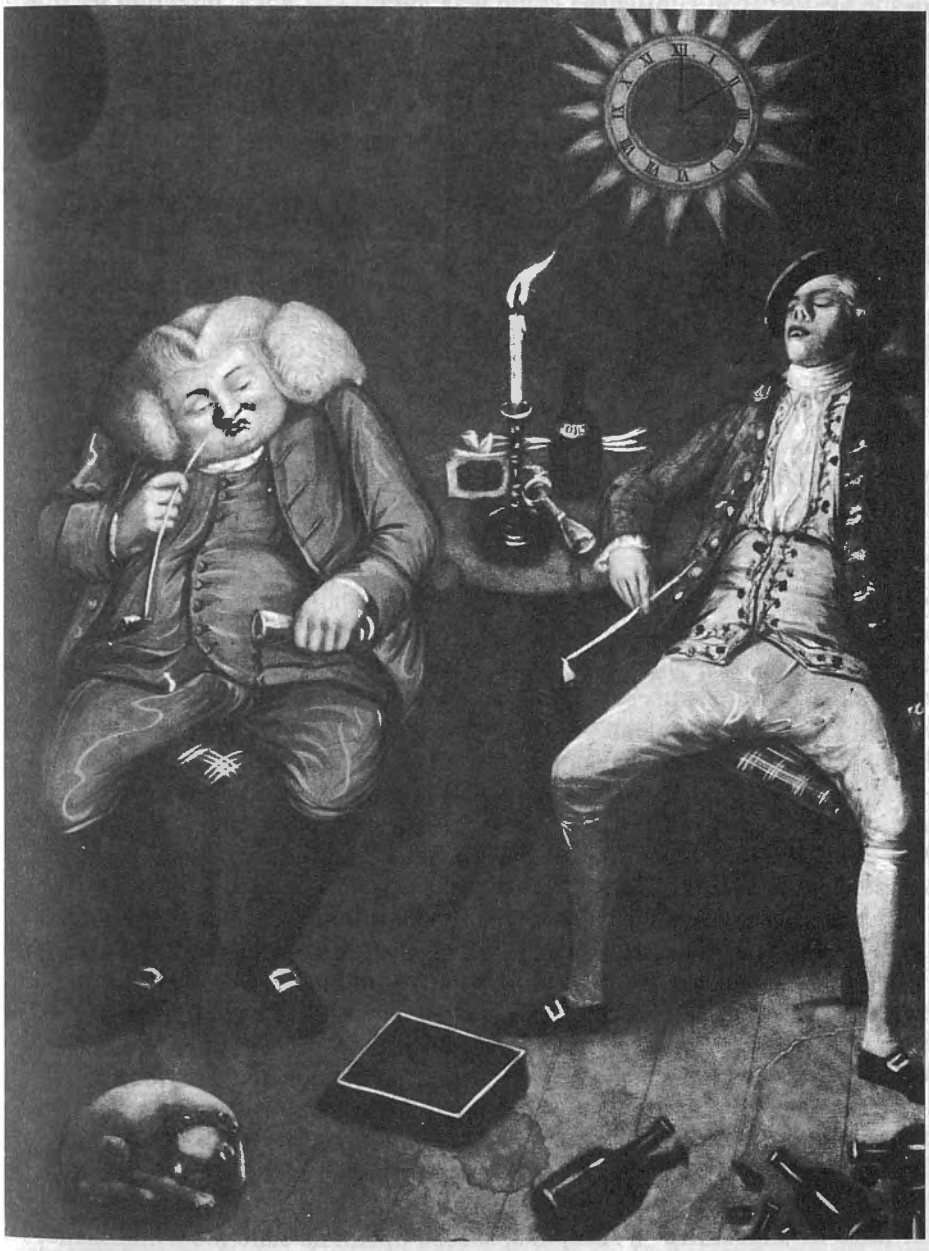

The solid enjoyment of bottle and friend". Английска гравюра от 1774 г. Тютюнът и портото са имали заслуга за целия разговор (Снимка Снарк)

мери, „лекар, професор в парижкия Медицински факултет към Кралската академия на науките“ без колебание говори за него в своя „Трактат за храните“ (1702) и уточнява, че „растението се приема през носа като дим или чрез дъвкане“. Той споменава също и за листата от кока, подобни на миртовите, които „уталожват глада, болките и дават сила“, но не казва нищо за хининовото дърво, затова пък намеква, че опиумът, който се използва много повече от турците, отколкото на Запад, е „опасна за употреба“ дрога[293]. Но той не знае нищо за голямото приключение на опиума от Индия до Индонезия и Филипините по едно от главните направления на ислямското настъпление, достигащо до Китай. Тук големият поврат настъпва след 1765, непосредствено след завладяването на Бенгалия и установяването на монопола на Източноиндийската компания върху маковите полета, някогашният източник на приходи за Великия Могол. Такива са фактите, които естествено през първите години на века Луи Льомери не познава. Той не знае нищо и за индийския коноп. Тъкмо упоителните средства — били те храни или лекарство, са главните действащи лица, които ще преобразят и ще внесат смут във всекидневието на хората.

Но да поговорим само за тютюна. Между XVI и XVII в. той се настанява по целия свят и успехът му е още по-голям от този на чая или кафето, което никак не е малко.

Тютюнът е растение, произхождащо от Новия свят: когато пристига в Куба на 2 ноември 1492, Колумб забелязва индианци, които пушат свити на руло тютюневи листа. Растението навлиза в Европа със собственото си название (карибско или бразилско) и дълго време предизвиква любопитство в ботаническите градини или е известно заради целебните свойства, които му се приписват. Посланикът на Негово кралско благочестие в Лисабон (1560) Жан Нико изпраща на Катерина Медичи тютюнев прах срещу мигрена, взимайки пример от португалците. Друг внедрител на растението във Франция — Андре Теве — уверява, че индианците го използват, за да премахнат „излишните мозъчни течности“[294]. Естествено и в Париж се намира някой си Жак Гоори (поч. 1576), който му приписва достойнствата на универсално лекарство[295].

Растението, което от 1558 г. се отглежда в Испания, скоро се разпространява във Франция, Англия (към 1565), Италия, на Балканите и в Русия. През 1575 г. с „манилски галеон“ пристига на Филипините; през 1588 — във Вирджиния, където засаждането му бележи първи подем едва през 1612; в Япония към 1590; в Макао от 1600; в Ява през 1601; в Индия и Цейлон към 1605-1610[296]. Разпространението му е толкова по-забележително, като се има предвид, че тютюнът поначало няма зад себе си произвеждащ го пазар, подразбирайте — цивилизация, както е с черния пипер в древността (Индия) или с чая (Китай), с кафето (ислямския свят), та дори с шоколада, който в Нова Испания има подкрепата на една висококачествена „култура“. Тютюнът идва от „диваците“ в Америка, затова преди да започне използването на облагите от него, трябва да бъде осигурено неговото култивиране. Единственото му преимущество е огромната му способност да се адаптира към различни климатични пояси и почви, както и обстоятелството, че парче земя е достатъчно, за да осигури доходна реколта. В Англия той особено бързо се разпространява сред съвсем дребните земеделци[297].

Едва през първите години на XVII в. в Лисабон, Севиля и най-вече в Амстердам придобива очертания историята на тютюна като търговски продукт, въпреки че възходът на тютюна за смъркане започва някъде около 1558 в Лисабон. От трите начина за употребата му (смъркане, пушене и дъвчене) най-важни са първите два. „Тютюнът на прах" бързо се преобразява в много разновидности, в зависимост от добавените съставки: мускус, амбра, бергамот, портокалов цвят. Появява се тютюн по „испански", „с малтийско" или „с римско ухание", а „галантните дами смъркат колкото и големите велможи". Междувременно се налага „тютюневият дим", а дълго време пушенето става с лула, по-късно идват пурите (навитите листа „с дължина на свещ"[298], каквито пушат индианците от испанска Америка, те не намират веднага подражатели в Европа освен в Испания, за което Савари съобщава като за рядкост: „пушат листата от кубински тютюн без лула, като ги свиват във формата на тръбичка"[299]); а още по-късно се появяват цигарите. Несъмнено цигарите изникват най-напред в Новия свят, тъй като някакъв френски мемоарист от 1708 г. съобщава за „неизброимо количество хартия", внесена от Европа, от която правят „малки рула и свиват в тях тютюна, за да го пушат"[300]. По време на Наполеоновите войни цигарата се разпространява извън Испания: тогава възниква обичаят тютюнът да бъде завиван в малкоформатна хартия, наречена *papelito*. След това *papelito* завладява Франция, където младежта го посреща с възторг. Междувременно хартията става пофина и в епохата на романтизма цигарите влизат в масова употреба. Разговаряйки с лекаря, който лекува Мюсе във Венеция, Жорж Санд възкликва: „Всичките тези лули не струват колкото една моя цигара."[301]

За първоначалната употреба на тютюна научаваме от жестоките правителствени забрани (преди да се досетят какви чудесни възможности за данъчни постъпления им се откриват, във Франция през 1674 се налага данък върху тютюна). Тези забрани циркулират от единия до другия край на света: в Англия — 1604; в Япония — 1607-1609; в Османската империя — 1611; в Империята на Моголите — 1617; Швеция и Дания — 1632; Русия — 1634; Неапол — 1637; Сицилия — 1640, Китай — 1642; в имотите на Светата църква — 1642, в Кьолн — 1649, и във Вюрцбург — 1651[302]. Естествено, те си остават на хартия, особено в Китай, където ги подновяват до 1776. Но още през 1640 г. в Джъли употребата на тютюн е повсеместна. Във Фудзиен (1664) „всеки носи дълга лула в устата, пали, вдишва и издишва дима"[303]. Огромни площи се засяват с тютюн и го изнасят от Китай за Сибир и Русия. В края на XVIII в. в Китай всеки пуши — мъже и жени, мандарини и окаяници, „дори две педи високите хлапета. Как бързо се менят нравите!" — четем възклицание в едно писмо от Джъдзян[304]. Същото се отнася и за Корея, където отглеждането на тютюн се пренася от Япония към 1620[305]. Но нима лисабонските гамени през XVIII в. не го смъркат?[306] В Китай се възприема всякакъв вид тютюн и всички начини на употреба, а от XVII в. нататък от Индонезия, Филипините и Тайван прониква и тютюн, примесен с опиум, благодарение на Източноиндийската компания. „Най-ценната стока, която може да бъде внесена в Западна Индия, според нечие мнение от 1727 г. е тютюн на прах, както от Севиля, така и от Бразилия." Във всеки случай нито в Китай, нито в Индия тютюнът или поне тютюнът за пушене (не за смъркане) не изпада в немилост, както мимолетно се случва в Европа през XVIII в.,

обстоятелство, за което сме зле осведомени. Не ще и дума, изпадането в немилост е относително: нали точно по това време свидетели разказват, че всички селяни в Бургундия се отдават на удоволствието от пушенето[307], а в Санкт Петербург — всички заможни люде. През 1723 тютюнът от Вирджиния и от Мериленд, които Англия внася, за да реекспортира поне две трети от него в Холандия, Германия, Швеция и Дания, вече възлиза на 30 000 бурета годишно и за да бъде превозван, са необходими 200 кораба[308].

Трябва да споменем също растящата му популярност в Африка, където до XIX в. дебелите бали от третокачествен черен тютюн, боядисани с меласа, успешно поддържат оживен трафика между Бая и залива Бенин, където докъм 1850 г. се извършва активна нелегална търговия с роби[309].

Глава 4

ИЗЛИШЕСТВО И НАСЪЩНОСТ: УСЛОВИЯ НА ЖИВОТ, ОБЛЕКЛО И МОДА

В частите от предходната глава — за потреблението на месото и тютюна — се опитахме да разграничим излишеството от насъщностното. За да завършим пътуването си в миналото, трябва да разгледаме жилището и облеклото, което отново ни предоставя възможност да съпоставим бедни и богати. Къде другаде луксът може да се прояви по-добре, ако не в сферите, предоставящи ни право на избор: дом, обзавеждане, облекло? Но колко обременителен е понякога той! Сякаш всичко му принадлежи по право. И същевременно пред нас се открива още един шанс да сравним цивилизациите помежду им: всяка от тях избира различно решение.

КЪЩИТЕ ПО ЦЕЛИЯ СВЯТ

Що се отнася до къщите от XV до XVIII в., трудно ще съумеем да откроим няколко безспорни, общи, неизненадващи черти. Невъзможно е да обозрем и да изследваме всичките.

За щастие в сто срещу един от случаите ние сме изправени пред устойчиви тенденции или поне пред примери за бавна еволюция. Многобройни са запазените или реставрираните къщи, които ни пренасят както в XVIII, така и в XVI или XV в., а дори и по-назад във времето: такава е Златарската улица на Храдчани в Прага и чудесното селце Сантиляна, близо до Сантандер. Очевидец твърди за Бове през 1842, че в никой друг град няма толкова много запазени старинни сгради, и описва „четирийсетина дървени къщи, датиращи от XVI и XVII век“[1].

Нещо повече, всяка къща се строи или обновява съгласно старинните образци. При този вид дейност влиянието на миналото се усеща по-силно, отколкото в която и да било друга. Когато след чудовищния пожар във Валядолид се издигат отново къщите на богатите, наемат зидари, които несъзнателно следват старите мюсюлмански строителни традиции[2]. Оттук идва истински старинният дух на тези нови и красиви къщи. Но обичаите и традициите навсякъде се тачат: това е древно наследство, от което никой не иска да се лиши. Показателен е и начинът, по който ислямските къщи се самоизолират от чужди влияния. Има право онзи пътешественик, който през 1694 г., твърди че в Персия „всички богаташки къщи са с еднаква архитектура. По правило в средата на сградата има квадратна зала със страни от около 30 стъпки, в чийто център се намира басейн с формата на езерце, около който са застлани килими.“[3] Споменатата тенденция е още по-силна при селските

жилища по цял свят. Ако видите как в областта Виктория северно от Рио де Жанейро през 1937 г. строят *caboclo* — бедняшка къща с крехка дървена арматура, — сякаш сте се докоснали до документ без възраст, валиден за стотици години назад[4]. Същото се отнася и до обикновените номадски шатри: те преминават през вековете без каквато и да е промяна, а често дори биват тъкани по древния примитивен начин.

С една дума, където и да се намира, „къщата" остава, тя не престава да свидетелства за мудното развитие на цивилизациите, за упоритата тенденция на културите към самосъхранение, отстояване и повторение.

Скъпите строителни материали: камък и тухли

Подобно повторение е още по-естествено и защото строителните материали слабо се променят, като във всеки район налагат известни ограничения. Несъмнено това не означава, че всяка цивилизация непременно живее под диктата на дялания камък, тухлата, дървото и пръстта. Но произтичащите от тях ограничения често пъти са с дълготраен характер. „Поради липса на камък [бихме добавили: и на дърво] те са принудени [в Персия] да строят зидове и къщи от пръст." В действителност къщите са от тухли — понякога изпечени, но по-често изсушени на слънце. „Богатите хора разкрасяват отвън зидовете със смес от вар, московска зелена боя и смола, което ги прави да изглеждат като посребрени."[5] Все пак стените са от глина и географията обяснява нещата, но не обяснява всичко. Хората също имат думата.

За камъка, който е лукс, трябва да се плаща, в противен случай се налагат компромиси и заместители: съчетаване на тухла и камък, както правят римските, византийските, а най-редовно турските и китайските зидари, използване на дърво и камък, като камъкът остава само за домовете на царете и боговете. В Куско от времето на инките камъкът безусловно властва, но при маите с подобна привилегия се ползват единствено обсерваториите, храмовете и стадионите. Редом с тези величествени сгради пътешественикът може да си представи колибите от клони и кирпич за простосмъртните такива, каквито те изглеждат и до днес около развалините на Чичен Ица и Паленке в Юкатан. Същото се отнася и за Индия, където от Декан внушителните каменни постройки на застроените в правоъгълна форма градове се простират на север чак до влажните почви в Индо-Гангската низина.

Докато каменната цивилизация се установи на Запад и по Средиземноморието, е трябвало да минат векове. Необходимо е било да се разработят кариери, да се подберат леки за обработване камъни, които се втвърдяват на въздух. Да се инвестира в бъдещето.

Безброй са кариерите за пясъчник и пясък, за шуплест варовик и гипс около Париж... Градът предварително подкопава собственото си местоположение. Париж е построен върху огромни изкопи „откъм Шайо, Паси и стария орлеански път", под „цялото предградие „Сен Жак", улица „Арп" и дори улица „Турнон"[6]... До Първата световна война широко се използва шуплестият варовик, по гарите на по-далечните покрайнини го нарязват с трион, а после го разнасят из целия Париж с тежкотоварни впрягове. Все пак тези представи не бива да ни подвеждат: Париж невинаги е бил каменен град. След XV в. са необходими грандиозните усилия на множество нормандски

дърводелци, на майстори на покриви и сечива, на зидари от Лимузен (те са наемани за грубия строеж), на тапицери — специалисти по довършителните работи, и на безброй мазачи. По времето на Себастиен Мерсие всяка вечер по белите следи от стъпки може да се проследи пътят, по който мазачите се прибират в къщи[7]. А колко къщи тогава са построени само с каменни основи, а горните етажи са от дърво? Когато на 27 април 1718 избухва пожарът на Пти Пон, дървените жилища горят неспирно като „грамадна варна пещ [където] се виждали да падат цели греди". Редките каменни здания се оказват защитният вълнолом, който огънят не успява да прехвърли. Както отбелязва някакъв очевидец, Пти Шатле, който е много добре построен, спаси улица „Юшет" и ъгъла на улица „Галанд"[8].

И така, дълго време Париж е изграждан от дърво, подобно на много други градове: като Троа, който пламва като факла по време на огромния пожар през 1547, или като Дижон, където през XVII в. още има дървени къщи със сламени покриви; едва тогава камъкът се налага, а заедно с него и керемидите, и то именно позлатените керемиди, които се появяват по това време[9]. В Лотарингия градските и селските жилища са покрити с дървени плочки, заобленитe керемиди навлизат по-късно, въпреки че съществува упорита, но погрешна тенденция да се приписва произходът им на римската епоха[10]. В някои села от Ветерау, близо до Майн, през XVII в. се налага да бъде забранено покриването на къщите със слама или дори с неравномерни дървени плочки, несъмнено поради опасността от пожари. В Савоя последните са толкова често явление, че администрацията на краля на Сардиния през 1772 решава да оказва помощ на пострадалите „в градовете, паланките и големите села", само ако новите покриви са с керемиди или плочи[11]. Накратко, възприемането на камъните и керемидите тук-там се извършва принудително или чрез поощрения. В долината на Сона през XVIII в.[12] керемиденият покрив остава знак за благосъстояние, а през 1815 той все още е изключение за селска Франция[13]. Една рисунка от музея в Нюрнберг старателно изобразява жилищата в някакво село, като в червено са оцветени керемидените покриви, а в сиво — сламените: несъмнено така отдалече можем да отличим бедните от заможните селяни.

От Англия до Полша тухлата също не се налага още при появата си: по тези места тя обикновено е заместена с дървени градежи. В Германия, макар и бавно, успехът ѝ започва по-рано, още от XII век.

Лондон възприема тухлата по времето на Елизабет, когато Париж става каменен град. Преобразяването се извършва след пожара от 1666, унищожил повече от 12 000 къщи или три четвърти от града, когато започват масови хаотични възстановителни работи и няма авторитет, който да е в състояние да ги подчини на някакъв порядък. А пък в Амстердам през XVII в. всички нови постройки се правят от тухли, получаващи от защитното смолисто покритие кафеникав оттенък, който контрастира с белите петна на каменните фронтони и корнизи. В Москва през 1662 къщите обикновено са дървени, но няколко години преди това започват да строят „доста голям брой" жилища от тухли „било от суетност, било за да имат по-голяма сигурност при пожарите [...], които са много чести"[14].

Така с течение на времето материалите се променят и тази промяна очертава линията на напредъка и на благосъстоянието. Но същевременно почти навсякъде материалите продължават да бъдат съчетавани. Например

в Китай освен щедрото използване на дърво и кирпич при строежа на жилища в градовете и в някои привилегировани села тухлата заема значително място. Градските стени обикновено са тухлени, мостовете са каменни, а някои пътища са павирани. В Кантон, както е прието в Китай, ниските и еднокатни къщи със съвсем лека конструкция и почти без основи са от печени или непечени тухли, споени с хоросан от вар и слама[15]. Нито камък, нито мрамор: тези материали говорят за градски лукс. В огромния затворен пояс на пекинските палати, докъдето стига поглед, се редуват тераси, стълби и балюстради, а „всички сгради са построени върху основа от сиворозов мрамор" с височина човешки ръст[16]. Покривите с извити краища, покрити с прословутите лакирани керемиди, се крепят върху дървени колони и „цяла гора от напречни, надлъжни греди и пръти от дърво със зелено лаково покритие, съчетани със златни фигури"[17]. В китайската архитектура подобно съвместяване на мрамор и дърво не се среща никъде другаде освен в императорския дворец, който сам по себе си представлява отделен и изключителен град. Когато описва Чао Дзинфу, град в Шъдзян, „разположен в една от най-красивите низини на света", който с покритите с мостове канали и „павираните с бял камък улички силно наподобява Венеция", един пътешественик добавя: „част от къщите са изградени от дялан камък с изключителна белота, което почти отсъства в другите китайски градове"[18].

Другите строителни материали: дърво, пръст, тъкани

Независимо дали се съчетава с глина или кирпич, дървото е преобладаващ материал там, където географските условия и традициите благоприятстват употребата му: в Пикардия, Шампан, скандинавските страни и Московската област, в района на Рейн и навсякъде, където известно забавяне в развитието съдейства за продължителното му използване. Художниците от Кьолнската школа през XV в. редовно рисуват измазани с глина и слама къщи от груб дърворед. В Москва дървените сглобяеми къщи могат да бъдат монтирани за няколко часа или да се преместват по желание на купувача[19]. Вездесъщата гора, господстваща над територията и панорамата, властно предлага своите услуги. Защо да се търси другаде материал? В Полша, както и в Московския край, където гората заема угнетително обширни площи, селянинът, който строи къща, „отсича няколко бора, отнася трупите, разцепва ги на две по дължина и върху четири използвани за основа и разположени в квадрат огромни камъка закрепва дърветата с гладката стена навътре, като обработва полуоблите краища, така че да се застъпват в ъглите, без да остават големи пролуки; по такъв начин той издига един вид клетка с височина шест и ширина дванайсет стъпки и два отвора: единият, широк една стъпка, е за светлината, а другият — четири-пет стъпки, е за влизане; с две-три стъклени квадратчета или намаслена хартия се покриват прозорците. От единия ъгъл на основата издига четири пръта, които образуват пресечена пирамида, а между тях преплита и измазва с глина клони, като конструкцията служи за димоотвод на изградената от вътрешната страна пещ." Цялата работа се извършва с „един-единствен инструмент" — брадва[20]. По този образец се строи не само в Източна Европа, той се среща във френските и италианските Алпи, както и при къщите на „пионерите" в Северна Америка, където условията са сходни, а моделът — не много различен.

Там, където дървото не достига — което тутакси го превръща в лукс, — пръстта, глината и сламата са единственото спасение. През 1639 близо до португалска Гоа къщите са „малки, изцяло от слама и за врата служи съвсем тесен отвор. Обзавеждането се състои само от няколко рогозки, които се използват за спане или за сядане при хранене. [...] Те измазват жилищата си с кравешка тор, защото вярват, че тя прогонва бълхите."[21] И до днес в някои индийски райони можем да видим подобна картина: къщите са плачевно тесни, без огнища и прозорци, а селската улица с утъпкани пътеки е задръстена от домашни животни, които никой не подслонява в обор.

Според описанията на Макартни и Гинес жилищата на земеделците в Северен Китай „са направени [в по-голямата си част] само от зле изпечени на слънце калъпчета пръст, плътно прилепени между дъските. [...] Понякога стените представляват обикновен ракитов плет, грубо измазан с глина. Покривите обикновено са от слама, но има и от трева. Вътрешните помещения са преградени със зебло и облепени с големи листове хартия, върху които се виждат фигури на божества или изписани в колонки нравствени поучения. Около всеки дом има празно пространство, заобиколено от изплетена от върбалак или стебла на *kow lean* (сорго) ограда."[22] Съвременната къща напомня това старо описание. Обикновено тя представлява тесен правоъгълник, в най-добрия случай два или три правоъгълника, разположени около ограден двор. През вратите и прозорците, когато има такива, прониква светлина от двора. Най-общо казано, на Юг материалите са тухли и керемиди, а на Север — кирпич и слама (от сорго или жито).

Но независимо дали е тухлена или пръстена, къщата почти винаги е с дървена арматура. Та нали в Китай (и в наши дни) наричат строежа „творение от земя и дърво"? Тъй като дърветата са рядкост, особено в обезлесения китайски Север, колкото и незначителна да е постройката, снабдяването с дърва води до „луди разходи" на пари и на работна ръка. Служител от XVI в. напомня популярната в Съчуан поговорка: „От хиляда души, които отиват в планините за дърва, се връщат само петстотин." Същият очевидец разказва, че когато в Хубей и Съчуан селяните чуят, че е необходим дървен материал за императорските строежи, „ридаят до задушаване от отчаяние"[23]...

Общо взето, в Китай и в съседните области, които в известен смисъл са в неговата сфера на културно влияние — строят направо върху земята, „на твърда основа", *което все пак е относително*. Тъкмо обратното, в Югоизточна Азия (Лаос, Камбоджа и Сиам, с изключение на китаизираните области от Виетнам) дълго продължават да строят къщи и хамбари на колове — което ще рече, задължителна лека конструкция от дърво и бамбук със стени от преплетени и измазани със смес от глина и слама летви и покрив от „трева за сламеници", който прилича на нашия сламен покрив[24]. Дали относителната стабилност на китайските постройки е доказателство за стабилността на тяхното земеделие и на техния живот?

Ислямът също строи върху твърда основа. Рицарят Шарден е несравним наблюдател на Персия, където пребивава. Привързаността му към подробностите е пленителна, макар понякога и отегчителна, а той е изпълнен с любов и ентусиазъм към страната. При все че в Персия камъкът не липсва, там властва тухлата; подредена напреко или отвесно, тя е дотолкова вездесъща, че дори сводовете, които увенчават къщите, също са зидани. Единствено големите сгради понякога имат тавани, опрени на дървени колони и пиластри.

Но независимо дали са изпечени, червени или твърди (тогава сто от тях струват две екю), или само изсушени на слънце (цената им е не повече от два-три сола), тези тухли са крехък материал. Затова персийските къщи, „които съвсем не изглеждат добре като нашите", дори и дворците, бързо се рушат, ако не се поддържат. Когато наследят къща, и богати, и бедни предпочитат изцяло да я разрушат и да си построят нова[25]. Очевидно е, че навсякъде по света съществува йерархия на материалите, според която може да бъде класифицирана различната архитектура.

Номадската шатра е най-крехката жилищна конструкция. Използваният материал е различен (плъст, тъкан от коза или камилска вълна), формата и пропорциите — също. И въпреки всичко крехкото съоръжение шества през вековете. Дали поради необходимост или от недоимък? Достатъчно е условията да се променят, и при удобен случай номадът променя дома си, подхваща уседнал живот: известен прелом се извършва в края на Римската империя; с още по-голяма сигурност можем да твърдим, че номадите усядат след турските завоевания, когато властта извършва постоянни заселвания на Балканите; същото се случи неотдавна в колониален Алжир и във всички съвременни ислямски държави.

Селското жилище в Европа

От пръв поглед по света можем да различим два типа жилища: селски и градски. Очевидно селските преобладават, те са не толкова къщи, колкото подслони, предназначени да удовлетворяват елементарните нужди на хора и домашни животни. Много е трудно човекът от Запада да си представи едновремешното селско всекидневие в жилищата в ислямския свят и Азия. В това отношение, както и за други неща, най-облагодетелстваният с исторически проучвания континент е Европа. Независимо че привилегиите му са доста скромни.

Може да се каже, че европейската селска къща не фигурира в писмените източници. Дори класическото описание на Ноел дьо Фай е само бегла скица на бретонско жилище от средата на XVI век[26]. Същото се отнася и за описанието на една финландска ферма близо до Санкт Петербург (1790), което все пак е с доста рядко срещана точност: ето ги съставящите я дървени хижи, повечето от които са в развалини — жилището, което се състои от единствена окадена стая, два малки обора, баня (сауна), фурна за сушене на пшеницата или ръжта. Обзавеждането ли? То се състои от маса, пейка, чугунен казан, котле, кофа, бурета, ведра, дървени или пръстени паници, брадва, лопата, нож за рязане на зелки[27].

Обикновено от рисунките и картините на художниците научаваме повече, било как изглеждат целите села, било какъв е вътрешният облик на широките къщи, в които съжителстват животни и хора. Повече по тези въпроси научаваме и от внимателния прочит на обичайните разпоредби за селищното устройство.

Действително в селата не може да се построи или ремонтира къща без разрешение на общината или на господаря, който се разпорежда с достъпа до кариерите за камък и глина и с горите, от които се сече дърво за „градеж". В Елзас през XV в. за строителство на жилище или плевня трябва да

Селски домове в Германия (XVI в.) със сламени покриви;
на преден план — каруца и кладенец с геранило.
Гравюра върху дърво от „Космографията" на Себастиан Мюнстер, 1543.
Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg (Cliché du musée)

бъдат отсечени пет големи дървета[28].Тези разпоредби ни осведомяват също как се оплита тръстиката, папурът или сламата; как се гради покривът; как затискат дъсчиците (дървените керемиди) в планината с камъни, за да не ги отвее вятърът; каква е (относително малка) опасността от пожар при изложения продължително на атмосферни промени сламен покрив след смяната му; научаваме, че от стария сламен покрив се получава чудесна тор; каква храна дават на добитъка в бедствени периоди (както е в Савоя през XVIII в.)[29]; намираме сведения по какъв начин се съчетават дърво и глина или как се разполагат дъските на главната стая; как обозначават странноприемниците — с табелка, обръч от буре или корона, както е в Германия. Местоположението на селото, зидът, който понякога опасва всички къщи, крепостта, която често пъти е и църква, водоснабдяването (потоци, чешми, кладенци), разпределението на помещенията в селския дом — жилищните, за животните и хамбара за реколтата, — това са все познати подробности, които не се променят до XIX в., та дори и по-късно. Във Варзи (Ниевр) — малко бургундско градче със селски порядки — къщите на богатите са също като селските и в инвентарните им списъци се споменава само за една стая за обитаване, която е едновременно кухня, спалня и всекидневна[30].

От двайсетина години насам по местата на обезлюдените села в Русия, Полша, Унгария, Германия, Дания, Холандия, Англия, а отскоро и във Франция се предприемат разкопки, които постепенно запълват доскорошната хронична липса на сведения. Някогашните селски къщи, открити в земните пластове на унгарската пуста и по други места, хвърлят светлина върху форми и подробности (като тухлената пещ), които се повтарят през вековете. Първите френски разкопки (през 1964 и 1965) са направени в изоставени села: Монтегю (Аверон), Сен Жан льо Фроа (Тарн), Драси (Кот д'Ор), първото от които е доста голямо, третото — богато на различни материални находки, а второто — достатъчно разчистено, за да може да бъде реконструирано укреплението, неговият ров, входният път, павираните улици с камен-

ни улеи за оттичане на водата и една от махалите, както и двете, а вероятно трите напластени върху общи основи църкви, чиито размери са далеч повнушителни от тези на още видимия последен параклис, гробището[31].

Изводът от тези проучвания е, че селата и махалите са сравнително подвижни — те се създават, разрастват се, смаляват се, а понякога се преместват. Случва се подобно преселване да е безвъзвратно, „дезертиране", т.нар. *Wüstungen*, отбелязани от германските историци и географи. Но по-чести са случаите на обикновено изместване на центъра на гравитация в рамките на дадено землище, при което обзавеждане, хора, животни, камъни, всичко се пренася на няколко километра. По време на превратностите е възможно да бъде променена дори формата на селището. Голямото компактно лотарингско село *по всяка вероятност* съществува от XVII век[32]. Горичката, характерна за вандейски Гатин, се ражда едновременно със създаването на големите, изолирани един от друг чифлици, които променят пейзажа[33].

Много подобни села и къщи, несъмнено поизменени, са се съхранили до наши дни. Достатъчно е да се огледаме наоколо. Съществуват не само градове, но и села архитектурни паметници, така че използвайки ги като отправна точка за пътуването ни назад във времето, можем да достигнем до дълбините на миналото, като големият проблем при това връщане е да датираме с точност отделните етапи. Обширните изследвания — резултатите за цяла Италия са публикувани[34], а за Франция издаването им все още предстои (има общо 1759 непубликувани монографии)[35] — очертават линиите на възможната реконструкция. Там, където животът не е особено динамичен, както в Сардиния, нерядко могат да бъдат открити непокътнати селски къщи, които в различните краища на острова са различно приспособени, но все пак се използват по предназначение и с удобства за обитателите[36].

Впрочем кой ли турист или пътешественик, без научна цел, не е откривал сам например интериорите на планински къщи в инсбрукския музей или пък все още съхранената савойска къща, по чудо опазена досега от капризите на курортистите, с дървената камина *borne*, където се опушват шунка и кренвирши? По същия начин в Ломбардия могат да се видят селски къщи от XVII в., в Каталония прекрасната *masia* на селските дворове от XV в. със сводовете, арките и великолепния камък[37]. И в двата случая тези домове несъмнено са принадлежали на заможни селяни. И естествено са рядкост.

Градски къщи и жилища

Несъмнено по-лесно е да посетим богати градски домове, защото извън Европа, с изключение на царските дворци, не е останало почти нищо от старите къщи поради неустойчивостта на материала им. Ето защо липсват добри свидетелства на времето. Тогава да останем в тесните рамки на стария континент.

В Париж музеят Клюни (абатството Клюни) срещу Сорбоната е завършен през 1498 (строен е поне в продължение на тринайсет години) от Жак д'Амбоаз, брат на кардинала, който дълго време е министър на Луи XII. За кратко време през 1515 абатството подслонява твърде младата вдовица на Луи XII — Мария Английска. Резиденцията на херцозите Гиз от 1553 до 1697 в квартал Маре сега е Национален архив, а Мазарини е обитавал, ако

1. Къща с две крила и галерия на Жан Алер, хотелиер
(Нац. арх.; 9 юли 1540)

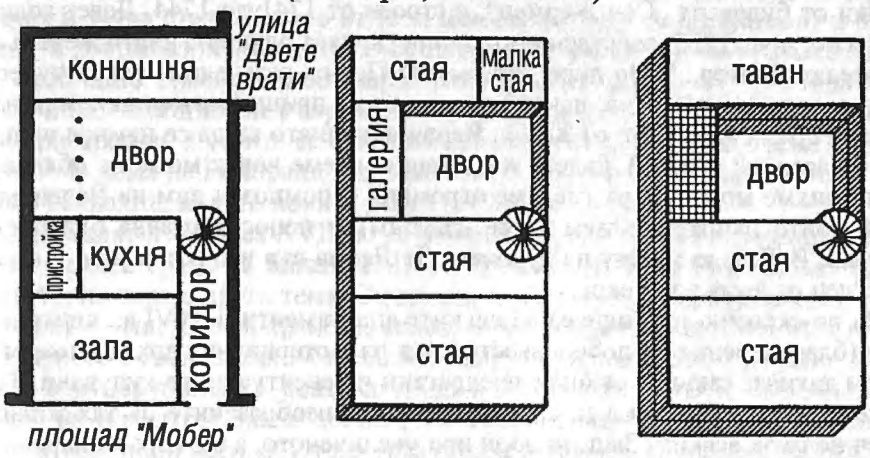

2. Къща с две крила на Никола Брайе, прокурор в Шатле
(Нац. арх.; 28 май 1528)

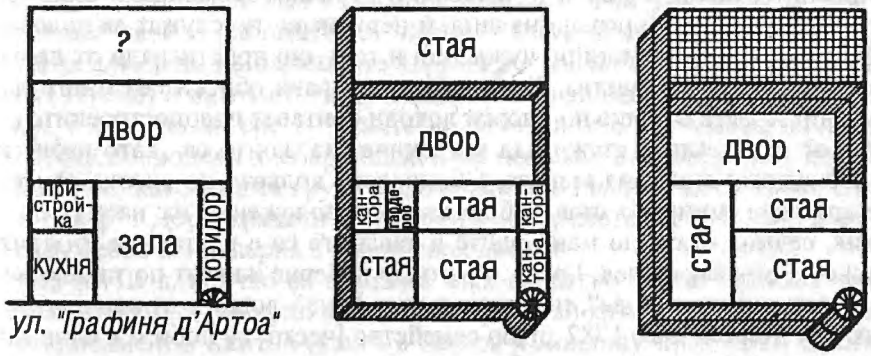

3. Къща на Жорж Декело, аптекар
(Нац. арх.; 4 август 1541)

22. ПАРИЖКИ ЖИЛИЩА ОТ XVI в.

може така да се каже, от 1643 до 1649 Националната библиотека. Домът на сина на Самюел Бернар (най-богатият европейски търговец по времето на Луи XIV), Жак Самюел, граф дьо Кубер, на улица „Бак“ (№ 45), на няколко крачки от булевард „Сен Жермен“, е строен от 1741 до 1744. Девет години по-късно, през 1753, собственикът му претърпява банкрут, чиято жертва е и писателят Волтер...[38] Но дори ако вместо Париж разгледаме такъв чудесно запазен град като Краков, пак ще посетим или принц Чарторицки, или най-богатия сред търговците от XIV в. Вершинек, чиято къща се намира на площад „Пазарни“ (Ринек), където и в днешно време човек може да обядва. В Прага бихме могли да разгледаме огромния и помпозен дом на Валенщайн (сред който направо можем да се изгубим), в непосредствена близост до Молдав. В Толедо музеят на дуковете Де Лерма във всички случаи е по-автентичен от дома на Греко...

На по-скромно равнище са парижките апартаменти от XVI в., чиито планове (благодарение на добросъвестността на Нотариалния архив) можем да видим такива, каквито са били предлагани на евентуалните купувачи. Тези чертежи сами по себе си са красноречиви, но изобразените на тях жилища далеч не са за всеки[39]. Защото дори при увеличеното, а в очите на парижани прекомерно строителство през XVII и XVIII в. бедните си остават настанени в мизерни, много по-лоши от днешните условия, което е показателно.

Мръсните, пълни с бълхи и дървеници парижки мебелирани стаи обикновено се наемат от търговци на вино и перукиери, но служат за подслон и на проститутки, престъпници, чужденци и току-що пристигнали от провинцията младежи без средства. Там полицията прави обиски без много да се церемони. Хората с малко по-високи доходи обитават новопостроените с отстъпка от архитектите етажи над магазинчетата, които са „като изби“ или пък последните етажи на къщите. Обикновено колкото по-високо се изкачваме, толкова по-ниско става общественото положение на наемателя. На шестия, седмия етаж, по мансардите и таваните се е настанила мизерията. Някои се измъкват от нея: Грьоз, Фрагонар и Верне живеят по такива места и „не се срамуват от това“, но останалите... В най-лошото от всички предградия Сен Марсел през 1782 „цяло семейство [често] се побира в една единствена стая, където одърите са без завеси, а кухненската посуда се въргаля ведно с нощните гърнета“. Винаги когато трябва да се плаща наемът, нарастват срамните и припрени пренасяния от жилищата, най-потискащото от които е коледното, в зимните студове. „Един носач може да побере в самара си цялото домакинство: креват, сламеник, столове, маса, шкаф, кухненски съдове. Това е покъщнината на бедняка, който я сваля от някой пети етаж, за да я качи на друг шести [...]. Истина е, че в една-единствена къща в предградието Сент Оноре [към 1782] има толкова пари, колкото в целия квартал „Сен Марсел“. Кварталът е изложен на периодичните наводнения от Биевр, „реката на килимарите“[40]. А какво да кажем за наблъсканите една до друга къщурки, като тези в Бове, направени от лошокачествен дърворед, „по две стаички долу, две стаички горе и във всяка по едно семейство“[41]! Или за съборетините в Дижон, разположени „изцяло в дълбочина, [които] имат съвсем тясна фасада към улицата“, а островърхите им покривчета наподобяват „шапка на шут“ и които също са построени от измазани с глина и слама греди[42].

Където и да отидем, положението е същото. Така е в холандските градо-

ве, дори в самия Амстердам бедните обитават ниски къщурки или приземните стаи. Подобна бедняшка къща — по правило преди общото повишаване на благосъстоянието през XVII в. — се състои от две помещения: „предна стая и задна стая". Когато от този момент нататък се разширяват и превръщат в „буржоазни", къщите с все така тесни фасади, но вече подслоняващи само едно семейство, се разрастват накъдето могат: на височина и на дълбочина, на подземни и горни етажи, на „висящи стаи"; целите са в кътчета и пристройки, а стаите се свързват със стъпала или стълби, тесни като на кораб[43]. В дома на Рембранд зад разкошната приемна се вижда стаята и леглото с балдахин, където почива болната Саския.

Основният лукс през XVIII в. се проявява преди всичко в разширяването на жизнената среда на богатите. Последствията от него се изсипват върху бедните, но това е друга тема. От едната страна при това разширяване остава домът — мястото за хранене, спане, за отглеждане на децата, където жената просто е господарка на къщата и където при изобилието на работна ръка се натрупва прислуга, която се труди или имитира заетост, бъбрива, вероломна, но и малтретирана: достатъчна е една дума, подозрение, кражба и я чака затвор, дори бесило. От другата страна е къщата, в която се работи, дюкянчето, където се продава, а защо не и канцеларията, където човек прекарва най-хубавите години от живота си[44]. Дотогава тези две дейности са съвместявани: господарят има в дома си магазинче или работилница, там той подслонява своите работници и чираци. Оттук произтича и характерната форма на домовете на парижките търговци и занаятчии: тесни (предвид цената на терена) и високи — долу е магазинът, над него — жилището на господаря, а още по-нагоре — стаите на работниците. По същия начин през 1619 всеки лондонски хлебар подслонява под своя покрив децата, слугите и чираците си, като цялата група съставлява „*the family*", чиято глава е майсторът-пекар[45]. Дори кралските секретари по времето на Луи XIV понякога имат служебна канцелария в собствения си дом.

През XVIII в. всичко се променя. Най-вероятно в тази промяна намира израз естествената принуда на големия град, тъй като, колкото и странно да е, я откриваме и в Кантон (както в Париж и Лондон): през XVIII в. китайските търговци, които поддържат връзки с европейци, имат от една страна — магазин, а от друга — жилище. Същото е и в Пекин, където търговците вечер напускат магазините и се прибират в квартала, където живеят съпругите и децата им[46].

Какво нещастие за пълнотата на преценката ни за света е, че тези чужди на Европа картини убягват от любознателния ни поглед! Схемите и изображенията, които правим на къщите в ислямския свят, Китай и Индия, сякаш са разположени в безвремието. Дори градовете — нека читателят се запознае и с казаното за Пекин в настоящата книга — не ни разкриват своя истински лик. Още повече че пътешествениците, от които черпим сведения, далеч не притежават педантичната любознателност на Монтен: те се насочват към грандиозните зрелища, които очакват от тях евентуалните им читатели: не към къщите на Кайро, а към пирамидите; не към улиците и дюкянчетата, не дори към жилищата на пекинските и делхийските благородници, а към забранения императорски град с жълтите му стени или към двореца на Великия Могол.

Урбанизираните села

Все пак в световен мащаб разграничението между градските и селските къщи е пределно категорично. Двете разновидности се свързват на равнището на богатството, защото като изключим някои преобразувания, сходни с онези, които през XVI и XVII в. знаменателно обновяват като цяло облика на английското село[47], промените в селата са отражение и последствие от градския лукс. След като натрупа много пари, градът ги задвижва и започва да ги влага в близките села. Това би се случвало дори ако богатите не са привличани от поземлената собственост, която ги дарява с допълнителна знатност, а само заради изгодните или поне сигурни доходи, данъчните облекчения и удобството на господарските имения.

Връщането към селото е една от силните страни на Запада. През XVII в. при коренната промяна на условията на живот страстта към селото става повсеместна. Около градовете собствеността на благородниците и буржоата се разпростира като зараза. От кръвожадния им апетит не убягват нито селца, нито старини, освен по-крайните. Градският собственик надзирава блатата, приходите и правата си; от своите земи той си докарва пшеница, вино и птици; месеци наред живее там и често преустройва за свое удобство част от сградите, събира и загражда парчетата земя[48].

По тази причина около Париж има толкова много феодални чифлици, господарски жилища и „полски къщи". Така е и с „летните къщи" в полята на Прованс. Или с флорентинските имения, които от XVI в. насам създават около града втора Флоренция, богата като същинската. Или венецианските резиденции в долината на Брента, които дори носят духа на стария град. През XVIII в. градските дворци са пренебрегвани за сметка на летните. Във всичко това интересът очевидно играе своята роля, независимо дали става дума за околностите на Лисабон, Рагуза, Дижон, Марсилия, Бордо, Милано, Нюрнберг, Кьолн, Хамбург, Хага или Лондон. Всички английски села през XVIII в. са свидетели на строителството на скъпи имения. Един сборник от 1779[49] дава описание с репродукции на 84 от тези „замъци", сред които е построеният от херцог Д'Орфор в Хаутън, Норфък, започнат от Уолпол през 1722 и завършен през 1735 — с огромни зали и галерии, целите в мрамор. Пътувахме много, но един от най-красивите в наши дни маршрути (макар и той вече да не е същият) ще ни отведе по следите на неокласическите вили от XVIII век: в околностите на Неапол — до Торе дел Греко; на Боара — до Сен Джорджио; на Кремано — до Портичи в близост до Пале Роял; на Резина — до Торе Анунциата. Това са все великолепни вили, чудесни летни убежища между склоновете на Везувий и морето.

Впрочем подобно, очевидно за Запада, колонизиране на селото от града съществува навсякъде по света. Такива са летните резиденции, които истанбулските богаташи строят по двата бряга на Босфора[50], или алжирските *rais* на хълмовете Сахел, чиито градини са „най-красивите на света"[51]. В Далечния изток явлението не е толкова типично поради несигурността в селата, но още повече заради фрагментарността на нашите сведения. В своята книга (1577) Бернардино де Ескаланте разказва (по думите на други пътешественици) за „къщите за отдих" на богатите китайци, „с градини, горички, кафе-

зи с птици и езерца“[52]. През ноември 1693 достигналият до околностите на Пекин московски посланик се възхищава от „многобройните къщи за отдих и чудесни дворци, които принадлежат на мандарините и жителите на столицата [...], с широк канал пред всяка къща и малко каменно мостче, по което се пресича“[53]. Тук става дума за стара традиция. Поне от XI в. насам китайската литература прославя красотите и насладите, които крият тези жилища посред изворни води и винаги в близост до изкуствено езеро „с пурпурните и кървавочервените цветове“ на водните лилии. Можем да съберем цяла библиотека — как са гледали „лебедите и щъркелите, които воюват с рибите“, или как са дебнели „тайно зайците, които се измъкват“ от дупките, и са ги пронизвали със стрели, „когато влизат в своите леговища“ — какво по-голямо удоволствие може да има на тази земя[54]?

ВЪТРЕШНОТО ОФОРМЛЕНИЕ

Първото зрелище е външният вид на къщите, а гледката отвътре е второто. Никой не може да каже, че едното е по-семпло от другото. В действителност и в този случай възникват всички въпроси за класифицирането, обяснението и общия облик в рамките на света. Тук отново трябва да изследваме трайните тенденции и бавните промени, за да очертаем в едри щрихи общата картина. Интериорът на бедняшките домове, където и да са те, както и на застойните, затворени в себе си цивилизации, общо казано — на бедните или обеднелите цивилизации, — не се изменя. Единствено западният свят се нарежда под знака на безкрайните промени. Това е привилегия на господарите.

Оскъдните мебели на бедността

Първото правило — мизерията на бедняците се подразбира от само себе си. Ако го докажем за най-богатата и най-податливата на преобразувания цивилизация — европейската, — то ще е валидно *a fortiori* за всички останали. На Запад градската и селската беднота живеят в почти пълна оскъдица. Обзавеждане липсва напълно или до голяма степен, поне до XVIII в., когато започва да се разпространява известен елементарен лукс (столове, а дотогава са се задоволявали със скамейки[55], дюшеци от вълна и перушина), когато в някои райони се появяват селските изрисувани или резбовани солидни мебели. Но това е по-скоро изключение. Инвентарните наследствени описи, които са достоверни документи, го потвърждават в един на сто случая. В Бургундия дори през XVIII в., като изключим заможните, които са твърде малобройни, обзавеждането на наемните работници и дребните земеделци е толкова бедно, колкото и те самите: „кука и котел за огнище, тигани, „*quasses*“ [тави], „*meix*“ или нощви [за месене на хляб]..., ковчеже с ключ, дървена каса за легло с четири колони, възглавници от перушина и „*guédon*“ [пухена завивка], голяма възглавница, понякога тапицерия [покривка] за легло; вълнен панталон до коленете, сако, гамаши; няколко сечива [лопати, кирки]...“. Но преди XVIII в. дори тези описи се свеждат до няколко вехтории, трикрако столче, маса, пейка, дъска от легло, сламеници... В Бургундия от XVI до XVIII в. протоколите гъмжат „от сведения за хора [които спят]

направо на сламата [...] без одър или мебели“ и само „една преграда ги разделя от свинете“[56]. Но нека се убедим с очите си. На картина от Адриен Броувер (1605-1638) четирима селяни пеят в хор в бедно обзаведена стая: няколко столчета без облегалки, пейка, буре, служещо за маса, върху което до някакъв парцал са поставени самунче хляб и стомна. Това не е случайно: старите бурета, срязани надве, понякога дори оформени като кресло с облегало, се използват за какво ли не в селските кръчми, така близки до сърцето на холандската живопис от XVIII век. А на едно платно от Ян Стейн положената върху бъчва дъска служи за чин на младия селянин, чиято изправена до него майка го учи да пише. Все пак едва ли е принадлежал към най-онеправданата прослойка, щом обкръжението му е знаело да чете и пише! Ето и няколко слова от стар текст от XIII в., които сами по себе си са истинска картина: в Гаскония, която при това е „богата на бял хляб и на превъзходно червено вино“, селяните, „насядали около огнището, се хранят без маса и всички пият от една и съща купа“[57].

Логично е: мизерията е повсеместна. Особено характерна е заповедта от 1669 г. във Франция, която разпорежда да бъдат разрушени „къщите, построени върху пръти от разни нехранимайковци и безделници“ в горските покрайнини[58]. Тези съборетини наподобяват колибите, които избягалите от чумата в Лондон през 1666 англичани съграждат, за да се скрият насред гората[59]. В градовете гледката също е тъжна: в парижките предградия Сен Марсел и дори в Сент Антоан само няколко дърводелци живеят по-охолно; в Ман и Бове тъкачите тънат в нищета. А едно проучване от 1564 г. показва, че в Пескара, малко градче на адриатическия бряг, с население около хиляда души, три четвърти от дошлите от близките планини или от Балканите семейства практически нямат жилища и обитават бараки (тогавашните бидонвили), но макар че е малко, в градчето има крепост с гарнизон, панаири, пристанище, солници и се вписва в онази Италия, която през втората половина на XVI в. се присъединява към атлантическото и военно величие на Испания[60]. В свръхбогатата Генуа бездомните бедняци всяка зима продават труда си като доброволни каторжници на галерите[61]. Венецианските бедняци живеят със семействата си в жалки лодки до кейовете (*fondamenta*) или под мостовете на каналите като побратими на онези китайски занаятчии от джонките и сампангите по градските реки, които са вечно на път в търсене на работа по или срещу течението, натоварили цялото си семейство, домашните животни и птици.

Традиционните цивилизации или непроменящият се интериор

Второ правило: традиционните общества остават верни на обичайното обзавеждане. Ако се абстрахираме от някои отклонения — порцелан, картини, бронзови предмети на изкуството, — китайският интериор от XV и от XVIII в. почти не се различава; традиционната японска къща — като изключим цветните щампи, с които през XVIII в. започват да я украсяват — през XVI и XVII в. е такава, каквото можем да я видим и днес. Същото се отнася и за Индия. Някогашният мюсюлмански интериор можем да си представим от по-съвременните изображения.

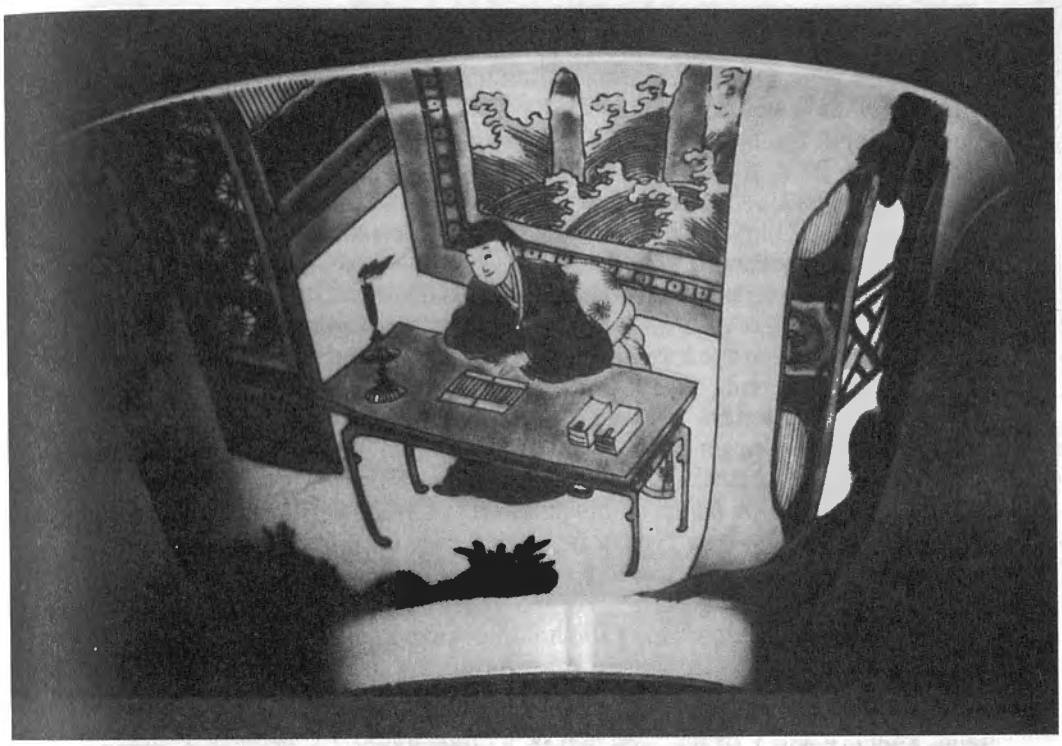

Китайска чаша от началото на XVIII в.: седнал учен чете в павилион. Сцената вероятно е от някакъв роман. Musée Guimet (Photo M. Cabaud)

Впрочем всички извъневропейски цивилизации освен китайската са оскъдно обзаведени. В Индия практически отсъстват столове и маси: на тамилски думата *meçei* произлиза от португалската *mesa*. В черна Африка няма столове: бенинските артисти имитират как европейците седят на столове. В ислямските страни, както и в страните, изпитали тяхното влияние, няма нито столове, нито маси. Сипейки хули срещу маврите в Испания, Перес де Хихон в своя *Antialcorán* (1532) привежда следното странно доказателство за превъзходство: „Ние, християните, сядаме на високо, а не на земята като животните."[62] В съвременна мюсюлманска Югославия, например в Мостар, допреди двайсетина години все още се е използвала ниската маса, около която сътрапезниците седят върху възглавници; в някои предани на традицията семейства, както и в много села, тя продължава и днес да съществува[63]. През 1699 г. са препоръчвали на холандските търговци да си носят в Москва много дебела хартия, тъй като руснакът рядко има маса, най-често пише на коляно и му е необходима здрава хартия[64].

Разбира се, Западът не във всяко отношение превъзхожда другите светове. Често пъти техните решения за жилището и обзавеждането са находчиви и много по-евтини от неговите решения. Сред предимствата в актива им трябва да отбележим, че ислямският свят ползва наследени от Рим обществени бани; че дори най-простият интериор в Япония се характеризира с

изисканост, чистота и с изобретателно пространствено разположение.

Когато Осман ага тръгва към дома след трудното си измъкване (десет години преди това той попада в плен или по-скоро в робство при германците, които го залавят при превземането на Липова), той минава през Буда (освободена от християните през 1686) и през пролетта на 1699 г. отново изпитва щастието, че може да отиде във „великолепната градска баня“[65]. Естествено, става дума за разположената в долната част на крепостната стена на дунавския бряг турска баня, където по времето на османското господство всеки може да влезе безплатно.

За Родриго Виверо[66], който вижда през 1609 японските къщи, откъм улицата те не изглеждат така добре, както испанските, но по красота на вътрешната уредба ги превъзхождат. И в най-скромния японски дом още от сутринта всичко е подредено, сякаш скрито от недискретни погледи: възглавниците и леглата; сламената рогозка е вездесъща, преградните стени на стаите светят, всичко е в пълен ред.

Но колко недостатъци! Липсва отопление. Както и в средиземноморска Европа, слънцето трябва да се погрижи за топлината. Но понякога то зле си върши работата. В целия турски ислямски свят няма дори камина (като изключим монументалната камина в истанбулския сарай). Единственото разрешение е мангалът, „жаравата“, когато успеят да намерят дървени въглища или жар. В днешна Югославия мюсюлманските къщи също са без камини. В Персия ги има, и то във всички стаи на богаташите, но са тесни, „защото персийците горят дървата прави, за да избегнат дима, а и за да ги местят, тъй като са много скъпи“[67]. Няма камини и в Индия, Индонезия и Филипините (впрочем тук те не са чак толкова необходими). Нито в Япония, където студът е силен: димът от кухненското огнище „излиза през отвор направо в покрива“; мангалите едва-едва отоплявat зле уплътнените стаи[68], затова къпането с вряла вода в подгряван на дърва казан, какъвто има всяка къща, е средство както за измиване, така и за стопляне.

В Северен Китай, където е студено колкото в Сибир, общото помещение се отоплява, като се пали „огън в малка пещ в предната част на разположения в дъното на стаята подиум, върху който се спи. При богатите в Пекин пещите са по-големи: те минават под жилищните помещения и ги затоплят отвън.“ В крайна сметка — нещо като парно отопление. Но в бедняшките домове обикновено се задоволяват с обикновен мангал: „печка с разжарени въглени“[69]. Същото е и в Персия, където студът често е силен[70].

И така, с малки изключения, отоплението е рядко или липсва. Почти няма мебели. В ислямския свят използват сандъци от кедрово дърво, където съхраняват дрехите, тъканите и семейните ценности; понякога слагат ниски масички, както и големи медни подноси върху дървен статив. В турските и персийските къщи стенните ниши играят ролята на шкафове. Но „няма никакви легла, нито столове като у нас; никакви огледала, маси, еднокраки кръгли масички, нямат тоалетни и никакви картини“. Нищо освен дюшеци, които вечер разстилат, а сутрин прибират; разточително количество възглавници и великолепни, понякога натрупани един върху друг[71] вълнени килими в ярки цветове, по каквито християнският свят винаги е въздишал. Ето такова е обзавеждането на номадите.

Сред струпаните в истанбулските музеи съкровища има скъпоценни тъкани, избродирани със стилизирани лалета, спираловидни чаши (наричани

славееви очи), великолепни лъжици от планински кристал, слонова кост, пиперово дърво, инкрустирано с мед, сребро, седеф или корал; кипърски или още по-скъпия китайски порцелан, разкошни бижута и два-три изключителни трона, целите инкрустирани с рубини, изумруди, тюркоази и перли. Подобно впечатление оставя и подробният опис от търга на съкровищата на кюрдския владетел, пленен от турската армия през 1655: ракли от слонова кост, абанос и кипарисово дърво, ковчежета, инкрустирани с ослепителни скъпоценни камъни, греещи в диаманти флакони за розова вода, мангалчета за благовония, книги, отпечатани на Запад, корани в обков от драгоценни камъни, известни калиграфски творби, сребърни свещници, китайски порцелан, ахатови купи, чаши и подноси от Изник, оръжия, достойни за *„Хиляда и една нощ"*, саби с остриета от прочута стомана и с изкусно изработени от златарите ножници, сребърни слитъци, извезани със злато седла и накрая стотици тигрови кожи и безброй килими...[72]

Двойствеността в китайското обзавеждане

През вековете, които ни занимават, в Китай не настъпват подчертани промени, но се забелязва скрито усложняване, което го отличава от всички останали неевропейски общества. Той действително е изключение с изобилната и изискана мебелировка от ценни дървесни видове, често пъти внесени от много далеч, с лакираните мебели, шкафовете и етажерките с вещо сглобени рафтове, с високите и ниски масички, със столовете, скамейките и табуретките, с леглата — обикновено с балдахини, както в някогашния Западен свят. Но най-специфичната характерна черта (понеже налага и определен начин на живот) несъмнено е използването на маса със стол, табуретка или скамейка. Трябва да отбележим, че все пак това не съществува в древен Китай. Когато Япония копира, старателно наподобявайки *цялата* материална култура на династията Тан (618-907), тя не открива там нито стол, нито висока маса. Всъщност съвременното японско обзавеждане точно съответства на старинната китайска наредба: ниски масички, подлакътници за ръце, които създават удобство за приклекналото тяло, рогозки (японските *tatami*) върху по-високи или по-ниски подиуми, ниски мебели за подреждане на вещи (стандартни етажерки и ракли), възглавници — въобще всичко, което е нужно за живот близо до пода.

Столът вероятно прониква в Китай около II или III в. сл.Хр., но е необходимо твърде дълго време, за да се превърне в обичайна мебел (първото му известно изображение е от 535-540 г. — скулптурната надгробна плоча в музея в Канзас Сити, САЩ). Изглежда, произходът му е европейски, независимо по колко обиколен път се е озовал в Китай (през Персия, Индия или Северен Китай); впрочем древното му китайско наименование, което и до днес се използва, означава: „варварско ложе". Възможно е първоначално да е използван като почетно място за сядане при светски или религиозни церемонии. Доскоро в Китай столът се пази за почетните гости и за възрастните, а много по-често се използва табуретката като в средновековна Европа.

Съществено в случая е, че столът и табуретката налагат седнало положение на тялото, или, с други думи, начин на живот, серия жестове, противоположни на присъщите за древен Китай, както и за всички останали ази-

атски страни, движения, които всъщност са чужди на всички неевропейски страни: ако приемем, че пътьом столът минава през Персия и Индия, очевидно там не успява да си извоюва популярност. Докато след XIII в., например върху китайски свитък, който ни повежда по някакъв селски път и после ни развежда из града, можем да видим, че както в селските странноприемници, така и в градските дюкянчета има високи маси с пейки и разнородни столове.

За Китай нововъведението съответства на нов начин на живот, особено самобитен, тъй като не изключва старите битови привички. По такъв начин Китай се оказва с две форми на обзавеждане: ниско и високо. Голямата обща стая, която е толкова типична за Северен Китай, също познава двойствеността: столът, табуретката и скамейката, разположени на по-ниско равнище, съседстват с висока маса, висок шкаф (често с чекмеджета), но по-късно, и то в изолирани случаи, подражавайки на Европа от XIX в., Китай опознава скрина или комода, които са изцяло с чекмеджета; обзавеждането от стар тип (японско) се подрежда на по-високото равнище, върху широк тухлен подиум с височината на пейка, в другия край на стаята: това е т.нар. *kang*, който се отоплява от вградени тръби и е покрит с рогозки или плъст, възглавници, ярки килими, с ниска масичка, шкафове и ракли, които също са ниски. Китайците спят тук през зимата, закътани от студа, и пак тук, приседнали на пода, посрещат гости и пият чай, докато жените шият или тъкат килимчетата си. Преди да се качи на *kang*, китаецът си събува обувките, като остава само по гети от синьо платно с бели ватирани подметки, чиято безупречна чистота строго съблюдава. В Южен Китай отопление не е необходимо, но и там съществуват двата типа мебели. Когато отец Де Лас Кортес разказва какво е видял в района на Кантон в началото на XVII в., той описва седнали на столове китайци, които се хранят около квадратна маса. А когато говори за стола-носилка, макар и направен от леко дърво, той не се различава от столовете-носилки в Европа.

Предходният кратък обзор поставя, без да ги разреши, проблемите, свързани с тази удивителна промяна. Да видим в нея само перипетиите и многобройните последствия от въвеждането на стола, би означавало да повторим едно от онези опростенчески обяснения, с които изобилства доскорошната история на техниката. Действителността (ще говорим за нея повече в следващата глава) е винаги доста по-сложна. Всъщност в Китай (грубо казано, преди XIII в.) се осъществява значителен тласък в начина на живот и своеобразно разделение между живот в седнало и живот в приклекнало положение, като второто е характерно за домашните условия, а първото — за официалните: например тронът на владетеля, креслото на мандарините, скамейките и столовете в училище. Подобни разсъждения изискват обяснения и изследвания извън нашия обсег. И все пак е показателна констатацията, че по света съществуват два типа всекидневно житейско поведение: на седящите и на приклекналите, последната откриваме навред с изключение на Западния свят, а единствено в Китай двете пози се съвместяват. Изследването за произхода на стойката в Европа би ни отвело до дълбоката древност, до корените на западната цивилизация.

Като обобщение нека да разгледаме няколко нагледни примера. В японската волска кола обикновено липсва седалка за пътника. На една персийска миниатюра виждаме, че владетелят е седнал по турски върху широкия трон.

До неотдавна в Кайро египтяните — кочиаши на наемни файтони, слагат стиска слама пред седалката и стоят със свити крака, вместо да ги опънат. В крайна сметка, изглежда, става дума за почти биологична разлика[73]: да почива коленичил по японски върху петите си или седнал по турски като в ислямския свят и в самата Турция, или приклекнал, както много често го правят индусите, е невъзможно или поне доста трудно за европееца, чийто начин на седене се оказва толкова изненадващ за японците, че те го определят със забавния израз: „провесил крака". Да видим и пътешественика Джемели Карери, който през зимата на 1693 се придвижвал с турска, или по-скоро българска „карета", от Галиполи до Одрин. В колата няма седалка: „тъй като изобщо не бях свикнал — пише той — да седя на пода с кръстосани по турски крака, аз се чувствах много неудобно в тази карета без седалки, измайсторена така, че всеки европеец би се чувствал по същия начин". Две години по-късно същият пътешественик е „принуден да се изтегне като в легло" в индийска носилка[74]. Тази принуда все пак изглежда по-малко мъчителна! Но в Пекин колите също нерядко са без седалки, затова и Джон Бароу мърмори подобно на Джемели Карери, че „за европейците това са най-омразния вид коли, които човек може да си представи"[75].

Единствено китайците са еднакво привикнали към двете положения на тялото (въпреки че китайците от татарски произход по принцип почти не възприемат стола и масата; от тази гледна точка в Пекин има различия в стила на живот между татарския и китайския град). Някакъв французин, член на холандска мисия през 1795 в Пекин, разказва: „Мандаринитe си представяха, че ще ни накарат да седим със сгънати и кръстосани крака. Но като видяха, че това положение на тялото ни е много неудобно, те ни отведоха в голям и по-луксозно мебелиран павилион [...], обзаведен с маси и столове", „подиумът беше застлан с огромен килим, а отдолу бяха запалили огън"[76]. Подобно положение на Запад за известен период от време предизвиква наслагването на иберийската и ислямската култура в Испания. Цитираното наблюдение на Перес де Хихон за мюсюлманите: че „седят на земята като животните", срещаме пак при него и в друга, необяснима на пръв поглед форма: „...на земята като жени". Испанските жени действително дълго време (до XVII в.) са седяли по арабски маниер върху възглавници. Оттук идва изразът *tomar la almohadilla* (буквално: взимам възглавницата), който означава, че придворната дама е получила правото да седи в присъствието на кралицата. По времето на Карл V в приемните зали обзаведен с възглавници и ниски мебели подиум е предназначен за жените[77]. Все едно се намираме в Китай.

В черна Африка

Бедността на отделни хора и бедността на цивилизациите водят до един и същи резултат. Що се отнася до „културите"[78], поради наслагването на единичното и общото — двойна бедност — нищетата продължава безкрайни векове. Тъкмо такава гледка се наблюдава в черна Африка. Ще я разгледаме набързо, за да потвърдим думите си.

По крайбрежието на Гвинейския залив, където прониква и се установява европейската търговия, няма гъсто населени градове от европейски или ки-

тайски тип. Още в първите селища, както и в разказите на пътешествениците, селячеството, което не бих казал, че е нещастно (сама по себе си тази дума е безсмислена), но несъмнено е онеправдано, разбужда любопитството ни.

Всъщност те нямат истински жилища: колибите от слепени с кал преплетени пръти и тръстика са „кръгли като гълъбарници“ и рядко са измазани с вар; там липсват мебели (ако не броим пръстените съдове и кошовете), няма прозорци; всяка вечер старателно ги опушват, за да прогонят комарите — *maringouins*, — които причиняват болезнени ухапвания. Отец Лабат (1728) пише: „Другите не са свикнали като тях [чернокожите] да се опушват като шунка и да се просмукват от миризмата на дим, от която на посетителите на негърските къщи им се повдига.“[79] Да оставим настрана повдигането и да не му обръщаме прекалено внимание. Бразилски историци и социолози уверено твърдят (но в края на краищата никой не е длъжен да им вярва), че негрите бегълци, които създават *sertão* (независими републики), и дори негрите от градовете, обитаващи градските коптори (*mucambos*), са живеели през XIX в. по-здравословно, отколкото господарите им в плантациите или в градовете[80].

При по-внимателно вглеждане установяваме, че освен обикновените колиби в Африка се срещат и някои бели, измазани с вар къщурки, които в сравнение с общата участ все пак са някакъв дребен лукс. Още по-ярко се открояват изключително малобройните къщи по „португалски“, строени по образец, почерпан от някогашните завоеватели, чийто език още се говори от „кралските особи“: това са постройки с „открити преддверия“, с „малки и много чисти дървени столчета“ (за да могат посетителите да сядат там), дори с масички и със сигурност с палмово вино за отбрани гости. В подобни къщи живеят прелестните мулатки, които са спечелили сърцето на местния крал или което е почти същото, на някой богат английски търговец. Куртизанката, която властва над „краля“ на Бар, е облечена в „къс сатенен корсаж по португалски маниер“ и носи „вместо пола една [*sic*] от тези хубави саронги, които идват от остров Сантяго от групата до Зелени нос [...], саронгите са знак за значимост, защото се използват само от влиятелни особи; те наистина са много красиви и фини“[81]. Тази забавна и бегло нахвърляна скица доказва, че дори в обширната африканска територия двата полюса неизменно стоят един срещу друг: добрата и лошата страна на живота, нищетата и луксът.

Западът и неговите разнообразни мебели

В сравнение с останалия свят и с Китай, самобитността на Запада при обзавеждането и вътрешното устройство несъмнено се изразява във вкуса му към промените и към относително бързо развитие, каквото Китай не познава. Тук всичко се мени. Естествено не от днес за утре. Всичко е подвластно на еволюцията на формите. Още крачка в музея, нова зала — и гледката е друга; по същия начин тя се мени коренно, ако се пренесем в друга част на Европа. Общовалидни са само големите преобразувания, които надхвърлят повече или по-малко съзнателните разместания, подражания и смесици.

Общият живот на Европа събира непримиримо различни течения: Севе-

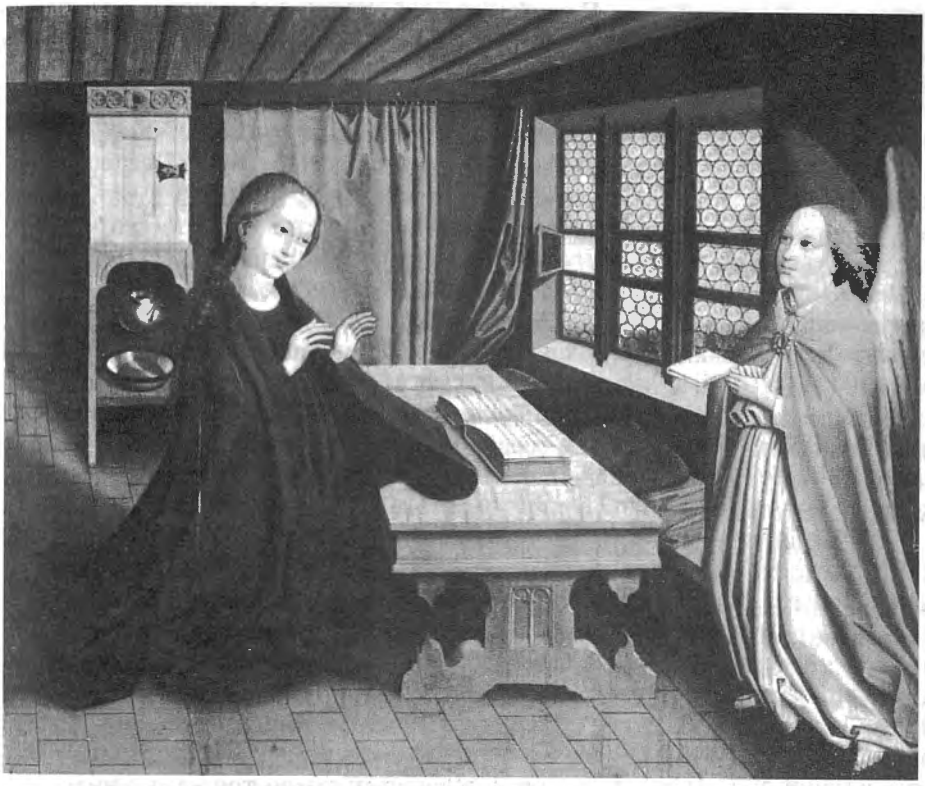

Градски интериор, Южна Германия, XV в., неизвестен художник. Базел, Kunstmuseum (Photo Oeffentliche Kunstsammlung Basel)

рът не е Югът, европейският Запад не е Новият свят, стара Европа не е новата, която се разраства на изток чак до дивия Сибир. Мебелите са доказателство за тези противоречия, те потвърждават, че западният свят е раздробен на малки общности. Освен това, едва ли е нужно да повтаряме, вечно обвиняваното общество също има право на мнение. И накрая, обзавеждането или по-скоро общият декор на къщата свидетелства за всеобхватното икономическо и културно движение, което тласка Европа към онова, което сама е нарекла *познание*, т.е. към прогреса.

Паркет, стени, тавани, врати и прозорци

Ако тръгнем от обичайната обстановка в нашия съвременен дом и поразмислим, ще се убедим, че всичко в него е старинно наследство и придобивка: бюрото, на което пиша, шкафът, в който подреждам бельото си, тапетите за облепване на стените, креслата, дървеният паркет, гипсовият таван, разпределението на стаите, камината, стълбището, дребните украшения, гравюрите, дори картините. По обзавеждането на обикновения днешен апартамент бих могъл мислено да възстановя отминалата еволюция, да върна обратно лентата на един филм, който ще отведе читателя към едновремешния,

макар и късно роден лукс. Няма да е трудно да поставя пътеуказатели, нито да разкрия основите на историята на обзавеждането. Нищо повече не ми трябва, но трябва да се започне от самото начало.

Жилищната стая винаги има четири стени, под, таван, един или повече прозорци, една или повече врати.

Подът на приземния етаж дълго време е правен от трамбована пръст, а по-късно го настилат с каменни или керамични плочи. Върху старинните ни миниатюри настилката от плочки нерядко е пищна: това е лукс, който не струва скъпо, само когато го рисуваме. Впрочем инкрустираните плочки влизат в употреба през IV в., а с „оловно покритие“ (покрити с емайл на графитна основа) се появяват в XVI в.; през XVII в. повсеместно се използват керамичните плочки, дори в по-скромните жилища. Поне във Франция обаче до края на XVII в. няма мозайки. Що се отнася до *паркета*, какъвто го знаем днес, наречен „сглобяем паркет“, той се появява през XIV в., но едва през XVIII в. излиза на мода в разнообразни варианти: „мозайка“, „унгарска тантела“[82]. Нуждите от дърво нарастват. Волтер с основание пише: „Някога дъбовете гниеха в гората, днес ги преработват на паркет.“

Дълго време наричат тавана „под“: в действителност той е нещо като паркет на тавана или на горния етаж: със своята конструкция от напречни и надлъжни греди: необработени в обикновените къщи, а в богатите — рендосвани, украсявани или прикривани с разноцветни бои. В началото на XVII в. от Италия нахлува модата напречните и надлъжните греди да бъдат облицовани с дърворезба, позлата, изображения на митологични сцени. Едва през XVIII в. триумфират светлите тавани. Дървеният скелет потъва в море от гипс и мазилка, а под наслоените пластове в някои старинни къщи понякога в наши дни откриват гредоред, изрисуван преди три века с цветя и винетки[83].

Най-интересният някогашен обичай, просъществувал до XVI в. (и дори след това), е паркетът в приземния етаж и стаите през зимата да бъде покриван със слама, а през лятото — със зелена трева и цветя: „Улица „Фуар“, люлката на нашите филологически и научни факултети, дължи името си на сламата, с която са покривали пода в учебните зали.“[84] Такава е практиката и в кралските жилища. През юни 1549 на банкета, даден от парижкото кметство в чест на Катерина Медичи, решават „да осеят залата с фини ароматни треви“[85]. Една картина от неизвестен художник (1581-1582) показва обсипания с цветя паркет на бала в нощта на сватбата на херцог Жоаьоз. Но тези цветя, треви и тръстики трябва да бъдат сменяни. Което, изглежда, невинаги се прави в Англия, поне според Еразъм, тъй че мръсотиите и отпадъците се натрупват от само себе си. Въпреки тези неудобства един лекар през 1613 г. препоръчва пътеките от свежа трева в „хубава стая, която да е застлана с рогозки или пък подът да е обсипан с розмарин, мента, риган, лаванда, градински чай и други подобни билки“[86]. Слама, трева, тръстика или гладиоли се разстилат покрай стените — тази украса избледнява пред известните открай време, изплетени от слама рогозки, изработвани в различни цветове и с арабески, а те на свой ред отстъпват пред употребата на килимите. Последните се появяват скоро: те са дебели, в ярки тонове и покриват земята, масите, така че краката им не се виждат, раклите и дори шкафовете.

Върху стените на стаите изписаните с масло или с темпера цветя, клонки и тръстика отстъпват място на стенната тапицерия, която „може да бъде из-

пълнена от всякакъв вид тъкани като кадифе, дамаска, брокат, брокател, сатен от Брюж и от Кадис", но според Савари (1762) достойни за тази цел са само „бергамаската и позлатените кожи [това са известните от векове испански *guadameciles*], тапициите от фъкана вълна, които се изработват в Париж и Руан, и другите новоизобретени тапицерии от ленена или конопена тъкан, с разноцветни фигури и цветя, които успешно имитират тъканите на стан"[87]. Този вид тъкана фигуративна тапицерия, чиято мода датира от XIV в. и се приписва на фландърските занаятчии, по-късно бива технически усъвършенствана в манифактурите на Гобелен. Но високата им себестойност е техен минус, освен това увеличаването на мебелите в обзавеждането през XVIII в. ограничава употребата им: по думите на Себастиен Мерсие — един комод, един бюфет пред тях, и ето че красивите фигури стават наполовина невидими.

Поради ниската си цена пъстроцветната хартия за облицоване, наречена „домино", бързо си пробива път. Тя се щампова от т.нар. „доминаджии" по технологията, употребявана за картите за игра. „Този вид хартиена тапицерия [...] дълго е обслужвала селяните и бедните парижани, за да украсяват или, тъй да се каже, да тапицират части от колибите, дюкянчетата и стаите си, но [...] към края на XVII в. тези книжни облицовки стават [дотолкова] съвършени и привлекателни, че освен големия износ за чужди страни и за големите градове на кралството в Париж вече не остава къща, колкото и великолепна да е тя, без местенце, дрешник или друго скришно кътче, което да не е тапицирано и приятно разкрасено с тях"[88] (1760). Ето защо, щом влезеш в мансардите, веднага те посрещат книжни тапети, понякога съвсем обикновени — на черни и бели ивици. Разбира се, има тапети и тапети: не всички са разкошни, колкото мострата в Националния музей в Мюнхен от 1770 с явно китайско влияние.

В някои случаи покриват стените и с ламперия. Още през XIV в. английските дърводелци произвеждат от датски дъб плоскости за облицовка на стени, които са и средство за предпазване от студа[89]. Подобни ламперии се срещат в прост и изчистен вид в тесния кабинет в една от къщите на банкерите Фугер (XVI в.) в Германия, а също и под формата на огромни помпозни боядисани и позлатени пана във френските салони през XVIII в., чийто декор служи за еталон на цяла Европа, включително и на Русия.

Но вече е време да разтворим *врати* и *прозорци*. До XVII в. вратата е тясна, отваря се навън и през нея не могат да минат двама души едновременно. Големите двойни врати се появяват по-късно. Ако се върнем малко назад във времето (или дори в някои селски къщи през XVIII в.), можем да видим прозорец с обикновен капак от цяло дърво; когато остъкляването, което продължително време е привилегия на църквата, най-сетне става достояние на частните домове, поставеното в оловна обковка неравно стъкло е много тежко и прекалено скъпо, за да се монтира на подвижна рамка. Затова в неподвижния прозорец се отваря само едно крило (това е немско решение) или се съчетават подвижна и неподвижна остъклена рамка, такова например е холандското решение на въпроса. Във Франция остъклените рамки нерядко са неподвижни, затова Монтен отбелязва, че „онова, което прави стъклата така бляскави [в Германия], е, че при тях никой прозорец не е окачен, подобно на нашите", и следователно могат „да ги лъскат много често"[90]. Освен тези съ-

ществуват и прозорци с подвижни рамки, облечени с пергамент, напоено с терпентин платно, восъчна хартия или тънки гипсови листи. Едва през XVI в. прозрачното стъкло навлиза в употреба: но впоследствие разпространението му е неравномерно. В Англия то се налага бързо, след 1560 г. поради рязкото повишаване на благосъстоянието на английските земеделци и развитието на стъкларската промишленост стъклото се появява в селските жилища[91]. Но по същото време (1556), когато Карл V се е устремил към Естрамадура (той идва от Фландрия), решава да купи стъкла, преди да достигне крайната си цел[92]. По пътя към Германия, след Епинал, Монтен отбелязва: „Няма селска къщурка, която да е без стъкла."[93] Същото твърди шейсет години по-късно и страсбургчанинът Бракенхофер[94] за Невер и Бурж. Но двама пътешественици, поели от Холандия към Испания, ни съобщават, че в южна посока съществува разграничителна линия: стъклата изчезват от прозорците на къщите още след като пресичат Лоара при Сомюр[95]. По същото време на изток към Женева дори най-личните къщи се задоволяват с хартия[96]; през 1779 г. положението е непроменено, докато в Париж стаите и на най-мизерните работници се осветяват през стъкла. В Лион, както и в други краища от провинцията — добавя същият източник — все още употребяват восъчна хартия, особено в домовете на копринарите, защото светлината била „по-мека"[97]. В Сърбия стъклата масово се появяват на прозорците едва в разгара на XIX в.: през 1808 в Белград те все още са рядкост[98].

Друга бавна промяна: рамката на прозореца е измайсторена от множество кръстосани дъски, в зависимост от размерите на стъклото и от здравината на конструкцията. Едва през XVIII в. се появява голямата рамка и се налага най-вече в богатите домове.

Както може да се очаква, художниците са ни оставили многобройни и различни доказателства за късната модернизация. Типичният холандски прозорец с неподвижни стъкла (в горната част) и подвижна плътна дървения (в долната част) не е типичен за цяла Европа. Ето например на картината „Благовещение" от Шонгауер е изобразен прозорец точно от този тип, докато друг от същата епоха има само тясна подвижна остъклена рамка, трети е с външен дървен капак, който затваря неподвижния прозорец и според случая е двукрил, обикновен и пр. Някъде виждаме завеси, а другаде — не. С една дума, съществуват редица разрешения на проблема как да се проветрява и осветява домът, а също и как да се предпазва от студа и от ярката светлина, която разбужда спящия. Всичко зависи от климата и от обичаите: Монтен е недоволен, че в Германия „обикновеното стъкло не предпазва от влагата и вятъра, защото не е затулено с дърво", тоест е без външни или вътрешни капаци, а и леглата в германските странноприемници са без завеси![99]

Камината

Допреди XII в. долепената до стената камина е непозната. Дотогава кръглото, разположено в центъра огнище е сбутано в кухнята. Хората се топлели с мангали или „грейки"[100]. Но много скоро от Венеция, чиито високи външни камини често са рисувани от художниците, чак до Северно море и от покрайнините на Москва до Атлантика камината се настанява в основното помещение, където всеки се прислонява от студа.

Първоначално огнището е застлано с тухли, а по-късно, след XVII в. — с метална плоча; цепениците се закрепват на метални пиростии. Дъното на огнището, „сърцето", е покрито с вертикално изправена чугунена плоча, наречена гръб на огнището, която нерядко е с орнаменти (запазени са чудно красиви образци). Вътре в камината е закачената на халка кука с нарези за промяна на височината, а на нея закачат казан или най-често котле, в което постоянно се грее вода. Готвенето се извършва на огнището, точно пред огъня, като се използва близостта на пламъка или по-скоро жаравата, с която се покрива капакът на чугунения казан. Тиганите с дълга дръжка също са удобни за използване на открития огън.

В богатите домове камината естествено се превръща в основен декоративен елемент на залата, в която е изградена: горната зидана завеса се украсява с барелефи, навесът с фрески, а подножието завършва с конзоли или с изваяни крачка. Върху навеса на една камина от края на XVI в. в Брюж е изобразено „Благовещение", създадено от художник от школата на Жерар Давид[101].

Дълго време обаче конструкцията на тези красиви камини остава елементарна, технически сходна с огнищата в селските къщи от началото на XX в.: много широка вертикална димоотводна тръба, по която, ако е необходимо, могат да се разминат двама коминочистачи, което предизвиква такова въздушно течение, че когато сме близо до огъня, рискуваме едната ни половина да се опече, а другата да замръзне. Оттук идва и тенденцията към непрекъснато увеличаване на размерите на камината, за да може от двете страни на огнището под навеса да бъдат поставени каменни скамейки[102]. На това място, „под покрова на камината", когато огънят започне да тлее, обитателите се настаняват и разговарят.

Тази система, съвсем приемлива за кухнята, е окаян начин за отопление. Когато дойде зимата, единственото топло местенце в ледената къща е в полите на огнището. Каминте в двата края на огледалната галерия във Версай не могат да затоплят огромното пространство. Животинските кожи са по-сигурно убежище. Но дали са им достатъчни? На 3 февруари 1695 баварската принцеса* пише: „Виното и водата замръзват в чашите на кралската трапеза." Достатъчен е само този детайл от множеството подобни, за да си създадем представа колко неудобни за живот са жилищата от XVII век. По онова време студът е всеобщо бедствие, защото предизвиква замръзване на реките, спиране на мелници, както и появата на опасни глутници вълци из страната и увеличаване на епидемиите. Когато вилнее мраз, както през 1709 г. в Париж, „хората от народа мрат като мухи" (2 март). От януари заради студа (отново според баварската принцеса) „всички представления и съдебни заседания се отменят"[103].

Но около 1720 г. всичко се променя: „От епохата на Регентството през зимата хората наистина стоят на топло". Причината е в напредъка на „науката за каминте", постигнат от коминочистачите и от майсторите на камини. Открита е тайната на „тягата". Огнището на камината се стеснява и потъва по-дълбоко, навесът се смъква по-ниско, а димоотводната тръба се из-

---

* *Шарлот-Елизабет Баварска (1652-1722) — съпругата на брата на Луи XIV, оставя интересна кореспонденция. — Бел. ред.*

вива, тъй като правата тръба упорито изпуска пушек[104]. (Интересно как преди това нововъведение натовареният да преустанови димането от камините на дук Д'Есте велик художник Рафаело е успял да се справи с подобна задача.) Впрочем усъвършенстването е толкова успешно и защото вече не е необходимо да затопля огромните зали в дворците, строени от Мансарт*, а помещения с нормални размери, създадени от Габриел**. Камините с много огнища (или поне с две, наречени пижамени) позволяват топлината да стигне чак до стаите на прислугата. Така, макар и късно, се извършва революцията в отоплението.

Не става и дума за някакво пестене на гориво, както бълнува излязлата век по-рано (през 1619 г.) книга „Икономия на дърва", тъй като греещите по-силно камини се множат като по чудо. Впрочем още преди да започне зимата, навред из градовете масово се пренасят и режат дърва. В Париж в навечерието на революцията, в началото на октомври „във всички квартали на града се развихря непозната суетня. Хиляди каруци, натоварени с кубици дърва, задръстват улиците, а докато тия дърва биват прехвърлени, нарязани и пренесени, минувачите непрекъснато са изложени на опасността да бъдат смазани, съборени или да им бъде счупен някой крак. Забързаните преносвачи изхвърлят рязко и припряно цепениците от каруцата. Паважът ехти; но те остават глухи и слепи, интересува ги само да разтоварят дървата, без значение дали ще потрошат главите на минувачите. После идват бичкаджията, който сръчно развърта бичкията и без да поглежда, мята дървата където му падне."[105]

Във всички градове представлението е все същото. По улиците на Рим върви търговецът на дърва с магаренцето си и доставя стоката направо в домовете. Тъй като Нюрнберг е заобиколен от огромни гори, на 24 октомври 1702 е заповядано на селяните да отнесат на нюрнбергския пазар половината от дървените си запаси[106]. Из Болоня също са плъзнали дървосекачи, които щедро предлагат услугите си.

Фурни и печки

Монтен малко прибързано твърди, че в Германия няма „никакви камини". Истината е, че никакви камини няма в спалните на странноприемниците и в общата зала. В кухните винаги има камини. Но германците смятат, че е „твърде неприлично да се влиза в кухните им". Пътникът може да се постопли само в обширното общо помещение, където се извършва храненето и където е инсталирана фаянсовата „печка" — *Kachelhofen*[107]. Освен това камината не е „по френска мода": „Те издигат огнищата по средата или в ъгъла на кухнята, като по почти цялата ширина на помещението преминава кожухът на камината: той представлява отвърстие с квадратна форма и големина седем-осем стъпки, което достига чак до горния край на помещението;

---

* *Мансарт (1646-1708), френски архитект, завършва Версай, а за Луи XIV създава невероятния дворец в Марли. — Бел. ред.*

** *Жак Габриел (1698-1782), френски архитект, пръв кралски архитект от 1742 г. — Бел. ред.*

по този начин се отваря място, за да бъде разположено някъде голямо платно, което в нашите камини би заело толкова място, че димът не би могъл да преминава."[108] Така нареченото „платно" всъщност са крилата на мелницата, която осигурява изкачването на дима и горещия въздух и задвижва шиша за печене... Но един поглед върху картините от епохата би ни спестил подълтите разяснения ако не за механичната конструкция, то поне за шиша, издигнатото огнище и възможността човек да готви, без да се навежда, както във Франция и Женева[109] или в Нидерландия.

Печката се среща далеч отвъд пределите на Германия — в Унгария, Полша, Русия, а скоро след това и в Сибир. Тя обикновено представлява фурна, иззидана от камък, тухли, а понякога и от глина. Още през XIV в. в Германия готварската печка е по-олекотена, изградена от грънчарска глина (*Töpferthon*). Фаянсовите плочки, с които е облицована, често са украсени. Пред нея има пейка, на която може да се седи и спи. Еразъм обяснява (1527): „В печката [тоест в стаята, която се отоплява от нея] вие си снемате ботушите и слагате обувки, а ако искате, сменяте и ризата си; окачвате близо до печката прогизналите си от дъжда дрехи и се доближавате към нея, за да се изсушите."[110] „Поне човек не си опърля лицето или обувките и се прощава с френските пушеци", казва Монтен[111]. В полските домове, където подслоняват пътниците, тъй като в Полша няма хотелиерство, Франсоа дьо Пави заедно с всички членове на семейството и случайните гости спи върху широките, покрити с възглавници и кожи скамейки, разположени покрай стените на стаята, където е печката. Тъкмо от това обстоятелство решава да се възползва италианецът Октавиан, който си избира място близо до някоя от жените в дома, „които понякога го приемат благосклонно, но понякога си показват ноктите" но действат тихомълком, без да разбудят когото и да било[112]!

Печките от гледжосана пръст се появяват във Франция към 1520, пет години след Маринян, но успехът им започва едва през XVII в. и се утвърждава през XVIII век. Впрочем през 1571 в Париж и самите камини все още са рядкост[113]. Често се налага да се топлят с мангали. През XVIII в. парижките бедняци продължават да използват „огнища", където тлеят каменни въглища. Отук следват и честите интоксикации[114]. Във всеки случай във Франция камината играе по-голяма роля, отколкото печките, които са характерни за студените източни и северни страни. Себастиен Мерсие отбелязва през 1788: „Каква разлика между камината и печката ! При вида на печката въображението ми угасва."[115]

Да отбележим, че в Испания няма нито печки, нито камини „в никое жилище; ... служат си само с мангали". Графиня Д'Олноа, която съобщава това, добавя също: „Цяло щастие е за тази страна, която няма дърва, че няма и нужда от тях."[116]

Що се отнася до Англия, тя заема специално място в историята на камините, защото тамошната липса на дърва още през XVI в. въвежда като гориво каменните въглища. От това произтичат цяла серия преобразувания на огнището, най-важното от които е въведеното от Ръмфорт в края на XVIII в. за отразяване на топлината в стаята[117].

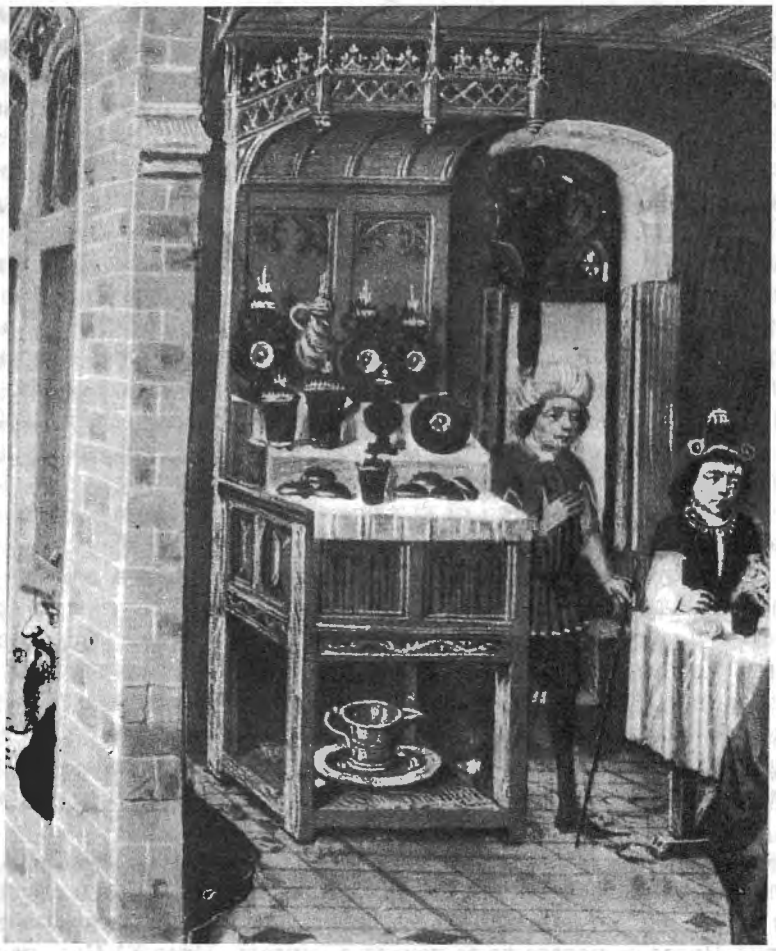

През XV в. рафтът за съдове със златната посуда. Histoire du gand Alexandre, f° 88. Paris, Musée du Petit-Palais (Cliché Bulloz)

От майсторите на мебели до суетата на купувачите

Колкото и неутолима да е склонността на богатите към промени, интериорът и мебелите не се променят особено бързо. Колелото на модата се върти, но на бавен ход. Има много основания за това: разходите за извършване на подновяването са огромни, а същевременно възможностите за производство остават ограничени. Така например поне до 1250 г. не съществува механичен трион, задвижван с водна сила[118]; до XVI в. *почти* не се използва друг материал освен дъба — тогава започва модата на ореха и екзотичните дървета в Анверс. Освен това всичко зависи от развитието на занаятите. Но те се променят мудно. Между XV и XVI в. от бранша на дърварите се отделят фурнировчиците, тъкмо онези, които обработват „дървото за мебели"; покъсно, през XVII в., от техните редове се отцепват мебелистите, които дълго

време биват наричани „майстори на фурнирни облицовки и дървени мозайки“[119].

Векове наред дърводелците изработват едновременно мебели и къщи. По тази причина готическите мебели са с големи размери, здрави и в известен смисъл неприкрито грубовати — тежки стенни шкафове, огромни тесни маси, по-често пейки, отколкото табуретки или „тронове“, сандъци от широки зле одялани дъски, „сглобени под ъгъл, скрепени с панти и с обковани с гвоздеи железни ленти“, със солидни ключалки[120]. Всъщност това са колкото мебели, толкова и пътни принадлежности. Дъските им са огладени с брадва: рендето, което е древен инструмент, познат още в Египет, като и в Гърция и Рим, започва да придобива значение в Северна Европа едва през XIII век. Дъските се скрепват с железни гвоздеи; по-късно бавно си пробиват път сглобките с жлебове, с щифтове, тип „лястовича опашка“, а после като позакъсняло усъвършенстване — дървените гвоздеи и дюбелите, и накрая — железните винтове, известни през цялото време, но неизползвани истински преди XVIII век.

Сечивата: брадви, секирчета, клещи, дървени чукове, млатове, арбалетни стругове (за едрите части: например за оглаждане крака на маса), манивелни или педални стругове (за финитe части) — всички тези инструменти са отдавна известно наследство от далечни времена, преминали и през римския свят[121]. Впрочем в Италия, където откриваме единствените достигнали до нас мебели отпреди 1400 г., са запазени старинни сечива и технологии. В това отношение Италия е по-напреднала и превъзхожда останалите: от тази страна се разпространяват мебели, модели на мебели, начинът им на изработване. За да се убедим в това, достатъчно е да разгледаме например в Мюнхенския държавен музей италианските ракли от XVI в., със сложните си скулптурни орнаменти, цокли, полирано дърво и изискани форми, по които те толкова се различават от сандъците от същата епоха в другите краища на Европа. Шкафовете с чекмеджета, които със закъснение се появяват на север от Алпите, проникват там от юг по долината на Рейн. Те достигат до Англия едва през XV век.

Като правило до XVI, а дори и през XVII в. мебели, стени и тавани се оцветяват. Старинните мебели навсякъде са с боядисани в златно, сребристо, червено и зелено скулптурни елементи — в дворците, в къщите, в църквите. Те са доказателство за силното влечение към светлината и ярките цветове в мрачните и затворени за външния свят интериори. Понякога преди да бъдат боядисани, мебелите са облепвани с фино платно или покривани с гипс, за да не избиват дефектите на дървото изпод оцветяването. В края на XVI в. започват просто да матират или лакират мебелите.

Но как да проследим сложната биография на всички мебели? Те се появяват и видоизменят, но впоследствие не изчезват безследно. До безкрайност се подчиняват на тиранията на архитектурните стилове и на вътрешното разпределение на къщите.

Много е вероятно именно скамейката, разположена пред камината, да е предшественик на тясната правоъгълна маса: сътрапезниците седят само от едната страна — с гръб към огъня и с корем към масата. Легендата за крал Артур ни учи, че кръглата маса премахва проблема за превъзходството. Но кръглата маса придобива наистина значимост едва в компанията на стола, който късно се налага, добива форма и се размножава. Първообразът на

„стола“ е монументален; единствен, предназначен само за средновековния владетел трон — за другите остават пейките, табуретките, трикраките столчета и едва по-късно — столовете[122].

В безконечната игра, която мебелите разиграват помежду си, съдия е обществото или нерядко суетата. Така например рафтът е елемент от обзавеждането, роден в кухнята — нещо като масичка за сервиране, а често и съвсем обикновена маса, върху която поставят блюдата и многобройните съдове, необходими за предстоящото поднасяне на ястията. В господарските къщи втори рафт се появява в приемната зала: на него поставяли златните, сребърните и позлатените съдове, дълбоките тасове, кани и купи. Той се състои от повече или по-малко лавици и плотове, чийто брой етикетът определя в зависимост от ранга на стопанина на дома: две за барон и така нататък, колкото по-знатни са титлите[123]. На една картина, изобразяваща пиршеството на Ирод, етажерката с осем плота изтъква несравнимото царско величие. Впрочем накрая рафтът се настанява и на самата улица в деня на Тяло Господне „пред провесените килими, с които са покрити стените на къщите“. Английският пътешественик Томас Корайт през 1608 е очарован от гледката на многобройните рафтове със сребърни съдове по улиците на Париж[124].

Бихме могли например да нахвърлим историята на *шкафа*, като започнем с тежките, подсилени с панти старинни долапи и стигнем в XVII в. до вече „обуржоазените“ според един историк, който недолюбва „фронтоните, корнизите, колоните и пиластрите“ в стил Луи XIII[125]. По онова време шкафът достига значителни размери, които понякога са толкова големи, че решават да го разделят на две, което води до появата на новата, тъй и неполучила популярност мебел, наречена „нисък шкаф“. И така — шкафът се превръща в претенциозна покъщнина, нерядко с богати резби и орнаменти. През XVII в. поне в богатите домове той губи значението си и сведен до ролята на гардероб, вече не се появява в приемните стаи[126]. Обаче векове наред ще си остане гордостта на селските къщи и на жилищата на дребните хорица.

Величие, после забвение — модата все се намесва. Това проличава доста ясно от историята на *писалището*: мебел с чекмеджета или прегради, където се нареждат тоалетните принадлежности, пособията за писане, картите за игра и бижутата. То е добре познато на готическото изкуство. Първоначално се налага през XVI век. Ренесансовите, украсени с тежки камъни писалища, както и немските получават популярност и във Франция. По времето на Луи XIV някои от тези мебели са доста обемни. През XVIII в. обаче изгрява звездата на *секретера*.

Още по-добре е накратко да проследим възхода на скрина, който скоро ще се нареди на първо място: именно той категорично детронира шкафа. Скринът се ражда във Франция в самото начало на XVIII век. Също както в някои бретонски селски мебели, както и в италиански можем да видим първообраз на шкафа като „изправена“ ракла, идеята за скрина ни се явява от наредени една върху друга раклички. Но неговият замисъл и измайсторяване са с по-късна дата.

Въведен от новите обичаи в един век на търсеното изящество, скринът веднага става луксозна мебел с изкусни линии, чиито правоъгълни или лъкатушни, прави или издути, масивни или стройни форми, инкрустации, ценно дърво, бронзова украса и лакировка плътно следват диктата на изменчи-

вата мода, включително пристрастията към „китайщините“ с познатите различия между стиловете „Луи XIV“, „Луи XV“ и „Луи XVI“. Основни и същевременно богаташки мебели, скриновете се разпространяват навред едва през XIX век.

И все пак дали многобройните, разказани една след друга истории на отделните мебели представляват историята на обзавеждането?

Показателен е единствено ансамбълът

Не, колкото и характерна да е, сама по себе си единичната мебел нито създава, нито дава представа за ансамбъла. А единствено ансамбълът е показателен[127]. Чрез отделните вещи музеите ни научават на първите букви от сложната азбука на историята. Същината е отвъд самите мебели, тя е в тяхното самостоятелно или свързано разполагане, в атмосферата и начина на живот в стаята, където са разположени, и извън нея, в останалата част на дома. Как хората живеят, как се хранят, спят в тези отделни и несъмнено луксозни вселени?

Първите достоверни свидетелства са от времето на късната готика и достигат до нас чрез платната на холандските и германските художници, където мебели и предмети са изрисувани със същата любов, с каквато и хората, сякаш са поредица натюрморти, вградени в платното. „Раждането на свети Йоан“ от Ян ван Ейк или „Благовещението“ на Ван дер Вайден дават конкретна представа за атмосферата в общата стая през XV в. и е достатъчно през някоя полуоткрехната врата да надзърнем към другите стаи, за да отгатнем къде е мястото на кухнята или да си представим суетнята на прислугата. Вярно е, че сюжетът е благодатен: Благовещение и раждането на Христос, независимо дали са изобразени от Карпачо, Холбайн Стари или Шонгауер, с техните легла, ракли, красив отворен прозорец, пейка пред камината, дървена пейчица, където къпят новороденото, купата с бульон, която поднасят на родилката, те са също толкова показателни за обстановката в дома, както темата за Тайната вечеря за обичаите в храненето.

Въпреки селската тромавост и малобройността на мебелите жилищата от късната готика поне в северните страни носят топлата интимност на добре изолираните стаи, оплетени в гънките на разкошни тъкани с ярки и преливащи се цветове. Единственият им истински лукс са завесите и покривките за легла, тапетите на стените и свилените възглавници. Гоблените от XV в. с техните смели цветове и бляскав фон, осеян с цветя и животни, също свидетелстват за вкуса и потребността от пъстрота, сякаш домът от онова време противодейства на външния свят и досущ като „обител, крепост, укрепен град, притулена зад зидове градина“ представлява заслон срещу смътно предусещаните несгоди на материалния живот.

И все пак още от тази епоха, когато толкова напредналата икономически ренесансова Италия съгражда новото великолепие на надменните княжески дворове, на полуострова се появява съвършено различна, импозантна и добре обмислена рамка, в която архитектурата и мебелите, повтарящи в своите фронтони, корнизи, медальони и скулптури същите мотиви и същите монументални линии, целят изграждането на пищен и величав мизансцен. Колонадите, огромните резбовани легла с балдахин и великолепните стълбища,

характерни за италианската вътрешна архитектура през XV в., вече носят в себе си необяснимо предчувствие за предстоящия велик век и за новия дворцов живот, който е един вид парад или театрален спектакъл. Съвсем очевидно е, че по това време луксът се превръща в начин на управление.

Прескачаме двете следващи столетия. През XVII в. — естествено с някои изключения, особено на по-простоватите Холандия и Германия — украсата на жилището примерно във Франция, Англия или дори в католическа Нидерландия изцяло се подчинява на светския дух и на социалната символика. Приемната зала става грамадна с много висок таван, значително по-отворена към външния свят, преднамерено внушителна, претрупана с орнаменти, скулптури, разкошни мебели (маси за сервиране и тежки резбовани бюфети), отрупани със също така великолепни сребърни съдини. Чинии, подноси и картини има и по изрисуваните със сложни мотиви стени (както в салона на Рубенс с гротескния му декор), а гоблените, които пак са на голяма почит, също са в друг стил, изглеждат натруфени, а изобилието на нюанси струва скъпо и е дори малко блудкаво.

Все пак голямата разкошна зала е общо помещение: сред впечатляващия декор, свойствен за много фламандски картини от Ван де Басен до Абрахам Босе и Йеронимус Янсен, обикновено поставеното до камината и прикрито със завеси легло присъства в самото помещение, където са изобразени гостите, събрани около пищна трапеза. От друга страна, луксът на XVII в. не познава хиляди удобства и най-вече — отоплението. Чуждо му е и интимното уединение. Във Версай самият Луи XIV е принуден да мине през стаята на бившата си фаворитка мадмоазел Дьо Ла Валиер, за да посети мадам Дьо Монтеспан[128]. Също така в парижките дворци през XVII в. предназначеният за собствениците господарски първи етаж се състои от необособени и преходни стаи, вестибюли, салони, галерии и спални. За да иде до стълбището, всеки трябва да ги прекоси, включително и изпълняващите всекидневните си задължения слуги.

В това отношение XVIII в. ще направи нововъведения. Европа не се отказва от светския блясък и повече от всякога е подвластна на обществения оживление, но отсега нататък индивидът ще се старае да брани неприкосновеността на личния си живот. Жилището се променя, мебелировката също, защото такива са желанията и стремежите на хората, а големият град им е съучастник. Достатъчно е само да се оставят на течението. В Лондон, Париж и Санкт Петербург — в градовете, които бързо и от само себе си се разрастват — всичко е все по-скъпо; луксът е необуздан; пространството става все по-оскъдно; архитектът трябва в максимална степен да използва все по-ограничените баснословно струващи терени[129]. Налага се модерната сграда, модерният апартамент, предназначен за не толкова величествен, но по-приятен начин на живот. В една обява от времето на Луи XV се предлага под наем апартамент „от десет стаи със следното разположение: вестибюл, трапезария, дневна и втора дневна, пригодена за зимата [сиреч с отопление], малка библиотека, приемен кабинет и покои с дрешници“[130]. Подобна обява е немислима по времето на Луи XIV.

Както ни обяснява един автор от онази епоха, сградата е разделена на три вида апартаменти: апартаменти за светски живот, където човек може удобно да посрещне приятелите си; парадни или разкошни и накрая частните или практичните апартаменти, които предлагат семейно уединение[131]. От този

момент нататък благодарение на разделението на жилището всеки може да живее по своему. Слугинското помещение се отделя от кухненското, трапезарията — от салона, спалнята се обособява като отделно царство. Луис Мъмфорд смята, че именно тогава любовта се превръща от лятно в целогодишно занимание[132]. Никой не е длъжен да му вярва (датите на ражданията в регистрите на гражданското състояние доказват дори обратното), но наистина към 1725 се очертава „вътрешно разпределение на апартаментите", което не е познато нито в Рим, нито в Тоскана на Медичите, нито във Франция на Луи XIV. Новото разпределение, което „изкусно разделя апартамента и го прави удобен както за господаря, така и за прислугата"[133], не е само въпрос на модно увлечение. В „малките жилища" има повече корпуси [което ще рече стаи]...и в малко пространство са събрани много възможности[134]. По-късно Себастиен Мерсие пише: „Нашите апартаменти са разположени и подредени като кръгли и гладки раковини, където човек съществува в светлина и удобство, а не както преди в затвор и мрак."[135]. Впрочем — добавя някакъв здравомислещ — „едновремешният бит [огромните домове] е прекалено скъп: в наши дни хората не са толкова богати"[136].

В замяна цялата страст към лукса се пренася върху мебелите: безбройните дребни, изящно изработени мебели не задръстват помещенията както досега, а са съобразени с новите размери на будоарите, на малките салони и стаи и същевременно са изключително пригодни да отговорят на новите потребности от удобство и уют. Появяват се малките маси с разнообразна форма, конзоли и масичките за игра, нощни шкафчета, бюра, големи маси, помощни масички и т.н., в началото на века изникват скринове и цяла серия от меки фотьойли. За всяка новост се намира име: бержер, маркиз, дюшес, тюркоаз, вейоз, воайоз, атениен, фотьойл кабриоле или волан...[137] Търсенията не отминават и декоративните елементи: резбовани и изрисувани ламперии, пищни и често натруфени сребърни съдове и прибори, бронзови и лакирани предмети за украса в стил Луи XV, изделия от ценно екзотично дърво, огледала, аплици и канделабри, големи огледала, копринени тапети, китайски порцелан и дребни украшения от саксонски порцелан. Навлизаме в епохата на френско-германското рококо, което в различна степен оказва влияние върху цяла Европа; а в Англия се появяват големите колекционери, на мода са арабеските на Робърт Адам и едновременно властват орнаментите от китайски и от т.нар. готически стил „в безметежна смесица от стилове" (според една статия в „Уърлд" от 1774 г.)[138]. С една дума, новата архитектурна простота не води до декоративна строгост, а тъкмо напротив. Величествеността изчезва, но нерядко на мястото ѝ се настанява маниерността.

Лукс и удобство

Луксът не винаги е съпроводен от „истинско" удобство. Отоплението все още е несъвършено, вентилацията е оскъдна, готви се едва ли не при полеви условия, често върху преносими нагреватели на дървени въглища, „обрамчени с дървени пръстени тухли". Апартаментите невинаги разполагат с изобретената още през 1596 от сър Джон Харингтън тоалетна „по английски", а когато я има, все още не са монтирани клапан, сифон или поне отдуш-

ник, за да се отърве от зловония жилището[139]. Несъвършеното изпразване на отходните ями в Париж през 1788 поставя проблеми, с които се занимава дори Академията на науките. А съдържанието на нощните гърнета продължава да бъде изхвърляно през прозорците: улиците са същински клоаки. Дълго време в Тюйлери парижани „облекчават нуждите си под редицата тисови дървета“; когато швейцарските гвардейци ги прогонват оттам, те се пренасочват към брегове на Сена, което „възмущава и погледа, и обонянието“[140]. Тази картина е от времето на Луи XVI. Всички градове, в по-малка или по-голяма степен, изпитват общите затруднения: големите досущ като по-незначителните — Лиеж както Кадис, Мадрид както малките градчета в Горен Оверн, през които обикновено текат канали или потоци, наречени „говнарника“, чиито води „отнасят всичко, което хората хвърлят в него“[141].

В градовете от XVII и XVIII в. банята е невъобразимо рядък лукс. В Лондон, както и в Париж, бълхите, въшките и дървениците се чувстват еднакво удобно в богатите и в бедните жилища. Що се отнася до осветлението на къщите, лоените свещи, светилниците и кандилата се използват чак докато в началото на XIX в. се появява синьото пламъче на светилния газ. Но хилядите хитроумни средства за примитивно осветление от факлата до фенера, стенния свещник, канделабъра или полилея, както днес виждаме по старинните картини, също са късно появил се лукс. Според едно изследване в Тулуза те се разпространяват масово едва към 1527[142]. Може да се каже, че дотогава осветлението почти не е съществувало. А „победата над тъмнината“ — обект на гордост, дори на парадиране — струва твърде скъпо. Нужни са восък, лой, зехтин (или по-скоро субпродуктът, който се извлича от него, наречен адско масло), а след XVIII в. все повече и повече се използва китова мас, от която се замогват рибарите от Холандия и Хамбург, а по-късно и от онези пристанища на Съединените щати, за които Мелвил говори през XIX век.

Ако като неканени гости се вмъкнем в някогашните жилища, скоро ще се почувстваме неудобно. Колкото и красиви да са — а те често пъти са прекрасни, — тяхното разточителство няма да ни задоволи.

ОБЛЕКЛО И МОДА

Историята на облеклото не е толкова анекдотична, колкото изглежда на пръв поглед. Тя повдига познатите ни въпроси: за суровините, за процесите на производство, за себестойността, за културната устойчивост, за модите, за социалната йерархия. Облеклото се променя безпричинно и демонстрира навред социалното неравенство. Затова законите за ограничаване на лукса са доказателство за мъдростта на управлението, но в още по-голяма степен за раздразнението на висшите обществени класи, когато се сблъскват с подражанието на новобогаташите. Нито Анри IV, нито благородническото съсловие могат да приемат жените и дъщерите на буржоата да се обличат в коприна. Но никой нищо не може да направи срещу жаждата за успех в живота и срещу желанието да се носят дрехи, които на Запад са знак за най-малкото издигане в обществото. Управляващите не успяват да възпрат показния лукс на големите сеньори, прекомерната парадност на ражданията

във Венеция или пищните одежди на неаполитанците по време на погребения.

Така е и при простолюдието. Във фландърското село Рюмежи, близо до Валенсиен, според свещеника, който си води дневник, през 1696 богатите селяни са готови на всичко заради разкошното облекло: „младежите носят шапки, обточени със златни и сребърни галони, облеклото им е подобно; шапките на девойките са по една стъпка високи, другите им дрехи са все от този сорт..." Ето че в „нечувано безочлив вид всяка неделя посещават кръчмите..." След няколко дни същият свещеник добавя: „Като изключим неделите, когато ходят на църква и в кръчмата, те [независимо дали са богати или бедни] са толкова мръсни, че девойките са страстоубийки за мъжете, а мъжете на свой ред — за девойките..."[143]. По този начин нещата си идват на мястото и се вписват във всекидневния декор. Полувъзхитената и полувъзмутена мадам Дьо Севине приема „една хубавичка фермерка от Бодега [Бретан], облечена с рокля от холандско платно с вълнообразна кройка и нарязани на ивици ръкави...", която, уви, ѝ дължи 8000 ливри[144]. Но това, както и изобразените на събора на някакво германско село през 1680 селянки с плисирани якички, е изключение. Обикновено всички ходят боси и дори на самите градски пазари от пръв поглед човек може да различи буржоата от простолюдието.

Ако обществото не се развива

Промените биха били много по-незначителни, ако обществото оставаше почти неизменно. Това се отнася обикновено за горните етажи на социалната стълбица. В Китай дълго преди XV в. облеклото на мандарините от околностите на новата столица Пекин (1421), та чак до провинциите с новаторски дух Съчуан и Юннан не се променя. Неизменните одежди от извезана със злато коприна, които отец Де Лас Кортес описва през 1626, отново ни показват много гравюри от XVIII в., същите са и „ботушите от разноцветна коприна". У дома мандарините се обличат в обикновени памучни дрехи. Те надяват този бляскав костюм, когато изпълняват задълженията си, като един вид социална маска, доказваща безспорно самоличността им. Векове наред маската не се променя в това всъщност почти непроменящо се общество. Дори сътресенията от татарското владичество след 1644 г. не нарушават — или го правят едва забележимо — предишното равновесие. Новите господари налагат на поданиците си бръсненето на главата (с изключение на един кичур) и видоизменят някогашната широка роба. Това е всичко: не е кой знае какво. През 1793 г. някакъв пътешественик отбелязва: „В Китай формата на дрехите рядко се променя заради модата или по прищявка. Облеклото, което съответства на общественото положение на индивида и е подходящо за сезона, винаги е едно и също. Дори жените не следват нови моди освен в подреждането на цветята и другите накити, които поставят върху главите си."[145] Япония, вероятно пряко волята си, също остава консервативна след суровото реакционно управление на Хидейоши. Ето защо векове наред остава вярна на *кимоното*, което почти не се различава от съвременното кимоно, и на „*jinbaori*, кожено облекло с изрисуван гръб", което задължително се носи по улиците[146].

Основно правило е, че в тези общества промени настъпват само след политически трусове, които разклащат целия обществен порядък. В почти завладяната от мюсюлманите Индия облеклото на победителите — моголите — става традиционно поне за богатите (това са *pujama* и *chapkan*). „Всички портрети на принцовете от династията на Раджпутите ни ги показват [с едно-единствено изключение] в дворцова роба, което е безспорно доказателство, че като цяло висшето индийско благородно съсловие възприема навиците и обичаите на моголските господари."[147] Същото се отнася и за Турската империя. Навсякъде, където властва могъществото и влиянието на османските султани, тяхното облекло се възприема от висшите класи — и в далечния Алжир, както и в християнска Полша, където турската мода отстъпва късно и неохотно на френската от XVIII век. Впоследствие векове наред подражанието не подлежи на каквито и да било промени: моделът си остава неизменен. В *„Цялостна картина на Османската империя"*, публикувана през 1741 г., Мурадж д'Осон отбелязва, че „модата, която измъчва европейските жени, въобще не вълнува нежния пол в Ориента: там прическата почти винаги е една и съща, както и кройката на дрехите и естеството на тъканите"[148]. Във всеки случай в Алжир, който става турско владение през 1516 и е обречен да остане такова до 1830, женската мода е почти неизменна цели три века. Точното описание, което дължим на пленника отец Хайдо към 1580 г. „със съвсем незначителни поправки може да ни помогне да си обясним гравюрите от 1830"[149].

Ако всички бяха бедни...

Тогава нямаше да съществува проблем. Всичко би останало непроменено. Няма ли богатство, няма и свобода на придвижването, не са възможни промени. Съдбата на бедните, където и да живеят те, е да не обръщат внимание на модата. Тяхното облекло — колкото и красиво или непретенциозно да е, остава все едно и също. Красива е празничната одежда, която често е предавана от родители на деца и въпреки безкрайното многообразие от национални и местни народни носии, те векове наред са идентични. Непретенциозно е всекидневното работно облекло, за чиято направа се използват най-евтините местни материали и което се променя в още по-малка степен от другото.

Облечените в дълги памучни, а *по-късно* във вълнени и понякога извезани туники жени от Нова Испания по времето на Кортес си остават същите и през XVIII век. Мъжкото облекло несъмнено се променя, но само дотолкова, доколкото победителите и мисионерите изискват благоприлични, скриващи някогашната разголеност дрехи. В Перу индианците през XVIII в. са облечени, както се носят и до днес: с домашно изтъкано от ламска вълна квадратно парче плат с прорез в средата, където пъхат главите си, наречено пончо. Постоянството е характерно открай време и за Индия: индиецът продължава да се облича в *dhoti* — днес, както вчера, както и някога. В Китай „селяните и простолюдието" винаги се обличат „с дрехи от памучно платно [...] във всички разцветки"[150], които всъщност представляват дълги ризи, пристегнати в кръста. През 1609 г., а вероятно и векове преди това, японски селяни носят кимона, подплатени с памук[151]. В своята книга *„Пътуване в*

Египет“ (1783) Волне се удивлява на облеклото на египтяните: „ омотано около бръснатата глава парче плат, дълга, спускаща се от шията до петите роба, [която] по-скоро забулва, а не облича тялото“[152]. Това е много древна носия, още по-стара от онази на богатите мамелюци, която се запазва още от XII век. Що се отнася до облеклото на бедните мюсюлмани в черна Африка, описано от отец Лабат, какви ли промени може да претърпи то, след като практически липсва? „Те не носят ризи, а загръщат горната част на тялото си с парче плат, превързано с колан; мнозинството ходят гологлави и босоноги.“[153]

Бедните европейци са малко по-прикрити с дрехи, но също не проявяват кой знае какво въображение. През 1828 Жан-Батист Сей пише: „Признавам, че не изпитвам никакво влечение към закостенялата мода на турците и на останалите източни народи. Те сякаш се стремят да увековечат глупавия си деспотизъм. [...] По отношение на модата и нашите селяни са в известен смисъл турци: те робуват на навика и когато гледаме старинните батални картини от епохата на Луи XIV, ще установим, че селяните и селянките са изрисувани с облекла, които почти не се различават от тези, които виждаме в наши дни.“[154] Същото можем да кажем и за по-ранен период. Ако примерно сравним една картина на Питер Аертсен (1508-1575) и две платна на Ян Брьогел (1568-1625) в мюнхенската пинакотека, като и трите изобразяват пазарни тълпи, ще ни е интересно да установим, първо, че от пръв поглед можем да отличим обикновените продавачи и рибари от буржоата купувачи или зяпачи: дрехите им тутакси ги издават. Но второто, още по-любопитно заключение е, че за почти половин век облеклото на буржоата силно се е променило: високите испански яки, обточени с обикновени къдрички, у Аертсен са заменени с истинска плисирана яка, каквато носят жените и мъжете у Брьогел, обаче народната носия на жените (ниска отворена яка, пристегнато с върви елече и престилка върху надиплената пола) сякаш е прекопирана, като разликата в шапките несъмнено е регионално различие. В някакво село в Горна Юра през 1631 съгласно завещанието на съпруга си вдовицата получава „чифт обувки и риза на всеки две години и рокля от домашно тъкано платно на всеки три години“[155].

Вярно е, че колкото и да е сходна на външен вид, селската носия все пак търпи промени в някои важни подробности. Така например към XIII в. във Франция и извън нея започва да се употребява долното бельо. През XVIII в. в Сардиния съществува обичай в знак на траур да не се сменя ризата в продължение на цяла година, което ще рече, че селянинът използва ризи и неподменянето им е за него известна жертва.Освен това от доста картини знаем, че през XIV в. и богати, и бедни все още спят голи в леглото си.

Впрочем през XVIII в. един демограф отбелязва, че „крастата, струпеите и всякакви кожни и други болести, които се причиняват от нечистоплътността, някога са били толкова често явление, тъй като не се е употребявало бельо“[156]. Всъщност, както доказват книгите по медицина и хирургия, тези болести не са напълно изчезнали през XVIII в., но са се ограничили. Същият свидетел от XVIII в. съобщава, че по негово време сред селяните се разпространяват грубо тъканите вълнени дрехи. „Френският селянин — пише той — е зле облечен и дрипите, които скриват голотата му, почти не го предпазват от суровите сезони: все пак изглежда, че в сравнение с някога, облеклото му не е чак толкова окаяно. Дрехата за бедняка не е лукс, а необходима

защита срещу студа и тъй като платното, с което се обличат повечето селяни, не ги предпазва достатъчно [...] вече от няколко години [...] доста повече селяни носят вълнени дрехи: това може лесно да се докаже, защото от известно време в кралството се произвежда по-голямо количество груби вълнени тъкани и тъй като не се изнасят, следователно се използват за облекло от множество французи."[157]

Подобни подобрения са закъснели и ограничени. Промените в начина на обличане на френския селянин, макар да изостават, следват тези на английските селяни. Не бива и твърде прибързано да смятаме, че са повсеместни. Дори в навечерието на революцията в Шалоне и Брес селяните носят само дрехи от „платно, боядисано в черно" с помощта на дъбови кори, и „тази практика е толкова разпространена, че заради нея са съсипани цели гори". Впрочем „в Бургундия облеклото [по онова време] не е особено съществено перо от бюджета [на селянина]"[158]. Същото се отнася и за Германия, където дори в началото на XIX в. селянинът остава облечен в дрехи от платно. В Тирол през 1750 изобразените на люлка овчари са в платнени ризи, които им стигат до коленете, а краката и ходилата им са боси или обути в обикновена подметка, привързана към прасеца с кръстосана кожена връв. В Тоскана, която се смята за богата страна, селякът даже и през XVIII в. все още е облечен изключително в домашно тъкано платно, което ще рече изработено от коноп или наполовина от коноп, наполовина от вълна (*mezzelane*)[159].

Европа или лудостта на модата

Сега вече можем да стигнем до Европа на богатите и на променящите се моди, без риск да се объркаме сред безчислените прищевки. Преди всичко вече знаем, че подобни капризи засягат изключително малък брой, но вдигащи много шум около себе си хора, които си придават важност, навярно защото останалите, дори и най-окаяните, ги наблюдават и поощряват екстравагантностите им.

Знаем също, че на тази лудешка страст към промените ще са необходими дълги години, преди истински да се наложи. Венецианският посланик твърди за двора на Анри IV: „Човек [...] не може да мине за богат, ако няма поне двайсет и пет-трийсет различни одежди, които трябва да сменя всеки ден."[160] Но модата не означава само изобилие, качество и разточителство. Тя се заключава в обръщане наопаки в даден момент. Свързана е със сезон, ден и час на денонощието. Затова за пълновластно царство на *модата* не може да се говори до 1700 г., когато думата заживя своята втора младост, обикаля света с новото си значение: гонене на актуалното. Именно тогава модата придобива съвременния си смисъл. Преди това нещата все пак не се развиват толкова бързо.

Наистина, ако се върнем доста назад в миналото, в крайна сметка откриваме същите застойни води и положение, сходно с вече описаната обстановка в Индия, Китай и ислямските страни. Правилото за неизменността действа с пълна сила, тъй като до началото на XII в. облеклото в Европа е досущ каквото е било в гало-римската епоха: дълги туники, които при жените се спускат до глезените, а при мъжете — до колене. С една дума — векове наред без изменение. Когато се извършва каквато и да било промяна, пример-

но удължаването на мъжката горна дреха през XII в., тя е подложена на остра критика. Ордерик Витал (1075-1142) се оплаква от безумствата в облеклото на своето време, които според него са абсолютно излишни: „Старите обичаи са почти напълно разрушени от новите приумици."[161] Твърдението е твърде преувеличено. Дори влиянието на кръстоносните походи е доста послабо, отколкото се смята: те въвеждат коприната и лукса на кожите, но не променят из основи формите на облеклото през XII и XIII век.

Големият поврат настъпва около 1350 г., когато изведнъж мъжката дреха според благоразумните, старите хора и блюстителите на традицията се скъсява възмутително. „Горе-долу през тази година, пише един продължител на Гийом дьо Мантис, мъжете и по-специално благородниците, рицарите и техните свити, както и някои буржоа и слугите им, започнаха да носят толкова къси и тесни дрехи, откриващи всичко, което целомъдрието повелява да остане скрито. За простолюдието това се оказа доста смайващо."[162] Облеклото, което прилепва към тялото, се оказва трайно и мъжете никога повече не надяват дълга туника. Що се отнася до жените, корсажите на дрехите им също прилепват, формите се очертават, появяват се дълбоко изрязани деколтета — което е друг повод за упреци.

В известен смисъл именно от тази епоха датират първите прояви на модата. От този момент нататък промените в начина на обличане в Европа се превръщат в норма. От друга страна, докато традиционното облекло е почти еднотипно за територията на целия континент, разпространението на късата дреха се извършва неравномерно, не без съпротива и периоди на адаптация, така че в крайна сметка възникват *национални моди*, влияещи си взаимно в по-малка или по-голяма степен: френско, бургундско, италианско, английско облекло и т.н. След разпадането на Византийската империя Източна Европа все повече изпада под нарастващото влияние на турските привички в облеклото[163]. Оттогава нататък чак до XIX в. Европа остава разнолика, макар че доста често е готова да признае *водещата роля* на някоя своя привилегирована област.

Така например през XVI в. при висшите съсловия се налага костюмът от черна тъкан по испански образец. Това е знак за политическото надмощие на „световната" империя на католическия крал. Пищният италиански ренесансов костюм, с големи и квадратни деколтета, широки ръкави, със златни и сребърни мрежи и бродерии, златотъкани брокати, вишневочервени сатени и кадифета, които имат последователи из цяла Европа, е заместен от испанската строгост, тъмните платове, прилепналата къса туника, бухналите панталони, късата пелерина и много високата, увенчана с малки къдрички яка. През XVII в., обратно, полека-лека възтържествува т.нар. френски костюм от ярки копринени тъкани с по-свободна кройка. Естествено, Испания побавно отстъпва пред новата съблазън. Филип IV (1621-1665) е враждебно настроен към бароковия разкош и налага на своята аристокрация строгата мода, наследена от времето на Филип II. Дълго време в двора му властва забрана срещу *vestido de color*: чужденците са приемани задължително „в черни одежди". Един пратеник на тогавашния съюзник на Испания — принц дьо Конде — успява да получи аудиенция едва когато сменя костюма си със задължителното тъмно облекло. Чак след смъртта на Филип IV през 1670 чуждестранната мода прониква в сърцето на Испания — Мадрид, където незаконороденият син на Филип IV, вторият дон Хуан Австрийски, тряб-

Zocoli, вид миниатюрни кокили, които жените използвали, за да се предпазват от локвите из венецианските улици, и чиято мода се разпространява за кратко и извън Венеция през XVI в. (Bayerisches Nationalmuseum, Munich)

ва да осигури успеха си[164]. Все пак Каталония е спечелена за каузата на новото облекло още през 1630, десет години преди да се опълчи срещу Мадрид. По същото време в Холандия и дворът на статаудера* отстъпва пред прехласването по тази мода, въпреки че не липсват твърдоглави поддръжници на старото. На портрета в Националния музей кметът на Амстердам през 1642 г., Бикер, е изобразен в традиционен испански костюм. Няма съмнение, че освен всичко друго става дума и за различия между поколения, защото на картината на Д. ван Зандворт, където кметът Дирк Бас Якобс е нарисуван със семейството си през 1635, неговата съпруга и самият той носят старомодни плисирани яки, докато децата им са облечени по новата мода. Конфликтът между двете моди съществува и в Милано, но е зареден с друг смисъл: по онова време Милано е испанско владение и на някаква карикатура от средата на века традиционно облечен испанец сякаш хока един наконтен по френската мода миланчанин. Можем ли да тълкуваме разпространението на френската мода из Европа като мерило за упадъка на Испания?

Подобни последователни надмощия внушават обяснение, аналогично на предложеното от нас за разпространението на моголския костюм в Индия и на османския в Турската империя: Европа е едно цяло семейство *независимо* или *именно* поради раздорите си. Държавата, която буди най-голямо възхищение, което не означава непременно най-силната, нито пък както смятат французите, най-обичаната или най-изтънчената, диктува законите. Очевидно е, че политическото господство, което засяга целокупната Европа, като я

---

* *Статаудер — испански губернатор на Испанска Холандия. — Бел. ред.*

Херцогиня Мадлен Баварска, от Питер де Вит, наречен Кандид (1548-1628). Разкошен костюм: коприна, злато, скъпоценни камъни, бисери, безценна бродерия и дантели. Мюнхенска Пинакотека (Photo Bayerisches Staatsgemäldesammlungen)

принуждава в някой прекрасен ден да промени ориентацията си или своя център на гравитация, не обхваща незабавно и изцяло царството на модата. Забелязват се изместванията, отклоненията, празноти и забавяния. Независимо че има надмощие още от XVII в., френската мода се установява като абсолютно меродавна едва през XVIII век. През 1716 г. дори в Перу, където испанците все още тънат в нечуван лукс, мъжете се обличат „по френски маниер най-често с копринена връхна дреха [внесена от Европа], с причудлива смесица от ярки цветове“[165]. По време на европейското Просвещение от Париж към четирите краища на Европа модата се разпространява чрез кукли манекени, които се появяват доста рано. Оттогава нататък куклите властват безрезервно. В старата столица на модата и добрия вкус от XV до XVI в. Венеция един от най-старите бутици се нарича (и до ден днешен) „Френската кукла“, *La Piavola de Franza*. Още през 1642 г. кралицата на Полша (която е сестра на императора) иска от някакъв испански куриер да донесе от Холандия „кукла, облечена по френската мода, за да може шивачът ѝ да използва модела“, тъй като полските модни идеи не ѝ допадат[166].

Очевидно подчиняването на властващата модна линия никога не става без раздвоение. От една страна, както казахме, съществува огромната инерция на бедните. Освен това появяват се местната съпротива и националната специфика, които стърчат като рифове над спокойно море. Не ще и дума, че тъкмо многобройните различия и отклонения от общите тенденции довеждат до отчаяние историците на облеклото. Дворът на династията Валоа в Бургундия е прекомерно близък до Германия и премного самобитен, за да следва модата на Френския двор. През XVI в. навред се употребяват възглавнички за подплънка, а по протежението на вековете е въздесъщието на кожите, но тях всеки ги носи по своему. Плисираната яка може да се видоизменя от сдържани къдрички до огромни дантелени плисета, каквито носи Изабела Бранд на портрета, където Рубенс я е нарисувал до себе си; а също и жената на Корнелис де Фос на картината от брюкселския музей, където виждаме художника заедно с нея и двете им дъщери.

Една майска вечер, *doppo disnar*, през 1581 в Сарагоса пристигат трима младежи — венецианци, благородници, красиви, обичащи живота, чувствителни, интелигентни и самодоволни. По улицата минава процесия със Светите дарове, следвана от тълпа мъже и жени. „Жените бяха много грозни — злонамерено твърди разказвачът, — с причудливо наплескани във всевъзможни цветове лица, обути с много високи обувки, по-скоро *zocoli*[167] по венецианската мода, и мантили, които се носят из цяла Испания.“ Любопитството го тласка да огледат минаващото зрелище. Но който иска да види другите, на свой ред също бива забелязан и сочен с пръст. Минаващите край тях мъже и жени избухват в смях и започват да им подхвърлят закачки. „И всичко това — пише нашият Франческо Контарини — само защото носихме *nimphe* [дантелени яки], които се оказаха по-широки, отколкото е прието в Испания. Едните подвикваха: „Вижте как цяла Холандия се е стекла в нашия град“ [подразбирайте цялото платно на Холандия или игра на думи с понятието *olanda* — платното, от което се правят чаршафи и долно бельо], а другите крещяха: „Какви огромни салати!“ „Ние доста се забавлявахме с тази случка.“[168] Не толкова самоуверения абат Локатели при пристигането си от Италия в Лион през 1664 г. не успява дълго да се противопоставя на „децата, които тичали след него“ по улицата. „Трябваше да се откажа от захар-

ния хляб [висока шапка с широка периферия],... цветните чорапи и да се облека изцяло по френски", с „шапка от Зани" с тясна периферия, „голяма яка, по-скоро подхождаща за лекар, отколкото за свещеник, с расо, което ми стигаше до средата на бедрата, с черни чорапи и тесни обувки [...] със сребърни катарами вместо връзки. С тези одежди [...] вече нямах нищо общо със свещеник."[169]

Лекомислена ли е модата?

Модата само привидно е свободна в действията и капризите си. В действителност пътят ѝ в общи линии е предначертан и това ограничава възможностите за избор.

По своите механизми на действие или поне по отношение на принципите на разпространение тя наподобява културната размяна. А всяко подобно разпространение е по природа бавно, обвързано с правила и противоречия. Английският драматург Томас Декер (1572-1632) остроумно намеква за заемките в облеклото, които неговите сънародници са привнесли от другите нации: „Цепката на панталоните е от Дания, яката и корсажът на сакото от Франция, „крилцата" и теснят ръкав от Италия, късата жилетка от някакъв холандски прекупвач от Утрехт, огромните бухнали и широки гащи — от Испания, а ботушите — от Полша."[170] Тези определения за произход не са непременно точни, но разностилието на съставните елементи несъмнено е вярно доловено и трябва да мине не един сезон, докато се появи общоприемлива рецепта.

През XVIII в. всичко се ускорява и следователно оживява, но суетата не е чак толкова определяща в безбрежното царство на модата, за което с охота говорят очевидци и действащи лица. Да чуем, но без да приемаме на юнашко доверие, казаното от Себастиен Мерсие, който е добър наблюдател, талантлив журналист, но очевидно не твърде задълбочен ум: „Боя се — пише той през 1771 — от приближаването на зимата, защото тя е суров сезон. [...] По това време възникват шумните и банални събирания, където всички суетни страсти упражняват смешната си власт. Вкусът към лекомислие диктува модните закони. Всички мъже се превръщат в женствени роби, изцяло подвластни на женските капризи." Отново се надига „порой от краткотрайни моди, приумици и забавления". И добавя: „Ако ми хрумне да напиша трактат за фризьорското изкуство, читателите ще изпаднат в изумление, като им кажа, че съществуват триста-четиристотин начина за подстригване на косата на почтения човек." Този цитат е в обичайния стил на автора, който с охота поучава, но винаги е изпълнен с желание да развлича. Склонни сме да го приемем по-насериозно, когато оценява развитието на женската мода от епохата. Подплънките, набраздените от накъдрени ивици тъкани на „нашите майки" — пише той, — „поясите им от обръчи и множеството бенки, някои от които приличат на истински пластири — всичко това изчезна, с изключение на извънмерната височина на прическите: насмешките не успяха да се преборят с този обичай, но недостатъците се смекчават от вкуса и грацията, прилагани при измайсторяването на елегантното творение. Всъщност днес жените са в много по-добро положение, отколкото когато и да било, тъй като тоалетите им съчетават лекота, благоприличие, свежест и изящество. Роклите от леки тъкани [индийски] се подменят по-често, отколкото блестя-

щите от злато и сребро одежди; те, така да се каже, следват нюансите на цветята през различните сезони..."[171]

Свидетелството е добро: модата унищожава и обновява — двойно усилие, а следователно и двойна трудност. Нововъведението, за което става дума, са индийските импримета, които са сравнително евтини памучни тъкани. Но те също не успяват да покорят Европа за един ден. А историята на текстила учи, че на бала на модата, където гостите имат много по-малко свобода, отколкото изглежда на пръв поглед, всичко е свързано.

Всъщност действително ли модата е толкова вятърничава? Или, както смятаме ние, тя е знак, който издълбоко свидетелства за дадено общество, икономика и цивилизация? За неговите стремежи, възможности, желания и наслади? През 1609 завръщащият се от Манила, където временно е главнокомандващ, Родриго Виверо претърпява корабокрушение край брегове на Япония на борда на голям кораб (2000 тона), който трябва да го отведе до Акапулко в Нова Испания. Почти веднага корабокрушенецът се превръща в тържествено посрещан гост по островите, където любопитството да видят чужденеца, а после в нещо като извънреден посланик, който прави опит, оказал се напразен, да затвори островите за холандската търговия и който възнамерява, но също безрезултатно, да докара миньори от Нова Испания, за да експлоатира по-добре сребърните и медните мини на архипелага. Да добавим, че това симпатично лице е същевременно умен и добър наблюдател. Един ден той беседва на промеждутъци със секретаря на шогуна в Йедо. Секретарят упреква испанците за високомерието и самочувствието им, после във връзка с темперамента започва да обсъжда начина им на обличане и „разнообразието на костюмите — една област, в която те демонстрират толкова малко постоянство, че на всеки две години се обличат по различен начин". Как да не обвини човек за тези промени лекомислието на поданиците и на властта, която допуска подобни изхвърляния? Що се отнася до него, той може да докаже, „припомняйки с традициите и привеждайки стари документи, че неговата нация повече от хиляда години не е променяла облеклото си"[172].

Шарден (1686), който десет години е живял в Персия, също е категоричен: „Видях одеждите на Тамерлан, които се пазят в хазната на Испахан — пише той, — кройката им е досущ като тази на днешните дрехи, без никаква разлика." Защото и за „облеклата на ориенталците не съществува мода, те винаги са ушити по един и същи начин и [...] персийците никога не променят цветовете, нюансите и изработката на тъканите"[173].

Не смятам тази забележка за суетна. Всъщност бъдещето принадлежи — и това едва ли е обикновено съвпадение — на обществата, които са дотолкова суетни, че се грижат да променят цветовете, материята, формите на облеклото, също както и порядъка на социалните категории и картата на света — тоест обществата, които скъсват с традициите си. Защото нещата са свързани. Та нали Шарден твърди, че персийците „не ламтят за новости и открития" и „смятат, че притежават всичко необходимо за житейските си нужди и удобства и се задоволяват с наличното"[174]. Традицията е добродетел, но и затвор... Може би за да се разтворят дверите пред нововъведенията, които са оръдие на всеки напредък, е необходимо хората да са надарени с неспокоен дух, който се проявява в облеклото им, във формата на обувките и на при-

ческите? Може би е необходимо и известно охолство, което да подхранва всеки новаторски подтик?

Но модата има и друг смисъл. Винаги съм смятал, че тя до голяма степен произтича от желанието на привилегированите на всяка цена да се разграничат от следващата ги тълпа, да издигнат бариера, „тъй като за благородниците най-омразно е да видят позлатените си дрехи на гърба на последните парвенюта", твърди един сицилианец, който минава през Париж през 1714 година[175]. Следователно трябва да бъдат измислени нови „позлатени дрехи" или каквито и да са нови отличителни знаци, а покрусата обзема знатните всеки път, когато установят, че „всичко се е променило и [че] новата буржоазна мъжка и дамска мода не се различава от облеклото на благородниците..."[176] (1779). Очевидно оказваният от последователите и подражателите натиск непрестанно подклажда надпреварата. А това е така, защото преуспяването създава преимущества и изтласква напред новобогаташите. Настъпва социално издигане и утвърждаване на известно благосъстояние. Установява се материален прогрес, без който нищо не може да се промени толкова бързо.

Впрочем модата е използвана съзнателно от търговците. През 1690 г. Никълъс Барбън я превъзнася: *„Fashion or alteration of Dress...is the spirit and life of Trade"**; благодарение на нея „се движи грамадното туловище на търговията" и човек живее във вечна пролет, „без никога да изживява есента на своите дрехи"[177]. През XVIII в. копринарите от Лион се възползват от тиранията на френската мода и налагат продукцията си в чужбина, като отстраняват конкуренцията. Техните копринени изделия са превъзходни, но италианските занаятчии лесно успяват да ги заимстват, особено когато се разпространява практиката да се изпращат мостри. Лионските копринари намират отговор: те издържат художници, наречени „десенатори на коприна", които всяка година обновяват откраи докрай моделите. Когато подражанията пристигнат на пазара, те вече са демодирани. Карло Пони обнародва кореспонденции, които не оставят никакво съмнение относно хитроумната тактика на лионците[178].

Модата е също така търсене на нов език, който измества стария, тя е начин, по който всяко поколение отрича предходното и се разграничава от него (особено в обществата, където съществува конфликт между поколенията). Един текст от 1714 твърди: „За шивачите е по-трудно да измислят модели, отколкото да шият."[179] Но в Европа проблемът е именно да се измисля, да се преобръща отживялата знакова система. Ето защо установените институции — църквата и монархията — толкова повече се стремят, поне привидно, да съхраняват неизменен облик; монахините се обличат като жени от Средновековието; бенедиктинците, доминиканците и францисканците са верни на древните си одеяния. Английският монархически церемониал датира поне от времето на Войната между розите. Това е умишлен акт на противопоставяне. Себастиен Мерсие не греши, като казва: „Когато видя клисар, си мисля: така са ходели облечени всички по времето на Шарл VI..."[180]

---

* *„Модата или промяната на облеклото... е духът и живецът на търговията" (англ.). — Бел. прев.*

Няколко думи за географията на текстила

Преди да я изчерпим, историята на облеклото трябва да ни отведе към аналите на платовете и тъканите, към географията на производството и размяната, към бавния труд на тъкачите и към редовните кризи поради недостиг на суровина. В Европа няма вълна, памук и коприна; в Китай — памук; в Индия и ислямския свят — фина вълна; черна Африка пръска злато и продава роби, за да купи чуждестранните тъкани от атлантическия бряг или от Индийския океан. Такава е по онова време разменната монета на бедните народи, за да се разплатят за луксозните си покупки!

Разбира се, съществува известна устойчивост на зоните за производство. Така например между XV и XVIII в. зоната на разпространение на вълната се очертава като доста постоянна, като изключим американския опит и неговата вълна от вигон (много фина) и (груба) от лама. Тази зона обхваща Средиземноморието, Европа, Иран,Северна Индия и студения Северен Китай.

В Китай се отглеждат овце и „вълната там е разпространена и евтина". Обаче „те не умеят да тъкат платове по европейски" и се възхищават от английските, макар че не ги купуват, защото в Китай „тия платове струват много по-скъпо дори от най-красивите копринени тъкани". Дебелите им вълнени платове са груби, нещо като аба[181]. Все пак те произвеждат няколко вида „много фин и много ценен" серж, а „с него обикновено през зимата се обличат старците и благородниците"[182]. Всъщност китайците имат голям избор. Те притежават коприна, памук, както и два-три вида растителни влакна, които се добиват лесно и се използват повсеместно. Когато на Север настъпи зима, мандарините и господарите се обличат в самурови, а бедните селяни — в овчи кожи[183].

Като най-скромни сред културните блага текстилните стоки успяват да се придвижат и да се приспособят в новите райони. Вълната намира най-добър прием в Австралия през XIX век. Копринатa навлиза в европейския свят без съмнение в епохата на Траян (52 — 117); памукът напуска Индия и наводнява Китай след XII в., а още преди това, към X в., достига Средиземноморието с посредничеството на Арабския свят.

От всички тези пътешествия най-забележителен е пътят на копринатa. Ревниво пазена, на нея са ѝ били необходими столетия, за да стигне от Китай до Средиземноморието. Първоначално китайците не проявяват добра воля, нито пък персийците по времето на Сасанидите, които отделят Китай от Византия и охранявят добре и в двете посоки. Юстиниян (527 — 565) е не само строител на „Света София" и автор на носещия неговото име Кодекс, той е също и императорът на копринатa, който след всевъзможни приключения успява да внесе във Византия копринената буба, бялата черница, начина за изтегляне от пашкула и за тъкане на ценната нишка. От това Византия натрупва богатство, над което ревниво бди векове наред.

По времето, с което тази книга започва — XV в., — все пак от почти четири столетия копринатa е в Сицилия и Андалусия. През XVI в. тя се разпространява — а заедно с нея и черницата — в Тоскана, Венеция, Ломбардия, Долен Пиемонт и по долината на Рона. Последният ѝ успех е, че през XVIII в. достига Савоя. Без това мълчаливо настъпление на черниците и на бубарството копринената индустрия във и извън Италия не би достигнала изключителния си успех след XVI век.

Вълнената Англия: месингова гравюра от Нортлийч (Глостършър), изобразяваща търговеца Уилям Мидуинтър (умрял през 1501 г.) стъпил върху овен и вълнена бала с неговия знак (Фототека А. Колен)

Пътешествието на памуковия храст и на памука е не по-малко забележително. Европа доста отрано познава ценната тъкан, още от XIII в., когато поради ограничаването на овцевъдството вълната става рядкост. Тогава се разпространява *ерзац* платното — *бархетите*, изтъкани от ленена основа и памучен вътък. Популярността им в Италия е голяма, а още по-голяма е на север от Алпите, където започва големият успех на *Barchent* в Улм и Аугсбург, в онази огромна зона отвъд Алпите, управлявана и насърчавана от Венеция. Всъщност големият град е пристанище за внос на памук, изпреден или на бали в суров вид (наричат го „на вълна"). През XV в. два пъти годишно големи венециански кораби го докарват от Сирия. Естествено той се обработва и на място, например във и около Алеп, и се изнася към Европа. През XVII в. тези огромни сини памучни платна, подобни на тъканите за нашите традиционни кухненски престилки, служат за ушиване на облеклото на простолюдието в южните части на Франция. По-късно, през XVIII в., на европейския пазар се появяват памучните платове от Индия, тези фини, щамповани, наричани „индийски" тъкани, които доставят радост на дамската клиентела чак до деня, когато индустриалната революция дава възможност на англичаните да ги произвеждат толкова добре, колкото и сръчните индийски тъкачи, а впоследствие дори да ги разорят.

Ленът и конопът почти остават ограничени в родните си места, промък-

ват се в източна посока към Полша, балтийските страни и Русия, но не излизат извън пределите на Европа. (Все пак в Китай има коноп.) Тези текстилни произведения не успяват да се наложат извън западните страни (включително в Америка), където обаче са широко употребявани: за чаршафи, покривки за маса, долно бельо, чанти, блузи, панталони за селяните, корабни платна и въжета — всичко това се прави и от лен, и от коноп, а често пъти и от двата вида текстилни материали.

Впрочем в Азия, както и в Америка, памукът ги замества безотказно даже по корабните мачти, въпреки че китайските и японските джонки предпочитат бамбуковите пръти, чиито достойнства специалистите по корабоплаване не престават да превъзнасят.

Ако сега заговорим за историята на текстилното производство, а после за характеристиката на различните безбройни тъкани, ще са ни нужни безчет страници, както и голям речник на използваните термини, тъй като много достигнали до нас понятия вече имат друго значение, а често пъти и не бихме могли да ги обясним задоволително.

Но ние по принуда ще се върнем към тях във втория том на този труд, в обширната глава за текстилната промишленост. Всяко нещо с времето си.

Модата в широк смисъл и дългосрочните ѝ колебания

Модата властва не само над облеклото. В „Поучителен речник" тя е определена така: „Начин на обличане, писане и поведение, който французите въртят и сучат по хиляди възможни начини, за да изглеждат по-благородни, по-изискани, а често пъти — и по-смешни." Модата засяга всички страни на живота и всъщност е своеобразен ориентир за всяка цивилизация. Тя е начин на мислене, но също и облекло, крилата фраза и кокетиране, трапезни ритуали или дори грижливото запечатване на писмата. Тя е начинът на говорене: затова казват (1768), че „буржоата имат слуги, високопоставените — лакеи, а кюретата — камериери". Тя е и начинът на хранене: в Европа часовете за ядене са различни за отделните страни и за социалните класи, но се влияят и от модата. През XVIII в. „дине" е онова, което ние наричаме обяд: „Занаятчиите обядват в девет часа [сутринта], провинциалистите в дванайсет, парижаните в два, деловите люде — в два и половина, а благородниците — в три." Що се отнася до т.нар. „супе" (нашата вечеря), тя е „в седем часа в малките градове, в осем — в големите, в девет — в Париж и в десет — в Двора. Властниците и финансистите [горната част на стълбицата] вечерят редовно, съдийското съсловие — никога, а бедняците — когато могат." Оттук идва почти пословичният израз: „Съдията обядва, а финансистът вечеря."[184]

Мода е също начинът на вървене, както и на поздравяване. Трябва ли да си свалиш шапката или не? Във Франция свалянето на шапка пред краля вероятно е възприето от неаполитанските благородници, чийто реверанс удивлява Шарл VIII и му служи за пример.

Тя е и грижата за тялото, лицето, косите. Спираме се накратко върху тези три случая, защото можем да проследим по-лесно от останалите и трябва да отбележим, че при тях се наблюдават същите бавни колебания на модата,

подобни на тенденциите на *трендовете**, които икономистите успяват да открият сред бързото и някак непоследователно всекидневно движение на цените. Тези повече или по-малко бавни приливи и отливи също са едно от лицата и проявленията на лукса и на европейската мода между XV и XVIII век.

По отношение на чистоплътността на тялото през всички епохи и за всички хора има какво още да се желае. Твърде рано привилегированите забелязват отблъскващата мръсотия на бедните. През 1776 един англичанин се слисва от „невероятната нечистоплътност" на френските, испанските и италианските бедняци: „тя ги прави по-податливи на болести и по-грозни на вид, отколкото английските"[185]. Трябва да уточним, че навсякъде или почти навсякъде селянинът се прикрива зад своята мизерия, излага я на показ и чрез нея се предпазва от господаря или бирника. Но нека видим дали в крайна сметка на европейска земя самите привилегировани са чистоплътни?

Едва през втората половина на XVIII в. вместо обикновените двойни панталони мъжете започват „да носят долни гащи, които сменят всеки ден и да поддържат чистотата си". Вече споменахме, че освен в големите градове няма вани. Дори може да се твърди, че между XV и XVIII в. по отношение на къпането и телесната хигиена Западът отбелязва фантастичен упадък. В цяла средновековна Европа баните, това далечно римско наследство, са нещо задължително. Има както частни, така и многобройни обществени — с потилни кабини — вани и кушетки за почивка или големи басейни със смесица от голи мъжки и женски тела. Там хората се срещат толкова естествено, колкото и в църквата, а обществените бани са достъпни за всички класи, дотолкова, че ги подлагат на феодален данък, както мелниците, ковачниците и продажбата на напитки[186]. Всички заможни домове имат в избата „банско помещение", което включва потилня и корита, обикновено дървени и пристегнати с обръчи като бъчвите. Шарл Смели притежава сребърна вана — рядък разкош! — която носи със себе си на бойното поле: след разгрома при Грансон (1476) я намерили в лагера му[187].

След XVI в. обществените бани намаляват и почти изчезват — според обясненията поради заразите и ужасния сифилис. Няма съмнение, че заслуга за закриването им имат също католическите и калвинистките проповедници, които ожесточено ги кълнат, че предизвикват морален упадък и безсрамие. Все пак в частните домове още дълго се срещат бани, но полека-лека къпането става средство за лечение, а не хигиенен навик. В двора на Луи XIV се къпят само по изключение — при болести[188]. Впрочем незакритите парижки бани накрая преминават в ръцете на бръснарите хирурзи. Единствено в Източна Европа, дори в селата, традицията на обществените бани се запазва с известна средновековна непоквареност. На Запад те нерядко се превръщат в публични домове за богати клиенти.

След 1760 на мода идват къпанията в Сена, организирани на борда на специално пригодени за целта кораби. Дълго време особено популярни са „Китайските бани", открити близо до остров Сен Луи. Все пак тези заведения се ползват със съмнителна репутация и не допринасят кой знае колко за

---

* *Тренд — обща посока, в която се движат динамичните редове в дълъг период от време, бавната, но трайна промяна. — Бел. ред.*

поддържането на хигиената[189]. Според Ретиф дьо Ла Бретон в Париж почти никой не се къпе, „а онези, които го правят, се ограничават с едно-две къпания през лятото, което ще рече — годишно (1788)“[190]. През 1800 г. в Лондон има само една обществена баня, а доста по-късно прекрасната английска гранд дама лейди Мери Монтегю разказва, че веднъж някакъв се усъмнил в чистотата на ръцете ѝ, а тя му отвърнала: „Това ли наричате мръсно? Какво ли бихте рекли, ако видехте краката ми!“[191]

При тези обстоятелства не е учудващо, че производството на сапун, чийто произход води началото си от Римска Галия, е незначително. Неговата дефицитност създава проблеми и вероятно тя е една от причините за високата детска смъртност[192]. Твърдите, приготвени със сода каустик средиземноморски сапуни се използват за миене, както и тоалетните сапуни, които за да „заслужат честта да докоснат страните на нашите елегатни люде, трябва да изглеждат като мраморни и да са ароматизирани“[193]. Течните калиеви сапуни (на Север) са предназначени за пране на чаршафи и други тъкани. Като цяло равносметката е скромна, но въпреки това Европа е истинският континент на сапуна. В Китай той е непознат, както впрочем и долното бельо.

За женската козметика трябва да изчакаме XVIII в. с неговите открития, които се присъединяват към древното наследство. Кокетката лесно се задържа по пет-шест часа пред тоалетката и в ръцете на прислугата си, а още повече — под грижите на фризьора, бърборейки със своя изповедник или с „любовника“ си. Големият проблем е, че от косите изникват толкова високи кули, че очите на красавиците сякаш се оказват насред тялото. Гримирането е по-лека работа, още повече, че фон дьо тенът щедро се размазва по лицето. Единствено задължителният за Версай ярък руж трябва да бъде избран внимателно: „Покажи ми какъв руж използваш, за да ти кажа какъв си.“ Парфюмите са неизброими: есенция от виолетки, роза, жасмин, нарцис, бергамот, лилия, перуника, момина сълза, а Испания отдавна е наложила вкуса към силните парфюми, на основата на мускус и амбра[194]. Един англичанин отбелязва (1779): „Пред тоалетката си всяка французойка се смята за ненадминат гений на вкуса и елегантността и си въобразява, че по право ѝ принадлежат всички изброени средства за разкрасяване на човешкото лице.“[195] *„Поучителен речник“* потвърждава истинността на тази мъдрост, като дава следното определение: „Тоалетката е съвкупност от всички пудри, парфюми и гримове, предназначени да променят естествения вид на лицето и да превърнат старостта и дори грозотата в младост и красота. Пред нея се поправят недостатъците на фигурата, изписват се вежди, поставят се зъби, извайва се лицето и в крайна сметка се променят външният вид и кожата.“[196]

Но най-много суета откриваме при модата на космената растителност, включително и за мъжете[197]. И така — дълги или къси да бъдат косите им? Да имат или да нямат брада и мустаци? Интересното е, че в тази толкова интимна област индивидуалните прищевки винаги са обуздавани.

В началото на войните в Италия Шарл VIII и Луи XII носят дълги коси и са голобради. Новата мода — брада и мустаци, но къси коси — идва от Италия и според твърденията е въведена от папа Юлий II, което е малко съмнително, а впоследствие е копирана от Франсоа I (1521) и Карл V (1524). Тези дати са несигурни. Безспорното е, че модата завладява цяла Европа. „Когато през 1536 г. Франсоа Оливие, по-сетнешен първи министър, се представя в

Парламента, за да бъде утвърден като референт, брадата му хвърля в паника двете Камари и предизвиква техния протест. Оливие е допуснат едва след като се разделя с брадата си.“ Но църквата още по-силно от Парламента се опълчва срещу обичая „да бъде отглеждана коса по лицата“. Дори до 1559 г. се налага да бъдат изпращани писмени кралски заповеди твърдоглавите каноници, блюстители на традицията и на старата мода да приемат брадатите епископи или архиепископи.

Естествено, ретроградите не побеждават. Но победителите се чувстват изтощени от успеха си. Всъщност подобна мода никога не се задържа за повече от век. С началото на царуването на Луи XIII косите отново се удължават, а брадите и мустаците се смаляват. И за пореден път — тежко на изоставащите. Борбата променя своя обект, но не и смисъла си. Твърде скоро привържениците на дългите бради се оказват в известен смисъл „чужденци в собствената си страна. При среща с тях хората смятат, че са пришълци от далечни краища. Именно такова чувство изпитва Сюли. [...] Повикан в Двора от Луи XIII, който иска да се консултира с него по важен въпрос, той не успява да убегне от присмеха на младите придворни, когато виждат героя с дълга брада, старомодни дрехи, строги обноски и манйери, присъщи на стария Двор.“ Логично, вече компрометираната брада не престава да се смалява, докато накрая „Луи XIV напълно премахва малката брадичка. Единствено братята монаси не се отказват от нея“ (1773). Защото църквата, както винаги съобразно природата си, се отвращава от промените; но щом веднъж ги приеме, тя ги поддържа дори когато им мине времето. Към 1629 г. се появява модата на „изкуствените коси“, която скоро довежда до перуките, а после и до напудрените перуки, но църквата отново въстава срещу нея. Може ли или не може свещеникът да отслужва литургия с перука, която скрива тонзурата му? Това става предмет на остър спор. Обаче перуките продължават да се разпространяват и в началото на XVIII в. Истанбул дори изнася за Европа „обработен кози косъм за перуки“!

Съществото в тези страници на суетата е, че в крайна сметка продължителността на последователно променящите се моди трае около век. Изчезналата с Луи XIV брада се връща на мода чак по времето на романтизма, а после си отива с Първата световна война към 1920. Дали и този път ще отсъства цял век? Не, защото през 1968 дългите коси, брадите и мустаците отново започват да се налагат. Не бива нито да преувеличаваме, нито да пренебрегваме значението на всичко това. В Англия, която към 1800 г., ако данъчните регистри са точни, няма и 10 милиона жители, имат 150 000 души, които носят перуки. И за да потвърди този дребен пример нашите наблюдения, ще прибавим към него един цитат от 1779 г., несъмнено точен поне за Франция: „Селяните и простолюдието [...] винаги криво-ляво са си бръснели брадите и са носели доста къси и много чорлави коси.“[198] Без да приемаме буквално това твърдение, можем да бъдем сигурни, че за пореден път застоят се оказва от едната страна — тази на мнозинството, а промяната от другата — тази на лукса.

Какво заключение да направим?

Всички дадености на материалния живот — храна, напитки, жилища, облекло и накрая модата — не са свързани помежду си с тесни връзки и кардинални взаимозависимости. Разграничаването на лукса от мизерията е първоначално, еднотипно и само по себе си недостатъчно точно класиране. Всъщност тези дадености не са плод единствено на принудителни потребности: човек се храни, има жилище и се облича, защото няма друг изход, но той би могъл да се храни, да обитава и да се облича и по-иначе, но не го прави. Внезапните обрати на модата потвърждават това по „диахронен" начин, а непрестанното световно противопоставяне, в миналото и в настоящето, го доказва по „синхронен" начин. Всъщност тук ние се намираме не само в сферата на вещите, а в сферата на „вещите и думите", като последния термин схващаме отвъд обичайния му смисъл. Става дума за езиковото пространство с всичко, което човек привнася и вмъква в него, като по този начин несъзнателно се оказва в плен на своята всекидневна купичка ориз или къшей хляб.

Следвайки пътя на новаторски трудове като този на Марио Прац[199], същественото е най-вече да разглеждаме благата и езиковите пространства в тяхната цялост. От гледна точка на икономиките, в широкия смисъл на понятието, това безусловно е така. На обществата — без съмнение също. Ако луксът не е добро средство за поддържането или за развитието на една икономика, той все пак е начин да бъде държано в заслепение едно общество. И накрая влизат в действие цивилизациите: странни общности от блага, символи, илюзии, фантазии и интелектуални схеми... С една дума, в бездните на материалния живот се установява безпричинно усложнен порядък, в който се намесват недомлъвките, влеченията и несъзнателният натиск на икономиките, обществата и цивилизациите.

Глава 5

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ТЕХНИКАТА: ИЗТОЧНИЦИ ЗА ЕНЕРГИЯ И МЕТАЛУРГИЯ

Всичко е техника: грубото, както и търпеливото и монотонно въздействие на хората върху външния свят; резките промени, които някак прибързано наричаме революции (например барута за огнестрелни оръжия, далечното плаване, печатарската машина, водните и вятърните мелници, първия механизъм), а също и бавните подобрения на технологиите и на оръдията на труда, несъмнено и безбройните рутинни работни жестове: на моряка, който опъва корабните въжета, на миньора, който дълбае галерията, на селянина зад ралото, на ковача до наковалнята... Всички подобни жестове са плод на натрупано знание. Марсел Мос казва: „Наричам техника всяко традиционно ефективно действие“[1]: с една дума — всяко действие, което предполага прилагане на човешки труд, един вид непрестанно строителство още от праисторията.

В крайна сметка техниката е широка колкото самата история, а по принуда дори възпроизвежда нейната мудност и двусмислиците ѝ; тя намира обяснение в нея и на свой ред я обяснява, като взаимозависимостта не е напълно удовлетворителна нито за едната, нито за другата страна. В тази област, разтеглена до пределите на целокупната история, не съществува *единично* действие, а само *множество* възобновяващи се действия, безброй „системи от зъбчати колела“. Естествено, историята не е линейна. Генерал Льофебр де Нует*, чиито трудове са възхитителни, греши, когато се отдава на опростенчески материализъм. Не е вярно, че робството постепенно отмира поради смяната на оглавника с хомот, който след IX в. довежда до увеличаване на теглителната сила на конете (Марк Блох писмено се отрече от това некоректно опростенчество)[2], както и че разпространението на кърмовия щурвал най-напред в северните морета през XII в. подготвя, а после осигурява грандиозното приключение на Великите географски открития[3]. Също така можем да приемем единствено като забавно остроумие твърдението на Л. Уайт, че повсеместното навлизане през XV в. на очилата довежда до увеличаване на читателите, което на свой ред допринася за интелектуалния подем на Ренесанса[4]. А всъщност колко други фактори могат да бъдат посочени! Не е ли такъв фактор и книгопечатането или пък — духовитост за духовитост — вътрешното осветление на жилищата, което също се разпространява: ето че дълги часове са спечелени за четене и писане! Но най-вече

---

* *Льофебр де Нует (граф Шарл — 1773-1822) — френски генерал, началник на императорската гвардия на Наполеон I, осъден на смърт по време на Втората реставрация, успява да избяга в Америка. Загива при корабокрушение. — Бел. ред.*

Нидерландия, жътва с коси: все още изключение в края на XVI в. Картина на Брьогел Младия (1565-1637) (Cliché Giraudon)

трябва да се запитаме какви са мотивите на новопоявилата се жажда за четене и знания, която икономистите биха нарекли „потребителско търсене" на познание: нима преди възхода на очилата, по времето на Петрарка, не съществува трескаво търсене на древни ръкописи?

Накратко, общата история или, ако щете, обществото в широкия смисъл на думата винаги има право на мнение при един спор, в който техниката никога не присъства сама за себе си. Обществото — сиреч бавната, неумолима и сложна история — е памет, която натрапчиво преповтаря познати, възприети решения и отстранява неудобството и опасността от мечтата за нещо различно. Всяко изобретение, което чука на вратата, трябва да чака с години, а понякога дори с векове, преди да бъде въведено в реалния живот. Ето защо възниква откритието *(inventio)*, а доста по-късно, когато обществото

достига необходимата степен на възприемчивост, идва приложението *(usurpatio)*. Така е например с косата. През XIV в., вследствие на епидемиите, които морят Запада, *Schnitter Tod* — смъртта, въоръжена с коса, се превръща в натрапчив образ. Но по това време косата служи единствено за косене на трева по ливадите и рядко се използва като оръдие за жътва. Класовете се отрязват по-ниско или по-високо със сърп, сламата е оставена да бъде тъпкана на воля от стадата, а за постелка на добитъка се използват горски листа и клони. Въпреки огромното разрастване на градовете, въпреки че в Европа намалява орната земя (наречена от германските историци *Vergetreidung*), косата ще се използва масово едва в началото на XIX в., тъй като се смята, че тя оронва житото[5]. Едва когато възниква необходимостта да се работи по-ускорено и става допустима известна загуба на зърно, това по-продуктивно оръдие на труда започва да се разпространява с предимство.

Стотици други примери потвърждават същото нещо. Така например парната машина е изобретена доста преди да доведе до промишлената революция (или може би преди да бъде въведена в употреба от нея?). Ето защо събитийната история на изобретенията е игра на фалшиви огледала, а чудесната фраза на Анри Пирен доста добре обобщава спора: „Америка [открита от викингите] е изгубена веднага след откриването ѝ, защото Европа все още не се нуждае от нея."[6]

Какво друго може да означава това, освен че техниката е ту онази *възможност*, която най-често поради икономически, социални, а понякога и психологически причини хората не са способни да достигнат и оползотворят напълно; ту онзи *таван*, с който техните усилия се сблъскват по материални и „технически" причини? В последния случай, един прекрасен ден таванът се пропуква и техническият пробив става отправна точка за ускорен напредък. Все пак движението, което събаря преградата, никога не е просто *вътрешноприсъщото* развитие на техниката или на науката, или поне със сигурност не е преди XIX век.

КЛЮЧОВИЯТ ПРОБЛЕМ: ЕНЕРГИЙНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Между XV и XVIII в. човек разполага със собствената си сила, както и със силата на домашните животни, на вятъра, на течащата вода, на дървата, на дървените и каменните въглища. Като цяло тези разнородни източници на енергия са незначителни. Познавайки бъдещите събития, за нас е очевидно, че прогресът означава да заложим на каменните въглища, използвани като енергийни ресурси в Европа още от XI и XII в., а в Китай според сведенията от писмените извори — още от IV хилядолетие преди християнската ера; но най-вече на системната им употреба под формата на кокс в желязната металургия. Но ще мине дълго време преди хората да открият във въглищата нещо повече от помощно гориво. Самото изнамиране на кокса не води до незабавната му употреба[7].

Човешкият двигател

Със своите мускули човекът представлява посредствен двигател. Измерена в конски сили (75 кг повдигнати на един метър височина за една секунда), мощността му е нищожна: 3-4 стотни от конската сила, докато тази на впрегатния кон е от 25 до 27 стотни к.с.[8] През 1759 г. Форест де Белидор твърди, че за да свършат работата, която може да извърши един кон, са необходими 7 души[9]. Други измервания: през 1800 г. човек може дневно да „изоре 0,3-0,4 ха, да окоси 0,4 ха ливада, да ожъне 0,2 ха със сърп, да овършее около 100 л жито“ — без съмнение производителността е слаба[10].

Въпреки това по времето на Луи XIII дневната човешка надница се заплаща не на една седма, а на половината от надницата за кон (съответно 8 и 16 сола)[11]: тарифата заслужено определя по-висока цена за човешкия труд. Причината е, че този посредствен двигател почти винаги е подсилен по изключително разнообразен начин с многобройните, датиращи от най-далечни времена оръдия, които човек е поставил в своя услуга: чук, брадва, трион, клещи, лопати, и от елементарните устройства, които задвижва със собствена сила: свредел, макара, скрипец, кран, крик, лост, педал, манивела, струг. За последните три механизма, пренесени в древността на Запад от Индия или от Китай, Ж. Одрикур предлага находчивото определение „човешки двигатели“. Нима един скрипец не увеличава 4-5 или повече пъти производителността на човека? При това положение Жерар Валтер — инженер и университетски преподавател по физика — смята, че *средната* мощност на човешкия двигател трябва да се оценява в зависимост от оръдията на труда и може да се изчисли на 13-16 стотни к.с. (писмо от 26 юни 1980).

И така самият човек представлява серия от възможности. Сръчност, ловкост: един парижки хамалин (по сведение от 1782) пренася на гръб „товари, убийствени за кон“[12]. В *„Приятеля на земеделците“* П. Ж. Поансо дава следния стъписващ (предвид късната дата) съвет: „Желателно е всички земи да бъдат обработвани с лопата. Този начин несъмнено е далеч по-изгоден, отколкото орането с плуг, и белът е предпочитано оръдие на труда в много френски окръзи, където навикът да се работи с него съкращава много продължителността на операцията, защото сам човек може да прекопае 487 метра [квадратни] терен на 65 см дълбочина за 15 дни и е достатъчна само една оран, докато с рало трябва да се оре четири пъти, преди да се засее глинестата почва; впрочем нищо не може да разкопае и разрохка земята по-добре от лизгара.[...] Хората ще се убедят, че орането с плуг е неизгодна икономия, когато обработваемата площ е незначителна и тази е главната причина за разорението на всички дребни фермери.[...] Също така е доказано, че реколтите от обработените по този начин земи са трикратно по-високи от другите. Използваният за копаене на нивите бел трябва да е поне два пъти по-дълъг и по-здрав от обикновената градинска лопата, която [...] не издържа на необходимия за обръщането и доброто раздробяване на плътната земна маса натиск.“[13]

Тези думи не са плод на умозрително заключение. Често в селата надничарите обработват парцелите си ако не с лизгар, то с кирка. През XVIII в. наричат тази обработка „на ръка“ или „ръчна обработка“[14]. Проблемът е да

пресметнем какъв би бил резултатът, ако тази абсурдна обработка „по китайски“ беше не изключение, а правило. Щяха ли в такъв случай европейските градове да оцелеят или дори да бъдат създадени? И какво щеше да стане със селскостопанския инвентар?

Самотникът с голи ръце се среща на всяка крачка в новата история на Китай. През 1793 г. някакъв пътешественик отбелязва: там човешкият труд не само е „най-евтин, но и не го пестят, ако са убедени, че може да влезе в употреба“, мнение, което не сме длъжни да приемем безрезервно. Човекът копае, тегли ралото вместо биволите, разнася вода, задвижва „верижни помпи“, мели едва ли не само с ръчна мелница зърното („с това се занимават безброй жители“), носи пътници, вдига огромни товари, пренася тежести с кобилица на рамо, върти камъните на мелницата за хартия, тегли с въжета лодки от брега, докато „в много други страни използват за целта коне“[15]. Най-високият шлюз, наречен „Тиен Фейша (което ще рече Царица или Господарка на небето“) на Големия канал, който свързва Яндзъ с Пекин, се привежда в движение не чрез отваряне и затваряне на прегради. Корабчетата се издигат от едно на друго равнище чрез скрипци и „голямо количество кабели и въжета, теглени от двете страни на канала от 400-500, а понякога и повече души в зависимост от тежестта и големината на плавателния съд“. В такъв случай отец Магаян, който подчертава колко трудна и опасна е операцията, несъмнено с право дава за пример китайската традиция да се извършва „всякакъв вид механична работа с много по-малко оръдия и доста по-лесно от нас“[16]. Десетина години по-късно Джемели Карери на свой ред се удивлява на носачите на паланкини, които винаги се движат в тръст, „бързо като татарски кончета“[17]. През 1657 г. в Пекин отец йезуит изработва пожарна помпа, която „може да изхвърли вода на сто педи височина“, задвижвана от *човешка тяга* и вятър[18]. В същото време дори в Индия долапите и мелниците за захар и олио се въртят от животински впрягове[19]. Обаче в Япония през XIX в. една картина на Хокусай представя невероятно, нетипично зрелище: ръчно смачкване на захарна тръстика.

През 1777 отците йезуити обясняват: „Въпросът дали машините и работният добитък носят полза не е лесен за решаване, поне в страна, където земята едва стига, за да изхрани хората. За какво биха служили машините и впрегатните животни? За да превърнат част от населението във философи ли [*sic*], сиреч да не правят нищо за обществото, да го принудят да се грижи както за нуждите, така и за благосъстоянието им или, което е още по-лошо, да го обременяват с комичните си и абсурдни идеи. Когато някои кантони се окажат свръхнаселени и нашите селяни [доводите принадлежат на китайските йезуити] останат безработни, те решават да търсят работа в обширна Татария или в новозавладените краища, където нашето земеделие бележи напредък...“[20] Като че ли подобно решение е разумно. Вярно е, че по онова време китайското земеделие е подложено на силна вътрешна и външна колонизация. Но трябва да отбележим, че и тогава прогресът на земеделието не е в състояние да се движи успоредно, а камо ли да изпреварва демографския растеж.

Необходимо ли е нашироко да се разпростираме върху човешкия труд в черна Африка и Индия? По време на пътуването на Аурангзеб към Кашмир, още щом се очертават хималайските възвишения, се налага да бъдат разтоварени камилите, защото животните се оказват безпомощни; заменят ги

Керван с лами в Перу. Теодор дьо Бри. Cabinet des Estampes. (Cliché Giraudon)

между 15 000 и 20 000 носачи, „поблазнени от примамливите 10 екю на 100 ливри пренесен товар“[21]. Жив грабеж — ще рекат едни. Икономика и спестовност — биха си помислили други. В болницата на Бисетр (1788) водата от кладенеца се вади от 12 коня, но „от съображения за целесъобразност и икономичност за тази работа вече използват силни и яки затворници, което е по-изгодно“[22]. Представете си само, че тези думи излизат от устата на моралиста Себастиен Мерсие! Много по-късно в бразилските градове ще видим чернокожи роби, които при случай заместват конете и теглят тежко натоварени каруци.

Несъмнено едно от условията за прогреса е постигането на разумно равновесие между вездесъщия човешки труд и другите заместващи го енергийни източници. Илюзорна е изгодата от това, човек да ги конкурира до безкрай, както е в древния свят и в Китай, където в крайна сметка въвеждането на машините се оказва блокирано от евтината работна ръка — робите в Гърция и Рим или свръхефикасните и свръхмногобройните кулита в Китай. Истината е, че прогрес не може да съществува, ако поне донякъде не бъде оценен по достойнство човекът. Да се разбере, че той е източник на енергия с известна себестойност и че трябва да се помисли за подпомагането му или по-скоро за замяната на ръчния му труд с друг.

Животинската сила

Отмяната на човека настъпва много рано, благодарение на домашните животни, лукс, който е доста неравномерно разпределен по света. Историята на тези „двигатели“ би била по-ясна, ако още в началото разграничим Стария от Новия свят.

В Америка всичко изглежда доста просто. Единственото значимо наследство от американските индианци е ламата — „овцата на Андите“, която е твърде лош носач, но единствена е способна да се приспособи към разредения въздух на високите Кордилери. Всички останали животни (освен вигонията и пуяка) идват тук от Европа: волове, овце, кози, коне, кучета, птици. Най-важни за икономическия живот са мулетата и катърите, които постепенно стават неизменните превозвачи навсякъде освен в Северна Америка и някои райони на колониална Бразилия, както и в аржентинската пампа, където тегленето от волски впрягове дървени каруци с високи колела остават неизменни чак до XX век.

В Нова Испания, където през 1808 г. Александър Хумболт отбелязва значението им за превоза на стоки и царевично брашно[23], без които никой град, а най-вече пребогатият Мексико не би могъл да оцелее, обширни територии се огласят от шумните хлопки на керваните с мулета; същото е в Бразилия, където десетина години по-късно наблюдателен свидетел на зрелището е Огюст дьо Сент Илер. Трафикът с установените места за спиране и задължителните преходи включва мулетарски „гари“ като Порто да Ищрела[24] в подножието на Сера до Мар, близо до Рио де Жанейро. Собствениците на керваните, бразилските *tropeiros*, финансират производството на памук, а не след дълго и на кафе. Те са първопроходниците на ранния капитализъм.

В обширното кралство Перу през 1776 г. в крайбрежния и в андийския трафик, както и за впрягове на каретите в Лима, се използват 500 000 мулета. Огромното кралство внася по 50 000 мулета годишно от аржентинската пампа на юг. Там, надзиравани отдалеко, те се въдят в диво състояние, после *пеоните* на коне ги подгонват на огромни многохилядни стада на север до Тукуман и Салта, където започват жестоко да ги дресират; накрая ги откарват или в Перу, или в Бразилия и най-вече на огромния панаир в Сорокаба в провинция Сан Пауло[25]. Според Марсел Батайон отглеждането и търговията с мулета наподобява днешната автомобилна промишленост с „вътрешния ѝ пазар в отворения за моторизирането континент“[26].

За изостаналата Аржентина тази търговия е начин да се докопа до перуанското сребро и бразилското злато: 500 000 мулета в Перу, може би още толкова в Бразилия, в Нова Испания, освен това животните, които се използват в кралските дворове и владения в Каракас и в Санта Фе на Богота или в Централна Америка: общата сметка е един-два милиона товарни или ездитни мулета (рядко впрегнати); ако предположим, че на 5 или 10 жители се пада по едно животно, това означава огромна „моторна“ сила, съответно за обслужване на ценните метали, захарта или царевицата. По света няма подобно явление освен в Европа. Но разликата е голяма! В Испания през 1797 за 10 милиона жители (което е приблизително колкото населението на иберийска Америка) има само 250 000 мулета[27]. Дори ако по-точни изследвания променят данните за Америка, несъответствието си остава огромно.

Другите европейски домашни животни, особено воловете и конете, също се размножават в Новия свят. Впрегнатите в хомот волове теглят примитивните каруци из пампата, а в колониална Бразилия влачат характерната *carro de boi* с плътни колелета на скърцащи оси; движат се също на диви стада. Срещат се в долината на Рио Сан Франциско в Бразилия, където „цивилизацията на кожите“ наподобява гледката в аржентинската пампа и в Рио Гранде до Сул с разгулното ядене на полусурово месо.

Въпреки че тук конете са в изобилие, както навсякъде по света те са допълнение към мъжествената аристократичност на господарите и *пеоните*, които водят стадата. В края на XVIII в. из пампата вече препускат най-удивителните ездачи на света, *гаучосите*. В такъв случай колко струва един кон? Два реала: губиш един, намираш десет, независимо дали ще ги дадат или сам ще си ги уловиш! Волът дори няма пазарна цена, той принадлежи на онзи, който го улови с *ласо* или с *bolas*. Но мулето се продава в Салта до 9 песоса[28]. Тъй като един чернокож роб в Буенос Айрес често струва 200 песоса, очевидно Новият свят вече оценява по-високо човека, като освен това му предоставя цяла животинска вселена.

В Стария свят играта с животните е започнала много отдавна. Оттук произтичат и древните усложнени обстоятелства.

Най-ползотворно, дори в по-късни времена, е използването на двугърбите и едногърбите камили в цялата населена част на Стария свят, в безкрайната верига от горещи и студени пустини, редуващи се от атлантическа Сахара до пустинята Гоби. Горещите пустини са царството на едногърбата камила, която е топлолюбиво животно и не е подходяща за планинските краища, а студените пустини и планините са обител на двугърбата камила, като разделителната линия минава от двете страни на Анадола и Иран. Както казва някакъв пътешественик (1694): „Провидението е създало два вида камили: едните за топлите, а другите — за студените страни.“[29]

Но достигането до това мъдро разделение е продължителен процес. *Едногърбата камила* достига Сахара едва в навечерието на християнската ера[30], установява се там чак след арабските завоевания от VII и VIII в. и затвърдява присъствието си с идването на „великите номади“ през XI и XII век. От своя страна нашествието на *двугърбите* в западна посока се осъществява благодарение на турското настъпление в Мала Азия и на Балканите. Естествено двата вида камили пристъпват и отвъд своите зони на разпространение[31], едногърбите пресичат Иран и достигат до Индия, където се продават на висока цена като конете; те проникват на юг от Сахара в пределите на черния свят, където заместват пирогите и носачите. За кратък период дори се промъкват на север чак до Галия на Меровингите, докато на изток двугърбите камили от време на време до XIX в. се мяркат из балканските страни. През 1529 те снабдяват турската армия под стените на Виена. Другият край на Стария свят — Северен Китай — също е завладян от камилското настъпление. Близо до Пекин някакъв пътешественик (1775) освен ръчни колички вижда и камила, която „пренася [на гърба си] овни“[32].

На практика ислямът почти притежава монопол над това силно животно за местен транспорт, оран, въртене на долап (въпреки че по Средиземноморието услугите на мулето се ползват от доста отдавна), както и за дългите преходи с керван в Сахара, Близкия изток и Централна Азия — за всички връзки, които могат да се впишат в актива на древния деен капитализъм[33]. Едногърбите и двугърбите камили носят доста големи тежести: най-слабите животни по 700 ливри; 800 е най-разпространеният случай (както около Ерзурум); от 1000 до 1500 между Тавриз и Истанбул според сведения от 1708[34]. Очевидно става дума за леки ливри по 500 грама; средният товар се установява *grosso modo* между 4 и 5 днешни квинтала. Керван от 6000 камили ще рече товар от 2400 до 3000 тона, което по онова време е равностойно на товара на 4-6 внушителни платнохода. Ислямът — господар (и то задъл-

го) на всички вътрешни пътища в Стария свят, открива в това превозно средство решаващия елемент за търговското си върховенство.

Що се отнася до вола (както и бивола, и зебуто), той се разпространява из целия Стар свят, на север го възпира единствено сибирският лес, който е царството на северния елен (див или домашен), а на юг — тропическите гори, най-вече в Африка, където мухата це-це му преграждa пътя.

В Индия, където той понякога се прави на аристократ, все пак го срещаме да влачи рало, да тегли позлатена кола, да върти мелница, да служи за езда на войник или дори на господар. Огромни кервани от по 1000 животни пренасят жито и ориз, водени от керванджии, произхождащи от странната каста на мурите. В случай на нападение мъже и жени се отбраняват с лъкове и стрели. Когато два кервана се срещнат из тесните, оградени с дървета и зидове северноиндийски пътища, наложително е двата потока да преминат едни подир друг, без да се смесват; затова пък останалите пътници се оказват за два-три дни обсадени сред животните, без да могат да се придвижат напред, нито да се върнат назад[35]. Индийските волове са зле хранени и никога не се прибират в обори. А китайският бивол се среща много по-рядко, малко работи и още по-малко го хранят, оставят го сам да си търси храна; той е почти див и лесно се разярява срещу пътниците.

Обичайна гледка, особено в Европа, са чифт впрегнати в ярем волове; зад тях и до днес все още (например в испанска Галиция) се вижда дървена каруца с плътни колела. Волът може да се впряга и като кон: така правят японците и китайците (нагръден хомот, „не през рогата“), а понякога и северноевропейците (нашиен хомот). Като впрегатен добитък волът има огромни възможности. Алонсо де Херера[36] — испански агроном, чиято книга излиза през 1513 — е привърженик на волските впрягове и противник на мулетата: мулетата се движат по-бързо, но воловете орат по-дълбоко и по-икономично. Във Франция е тъкмо обратното: Шарл Естиен и Жан Лиебо венцеславят коня: „Три добри вола, от най-хубавите в Бурбоне или Форе, не могат да се сравнят с добър кон от Франция [разбирайте от Ил дьо Франс] или от Бос“ — пишат те през 1564[37]. Франсоа Кене подхваща през 1758 стария спор: по негово време новото капиталистическо земеделие изтласква традиционното, което използва най-вече волове[38]. Според съвременни измервания теглителната сила на коня е равностойна на волската. Но като се вземе предвид всичко (конят е по-бърз, работният му ден е по-дълъг, но яде повече и когато остарее, цената му е по-ниска, отколкото на вола, който е обещан на месаря) и се направи добре сметката, при еднакъв труд волът излиза с 30 % по-скъп, отколкото съперникът му. През XVII в. в Полша една от земемерните единици съответства на повърхнината, която може да изоре един кон или чифт волове.

Конят е старо действащо лице на историческата сцена. Във Франция той съществува още от неолита, както доказва разпростряната на площ повече от хектар костница с останки на коне в Солютре, близо до Макон; в Египет — от XVIII в. пр.Хр., а прекосява Сахара през римската епоха. Може би произхожда от областите, които обграждат Джунгарските врата в самото сърце на Азия? Във всеки случай той дотолкова се разпространява в европейското пространство, че между XVI и XVII в. в горите и гъсталаците на Северозападна Германия, в швейцарските планини, в Елзас и Вогезите живеят диви или по-скоро върнати към диво състояние коне. През 1576 картог-

рафът Даниел Шпекле споменава за тези диви коне „във вогезките гори, които се размножават и сами се прехранват през всички сезони. Зиме се подслоняват под скалите.[...] Изключително свирепи, те ловко се движат по тесните и хлъзгави скали.“[39]

И така, конят е стар европеец. Многовековната близост с човека позволява постепенно да му бъдат сложени амунициите (нашийният хомот е въведен от IX в. на Запад, а малко по-рано или по-късно — седлото, стремената, мундщукът, юздите, сбруята, поводите и подковите). През римско време зле впрегнатият кон (нагръдният хамут задушава животното) може да тегли само сравнително лек товар и по обем на свършената работа конят се равнява на не повече от 4-ма роби. През XII в. качествата му рязко се подобряват, подобно на двигател с четири-пет пъти увеличена мощност, и то благодарение на нашийния хомот. Оттогава доскорошното военно животно започва да играе важна роля в брануването, орането и превоза. Тази значителна промяна води до множество други изменения: демографски растеж, разпространение на тежкия плуг, разгръщане на триполната система на засяване в северните райони, увеличение на добивите, очевиден възход на Северна Европа.

Все пак разпространението на коня остава твърде неравномерно. В Китай конете са сравнително малко: „Видяхме само няколко в царство Джан дзинфу и това бяха дребни животни с малък разкрач, които не се подковават и припшорват. Седлата и юздите им не са съвсем като нашите. [През XVIII в. все още има дървени седла, а за юзди се използват обикновени въжета.] Малко повече коне видяхме в „царствата“ Фудзинсу и Кантон, но никъде не бяха много. Казаха ми, че в планините живеели немалко подивели коне и че било обичайно да ги ловят и обяздват“ — пише отец Де Лас Кортес (1626)[40]. Колкото до мулетата — те са малко и дребни на ръст, въпреки че ги продават по-скъпо от конете, защото се изхранват по-лесно и са по-издръжливи, твърди друг пътешественик[41]. Когато някой пътник иска да язди кон в Китай, трябва още при тръгването да си избере добро животно, защото няма да може да го замени — станциите за смяна обслужват само императора. Най-разумното разрешение все пак е паланкинът — лек, бърз и удобен, с осем носачи, които се сменят. Впрочем превозът на багажи и стоки е великолепно уреден от служби, където те просто трябва да бъдат оставени (при пристигането си човек ги получава от съответното представителство); пренасянето обикновено се извършва от носачи или чрез количка с едно колело, тикана от един или двама души и по-рядко с мулета или магарета със самари[42]. Не ще и съмнение, че китайският император е владетелят „с най-мощна кавалерия в света“, за която през 1668 Магаян посочва привидно точни числа: 389 000 коня за армията и 175 000 за смяна[43] на станциите из цялата империя, обслужващи единствено владетеля. Въпреки това през 1690 г. при експедицията срещу хана на елюците за нуждите на армията са реквизирани всички коне, притежание на частни лица в Пекин, дори на мандаринитe[44]. Възниква обаче въпросът дали целокупното население има повече коне от императора. Всъщност с малки изключения (например дребните кончета от Съчуан), снабдяването на Китай с тези животни се осигурява отвън, благодарение на специалните панаири, организирани по границите с Монголия и Манджурия: например в Гаюен и Гуанмин или още от 1467 в околностите на Фушун[45]. Според информация от началото на XVIII в. императорът купува от панаирите 7000 коня годишно, а купените от „господарите, цивилните и военните мандарини“ и останалото население са едва „двойно или тройно

повече“. Което ще рече, че Северът купува 28 000 коня годишно. Твърде малко.

Конете се срещат още по-рядко в Индия и в черна Африка. Като истинска луксозна стока мароканските коне се търгуват в Судан срещу златен прах, слонова кост и роби: 12 роби за един кон в началото на XVI в., а и още 5 по-късно[46]. От Ормуз за Индия потеглят флотилии, натоварени с купени от Персия коне. В Гоа по времето на Великия Могол един кон се продава до 500 *pardoes* или 1000 рупии, докато в същия период млад роб струва от 20 до 30 *pardoes*[47].

Но как купеният на такава висока цена кон да преживява без ечемик и овес? През 1664 г. Таверние пише, че „за храна на конете дават нещо като едър и бодлив грах, който смилат между два малки воденични камъка и после го оставят да се разкисне, защото твърдостта му води до бавно храносмилане. С него хранят конете вечер и сутрин; зобят ги и с две ливри груба черна захар, омесена със същото толкова брашно и една ливра масло на ситни топчици, които натикват в гърлото, след което старателно им изплакват устата, защото те се отвращават от тази храна. През деня им дават само някои видове полска трева, която изтръгват с корените и внимават да бъде добре измита, за да не остане по нея пръст или пясък.“[48] В Япония, където обикновено колите са теглени от волски впряг, конят служи най-вече за езда на благородниците.

В мюсюлманските страни конят е аристократът на животинския свят. Той е ударната сила на исляма почти от началото на съществуването му, а най-вече след първите му големи успехи. Към 1590 Джовани Ботеро признава превъзходството на влашката, унгарската, полската и турската кавалерия: „Когато те разгромят, не можеш да им се изплъзнеш с бягство, а ако се разпръснат от атаката ти, не е възможно да ги преследваш, защото подобно на соколи или се нахвърлят отгоре ти, или се разлитат отведнъж.“[49] Впрочем в ислямския свят конете са в изобилие: някакъв пътешественик вижда (1694) в Персия кервани от по 1000 коня[50]. През 1585 военната мощ на Османската империя е в 40 000 коня в Азия и 100 000 в Европа; враждебно настроената Персия според посланика[51] притежава 80 000 коня. Наистина доста внушителен конен „парк“. Всъщност в отглеждането на бойни коне Азия има превъзходство, което доказва и видяното от Скутари на азиатския бряг — там се събират огромни стада коне, които с товарни кораби отпътуват за Истанбул[52].

Още през XIX в. Теофил Готие изпада във възторг, виждайки в Истанбул толкова много чистокръвни коне от Неджеф, Неджаз и Кюрдистан. Въпреки това точно в противоположния края на разтоварището (срещу Скутари) е пиацата на *arabas* — „вид турски файтони“, „позлатени и изписани коли“, покрити „с опънато върху обръчи платнище“, но с впрягове от „черни биволи или сребристосивкави волове“[53]. Всъщност през XIX в. конят все още е запазен за войниците, за богатите, за благородна употреба. Естествено в Истанбул конете също може да въртят мелници, а в Западните Балкани дребни кончета, подковани с цели железни подкови, мъкнат превозваните товари. Но това са работни добичета. Не за тези добичета сравнително скоро, през 1881, някакъв пътешественик казва, че в Мароко, по-точно в Мазаган, конят струва 40-50 дуката, един чернокож роб на 18 години — 16 дуката, а едно дете — 7 дуката[54]. Едва след Първата световна война, към 1920 г., в Мала Азия конят най-после замества в полските работи вола и камилата.

В сравнение с този свят на конете, Европа мудно развива собствените си ресурси. Опитът ѝ произтича от неволите ѝ. След битката при Поатие (732), за да се защити и оцелее, тя трябва да увеличи конете и конниците си: огромния *destrier*, който въоръженият рицар яха в бой; *palefroi*, който язди всекидневно, както и обикновения *roussin* на камериера му. Както ислямският, така и християнският свят винаги са в бойна готовност, с неизменното изостряне на напрежението и промеждутъци на отдих. След победата на швейцарците над кавалерията на Шарл Смели Западна Европа отново се връща към пехотата, към копиеносците, а малко по-късно и към стрелците с аркебузи. През XVI в. испанският *tercio* олицетворява триумфа на пехотата. В Турция еничарите също установяват господството на пешия войник. Същевременно турската спахийска кавалерия запазва значението си и дълго време несравнимо превъзхожда европейските кавалерии.

В Европа *добрите* коне се продават на баснословна цена. Когато Козимо Медичи възвръща властта си във Флоренция през 1531 и създава гвардия от 2000 кавалеристи, грандоманското му разточителство го разорява. През 1580 г. испанската кавалерия бързо изковава лесната победа над Португалия, но не след дълго херцог Алба се оплаква от липса на коне и коли. Такъв недостиг се усеща и през следващия век, например по време на Каталонската война (1640-1659) и през цялото царуване на Луи XIV, когато френската армия е зависима от 20-30 хил. коня, които и в добри, и в лоши години трябва да бъдат купувани от чужбина. Луи XIV организира френски конезаводи, като системно купува животни за разплод от Фризия, Холандия, Дания и варварските страни[55], но това не отменя принудата през целия XVIII в. от прибягване към чуждестранни коне[56].

Хубави коне отглеждат в Неапол и Андалусия: едрите неаполитански коне и дребните испански кончета. Но никой не може да се снабди с тях, дори на баснословна цена, ако не се ползва с благосклонността на краля на Неапол или на Испания. Естествено и от едната, и от другата страна контрабандата е активна; на каталонската граница *passador de cavalls* рискува да си навлече дори гнева на Инквизицията, на която е поверен този необичаен надзор. Във всеки случай човек трябва да бъде много богат, като маркиз Мантуа, за да поддържа свои посредници, които да проучват пазарите в Кастилия и чак в Турция и Северна Африка, откъдето може да се купят прекрасни коне, породисти кучета и ловни соколи[57]. Нерядко великият херцог на Тоскана, чиито галери (тези на ордена „Сент Етиен", създаден през 1562) пиратстват в Средиземно море, прави услуги на варварски корсари, които в замяна му подаряват расови коне[58]. Тъй като през XVII в. връзките със Северна Африка стават по-лесни, доставените оттам и разтоварени в Марсилия берберски коне постоянно се продават на панаирите в Бокер. Скоро Англия при царуването на Хенри VIII, а после Франция при Луи XIV и Германия, където през XVIII в. се увеличават конезаводите, се опитват да развъждат чистокръвни коне от внесените арабски жребци[59]. „Именно от тях [от арабските коне] — обяснява Бюфон, — било пряко, било опосредствано, са създадени най-хубавите коне на света." По такъв начин на Запад започва постепенно подобряване на расите. Увеличава се и селскостопанският добитък. В началото на XVIII в. австрийската кавалерия, която осигурява светкавичните победи на принц Евгений Савойски над турците, отчасти е рожба на този напредък.

На Запад в конкуренция с напредъка в отглеждането на ездитни коне за кавалерията се развива и използването на впрегатния кон, необходим за продоволствие на армията и превоз на артилерийски части... През 1580 армията на херцог Алба, която нахлува в Португалия, напредва бързо, защото реквизира множество коли[60]. През септември 1494 г. армията на Шарл VIII вече смайва италианското население със своята полева артилерия, чиито оръдия се придвижват бързо, теглени не от волове, а от едри коне, „подкастрени по френски без опашки и без уши“[61]. В един наръчник от времето на Луи XIII[62] се изброява всичко необходимо за придвижване на 20-хилядна армия, подсилена от артилерия. Между другото фигурира огромен брой коне: за кухненските съоръжения, за багажите и домакинството на различните офицери, за инструментите на полевия ковач, обущар, сандъците на хирурга, но най-вече за артилерийските оръдия и муниционите им. Най-тежки са батарейните, които изискват поне 25 коня за превоз на самото оръдие и поне дузина за барута и снарядите.

Това е по силите на едрите северни коне, които все повече и повече се изнасят на юг. Милано ги купува поне от началото на XVI в. от германските търговци; Франция — от еврейските прекупвачи в Мен; Лангедок ги търси, а във Франция възникват райони за отглеждането им: Бретан, Нормандия (панаира в Гибре), Лимузен, Юра...

Не ни е известно дали през XVIII в. цената на конете относително се е понижила. Все пак в Европа се забелязва запасяване, дори свръхзапасяване. В началото на XIX в. в Англия конекрадците и укривателите на крадени коне представляват отделна социална прослойка. Във Франция в навечерието на революцията Лавоазие преброява 3 милиона вола и 1 780 000 коня, от които 1 560 000 са впрегнати в земеделието (малко повече от 960 000 в области, където се използват само коне, и 600 000 там, където освен с тях работят и с волове)[63]. И това — за една Франция с 25 милиона жители. Ако мащабът не се променя, Европа би трябвало да разполага с 14 милиона коня и 24 милиона вола. Това също допринася за мощта ѝ.

В Европа и мулето има своето място — в испанското земеделие, в Лангедок и по други места. Кикран дьо Божьо съобщава, че в Прованс мулетата „надвишават по цена конете“[64], а един историк, който знае броя на мулетата и на мулетарите, както и честотата на трафика, успява да изведе заключения за ритъма на икономическия живот в Прованс през XVII век[65]. В крайна сметка колите могат да се движат само по някои предпочитани пътища през Алпите, като например Бренер, докато останалите са монопол на превоза с мулета; в Съюз и по другите мулетарски спирки в Алпите наричат тези животни „тежковози“. Между важните центрове за отглеждане на магарета и мулета трябва да спомена френски Поату.

Всички градове са зависими от конете — всекидневното снабдяване, вътрешните съобщения, каретите и наемните коли. Към 1789 в Париж има около 21 000 коне[66]. Това е контингент, който непрекъснато трябва да бъде обновяван. Конвоите или, както ги наричат, „конски коли“ — сиреч редици от 10-12 навързани всеки за опашката на предходния коне, с покривало на гърба и от двете страни и самар, по-точно нещо като носилка — не престават да пристигат. Събират ги близо до Сен Виктор или на възвишението Сент Женевиев, а дълго време на улица Сент Оноре има конски пазар.

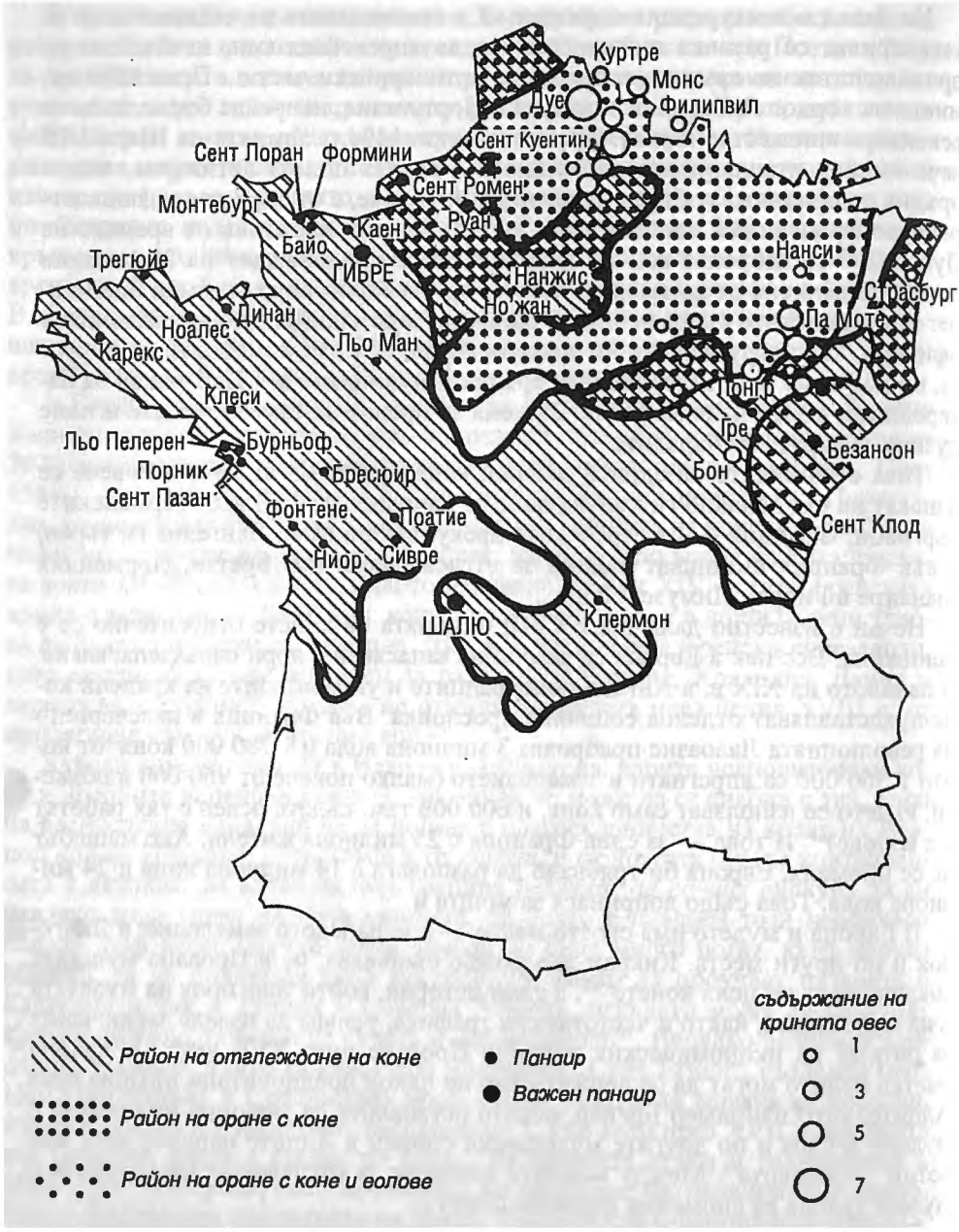

23. КОНЕВЪДСТВО ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ XVIII в.
За отбелязване: 1. коневъдните области; 2. приблизителните граници на Североизтока, край на непрегражденото поле, на трикратното редуване на посеви, на крупните овесени тържища и преимущественото обработване на земята с коне. Тези две зони са чисти, но има зони с покритие (Нормандия, Юра, Елзас и др.) Извън Североизточна Франция обработката на земята с волове е основно правило. Изключение в полза на мулетата — Прованс, част от Лангедок и Дофине

Освен в неделя, когато неособено сигурните кораби (*гальоти и гемии*) отвеждат зяпачите до Севр или Сен Клу, Сена въобще не се използва за обществен транспорт, какъвто впрочем почти не съществува. Единственото спасение за бързащия си остава наемната кола. В края на века градът е кръстосван от две хиляди лоши файтони, теглени от бракувани бойни коне и карани от кочияши — грубияни, които всекидневно трябва да плащат от кесията си по 20 су „за правото да карат по павираните улици". По онова време „парижките задръствания" са прословути и разполагаме с хиляди конкретни изображения. Както казва един парижанин: „Сутрин файтонът е послушен, на обяд става по-трудно управляем, а вечер е направо неотстъпчив." И ненамираем в пиковите часове около два следобед, както и по време на вечеря. „Отваряте вратата на файтон, а в същото време някой друг отваря другата врата; той се качва и вие се качвате. Налага се [после] комисарят [на полицията] да решава кой има право да го ползва." В тези часове на деня може да се види как някоя позлатена карета е блокирана от файтона, който крета пред нея със ситен премерен ход, „целият разнебитен и покрит с опърлена кожа и с дъски вместо стъкла"[67].

Но дали пък за тези задръствания не е виновен старият Париж: същинска мрежа от тесни улички, често задънени от мръсни сгради и дотолкова пренаселени от обитатели, че Луи XIV се противопоставя на нарастването на града (със заповед от 1672)? Този Париж си е същият като по времето на Луи XI. Навярно му липсва катаклизъм, подобен на пожара в Лондон от 1666 или земетресението в Лисабон през 1755 г., който би разчистил до основи стария град? Подобна мисъл минава през ума на Себастиен Мерсие, когато, предричайки „неизбежното" някой ден разрушение на Париж, припомня грозно разпрострелия се Лисабон, където три минути са били достатъчни, за да сринат „това, което човешка ръка би събаряла толкова продължително [...]. Градът се въздигна отново великолепен и пищен."[68]

По пътя от Париж до Версай и обратно далеч по-свободно препускат коли, теглени от мършави, но безмилостно пришпорвани, „целите плувнали в пот", коне. Между тях се забелязва „същата разлика, както между обитателите на града: едните са угоени, добре охранени и с хубава стойка [...], а другите — с плачевен вид, превозват само дворцовата прислуга или провинциалисти"[69].

Гледката е същата и в Санкт Петербург, и в Лондон. Достатъчно е да проследим ден по ден разходките и движението на Самюъл Пийпс в наемните карети по времето на Чарлз II. По-късно той си позволява лукса да поддържа собствена кола.

Трудно е да си представим какво означават тези транспортни проблеми както за стоките, така и за хората. Затова всички градове са пълни с конюшни. В къщите на налбантите се влиза направо от улицата: приличат на съвременните гаражи. Да не забравяме също трудностите по снабдяването с овес, ечемик, слама и сено. По думите на Себастиен Мерсие през 1788 в Париж „онзи, който никога не е почувствал мириса на прясно окосено сено, не познава най-приятното благоухание, а който обича този мирис, нека ходи два пъти седмично при Порт д'Анфер [и до днес съществува в южния край на площад „Данфер-Рошро"]. Там са строени дълги редици от коли, претоварени със сено: те [...] очакват купувачи. [...] Доставчиците за големите до-

мове със собствени екипажи проверяват качеството на окосените растения; сграбчват по някоя стиска сено, опипват го, душат го и го сдъвкват — това са „виночерпците“ на конете на госпожа маркизата“[70]. Но големият път за снабдяване си остава Сена. На 28 април 1718 год. на натоварен със сено кораб избухва пожар. Той се закача в арките на моста Пти Пон и подпалва къщите по него и съседните жилища[71]. В Лондон сено се купува от пазара, точно отвъд „бариерата“ Уайтчапъл. Същото е и в Аугсбург, ако съдим по голямото платно, изобразяващо четирите сезона на пазара на Перлахплац през XVI в.: през октомври до дивеча и дървата за огрев се виждат купчините сено, донесени от селяните. А една картина от Нюрнберг ни показва амбулантен търговец, който с ръчна количка продава слама, необходима за градските конюшни.

Хидравлични и задвижвани от вятър двигатели

През XI, XII и XIII в. Западът изживява първата си техническа революция. Какво ще рече революция? Под това определение подразбираме съвкупността от преобразувания, наложени от нарасналия брой на водните и вятърните мелници. Тези „прадвигатели“ несъмнено са с посредствена мощност — от 2 до 5 к.с. за воденичното колело[72] и от 5 най-много до 10 за вятърните мелници. Но за една зле осигурена с енергия икономика те представляват значително увеличение на мощностите. Те изиграват определена роля в първоначалния растеж на Европа.

Като по-стара водната мелница е с далеч по-голямо значение от вятърната. Тя не зависи от непостоянството на вятъра, а от водата, която в общи линии не е толкова капризна. Много по-широко е разпространена, защото е древна, а и защото безчислени реки и рекички, вирове, отклонения и канали могат да въртят колело с перки или лопатки. Да не забравяме, че корабите-мелници направо използват речното течение; в Париж по Сена, в Тулуза — по Гарона, и т.н. Да не забравяме също задвижващата сила на приливите, често използвана както на Запад, така и в ислямския свят, дори там, където е незначителна. В лагуната на Венецианския залив някакъв френски пътешественик се прехласва (1533) пред единствената хидравлична мелница, която вижда на остров Мурано, движена „от морска вода, която навлиза в ръкав при морските приливи и отливи“[73].

Първата воденица е хоризонтална, един вид примитивна турбина: понякога я наричат *гръцка* мелница (защото се появява в древна Гърция) или *скандинавска* (тъй като най-дълго се задържа в скандинавските страни). Със същото основание може да бъде назована китайска, корсиканска, бразилска, японска, от Фарьорските острови или от Централна Азия, защото според случая по тези места воденичното колело продължава да се върти чак до XVIII и XX в. хоризонтално и развива елементарна мощност, колкото *бавно* да задвижва воденичния камък за зърното. Нищо чудно, че подобни примитивни колела все още се срещат в Бохемия през XV в. или в Румъния към 1850 година. Близо до Берхтесгаден мелници с лопатки от този вид действат дори до 1920 година.

Странно изображение от сравнително късна дата (1430) на воденица с хоризонтално колело. Но става въпрос за воденица в Бохемия, където хоризонталната система се задържа в употреба дълго време (Документ на автора)

Изправянето на колелото във вертикално положение, осъществено от римските инженери през I век пр. н. е., е „гениално" нововъведение. Движението се предава чрез зъбни колела и става хоризонтално при обслужването на воденичния камък, който между другото се върти пет пъти по-бързо от задвижващото колело, т.е. осъществява се редукция. Тези първи двигатели невинаги са примитивни. Близо до Арл, в Барбегал, археолозите откриват великолепни римски съоръжения, включващи повече от десеткилометров акведукт „с принудително течение", а в края му 18 последователни колела като същинска серия от двигатели.

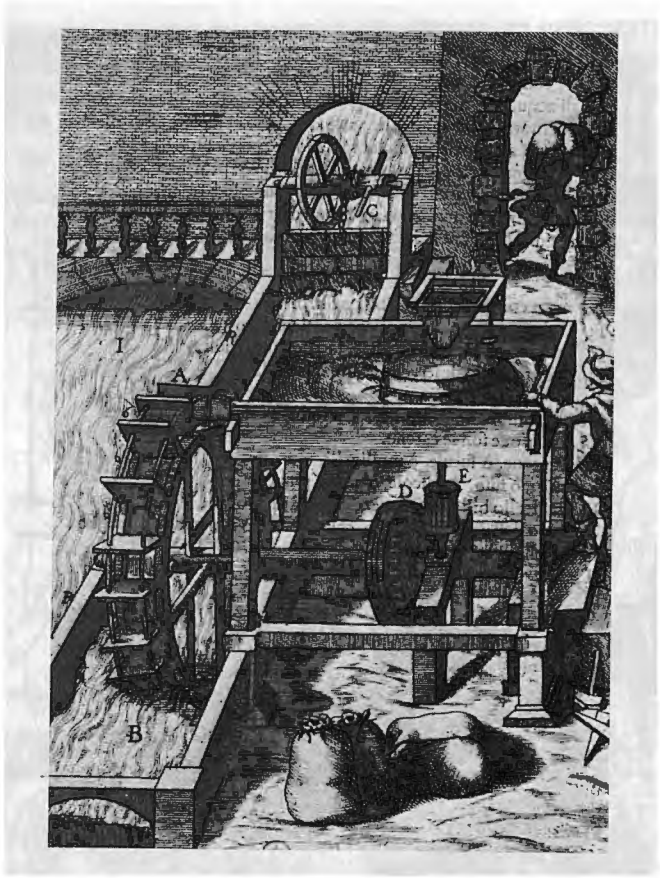

Устройство на воденицата (1607): съвършено изображение на трансформирането на вертикалното движение на колелото в хоризонтално движение на воденичния камък (откритие, датиращо вече от столетия през тази епоха). Extrait de V. Zonca, Novo teatro di machine (Cliché B. N.)

Все пак това късно римско съоръжение е ограничено в няколко точки на империята и служи единствено за мелене на жито. В този смисъл революционният поврат от XII и XIII в. не само увеличава броя на хидравличните колела, а също разширява предназначението им. Цистерцианските монаси ги разпространяват едновременно с ковачниците си във Франция, Англия и Дания. Минават векове: вече няма село в Европа, от Атлантика до Московската област, което да няма свой мелничар и въртящо се под водна струя колело, стига само някакъв канал да отвежда водата, за да пада отвисоко.

Употребата на хидравличното колело става многообразна: то задвижва чуковете за разтрошаване на руди, тежките чукове за коване на желязо, огромните бухалки на тепавиците, духалата на ковашките огнища. Както и помпите, точиларските камъни, мелниците за стриване на дъбова кора и най-накрая: мелниците за хартия. Да добавим и механичните триони, които се появяват през XIII в., както доказва една скица от 1235 г. на любознателния „инженер“ Вилар дьо Онкур. Поради изключителния възход на минното

дело през XV в. най-усъвършенстваните мелници започват да работят за мините: скрипци за изкачване на вагонетките с руда (с възвратно движение), мощни машини за проветряване на галериите или за изпомпване на водата с долапи, с вериги от закачени кофи или дори с всмукателна и нагнетателна помпа, постове за управление, откъдето чрез лостове се задействат сложни още тогава механизми, които се запазват непроменени до XVIII в. и по-нататък. Тези удивителни съоръжения (чиито огромни колела понякога достигат 10 метра в диаметър) са показани на прекрасните гравюри от „*De re metallica*" на Георг Агрикола (Базел, 1556) — труд, който обобщава и систематизира предишните му произведения.

Трудността при трионите, бухалките на тепавицата, чуковете и духалата на ковашките огнища е как да се превърне въртеливото в променливо праволинейно движение, което става възможно чрез използването на дървени зъбни колела. За зъбчатите предавки може да се напише и е написана цяла книга. От наша гледна точка удивителното е, че дървото предоставя възможности за най-сложни технически решения. И все пак тези шедьоври на техниката не са обичайна гледка за хората от онази епоха. Когато им се отдаде случай да ги видят, те се удивляват и възхищават дори в по-късни времена. През 1603 на път за Женева Бартелеми Жоли пресича Юра и достигайки езерото Силан в долината Нерол, забелязва мелници, които обработват „смъкнатите отвисоко в подножието на стръмните склонове борови и елхови трупи чрез находчив механизъм — едно-единствено, задвижвано от водата колело, което предизвиква многократни движения отдолу нагоре и обратно [на триона], избутва дърветата под ножа, докато той работи [...], и следващото заема мястото си с такава точност, сякаш го прави човешка ръка"[74]. Очевидно зрелището е необичайно и достойно за пътепис.

Мелницата се превръща в универсален механизъм, така че независимо дали се използва напълно или не, водната сила на реките категорично се налага навсякъде. „Индустриалните" градове (а всъщност кой град не е такъв?) се нагаждат спрямо речните течения, приближават се към тях и обуздават течащата вода, заприличват донякъде на Венеция, поне по протежението на три-четири характерни улици. Типичен случай е Троа; в Бар льо Дюк все още има улица на Кожарите, която се намира на отклонения от местната река ръкав; тепавичарският Шалон е сторил същото с Марна (над нея пък стои мост, наречен „Петте воденици"); Реймс — с Весла, Колмар — с Ил; Тулуза — с Гарона, където много отрано и задълго действа флотилия от „кораби-мелници", а това ще рече — корабчета с хидравлични колела, използващи речното течение; Прага също е разположена сред многобройните извивки на Вълтава. Благодарение на Пегниц в Нюрнберг между градските стени и в близките поля се въртят многобройни колела (през 1900 все още са действали 180 от тях). В Париж и околностите му двайсетина вятърни мелници помагат на града, но дори ако атмосферните затишия не ги спрат нито за ден в годината, всичките заедно не могат да доставят и една двайсета част от потребяваното от парижките хлебари брашно. По течениятa на Сена, Оаза, Марна и малките рекички като Ивет и Биевр (където през 1667 се установява Кралската манифактура за гоблени*) работят 1200 водни мелници (по-голямата част от които мелят брашно). Извиращите от планински

---

* *По името на известното семейство тъкачи Гоблен, които са живеели край брега на Биевр. — Бел. ред.*

извори малки рекички всъщност имат това предимство, че не замръзват през зимата.

Възможно ли е в най-общи линии да определим узурпирането на мелниците от градовете като втори етап? В още неиздадената си дисертация Робер Филип посочва предходната фаза, първоначалното разпространение на мелниците и разполагането им, съобразно наложените от използваната вода правила, в полето, близо до селата, където по такъв начин енергията навлиза за векове. Мелницата, чието основно предназначение е меленето на зърно, по онова време е най-важният инструмент на *затворената феодална икономика*. Сеньорът взема решението за построяването ѝ, купува камъните, доставя дървения материал и камъка; селяните предоставят труда си. Затворената феодална икономика се състои от ред основополагащи общности, които са способни да се самозадоволяват. Докато икономиката на размяната, базирана върху концентрацията и преразпределението на стоки, работи за градовете и се опира на тях, така че тя ще наложи своята система на предходната и ще създаде нова, съответна на многобройните ѝ изисквания гъстота на мрежата от мелници[75].

В крайна сметка мелницата е нещо като единица мярка за стандарт в енергийното обзавеждане на прединдустриална Европа. Нека пътьом чуем свидетелството на лекаря пътешественик, вестфалеца Кемпфер: когато през 1690 г. неговият кораб се отбива на някакво невзрачно островче в Сиамския залив, естествоизпитателят се опитва да опише какъв е дебитът на реката: достатъчно е обилен, за да върти три мелници — казва той[76]. В края на XVIII в. в завладяната от австрийците Галиция, с площ от 2000 квадратни левги и население 2 милиона души, според една статистика има 5243 водни мелници (и само 12 вятърни). На пръв поглед броят изглежда огромен, но през 1086 г. „*Domesday Book*" също съобщава за 5624 мелници само в 3000 общини на юг от Севърн и Трент[77]; достатъчно е да обърнем внимание на множеството малки колела, които присъстват в толкова картини, рисунки, градски планове, за да се убедим, че ги е имало навсякъде. Във всеки случай, ако съотношението между водни мелници и население в навечерието на индустриалната революция е същото като в Полша, трябва да приемем, че във Франция те са 60 000[78], а в Европа някъде между 500 000 и 600 000.

В една по мое мнение не по-малко точна и блестяща статия от класическия текст на Марк Блох за водните мелници Ласло Макай потвърждава приблизително същите цифри: „от 500 000 до 600 000 мелници, които се равняват на от един и половина до три милиона к.с.". Тези изчисления са извършени въз основа на сведенията за напречните греди; после за размерите на колелата (от 2 до 3 м в диаметър); броя на перките и прикрепените към тях лопатки (средно двайсетина); данните за смляното количество брашно в час (от порядъка на 20 кг от воденично колело); за броя на колелата, които има всяка мелница (1, 2 или повече); а също и от сравнението между броя на мелниците в Източна и в Западна Европа, който е един и същ поне що се отнася до мелниците за брашно; от почти неизменното съотношение между водни мелници и население (средно, за уточнените случаи, то е 1 към 29). Тъй като броят на мелниците и големината на колелата нарастват пропорционално на населението, грубо казано, между XII и XVIII в. двигателната въоръженост на Европа се удвоява. По принцип всяко село има своя мелница.

Там, където няма вятър или достатъчно течаща вода, както например в унгарската пуста, мелницата не може да бъде водна, така че я заместват задвижвани от коне или дори ръчно задвижвани мелници[79].

Вятърната мелница се появява доста по-късно от хидравличното колело. Доскоро се смяташе, че тя произлиза от Китай, но по-вероятно е да е дошла от планинските райони на Иран или от Тибет.

В Иран мелници се въртят вероятно от VII в. и със сигурност през IX в., задвижвани са от вертикално опънати платна върху хоризонтално поставено колело. Движението му се предава на централна ос, която задвижва камъка за мелене на зърното. Пределно просто е: няма нужда мелницата да бъде насочвана, защото винаги е във вихъра на вятъра. Съществува и друго предимство: не е необходим предавателен механизъм между движението на вятърното устройство и мелничния камък. Всъщност проблемът при всяка мелница за зърно е да бъде задвижен мелничният камък, който се върти хоризонтално, *la mola versatilis*, и стрива зърното върху неподвижен (или спящ) камък, разположен под него. Навярно мюсюлманите разпространяват тези мелници към Китай и Средиземноморието. В Тарагона, която се намира на северната граница на мюсюлманска Испания, вятърни мелници има още от X век[80]. Но не ни е известно как са се въртели.

Голямото събитие на Запад е, че за разлика от Китай, където мелницата векове наред се върти хоризонтално, вятърният двигател е преобразен във вертикално изправено колело, точно както става и с воденицата. Инженерите твърдят, че промяната е гениална и значително увеличава мощността. Именно този нов модел мелница, истинско откритие, се разпространява в християнския свят.

Арлските устави документират наличието ѝ през XII век. По същото време се среща и в Англия, и във Фландрия. През XIII в. е възприета от цяла Франция. През XIV в. тя е в Полша и дори в Московското княжество, в което преминава през Германия. И една малка подробност: кръстоносните походи не откриват — както се твърди — вятърната мелница в Сирия, а я пренасят там[81]. Изпреварванията и изоставанията във времето са многобройни, но като цяло Северна Европа е по-предприемчива от Южна. Така например вятърната мелница пристига със закъснение в някои области на Испания и по-специално в Ла Манча, тъй че стъписването на Дон Кихот, според един историк, е съвсем естествено: за него подобни чудовища са нещо непознато. Не е така в Италия: в „Ад" на Данте (от 1319 г.) Луцифер протяга огромни ръце „*come un molin che il vento gira*" — „и като мелница криле върти"[82].

Вятърната мелница е по-скъпа за поддръжка от своята сродница и изисква повече разходи при равен обем работа, особено при меленето на брашно. Но тя има и други приложения. Още от XV в. (а след 1600 във все по-голяма степен) основното предназначение на *Wipmolen* в Нидерландия е да задвижва повдигащи системи, които черпят повърхностната вода и я изливат в канали[83]. Тя се превръща в едно от оръдията за търпеливото отвоюване на почва в Нидерландия, отвъд предпазващите от морето диги и по протежение на езерата, възникнали върху твърде широко използваните в миналото торфени блата. Другото основание Холандия да се смята за родина на вятърните мелници е, че тя се намира в центъра на непрестанните западни циклони, които идват от Атлантика към Прибалтика.

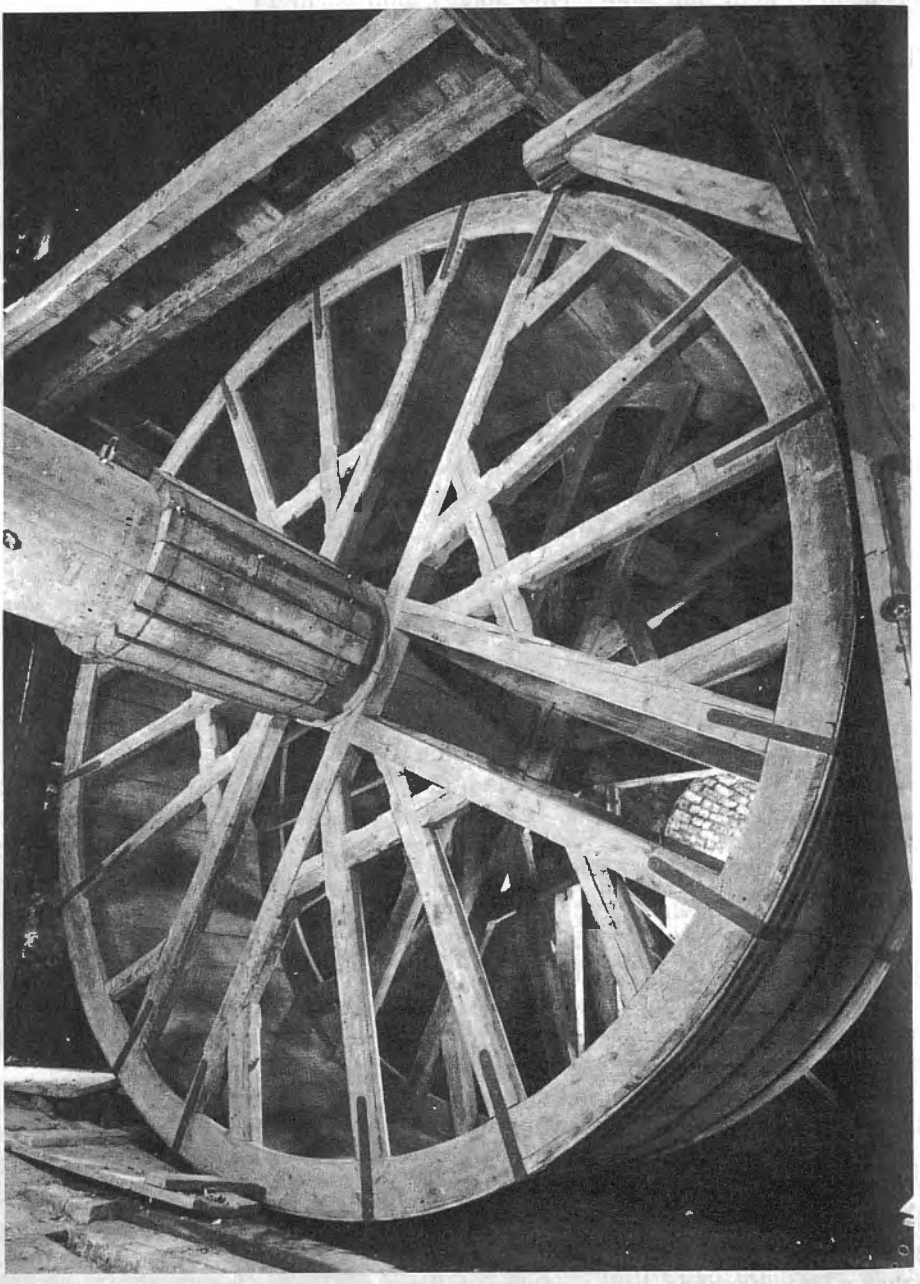

Механизъм с дървени зъбчатки: това огромно колело със скрипец представлява клетка, вътре в която трима души осигуряват движението
(Lichtbildstelle, Deutsches Museum, Munich)

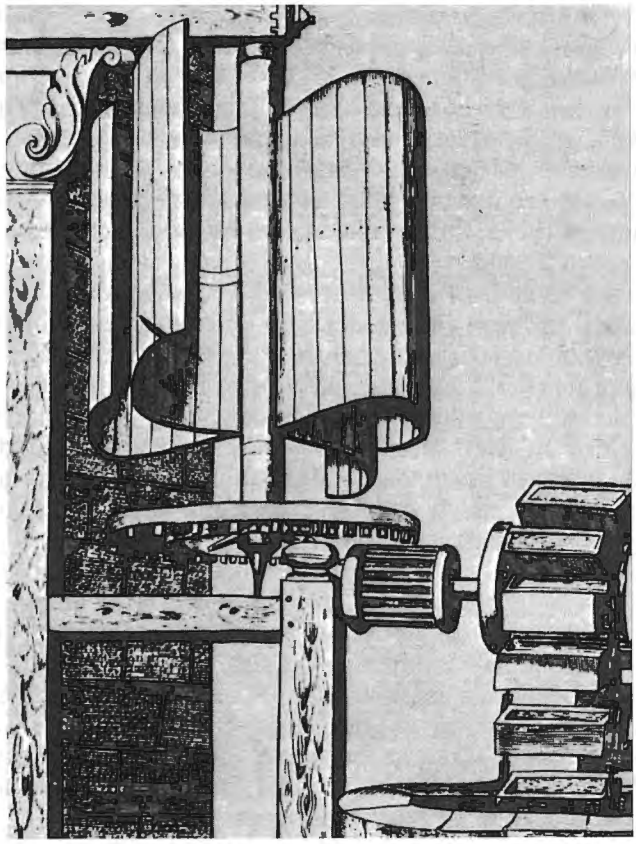

Вятърна мелница с много специфични крила, които се въртят около вертикална ос и следователно никога не могат да се насочат. Преобразуването на движението тук е обратно на това при воденицата: хоризонтално в началото, то в крайна сметка задвижва вертикалното колело с ваничките, което изкачва водата (става въпрос за дренажни устройства, измайсторени през 1652 г. за английските Fens). При холандските мелници има двойно преобразуване на движението: вертикално (от движението на крилете), хоризонтално за движението през централната ос и наново вертикално за помпащото колело (Dessin de W. Blith, The English Improver improved, Londres, 1652) (Photothèque A. Colin)

Първоначално[84] цялата мелница се върти около оста си, за да насочва крилата по посока на вятъра, както в Бретан, където е наречена с характерното име *chandeliers*. Цялата мелница се монтира върху централна греда и посредством лост за управление системата може да се завърта около себе си. Тъй като крилата са разположени възможно най-високо над земната повърхност, за да улавят най-силното въздушно течение, системата от зъбни колела и мелнични камъни се инсталира в горната част на съоръжението (откъдето произтича необходимостта от устройство за изкачване на чувалите). Малка подробност: оста на крилата никога не е съвършено хоризонтална, а наклонът ѝ се регулира в практиката. Схемите (както например тези на Рамели от 1588) и все още съществуващите мелници позволяват да разга-

даем простите механизми: двигателна трансмисия, спирачна система, възможност да се заменя централно разположената двойка воденични камъни с две странично инсталирани двойки...

Малко по-трудно е да обясним принципа на действие на *Wipmolen*, чиято движеща сила идва от горната част на мелницата и се предава към основата ѝ, където се задейства повдигателният механизъм, който играе ролята на помпа. Движението се предава чрез „*ствол*", разположен в *кухата* сърцевина на централната греда. Оттук произтичат някои преодолими затруднения, в случаите, когато *Wipmolen* се преоборудва, за да мели зърно.

Благодарение на холандските инженери доста рано и със сигурност през XVI в. се разпространява мелницата с *кула*: единствено подвижната горна част на конструкцията осигурява движението на крилата. При този вид мелници, наричани понякога „с риза" (защото отдалеч наподобяват силуета на селянин с риза), най-трудната задача е да се улесни движението на „купола" върху неподвижната част на мелницата чрез дървени подложки или чрез търкалящи се лагери с различна конструкция. Що се отнася до механизма, основните проблеми остават същите: пускане и спиране на движението на крилата, регулиране на перките им, както и осигуряване на равномерното постъпване във фунията на зърното, преминаващо през прорязания в горното въртящо се колело „прозорец", като основното затруднение си остава как чрез зъбчатки вертикалното движение на крилата да бъде превърнато в хоризонтално движение на мелничните камъни.

Най-общо погледнато, големият прогрес се състои в откритието, че един-единствен двигател — едно колело (независимо дали се отнася за вятърна или водна мелница) — може да задвижва множество съоръжения: не само един, а два-три воденични камъка; не само един трион и чук; не само едно, а серия чукала по подобие на онзи хитроумен модел (в Тирол), който счуква житото, а не го смила[85] (в този случай едро смляното зърно служи за приготвяне на пълнозърнест хляб, всъщност по-скоро на войнишки сухар).

Корабните платна и европейските флотилии

Не е възможно тук цялостно да разгледаме проблема за корабните платна, а само ще се опитаме да си представим каква енергия предоставя на хората един от най-мощните двигатели, с които те разполагат. Примерът с Европа безспорно доказва това. Към 1600 г. тя притежава между 600 000 и 700 000-тонен флот от търговски кораби — число, завишено с обичайните резерви *с приближение към горната граница*. Обаче според сериозни статистически данни, валидни за Франция, без съмнение през 1786-1787, в навечерието на революцията, европейският флот достига 3 372 029 тона[86]: за два века обемът му навярно е нараснал пет пъти. Три пътувания годишно представляват трафик от 10 000 000 тона, какъвто има едно голямо днешно пристанище.

Трудно е от тези цифри да заключим каква точно е мощта на придвижващите подобни товари платноходни двигатели, тъй като относително сигурно можем да го направим по отношение на търговския флот с парни двигатели. Вярно е, че към 1840, когато едновременно съществуват платноходи и параходи, специалистите твърдят, че при еднакъв тонаж параходът извърш-

ва работа колкото пет платнохода. Европейският търговски флот общо има 600 000 до 700 000-тонажни парни двигатели или поне равностойността им. Така че можем да рискуваме и да установим (без каквато и да е сигурност), че мощността им е между 150 000 и 233 000 к.с., като се приеме, че необходимата мощност за придвижване на един морски тон към 1840 е една трета или една четвърт конска сила. Ако трябва да включим в сметката и военния флот, тогава числото значително нараства[87].

Дървото — всекидневен източник на енергия

В наши дни изчисленията, отнасящи се до енергията, изключват животинския труд, а в известен смисъл и ръчния човешки труд, и нерядко правят същото с дървата и техните производни. Цивилизациите преди XVIII в. са цивилизации на дървото и на дървените въглища, така както онези от XIX в. са цивилизации на каменните въглища.

Панорамата на Европа доказва това. Дървото широко се използва в строителството дори на каменни постройки; именно от дърво се изработват сухопътните и морските превозни средства, машините и оръдията на труда, а металните им части винаги са олекотени; и пак от дърво са направени становете и чекръците, пресите и помпите; същото се отнася и за повечето земеделски сечива; ралото е изцяло дървено, плугът най-често е с дървен, обкован с тънка желязна пластина палешник. За нашите очи е странна гледката на сложните механизми, чиито изцяло дървени части си прилягат с точност — можем да ги видим в мюнхенския музей на техниката. Там дори са изложени няколко стенни часовника от XVIII в., изработени в Шварцвалд, чиито зъбни колела са от дърво, и нещо още по-рядко — кръгъл часовник, направен от същия крехък материал.

Вездесъщието на дървото доскоро му придаваше огромна важност. Оттук произтича една от причините за могъществото на Европа, където горите са добре разпределени. В сравнение с нея ислямисткият свят дълго време е измъчван от крайния недостиг на горски ресурси и прогресивното им изчерпване[88].

Несъмнено тук ние се интересуваме от дървото, от което чрез изгаряне направо се добива енергия за отопление на жилищата, за отраслите на промишлеността, използващи нагряване — като леярството, пивоварството, рафинериите, стъкларството, тухларните и въглищарниците, както и солниците, където често е необходимо загряване. Но количествата дърва за огрев са ограничени поради другите приложения на дървото, което масово се използва за производството на всички средства за енергодобив.

Човекът сече гората безразборно, за да се отоплява, „да се задомява", да изработва мебелите, сечивата, колите и корабите си.

В зависимост от случая са му нужни материали с различни качества. За къщите му е необходим дъб, за галерите — десет различни съчетания на ела с дъб и орех[89], за лафетите на оръдията — бряст. Затова и опустошаването е зловещо. За въоръжаването не съществуват прекалено дълги или прекалено скъпи превози: не остава незасегната гора. Още от XVI в. натоварените в Прибалтика или Холандия дъски и греди достигат до Лисабон и до Севиля; пак от там идват дори построени твърде тромави, но затова пък евтини ко-

раби, които испанците изпращат в Америка за еднопосочно пътуване, изоставят ги на съдбата им на Антилите, а понякога още със самото пристигане ги предават за разрушаване: наричат ги изгубени кораби, *los navios al través*.

За да бъде построен всеки флот в която и да било държава, са унищожавани огромни площи горски насаждения. Заради корабостроенето по времето на Колбер на методична сеч са подложени горските ресурси из цялото кралство, а придвижването им става по всички плавателни пътища, дори по такива с малка пропускателна способност като Адур или Шарант. Иглолистните трупи от Вогезите се спускат по течението на водите на Мьорт, после се извозват с каруци до Бар льо Дюк, където дървесните стволове се навързват като салове. И поемат към Солкс, Марна а след това към Сена[90]. По отношение на мачтите на военните кораби — най-съществените им части — Франция остава извън рамките на балтийската търговия, която от Рига, а не след дълго и от Санкт Петербург снабдява Англия; Франция не се досеща да разработи (както по-късно ще направят англичаните) горите на Новия свят, особено канадските.

Ето защо френският флот се оказва принуден да използва „сглобяеми мачти". Но тези изкуствени мачти, направени от съединени дървени елементи и стегнати в железни обръчи, не са гъвкави, така че се чупят, когато вятърът надуе силно платната. Френските кораби никога не са по-бързи от английските. За кратко положението се променя само по време на войната за независимостта на английските колонии в Америка: когато Съюзът на неутралните страни отнема Балтика от англичаните, последните са принудени да прибягнат до сглобяеми мачти и преимуществото преминава в ръцете на противниците им[91].

Тези опустошения на горите не са единствени, нито пък са най-страшните в дългосрочен план. Особено в Европа селянинът непрекъснато изкоренява дървета и „очиства" земята от корените, за да увеличи орната площ. Враг на гората са „общинските мери". По времето на Франсоа I орлеанският лес възлиза на 140 000 арпана, а век по-късно се твърди, че са само 70 000. Тези цифри не са сигурни, но е безспорно, че от края на Стогодишната война (която съдейства за настъплението на горите към полето) до царуването на Луи XIV усилното разработване на ниви довежда до стесняване на горските насаждения в граници, близки до днешните[92]. Използват се всякакви поводи: през 1519 ураган, „комуто приписват много злини", поваля 50 000 или 60 000 дървета в гората Бльо, която през Средновековието свързва Лионския масив с Жизорския лес: орната земя се врязва в пробива и връзката никога повече не се възстановява[93]. Дори в наши дни е достатъчно да полетим със самолет от Варшава до Краков, за да видим по какъв начин огромните полета като свредло се врязват в залесените масиви. Между XVI и XVII в. горските площи във Франция се стабилизират, но дали това се дължи на грижливото законодателство (например строгата забрана от 1573 или мерките на Колбер) или на естествено постигнатото равновесие, тъй като не си струва трудът да бъдат завладявани нови земи, ако почвите им са бедни?

Специалистите по изчисленията биха могли да изтъкнат, особено по отношение на Новия свят, че горските пожари и създаването по този начин на обработваеми земи е измамна облага, тъй като опустошителят заменя съществуващото срещу тепърва подлежащото на натрупване богатство, като

Дървари на работа. Изрязана хартия. Вероятно Долен Бретан ок. 1800 г. Musée des Arts et Traditions populaires, Paris (Photothèque A. Colin)

очакваното едва ли струва повече от изгубеното. Подобно разсъждение очевидно не е вярно: гората има стойност единствено когато е интегрирана в икономиката чрез множество посредници като овчарите, пасящи стадата си (а не само прасетата при беритбата на жълъди), дървосекачите, въглищарите, превозвачите на дърва — цял един див и свободен горски народ, чийто занаят е разработването, използването и унищожението. Гората има стойност само когато е употребявана.

Преди XIX в. огромни горски маси все още остават извън обсега на цивилизациите: такива са скандинавските, финландските гори, почти безкрайният лес между Москва и Архангелск, пресичан единствено от тясно вклинените пътища; такава е и канадската, и сибирската тайга, които траперите свързват с китайските и европейските пазари; подобни са тропическите гори в Новия свят, Африка, Индонезия и Филипините, където поради липса на животни с ценна кожа преследват ценните дървесни видове: бакамово дърво в днешен Хондурас, *pau brasil* („варзията"-та, от която се добива червена боя и която секат по североизточните брегове на Бразилия), тиковото дърво от Декан, абаносовото и розовото от други краища...

Освен посочените предназначения дървото служи за приготвяне на храна, за отопление на жилищата и за всички видове нуждаещи се от огън производства, чието разпространение нараства с обезпокоителни темпове още преди XVI век. Ето един показателен пример: между 1315-1317 г. близо до Дижон за захранване на шест пещи за теракотни плочки в гората Льозе работят 423 дървосекачи и 334 воловари извозват дървета[94]. В крайна сметка, твърде много са заинтересованите от това толкова оспорвано богатство, кое-

то само привидно изглежда неизчерпаемо. Като горивен материал, дори по онова време, гората не може да се сравни даже с доста скромна по добив въглищна мина. Трябва да минат 20 или 30 години след изсичането ѝ, за да се възстанови. По време на Трийсетгодишната война, за да се сдобият с пари, шведите изсичат огромни горски масиви в Померания до такава степен, че след това обширни области са завладени от пясъци[95]. Когато през XVIII в. във Франция положението с дървата се влошава, установяват, че еднаединствена леярна изразходва толкова дърва, колкото и град като Шалон сюр Марн. Разгневени селяни се оплакват от ковачниците и леярните, които унищожават горите и не оставят гориво дори за фурните на хлебарите[96]. Във Вйеличка, Полша, след 1724 г. често се налага да се откажат от изпаряването на соленитe води в огромните солни мини и се задоволяват с използването на плочите с каменна сол поради опустошаването на околните гори[97].

Дървото за огрев е неудобен за пренасяне материал, затова трябва да бъде под ръка. Превозът му на разстояние над 30 км вече е разорителен, освен ако не се извършва от само себе си, по речен или морски път. През XVII в. хвърлените във водите на Ду дървесни стволове пътуват чак до Марсилия. В Париж „новите“ дърва пристигат с кораби, а от 1549 г. се появява „изобретението да бъдат пускани салове от дървени трупи“ най-напред за идващите от Морван дървета по течението на Кюр и Йона; дванайсетина години покъсно отсечените в Лотарингия и Бароа трупи биват влачени от водите на Марна и нейните притоци. Ловкостта, с която достигащите до 250 стъпки дължина дървени салове се провират под арките на мостовете, буди възхищение у парижките зяпачи. Що се отнася до дървените въглища, те достигат до столицата още през XVI в. от гората От в областта Сан; през XVIII в. — от всички достъпни гори — понякога с каруци и товарни животни, но найчесто по „реките“ Йона, Сена, Марна, Лоара, на кораби, „натоварени догоре, укрепени с множество плетове от клони, които придържат въглищата над борда“[98].

Още от XIV в. огромни дървени салове се спускат по полските реки до Прибалтика[99]. Същата, дори още по-грандиозна гледка се наблюдава в далечен Китай, където направените от навързани с ракита трупи дървени салове идват от Съчуан и достигат чак до Пекин: тяхната големина зависи от „богатството на търговеца, но най-дългите са малко повече от половин левга“[100].

Морето е преносител на дървото на големи разстояния. Чрез „черните платноходи“, които докарват дървени въглища от Корсика в Генуа. Чрез лодките от Истрия и Куарнето, доставящи дърва, които топлят Венеция през зимата. Мала Азия снабдява Кипър и Египет, понякога платноходи, които влачат след себе си дървени трупи. Дори крехките галери носят дърва за огрев в Египет, където недостигът на дървен материал е драматичен[101].

Все пак подобен начин на снабдяване е ограничен, така че по-голямата част от градовете трябва да се задоволяват с резервите в своите околности. Роденият в Базел Т. Платер, получил медицинско образование в Монпелие през 1595, отбелязва липсата на гори около града: „най-близката е тази на стъкларните в Сен Пол, на цели три мили по посока към Селньов. Оттам носят в града дърва за огрев и ги продават на тегло. Хората се питат откъде да намерят, ако зимата се проточи, защото горят извънредно много дърва в камините си и пак зъзнат. В този край не познават печките; хлебарите палят

пещите си с розмарин, парнар и други храсти — такава оскъдица на дърво цари тук за разлика от положението в Базел."[102] Колкото се отива на юг, толкова оскъдицата се засилва. Испанският хуманист Антонио де Гевара има право: горивото в Медина дел Кампо струва повече, отколкото съдържанието на врящия казан[103]. В Египет, като няма по-добро, горят стеблата на захарната тръстика; в Корфу използват остатъците от пресованите маслини, които правят на калъпчета и веднага изсушават.

Огромното използване предполага мащабна организация на превоза, поддържане на водните пътища, по които са спускат саловете от дървени трупи, освен това широка търговска мрежа, както и съхраняване на запасите, за което правителствата роят правилници и забрани. При все това дори в щедро облагодетелстваните страни дървото намалява с всеки изминал ден. Налага се по-рационалната му употреба. Но нито в стъкларството, нито в металургията си правят труда да пестят горивото. Когато районът на снабдяване на едно „огнеползващо предприятие" се разшири прекомерно и разходите му нараснат, в най-добрия случай го преместват другаде. Или намаляват обема на производство. Например „построена през 1717 в Должин, в Галския край", доменна пещ е пусната в действие едва след четири години, когато „натрупват достатъчно дървени въглища, за да работят трийсет и шест седмици и половина". Годишно тя се използва средно петнайсет седмици, единствено заради горивото. По правило, при наличието на подобна „нееластичност" в снабдяването „доменните пещи работят веднъж на всеки две или три години, дори една на пет, седем или десет"[104]. Според изчисленията на един експерт преди XVIII в. една средноголяма леярна, чиято пещ работи две години през всеки две години, изразходва продукцията от 2000 ха гора. Оттук произтича напрежението, което не престава да се засилва въпреки напредъка през XVIII век. „Във Вогезите търговията с дърва се е превърнала в занятие на всеки жител: надпреварват се кой ще отсече повече и скоро горите ще бъдат напълно съсипани."[105] Именно тази криза, която зрее в Англия още от XVI в., с течение на времето ще отприщи революцията на каменните въглища.

Естествено, съществува и напрежение в цените. В своята „Икономика на кралството" Сюли стига до твърдението, че „всички необходими за живота хранителни продукти постоянно ще покачват своите цени, а причината за това е увеличаващият се дефицит на дърва за горене"[106]! След 1715 поскъпването се ускорява и „расте стреловидно през последните години на Стария режим". В Бургундия „вече няма дърва за обработка", а „бедните се лишават от огън"[107].

В това отношение е трудно да приведем някаква точна скала на стойностите. Все пак разполагаме с груби изчисления. През 1942 г., когато Франция е върната към отоплението с дърва, са използвани 18 милиона тона дърва, от които поне половината са за огрев. През 1840 френското потребление възлиза на 10 милиона тона, поделени между дървата за огрев и дървените въглища (без да включваме дървения строителен материал)[108]. Към 1789 това количество е от порядъка на 20 милиона тона. Само в Париж са изразходвани повече от 2 милиона тона дървени въглища и дърва за огрев[109], или повече от 2 тона на жител. Числото е твърде голямо, но по онова време доставките на каменни въглища в Париж са незначителни: 140 пъти по-малко от дървата (разликата между 1789 и 1840 очевидно се дължи на все по-голямото мяс-

то, което заемат каменните въглища). Ако предположим, че съотношението между Франция и Европа е 1:10, към 1789 г. континентът е изгорил 200 милиона тона дърва, а към 1840 — 100 милиона тона.

Именно от цифрата 200 милиона тона ще се опитаме произволно да преизчислим в конски сили (к.с.) стойността на дървото като енергоизточник. Два тона дърва са равностойни на един тон каменни въглища. Да приемем, че 1 к.с./час представлява изгарянето на 2 кг въглища. Да приемем също, че енергията се използва около 3000 часа годишно. Разполагаемата мощност ще бъде от порядъка на 16 млн. к.с. Тези изчисления, които консултирах със специалисти, дават груба представа за приблизителното количество, а превръщането в к.с. е едновременно остарял и неточен метод. Трябва да имаме предвид и доста ниския коефициент на полезно действие, най-много 30 % от използваната енергия или между 4 и 5 милиона к.с. Тази цифра е относително голяма за прединдустриалната енергийна скала, но в нея няма нищо изключително: трябва да отбележим, че според по-сериозни изчисления от нашите каменните въглища надделяват над дървото в икономиката на САЩ едва през 1887!

Каменните въглища

Каменните въглища не са непознати нито в Китай, нито в Европа. В Китай и по-точно в Пекин се използват за отопляване на жилищата (от преди 4000 години, както твърди отец Де Лас Кортес), за приготвяне на храна в домовете на големците и на мандарините, както и от „ковачите, хлебарите, бояджиите и други подобни“[110]. В Европа ги добиват още от XI и XII в. — например в откритите басейни в Англия, в Лиежкия край, в Сар, в малките каменовъглени басейни около Лион, Форез и в Анжу — едновременно за варните пещи, за жилищно отопление, за някои металургични операции (но не за всички, освен когато става дума за антрацит или кокс, но коксът започва да се използва късно, в края на XVIII в.). Доста преди това обаче каменните въглища заемат незначително място, оставено им от дървените въглища, в ковачниците, „резачниците“ (в които желязото се раздробява, „нарязва“) и работилниците, където се изтегля желязна тел. Каменните въглища се превозват на доста големи разстояния.

През 1543 митниците в Марсилия съобщават за пристигането на „пратки“ въглища по Рона, които без съмнение произхождат от Але[111]. По същото време някакво селско находище доставя на Ла Машин близо до Десиз тонове (наричат ги „поасон“* или „каруци“) въглища, извозвани до малкото пристанище Ла Лож на Лоара. Оттам те се превозват с кораби до Мулен, Орлеан и Тур[112]. Всъщност това са незначителни примери. Същото се отнася и за загряването с въглища на солниците в Солно, близо до Монбеляр още от XVI век. През есента на 1714, по време на дървения дефицит в Париж, търговците вносители „Галабен и сие“ организират публично представяне в кметството на „шотландското гориво“. Те спечелват привилегията да внасят чуждестранните въглища[113]. Дори в самия Рур въглищата започват да играят своята роля едва през първите години на XVIII век. Също тогава въг-

* *Поасон — стара мярка за тежест. — Бел. ред.*

лищата от Анзен започват да се изнасят отвъд Дюнкерк — до Брест и Ла Рошел; по това време се разработват и мините в Булоне, Артоа и Фландрия за отопление на караулните, за тухларниците, пивоварните, варните пещи и за ковачниците на налбантите, а въглищата от Лионския басейн достигат полесно до Лион благодарение на построения след 1750 г. канал в Живор. Всъщност основната пречка остава превозът с каруци и впрегатни животни[114].

В рамките на Европа можем да отбележим само две ранни, относително мащабни постижения: Лиежкият басейн и басейнът Нюкясъл в Англия. Още от XV в. Лиеж е нещо като „арсенал", център на металургията и неговите въглища служат за обработка на произвежданите изделия. През първата половина на XVI в. производството се утроява и учетворява. Неутралитетът на града (Лиеж е отделна епископия) спомага за дейността му по време на последващите войни. Изваденитe от дълбоките галерии въглища се изнасят по Мьоза в посока Северно море и Ламанш[115]. Успехът на Нюкясъл е още по-голям и е свързан с революцията на въглищата, с която започва модернизацията на Англия след 1600 г. и се създават предпоставки за използване на горивото в редица производства с голям размах: производство на сол чрез изпаряване на морска вода, на плоско стъкло, тухли и керемиди; рафиниране на захар; обработка на стипца, внасяна дотогава от Средиземноморието и вече добивана по бреговете на Йоркшир, без да броим хлебопекарниците, пивоварните и неимоверно нарасналата му употреба за жилищно отопление, което векове наред замърсява Лондон и ще го замърсява все повече и повече. Стимулирано от нарастващото потребление, производството безспирно се увеличава: 30 000 тона за периода 1563-1564; 500 000 през 1658-1659. Към 1800 г. производството несъмнено доближава 2 милиона тона. Устието на Тайн е постоянно задръстено от натоварени кораби, които се движат по маршрута Нюкясъл—Лондон; тонажът им възлиза на 348 000 тона за периода 1786-1787, а годишно се извършват шест курса. Част от тези въглища се изнасят, като *sea coal* или „морските въглища" още от XVI в. стигат доста далеч, почти до Малта[116].

Твърде отрано се преценява, че за да бъдат използвани при производството на желязо, е добре въглищата да се рафинират, досущ както се прави с дървото в примитивните, облицовани с пръст пещи, където чрез горене се добиват дървени въглища. От 1627 г. в Англия коксуването е познато и дори се радва на привилегии. Първата суха дестилация на каменни въглища в Дербишир датира от 1642-1648. Почти веднага пивоварните в района започват да използват кокс вместо слама и обикновени въглища за изсушаване и загряване на малца; новото гориво придава на бирата от Дерби „светъл цвят и мек вкус, които я правят известна"[117], като същевременно премахва лошия мирис на обикновените въглища. Тогава тя става първа сред английските видове бира.

Но коксът не преуспява незабавно в металургията. Един икономист през 1754 г. казва: „Чрез огъня [въглищата] могат да бъдат пречистени от битума и сярата, които съдържат; по такъв начин, губейки две трети от теглото си и малко от своя обем, те остават горивно вещество, но вече са освободени от съставките, които отделят вредния дим, заради който ги критикуват..."[118] Въпреки всичко тази „жарава от въглища" се налага в металургията едва около 1780 година. Ще се върнем на това на пръв поглед необяснимо закъс-

нение малко по-нататък[119]. То е добър пример за инерцията по отношение на всяка новост.

От тази гледна точка случаят с Китай е още по-показателен. Вече споменахме, че там въглищата се използват за отопление на жилищата може би хилядолетия преди новата ера, а в желязната металургия още от V в. пр. н. е. Нагряването с каменните въглища действително дава възможност в доста далечни времена да се произвежда и употребява железният чугун. Но неимоверно ранното развитие не довежда до системно приложение на кокса в епохата на изключителния китайски напредък през XIII в., въпреки че по всяка вероятност тогава той вече е известен[120]. *По всяка вероятност*, но не е сигурно. В противен случай това щеше да е чудесен аргумент за нашата теза: могъщият Китай от XIII в. разполага със средствата да отвори най-важната врата на Индустриалната революция, а не го е направил! Той оставя тази привилегия на Англия от края на XVIII в., на която също ѝ е нужно време, за да си послужи с онова, което ѝ е подръка. Техниката е само средство, с което човек невинаги умее да си служи!

В заключение

Да се върнем към Европа от края на XVIII в., за да формулираме две свързани помежду си пояснения: първото е относно енергийните ресурси, разглеждани в тяхната цялост, а второто — за механизацията, поставена в нейна услуга.

1.Без риск да сгрешим можем да класираме според значението им енергийните ресури, с които Европа разполага: начело е животинската тяга — 14 милиона коня, 12 милиона вола, като всяко животно представлява четвърт конска сила или грубо пресметнато, 10 милиона к.с.; след това идва човекът и оръдията на труда (50 милиона трудещи се), което ще рече между 6 и 8 милиона к.с.; после е ред на дървото, доставящо между 4 и 5 милиона к.с.; след него е хидравличното колело, даващо между 1 милион и половина и 3 милиона к.с., и накрая — платната, което означава още 233 000 к.с., без да включваме военния флот. Предварително знаехме, че сме твърде далеч от съвременния енергиен баланс и не това е целта на твърде несъвършените ни изчисления (впрочем ние не сме пресметнали нито вятърните мелници, нито речната батарея, нито дървените въглища, нито дори каменните). Важното в случая е, че животинската и човешката тяга, както и дървата за горене безспорно заемат първите две места (вятърните двигатели са по-малобройни от хидравличните колела и съставляват само една трета или една четвърт от мощността на обузданите води). Ако мелницата не получава по-масово развитие, то се дължи отчасти на технологични причини (широката употреба на дървен материал, а не на желязо), но най-вече защото по местата, където мелниците се намират, няма приложение на по-мощни двигатели, а по онова време енергията *не е преносима*. Недостигът на енергия е главното затруднение на икономиките от Стария режим. Средномощната водна мелница е истинска революция, тя е пет пъти по-производителна от ръчната, задвижвана от двама души мелница; но първата парна мелница има пет пъти по-висока производителност от водната[121].

Френски рудник ок. 1600 г. (плоча за камина).
„За да успееш, трябва да се поизмъчиш." Lichtbildstelle Deutsches Museum, Munich

2. Впрочем преди Индустриалната революция съществува един преходен период. Животинските впрягове, огънят от изгаряните дърва, после елементарните двигатели, използващи движението на водата и въздуха, както и увеличаването на работната ръка — между XV и XVIII в. всички тези елементи предизвикват известен европейски подем, бавно нарастване на силата, производствените мощности и техническите познания. Именно на предварителния напредък се опира все по-бързият прогрес от периода между 1730-1740. По такъв начин, макар и често недоловима и непроучена, съществува нещо като предреволюция, тоест натрупване на открития, технически нововъведения, някои от които са зрелищни, а други видими само с лупа: различните видове предавки, крикове, шарнирни предавателни вериги, „гениалната система лост-ръкохватка", кормилото, което създава управляемост на всяко движение, машините за валцоване и все по-сложната механизация в миите. Както и много други изобретения: станът за плетене, за тъкане на ленти (наречен лостов стан), химическите процеси... „Именно през втората половина на XVIII в. са направени първите опити да бъдат пригодени към индустриално производство струговете, пробивните и шлифовъчните машини" — все отдавна известни оръдия на труда. Пак по това време навлиза автоматизмът в движенията на тъкача и предача, което се оказва решаващо за „излитането" на английската икономика[122]. Онова, което не достига, за да бъдат пълноценно използвани тези мечтани или осъществени машини, е излишък на енергия, която освен това да може лесно да бъде мобилизирана, искам да кажа — пренасяна по желание. Но техническите съоръжения съществуват и непрекъснато се усъвършенстват. Показателно е учудването на

европейските пътешественици в Индия и Китай от примитивните средства на труда, които контрастират с качеството и изяществото на изработката. „Поразени сме от елементарността на средствата, които служат за производството на най-хубавите коприни в Китай“ — казва един от тях[123]. Подобно разсъждение се среща и у друг автор, който почти по същия начин се изказва за прословутите памучни муселини в Индия[124].

Идва парата и всичко в западния свят се ускорява сякаш с магическа пръчка. Но тази магия има своето обяснение: тя е подготвена и предварително осигурена. Или за да перифразираме един историк (Пиер Леон), съществува еволюция (което ще рече бавен напредък), а после революция, сиреч ускоряване. Две взаимно свързани движения.

ЖЕЛЯЗОТО: БЕДНИЯТ РОДНИНА

Убедени сме, че определянето на желязото като беден роднина би се сторило несериозно и невярно на хората от цял свят още през XV в., *a fortiori* през XVIII век. Какво ли би казал за това Бюфон, собственикът на железолеярна в Монбар? Всъщност само за нас, хората от XX в., тази близка и същевременно далечна епоха изглежда странна и незначителна от тази гледна точка.

Желязната металургия в най-общи линии и до днес използва същите основни процедури: доменни пещи и механичен чук, цялата разлика е в количествено отношение. Докато една съвременна доменна пещ „може за двайсет и четири часа да преработи съдържанието на три влака с кокс и руда“, през XVIII в. дори най-усъвършенстваното от тези съоръжения работи при прекъснат процес на действие; освен това дори например да има два цеха с пещи за пречистване, пак може да достави не повече от 100 до 150 тона желязо годишно. В наше време продукцията възлиза на хиляди тонове, а преди сто години са я изчислявали в „сто мерки“, което ще рече днешните квинтали по петдесет килограма. Това е разликата в мащабите. Тя отличава цивилизациите. Или както Морган пише през 1877: „Когато желязото успява да се превърне в най-важната производствена суровина, тогава то става събитието на събитията в развитието на човечеството.“[125] Полският икономист Стефан Куровски дори поддържа, че всички отклонения в икономическия живот се долавят посредством привилегированата металургична промишленост: тя обема всичко и дава сведения за всичко[126].

До началото на XIX в. „събитието на събитията“ все още не се е състояло. През 1800 г. световното производство на желязо под различни форми (чугун, ковано желязо, стомана) възлиза едва на 2 милиона тона[127] и тази полуобоснована цифра ни се струва твърде раздута. По онова време икономическата цивилизация е в много по-голяма степен под властта на текстила (именно памукът, в крайна сметка, води до английската революция), отколкото на желязото.

Всъщност металургията си остава традиционна, архаична и в нестабилно равновесие. Тя зависи от природата, от нейните ресурси, от рудата, която за щастие е в изобилие, от вечно недостатъчните гори и от променливата сила на водоизточниците: през XVI в. шведските селяни произвеждат желязо, но само по време на пролетното изобилие на води; всеки спад на речното ниво

там, където има пещ, води до безработица. Освен това липсват или са твърде недостатъчни квалифицираните работници, много често тази дейност се върши от обикновени селяни и това се отнася както за Елзас, така и за Англия или Урал. Липсват и предприемачи в съвременния смисъл на думата. Колко собственици на железолеярни в Европа, които са преди всичко земевладелци, се осланят за работата в заводите си на домоуправители или на фермери! И последният риск: търсенето е временно, свързано с войните, които избухват и после утихват.

Естествено, за съвременниците нещата не са изглеждали по такъв начин. Те на драго сърце обявяват, че желязото е най-полезният метал и всички са виждали с очите си металургично предприятие (поне селската леярна или ковачницата на налбантина), доменна пещ, работилница за изтегляне или пречистване на желязо. Всъщност по правило производството е разпръснато и с локално значение и снабдяването се извършва от близко разстояние. През XVII в. Амиен докарва желязо от Тиераш, поне на 100 км от пазарите си, и го преразпределя в радиус от 50-100 км[128]. За предходния век разполагаме с дневника на някакъв търговец от малкия австрийски градец Юденбург[129], който изкупува желязо, стомана и метални изделия от ковачниците в околностите или от активния център Льобен и ги препродава. Ден по ден можем да проследим в подробности покупките, продажбите, превозите, цените, мерките и можем да се изгубим сред безбройните изредени видове, като се почне от сурово желязо и желязо на пръти до различните сортове стомана и желязна тел („германска“ — дебелата, а тънката — *welsch*), без да броим игли, гвоздеи, ножици, печки, прибори от тенекия. И нищо от изброеното не се изпраща много далеч: дори стоманата, макар и на висока цена, не пресича Алпите по посока към Венеция. Металургичните изделия не пътешестват подобно на тъканите, с изключение на луксозните предмети, като толедските ками, оръжията от Бреша или за да се върнем на нашия търговец от Юденбург — ловните арбалети, които му искат от Анверс. Голямата търговия с метални продукти (през XVI в. от Кантабрийската област; през XVII в. от Швеция и през XVIII в. — от Русия) ползва речните и морските пътища и както ще се убедим, се свежда до скромни количества.

С една дума, преди XVII в. и дори през XIX в. в Европа (естествено това в още по-голяма степен важи за териториите извън нея) по обем на производство и потребление желязото не е в състояние да наклони везните на материалната цивилизация. Намираме се преди първото топене на желязо, преди откритието на пудлуването*, преди масовото преработване на чугуна с кокс, преди дългата поредица от имена и прословути технологични процеси: Бесемер, Сименс, Мартен, Томас...все още са на друга планета.

---

* *Пудлуване — начин за пречистване на чугуна за получаване на желязо. — Бел. ред.*

Първи стъпки на елементарната металургия, но не и в Китай

Желязната металургия, открита в Стария свят, се разпространява доста рано, вероятно от Кавказ, още през XV в. пр. н. е. Всички цивилизации на Стария свят по-рано или по-късно, в една или друга степен притежават тези елементарни умения. Могат да бъдат отбелязани само два случая на забележителен напредък: единият е ранен и е в Китай, който представлява двойна загадка (от една страна, поради преждевременността му, а от друга — заради застоя след XIII в.); другият е закъснелият, но решителен прогрес в Европа.

Китай безспорно държи първенство по време: към V в. пр. Хр. там познават железния чугун и *вероятно* през XIII в. — топенето на желязната руда с кокс, въпреки че последната операция е много проблематична. Можем да заключим, че Европа не добива течно желязо преди XIV в., а топенето с кокс, което може би датира от XVII в., в общи линии става обичайно в Англия едва по-късно, след 1780 година.

Китайското ранно развитие поставя един проблем. Няма съмнение, че употребата на каменни въглища позволява да бъдат достигнати високи температури; тъй като използваните руди имат високо съдържание на фосфор, те се разтапят при сравнително ниска температура; и накрая буталният ковашки мях, задвижван ръчно или с водни колела, позволява непрекъснатото раздухване на огъня и поддържането на високи температури в пещите. Тези пещи нямат нищо общо с нашите: всъщност те представляват „правоъгълни ями, облицовани с огнеупорни тухли", в тях са разположени серия *пити*, а каменните въглища се натрупват между потите, в които е поставена рудата.

Японска ковачница през XVII в. (Cliché B. N.)

Следователно рудата не е в пряко съприкосновение с горивото и по желание може да бъде добавяно едно или друго вещество, включително дървени въглища. Последователното топене в потите дава възможност да бъде получено ковко желязо, почти изцяло освободено от въглерод или желязо, с по-малко или по-голямо карбонатно съдържание, сиреч по-твърда или по-мека стомана. След два последователни процеса на топене в потата полученият продукт дава възможност на китайците да изливат палешници за рало или серийни котли — изкуство, което Западът усвоява едва 20 века по-късно. Оттук произтича и хипотезата на А.Г. Одрикур, опираща се на данни от езикознанието, според които *Flussofen* за производство на чугун, заместен през XIV в. от *Stückofen* — високата пещ от Щирия и Австрия, е само крайният етап на трансфера на китайска технология, който най-напред е обхванал Централна Азия, а после Сибир, владенията на турците и Русия[130].

Азиатският начин на топене в тигел може да запише в актива си и друг подвиг: производството — независимо че някои го смятат за индийско, а други за китайско — на специална стомана, „въглеродна висококачествена стомана", равностойна на най-добрите хиперевтектоидни съвременни стомани. Съставът и производството ѝ остават загадка за европейците чак до XIX век. Известна в Европа като дамаска стомана; *poulad jauherder* (което ще рече „вълнообразна стомана") в Персия; *булат* — в Русия, а по-късно прекръстена на *wootz* от англичаните, тази стомана служи преди всичко за производство на остриета на саби с изключителна режеща способност. Те се произвеждат в Индия, в царство Голконда и когато европейците пристигат там, се продава на слитъци с големината на хляб и тегло 600-700 грама според описанието на Таверние. Изнасят ги масово дори в самия Далечен изток, в Япония, Арабия, Сирия, Русия и Персия. Както Шарден обяснява към 1690, именно от този индийски метал, който персите ценят „повече, отколкото собственото си производство, а нашето още по-малко от своето"[131], персите правят най-добрите остриета за саби. Характеристиките му са: преливащи цветове, „вълнообразни" оттенъци, които се получават в момента, когато охлаждането в потата предизвиква кристализация на светлите жилки на цементита (той е съединение на желязо и въглерод с голяма твърдост). Репутацията на тази много скъпа стомана е такава, че през 1591 г. португалците завладяват един товар около индийското крайбрежие, но никой ковач в Лисабон и Испания не успява да я изкове. Същото неблагополучие сполетява и Реомюр (1683-1757), който си поръчва мостра от Кайро и я поверява на парижките занаятчии. Когато се загрее до нажежаване, *wootz* действително се разтрошава под ударите на чука и преливащите нюанси се изгубват. Тя може да се изкове само при ниска температура или отново да се разтопи в тигела и да се излее. През първите десетилетия на XIX в. много западни учени и руски металурзи страстно проучват тайните на *wootz* и техните изследвания залягат в основата на металографията[132].

Тази съвкупност от факти обяснява защо Индия безспорно се смята за родина на дамаската стомана. Но в една блестяща статия, основаваща се на арабски и персийски извори от IX и XI в. и на още по-древни китайски източници, Али Мазахери изгражда хипотезата за китайския произход на индийската стомана (произведена в пота, както китайския чугун — отбелязваме ние) и свързвайки сабята от азиатска стомана, добита в пота, и западния меч от кована и закалена стомана, той очертава фантастичната история на

Индийска кама с конска глава (XVII в.). Инкрустирана стомана и сив яспис. Louvre, Département des Antiquités orientales (Cliché des Musées nationaux)

сабята-дамаскиня, която се разпространява през Азия, достига до Туркестан и посредством шиитските завоевания се настанява в Индия, после в Персия, мюсюлманските страни и в самото Московско княжество. Знаменателните победи на персийците по времето на Сасанидите над римските легиони, въоръжени с къс меч от грубо желязо, се дължат преди всичко на използването на кавалерия, въоръжена със саби-дамаскини, чието качество силно превъзхожда въоръжението на западния свят. И накрая, ще трябва именно „благодарение на сабята — и на Китай — да обясним превъзходството на азиатските орди, които заливат [...] римския свят и средновековна Европа“[133].

След подобно ранно развитие китайската стагнация от XIII в. нататък е странна: вече нищо не се развива, успехите на китайските леяри и ковачи са само повторения. Топенето с кокс, ако *действително е познато*, не добива размах. Всичко това е трудно за осмисляне и обясняване. Но въобще *съдбата* на Китай поставя същия неясен и все още нерешен проблем.

Напредък от XI до XV век: в Щирия и Дофине

Другият проблем е закъснелият успех на Европа. Наченки на средновековна металургия съществуват в долината на Сиег и Саар или между Сена и Йона. Желязна руда има почти навсякъде; рядкост е само почти чистото метеоритно желязо, което се обработва в Европа още от Тенската епоха (250 г.пр.Хр.). Стривана, промивана и в краен случай обгаряна, рудата се разполага на последователни пластове, редуващи се със слоеве дървени въглища във вътрешността на пещи с най-разнообразни форми. Така например в гората От, между Сена и Йона, издълбаните по склоновете дупки представляват примитивни пещи без облицовка, т.нар. „вятърни пещи“. Два-три дни след запалване на огъня тук добиват незначително количество шуплеста желязна маса с много сгур, която след това трябва да обработват в ръчни ковачници, да загряват отново (подлагат я на многократна „гореща“ обработка) и после изковават върху наковалня[134].

Не след дълго се появяват и по-сложни пещи, все още открити, но облицовани; при тях не се задоволяват с естествена вентилация (както при обикновеното огнище). Такава е пещта, открита при разкопки в Ландентал в Саар, която е функционирала между 1000 и 1100 г., чиито плътно прилепени до дървени летви стени, облицовани с печена глина, са с височина 1,5 м и максимален диаметър 0,65 (формата ѝ е конусовидна) и има две духала[135]. Подобно описание с малки изменения се отнася и за цяла серия корсиканс-

ки, каталонски и нормандски пещи (последните са за преработка на шведска руда, наречена *ossmurd*), изцяло иззидани, но открити от горната страна, вентилирани от елементарни духала, като цялата система е с твърде ниска производителност. Приблизителен капацитет: от руда със 72 % желязно съдържание се добива желязна маса от порядъка на 15 %. Естествено описанието е в сила и за примитивните селски металургични цехове в Европа след XI в. (толкова дълговечни) и при слабо развитите народи от Стария свят[136].

След XI и XII в. хидравличното колело довежда до решаващ, но твърде бавен напредък в Европа, който независимо от всичко се разпространява повсеместно в големите производствени райони. Металодобивните предприятия в горите се изместват от подобни по бреговете на реките. Водната струя задвижва огромните духала, чуковете, които раздробяват рудата, и ковашките чукове, които изковават желязото след различни видове „гореща" обработка. Тези нововъведения съпътстват създаването на високата пещ в края на XIV век. Изобретена в Германия (или може би в Нидерландия), тя твърде скоро се възприема в Източна Франция, както и във високата долина на Марна, докато в Поату, Долен Мен и цяла Западна Франция ръчното металодобиване и металообработване се запазва във вътрешността на горите чак до XVI век[137].

Щирия е добър пример за новостите: през XIII в. се появява *Rennfeuer* (пещ), която е изцяло иззидана и оборудвана с ръчни духала; през XIV в. идва ред на *Stückofen* (пещ с отлагане на метала и шлаката), която е по-висока от предишната и е с хидравлично духало; в края на същия век идват и доменните пещи, подобни на *Stückofen*, но още по-високи и с предтигел, заедно с който образуват *Blähhaus* (това име се появява в документ от 1389). Съществената при въвеждането на огромните, задвижвани с водна сила кожени духала и на шахтите на високите пещи е, че за първи път се постига истински *топилен* процес: в този смисъл може да се каже, че топенето на желязо е „откритие" на XIV век. Оттогава нататък от чугуна като обща изходна суровина, в зависимост от желанието, чрез пълно отделяне на въглерода се добива желязо, а чрез частично отделяне — стомана. В Щирия се стремят да произвеждат именно стомана[138]. Но най-често някогашната металургия отпреди нововъведенията в края на XVIII в. достига до добиване на „стоманизирано желязо", а не на стомана.

Отделяйки се от високата пещ, металообработващото звено междувременно започва да слиза по течението на реките, тъй като, за да запази самостоятелността си, заводът се превръща в голям консуматор на гориво, но снабдяването му с него е затруднено. Една скица от 1613 г. показва самотен *Blähhaus*, отделно от своята ковачница, която използва неговата сила надолу по течението. Тази ковачница има голям, задвижван с водна струя, чук, наречен „германски": дръжката му представлява огромна дъбова греда, а желязната маса, съставляваща главата му, тежи между 500 и 600 ливри; той се повдига чрез колело с дървен клин за запънка, което после го пуска върху наковалнята. Тази огромна ударна мощ е необходима за обработване на суровия метал, който оттогава се произвежда в големи количества. Все пак, тъй като желязото непрекъснато трябва да бъде преработвано, съществуват и малки чукове, назовани „италиански", с бързи удари, чийто прототип вероятно е дошъл от Бреша — старата столица на желязото, — пренесен от работниците от Фриули[139].

Друг пример, който илюстрира този напредък, ни отвежда в Западните Алпи: на него се пада предимството да разкрие значителната роля на монасите от ордена на св. Бруно по време на първоначалния подем на металургията. Още от XII в. те се настаняват в Щирия, Ломбардия, Каринтия и Пиемонт, където „тясно се свързват със самото изобретяване на [пред-] модерната черна металургия". В Дофине и по-точно в Алвар още през XII в. те откриват топенето, най-малкото го правят определено по-рано, отколкото в Щирия или където и да е другаде, тъй като скоро въвеждат мощна вентилация благодарение на огромните смукателни помпи, които изцяло каптират един алпийски поток. С идването на работниците от Тирол (от 1172) методът за пречистване на чугуна чрез огън от дървени въглища и добавяне на старо желязо дава възможност да бъде произвеждана стомана, наречена *естествена*. Приведената хронология не е твърде сигурна[140].

Всъщност всяко средище има своите специфични етапи, методи, особено за пречистване, своите тайни, клиенти и своя избор между различни продукти. Въпреки това, независимо откъде произхождат, технологиите проявяват тенденция към разпространение, благодарение на придвижването на лесно сменящите местоживеенето си занаятчии. Като малък пример можем да посочим двама занаятчии, „родом от Лиеж", които към 1450 г. получават на Авлон, близо до Сенлис, терен „за изграждане на водопад и строеж на леярна или железарска работилница"[141].

Рано или късно всички високи пещи преминават към непрекъснат технологичен процес; след всяко източване пещта отново се зарежда с руда и дървени въглища. Прекъсванията поради ремонт или заради снабдяването стават на все по-редки интервали. Доменните пещи придобиват все по-големи размери : между 1500 и 1700 г. те удвояват капацитета си и достигат 4,5 $м^3$, като дневно произвеждат по 2 тона течен чугун[142]. Повсеместно се възприема повторното потапяне на желязото в разтопения чугун, за да се увеличи въглеродното му съдържание.

Свръхконцентрацията

Благодарение на войните се увеличава търсенето на брони, мечове, копия, аркебузи, оръдия, железни снаряди... Очевидно. Този вид принудително търсене обаче е временен. Реконверсията е трудна, но желязото и чугунът служат за направа на кухненски прибори, котли, казани, скари, пиростии, плочи за камини, палешници. Когато голямото търсене затихне, след него настъпва концентрация или по-скоро свръхконцентрация, която все още не е кой знае колко голяма, тъй като транспортът, горивото, движещата сила, способна да бъде събрана на едно място, снабдяването с провизии и неравномерният ход на производството не позволяват прекомерно струпване.

В края на XV в. в Бреша се наброяват може би 200 фабрики за оръжия, разбирайте *botteghe*, работилници с един майстор и 3-4 работници. В някакъв текст се говори за 60 000 души, които обработват желязо — число, което е преувеличено, въпреки че в отбива би трябвало да включим, чак от далечния Вал Камоника, пещарите (*forni*), ковачите (*fucine*), работниците, обслужващи хидравличните колела (*mole*), копачите и миньорите, които изваж-

дат рудата, каруцарите, които осигуряват превоза ѝ, и всички хора, разпръснати в радиус от 20-30 км около града[143].

През XVI в. в Лион, който събира от 100 км околовръст изделията от множество малки металургични центрове, положението е сходно. В Сент Етиен по степен на важност можем да изброим: кинкалерия, аркебузи, арбалети и в по-ограничено количество — гарнитури за шпаги и мечове; в Сен Шамон — кинкалерия, аркебузи, куки за закачване, халки, шпори, стърготини и инструменти за точене и боядисване на коприна: медни легени, „мулинажни вретена"...Вторичните центрове се посвещават на производство на гвоздеи — както например Сен Пол ан Жаре, Сен Мартен, Сен Ромен, Сен Дидие; Тер Ноар изработва кинкалерия; Сен Семфориен — „*ules* или тенджери"; Сент Андре — земеделски сечива: лопати, железни части за рало. Малко по-встрани Виврол произвежда „хлопатари за мулета" (може би това е родината на онези звънци, които големите италиански търговци от Лион изнасят извън кралството); Сен Боне льо Шато си е създал известност с изработката на „големи ножици за стрижене" (на овце)[144].

Занаятчиите, примерно производителите на гвоздеи, сами носят стоката си в големия град, като допълват с малко въглища товара на добичето си. Това доказва, че въпросното производство се основава на каменни въглища, че Лион познава употребата им за жилищно отопление (дори за варните пещи в квартал Вез) и че крайният металургичен продукт циркулира по-добре или поне по-малко зле от суровия продукт.

Нека се вгледаме в многобройните видове кинкалерийни артикули в Нюрнберг и околностите му, в дейностите на шведската металургия през XVII в., в ускореното развитие на промишлеността в Урал през XVIII в., в качеството на индустрията в Биская или в района на Лиеж: подобни констатации могат да се направят и за посредствеността на производствените единици, за тяхната относителна разпръснатост и затрудненията в превоза. Концентрация съществува само там, където се отваря речен или морски път: Рейн, Прибалтика, Мьоза, Гасконския залив, Урал. Близостта на океана в Биская и на планината с речните бързеи, букови гори и богати залежи обяснява наличието на значима металургия. До средата на XVIII в. Испания все още продава желязото си на Англия и именно с испанско желязо англичаните оборудват корабите, които воюват срещу испанските флотилии[145].

Малко цифри

Споменахме, че представената за 1800 г. цифра от 2 милиона тона за световното производство вероятно е преувеличена. Да предположим, че преди промишлената революция световното производство е два или три пъти по-голямо от европейското, което в никакъв случай около 1525 г. (според Джон Неф) не надвишава 100 000 тона; през 1540 (според Стефан Куровски[146], от когото заимстваме и следващите сведения) е 150 000 тона; през 1700 — 180 000 тона (от които 12 000 са на Англия и 50 000 на Швеция); през 1750 - 250 000 (22 000 на Англия и 25 000 на Русия), през 1790 — 600 000 (80 000 на Англия,125 000 на Франция, 90 000 на Швеция, 120 000 на Русия). През 1810 европейското производство все още е само 1 100 000 ; през 1840 е 2 800 000, от които почти половината е на Англия. Но по това време Индустриалната революция вече е в ход.

През 70-те години на XX в. Европа *lato sensu* произвежда 720 милиона тона стомана. Може да се каже, че желязната епоха още не е била установена по времето, което хронологически обхваща тази книга. Да прекрачим в обратна посока големия праг на Индустриалната революция и да продължим назад във времето, означава да видим как се смалява ролята на желязото и да го възприемем в онзи незначителен мащаб, който според нас е правило за Стария режим. В последна сметка в края на това пътешествие ще се озовем в Омировата епоха, когато бронята на един войник „струва три чифта волове, един меч — седем, а мундщукът на коня — повече отколкото самото животно“[147]. „Нашата“ епоха, която е обект на този том, все още открай докрай е под властта на вездесъщото дърво.

Другите метали

Като историци ние имаме навика да поставяме на първо място масовото производство или търговия, не подправките, а захарта или още по-добре пшеницата; не редките или ценните метали, а желязото — основа на всекидневния живот дори в онези векове, които все още не ламтят за услугите му. Що се отнася до редките метали, гледната точка е правилна, защото употребата им е твърде скромна: това се отнася за антимона, калая, оловото и цинка, който започва да се използва едва в края на XVIII век. Но когато става дума за благородните метали: злато и сребро — спорът не е решен и все още предстои. Тези два метала създават почва за спекулации и начинания, каквито желязото, като пролетарий, не познава. Именно заради среброто са изразходвани съкровища от изобретателност, както се вижда от красивите скици в книгата на Агрикола за мините или внушителния разрез на кладенците и галериите от Сент Мари о Мин във Вогезите. Именно заради среброто са оборудвани ценните живачни находища (амалгамният метод прави от среброто през XV и най-вече след XVI в. метал с промишлено значение) и пак заради среброто са извършени нововъведенията в мините (галерии, изпомпване на водата, вентилация).

Би могло да се твърди дори, че по онова време медта има равностойно или дори по-голямо значение от желязото. Бронзовите части са аристократите на артилерийските изделия. През XVIII в. става общоприета допълнителната медна обшивка на корабите. При двойното топене на мед по оловната технология още от XV в. се отделят сребърните примеси в рудата. Медта е третият паричен метал след златото и среброто. Впрочем нейното производство е облагодетелствано от относително лесния металургичен процес (една пламъчна пещ годишно може да доставя до 30 тона мед) и от зараждащия се капитализъм, което обяснява рязкото увеличаване на медните мини в Мансфелд, в Саксония през XVI в. и по-късно през XVII в. взривния успех на шведската мед и накрая, голямата спекулация, която същевременно се извършва с японската мед, монополизирана в края на надпреварата от *Остиндийската компания*. Жак Кьор, а в още по-голяма степен семейство Фугер са кралете на медта. И през следващите векове на борсата в Амстердам дори с вързани очи може да се заложи на медта.

Глава 6

ТЕХНИЧЕСКИ РЕВОЛЮЦИИ И ИЗОСТАВАНИЯ

Толкова тежки са темелите на техниката, че нововъведенията бавно се просмукват между тях. Артилерията, книгопечатането и далечното плаване са великите технически революции на времето между XV и XVIII век. Но това е езиков шаблон. Всъщност никоя от тях не се е извършила в галоп. И само последната завършва, създавайки неравновесие, „асиметрията" на света. Обикновено накрая всичко се разпространява повсеместно: арабските цифри, оръдейният барут, компасът, хартията, копринената буба, книгопечатането... Никое нововъведение не се ограничава до обслужването на една група, държава или цивилизация. Или останалите просто нямат истинска нужда от него. В родното им място техническите новости толкова бавно си пробиват път, че съседите разполагат с достатъчно време да им се удивят и да се осведомят за тях. На Запад по време на битката при Креси или по-скоро пред Кале през 1347 артилерията прави своя *прощъпулник*; но тя става определящ елемент в европейските войни едва след експедицията на Шарл VIII в Италия през септември 1494, тоест след век и половина обмисляне, експериментиране и празни приказки.

Някои сфери остават в застой: в областта на транспорта — независимо че светът за първи път е преминат от край до край още от Магелан; в областта на земеделието, чиито революционни преобразования засягат само ограничени сектори и се губят сред рутинната маса — навсякъде откриваме мудността и отчайващата неспособност на разклатения, но все още неразрушен Стар режим.

ТРИТЕ ГОЛЕМИ ТЕХНИЧЕСКИ НОВОВЪВЕДЕНИЯ

Произходът на оръдейния барут

Известен „западен" национализъм подтиква специалистите в областта на историята на науката или на техниката да отричат или омаловажават заемките на Европа от Китай. Каквото и да твърди Алдо Миели[1], който впрочем е отличен специалист по история на науките, откритието на оръдейния барут от китайците съвсем не е „легенда". Още от IX в. те го произвеждат на базата на селитра, сяра и дървени въглища на прах. Първите огнестрелни оръжия, също така китайски, са от XI в., но първото *датирано* китайско оръдие е от 1356[2].

Съществува ли на Запад паралелно откритие? Въпреки че няма доказателства, изобретението на барута се приписва лично на великия Бейкън (1214-1293). Оръдието със сигурност се появява към 1314 или 1319 във

Фландрия; в Мец — през 1324 ; във Флоренция през 1326; в Англия през 1327[3]; през 1331 при обсадата на Фриули[4]; вероятно на бойното поле при Креси (1346), където „бомбардировките“ на англичаните по думите на Фроасар „слисват“ французите на Филип VI Валоа. С по-голяма сигурност може да се твърди, че Едуард III го е използвал на следващата година при Кале[5]. Но новото оръжие наистина се намесва едва през следващия век, по време на драматичните Хусистки войни в сърцето на Европа — още от 1427 г. въстаниците разполагат с каруци с леки артилерийски части. И накрая, артилерията играе решителна роля в края на войните на Шарл VII срещу англичаните, този път на страната на предишните победени — цял век след Кале. Тази новопридобита значимост е свързана с открития към 1420[6], възпламеняващ се бързо и сигурно, барут на зърна за разлика от доскорошните смеси, чиято компактна субстанция не допуска никакво съприкосновение с въздуха.

Въпреки всичко не бива да си представяме, че барутът се използва постоянно. Смътно ни е известно, че артилерията играе роля в Испания и в Северна Африка още от XIV век. Но ето ни през 1457 г. на мароканския бряг от вътрешната страна на крепостните стени на Сеута — този решаващ град, който португалците завземат през 1415 и маврите отново нападат. Да чуем един войник-авантюрист, който е дошъл чак дотук да се бие с неверниците: „Ние доста успешно мятахме по тях камъни с нашите машини...От своя страна маврите имаха стрелци, въоръжени със стрели и прашки...Те стреляха и с няколко катапулта през целия ден.“[7] При това четири години по-рано под стените на Константинопол през 1453 г. турците са използвали чудовищно оръдие срещу града... Но в самата Испания по време на обсадата на Бургос през 1475-1476 г. още си служат със стенобойни машини. Към тези подробности може да се добави, че към 1248 в Египет селитрата е известна под името „китайски сняг“. И още, че оръдията със сигурност се използват в Кайро от 1366 и в Александрия през 1376, че са познати в Египет и Сирия през 1389. Тази хронология: Кале 1347, Китай — 1356, и т.н., все пак не установява приоритет на някой от партньорите по отношение на изобретяване на оръдието. Карло Чипола обаче смята, че в началото на XV в. китайското оръдие е също толкова, ако не и по-добро от европейското. Но в края на века европейската артилерия вече многократно превъзхожда всичко, което Азия може да произведе. Оттам идва и съпроводената с ужас изненада, която появата на европейските оръдия предизвиква в Далечния изток през XVI век[8]. Като цяло китайската артилерия не успява или не знае как да се развие и да се адаптира към военните изисквания. Към 1630 някакъв пътешественик отбелязва, че в крепостите на китайските градове „леят оръдия, но нямат нито опит, нито умение да ги използват“[9].

Артилерията става подвижна

В началото артилерийските оръдия са леки, къси, оскъдно снабдявани с барут (последният е рядкост и струва скъпо). Невинаги можем с точност по имената, с които ги наричат, да разберем какво всъщност представляват те. Така например *ribaudequin* означава оръдие с няколко дула (аналогични на дулото на аркебуза), свързани заедно толкова сполучливо, та казват за тях, че били като картечници!

После оръдията увеличават размерите си и при царуването на Ричард II (1376-1400) достигат средно от 136 до 272 кг според образците, запазени на Лондонската кула. През XV в. те понякога са огромни бомбарди като онези *Donnerbüchsen* в Германия, които представляват чудовищни бронзови дула, поставени хоризонтално в дървена ложа, чието преместване поставя почти неразрешими проблеми. Оръдието-чудо — австрийският *Strauss*, който град Страсбург заема на император Максимилиян през 1499 г., за да подчини отново непокорните швейцарски кантони, се придвижва толкова бавно, че едва не попада в ръцете на противника. Още по-често срещано произшествие: през март 1500 Лудовико Сфорца докарва от Германия в Милано „шест дула тежка артилерия": две от тях се счупват по пътя[10].

Още преди тази епоха се заражда артилерия от значителен калибър, относително подвижна и годна да следва придвижването на войската: такава е артилерията на братя Бюро, спомогнала за победите на Шарл VII при Формини (1450) и Кастийон (1453). В Италия съществува подвижна артилерия, превозвана с волски впрягове: виждат я при посредствената схватка при Молиначела през 1467[11]. Но оръдието, поставено върху теглен от силни конски впрягове лафет, навлиза в Италия, за ужас на благоразумните, едва с Шарл VIII през септември 1494 година. То вече мята не камъни, а железни гюлета, чиято употреба бързо се разпространява, и тези снаряди умерват не само жилищата в обсадения град, а и крепостните стени. Никоя крепост, за която дотогава стои въпросът да се отбранява или да разтвори врати, вече не може да устои на подобно бомбардиране от упор. Защото оръдията са докарвани до самото подножие на укрепленията, на външния бряг на крепостните ровове и веднага ги заслоняват „под кочината" — както казва Жан д'Отон, хроникьорът на Луи XII.

Тази нова груба сила обрича на трийсетгодишна хронична слабост укрепените градове: крепостните им стени рухват като театрален декор. Но полека-лека е организиран отпор и крехките каменни крепости отстъпват място на дебелите землени, едва издигнати укрепления, в които снарядите се врязват на чиста загуба, а върху най-горните платформи — *отбранителните* — се разполага защитната артилерия. Меркурио Гатинара[12], първи министър на Карл V, твърди към 1530 г., че са достатъчни 50 артилерийски оръдия, за да установят превъзходството на императора в Италия и да го предпазват от французите[13]. Та нали през 1525 г. гарнизонът в Павия успява да задържи армията на Франсоа I , която императорските войски изненадват в тила на 24 февруари? Марсилия устоява по същия начин на Карл V през 1524 и 1536; Виена пред турците през 1529, а по-късно Мец през 1552-1553 пред войските на императора. Това не означава, че градовете не могат все пак да бъдат завзети с изненада: например Дюрен през 1544, Кале през 1558, Амиен през 1596. Но вече се предусеща реваншът на крепостта, появата на военното изкуство на обсадата и на отбраната, от което много по-късно рязко ще се отметне стратегията на Фридрих II или тази на Наполеон, които хвърлят усилията си вече не за завземането на градовете, а за унищожаването на живата сила на противника.

Въпреки това артилерията постепенно се усъвършенства. Сведена от Карл V през 1544 до 7-калиброви оръдия, а от Анри II до 6-калиброви, тя става по-рационална; най-мощните, предназначени за обсада или отбрана на градовете, стрелят на 900 стъпки; другите, наречени „полска артилерия" —

само на 400 стъпки[14]. Еволюцията впоследствие е бавна: във Франция например системата на генерал Дьо Валиер, която датира от времето на Луи XV, се задържа чак до реформата на Грибовал (1776), чиито елегантни оръдия преминават през войните на революцията и империята.

Корабната артилерия

Оръдието се настанява на борда на корабите доста рано, но това също става по невероятен и смайващ начин. Още през 1338, тоест преди битката при Креси, то е на борда на английския кораб *„Mary of Tower"*; трийсетина години по-късно, през 1372, „40 големи платнохода" от Кастилия в открито море при Ла Рошел разгромяват с оръдията си английските кораби, които са напълно лишени от артилерия и неспособни да се отбраняват[15]. По думите на специалистите оборудването с артилерия на английските кораби става правило някъде около 1373! Що се отнася до Венеция, по нищо не личи на борда на галерите на Сеньорията да има артилерия по време на непрекъснатите войни с Генуа (1378). Но през 1440, а вероятно и по-рано, вече я има; също така и на борда на турските кораби. Във всеки случай през 1498 близо до остров Митилин някакъв турски *schierazo* с повече от 300 *botte* (150 тона) в битка с четири венециански галери ги атакува с изстрели от бомбарди и бидейки по-ефикасен от тях, на три пъти ги улучва с каменни гюлета, всяко от които тежи 85 ливри[16].

Естествено, подобно оборудване нито се постига за един ден, нито пък без сътресения. Преди около 1500 г. по море не могат да се видят оръдия с дълго дуло, права стрелба и пряко попадение; дори през XVI в. все още не се срещат редовно кръглите амбразури по бордовете на корабите. Въоръжени и невъоръжени плавателни съдове съществуват паралелно, независимо от опасностите. Вече споменах злополучието на англичаните при Ла Рошел през 1372. Но в Атлантика, докато френското корабоплаване към 1520 г. поддържа артилерия, португалските търговски кораби не притежават такава. И това през 1520!

Но надпреварата във въоръжаването с настъпването на XVI в. скоро принуждава всички кораби да имат свои оръдия и специалисти-артилеристи, които да ги обслужват. Военните и търговските кораби почти не се различават: всички са въоръжени. Оттук произтичат странните спорове през XVII в. по повод етикета. Това се случва, понеже по времето на Луи XIV военните плавателни съдове имат право на специален поздрав при влизане в пристанищата, при условие (тъкмо тук е спорът) че не носят стока — а те всички носят.

Скоро вече всеобщото морско въоръжение, което се разпространява, започва да се подчинява на почти установени правила: еди-колко си хора, еди-колко си оръдия при еди-какъв си тонаж. От XVI в. и през XVII в. все още на 10 тона се полага по едно оръдие. В такъв случай можем да кажем, че хвърлилият котва през април 1638 в Бандар Абас, на жаркия персийски бряг английски кораб е зле въоръжен: едва 24 оръдия при 300 тона. Правилото очевидно е доста относително, тъй като от кораб до кораб, от оръдие до оръдие има разлика, а освен това съществуват и други критерии за въоръжението, било то дори само броят на хората. В Средиземно море, а много скоро и

по безкрайния път към Индия, от края на XVI в. английските кораби пътуват свръхвъоръжени: те винаги имат повече хора и оръдия, отколкото другите; свободните им от стока коридори по протежение на борда позволяват по-гъвкава отбрана. Това е една от причините за успеха им[17].

Има и други. Дълго време големият кораб е властвал по море като по-сигурен, по-добре защитен, оборудван с повече оръдия от по-голям калибър. Но през XVI в. малките кораби отбелязват смайващ *търговски* успех, защото бързо могат да бъдат натоварени и не дремят в пристанищата; те бележат и *военен* успех, защото успяват да се въоръжат по-добре. Именно това обяснява на Ришельо през ноември 1626 г. кавалерът Разии: „Преди големите кораби бяха истински страшилища, защото носят големи оръдия, а средните кораби — само малки, които не успяваха да пробият борда на големия кораб. Но новото изобретение, което е квинтесенцията на морското дело, направи така, че сега двестатонен кораб може да носи толкова големи оръдия, колкото осемстотинтонен."[18] Когато се срещнат, по-големият дори рискува да бъде победен: малкият, като по-маневрен и по-бърз, може безотказно да го уцели в мъртвите точки. По седемте морета на света успехът на холандците и англичаните се дължи на малките и средните тонажи.

Аркебузи, мускети, пушки

Не е възможно да определим кога точно се появява аркебузът. Няма съмнение, че е някъде в края на XV в.; практически през първите години на XVI век. През 1512 при обсадата на Бреша според „Предан слуга" отбранителите „започнали да стрелят, а изстрелите от артилерията и аркебузите им [*sic*] се сипели като рояк мухи"[19].Именно аркебузите, а не топовете или оръдията надвиват някогашните рицари. Артилерията съсипва крепостите, а известно време и градовете. Благородният сеньор Баяр е убит с изстрел от аркебуз през 1524. „За Бога, по-добре това злощастно оръжие да не беше измисляно!"— пише по-късно Монлюк, който твърди, че през 1527 е събрал за печално приключилата впоследствие при Неапол експедиция на М. дьо Лотрек между 700 и 800 мъже от Гасконя, „направих го за няколко дни [...] и между тях имаше четири- или петстотин стрелци с аркебузи : толкова, колкото по това време още нямаше в цяла Франция"[20].

Тези и още някои други забележки оставят впечатлението, че в началото на превъоръжаването на армията, с която разполага Франция, съществува изоставане в сравнение с германските, италианските и най-вече испанските войски. Първоначално френското наименование наподобява по звучене немското: *Hackenbüchse*: това е названието акбют. Впоследствие започва да подражава на италианското: *archibugio*, което дава *аркебуз*. Тези колебания в имената може би са показателни. За френския разгром при Павия има различни причини, включително тежките куршуми на испанските стрелци с аркебузи. Впоследствие французите умножават аркебузите си (един на двама копиеносци). Херцог Алба отива още по-далече и разделя пехотата си в Нидерландия на две равни части: колкото аркебузири, толкова копиеносци. В Германия през 1576 съотношението е 5 копиеносци срещу 3 аркебузири.

В действителност е невъзможно да бъде премахнато копието, „царят на оръжията" — както все още го наричат през XVII в., защото аркебузите

трябва да бъдат подпирани на стойки, а зареждането, презареждането и запалването на фитила са много бавни манипулации. Дори когато мускетът замества аркебуза, Густав Адолф още поддържа съотношението един копиеносец срещу двама мускетери. Преобразуването става възможно едва с въвеждането на пушката, която е усъвършенстван мускет, изобретена през 1630, но въведена на въоръжение във френската армия през 1703; с използването на картонения патрон, който армията на великия избирател* възприема още през 1670, а френските войски от 1690; и в крайна сметка с приемането на щика, който премахва основното раздвоение при пехотата. В края на XVII в. цялата европейска пехота ще притежава пушки и щикове, но тази промяна е изисквала цели два века[21].

В Турция нещата са още по-бавни. В битката при Лепанто (1571) турските галери носят много повече стрелци с лъкове, отколкото аркебузири. Дори към 1603 г. един испански кораб, атакуван от турските галери във водите около Негрепонте, се оказва „покрит със стрели до платформата на мачтата“[22].

Производство и бюджет

Артилерията и огнестрелното оръжие водят след себе си огромно преустройство на военното дело, на икономическия живот и на капиталистическата организация на производството на оръжия.

Полека-лека се очертава известна, макар и не категорична промишлена концентрация, но военната индустрия си остава разнопосочна: производителите на барут не правят дула за аркебузи или хладно оръжие, или големи артилерийски оръдия; освен това енергията не може да се съсредоточи по желание в дадена точка, а трябва да се гони по течението на реки и през горските райони.

Единствено богатите държави са в състояние да издържат на баснословните разходи на новия тип война. Те ще отстранят големите независими градове, които дълго са се задържали на висотата на положението си. През 1580 на минаване през Аугсбург[23] Монтен все още се възхищава на големите оръжейни магазини. По същото време той би могъл да се удиви и на венецианския Арсенал — огромна манифактура, която тогава използва до 3000 работници, призовавани сутрин за работа от голямата камбана на „Сан Марко“. Естествено, всяка държава има свои арсенали (Франсоа I създава 11, а в края на царуването му в кралството съществуват 13); всички те притежават обширни оръжейни складове: по времето на Хенри VIII в Англия най-важните са в Лондонската кула, Уестминстър и Гринуич. В Испания политиката на католическите крале се опира на арсеналите в Медина дел Кампо и Малага[24]. Султанът също има своите в Галата и Топхане.

Но до Индустриалната революция европейските арсенали си остават най-често придатък към складовете, по-скоро занаятчийски работилници, отколкото манифактури с разделение на труда. Дори много често занаятчиите работят в къщи, на по-голямо или по-малко разстояние от Арсенала. Нима не е по-безопасно мелниците, където се произвежда барут, да бъдат по-далеч от

---

* *Великият избирател — титла на принц, който избира императора. — Бел. ред.*

града? Затова обикновено ги установяват в планинските или слабо населените райони: така е в Калабрия; близо до Кьолн в Айфел ; в Бергския край; а в Малмеди през 1576 в навечерието на въстанието срещу испанците са построени 12 мелници за барут. Всички те, дори създадените през XVIII в. по течението на притока на Рейн Вупер, произвеждат дървени въглища от *Faulbaum* — вид смрадлика, която предпочитат пред другите дървесни видове. Въглищата се стриват със сяра и селитра, а после се пресяват, благодарение на което се получава едър или ситен барут.

Винаги пестеливата Венеция упорито използва едрия барут, който е поевтин. Но по-добре е, според обясненията на суперинтенданта на нейните крепости през 1588, „да се използва само ситният, както правят англичаните, французите, испанците и турците, които по такъв начин използват един и същ барут както за аркебузите, така и за оръдията". По това време Сеньорията има на склад 6 милиона ливри от едрия барут, което означава по 300 изстрела за всяко от 400-те оръдия на крепостта. За да бъдат осигурени по 400 изстрела, са необходими още 2 милиона ливри, което означава разходи за 600 000 дуката. Пресяването му, за да стане ситен, изисква допълнителни разноски, равностойни на четвърт от сумата: или още 150 хиляди дуката, но тъй като зареждането с фин барут е три пъти по-икономично от това с едър, все пак ще се спечели[25].

Читателят ще ни извини, че го въвличаме в подобни старомодни сметки. Но по такъв начин мимоходом се узнава, че сигурността на Венеция струва най-малко 1 800 000 дуката за барут, *което е повече от равностойността на годишните постъпления в градския бюджет*. Ето кое доказва огромния мащаб на военните разходи дори когато няма война. А с годините цифрите се покачват : *Непобедимата армада* през 1588 отнася на север 2431 оръдия, 7000 аркебуза, 1000 мускета, 123 790 снаряда или по 50 на оръдие, плюс необходимия барут. Но през 1683 г. Франция има на борда на флотите си 5619 чугунени оръдия, а Англия 8396[26].

Появява се военната металургична индустрия: в Бреша, на територията на Венеция още от XV в.; доста рано и в Щирия около Грац; около Кьолн; в Регенсбург; в Нордлинген; в Нюрнберг; в Зул (германският арсенал е най-значителният център в Европа до разрушаването му през 1634 г. от Тии)[27]; в Сент Етиен, който през 1605 наброява повече от 700 работници в „могъщия арсенал на куция съпруг на Венера"; без да смятаме високите пещи в Швеция, построени през XVII в. с капиталите на Холандия и Англия, където предприятията на Геер са в състояние да доставят наведнъж или почти наведнъж 400 артилерийски оръдия, което позволява на Обединените провинции да спрат настъплението на испанците южно от делтата на Рейн през 1627[28].

Възходът на огнестрелните оръжия стимулира медната индустрия, тъй като бронзовите оръдия се леят по същата технология като църковните камбани (добрата сплав е различна от тази за камбаните: 8 части калай и 92 мед, и е известна още през XV в.). Но през XVI в. се появяват железните оръдия, които всъщност са чугунени. От 2431 оръдия на *Непобедимата армада* 934 са от желязо. Тези евтини топове заменят скъпоструващите бронзови и се произвеждат на големи серии. Между развитието на артилерията и на високите пещи съществува връзка (като например създадените от Колбер в Дофине).

Но артилерията изисква средства не само за построяване и за снабдяване, нейното поддържане и преместване също струва скъпо. *Месечната* издръжка на петдесетте оръдия, които испанците имат в Нидерландия през 1554, включващи топове, метални дула, обсадна и лека артилерия, възлиза на повече от 40 000 дуката. За да се придвижи тази маса, е необходим „малък обоз" от 473 коня само за ездачите и „голям обоз" с 1014 коня плюс 575 каруци (всяка от които с четири коня) или всичко 3787 коня, което прави по 75 коня на оръдие[29]. Да отбележим, че по същото време поддържането на една галера струва приблизително по 500 дуката на месец[30].

Артилерията в световен мащаб

В световен мащаб има значение не само техниката, но и начинът на използването ѝ. Турците, които толкова сръчно копаят земята и нямат равни при прокарването на тунели по време на обсада, които са толкова добри артилеристи, към 1550 все още не са възприели тежките кавалерийски пистолети, които се задействат с една ръка[31]; нещо повече: според очевидец, който ги наблюдава при обсадата на Малта през 1565, те „не зареждат аркебузите си толкова бързо, колкото нас". Родриго Виверо отбелязва, че японците, чийто почитател е, не умеят да използват артилерията си, и добавя, че селитрата им е отлична, но барутът — некачествен. Същото казва за китайците отец Де лас Кортес (1626): те не изстрелват патроните на аркебузите си с достатъчно барутен заряд[32], а барутът им според друг очевидец е лош, едър и подходящ в най-добрия случай за топовни салюти. В Южен Китай (1695) търговията с европейците въвежда „пушки с дължина 7 палма, които стрелят с толкова малък куршум, че стават по-скоро за развлечение, отколкото за употреба"[33].

Веднага прави впечатление значението, което Западът отдава на артилерийските училища, които са често явление в градовете (особено в онези под непрестанна заплаха): всяка неделя техните възпитаници-артилеристи с музика начело отиват и се връщат от учебното стрелбище. Въпреки значителното търсене на Европа никога няма да ѝ липсват артилеристи, аркебузири и майстори-леяри. Някои от тях обикалят света — Турция, Северна Африка, Персия, Индия, Сиам, Индонезия и Филипините, Московското княжество. В Индия канонирите на Великия Могол до смъртта на Аурангзеб (1707) са европейски наемници. След това, между другото неуспешно, ги заменят с мюсюлмани.

Благодарение на тези придвижвания, техниката в крайна сметка служи и на едните, и на другите. Това почти със сигурност може да се твърди за Европа, където успехът е ту на тази, ту на онази страна. Ако се приеме, че през 1643 г. битката при Рокроа е триумф за френската артилерия (нещо, в което не сме убедени), това в най-добрия случай е танто за танто (да не забравяме аркебузите в Павия). Със сигурност може да се каже, че артилерията не създава траен силов превес за един или друг принц. Тя допринася за увеличаване на военните разходи, оттам — за ефикасността на държавата и със сигурност за нарастване на печалбите на предприемачите. В световен мащаб тя облагодетелства Европа: по морските граници на Далечния изток; в Америка, където оръдията нямат голяма роля, но барутът на аркебузите си казва думата.

Все пак що се касае до исляма, успехите са поделени. Завземането на Гранада (1492), завладяването от испанците на северноафриканските морски крепости (1497, 1505, 1509-1510) се дължат на артилерията. Същото се отнася и до изтръгването от ислямския свят на Казан (1551) и на Астрахан (1556), извършено от Иван Грозни. Но съществуват и ответни турски удари: падането на Константинопол през 1453, на Белград през1521 и победата при Мохач през 1526. Турската военна сила се захранва от християнска артилерия (5000 пленени оръдия в Унгария между 1521 и 1541); тя използва огневата мощ по ужасяващ за онова време начин: при Мохач събраната в центъра на бойното поле турска артилерия разкъсва на две унгарската линия; при Малта (1565) по защитниците са изстреляни 60 000 гюлета, а при Фамагуста (1571-1572) те са 118 000. Нещо повече: артилерията прави смазващо надмощието на турците над останалия ислямски свят (Сирия 1516, Египет — 1517) и в борбите срещу Персия — през 1548 големият персийски град Тавриз отстъпва след едноседмично обстрелване. Пак в кредита на артилерията можем да запишем кампанията на Бабур, който превзема Индия на делхийските султани, благодарение на топовете и аркебузите на бойното поле при Панипат. Както и малкото премеждие през 1636 г., когато трите покачени на Китайската стена португалски оръдия обръщат в бягство манджурската войска и по такъв начин гарантират още близо десетгодишното оцеляване на династията Мин.

Независимо че балансът не е пълен, имаме основания да направим едно заключение. Като се вземат предвид настъпленията и оттеглянията, съществуването на артилерията не разрушава границите на големите културни общности: ислямът си остава в чертите на ислямския свят, а Далечният изток не е дълбоко накърнен; Пласей* е едва през 1757. Най-характерното е, че артилерията постепенно, от само себе си, се разпространява навсякъде, чак по японските пиратски кораби след 1554; а през XVIII в. няма малайски пиратски кораб без оръдие на борда.

Хартията и книгопечатането

Хартията[34] идва от много далече — от Китай, откъдето е пренесена през ислямските страни. Първите мелници за хартия работят в Испания от XII век. Ала едва в началото на XIV в. в Италия започва създаването на европейската хартиена промишленост. През XIV в. в околностите на Фабриано чрез хидравлично колело се задействат „бухалки", които представляват огромни пилони или дървени чукове, снабдени с ножове и гвоздеи за раздробяване на хартията[35].

Водата служи едновременно за двигател и суровина. Производството на хартия изисква огромни количества чиста вода, затова се установява по бързите реки, преди да са достигнали градовете, които биха могли да ги замърсят. Венецианската хартия се произвежда около Лаго ди Гарда; твърде рано и Вогезите имат свои работилници за хартия; същото важи и за Шампан, където голям център става Троа, и за Дофине[36]. Италианските работници и ка-

---

* *Пласей — индийско село в Западна Бенгалия, край което британците побеждават набаба на Бенгалия и установяват господството си. — Бел. ред.*

питалисти играят голяма роля за разрастването на производството. За набавянето на суровина от XIII в. нататък се увеличава отглеждането на лен и коноп, а за щастие не липсват и стари парцали, тъй като бельото (когато въобще са носели такова) от платно вече е заместило лененото; впрочем използват се и стари корабни въжета (например в Генуа)[37]. Все пак новата индустрия процъфтява дотолкова, че възникват кризи в снабдяването; между производители на хартия и вехтошари започват съдебни дела, тъй като последните се придвижват, привличани от големите градове и от качеството на парцалите в една или друга област, както например в Бургундската.

Тъй като не притежава нито здравината, нито красотата на пергамента, единственото превъзходство на хартията се явява нейната цена. За ръкопис от 150 страници върху пергамент се изразходва кожата на дузина овце[38], „което означава, че самото преписване съставлява най-малката част от разходите". Но не може да се отрече, че гъвкавостта и гладката повърхност на новия материал го предопределя като единствено възможно решение при книгопечатането. Що се отнася до последното — неговият успех е предначертан. След XII в. броят на читателите нараства значително не само в университетите на Запад, но и извън тях. Жадната за знание клиентела води до подем на ателиетата за преписи и до увеличение броя на верните копия до такава степен, че предизвиква търсения как да бъде ускорен процесът, каквото е например копирането на цветния фон на инициалните букви. Благодарение на новооткритите средства се появяват същински „издателства". От завършената през 1356 г. книга *„Пътешествието на Мандвил"* до нас са достигнали 250 копия (от които 73 на немски и холандски, 37 на френски, 40 на английски и 50 на латински)[39].

Изнамирането на подвижните букви

Без значение е кой е изобретил към средата на XV в. на Запад подвижните букви: дали Гутенберг и неговите сътрудници в Майнц, което е твърде вероятно, или пражанинът Прокоп Валдфогел, който се установява в Авиньон, или Костел от Харлем, ако въобще е съществувал такъв, или някой друг неизвестен. По-важно е да разберем дали наистина става дума за откритие, за наподобяване или за преоткриване.

Защото Китай познава книгопечатането от IX в., а през XI в. в Япония печатат будистка литература. Но направата на тези първи отпечатъци чрез гравиране върху дъски, всяка от които съответства на съдържанието на една страница, е безкрайно муден процес. Между 1040 и 1050 на Бишън му хрумва революционната идея за подвижните букви. Те се изработват от керамика и се закрепват с восък върху метална форма. Не получават никакво разпространение; същото се отнася и за последвалите ги излети от калай букви, защото се повреждат много лесно. Но в началото на XIV в. употребата на подвижни дървени букви става нещо обичайно; те достигат дори до Туркестан. Чак през първата половина на XV в. металната буква се усъвършенства и няма значение дали това става в Китай или Корея, откъдето придобива широка известност през полувековния период преди „откритието на Гутенберг"[40]. Съществува ли трансфер на Запад? Именно това внушава Лоа Льо Роа, но едва през 1576, което ще рече — доста късно. Той казва, че порту-

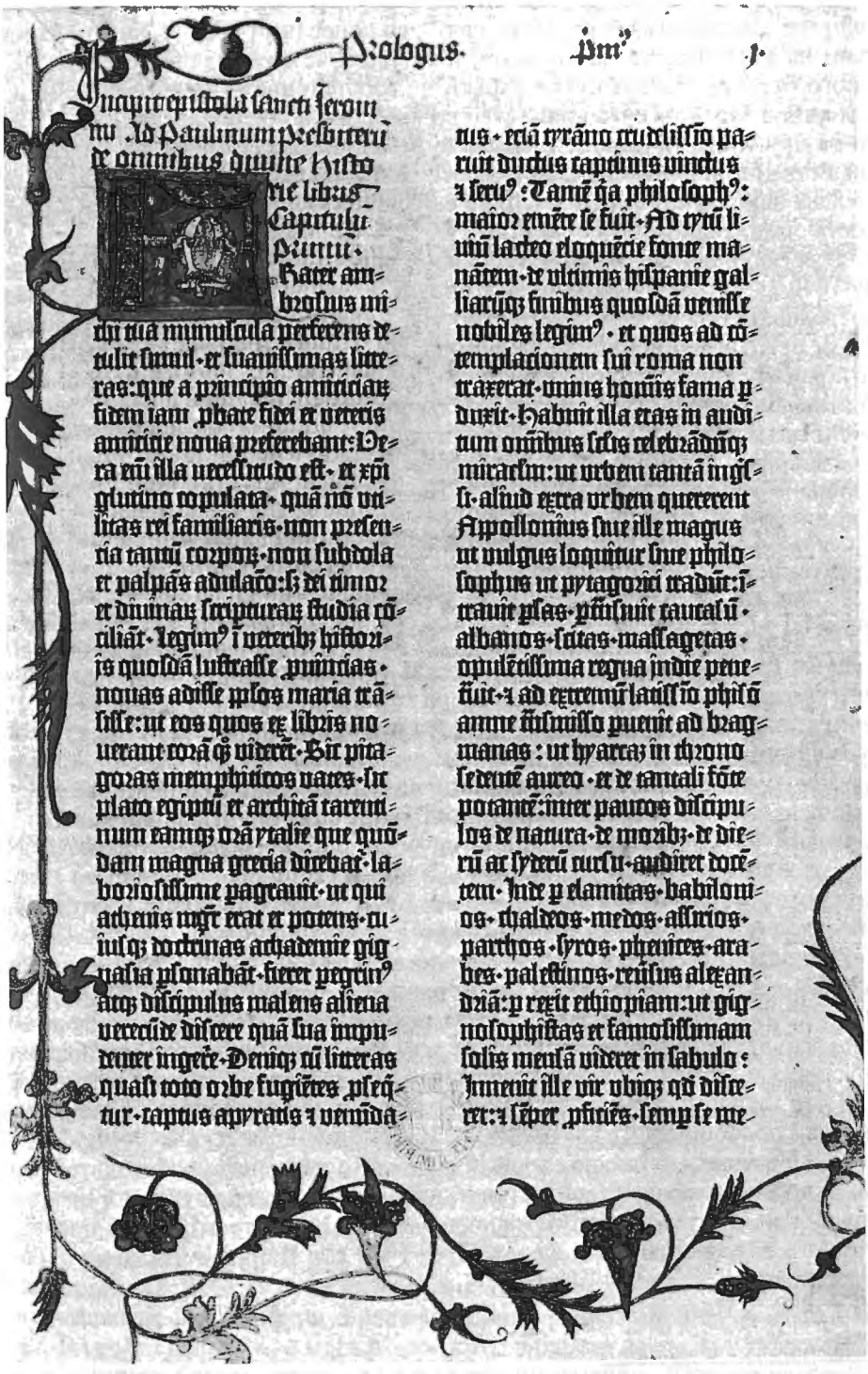
Prologus. pmi. j.

Incipit epistola sancti Jeronimi. Ad Paulinum presbiterum de omnibus divine historie libris. Capitulum primum. Frater ambrosius mihi tua munuscula perferens detulit simul et suavissimas literas: que a principio amicitiarum fidem iam pene veteris amicitie nova preferebant: Dehinc illa vetustissima est: et ex pristino copulata: quam non utilitas rei familiaris: non presentia tantum corporis: non subdola et palpans adulatio: sed dei timor et divinarum scripturarum studia conciliant. Legimus in veteribus historiis quosdam lustrasse provincias: novas adisse plagas: maria transisse: ut eos quos ex libris noverant coram quoque viderent. Sic pitagoras memphiticos vates: sic plato egyptum et architam tarentinum: eudoxus quoque italie que quondam magna grecia dicebatur: laboriosissime peragrarunt: ut qui athenis magister erat et potens: cuiusque doctrinas academie gigantea placebant: fieret peregrinus atque discipulus malens aliena vereri de discere quam sua impudenter ingerere. Denique ut literas quasi toto orbe fugientes: plectatur: captus ab hostibus a venundatus: et a tyranno crudelissimo paene ductus captivus vinctus a seruo: Tantum a philosophis: maior emere se fuit. Ad tyrii limi lactea eloquentie fonte manantem: de ultimis hispanie galliarumque finibus quosdam venisse nobiles legimus: et quos ad contemplationem sui roma non traxerat: unius hominis fama perduxit. Habuit illa etas in auditum omnibus seculis celebrandumque miraculum: ut urbem tantam ingressi: aliud extra urbem quererent Apollonius siue ille magus ut vulgus loquitur siue philosophus ut pytagorici tradunt: intrauit plagas: penetrauit caucasum: albanos: scitas: massagetas: opulentissima regna indie pene fuit: et ad extremum lassatio philosophie amore finibus missus pervenit ad bragmanas: ut hyarcas in throno sedentem aureo: et de tantali fonte potantem: inter paucos discipulos de natura: de motibus: de die rum ac syderum cursu audiret docentem. Inde peragratis babilonios: chaldeos: medos: assirios: parthos: syros: phenices: arabes: palestinos: egressus alexandriam: peragit ethiopiam: ut gymnosophistas et famosissimam solis mensam videret in sabulo: Inuenit ille vir ubique quod discere: et sepe priscis semper se me-

Първо фолио от том I на Biblia, известно като 36-редна Библия с рисувана украса. Бамберг, Гутенберг, ок. 1458-1459 г. (Cliché B. N.)

галците, „които плават по целия свят“, са донесли от Китай „книги, отпечатани на писмеността на страната, и твърдят, че този начин се използва от много отдавна. Затова някои вярват, че изобретението им е пренесено през Татария и Московското княжество в Германия, а после доведено до знанието на другите християни“[41]. Връзката не е доказана. Но има достатъчно пътешественици, и то образовани, които са пътували до Китай и обратно, което дава основание първенството на европейците в тази област да се смята за доста съмнително.

Във всеки случай, независимо дали е заимстване или е изобретение, между 1440-1450 г. европейското книгопечатане се създава не без трудности и с последователни усъвършенствания, тъй като подвижните букви трябва да бъдат произведени от точно дозирана сплав от олово, калай и антимон (а антимоновите мини като че ли са открити едва през XVI в.), която трябва да е достатъчно устойчива, без да е прекалено твърда. Налага се да бъдат извършени три операции: да се изработят пунсони* от много твърда стомана, които съдържат изпъкналото изображение на буквите; в медна, а по-рядко в оловна матрица да се направи отпечатък на буквата; и накрая, чрез леене на сплавта да се получи буквата, която е годна за използване. След това трябва да се „направи наборът“, да се фиксират редовете и междуредията, да се намажат с мастило и да се отпечатат върху листа хартия. Лостовата печатарска преса се появява около средата на XVI в. и почти не търпи изменения до XVIII век. Основната трудност е, че буквите се износват бързо и за подмяната им трябва отново да се прибегне до пунсоните, които на свой ред също се износват: т.е. всичко да се повтори отначало. Занаятът е досущ като на бижутерите[42]. Нищо чудно, че изобретението — отпечатване на страница чрез гравирано върху дърво и намазано с мастило изображение — произлиза именно от техните следи, а не както се е твърдяло, от средите на производителите на ксилографии. Тъкмо обратното, съществува период, когато тези търговци на популярни картинки се борят срещу нововъведението. Към 1461 г. Албрехт Пфистер, печатар от Бамберг, въвежда за първи път гравюрата върху дърво като неразделна част от отпечатаната книга. Оттогава нататък конкурирането става невъзможно[43].

Печатарският занаят се усъвършенства бавно и през XVIII в. е все още същият, както в началото, или почти същият. „Защото през 1787, когато Амброаз-Дидо измисля пресата, даваща възможност да се отпечата *листът* с едно завъртане на винта, начинът на печатане е такъв, че ако Гутенберг възкръснеше и влезеше в някоя печатница от началото на царуването на Луи XVI във Франция, би се почувствал у дома си, като изключим някои незначителни подробности.“[44]

Изобретението обикаля света. Досущ както търсещите работодател канонири, дружинките печатари пътуват, накъдето ги отвее вятърът, с импровизирания си инструментариум и според обстоятелствата отсядат, а после пак поемат в търсене на нов меценат. През 1470 г. в Париж е издадена първата печатна книга, в Лион — през 1473, в Поатие — през 1479, във Венеция — през 1470, в Неапол — през 1471, в Льовен — през 1473, в Краков — през

---

* *Пунсон — стоманена релефна буква за матрици, от които се отливат буквите за набор. — Бел. ред.*

1474. През 1480 повече от 110 европейски града са известни със своите печатарски преси. От 1480 до 1500 този процес завладява Испания, разраства се в Германия и Италия и достига скандинавските страни. През 1500 г. 236 европейски града имат печатарски ателиета[45].

Едно изчисление относно старопечатните книги, наречени *инкунабули* — т.е. отпреди 1500 г., — показва общ тираж от 20 милиона екземпляра. По онова време Европа има вероятно 70 милиона жители. През XVI в. движението се ускорява: в Париж се издават 25 000 заглавия, в Лион — 13 000, 45 000 — в Германия, 15 000 — във Венеция, 10 000 в Англия и около 8000 в Нидерландия. За всяко издание трябва да пресметнем среден тираж от 1000 екземпляра, което ще рече между 140 000 и 200 000 заглавия и от 140 до 200 милиона книги. А трябва да се има предвид, че в края на века, заедно с покрайнините на Московското княжество, Европа има не повече от 100 милиона души население[46].

Европейски книги и печатарски преси се изнасят в Африка, Америка, на Балканите, а през Венеция амбулантните печатари от Черна гора проникват в Константинопол, където еврейските бежанци донасят пресите на Запада. Благодарение на португалските мореплаватели, печатарските преси и подвижните букви достигат до Индия и, естествено, до столицата Гоа (1557), после до Макао (1588) в сянката на Кантон, както и до Нагасаки — през 1590[47]. Ако изобретението действително първоначално е дошло от Китай, то тогава веригата се затваря.

Книгопечатането и голямата история

Доколкото е лукс, още от самото начало книгата е подчинена на неумолимите закони за печалбата, за предлагането и за търсенето. Печатарският инструментариум често се обновява, работната ръка струва скъпо, стойността на хартията надвишава повече от два пъти останалите разходи, възвръщаемостта е бавна. Всичко това поставя книгопечатането в зависимост от кредиторите, които скоро завладяват мрежите за разпространение. Още от XV в. издателският свят има своите малки фугеровци: Бартелми Бюйе (поч.1483) в Лион; в Париж — Антоан Верар, който, като собственик на ателие за калиграфия и оцветяване на ръкописи, възприема новите процеси и се специализира в областта на илюстрираната книга за територията на Франция и Англия; династията Джиунта, произлизаща от Флоренция; Антон Кобергер, който за периода от 1473 до 1513 издава в Нюрнберг най-малко 236 творби и е по всяка вероятност най-могъщият издател на своето време; Жан Пти — господар на парижкия книжен пазар в началото на XVI в.; или Алде Мануче във Венеция (поч.1515), или последен пример — роденият в Турен през 1514 г. Плантен, който успешно се устройва в Анверс през 1549[48].

Като стока книгата е свързана с пътищата, превоза и панаирите: през XVI в. са известни Лионският и Франкфуртският, а през XVII в. — Лайпцигският. В своята цялост тя е могъщо средство в ръцете на Запада. Всяка мисъл просъществува благодарение на контактите и размяната. Книгата ускорява и разширява теченията, прокарани от някогашните ръкописи. Въпреки могъщите спирачки тя ускорява някои процеси. По времето на инкунабулите

през XIV в. латинският език има превес, а заедно с това — религиозната и благочестивата литература. В началото на XVI в. единствено гръцките и латинските издания на античната литература служат за делото на войнстващия хуманизъм. Малко по-късно Реформацията и Контрареформацията поставят книгата в своя услуга.

Накратко, трудно може да се каже кому най-вече е служила книгата. Тя прави нещата по-мащабни и по-мощни. Може би трябва да изтъкнем последствията в една област. Голямото откритие, което дава тласък на революционното развитие на математиката през XVII в., е изнамирането на число-функция — според думите на Освалд Шпенглер — или y=f(x), казано на съвременен език. Но нима щеше да съществува функция, ако не съществуваха понятията за *безкрайно малко* число и *граница*, както и останалите развити от Архимедовата мисъл понятия. Всъщност кой знае за Архимед през XVI век? Ограничен кръг привилегировани. Веднъж или дваж Леонардо да Винчи се втурва по дирите на един от ръкописите му, за който е чувал. Макар и бавно, книгопечатането обръща лице към научните издания и полекалека се заема с тази задача, като постепенно възстановява гръцката математика и освен трудовете на Евклид и Аполоний Пергски (върху конусните сечения) то прави общодостъпни гениалните идеи на Архимед.

Имат ли принос тези сравнително късни издания за бавното развитие между XVI и началото на XVII в. на модерната математика? Вероятно да. Без тях напредъкът би се забавил още повече.

Подвигът на Запада: далечното корабоплаване

Завладяването на открито море за векове напред дава на Европа надмощие във всяко отношение. В този случай техниката — далечното корабоплаване — създава „асиметрия“ и привилегия в световен мащаб. Всъщност „бумът“ на Европа по всички световни морета поставя трудноразрешим проблем: как да се направи така, че след показаната сила далечното корабоплаване да не се *поделя* с останалите морски цивилизации в света? По принцип в надпреварата могат да участват всички. Но Европа остава единствена в това състезание.

Морските флоти на Стария свят

Фактът е още по-неочакван, тъй като морските цивилизации са отдавна известни — и едните, и другите непрестанно кръстосват Стария свят от европейската част на Атлантика до Индийския океан, Индонезия, Филипините и крайбрежните морета на Тихия океан. Жан Пужад твърди, че Средиземно море и Индийският океан образуват единно обширно морско пространство, което назовава с образното име „пътят за Индия“[49]. Всъщност така наречениият „път за Индия“, който съставлява плавателната ос на Стария свят, започва от Балтийско море и Ламанш и открай време се е простирал чак до Тихия океан.

Суецкият провлак не го разделя на две. Всъщност от векове един ръкав на Нил достига Червено море (по този начин го свързва със Средиземно), наричат го Нехау и този „Суецки канал“ функционира още по времето на

свети Луи, но малко след това се запълва. В началото на XVI в. Венеция и египтяните възнамеряват да го разчистят. Впрочем през провлака преминават хора, добитък и разглобени плавателни съдове. Така например флотилиите, хвърлени от турците в Червено море през 1538, 1539 и 1588, са докарани дотам върху гърбовете на камили на части, които са сглобявани на място[50]. Обиколката на Васко да Гама (1498) не разрушава древната близост между Европа и Индийския океан, а само добавя нов път.

Подобно добросъседство не означава непременно смесване. Никой не е така привързан към собствените си традиции, както моряка, откъдето и да е той. Въпреки многобройните предимства (платната, щурвала, още от XIV в. — огромните корпуси, водонепроницаемите корпусни отсеци, компаса, познат от XI в.) китайските джонки завладяват Япония, но на юг не успяват да прехвърлят залива Тонкин; отвъд географската ширина на Дананг се появяват посредствените индонезийски, индийски и арабски кораби, чиито триъгълни платна се срещат чак до далечното африканско крайбрежие. Това е защото *морските* граници на цивилизациите са също така установени (не е за вярване!), както и сухоземните. Както на земята, така и в морето всяка от тях брани своята територия. Въпреки всичко съседите си ходят на гости: китайските платна и джонки се срещат в залива Тонкин, защото всъщност Тонкин е бил под китайско господство. Ако Суецкият провлак не е подобна граница, независимо че изглежда и има възможността да бъде такава, то е поради непрестанното му пресичане от различните цивилизации. Така например ислямът, завладял обширна част от Средиземноморието, въвежда там платното, наречено латинско или още *aurique*, което всъщност е индийско и произлиза от Оманския залив, където ислямът го среща. Необходимо е подобно историческо разместване на пластовете, за да може триъгълното платно да се наложи в Средиземно море, чийто символ то дори става в нашите очи[51].

И все пак то е напълно заимствано и замества квадратното платно, каквото използват всички народи по бреговете на Средиземно море — от финикийците до гърците, картагенците и римляните. Естествено, проявявана е и съпротива, и то именно по нашите брегове на Лангедок, но това е дребна подробност, а още по-силна е тази съпротива в гръцките страни, тъй като Византия доминира там със силата на морските си ескадри и със сполучливите изненадващи нападения с гръцки огън. Във всеки случай няма нищо чудно, че триъгълното платно се среща в Португалия, която е силно подложена на влиянието на исляма.

Но в Северна Европа, където още преди XIII в. се чувства мощно възраждане на мореплаването, четириъгълното платно си остава правило; корпусът е подсилен и изграден от дъски, които се застъпват като керемиди (*клинкерна* обшивка); но северното чудо на чудесата е осевият щурвал, който се управлява от вътрешността на кораба и който специалистите наричат по името на задната извивка на корпуса *ахтерщевен*.

В крайна сметка налице са две различни европейски флоти — средиземноморска и северна, които се изправят една срещу друга и впоследствие се смесват, но не по политически, а по икономически причини. Всъщност след 1297 г. с първото търговско пътуване до Брюже генуезките кораби[52] — а те са големите средиземноморски плавателни съдове — присъединяват към своите маршрути най-добрия от трафиците към Севера. Съществуват заемки, надмощия и поуки. Разцветът на Лисабон през XIII в. е всъщност възход

Платноход с триъгълни ветрила, украсяващ византийска чиния. Коринтски музей (Снимка Роже-Виоле)

на едно пристанище, което постепенно усвоява уроците от активната капиталистическа икономика на морските периферии. При това положение издължените корпуси на средиземноморските кораби служат за модел на северните флоти и им предоставят безценните латински платна. И обратно: чрез многобройни посредници, едни от които са баските, строителството на корпуси с клинкерна обшивка като при корабите от Север и най-вече с осев рул, който позволява по-добро насочване по посока на вятъра, започва да се възприема полека-лека от корабостроителниците по Средиземноморието. Наблюдават се обмен на опит и заимстване, което само по себе си вече показва, че е на път да се утвърди една нова цивилизация: европейската.

Португалската каравела, която се появява на бял свят около 1430, е плод на тези взаимоотношения: тя представлява малък платноход с клинкерна обшивка, осев щурвал, три мачти — с квадратни платна и една с латинско, разположено по дължината на корпуса платно, поставено асиметрично спрямо носещата мачта (реята от едната страна е по-висока и по-дълга, отколкото от другата), което с лекота управлява кораба и го насочва; квадратните платна, които са напречно ориентирани, дават възможност да бъде уловен вятърът откъм задната страна на плавателния съд. Когато приключва изпитателният им период в Атлантика, каравелите и другите кораби от Европа свиват триъгълните платна и издигат квадратните още с пристигането си на Канарските острови, откъдето пасатите непрестанно ги тласкат към Карибско море.

Какъв е залогът? Завладяването на световните водни пътища. Няма признаци, че който и да е от многобройните морски народи е по-способен от останалите да спечели толкова често предприеманата надпревара. Все пак по молба на египетските фараони финикийците извършват обиколка на Африка повече от 2000 години преди Васко да Гама. Векове преди Колумб, около 690 г., ирландските моряци откриват Фарьорските острови, а през 795 г. ирландските монаси достигат Исландия, която викингите преоткриват към 860. През 981 или 982 Ерик Червения достига Гренландия, където до XV и XVI в. има постоянно нормандско присъствие. Братята Вивалди през 1291 с две галери пресичат Гибралтарския проток на път за Индия, после изчезват някъде след нос Жюби. Ако бяха успели да обиколят Африка, щяха два века по-рано да отключат процеса на Великите географски открития[53].

Всичко това се отнася да европейската страна. Ала облагодетелствани от употребата на компаса, с който разполагат още от XI в., ретроспективно китайците ни се струват ненадминати конкуренти от XIV в. насам с техните „големи четирипалубни джонки, разделени на водонепроницаеми отсеци, оборудвани с четири до шест мачти, с възможности да вдигат дванайсет платна и да носят по хиляда души". По време на династията Сун на юг (1127-1279) те изместват всички арабски плавателни съдове от трафиците в Китайско море. Това е значимо разчистване пред собствените врати. През XV в. китайски морски ескадри осъществяват удивителни плавания под водачеството на великия евнух Джънхуо — мюсюлманин, родом от Юнан. Първата експедиция с 62 големи джонки го отвежда до Индонезия и Филипините (1405-1407); втората (27 000 души, 48 кораба; 1408-1411) завършва със завладяването на Цейлон; третата (1413-1422) — с покоряването на Суматра; четвъртата (1417-1419) и петата (1421-1422) са тихоокеански и довеждат до размяна на подаръци и посланици, като едната е в Индия, а другата достига до Арабия и до брега на Абисиния; шестата е кратка и отнася императорско послание до владетеля и управителя на Палембан в Суматра; седмата е последна и вероятно най-сензационната: тя тръгва от пристанище Лунуан на 19 януари 1431; в края на годината флотилията хвърля котва в най-южните пристанища Джъдзян и Фудзиен; през 1432 пътешествието продължава през Ява, Палембан, полуостров Малака, Цейлон, Каликут и накрая Ормуз, който е целта на пътуването. Там на 17 януари 1433 г. флотилията оставя един китайски посланик от мюсюлмански произход, който навярно впоследствие стига до Мека. Експедицията се завръща в Нанкин на 22 юли 1433[54].

След това по наши сведения настъпва пълно затишие. Несъмнено по времето на династията Мин Китай е изправен отново пред зараждащата се заплаха от номадите откъм север. Столицата се премества от Нанкин в Пекин (1421). Обърната е нова страница. Все пак можем за миг да си представим до какво би довела евентуалната експанзия на китайските джонки към нос Добра надежда или по-скоро до Иглен нос, който е южната врата между Индийския и Атлантическия океан.

Друга пропусната възможност: още преди векове арабските географи (противно на мнението на Птоломей) твърдят (през X в. Масуди е първият,

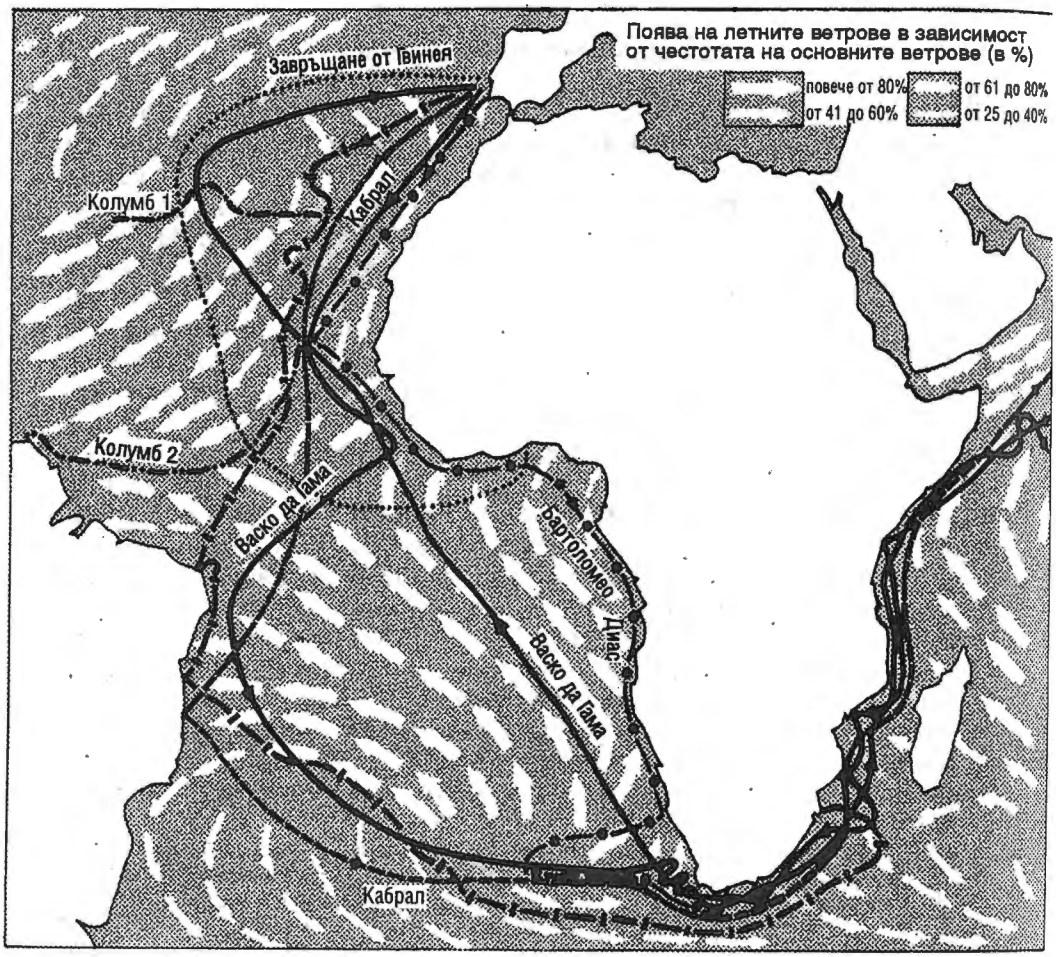

24. СПУСКАНЕ И ИЗКАЧВАНЕ НА АТЛАНТИКА: ВЕЛИКИТЕ ГЕОГРАФСКИ ОТКРИТИЯ

Тази опростена карта показва позицията през лятото на пасатите от север на юг. Известно е, че удвоената им маса се пренася според сезоните. Маршрутите на отиване и на връщане от Западните Индии са подчинени на съвсем прости правила. В посока към Западните Индии трябва да се оставиш на северния пасат и да отидеш под натиска на южния пасат до крайбрежието на Бразилия.

На връщане трябва да се използва южният пасат по права линия и да се пресече северният пасат чак до ветровете в умерените ширини. От тази гледна точка пунктирът на връщането от Гвинея (или както казват португалците — da Mina) показва необходимостта от откъсване от африканското крайбрежие на връщане в Европа. Бартоломео Диас, чието пътешествие предхожда това на Васко да Гама, допуска грешката, слизайки на юг, да следва африканския бряг. Затрудненията на първите корабоплавания, които признават полека-лека тези правила, са били по-големи, отколкото сочат обичайните ни схеми. Прочее, за да сме изчерпателни, трябва да се повдигне въпросът и за ролята на морските течения, която също е едновременно значителна и решаваща за успеха и неуспеха.

който опознава арабските градове по крайбрежието на Занзибар), че съществува възможност да бъде обиколен по море африканският континент. Те се присъединяват към непоколебимото схващане на християнската църква, която, следвайки Библията, приема неразделността на водната обвивка на Земята. Във всеки случай сведенията на арабските пътешественици и моряци проникват в християнския свят. Александър Хумболт смята, че трябва да се приеме за достоверно странното пътешествие през 1420 г. на някакъв арабски кораб, за което се съобщава в една легенда за картата на „*несравнимия географ*“ на Венеция — Фра Мауро (1457). Корабът бил изминал 2000 мили за 40 дни, без да срещне бряг в „Адско море“, както арабите наричали Атлантическия океан, а завръщането траяло 70 дни[55].

Въпреки всичко на Европа принадлежи заслугата за разрешаване на загадката на Атлантика, която всички останали са се опитвали да решат.

Простата загадка на Атлантика

Атлантическият океан представлява три големи въздушни и морски течения върху картата: три огромни „елипси“. За да плава някой в него „като рентиер“, достатъчно е да използва благоприятните течения и ветрове: тогава те го водят, а после го връщат обратно. Например Викингското течение в Северния Атлантик или Колумбовото течение: трите кораба на Колумб се носят до Канарските острови, после до Антилите, а ветровете от умерените ширини ги превеждат през пролетта на 1493 през Азорските острови, след като преди това ги довеждат в близост до Нюфаундланд. На юг голямо течение достига до крайбрежието на Америка, откъдето се устремява до географската ширина на нос Добра надежда, в крайната южна точка на Африка. Вярно е, че всичко това е на разположение при едно условие: да бъдат използвани благоприятните ветрове и веднъж уловени, да не се изпускат... Така е обикновено в открито море.

Няма нищо по-просто, стига далечното плаване да е обичайно за моряците. Но някогашните подвизи на ирландците и на викингите са потънали в забвение през ранното Средновековие. За подновяването им е било необходимо Европа да се събуди за по-активна материална дейност, да слее техническите умения на Севера и на Юга, да открие компаса, средновековните морски карти и най-вече да преодолее инстинктивните си страхове. Португалските мореплаватели се озовават в Мадейра през 1422 и на Азорските острови през 1427; те пътуват около африканското крайбрежие. Лесно е да се достигне нос Бохадор, но връщането се оказва трудно поради северните пасати, които духат насрещно. Достигането до Гвинея с нейните пазари на роби, златен прах, ерзац пипер също е лесно, но на връщане трябва да пресекат зоната на пасатите и да уловят западните ветрове, което става възможно едва на географските ширини на Саргасово море, след едномесечно плаване в открито море. Същото се отнася и до обратния път от Мина (Сан Хорхе да Мина е основан през 1487), когато принудително дни наред трябва да се пътува срещу вятъра, докато се стигне до Азорските острови.

Все пак най-голямата трудност всъщност е да се решиш на приключението. Това е необичаен подвиг, чието безстрашие не осъзнаваме, досущ както нашите деца утре несъмнено няма да си дават сметка за смелостта на днешните космонавти: „Знайно е — пише Жан Боден, — че кралете на Португа-

лия, тъй като вече сто години плават в открито море", са се домогнали до „най-големите богатства на Индия и [са] напълнили Европа със съкровищата на Ориента"[56]. Едното произтича от другото.

Но дори през XVII в. е обичайно да се придържат по-близо до крайбрежията. Томе Кано, чиято книга излиза в Севиля през 1611, казва за италианците: „Те не са моряци за далечно плаване."[57] Вярно е, че за средиземноморците, които най-често пътуват от една до друга морска кръчма, да се впуснат в приключение в най-добрия случай означава да отидат от Родос до Александрия, тоест ако всичко върви добре, четири дни сред водната пустош в открито море, или от Марсилия до Барселона, като преминат по хордата на дъгата, образувана от Лионския залив; или да отидат направо от Балеарите до Италия през Сардиния, а понякога чак до Сицилия; но най-добрата пряка линия по време на Стария режим за корабите и корабоплаването из морските пространства в непосредствена близост до Европа е пътешествието от Иберийския полуостров до Ламанша и обратно. Това пътуване включва драматичните изненади на бурния Гасконски залив и постоянното вълнение на Атлантика. Когато Фердинанд през 1518 се разделя с брат си Карл V , флотата, която го отнася от Ларедо, пропуска входа на Ламанша и се озовава в Ирландия[58]. През 1522 най-силното преживяване за посланика на полския крал — Дантишко — е преходът от Англия до Испания[59]. Векове наред прекосяването на Гасконския залив без съмнение е подготовка за стихиите на откритото море. Вероятно тази подготовка, добавена към другите обстоятелства, е предпоставка за завладяването на света.

Но защо само Европа? — се питат наблюдателите и европейските моряци още между XVI и XVIII в., имайки предвид толкова различните флоти на Китай или Япония. Отец Мендоса отсича безаплационно през 1577: китайците са „страхливи по море като всички, които не са свикнали да се впускат в приключения"[60]. Защото в Далечния изток също плават от една морска кръчма до друга. Когато Родриго Виверо пътува по вътрешното Японско море между Осака и Нагазаки — което означава от 12 до 15 дни, — той заявява, че „по време на плаването спят почти всяка нощ на сушата"[61]. Отец Халде (1693) твърди за китайците: „Те са добри крайбрежни навигатори, но лоши навигатори в открито море."[62] Както пише Бароу през 1805: „те плават почти през цялото време близо до брега и изпускат земята от поглед само по принуда"[63].

В края на XVIII в. Джордж Стонтън, комуто се отдава случай добре да изучи китайските джонки отвъд Жълто море в залива Джъли, прави по-обстойни разсъждения: „Гледката на високите мачти и сложните такелажи на двата английски кораба [*„Лъв"* и *„Чакал"*, които превозват посланика Макартни] представляваше поразителен контраст с ниските, обикновени и грубо направени, но мощни и просторни китайски джонки. Всяка от тях може да пренася около 200 тона товар." Той отбелязва също сегментирането на корпуса и необичайната големина на двете мачти, „направени от цял ствол или от част от дърво", всяка от които има огромно четириъгълно платно, обикновено от цепен бамбук, сламени или ракитови рогозки. Джонките са почти еднакво плоски в двата края, на единия от които има щурвал, голям като тези на лондонските шлепове и привързан с въжета, които преминават от едната до другата страна на джонката". *„Чакал"*, който е по-малък от линейния кораб *„Лъв"*, е с тонаж само 100 тона. Но в залива Джъли, съпоставен с джонките, той не издържа на конкуренцията им: „Вярно, че този брик

е построен за пътуване при променливите и често обръщащи посоката си ветрове, които духат из моретата на Европа, пише Стонтън, затова той измества двойно по-голямо количество вода, сиреч има два пъти по-голямо газене, отколкото китайска джонка със същия тонаж. Неудобството от загубата на посоката, когато вятърът духа странично, на което се подложени европейските плавателни съдове с прекомерно плоско дъно, не се чувства особено силно в китайските морета, където по правило корабите пътуват само при наличието на благоприятни мусони [в случая с попътен вятър]. Впрочем платната на китайските джонки са направени така, че да се въртят лесно около мачтите, и образуват толкова остър ъгъл с бордовете на кораба, та се издуват силно при всеки повей, независимо от слабата маневреност на джонката по вода."

Заключение: „Китайците имат същото предимство като гърците. Техните морета приличат на Средиземно море по тесните граници и многобройните острови, които се виждат навсякъде. Трябва също да се отбележи, че усъвършенстването на корабоплаването сред европейците датира от епохата, когато желанията и нуждите им ги принуждават да предприемат продължителни пътешествия в необятния океан."[64]

Явно е, че тези наблюдения правят пълен завой. Ето че отново се озоваваме в първоначалната точка, без да сме направили нито крачка напред. Далечното плаване е ключът на седемте световни морета. Нищо не ни доказва, поне от техническа гледна точка, че китайците или японците са неспособни да грабнат този ключ и да го използват.

Всъщност в своите изследвания и съвременниците, и историците робуват на търсенето на техническо решение, което се опитват да открият на всяка цена. Но може би проблемът не е най-вече от технологично естество. Някакъв португалски навигатор твърдял пред крал Хуан II , че може да достигне до бреговете на Мина „с какъвто и да е кораб, стига да е в добро състояние", но владетелят му заповядал да мълчи, като го заплашил със затвор. През 1535 имаме не по-малко убедителен пример: Диего Ботело се връща от Индия с обикновена *fuste*, която кралят на Португалия тутакси нарежда да изгорят[65].

Към примерите можем да прибавим и пътешествието на една японска джонка, която през 1610 сама достига от Япония до Акапулко в Мексико. Тя взема на борда си Родриго Виверо и другарите му — корабокрушенци, на които японците подаряват кораба; наистина екипажът е европейски. Но други две джонки, този път с японски екипаж, след време извършват същото пътуване[66].

Тези опити доказват, че в техническо отношение джонката е била в състояние да се срещне с трудностите в открито море. Накратко, чисто техническото обяснение ни се изплъзва!

Историците *днес* дори стигат до твърдението, че успехът на каравелата се дължи не толкова на системата от платна и на щурвала, колкото на плиткото газене, което ѝ „позволява да изследва крайбрежия и устия на реки", а още повече на обстоятелството, че представлява „кораб с малки размери и сравнително евтино оборудване"[67]! Това означава да се принизи нейната роля.

Не по-лесно можем да обясним упадъка на мюсюлманското корабоплаване. Пътешествията направо през Индийския океан несъмнено са улеснявани от редуването на мусоните, но все пак изискват значителни познания, из-

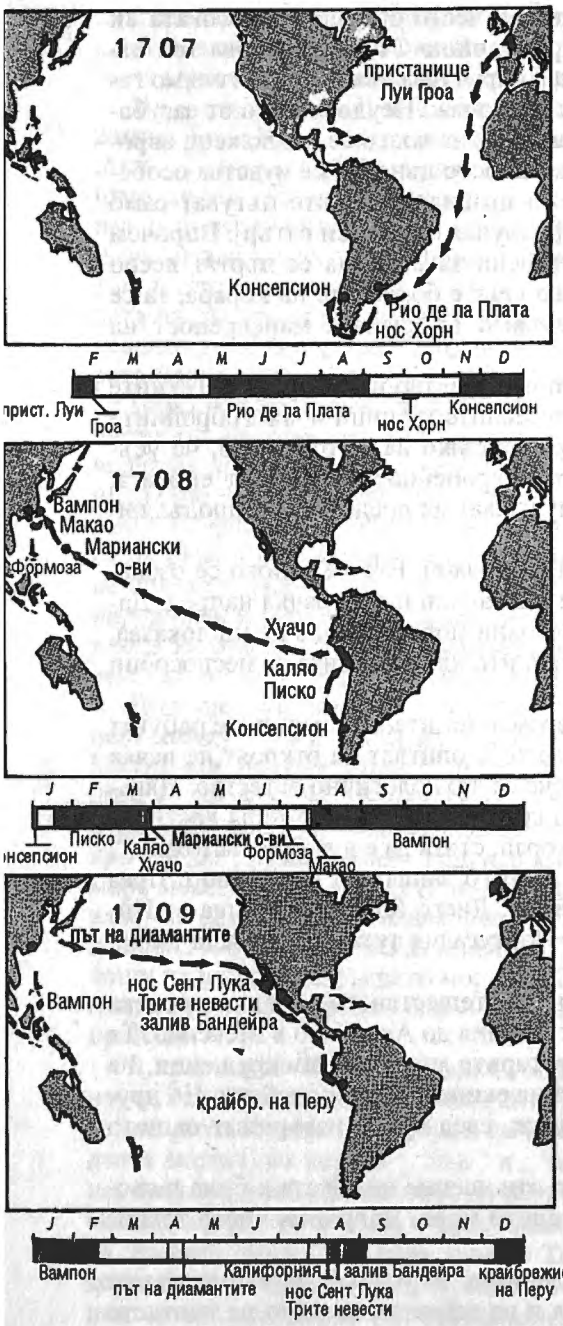

25. ПЪТУВАНЕ НА „СЕНТ АНТОАН“

Пътуването на „Сент Антоан“ под командването на монсеньор Дьо Фрондад трае 55 месеца. Проследяването на подобно изследователско пътешествие е начин да се разкрие необхватността на вселената още през XVIII в. Както всички тогавашни кораби и „Сент Антоан“ прекарва повече време в пристанищата, отколкото в открито море (D'après un document de la B. N.)

ползване на астролаба или на Якубовия път, а освен това корабите им са качествени. Историята с арабския лоцман на Васко да Гама, който поема малката португалска флота в Мелинда и без премеждия я превежда до Каликут, е показателна подробност. Защо тогава при тези условия приключенията на Синдбад Моряка и неговите последователи не довеждат до арабско доминиране в света? Или ако си послужим с израза на Видал дьо ла Бланш: защо арабското корабоплаване на юг от Занзибар и Мадагаскар практически е спряно от „страховитото Мозамбикско течение, което мощно тегли на юг" към вратите на Адско море[68]? Ние бихме отговорили преди всичко, че някогашното арабско корабоплаване допринася за господството на исляма над Стария свят чак до XV в., което вече имахме случай да поясним и резултатът от това властване не е за пренебрегване; после защо да търсят обиколен път, след като имат на разположение Суецкия канал (VII-XIII в.)? И какво да търсят там? Злато, слонова кост, роби — тях вече ги имат чрез ислямските градове и търговци по занзибарското крайбрежие и през Сахара при големия завой на Нигер. Трябвало е „да имат нужда" от тази Западна Африка. Затова заслугата на Запада, притиснат от теснотата на територията си в своя „нос на Азия", навярно се състои в нуждата от широкия свят, в необходимостта да се излезе от къщи. Или както повтаря един специалист по китайска история: нищо не би било възможно без тогавашния тласък на *капиталистическите* градове на Запада...[69] Те са онзи двигател, без който техниката би се оказала безсилна.

Това не означава, че парите и капиталът са създали далечното плаване. Напротив: по онова време Китай и ислямският свят са общества, осигурени с това, което в наши дни наричаме колонии. В сравнение с тях Западът е „пролетарий". Съществено след XIII в. е наличието на дългосрочна активност, която издига равнището на материалния живот и напълно променя психологията на западния свят. Онова, което историците наричат глад за злато, глад за нови земи или глад за подправки, в областта на техниката е подплатено с непрестанно търсене на нововъведения и приложението им, т.е. в служба на човека, за да облекчи и същевременно да направи по-резултатен неговия труд. Натрупването на практически открития, издаващи осъзнат стремеж към владеене на света, както и нарасналият интерес към всякакъв вид енергийни източници доста преди успешното постигане на целта определят истинския облик на Европа и обещават нейното превъзходство.

МУДНОСТТА НА ТРАНСПОРТНИТЕ СРЕДСТВА

Огромният успех и огромното обновяване, които се дължат на победата на далечното плаване, създават всеобща система от връзки. Но този процес приключва, без да промени каквото и да било по отношение на тромавостта и несъвършенството на самите транспортни средства, а те си остават неизменни ограничения за Стария режим. До XVIII в. морските пътувания са нескончаеми, а сухоземните са като парализирани. Напразни са твърденията, че след XIII в. Европа слага началото на огромна мрежа от оживени пътища, достатъчно е например човек да погледне серията малки платна на Ян Брьогел в Мюнхенската пинакотека, за да си даде сметка, че през XVII в. дори в равнината пътят все още не представлява „лента", по която трафикът

тече от само себе си. Обикновено очертанията му са едва забележими. Дори не можем да го различим от пръв поглед, ако не е движението на потребителите. А това са селяни пешеходци; каруца, откарваща към пазара фермерка с кошници; човечец, който тегли животно за юлара... Естествено, понякога се виждат бързи ездачи, кола с три коня, които бодро возят цяло семейство буржоа. Но на следващата картина земните вдлъбнатини са пълни с вода, конниците газят в локви до коленете на животните; каруците мъчително се придвижват със затънали в тиня колела. Пешеходците, овчарите и прасетата мъдро са се изкатерили върху насипа покрай пътя, където е по-сигурно. Същата, та дори по-лоша гледка представлява Северен Китай. Ако пътят е „развален" или ако прави „голям завой", коли, каруци и пешеходци „минават напряко през нивите, за да съкратят или намерят по-добър път, без много-много да се интересуват дали зърното е покълнало или вече е вързало"[70]. Това до голяма степен променя представата за онези просторни, превъзходно поддържани, покрити с пясък, а понякога павирани китайски пътища, за които европейските пътешественици говорят възторжено[71].

В това отношение между Европа на Ришельо, на Карл V или от времето на Римската империя, или пък Китай при династията Сун няма никаква или почти никаква разлика! А тези неща предопределят и утежняват не само търговския обмен, но дори обикновените човешки взаимоотношения. По онова време за пощенските пратки са нужни седмици и месеци, докато стигнат до получателите. Както казва Ернст Вагеман, „пространството е победено" едва след 1857 с прокарването на първия междуконтинентален подводен кабел. Железницата, параходът, телеграфът и телефонът доста късно слагат началото на истински масови комуникации в световен мащаб.

Установеност на маршрутите

Да вземем който и да е път в която и да е епоха. По него се срещат превозни средства, товарен добитък, няколко конници, странноприемници, ковачници, село, град. Не бива да се смята, че това е крехка верига от брънки, колкото и слабо забележима да е в аржентинската пампа или в Сибир през XVIII век. Превозвачи и пътници остават пленници на ограничен кръг от възможности за избор; навярно биха предпочели един маршрут пред друг, за да избегнат таксите за преминаване или някоя митница, готови в случай на трудност да се върнат обратно; те вървят по един път през зимата, а по друг през пролетта заради поледицата или мочурите. Но никога не могат да се откажат от ползването на уредените пътища. Пътуването означава ползване на чужди услуги.

През 1776 швейцарският лекар Якоб Фриес, който е майор от руската армия, изминава за 178 часа дългия път от Омск до Томск (890 км) със средна скорост 5 км/ч, като редовно сменя конете на всяка станция, за да бъде сигурен, че ще стигне до следващата без премеждия[72]. През зимата пропускането на една смяна е равносилно на бяла смърт. През XVIII в. във вътрешността на Аржентина все още се пътува с тежки волски каруци, които пристигат натоварени с жито или кожи в Буенос Айрес и се връщат празни в Мендоса, Сантяго или Хухуй в посока към Перу, но по желание човек може да се придвижи, яздейки муле или кон: важното е да пресекат за точно определе-

но време *despoblados*, пустините, и да се открият в дадена точка къщи, села, водоизточници, продавачи на яйца и прясно месо. Ако пътникът се чувства схванат от теснотията в купето на колата, може да си наеме два впряга — единият за себе си, а другият — за да натовари „достатъчно постели" и да поязди пред конвоя в тръс, за предпочитане между 2 и 10 часа сутринта, за да избегне горещините. „Конете дотолкова са свикнали да правят *преходите* за кратко време, че нямат нужда от подкарване, а сами препускат в галоп с отпуснати юзди." Каква награда ги очаква ли? — да пристигнат по-скоро в „станциите [които] са най-добрият подслон, където пътникът може на воля да си почине"[73]. Там човек възстановява силите си и се наспива. Тези подробности правят по-ясни думите на онзи автор от XVIII в., който пише за първата част от пътя от Буенос Айрес до Каркаранал: „През тези три дни и половина път, с изключение на два от преходите, винаги се намират крави, овни или пилета в изобилие и на ниски цени."[74]

Подобни къси картини от „новите" земи (Сибир, Новия свят) дават доста точна представа за пътуванията през предишните столетия в „старите" цивилизовани страни.

За да стигне човек до Истанбул през Балканите, според съвета на Пиер Льокалопие (1574), „трябва да се пътува от сутрин до вечер, освен когато някой поток или морава даде възможност на пътника да слезе, да измъкне от чантата парче студено месо и бутилка вино от дисагите на коня и да отдъхне по пладне, докато разседланият и спънат кон пасе или яде предложения му зоб". Вечерно време трябва да се стигне до следващия кервансарай, където има храна и напитки. Кервансараите са „странноприемници" (в смисъл на убежище, място за подслон), „построени като обикновени заслони. [...] Богати и бедни се приютяват [там] поради липса на нещо по-добро; те изглеждат като просторни хамбари, в които светлината прониква през нещо като бойници вместо прозорци." Хората спят върху „одъри" (подиуми), разположени околовръст на помещението, за които се завързват животните. „По този начин всеки вижда своя кон и му слага сеното върху одъра, а когато му дават овес и ечемик, те [турците] използват за храненето кожени торби, провесени през главата на коня."[75] През 1693 някакъв неаполитански пътешественик описва по-просто тези странноприемници: „Всъщност те са...дълги конюшни, където конете са разположени в средата, а мястото до стените остава за стопаните."[76]

Един „*Обществен пътеводител*", издаден в Китай през XVII в., посочва пътищата извън Пекин с маршрутите и местата за престой, където командированите мандарини могат да отсядат на разноските на императора и където им се осигурява подслон, храна, впрягове, лодки и носачи. Тези места за престой, разположени на един ден път един от друг, са големи или *второстепенни* градове, понякога дворци или изградените някога в безлюдните райони „караулни", които наричат *Йе* и *Дзин*. Често около подобни места впоследствие възникват градове[77].

В крайна сметка пътуването е приятно само в страните, където градовете и селата са разположени нагъсто. „*Френският Одисей*" (1643), който е „най-добрият пътеводител" от онова време, посочва като хубави странноприемници „*Кралският сокол*" в Марсилия, „*Кардинал*" в Амиен и съветва (дали е един вид отмъщение или здравомислие?) да не се отсяда в странноприемницата „*Елен*" в Перон! Удобството и бързината са привилегия на гъсто на-

селените, солидно устроени и цивилизовани страни като Китай, Япония, Европа, ислямския свят. В Персия „на всеки четири левги“ се срещат добри „кервансараи“ и там пътуването е „на сметка“. Но през следващата година (1695) същият пътешественик, който вече е напуснал Персия, се оплаква от Индустан: липсват странноприемници, няма кервансараи, няма животни под наем за колите, няма храна извън „големите селища в земите на моголите“: „там се спи под открито небе или под някое дърво“[78].

Особено учудващо е, че морските пътеводители са установени като традиция много по-отдавна. И въпреки това корабът е зависим от ветровете, морските течения и пристанищата. Крайбрежното плаване се налага като правило в континенталните китайски морета и в Средиземно море. Брегът служи за ориентир и привлича непрестанна върволица от кораби. Що се отнася до плаването в открито море, то си има свои правила, продиктувани от опита. Пътят за отиване и връщане между Испания и „Кастилска Индия“ е установен от самото начало от Христофор Колумб, подобрен едва през 1519 от Аламинос[79] и след това остава непроменен чак до XIX век. На връщане маршрутът стига далече на север до 33-тия паралел, което е сгоден случай за мореплавателите да се сблъскат с изпитанията на северните ширини: „Студът започва да става жесток — отбелязва един от тях (1697) — и някои благородници, облечени в коприна и без връхна дреха, едва издържат.“[80] През 1565 г. Улданета открива и установява веднъж завинаги пътя от Акапулко до Манила, от Нова Испания до Филипините и обратно, първият — лесен (3 месеца), а вторият — тежък и безкраен (6 до 8 месеца), а за него пътникът плаща (през1696 г.) до 500 монети по 8 сантима[81].

Ако всичко се развива добре, преминаването и спирането става по местата, където е прието да се минава и да се правят отбивки. На определените пристанища се подновяват запасите от провизии и вода; в случай на нужда се закърпват пробойните, прави се ремонт, заменя се счупена мачта, като задълго се остава в спокойното убежище на пристаните. Всичко е предвидено. В открито море до Гвинея, където плиткото крайбрежие е достъпно само за малотонажните кораби, ако се извие внезапен вятър, преди платната да са свити, може да се счупи мачта; тогава при възможност се отива до португалския остров Принсипи — *a ilha do Principe* — за нова мачта, захар и роби. Близо до Зондския проток разумът повелява да се поддържа курс в близост до брегове те на Суматра, а после да се стигне до полуостров Малака; хълмистият бряг на големия остров е закрила срещу внезапните бури и морето е плитко. Когато връхлети ураган, както се случва с кораба, на който през 1690 Кемпфер пътува за Сиам, трябва да се пусне котва и както всички кораби наоколо — да се изчака, докато вихърът отмине.

Аргументи срещу определящата роля на политическите събития върху пътуванията

Преди всичко значимостта на политическите събития в историята на пътуванията не бива да се преувеличава. Появяват се, противоречат си и често потъват в забвение. На пръв поглед те дават готов отговор и обяснение за всичко. Все пак извън съмнение е, че упадъкът на панаирите не се дължи на затрудненията, създавани от френските власти и по-специално от Луи X по

пътищата, водещи към панаирите в Шампан. Нито пък на откриването на преки и редовни морски линии на големите генуезки кораби след 1297 от Средиземноморието до Брюге. В началото на XIV в. самата структура на голямата търговия се променя, пътуващият търговец става все по-рядко явление, стоките между Италия и Нидерландия — двата „полюса" на европейската икономика, се придвижват самостоятелно, а движението им се регулира от разстояние чрез писмена кореспонденция, без да има нужда от срещи и преговори по средата на пътя. Посредничеството на Шампан става почти излишно. Успехът на Женевските панаири — друго средище за уреждане на сметките — се утвърждава едва с настъпването на XV век[82].

По същия начин не бива да търсим маловажни обяснения за прекъсването на монголския път към 1350. След XIII в. монголските завоеватели установяват пряк контакт по суша между Китай, Индия и Запада. Ислямският свят е заобиколен. А братята Поло — бащата и чичото на Марко, както впоследствие и самият Марко, не са единствените, които достигат до далечен Китай или Индия по безкрайно дългите, но учудващо сигурни пътища. Прекъсването на трафика се дължи на огромната рецесия от средата на XIV век. Защото тогава и Западният свят, и Китай на монголите западат отведнъж. Освен това не ни се вярва, че откриването на Новия свят тутакси променя приоритетните световни маршрути. Цял век след Колумб и Васко да Гама оживлението на международния живот продължава да е свързано със Средиземноморието; упадъкът идва по-късно.

Що се отнася до хрониката на късите пътувания, обикновено по конюнктурни съображения в зависимост от оживленията и затишията им приписват успех или неуспех. Съмняваме се, че „политиката на свободен обмен", провеждана от графовете на Брабант, е толкова определяща, колкото се твърди: през XIII в., когато панаирите в Шампан са в пълния си разцвет, тя е видимо резултатна. Същото се отнася и за договорите на Милано с Рудолф Хабсбургски (1273-1291), които успешно съумяват да опазят от бремето на таксите пътя от Бале до Брабант. Кой не би успял при подобни условия? Но впоследствие, когато между 1350 и 1460 поредица договори запазват данъчните привилегии по същия този път, след като през 1332 град Ганд ремонтира на свои разноски пътя през Санлис, който свързва Ганд с панаирите в Шампан[83], в този акт съзираме по-скоро търсене на изход от неблагоприятната конюнктура. За сметка на това, с връщане на доброто старо време, към 1530 абатство Залцбург успява да направи проходим за каруци мулетарския път през Тауерн, но не съумява да замести Сен Готар или пък Бренер, които имат зад гърба си Милано и Венеция[84]. Хубавото е, че тогава има пътници за всички пътища.

Речният флот

Достатъчно е да има малко вода и вътрешните територии се оживяват. Не е трудно, където и да било, да си представим някогашния живот. Кой не би могъл да извика във въображението си довчера действащия речен флот по широката и пуста Сона при Гре, когато превозва нагоре срещу течението „лионска стока" и вино, а на връщане носи пшеница, овес и сено? Без Сена, Оаза, Марна, Йона Париж не би могъл да се храни, да пие и дори да се отоп-

лява задоволително. Без Рейн Кьолн не би могъл още преди XV в. да стане най-големият град в Германия.

Когато някой географ от XVI в. разказва за Венеция, първите му думи неминуемо са свързани с морето и големите водни пътища, които се събират при нейните лагуни, Брента, По и Адидже. По тези пътища и по каналите лодки и плоскодънни, управлявани с едно весло съдове непрестанно приждат към големия град. Навсякъде се използват и най-незначителните водни течения. Още в началото на XVIII в. плоскодънните кораби, които се спускат по течението на Ебро „от Тудела и Тортоса чак до морето", превозват барут, снаряди, гранати и други произведени в Навара муниции въпреки хилядите трудности и най-вече „водопада Фликс, където стоката се разтоварва и след преминаването му се товари отново"[85].

Класическата област на речното корабоплаване в Европа, повече дори от Германия, се намира отвъд Одер — там са Полша и Литва, където още от Средновековието се развива оживен речен транспорт посредством огромни салове от дървени трупи; върху всеки от тях е изграден заслон за моряците. Този огромен трафик създава речни пристанища като Торун, Ковно, Брест-Литовск и поражда безкрайни спорове[86].

Все пак в световен мащаб Южен Китай — в района между Синята река и постъпите на Юнан — е ненадминат. Както отбелязва някакъв очевидец към 1773: „от това движение зависи голямата [вътрешна] търговия на Китай, която няма равна в света... Навсякъде се виждат непрестанно сновящи кораби, лодки, салове (срещат се салове с дължина половин левга, които са хитроумно пригодени да се справят с речните извивки) и които създават нещо като оживени градове. Лодкарите обитават плавателните съдове постоянно, заедно с жените и децата си, така че можем да се доверим на твърденията на пътниците, че в тези краища по водата има почти толкова народ, колкото в градовете и в селата."[87] „Няма друга страна по света — както пише отец Магаян, — която по отношение на корабоплаването [разбирайте речното] би могла да се сравни с Китай"..., където „има две империи — едната по вода, а другата — на сушата; а също и толкова Венеции, колкото са градовете"[88]. Ето и преценката на един съвременник: през 1656 той пътува нагоре до Съчуан в продължение на четири месеца по Яндзъ, „реката, наричана Син на морето"; „Яндзъ, безбрежен като море и като море — бездънен". Няколко години по-късно (1695) един пътешественик твърди, че „китайците обичат да живеят по водата като патици...". С часове, дори по половин ден плаваме „сред дървени ешелони" — обяснява той, а градските канали и реки се прекосяват отчайващо бавно „поради шествието от толкова много лодки"[89].

Архаичността на транспортните средства: закостенялост и забавено развитие...

Ако съберем галерия от картини, свързани с транспорта по целия свят между XV и XVIII в., и ако представим пред читателя изображенията, старателно размесени и без пояснителни бележки, той безпогрешно ще успее да ги подреди в пространствено отношение: кой не би разпознал китайския стол-носилка или украсената с платно ръчна количка; индийския товарен

вол или боен слон; турската *араба** от Балканите (дори от Тунис) или камилските кервани на ислямския свят; върволицата африкански носачи; европейските коли с две или четири колела, теглени от волски или конски впрягове?

Но ако картините трябва да бъдат подредени хронологично, читателят ще изпадне в безизходица: транспортните средства изобщо не се развиват. Отец Де Лас Кортес през 1626 г. вижда в района на Кантон как китайските носачи подтичват, „носейки върху дълги бамбукови пръти стола на пътника". Джордж Стонтън през 1793 г. описва същите тези мършави кулита „с дрипави дрехи, сламени шапки и сандали". По пътя за Пекин лодката му трябва да смени канала; вдигат я на ръце и със скрипци, като „по такъв начин...я изтеглят нагоре за по-кратко време, отколкото с шлюзи; вярно, че се налага използването на повечко хора: но в Китай тази движеща сила винаги е на разположение, струва евтино и непрестанно я предпочитат пред всякаква друга"[90]. По подобен начин при описанието на някой керван в Азия или Африка можем да заменим наблюденията на Ибн Батута (1326) с тези на неизвестен английски пътешественик от XVI в., на Рене Кайе (1799-1838) или на германския изследовател Георг Швайнфурт (1836-1925). Зрелището е едно и също, някак извън времето. През ноември 1957 по полските пътища в района на Краков ние отново видяхме множество тесни селски каруци с четири колела на път за града, натоварени с хора и борови клони, чиито игли се провлачват отзад като грива в пътния прах. Тази гледка, която вече изживява последните си дни, е абсолютно същата през XV век.

Същото може да се каже и за морския транспорт: китайските и японските джонки, пирогите с балансиращ прът от Малайзия и Полинезия, арабските кораби в Червено море и в Индийския океан — толкова неизменни са действащите лица. Специалистът по Вавилон Ернст Заxау описва (1897-1898), досущ както и Бьолон дю Ман (1550) или Джемели Карери (1695), арабските кораби с обшивка от свързани с палмово лико дъски, без нито един железен гвоздей. По повод на кораба, който се строи пред очите му в Даман (Индия), Джемели отбелязва: „Гвоздеите са дървени, а пролуките се запушват с памук."[91] Тези кораби просъществуват до навлизането на английските параходи, но и в наши дни те все още вършат тук-там същата работа, както по времето на Синдбад Моряка.

В Европа

Очевидно в Европа е възможно хронологичното различаване. Ние знаем, че каруците с колесар, произлезли от артилерийските товарни коли, започват да се използват *истински* едва към 1470; че подобията на карети се появяват чак през втората половина или към края на XVI в. (стъклата се въвеждат едва през XVII в.); че дилижансите датират от XVII в., а пощенските коли за пътници и *vetturini* (наемните файтони) стават обичайно явление по времето на романтизма; първите шлюзове са от XIV век. Ала тези нововъведения не са в състояние да изместят безбройните устойчиви навици, битуващи във всекидневието. Също така в променливата област на корабоплаване-

* *Араба (тур.) — кола, оттам — арабаджия. — Бел. ред.*

то има по-големи, непреодолими ограничения, свързани с тонажа и със скоростите; те представляват даденост, едни вид „таван".

Още от XV в. генуезките кораки са с тонаж 1500 тона; венецианските 1000-тонни кораби товарят обемните бали памук от Сирия; товарните платноходи от Рагуза през XVI в. с тонаж 900-1000 тона са специализирани в превоз на сол, вълна, пшеница, каси със захар, обемисти бали кожи[92]. През XVI в. морските гиганти — португалските кораки — пренасят до 2000 тона товар и на борда си имат повече от 800 души[93] екипаж и пътници. В случаите, когато използваното за построяването им дърво не е било достатъчно сухо и в бордовете се отвори пробойна, когато някоя буря ги захвърли в плитчините покрай брега на Мозамбик или когато по-леките корсарски кораби закръжат около мастодонта, успеят да го вземат на абордаж и да го подпалят, настъпва финансово бедствие. Заловеният от англичаните през 1592 кораб „Божията майка" не може да стигне до Темза поради пробойна. Той е с тонаж над 1800 тона и сър Джон Бъроу, адютантът на Райли, който го пленява, го описва като чудовище[94].

В най-общи линии, цял век преди *Непобедимата армада* от 1588 изкуството на корабостроенето достига върха си. Само превозите на скъпо струващи товари или на дълги разстояния, гарантирани от фактическите или правно регламентираните монополисти, могат да си позволят лукса да използват големите тонажи. В края на XVIII в. величествените *indiamen* (въпреки наименованието си те са специализирани в търговия с Китай) в никакъв случай не пренасят повече от 1900 тона. Този таван, предопределен от строителния материал, такелажа и оръдията на борда, налага ограничения.

Но високата горна граница е пълна противоположност на средната. До последните дни на ветроходното плаване по моретата не престават да снуват множество малки корабчета с тонаж 30, 40 и 50 тона. Едва към 1840 употребата на желязото дава възможност да се строят по-обемисти корпуси. Дотогава най-често се срещат 200-тонни корпуси, 500-тонните са изключение, а от 1000 до 2000 — рядкост.

Незначителни скорости и пропускателна способност

Лоши пътища — незначителни скорости. Така разсъждава човек през 1979 г. и неговата гледна точка не е без покритие. Той вижда много по-добре от някогашните съвременници, за които тези неща са били всекидневна действителност, какви непреодолими пречки са представлявали въпросните дадености за всички дейности. Пол Валери твърди: „Наполеон се придвижва също толкова бавно, колкото и Юлий Цезар." Именно това ни показват трите схеми (с.342-343), които позволяват да изчислим скоростта на придвижване на новините *към* Венеция: от 1496 до 1533 г. — според „*Дневниците*" на венецианския патриций Мартин Санудо, който ден след ден отбелязвал датите на пристигане на получените от Сеньорията писма и датите на изпращането им; а по-късно, от 1686 до 1701 и от 1733 до 1735 — според издаваните във Венеция ръкописни вестници, които са същински „новини в ръка", както казват в Париж. Други изчисления биха потвърдили същия извод, като се знае, че с коне, коли, кораби и пеши вестоносци по правило за 24 часа се изминават *най-много* 100 км. При това става дума за рекордни скорости,

свръх които редките подвизи са лукс. В началото на XVI в. срещу заплащане за четири дни може да бъде доставена заповед от Нюрнберг до Венеция. Ако големите градове привличат бързо към себе си новините, то е защото те си плащат за скоростта и защото винаги съществуват начини да бъде преодоляно пространството. Очевидно подобно средство е строителството на покрити с камъни или павета пътища, но те дълго време остават изключения.

Пътят от Париж до Орлеан, който е изцяло павиран, въпреки страха от разбойници още през XVII в. установява през горите на Торфу бърза връзка с Орлеан, най-важното речно пристанище на Франция, което е почти равностойно на парижкото. Лоара е най-удобният воден път в цялото кралство, „ с най-широко корито и най-дълго течение...по който в кралството може да бъдат пропътувани с платноход повече от 160 левги, което не се среща при никоя друга река във Франция". Пътят от Париж до Орлеан, така наречения „кралски паваж", представлява широк път за коли: *strada di carri*, по думите на един италианец през 1581 година. Същото може да се каже и за Стамбулиул — пътят от Истанбул до Белград през София, по който от XVI в. се движат коли, а през XVIII в. — вече луксозни *arabas*[95].

Напредъкът през XVIII в. във Франция например се изразява в разрастването на големите благоустроени пътища. Стойността на наемите на френските пощи от 1 220 000 ливри през 1676 се увеличава на 8 800 000 през 1776; бюджетът на „Пътища и мостове", който по времето на Луи XIV е 700 000 ливри, в навечерието на революцията е 7 милиона[96]. Освен това в него са включени само разноските по благоустрояването и строителството на нови пътища; поддържането на старите се извършва благодарение на въведената по административен път към 1730, премахната от Тюрго през 1776, ангария по големите пътища, която още същата година възстановяват отново и е отменена едва през 1787. По това време във Франция има около 12 000 левги (53 000 км) построени и 12 000 левги строящи се пътища[97].

Дилижансите пристигат в определените часове, а най-известни между тях са „тюрготинките". Съвременниците ги смятат за дяволски опасни. „Купето им е тясно и местата вътре са толкова нагъсто, че когато някой реши да слезе, трябва да измъкне крака или ръката си изпод крайниците на своя съсед. [...] Ако за нещастие се случи някой пътник с огромен корем или широки рамене, [...] съседът му или се измъчва през цялото време, или трябва да се махне оттам."[98] Скоростта им е безразсъдна, а произшествията с тях са многобройни, но никой не обезщетява пострадалите. Впрочем павирана е само тясната средна част на големите пътища — две коли не могат да се разминат, без някое колело да хлътне в глинестата канавка.

Някои изключително глупави коментари вече предвещават реакциите, с които по-късно ще бъдат посрещнати първите железници. Когато през 1669 дилижанс пробягва за един ден пътя от Манчестър до Лондон, избухват протести: това било краят на благородното ездаческо изкуство, съсипването му ще доведе до разоряване на производителите на седла и шпори и до изчезване на речните кораби по Темза[99].

Движението обаче не отслабва. Между 1745 и 1760 започва да придобива очертание първата „пътна революция"; цената на превоза спада, а от това се възползва „цяло поколение дребни капиталисти — спекуланти". Те са предвестници на новата епоха.

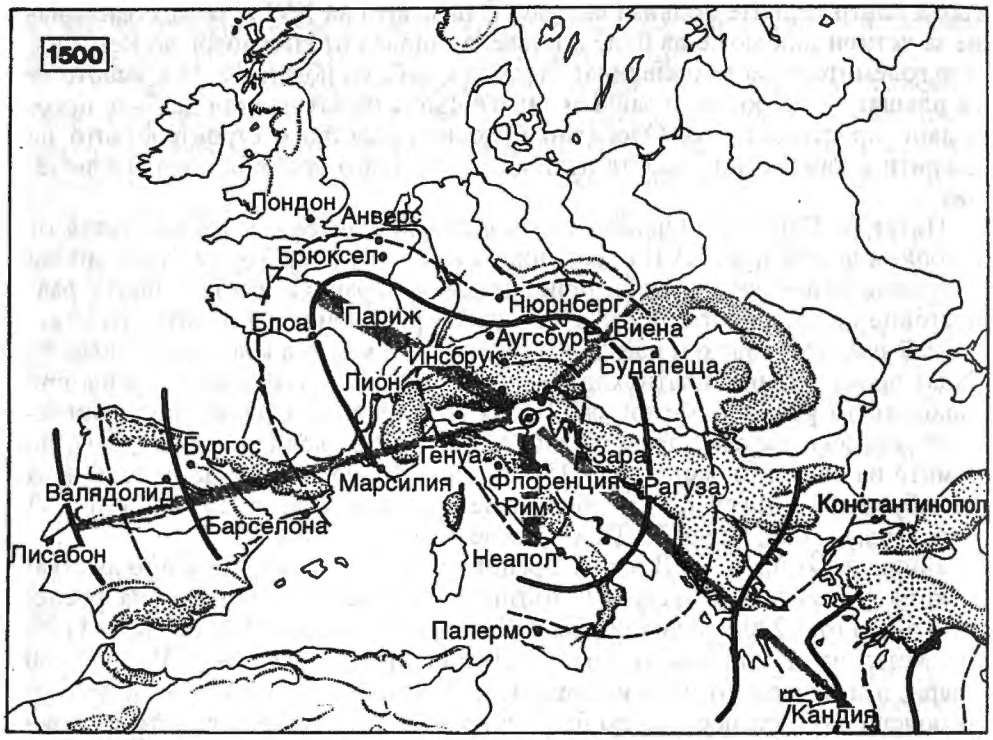
1500
Лондон
Анверс
Брюксел
Блоа
Париж
Нюрнберг
Аугсбург
Виена
Инсбрук
Будапеща
Лион
Бургос
Генуа
Зара
Валядолид
Марсилия
Флоренция
Рагуза
Рим
Константинопол
Барселона
Лисабон
Неапол
Палермо
Кандия

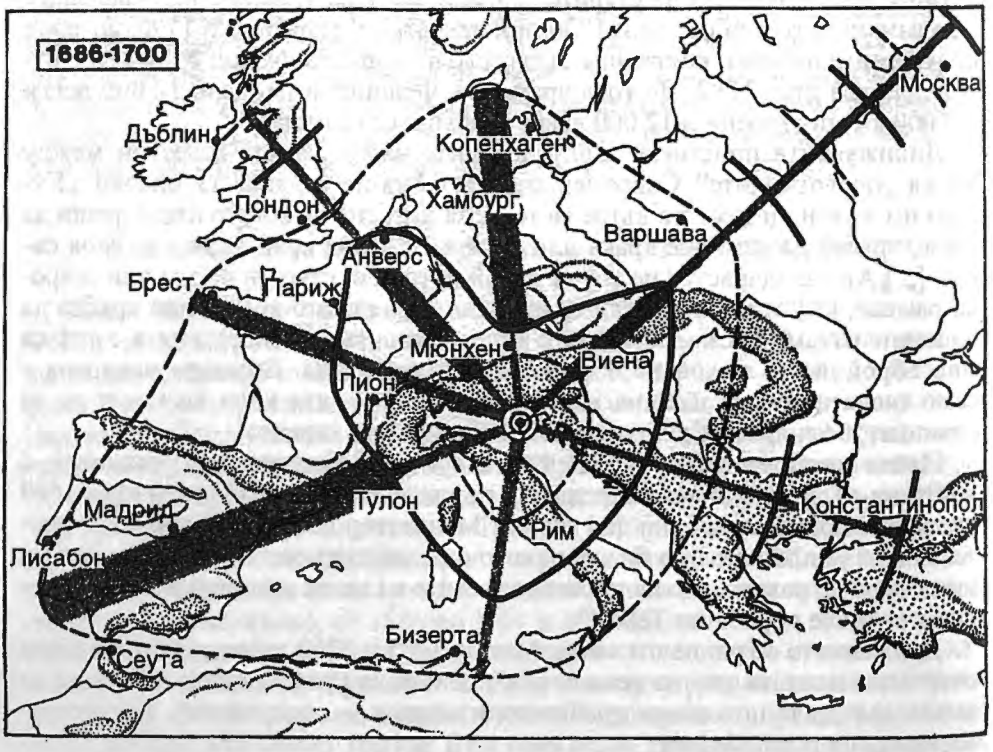
1686-1700
Москва
Дъблин
Копенхаген
Хамбург
Лондон
Варшава
Анверс
Брест
Париж
Мюнхен
Виена
Лион
Тулон
Мадрид
Рим
Константинопол
Лисабон
Бизерта
Сеута

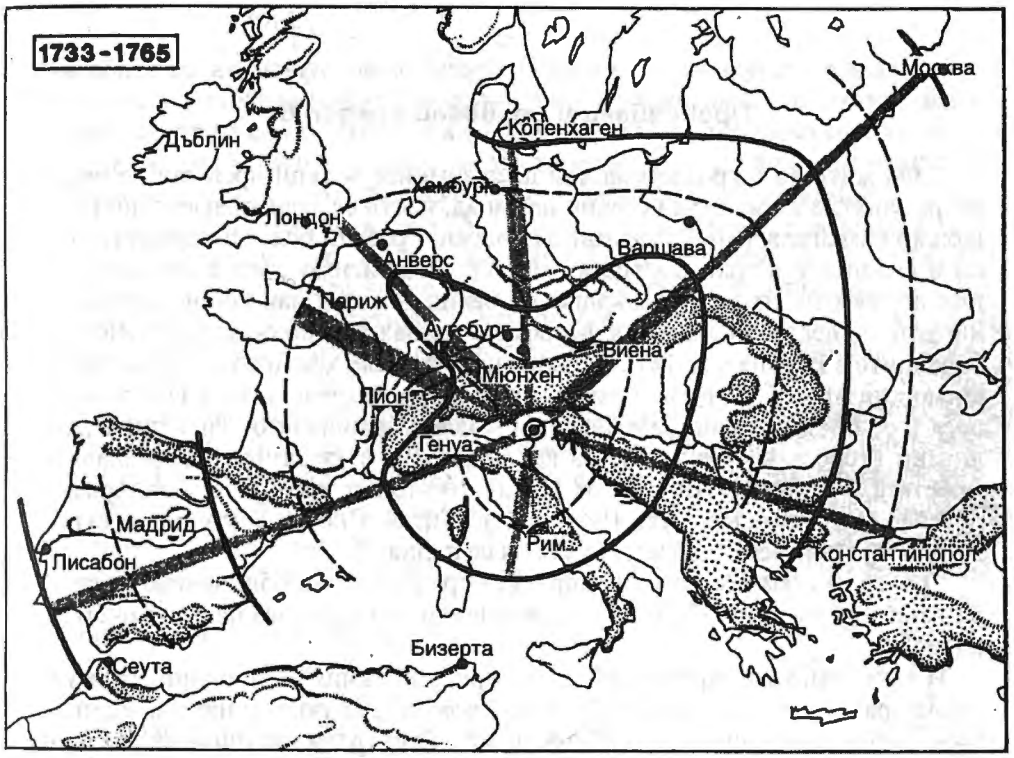

26. НОВИНИТЕ НА ПЪТ КЪМ ВЕНЕЦИЯ

Седмичните изохронни линии сочат най-общо времето, нужно за пътуването на писмата, които и на трите схеми отиват във Венеция.

Първата карта е съставена съобразно проучванията на П. Сардела ок. 1500 г., по-точно през 1496-1533 г. Втората и третата — в съответствие с венецианските ръкописни бюлетини, съхранявани в Рекърд Офис в Лондон. Подробното им преглеждане, по моя молба, е дело на Ф. К. Спуунър.

Лъчите в сиво са толкова по-широки, колкото е по-висока средната скорост. Различията между картите могат да се сторят значителни според тази или онази ос. Те се дължат на броя на пощенските пратки според изискванията на момента. Общо взето, забавянията от последната карта съвпадат с тези от първата, докато сроковете понякога са решително по-кратки за втората карта. Демонстрацията не е неоспорима. По принцип, сравняването на скоростите би трябвало да се прави, изхождайки от пространствата, ограничени от изохронните криви с еднакъв пореден номер. Ала тези пространства не са ограничени с достатъчна прецизност. При все това, ако опитаме да ги наложим едно върху друго, те като че ли в най-общи линии притежават еднаква площ, като даден издатък компенсира някоя вдлъбнатина. Излишно е да се споменава, че преминаването от пространства в км^2 към дневни скорости се прави много внимателно

Въпреки всичко споменатите скромни постижения се отнасят само за големите пътища. Във Франция освен по „пощенските“ пътни артерии, които предизвикват възхищението на Юнг[100], е почти невъзможно да се извършва тежкотоварен превоз и дори, както добавя Адам Смит, „да се пътува на кон; единственият начин човек да си спаси кожата е да използва мулета“[101]. Необхванатите от пътищата села са обречени на полусъществувание.

Превозвачи и превозни средства

След жътвата и гроздобера или през зимните месеци превозът се оказва второ занятие на милиони селяни на Запад, които се задоволяват с доста нищожно възнаграждение. Ритъмът на полските работи бележи върховите точки и спадовете в транспортната дейност. Независимо дали е организирана или не, тя навсякъде се извършва от бедните или в най-добрия случай от ниските обществени съсловия. Морските екипажи също се набират измежду бедняците в Европа и в света. Холандските кораби, които властват над всички морета през XVII в., не правят изключение от правилото. Същото се отнася и за онези странни американски моряци, наричани от китайците „англичани второ качество", които в края на XVIII в. се втурват да завладяват моретата с миниатюрните си от 50- до 100-тонни корабчета, поддържащи рейсове от Филаделфия или Ню Йорк до Китай. Според злите езици екипажите използват всеки сгоден случай да се напият[102].

Трябва да добавим, че транспортните предприемачи обикновено не са едри капиталисти: печалбите им са ограничени. Но към това ще се върнем покъсно[103].

И така, въпреки скромните цени и приходи самият транспорт също увеличава разходите: средно с 10 % *ad valorem* според твърденията на един историк относно средновековна Германия[104]. Тази средна величина е различна в зависимост от страните и епохите. През 1320 и 1321 са ни известни цените на платното, закупено от Холандия и изпратено във Флоренция. Транспортните разходи (от 6 известни ни сметки) се разпределят *ad valorem* от 11,7 %, което е най-ниското равнище, до 20,34 % — най-високата стойност[105]. Това се отнася за сравнително леките стоки с твърде висока цена. Останалите въобще не се превозват на много дълги разстояния. През XVIII в. трябва „да бъдат платени между 100 и 120 ливри, за да се транспортира от Бон до Париж една бъчва вино, което обикновено не струва дори четиридесетина ливри"[106]. По принцип тези разходи са по-високи по суша, отколкото по море. Оттук произлиза известно затихване на сухоземния трафик на дълги разстояния, който намалява за сметка на превоза по вода, а това води до увеличаване на пристанищните налози от сеньорите и градовете. По такъв начин се увеличават престоите, гостуванията, бакшишите и загубата на време. Затова дори в долината на По и по течението на Рейн търговецът в крайна сметка нерядко предпочита сухопътния транспорт пред водния, често прекъсван от проточилите се по двата бряга вериги от пропускателни пунктове. Към този вид неудобства можем да добавим и рисковете от разбойнически нападения, които съвсем не са за пренебрегване и са обичайно явление в целия свят, знак за *размаха* на постоянните икономически и социални несгоди.

Обратно на това, морските пътища в известен смисъл означават преминаване към по-лесен живот и към „свободен обмен". Съществува предимство в полза на морските икономики. Още през XIII в. зърното в Англия увеличава цената си с 15 % на всеки 80 км, изминати по суша, докато гасконското вино пристига от Бордо в Хъл или в Ирландия, като повишава стойността си общо само с 10% въпреки дългия превоз по море[107]. През 1828 Жан-Батист

Сей обяснява на своите слушатели в Академията за изкуства и занаяти, че жителите на атлантическите пристанищни градове на Съединените щати „предпочитат да се отоплят с английски въглища, докарани от повече от 1000 левги, отколкото с дървата си, които отстоят на 10 левги. Превозът по суша на 10 левги разстояние е по-скъп от този на 1000 левги по море."[108] Когато Жан-Батист Сей преподава тези елементарни истини (повтаряйки аналогичните забележки на Адам Смит), параходът все още не се е появил. Въпреки всичко от доста време морският транспорт, разчитащ на дървото, платната и руля, вече е достигнал съвършенство — в рамките на *възможното*, бихме добавили ние — несъмнено защото корабите се използват повсеместно.

По силата на контраста тези факти подчертават и правят още по-необяснимо изоставането на сухопътните транспортни съоръжения. Тяхното усъвършенстване започва едва с първия подем на Индустриалната революция, някъде около мъчителното десетилетие между 1830-1840, в навечерието на въвеждането на железницата. Всъщност появата на релсовите „тюрготинки" малко преди да започне значително преустройство на сухопътния транспорт показва какво е могло да бъде направено много по-рано в *техническо* отношение. По същото време е извършено разширение на пътната мрежа (в САЩ, където вече всичко приема огромни мащаби, между 1800 и 1850 увеличението е 1:8; в Австрия то е повече от 2 пъти за периода между 1830 и 1847); подобряват се превозните средства и връзки; транспортът се демократизира. Тези промени не могат да бъдат приписани на едно или друго техническо откритие. Те са логическо следствие от огромни инвестиции и от системно търсени усъвършенствания, които тогавашният икономически подем прави „рентабилни" и необходими.

Транспортът или пределните икономии

Кратките предходни обяснения нямат за цел да опишат транспорта — те не биха могли да представят накратко примерно обстойните коментари в класическия труд на В. Зомбарт[109] — но аз ще се върна по-късно към някои аспекти на въпроса[110]. Намерението ми е да покажа накратко по какъв начин размяната — важен лост на всяко икономически развиващо се общество — се оказва спъвана от ограниченията, които транспортът налага: със своята мудност, слаба пропускателна способност, нередовност и в крайна сметка с високата себестойност. Всичко се сковава от неговата немощ. За да разберем тази дълговечна някогашна действителност, нека отново си припомним вече цитираната мисъл на Пол Валери: „Наполеон се предвижва също толкова бавно, колкото и Юлий Цезар."

Конят, който на Запад е синоним на бързина, е превозно средство за преодоляване на пространството, но за нас, ретроспективно, той изглежда отчайващо бавен. Западният свят се старае да подобри качеството на услугите му: броят на конете се увеличава, а впряговете от пет, шест и осем коня позволяват използването на тежкотоварни коли; крайпътните станции дават възможност пощенските служби и бързащите пътници да заменят уморените коне с отпочинали; самите пътища също стават по-добри... Вероятно това

е така, защото сухопътният транспорт силно превъзхожа по обем превоза по речни пътища и канали, който все още е твърде бавен[111]. За превоза на въглища от Северна Франция дори през XVIII в. в по-голяма степен се използва сухоземният път, отколкото услугите на речното корабоплаване[112].

Тази предварително обречена битка с пространството се води навсякъде по света. Погледът към Персия или Китай *a contrario* ни убеждава още повече във важността на коня, тъй като в тези страни най-често прибягват до човешка сила. Носачът в Китай — според думите на очевидци — се движи с бързината на дребните татарски кончета. Персийските коне са превъзходни, но там те се използват преди всичко за военни цели и като луксозна стока със съответните „отрупани със сребро, злато и скъпоценни камъни" амуниции. Изобщо не ги употребяват за превоз или за бързи връзки. За тези неща прибягват до услугите на човека — на него поверяват спешните писма, парите и ценните стоки. Шарден (1690) разказва, че там „бързоходците се наричат *chatirs*, както назовават вестоносците, но също и всеки, който умее добре да тича и да се придвижва бързо. По пътищата лесно могат да бъдат разпознати по бутилката вода и малката чанта на гръб, нещо като дисаги, където носят необходимата за трийсет-четирийсет часа храна; за да се движат по-бързо, те изоставят главните и се впускат по преките пътища. Могат да бъдат разпознати и по обущата и големите звънци, окачени на коланите им, които дрънчат като мулешки хлопатари и ги разсънват. Тези хора предават занаята си по наследство. Още от 7-8-годишна възраст ги обучават да се движат с големи крачки и без почивка." По същия начин „заповедите на владетелите в Индия се носят от двама бързоходци, които не спират да тичат и се сменят от други двама на всеки две-три левги. Те носят пакета направо на главата си. Разпознават ги, че наближават, по звънчетата, които ехтят като пощенски рог; когато пристигнат, те се просват на земята, свалят пакета, а други двама, готови за път, мъже продължават нататък." Бързоходците изминават дневно по 10-20 левги[113].

ТЕГОБИТЕ НА ИСТОРИЯТА НА ТЕХНИКАТА

Ускорение и забавяне: техниката е и едното, и другото, нерядко първо едното, а после другото; тя тласка напред живота на хората, с малки крачки достига до ново равновесие на по-високо стъпало, където се задържа подълго, защото настъпва застой, или пък едва забележимо напредва от „революция" към „революция", от едно нововъведение към следващото. Всичко се развива така, сякаш непрекъснато се появяват пречки и именно сблъсъкът с тях бих искал още по-ясно да подчертая. Но всъщност възможно ли е това? И в единия, и в другия случай, независимо дали напредва или е в застой, техниката просмуква открай докрай дебелия том на човешката история. Ето защо историците, които претендират да са специалисти, почти никога не съумяват да обхванат цялото ѝ многообразие.

Техниka и земеделие

И така, въпреки добрите им намерения и сбитите глави, където се опитват набързо да обобщят минимума необходими знания, историците специалисти отделят незначително внимание на земеделските технологии. Обаче в продължение на хилядолетия земеделието е голямата „индустрия" на хората. Но най-често историята на техниката се изучава като предистория на Индустриалната революция. Затова на преден план излизат механиката, металургията и енергийните източници, въпреки че земеделските техники и технологии с рутината или промените в тях (защото земеделието, колкото и бавно да е, все пак се променя) влекат след себе си значителни последици.

Разчистването на земята от корени след обезлесяване е една технология; разораването на използваната дълго като угар земя е друг вид технология; необходими са здрави плугове, силни впрягове и многобройна работна ръка, помощта на съседите (португалците я наричат *por favor* при разработването на нови земи); разширяването на обработваемите площи, което включва обезлесяване (със или без разчистване на коренищата), изгаряне на растителността, ограждане на дърветата или дрениране, изграждане на диги, напояване — това са все технологии както в Китай, така и в Холандия и Италия, при които поне от XV в. насам „мелиорациите" представляват огромни начинания, които твърде скоро започват да се извършват със системното участие на *инженери*.

Впрочем, както вече видяхме, всеки човешки напредък и всяко увеличаване броя на хората следват или най-малкото съпътстват промените в земеделието. В Китай (с царевицата, фъстъка и сладкия картоф), както и в Европа (с царевицата, картофа ,боба), новите, произхождащи от Америка, растения водят до исторически поврати. Защото тези нови растения очевидно изискват изнамиране, приспособяване и усъвършенстване на техническите средства. Все така бавно и дори прекалено бавно, но в крайна сметка масово, понеже земеделието, обработката на земята е, така да се каже, „масата на масите". А всяко нововъведение има смисъл единствено ако е свързано с обществен напредък, който го поддържа и налага.

Техниkата kamo самоцел

Ако си зададем въпроса „има ли самоцелна техника", отговорът несъмнено ще е отрицателен. Вече подчертахме многократно това относно вековете, предшестващи Индустриалната революция. Но един съвременен труд[114] дава същия отговор и за нашата епоха: естествено, днес науката и техниката се съюзяват, за да управляват света, но подобно единение досущ както преди налага на модерното общество ролята на подбудител или на спирачка на прогреса.

Освен това преди XVIII в. науката все още нехае за практическите решения и приложения. Изключения като откритията на Хюйгенс (часовникът с махало, 1656-1657; спиралната пружина, 1675), които променят из основи

часовникарството, или като труда на Пиер Буге *„Трактат за строежа на кораба"* (1746) само потвърждават правилото. Технологията като съвкупност от умения, извлечени от занаятчийския опит, се установява безусловно и бързо набира скорост. Но превъзходните наръчници закъсняват: *De Re Metallica* на Георг Бауер (Агрикола) е от 1556, книгата на Аугостино Рамели *Le Diverse et Artificiose Machine* е от 1588, тази на Виторио Зонка — *Nuovo Teatro di machine ed edifici* — от 1621; *Dictionnaire portatif de l'ingenieur* от Бертран Форе — от 1755. Професията „инженер" бавно започва да се откроява. През XV и XVI в. „инженерът" се занимава с военно дело, предлага услугите си като архитект, специалист по хидравлика, скулптор и художник. Преди XVIII в. все още не съществува систематично обучение. Училище за пътища и мостове е основано в Париж през 1743; Минногеоложкото училище е открито през 1783 по подобие на *Bergakademie*, създадена през 1765 в стария саксонски минен център Фрайбург, откъдето излизат множество инженери, поканени да упражняват професията си в Русия.

Несъмнено след първоначалното и подразбиращо се разделение занаятите претърпяват все по-тясна специализация: през 1568 швейцарският занаятчия Йост Аман изброява 90 различни професии; *„Енциклопедията"* на Дидро включва 250; каталогът на къщата „Пиго" в Лондон през 1826 дава за големия град списък от 846 различни дейности, някои от които смехотворни и откровено маргинални[115]. Въпреки това всичко става твърде бавно. Нерядко се появяват сериозни препятствия по места. Към средата на XVI в. стачките на френските печатари са предизвикани от видоизменението на печатарската преса, което води до намаляване броя на работниците. Не по-малко типична е съпротивата на работниците срещу внедряването на големия дървен чук, усъвършенстване, което улеснява манипулациите с *forces* — огромните ножици за разкрояване на платното. Нещо повече, ако текстилната промишленост почти не прогресира от XV до средата на XVIII в., то е защото нейното икономическо и обществено устройство, напредналото разделение на операциите и мизерията на работниците ѝ позволяват, такава каквато е, да посрещне нуждите на пазара. Колко много пречки! Джеймс Уат с право споделя с приятеля си Снел (26 юли 1769), *„that in life there is nothing more foolish than inventing"**. Тоест, че за да успее човек в техническата област, винаги трябва да получи обществено одобрение.

Във Венеция свидетелствата, които се вписват в страниците на регистрите и документацията на Сената[116], независимо дали се отнасят за сериозни изобретения или не, в девет от всеки десет случая отговарят на проблемите на града: как да бъдат направени плавателни водните потоци, които се вливат в лагуната; как да бъдат прокопани канали; как да се изкачи водата; как да се пресушат блатистите терени; как да бъдат задвижени мелниците без помощта на хидравлична сила — ясно защо в този свят на неподвижни води; как да се задействат трионите, воденичните камъни, чуковете за смилане на танина на прах или на суровините, от които се произвежда стъкло. Нуждите на обществото диктуват.

Изобретателят, който успее да влезе под кожата на дожа, получава „сви-

---

* *Че в живота няма нищо по-глупаво от изобретателството (англ.). — Бел. прев.*

детелство за изобретение или по-точно привилегия, която му позволява да се ползва от монополно право над изобретението". При управлението на Луи XIV се раздават много свидетелства, „които се отнасят до различни технически въведения. От този тип е например икономичното отопление, в което госпожа Дьо Ментенон влага известни средства."[117] Но е вярно също така, че много истински открития си остават на книга, защото никой няма или не може да си представи, че има нужда от тях.

Находчивият изобретател Балтасар де Риос напразно предлага през първите години на царуването на Филип II да построи едрокалибрено оръдие, което може да бъде демонтирано и пренесено на части върху гърбовете на неколкостотин войници[118]. През 1618 изданието на *„Естествена история на горящия извор близо до Гренобъл"* минава незабелязано; въпреки всичко авторът Жан Тарден, лекар от Турнон, изучава „естествения резервоар за газ на извора" и открива дестилацията на въглищата в затворен съд два века преди триумфа на светилния газ. През 1630, повече от век преди Лавоазие, лекарят от Перигор Жан Ре обяснява, че оловото и калаят се увеличават след калциниране „поради прибавянето на тежките въздушни частици"[119]. През 1635 Швентер излага в своите *„Физико-математически занимавки"* принципа на електрическия телеграф, благодарение на който „две лица могат да се свържат помежду си посредством намагнетизирана стрелка". За магнитната стрелка ще трябва да се изчакат опитите на Йорстед през 1819. „И като си помисли човек, че Швентер е по-малко известен от братята Чапе!"[120] През 1775 американецът Бушнел открива подводницата; френският военен инженер Дюперон изобретява „военния орган" — картечницата.

Всичко това е напразно. Нюкомън пък изобретява парната машина през 1711. Трийсет години по-късно, през 1742, една-единствена от тези машини работи в Англия, а други две са монтирани на континента. Успехът идва през следващите трийсет години: в Корнуел са построени 60 машини, за да изгребват водата от калаените мини. Обаче във Франция в края на XVIII в. се използват само шест такива машини за нуждите на черната металургия. Не по-малко показателно е изоставането на топенето с кокс, за което вече говорихме.

Хиляди причини блокират напредъка. Какво ще стане с работната ръка, която е застрашена от безработица? Монтескьо упреква мелниците, защото са отнели поминъка на селскостопанските работници. Посланикът на Франция в Холандия, Маркиз дьо Бонак, в писмото си от 17 септември 1754 иска „добър механик, който е в състояние да разгадае тайните на различните употребявани в Амстердам мелници и машини, чрез които се избягва използването на труда на много хора"[121]. Но дали наистина тези разходи и използването на този труд трябва да бъдат икономисани? „Механикът" няма да бъде изпратен.

И накрая остава въпросът за себестойността; тя в най-голяма степен интересува капиталиста. Индустриалната революция в обработката на памука вече е доста напреднала, когато английските предприемачи, които извършват изпридането машинно, все още използват ръчно тъкане. Всъщност трудността винаги е била в захранването на тъкачите с прежда. След премахването на това „препятствие" в системата няма защо да се предприемат усилия за механизиране на тъкането, още повече докато надомната работа удовлет-

Кранът в Брюж през Средните векове, масивна дървена постройка с голямо колело, което задвижват трима души (Bayerisches Staatsbibliothek, Munich)

ворява търсенето. Едва когато настъпи моментът и то нарасне значително, а същевременно тъкачите започват да изискват по-високо заплащане, като разрешение на проблемите ще се наложи механичното тъкане. Но тъй като тогава възнаграждението за ръчното тъкане рязко ще спадне, предприемачите още дълго ще го предпочитат пред техническите нововъведения поради ниската себестойност. Може да се запитаме какво би станало, ако *бумът* на английския памук бе спрял насред пътя... Десетки, стотици пъти всяко нововъведение се изправя пред всевъзможни пречки, които трябва да преодолява. Това е война на пропуснатите възможности. Имах случай да кажа същото по повод невероятно бавното въвеждане на топенето с кокс, което е съществена, но неосъзната драма на английската Индустриална революция.

Все пак като подчертаваме ограниченията и случайностите, свързани с техниката, не бива да подценяваме първостепенната ѝ роля. Тъй или иначе, все някой ден всичко започва да зависи от нея и от вече наложителната ѝ намеса. Докато всекидневният живот си върви без сътресения в руслото на унаследените структури и докато обществото е доволно от одеждите си, в

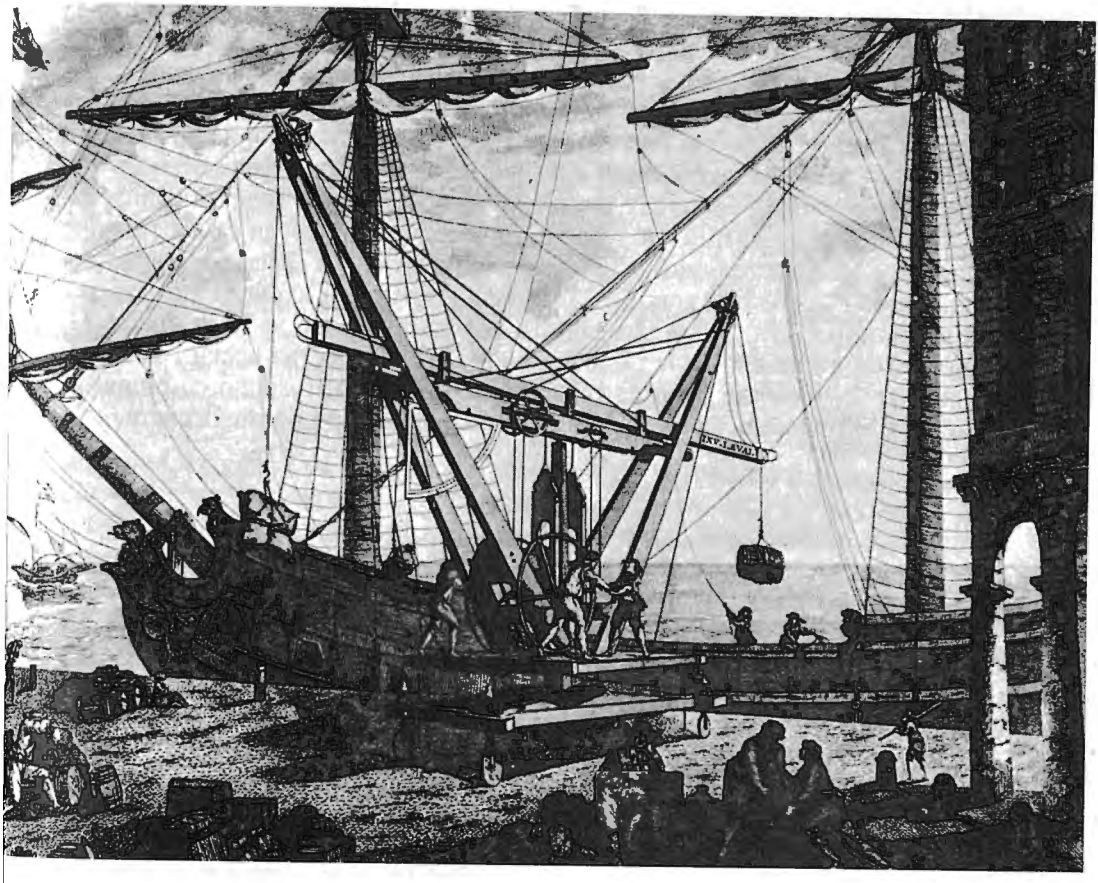

Двоен кран в пристанището на Дюнкерк, 1787 г. Разделителна система, улеснявана от подвижността на апарата, който е качен на колела и може да се върти, с частично метална конструкция: напредъкът е огромен в сравнение с крана в Брюж, но все още всичко се задвижва от човешката ръка. Bibliothèque Nationale (Photo M. Cabaud)

които се чувства удобно, никаква икономическа мотивация не е в състояние да го подтикне към промяна. Проектите на изобретателите (каквито винаги е имало) си остават в папките им. Едва когато вече нищо не върви както трябва и обществото достигне тавана на своите възможности, става наложително да се прибегне към техниката и се пробужда интерес към хилядите потенциални изобретения, измежду които трябва да се разпознае най-доброто, онова, което ще разруши препятствията и ще разкрие по-различно бъдеще. Защото винаги са на разположение стотици възможни нововъведения, които като цяло спят летаргичен сън, но един прекрасен ден належащата нужда ги изтръгва от него.

А нима днешното положение след икономическия спад през 70-те години на нашия век не дава най-добро обяснение? Освен другите трудности — ед-

новременното нарастване на безработицата и инфлацията — признаците за предателството на петролната енергия изискват да се прибегне към нови технологии като единствено разрешение, с основание съветва Менх[122]. Но пътищата, по които се насочват търсенията и инвестициите, са добре известни доста преди 1970: слънчевата енергия, разработването на битумните шисти, геотермичните източници и газовете от растителна ферментация или петролния алкохолен ерзац са използвани по време на последната война, като набързо са внедрявани от случайни предприемачи. После са изоставяни. Разликата е, че днес голямата обща криза (една от онези „вековни кризи", на които ще се върнем по-късно) поставя всички развити икономики натясно: обновявай или стагнирай и загивай! Те положително ще изберат нововъведението. Няма съмнение, че подобна принуда предшества всеки голям подем на икономическия растеж, който векове наред неизменно се опира на техниката. В този смисъл техниката е царица: именно тя променя света.

Глава 7

ПАРИТЕ

Обсъждането на парите означава да се изкачим на по-високо равнище и привидно да напуснем територията на тази книга. Все пак, ако погледнем целостта му от известна висота, паричното обръщение изглежда като инструмент, структура, дълбока закономерност за всяка що-годе ускорена размяна. Навсякъде парите се вписват във всички икономически и обществени отношения; затова те са чудесен „индикатор": по начина, по който хвърчат, задъхват се, стават проблематични или липсват, вече можем да дадем доста точна оценка за цялостната дейност на хората до най-ниското равнище на техния живот.

Като отдавнашна даденост или по-точно като стара техника, предмет на страстно желание и внимание, парите все пак не престават да изненадват хората. Те им се струват загадъчни, тревожещи. Най-напред те сами по себе си са сложно нещо, тъй като паричната икономика, която ги съпровожда, никъде не е завършена, дори в страна като Франция от XVI и XVII, че и от XVIII век. Те проникват само в определени области и сектори, но продължават да смущават останалите. Те са новост по-скоро по силата на онова, което носят, отколкото сама по себе си. Какво носят ли? Резки промени в цената на стоките от първа необходимост; непонятни взаимоотношения, в които човек не може да познае ни себе си, нито привичките си, нито старите си ценности: трудът му се превръща в стока, а той самият в „предмет".

Старите бретонски селяни, на които Нюел дю Фай дава думата (1548), разкриват своето учудване и объркване. Ако изобилието в селските къщи е толкова малко, то е защото „кажи-речи не те оставят, като наедреят прилично кокошки ли, патици ли, да не отнесеш за продан [на пазара в града, разбира се], защото трябва да дадеш парите или на господин адвоката, или на лекаря (люде... [до вчера] почти неизвестни), на единия, за да се отнесе зле с ближния си, да го лиши от наследство, да го прати в затвора; на другия — да го лекува от треска, да му предпише кръвопускане (което, слава Богу, никога не предприема) или промивка; както добре си спомняме, Тифен Ла Блоа [лечителката] лекуваше от всичко без толкоз гадости, опипване и противоотрови и само за едно благодаря". Но ето ги „пренесени от градовете в нашите села", прословутите подправки и сладкарски изделия, като се почне от черния пипер, та до „праза на колелца", напълно „непознати" за нашите предшественици и вредни за тялото на човека, „без които обаче на пиршеството през това столетие му липсват вкус, ред и изтънченост", „Бога ми, отвръща един от разговарящите, право казвате, друже, и ми се струва, като да съм в някакъв непознат свят"[1]. Мъгляви разговори, не без известен блясък, каквито можем да чуем из цяла Европа.

Двама бирници, от Мартин ван Реймерсваде (XVI в.).
Londres, National Gallery (Photo Giraudon)

Всъщност всяко общество с остаряла архитектура, което отваря вратите си пред парите, рано или късно губи придобитото равновесие и освобождава неуправляеми отсега нататък сили. Новата игра разбърква картите, облагодетелства неколцина избрани, обрича останалите на зла участ. Под тяхно въздействие всяко общество трябва да си смени кожата.

Вследствие на това разпространението на паричната икономика се пре́връща в драма с твърде неравномерен характер както в улегнали страни,

свикнали с нейното присъствие, така и в онези, до които достига, без те веднага да го осъзнаят напълно: Турция на османлиите в заника на XVI в. („придобивките“ на спахиите — *тимарите**, отстъпват място на чистата частна собственост); Япония на династията Токугава, която по това време или приблизително тогава е жертва на типична градска и гражданска криза. Бихме получили накратко добра представа за тези същностни процеси, ако погледнем какво става, и то пред очите ни, в някои съвременни неразвити страни, например в черна Африка, където, в зависимост от условията, повече от 60-70% от обмена не са подвластни на парите. Известно време човек все още би могъл да живее там извън пазарната икономика като „охлюв в черупката си“. Но тогава той всъщност има условна присъда.

Миналото непрестанно редува пред погледа ни условно осъдени, които няма да избягат от съдбата си. Доста лековерни, необяснимо спокойни осъдени. Животът сипе удари край тях, отдясно, отляво, а те никога не са наясно откъде идва ударът. Съществуват аренди, наеми, такси, налог върху солта, задължителни покупки на градското тържище, данъци. Така или иначе, тези задължения трябва да се уреждат в звонк, а ако сребърниците липсват, то поне в медни монети. Някакъв бретонски фермер на госпожа Дьо Севине на 15 юни 1680 г. носи наема за фермата: огромен товар медни динари за всичко на всичко трийсет ливри[2]. Дълго време предаваните преди в натура такси върху солта се събират задължително в сребро след влизане в действие на закона от 9 март 1547 г., въведен във Франция под натиска на едрите търговци на сол[3].

„Звънливите и пълноценни“ монети, наличните пари по хиляди пътища проникват във всекидневния живот. Модерната държава е големият доставчик (данъци, надници за наемниците в пари, заплащане на титулярите на служби) и облагодетелстваният от подобни промени и прехвърляния, но не е единственият. Добре поставените са твърде многобройни: бирникът, митничарят, лихварят, собственикът, едрият търговец предприемач, „финансистът“. Тяхната мрежа се простира навред. И естествено тези богаташи от нов вид, подобно на днешните, не будят симпатии. В музеите лицата на боравещите с пари впиват поглед в нас: неведнъж художникът дава израз на омразата и презрението на обикновения човек. Ала подобни чувства, подобни приглушени или ясно заявени претенции, подхранващи постоянна народна подозрителност спрямо парите — подозрителност, от която първите икономисти не ще се отърсят лесно, но всичко това в края на краищата изобщо не променя хода на нещата. Навред по целия свят големите парични потоци очертават маршрути, спирки за привилегирован отдих, плодотворни срещи с търговските дейности с огромни печалби от „кралските стоки“. Магелан и Дел Кано извършват обиколката на земята в трудни и драматични условия. Но Франческо Карлети и Джемели Карери, първият през 1590 г., вторият през 1693 г., обикалят земното кълбо с торба златни и сребърни монети и с денкове избрани стоки. И се завръщат[4].

Парите, разбира се, са белег — както и двигател — на промените и обратите в монетарната икономика. Те са неотделими от движенията, които ги

---

* *Тимар (турс.) — феодално владение в Османската империя с годишен доход до 20 000 акчета. — Бел. ред.*

носят и създават. Твърде често стародавните тълкувания на Запад разглеждат същината на парите и ги определят чрез съпоставяне. Парите са „кръвта на обществения организъм“ (банален образ, доста преди откритието на Харви)[5]; те са „стока“ — истина, повтаряна столетия наред. „Те, така да се каже, според Уилям Пети (1655) са просто тлъстините на политическия организъм: доста затрудняващи неговата подвижност, но рядко застрашаващи здравето му“[6]: това са думи на лекар. През 1820 г. френски търговец на едро обяснява, че парите „не са ралото, с което обработваме земята и я караме да ражда“. Те само спомагат за движението на продоволствието „по подобие на маслото, което улеснява работата на една машина: когато чарковете ѝ са добре смазани, прекаляването с него само пречи на движението им“[7] — това са думи на механик. Но все пак по-добре подобни образи, отколкото едно твърде полемично твърдение: през 1691 г. Джон Лок, добър философ и спорен икономист, слага знак за равенство, както бихме могли да се изразим, между пари и капитал[8]: това е почти като да смесиш пари и богатство, мярка и измервано количество.

Всички подобни определения изпускат главното, а именно — самата монетарна икономика, всъщност основанието за съществуването на парите. Те пускат корен само там, където хората имат нужда от тях и могат да поемат разходите. Тяхната подвижност и сложност са функция от подвижността и сложността на икономиката, която води до появата им. В крайна сметка ще има толкова видове пари и парични системи, колкото и ритми, системи, икономически ситуации. Всичко е част от една лишена от тайнственост игра. В условията на това повторение, във всеки или почти всеки миг съществува, различна от днешната, монетарната икономика на Стария режим с множество етапи, необхващаща цялата човешка съвкупност, незавършена.

Между XV и XVIII в. върху огромни пространства *натуралната размяна* остава правило, но всеки път, когато се наложи, на помощ ѝ идва като един вид първоначално усъвършенстване обръщението на парите, наречени примитивни, онези „несъвършени пари“, кори* и други подобни, които обаче са несъвършени само от наша гледна точка: икономиките, които ги възприемат, изобщо не биха могли да понесат други. А нерядко самите метални европейски пари притежават недостатъци. Както натуралната размяна, така и металът не винаги е достатъчен, за да изпълни предназначението си. Тогава волю-неволю хартията, или по-точно кредитът, *Хер Кредит*, както се подиграват в Германия през XVII в., предлага услугите си. По същество процесът е същият, но на различно равнище. Всъщност всяка жива икономика произлиза от своя паричен език, обновява се тъкмо поради движението си и тогава всички тези обновления придобиват стойност на тест. Системата на икономическото право или съвременният английски скандал с Компанията на Южните морета са нещо съвсем различно от следвоенните финансови машинации или от безскрупулните спекулации, или пък от подялбите между „силови групировки“[9]. Във Франция наблюдаваме смутното и неуспешно, но очевидно раждане на кредита — безспорно мъчително раждане; баварската принцеса възкликва: „Неведнъж съм желала огънят на ада да изгори

---

* *Кори — раковини, които служат за парична размяна в Източна Африка и в Чад. — Бел. ред.*

Една от многобройните карикатури през XVII в. на темата за смъртта на Хер Кредит, чийто труп е проснат на преден план. Плачещи хора наоколо му. Става дума за ежедневните кредити, давани от дребните търговци на клиентите им, прекъснати от липсата на пари в брой. В легендата към гравюрата хлебарят казва на клиента: Wann du Geld hast, so hab ich Brod, когато имаш пари, тогава ще имам и хляб (Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg)

всички тия банкноти“, и се кълне, че нищо не разбира от ненавистната система[10]. Подобно притеснение е осъзнаване на наличието на нов език. Защото парите са езици (нека и на нас бъде разрешен един образ), те зоват, те правят диалога възможен: те съществуват единствено докато съществува той.

Ако Китай не притежава (като оставим настрана странната и дълга интермедия на книжните му пари) сложна парична система, то е защото няма нужда от такова нещо с оглед на съседните области, които експлоатира: Монголия, Тибет, Индонезия и Филипините, Япония. Ако столетия наред средновековният ислямски свят превъзхожда многократно Стария континент, от Атлантика до Тихия океан, то е защото нито една страна (с изключение на Византия) не може да съперничи на неговите златни и сребърни пари, *динари* и *диреми*. Те са оръдията на неговата мощ. Ако средновековна Европа най-сетне усъвършенства парите си, то е защото трябва да „щурмува“ изправения срещу нея мюсюлмански свят. По същия начин паричната революция, която полека-лека завладява Турската империя през XVI в., е нейният задължителен пропуск в европейския хор, който не се изчерпва само с тържествена размяна на посланици. Накрая, Япония от 1638 г. се затваря за външния свят, но само на думи: тя остава отворена за китайските джонки и за допусканите холандски плавателни съдове. Пукнатината е доста широка, за да бъдат вкарани в нея стоки и пари и да бъде заставена Япония да реагира подобаващо, да експлоатира сребърните и медните си рудни-

ци. Подобно усилие същевременно се свързва с възхода на японските градове през XVII в. и с процъфтяването в някои облагодетелствани градове на „истинска буржоазна цивилизация". Всичко е свързано.

По този начин излиза наяве своеобразна парична външна политика, където чужденецът понякога води играта, налага я както със силата, така и със слабостта си. Да разговаряш с другия, ще рече задължително да намериш общ език, сфера на разбирателство. Заслугата на „далечната търговия", на *едрия търговски капитализъм* е умението му да говори езика на световния обмен. Но ако обменът, както ще видим във втория том, не е приоритетен чрез масата си (търговията с подправки далеч отстъпва дори в стойностно отношение на търговията с жито в Европа)[11], то той е решаващ чрез своята резултатност и градивно новаторство. Той е източник на всяко бързо „натрупване". Той ръководи света на Стария режим и парите са в негова услуга. В зависимост от случая те го следват или изпреварват. Той *направлява* икономиките.

ИКОНОМИКИ И НЕСЪВЪРШЕНИ ПАРИ

Няма да има край, ако започнем да описваме първичните форми на паричен обмен. Образците са многобройни и трябва да бъдат класифицирани. Нещо повече, диалогът между съвършените (ако съществуват такива) и несъвършените пари хвърля светлина върху корените на проблемите. Ако историята е вид обяснение, то тя в случая трябва да бъде в стихията си. При условие, че избягва определени грешки: трябва да се знае, че съвършенство и несъвършенство вървят редом и че при случай се смесват; че двата механизма пораждат един и същ проблем; че всеки обмен неизбежно живее от различията във „волтажа" (и днес дори). Парите са също така начин за експлоатация на другия, в дома му и вън от него, за ускоряване на играта.

Още през XVIII в. „синхронният" поглед върху света го доказва по очевиден начин. В пределите на огромни пространства с милиони хора ние все още се намираме в епохата на Омир, когато се изчислява във волове стойността на щита на Ахил. Тази картина подхранва въображението на Адам Смит. Той пише: „Доспехите на Диомед според Омир струват само девет вола; ала тези на Главк струват сто." Именно подобни изостанали народи икономистът днес нарича трети свят: винаги е имало трети свят. Системната му грешка е, че приема диалога, който неизменно е неблагоприятен за него. Ала при всеки удобен случай го заставят да прави това.

Примитивните пари

Почнат ли да се разменят стоки, тутаксе се долавя тих паричен ромон. По-желаната или по-изобилната стока играе или поне се опитва да играе ролята на пари, на обменен еталон. Така например солта е парична единица в „кралствата" на Горен Сенегал и Горен Нигер, а в Абисиния, където солните блокове, „сечени според един френски автор от 1620 г. по подобие на планински кристал, с дължина един пръст", служат едновременно и за разменна монета, и за храна, „така че може с пълно основание да се каже, че там в

прекия смисъл си изяждат парите". Каква опасност, възкликва тутакси предпазливият французин, „възможно е някой ден да намерят всичките си средства стопени и превърнати във вода"[12]! Памучното платно играе същата роля по границите на Мономотапа и по крайбрежието на Гвинейския залив, където се говори за „индийски пари" в търговията с негри, като по този начин се определя количеството памучно платно (от Индия), равностойно на цената на един човек, а после и на самия човек. „Индийската пара" съответства на роб между 15 и 40 години, заключават експертите.

На същия африкански бряг медните гривни, наречени *манили*, златният прах *на тегло*, конете също представляват пари. Отец Лаба (1728) говори за тези превъзходни коне на маврите, които те препродават на чернокожите: „Оценяват ги, пише той, на петнайсет пленници парчето. Доста забавна монета, но всяка страна с обичаите си."[13] За да изместят конкурентите си, английските търговци въвеждат ненадминатата тарифа през първите години на XVIII в.: „Те оценяват пленника, „индийска пара", за четири унции злато или за трийсет пиастра (сребърни), или за три четвърти ливра корал, или за седем топа шотландско сукно." Обаче в еди-кое си село на чернокожи от вътрешността кокошките, „тъй охранени и крехки, та превъзхождат угоените петли и тлъстите ярки в другите страни", са толкова много, че цената им е лист хартия за кокошка[14].

Друга парична единица от крайбрежието на Африка са раковините с различна големина и цвят, най-известните сред които са *зимбос* от брегoвете на Конго и *кори*. „*Зимбос*, пише един португалец през 1619 г., са някакви много дребни морски охлюви, сами по себе си напълно безполезни и без стойност. Някогашното варварство въвело тази пара, с която си служат и досега."[15] Между другото, и до ден днешен, през XX век! *Корите* също са дребни раковини, сини с червени жилки, от които се правят броеници. На загубените сред Индийския океан островчета Малдиви и Лакадиви товарят с тях цели кораби за Африка, Североизточна Индия и Бирма. Холандия внася от тях в Амстердам през XVII в., за да ги вкара напълно съзнателно в повторна употреба. В миналото в Китай *корите* са в обръщение по пътищата, които будизмът следва, за да го подчини на вярата си. Отстъплението на *корите* пред китайските *сапеки* все пак не е пълно, понеже Юннан, страна на дървото и медта, продължава да ги използва докъм 1800 година. Скорошни изследвания откриват там късни договори за наеми и продажби, сключени в *кори*[16].

Не по-малко странна парична единица открива с изненада един от журналистите, съпровождали неотдавна кралица Елизабет и принц Филип Единбургски в Африка: „Туземците във вътрешността на Нигерия, пише той, купуват добитъка, оръжията, земеделските продукти, платовете, дори жените си не с лири стерлинги на Нейно британско величество, ами с причудливи пари от корал, сечени [или по-скоро изработени] в Европа. Тези пари [...] са родом от Италия, където ги наричат *оливети*, изработени са специално в Тоскана, в една работилница за ливорнски корал, която се е съхранила до наши дни." *Оливетите*, продупчени в центъра коралови цилиндри с улейчета по външната повърхност, се използват в Нигерия, Сиера Леоне, Кот д'Ивоар, Либерия, дори и по-далеч. В Африка купувачът ги носи като броеница на колана си. Всеки може *de visu** да оцени богатството му. Бехан-

---

* *De visu — на око, от пръв поглед (лат.). — Бел. прев.*

зин през 1902 г. купува за 1000 лири стерлинги нестандартна *оливета*, която тежи един килограм и има великолепен оттенък[17].

Не бихме могли да изготвим пълен списък на тези чудати пари. Те изненадват навсякъде. В Исландия според правилниците от 1413 и 1426 г. за столетия напред се установява истински ценоразпис на стоки, платими в сушена риба (една риба за конска подкова; 3 за чифт женски обувки; 100 — за каче чисто масло и т. н.)[18]. В Аляска или в Русия на Петър Велики подобна роля е отредена на кожите: понякога става въпрос за обикновени кожени парчета, които при необходимост пълнят сандъците на военните платци на царя. В Сибир данъците се събират именно в скъпоценни и търсени кожи, а и царят извършва множество плащания, например на служителите си, в кожи — в „меко злато". В колониална Америка, в различните области, тютюнът, захарта или какаото заместват парите. Индианците в Северна Америка си служат с дребни, издялани от раковини, бели или виолетови, нанизани на броеница цилиндърчета: това са *уампумите*, които европейските заселници продължават законно да използват до 1670 г. и които доживяват най-малко до 1725 година[19]. Също така между XVI и XVII в. в Конго в широк смисъл (включително Ангола) процъфтяват множество пазари и активна мрежа за обмен, които безспорно най-вече обслужват „натуралната размяна", търговията на белите, на техните представители *pombeiros*, нерядко настанили се много далеч във вътрешността. В обръщение са две псевдопарични единици: *зимбос* и парчета тъкан[20]. Раковините са оразмерени: едно сито с определен калибър отделя едрите от дребните (1 едра = 10 дребни). Що се отнася до парите-тъкани, те се различават по големина: *лубонго* е колкото лист хартия, *мпузу* — колкото салфетка за маса. Тези пари, които обикновено се групират на десетици, подобно на металните, имат скала на стойностите с разделения и подразделения. По такъв начин могат да се събират крупни суми. През 1649 г. кралят на Конго събира 1500 товара тъкани, струващи приблизително 40 милиона португалски реи[21].

Всеки път, когато е възможно да бъде проследена съдбата на тези псевдопари след сблъсъка с европейските (независимо дали става дума за *коритe* в Бенгалия[22], за *уампумите* след 1670 г. или за конгоанските *зимбос*), развитието се оказва идентично: то води до чудовищна, катастрофална инфлация поради натрупване на наличности, до оборот, който се ускорява и дори полудява, и до съответстващата им девалвация спрямо доминиращите европейски валути. Към всичко това се прибавят дори примитивни „фалшиви пари"! През XIX в. изработката в европейските работилници на фалшиви *уампуми* от стъклена каша води до пълното изчезване на старата парична единица. Португалците са по-предвидливи: около 1650 г. те си присвояват по крайбрежието на остров Лоанда „рибарници за пари", сиреч за *зимбос*. Всъщност между 1575 и 1650 г. последните вече са обезценени в съотношение 1:10[23].

От казаното дотук неизменният извод е, че примитивните пари наистина са пари, че имат свое поведение и нрав. Техните превъплъщения обобщават сблъсъците между примитивните и напредналите икономики, започнали с внезапното появяване на европейците из седемте световни морета.

Натурална размяна в сърцето на паричните икономики

По-малко известно е, че почти същото неравенство в отношенията непрекъснато се повтаря вътре в самите „цивилизовани" страни. Под доста тънката кожа на паричните икономики продължават примитивни дейности, примесват се, противопоставят се на другите както по време на редовните срещи на градските пазари, така и не по-малко при своеобразния *forcing** на шумните панаири. В сърцето на Европа оцеляват първобитни икономики, обгърнати от монетарния живот, който не ги унищожава, а ги запазва поскоро под формата на нещо като вътрешни колонии, които винаги са под ръка. Адам Смит (1775) разказва за някакво село в Шотландия „където не е рядкост да се види работник да носи при хлебаря или търговеца на бира гвоздеи вместо пари"[24]. Приблизително по същото време в някои откъснати каталански краища на Пиренеите селяните се появяват в продавницата с торбички зърно, за да си платят покупките[25]. Но съществуват и по-късни примери, които са и по-убедителни. Според свидетелствата на етнографите Корсика възприема наистина ефикасна парична икономика едва след Първата световна война. Подобен преход изобщо не се извършва в някои планински области на „френски" Алжир преди Втората световна война. Това е една от тайните драми на Орес чак докъм 30-те години на XX в.[26], а тя ни дава представа за драмата на безброй малки затворени светове в европейския Изток, в определени земеделски или планински краища, или пък в американския Запад, съществуващи, докато в различни периоди се оказват засегнати по твърде сходен, въпреки хронологичната отдалеченост, начин от модерния паричен порядък.

Един пътешественик от XVII в., Франсоа Ла Буле, съобщава, че в Черкезия и Мингрелия, тоест между южната част на Кавказ и Черно море, „изобщо няма парични знаци в обръщение". Прилага се изключително натурална размяна, а данъкът, който владетелят на Мингрелия плаща всяка година на Великия господар, е в „тъкани и роби". Пратеникът, който е натоварен да го занесе в Истанбул, се сблъсква с доста особен проблем: как да си плати разноските по престоя в турската столица? За щастие, свитата му се състои от трийсет-четирийсет роби, които продава един след друг, с изключение на секретаря си, добавя Ла Буле, с когото се разделя само от крайна нужда! След което „той се завръща сам в своята страна"[27].

Руският пример на свой ред също е показателен. В Новгород в началото на XV в. „още си служат [...] само с дребни татарски пари, отрязъци от кожа на белка и с подпечатани кожени парчета. Едва през 1425 г. започват да секат доста груби сребърни монети. Още повече че Новгород е изпреварил руската икономика, в която размяната дълго се извършва в натура."[28] Трябва да се изчака XVI в., появата на германски монети и кюлчета (тъй като руският търговски баланс е положителен), за да започнат редовно да секат пари. Твърде скромно между другото, при това сеченето на пари нерядко се дължи на частна инициатива. Натуралната размяна съществува тук-там из огромната страна. Едва при царуването на Петър Велики изолирани дотога-

---

* *Остра атака; бурно развитие (англ.). — Бел. прев.*

ва краища се свързват помежду си. Руското изоставане от Запада е очевидно: решаващият златен потенциал на Сибир ще бъде вкаран в действие едва след 1820 година[29].

Колониална Америка на свой ред във висша степен е показателно зрелище. Паричната икономика тук превзема само големите градове на металодобивните страни — Мексико, Перу и близките до Европа краища — Антилите и Бразилия (последната скоро става привилегирована благодарение на златните си мини). И дума не може да става, че това са съвършени парични икономики, но цените в тях са плаващи, което вече е знак за известна икономическа зрелост, докато до XIX в. цените не помръдват нито в Аржентина, нито в Чили (където все пак се добива мед и сребро)[30]; те са забележително стабилни, би могло да се каже — мъртвородени. Из целия американски континент стоките често се разменят срещу стоки. Феодалните или полуфеодалните концесии на колониалните правителства са белег за редкостта на звонковите единици. Следователно несъвършени пари играят напълно естествено своята роля: медни късове в Чили, тютюн във Вирджиния, „сребърни листа" във френска Канада, *тлакос* в Нова Испания[31]. Въпросните *тлакос* (мексиканско название) се изчисляват на една осма от реала. Това са дребни пари, измислени от търговците на дребно, собственици на онези магазинчета, наречени *mestizas*, където се продава всичко — от хляб и спиртни напитки, та до китайска коприна. Всеки от тези търговци пуска в обръщение дребни пари, собствена марка от дърво, олово, мед. При случай тези жетони се разменят срещу истински сребърни песос и обслужват тесен кръг; някои се изгубват, но всички се поддават на нерядко съмнителни спекулации. Това е така, защото от сребро се правят само едри пари, които практически са непостижими за обикновените хора. Освен това всеки флот, достигнал бреговете на Нова Испания, опразва страната от белия ѝ метал. Най-сетне, опитът през 1542 г. да се създадат медни пари се проваля[32]. Неизбежно е задоволяването с порочната система, която почти не се различава от примитивните пари. Нали тъкмо това се случва на Франция през XIV век? Откупът за Жан льо Бон* е достатъчен да опразни страната от нейните наличности. Тогава кралят сече кожена парична единица, която изкупува обратно няколко години по-късно!

Същите трудности се срещат в английските колонии както преди, така и след освобождението им. На един от своите представители, установил се в Мадейра, търговец от Филаделфия пише през ноември 1721 г.: „Имах намерение да изпратя малко жито, ала кредиторите тук се колебаят и парите са рядкост до такава степен, че от известно време вече нямаме — или по-скоро сме измъчвани от липсата на — платежно средство, без което търговията е занимание, преливащо от неувереност."[33] За всекидневния обмен се търсят изходи от тази „неувереност". През 1791 г. в книгата си за Съединените щати Клавиер и Брисо, свръхизвестни личности от нашата революция, отбелязват необичайното разпространение на натуралната размяна: „Вместо излизащи и връщащи се безспир в едни и същи ръце пари — казват те с възхищение — хората там взаимно си доставят нужното на село чрез пряка размяна.

---

* *Жан льо Бон (1319-1364), крал на Франция (1350-1364), през 1356 г. Едуард го пленява при Поатие. След мирния договор при Бретини французите изплащат 3 милиона златни екю за освобождението на своя крал. — Бел. ред.*

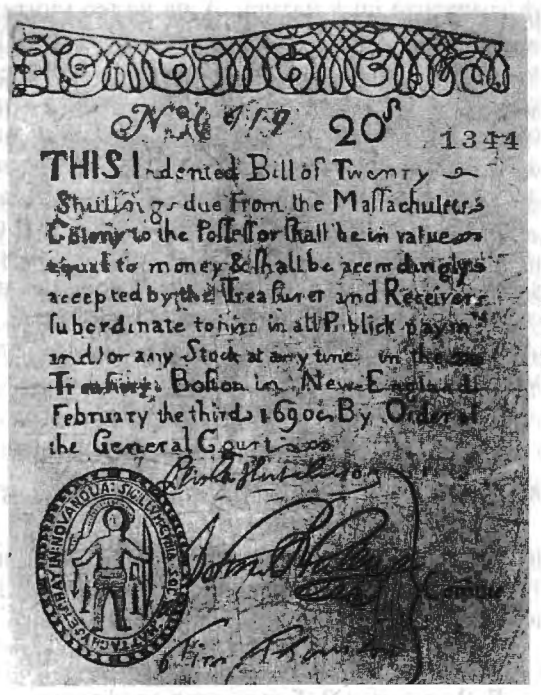

Банкнота, емитирана от масачузетската колония в Нова Англия, 3 февруари 1690 г. От архива на фирма „Молсън" в Монреал, която имаше любезността да ми предостави копие

Шивачът, обущарят идват да изработят произведенията на занаята си при земеделеца, който има нужда от тях и който най-често предоставя необходимите материали и заплаща изработеното в хранителни продукти. Подобен род размяна обхваща множество предмети; и от двете страни си записват кой какво взема и дава, а в края на годината със съвсем малко количество пари в брой се заплаща голямо разнообразие от размени, които в Европа биха се извършили срещу много пари." Така се създава „велико средство за плащане без пари в брой..."[34].

Тази възхвала на размяната и на услугите, заплащани в натура като новаторска приумица на младата Америка, е доста забавна. През XVII, че и през XVIII в. все още натуралното заплащане се среща доста често в Европа, което е останка от минало, когато то е било правило. Няма да има край, ако започнем да изброяваме (следвайки примера на Алфонс Допш)[35] ножарите от Солинген, миньорите и тъкачите от Пфорцхайм, селяните часовникари от Форе Ноар, на всички тях е заплащано в натура — храни, сол, тъкани, жълта медна жица, зърно, все произведения, оценявани изключително скъпо. Именно тази *Trucksystem* (натуралната размяна изобщо) през XV в. познават еднакво добре както в Германия, така и в Холандия, Англия и Франция. Дори „служители" на Германската империя, а *fortiori** общинските служители,

---

* *С още по-голямо основание (лат.). — Бел. прев.*

получават част от заплатите си в натура. А на колко учители през миналия век е заплащано с домашни птици, чисто масло и жито[36]! Индийските села също открай време плащат на занаятчиите си (които се сменят по наследство в занаятчийските касти) в хранителни продукти, а *baratto* (натуралната размяна) е мъдрото правило на всички крупни търговци още от XV в. при престоите им в Мала Азия всеки път, когато успяват да я извършат. Без съмнение именно в светлината на традицията на натуралната размяна такива вещи познавачи на кредита, каквито са генуезците, през XVI в. измислят *така наречените* Безансонски панаири, където въвеждат полици от цяла Европа, истински ранни *клиринги**. Един венецианец през 1604 г. е изумен от милионите дукати, които се разменят в Плезанс, седалището на тези панаири, без в крайна сметка да се появи друго освен няколко шепи „златни" екю[37], сиреч истински пари.

ИЗВЪН ЕВРОПА: ИКОНОМИКИ И МЕТАЛНИ ПАРИ В ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

Между примитивните икономики и Европа Япония, ислямският свят, Индия и Китай представляват междинни системи, насред пътя към активен и пълнокръвен паричен живот.

В Япония и в Турската империя

В Япония паричната икономика разцъфтява с настъпването на XVII век. Обаче обръщението на златните, сребърните и медните пари почти не засяга масите; старото парично средство — оризът — продължава да изпълнява предназначението си; товарите херинга все така се разменят срещу товари ориз. Но промените си пробиват път. Селяните скоро се сдобиват с достатъчно медни пари, за да изплащат с тях арендата на новите земи, незасети с ориз. (За другите е в сила старата система на ангария и повинност.) В западната част на Япония, върху владенията на *шогуна*, една трета от селските налози се изплаща в пари. Някои *даймио* (висши благородници) скоро се сдобиват с толкова значителни количества злато и сребро, че заплащат с бели или жълти пари на собствените си *самураи* (благородници в тяхна услуга). Този напредък е бавен поради грубите намеси на държавата, враждебната нагласа към новата система и самурайската етика, която забранява да се мисли и дори да се говори за пари[38]. В сравнение със селския феодален свят, монетарна Япония е най-малкото триизмерна: правителствена, търговска, градска — действително революционна. Неоспоримият белег за известна зрелост в крайна сметка са колебанията (добре известни) на цените и особено на цената на ориза и паричните налози на селяните или, иначе казано, драстичната девалвация от 1695 г., предприета от шогуна с надежда да бъдат „умножени парите"[39].

От Атлантика до Индия ислямският свят разполага с монетарна организация, но тя е твърде остаряла и остава пленница на традициите. Съществу-

---

* *Клиринг (англ.) — признаване на плащанията по чекове между банки. — Бел. ред.*

ва развитие единствено в Персия, която е оживен кръстопът на Османската империя, и в Истанбул, който е необикновен град. През XVIII в. в огромната столица всекидневните ценоразписи определят в национална валута цените на стоките и митата *ad valorem**; сделки се сключват с всички големи средища на Запада — Амстердам, Ливорно, Лондон, Марсилия, Венеция, Виена...

В обръщение са златни пари, *султанета*, наричани още *фъндък* или *фъндъци* (едно, половин, четвърт); сребърни пари, турски пиастри, наричани *грошове*; *пара* и *аспра* стават парите, в които се изчислява. Едно *султане* струва 5 пиастъра, един пиастър 40 пари, една *пара* три аспри, четвърт аспра е най-малката действаща парична единица (сребро и мед) в обръщение. Истанбулският курс се разпространява надалеч до Египет и Индия през Басора, Багдад, Мосул, Алеп, Дамаск, където колонии от арменски търговци поддържат трафика. Никакво съмнение. Налице е известен паричен срив: чуждите валути имат преимущество пред турските пари: венецианският дзекино, златна монета, струва 5 пиастъра и половина, холандският талер и дубровнишкото екю, бели монети, възлизат на 60 пари, красивият австрийски талер, наричан *кара грош*, се обменя срещу 101, дори 102 пари[40]. Един венециански документ още през 1668 г. сочи, че може да бъдат спечелени до 30% чрез испанските реали (изпратени в Египет); друг през 1671 г. — че се печелят от 12 до 17,5% чрез пратките в Истанбул на дзекино или *онгари*, купени във Венеция[41]. По този начин Турската империя залага капани на парите на Запада, защото те са необходими за собственото ѝ парично обръщение: тя е клиент.

В играта се включва и допълнителен интерес: в Мала Азия „всичките пари [които идват] безраборно се подлагат на претопяване и се изпращат в Персия и Индия, след като се обръщат на кюлчета"; после те се секат под формата на персийски ларини или на индийски рупии[42]. Поне така твърди френски текст от 1686 година. Все пак както преди, така и след тази дата, било в Испахан, било в Делхи, парите на Западна Европа пристигат непокътнати. Затруднението за търговците е, че всички пари, които се внасят в Персия, трябва да бъдат в монети и да се пренасекат в ларини. В случая те губят от разноските по сеченето. Докъм 1620 г. ларинът, един вид международна валута за Далечния изток, е надценяван и това е компенсация за сеченето. Но през XVII в. той постепенно губи това преимущество за сметка на *реала*, тъй че по времето на Таверние доста търговци в Персия търсят реали и контрабандно ги изнасят за сделките си в Индия, като се възползват от многобройните кервани и кораби, заминаващи от Персийския залив[43].

Индия

Индийският континент отдавна, още отпреди християнското летоброене е привикнал със златните и сребърните пари. През столетията, които ни интересуват, там се наблюдават три настъпления на паричната икономика — през XIII, XVI и XVIII в.; никое не е завършено докрай и не изпълнява обединителна роля. Същевременно малко или много се поддържа противопоставяне между Севера, който от долините на Инд и Ганг е зона на мюсюл-

---

* *Ad valorem (лат.) — според стойността им. — Бел. ред.*

манско влияние, и полуостровния Юг, където продължават съществуването си индуски кралства, сред които и трайно процъфтяващото Виджнаянагар. В областите на Севера (когато системата функционира) действа сребърномедна биметалност, като по-ниското равнище на медта е далеч по-съществено. Сребърните пари — рупиите (или техните подразделения), — бивайки ту кръгли, ту квадратни, се появяват през XVI век. Те засягат единствено върховете на икономическия живот: отдолу е медта заедно с горчивите бадеми (тези чудновати примитивни пари с персийски произход). Златните пари, *мохури*, сечени от Акбар, така да се каже, не влизат в обръщение[44]. Не е такъв случаят с Юга, където златото е основната парична единица в Декан; на по-ниското равнище малко сребро и мед допълват парите от раковини[45]. Златните пари, наричани от западняците „пагоди", са монети с малък диаметър, но доста дебели, „които струват (през 1695 г.) колкото венецианския дзекино", тъй като металът им е по-чист „от този на испанския пистол"[46].

През XVIII в. паричният хаос продължава. Сеченето на пари се поделя между безброй дворове; този на Сурат, голямото пристанище на Гуджерат, е най-важният, но не единственият. При равенство на стойност и качество предимство имат местните пари. Тъй като често се секат пари, користната намеса на принцовете вдига стойността на новата парична единица, дори тя да отстъпва на старата, както често се случва. Затова Джемели Карери (1695) съветва търговците да пренасекат белите си монети „в местни пари... и най-вече калъпът за отпечатване на монетата да бъде от същата година, иначе ще загубят половината от сто. С подобна лекота се сече сребро във всички градове по границите с Великия Могол"[47].

В крайна сметка, след като практически Индия не произвежда ни злато, ни сребро, ни мед, ни *кори*, парите на другите идват при нея, прекрачват прага на вратата ѝ, която никога не се затваря, и ѝ доставят най-съществената част от собствената ѝ монетарна суровина. Окуражени от царящия хаос, португалците секат парични знаци, конкуриращи индийските. Също така до 1788 г. съществува индонезийска рупия, а също и персийски рупии. В полза на Великия Могол и на неговите държави по цял свят се извършва систематично изчерпване на скъпоценните метали: „Необходимо е читателят да разбере, обяснява някакъв пътешественик (1695), че всичкото злато и сребро, което е в обръщение по света, накрая отива в ръцете на Могола, както и в неговото средище. Известно е, че онова, което излиза от Америка, след като пообикаля из множество европейски кралства, отива една част в Турция и друга в Персия по Пътя на коприната през Смирна. Турците не могат без кафето, което иде от Йемен или щастливата Арабия; арабите, персите и турците не могат без стоките на Индиите; следователно те изпращат големи суми пари през Червено море в Мока до Баб и Мандеб, в Басора в дъното на Персийския залив, в Бандар Абас и в Гомерон, а оттам ги отнасят в Индиите с корабите си." Също така всички направени в Индия от холандците, англичаните и португалците покупки се извършват срещу злато и сребро, защото „само с пари в брой могат да се получат от индийците стоките, които искат да пренесат в Европа"[48].

Картината е леко пресилена. Но тъй като нищо не е безплатно, Индия непрестанно трябва да заплаща скъпоценните си метали. Това е една от причините за трудния ѝ живот, както и за подема на нейните компенсаторни производства, особено на тъканите от Гуджерат, които са истински мотор на

индийската икономика още преди пристигането на Васко да Гама. Активен износ се извършва към близки и далечни страни. Гуджерат с неговите тъкачи на памук ни напомня за средновековната Холандия на сукнарите. Още през XVI в. той съдейства за мощен подем на индустриализацията, която се разпространява по посока на Ганг. През XVIII в. памучните изделия, „индийките", внасяни в големи количества от търговците, ще залеят Европа, докато тя не предпочете сама да ги произвежда и да се конкурира с тях.

Съвсем логично паричната история на Индия следва действията на Запада: парите ѝ са командвани от разстояние. Всичко изглежда така, като че ли за да бъде възобновено сеченето на сребърни монети в Делхи след 1542 г., е трябвало да се изчака пристигането в Европа, а после и изтичането оттам на белия американски метал. В. Магалаес Годино обяснява подробно, че рупиите се секат от испански реали и персийски ларини, като нерядко те самите са претопени реали. Както и златните монети са повторна употреба на португалското злато от африкански произход, на испанско злато от Америка и най-вече на венециански *дзекино*[49]. Тези нови постъпления разстройват стария монетарен механизъм, основаващ се на сравнително скромно подхранване със скъпоценни метали от азиатски (злато от Китай, Суматра, Мономотапа, сребро от Япония и Персия) и средиземноморски произход (венецианско злато и сребро). Както и със скромно количество мед, идващо от Запада през Червено море. Както и с изобилие от псевдопари: кори в Бенгал и другаде, горчиви бадеми, внасяни от Персия и Гуджерат. Подобно на златото и среброто, обръщението на медта в случая е смутено от масивен внос от Португалия, погълнат изцяло от моголска Индия. До мига, в който медта става рядкост в Лисабон[50], а след 1580 г. окончателно изчезва. Тогава се появява глад за мед в Индия, въпреки че китайска и японска мед поемат щафетата. След царуването на Джаханджир, около 1627 г., дотогава изобилните емисии от медни пари намаляват в моголска Индия и среброто заема все по-важно място при транзакциите, а ролята на корите се засилва отново — те донякъде заместват медните *пейза*[51].

Китай

Внушителният сам по себе си Китай е разбираем единствено сред вселената на съседните примитивни икономики, които са свързани с него и от които той е зависим: Тибет, Япония почти до XVI в., Индонезия и Филипините, Индокитай. Тъй като изключенията само потвърждават правилото, трябва да изключим от подобно общо определение за примитивни икономики Малака — търговски възел, където парите приижат от само себе си; западната част на Суматра със своите градове на златото и с подправките; вече доста населения остров Ява, където медните пари *каикса* са по образец на китайските. Въпреки че Ява е още на първобитен стадий от монетарния си живот.

Така че Китай живее в близост до страни с неизживяно детство: в Япония оризът дълго време служи за парична единица; в Индонезия, Филипините и Индокитай — китайските внесени или фалшифицирани *каикса* или медните „гонгове", или златният прах на тегло, или теглото калай или мед; в Тибет — коралът, дошъл от далечния Запад, съпътстващ златния прах.

Всичко това обяснява изоставането на самия Китай и в същото време известната устойчивост на паричната му система, която е „доминираща“. Без опасностите той би имал твърде ленива монетарна история: достатъчно е превъзходството му над съседите. Но да обърнем специално внимание на гениалната идея за книжните пари, просъществували горе-долу от далечния IX в. до XIV столетие и действали ефикасно най-вече по времето на монголите, когато Китай се отваря чрез пътищата към Централна Азия едновременно към степните пространства, ислямския свят и Запада. Освен вътрешните улеснения при плащания между провинциите книжните пари позволяват да бъдат запазени металните пари, които са необходими за търговията с Централна Азия и европейския Запад (мимоходом може да се отбележи абсурдното поведение на Китай, които по онова време е *износител* на бял метал). Именно в банкноти императорът събира някои данъци, чуждите търговци (напомня Пеголоти) са длъжни да обменят стоките си срещу банкноти, които им се възстановяват на излизане от страната[52]. Употребата на хартия е китайският отговор на конюнктурата през XIII и XIV в., начин за преодоляване на трудностите, характерни за архаичното обръщение на тежките медни или железни *каикси* и за оживлението на китайската външна търговия по пътищата на коприната.

Но с депресията през XIV в. и с победата на селското въстание, което възкачва на престола националната династия Мин, широкият монголски път към Запада е преграден. Емисиите на банкноти продължават, но инфлацията започва да се усеща. През 1378 г. 17 книжни *каикси* струват колкото 13 *медни* каикси. Седемдесет години по-късно, през 1448 г., са нужни 1000 банкноти за 3 монетни *каикси*. Подобна инфлация е лесно обяснима за хартията, тъй като тя напомня ненавистното управление на монголите. Държавата се отказва от нея, единствено частните банки продължават да поддържат обръщението на книжните пари за местни нужди.

Оттогава насетне Китай има вече — само една парична единица — неговите *каикса* или *каши*, или *сапеки* от мед, както се изразяват европейците. Старо изобретение, появило се двеста години преди християнството, те са се попроменили в течение на столетията и са устояли на силната конкуренция на солта, зърнените култури и на още по-сериозното съперничество на коприната през VIII в., на ориза, който отново излиза на преден план през XV в., когато изчезват книжните пари[53]. В началото на династията Мин се използват монети от сплав на мед и олово (4 части олово, 6 части мед), „поради което лесно могат да бъдат счупени с пръсти“, обозначени само от едната страна, кръгли, по средата с квадратен отвор, през който минава връвчица, позволяваща да се правят нанизи от по 100 и 1000. „Обикновено се дава, отбелязва отец Магайан [починал през 1677 г., чиято книга излиза през 1968 г.], една връв от хиляда дьоние за едно екю или китайски *таел*; а подобна обмяна се прави в банки или в предназначени за това обществени служби“. Разбира се, китайските „дьоние“ не могат да изпълняват всички възможни роли, тъй като са прекалено слаби единици. Над тях среброто на тегло е своего рода по-висша парична единица. Става въпрос (за златото, което играе много ограничена роля и за среброто) не за монети, а за кюлчета „с форма на корабче; в Макао ги наричат *паес*, златни или сребърни *хлебчета*“. И едните, и другите, продължава отец Магайан, са с различни стойнос-

ти. „Златните хлебчета струват едно, две, десет и така до двайсет екю, а тези от сребро — половин екю, едно, десет, двайсет, петдесет, а понякога сто и дори триста екю.“[54] Португалският свещеник упорито се изразява в *дьоние* и *екю*, но езикът му е понятен. Бихме искали да уточним само, че *таелът*, екюто, е най-често *паричен еталон*, израз, на който ще се върнем след няколко страници.

В действителност на това по-високо равнище единствено кюлчето сребро има значение. „Бяло като сняг“, защото е примесено с антимон, в Китай то е основното средство за сделки на едро, още повече че при династията Мин (1368-1644) разцъфтява капиталистическа монетарна икономика, която развива индустриалното занаятчийство и минния сектор. Нека си припомним невиждания наплив към китайските въгледобивни мини (1596) и огромния скандал, който го следва през 1605 година. Тогава има такова търсене на сребро, че то се обменя срещу злато в съотношение, стигащо до 5:1. Когато галеонът от Манила започва да осъществява връзката с Нова Испания през Тихия океан, китайските джонки бързат да го пресрещнат. Всяка стока в Манила се разменя единствено срещу белия метал от Мексико, горе-долу един милион песос годишно[55]. Китайците „биха се спуснали в преизподнята, пише Себастиан Манрике, за да търсят нови стоки, които да заменят срещу тъй горещо жадуваните реали. Те стигат дотам, че казват на своя доста неточен испански: *„plata sa sangre“*, среброто е кръв[56].

Във всекидневната практика сребърните хлебчета не всеки път са използвани изцяло: купувачите „ги режат с железни ножици, които носят за целта, и ги делят на парични единици (сиреч, на части) — по-големи или по-малки, в зависимост от цената на покупката“. Всеки от тези отрязъци трябва да бъде претеглен, купувач и продавач използват малки римски везни. „Няма китаец, казва един европеец (между 1733 и 1735 г.), колкото и беден да е той, който да не носи със себе си ножици и везни. Ножиците служат за рязане на златото или среброто и се наричат *траплин*, везните служат за претегляне на стоките и се наричат *литан*. Китайците са толкова сръчни в това действие и често режат за два лиарда сребро или за пет сола злато с такава точност, че не им се налага да повтарят.“[57]

Същите подробности откриваме столетие по-рано, в писанията на йезуитския свещеник Де Лас Кортес (1626), който на свой ред се чуди на необикновеното пристрастие на всички китайци към това странно платежно средство. Няма дете, казва той, което да не умее да оценява метала на кюлчетата и неговата по-голяма или по-малка чистота. И най-нищожната трошица метал се събира чрез нещо като овална хлопка с дупки, пълна с восък, която носят на кръста си. Когато отпадъците там нараснат достатъчно, необходимо е само да бъде стопен восъкът[58]. Дали трябва да се възхитим от тази система? Първият ни свидетел не се колебае. „Като се замисли човек, пише той, какво множество са нашите пари в Европа, смятам, че за китайците е предимство да нямат монети нито от злато, нито от сребро, и причината според мен е, че с внесеното количество от тези метали, които се смятат за стока в Китай, не може да бъде предизвикано кой знае какво увеличение на съестните продукти и стоките като в някоя страна, където сребърните пари са нещо обикновено...“ И нашият ентусиаст добавя: „... всъщност цената на всяко нещо е тъй точно определена в Китай, че в никой случай не се купуват неща над обичайната за тях стойност. Еднички европейците са жертва на ле-

коверието си. Защото е нещо обикновено китайците да им продават стоките си на цени над обичайните за страната."[59]

Вярно е, че огромният Китай не плува в сребро, каквото и да разправят множество историци, които го описват като „смукателна помпа" за световния бял метал. Доказателството ли? Ами огромната покупателна способност на една обикновена монета осморка. Дали тя струва, в зависимост от провинциите (и различната, но все пак единствена парична единица в обръщение), 700 или 1100 *каикса*, на нас не ни говори нищо, но само с една от тези тънки сребърни монети през 1695 г. „можеш да ядеш най-хубавия хляб на света в продължение на шест месеца": естествено, става дума за консумацията на един човек, в дадения случай пътешественик от Запада, който се възползва от необикновената евтиния на пшеничното брашно, не особено ценено в Китай. Но пак срещу тази бяла паричка, плащана всеки месец, същият пътешественик може да наеме китайски слуга, „за да му готви", а срещу един *таес* (*таел* или 1000 *каикса*, по онова време горе-долу равен и на една монета осморка) е в състояние да си осигури грижите на китайски слуга в „зряла" възраст, който ще получи допълнително „четири монети осморки [еднократно] за издръжка на семейството си", докато следва нашия пътешественик, Карери, чак до Пекин[60].

Трябва да обърнем внимание и на изумителното, колосално натрупване на пари в императорския трезор (без да отчитаме натрупаното от богаташите и недобросъвестните). Все пак тази неподвижна парична маса отчасти зависи от решенията и мерките на правителството, а то ги използва, за да влияе върху цените. Именно това обяснява една преписка между отците йезуити през 1779 година. Стойността на среброто спрямо стоките според тях се е променила при династията Дзин, сиреч цените, общо взето, са се повишили. Освен това, независимо дали среброто е или не е парична единица в буквалния смисъл (не е, разбира се), Китай живее в условията на един вид биметализъм — сребро-мед. Вътрешният обмен се извършва между сапеките, от една страна, а от друга — китайската сребърна „унция", или срещу замяната монета осморка, която продава някой западен търговец. Тази смяна сребро-мед се мени в зависимост от дните, сезоните, годините и най-вече в зависимост от сребърните или медните емисии, които пуска имперското правителство. Целта му е да поддържа нормално парично обръщение и да връща всеки път, когато се наложи, съотношението мед/сребро в обичайните граници, като допуска от императорския трезор да излезе бял метал, ако той е надценен прекалено, или мед в обратния случай. „Нашето правителство, казват китайските йезуити, сваля или качва съответно стойността на среброто или на парите... то командва този източник в цялата империя." Подобен контрол се улеснява допълнително от факта, че държавата е собственик на всички медни мини в Китай[61].

Следователно не може да се каже, че парите в Китай са безучастен, безпристрастен инструмент, а цените винаги са възхитително стабилни. Известно е, че някои от тях се колебаят, особено тези на ориза. През XVIII в. в Кантон цените се качват под натиска на европейската търговия, обусловен от двойна революция — монетарна и данъчна, която прониква дълбоко в остарялата икономика на Средната империя[62]. Крайбрежната икономика на „пиастра" срива вътрешната икономика на сапека. А последната в основата си не е толкова инертна и спокойна, както обичайно се твърди.

И така, читателят вероятно ще приеме нашата гледна точка: Китай е по-примитивен, по-малко изтънчен в монетарен план от Индия. Ала неговата система притежава съвършено различно вътрешно сцепление и очевидно единство. Китайските пари са различни от тези на останалия свят.

НЯКОИ ПРАВИЛА НА ПАРИЧНИТЕ ИГРИ

Европа заема отделно място, тя е чудовище. Познава цялото многообразие на паричната практика: на приземния етаж — далеч в по-голяма степен, отколкото се допуска — съществува натурална размяна, самозадоволяване, примитивни парични единици, стари и изпитани средства, странични пътища за заобикаляне на звонковите разновидности; отгоре са металните пари, злато, сребро и мед, с каквито тя разполага кажи-речи в изобилие; и накрая — множество форми на кредитиране, като се почне от заемите срещу залози на „ломбардците“ или на еврейските търговци, та се стигне до полиците и спекулациите на търговските борси.

И тези игри не се ограничават в пределите на Европа. Системата се простира и придобива смисъл в световен мащаб като широка мрежа, хвърлена върху богатствата на другите континенти. Не е незначителна подробност обстоятелството, че с настъпването на XVI в. в интерес на Европа „съкровищата“ на Америка се изнасят чак в Далечния изток, превръщайки се в местни парични единици или слитъци. Европа започва да разкъсва и поглъща света. Тъй че следва да изразим несъгласие с някои по-стари и дори съвременни икономисти, които сякаш са склонни да окайват миналото ѝ и да се съмняват в доброто ѝ здраве: видите ли, тя страдала от перманентно парично кръвотечение в посока на Далечния изток. Най-напред, тя не е умряла от това. И после, все едно да речеш за някого, който бомбардира някой град, преди той да бъде превзет, че изразходва снаряди, барут и труда си.

В крайна сметка, всички пари по света са закачени едни за други дори поради простия факт, че паричната политика във всяка зона се свежда до това да привлича или да отхвърля този или онзи скъпоценен метал. А подобни парични движения понякога имат отражение на огромни разстояния. В. Магалаеш Годино доказва, че още през XV в. парични единици от Италия, Египет и Далечния изток се направляват едни други, досущ както и самите европейски пари. Европа не притежава власт да преобрази по своя воля тази съзвучност, тази монетарна структура на света. Трябва да играе местната игра навсякъде, където иска да се наложи. Но тъй като още преди завладяването на Америка притежава относително значима маса скъпоценни метали, тя много често сполучва да обърне играта в своя полза.

Пренията между скъпоценните метали

Металните пари са набор от обвързани помежду си единици: тази възлиза на една десета или шестнайсета, или двайсета и така нататък част от онази. Обикновено множество метали, били те скъпоценни или не, се намират в обръщение едновременно. Западът се спира на три от тях — злато, сребро и мед, с всичките недостатъци и преимущества на подобно многообразие.

Преимуществата са, че те отговарят на разнообразните изисквания на обме на: всеки метал със съответстващите му единици се нагърбва с цяла пореди ца сделки. Единствено в системата на златните парични единици е трудн да се заплащат незначителните всекидневни покупки, а пък при ограничава щата се с медта система крупните плащания са твърде обременителни Всъщност всеки метал играе неповторима роля: златото е отредено за князе те и едрите търговци (също и за църквата); среброто за обикновените разп лащания; медта е в приземието, както си му е редът: това е „черната" пар на простолюдието и сиромасите (примесена понякога с малко сребро, т бързо потъмнява и напълно отговаря на името си).

Ориентацията и здравословното състояние на една икономика пролича ват почти от пръв поглед по метала, който властва в нея. В Неапол през 175 г. от златото се трупат запаси, среброто изтича от кралството, а медта въпре ки нищожната си маса (1 500 000 дуката срещу 6 милиона в сребро и 10 злато) обслужва най-съществената част от сделките, защото оборотът й бърз и колкото и да е несъвършена, „си тежи на мястото"[63]. Същото нещо с наблюдава и в Испания: през 1724 г. „по-голяма част от разплащанията с извършват [...] в бийони [мед, обогатена с малко сребро]; пренасянето им твърде неудобно и скъпо, всъщност практиката е да се получават на ки ло..."[64]. Достойна за съжаление практика, докато във Франция или Холанди по същото време бийонът служи единствено като дребни за ресто. Ала Ис пания запазва привидното си господство над среброто на Новия свят, сам защото останалите сили й позволяват да разполага с тези далечни съкрови ща, но при условие, че не възразява да бъдат в обръщение като „общи з всички нации" пари или буквално, че е готова да се лиши от тях в чужд полза. Както Португалия със златото, така и Испания се превръща в „обик новен проводник" за белия метал от колониите си. С флотилията от галеони Карери достига Кадис през 1694; там той съзира да пристигат само в еди ден „повече от сто кораба в залива, които идваха да си търсят среброто з стоките, които пратили в Индиите: най-голямата част от натоварения на га леоните метал, заключава той, влиза в кесиите на чуждите нации"[65].

Обратно, в намиращите се в подем страни или златото, или среброто ут върждават своята роля. През 1699 г. Търговската камара в Лондон представ сребърните пари „като по-полезни и по-използвани от златото". Но скоро с разразява мащабната инфлация на златото през XVIII век. През 1774 г. Анг лия *de facto* признава жълтия метал за законно и всеобщо парично средство отреждайки оттогава насетне на среброто единствено ролята на дребни па ри[66]. Франция обаче продължава да залага върху белия метал.

Излишно е да добавяме, че това са груби правила с очевидни изключе ния. Докато големите търговски средища през XVII в. се пазят от медните пари като от чума, Португалия охотно се стреми към тях, но причината е, че според обичая си ги изнася отвъд нос Добра надежда към Индиите. Така че нека не се доверяваме на някои привидности. Дори златото може да ни заб луди: така например Турция на османлиите още през XV в. принадлежи към златна зона (като се тръгне от жълтия метал на Африка и египетските па рични единици). Но преди 1550 г. златото е в сравнително изобилие в Сре диземноморския басейн и в Европа, а ако е така и в Турция, то причината е, че тя се намира на пътя на европейските монети от бял метал към Далечния изток.

Впрочем върховенството на тази или онази парична единица (злато, сребро, мед) произтича най-вече от играта на различните метали един спрямо друг. Структурата на системата включва съперничеството между тях. Разбира се, ролята на медта обикновено е най-незначителна, защото стойността на дребните пари не е строго съответна на съдържащия се в тях метал, те често притежават „характер на банкноти", да кажем, на дребни банкноти. Ала винаги са възможни и изненади: именно поради скромността си през XVII в. медта е удобен проводник на първични, могъщи инфлационни процеси из цяла Европа и по-специално в Германия[67] и в Испания (до 1680 г.)[68], в страните с нарушено икономическо здраве, които не намират друго разрешение, за да излязат от затрудненията си. Дори извън Европа, например в Персия около 1660 г., една дребна, „наполовина изтрита и червена като оскубана гарга", медна монета залива тържищата и „от ден на ден среброто [разбирай белия метал] става все по-голяма рядкост в Испан [Испахан]"[69].

Нека повече не обсъждаме медта. Остават златото и среброто, тези страховити господари. Тяхното производство е неравномерно, никога не е достатъчно гъвкаво, така че в зависимост от съответния случай единият от двата метала е в относително по-голямо изобилие от другия, след което по-бързо или по-бавно положението се обръща, и така нататък. Следват сътресения, катастрофи, съпровождани от бавни и могъщи тласъци, които са присъщи на Стария паричен режим. Всеизвестна истина е: „Среброто и златото са враждуващи братя"; Карл Маркс заимства формулата и я развива: „Навред, където среброто и златото законно се подвизават редом като парични единици, пише той, усилията да бъдат третирани те като една единна материя остават безплодни."[70] Пренията никога не свършват.

Старите теоретици се стремят да утвърдят някакво постоянно съотношение, според което при равно тегло стойността на златото надхвърля 12 пъти стойността на среброто, което очевидно не е закон между XV и XVIII в., когато пропорцията нерядко се движи около или по-скоро прескача границата на това „естествено" или прието за естествено съотношение. *В дългосрочен план* везните се накланят в полза ту на единия, ту на другия метал, без да обръщаме внимание на кратковременните или локални колебания, на които понастоящем няма да се спираме сега.

Така например в *дългосрочен план* белият метал има по-висока стойност от XIII до XVI в., в общи линии докъм 1550 г.; ако речем да употребим посилни думи, бихме могли да кажем, че по онова време се наблюдава, и то в продължение на столетия, инфлация на златото. Това злато, което секат европейските дворци, пристига от Унгария, от Алпите, от далечните златоносни земи на Судан, сетне от първата колониална Америка. Тогава златните монети в сравнение с останалите се събират най-лесно, тъй че именно със златни монети владетелите осъществяват намеренията си, Шарл VIII сече златни монети в навечерието на нахлуването си в Италия[71], а Франсоа I или Карл Велики ги пръскат в битките си.

Кой печели от подобно относително златно разточителство? Очевидно притежателите на сребърни пари или бял метал, сиреч търговците от Аугсбург, господари на сребърните рудници в Бохемия и в Алпите, а сред тях некоронованите крале от династията Фугер. По онова време от двата метала белият е по-надеждната стойност.

Обратно, от 1550 докъм 1680 г. в сребърните рудници на Америка се използва модерна технология (амалгама), поради което белият метал започва да преизобилства; на свой ред той се превръща в двигател на мощна и трайна инфлация. Златото става относителна рядкост и придобива висока стойност. Който отрано залага на златото, като генуезците в Антверпен още през 1553 г., изтегля печелившата карта[72].

След 1680 г. везните, макар и слабо, отново се връщат в предишното положение с разработването на златните залежи в Бразилия. До края на столетието е по-подходящо да се говори за устойчиво равновесие, след което пак се усеща леко раздвижване. В Германия на изложенията във Франкфурт и в Лайпциг съотношението между двата метала е средно 1:15,27 между 1701 и 1710 г. и достига до 1:14,93 между 1741 и 1750 година[73]. Най-малкото, среброто престава да се обезценява, както преди влизането в обръщение на бразилското злато. Работата е там, че от 1720 до 1760 г. в световен мащаб производството на жълтия метал нараства поне двойно. Една дребна, но красноречива подробност: около 1756 г. златото в Бургундия отново се появява в ръцете на селяните[74].

В тази бавна, дългосрочна игра всяко движение на някой от металите предизвиква и определя движението на другия. Това е прост закон. Относителното изобилие на злато през последните години на XV в. „пуска в ход" сребърните рудници в Германия. По същия начин началният подем на бразилското злато около 1680 г. стимулира сребърните рудници в Потоси, които впрочем изпитват крайна нужда от подобен тласък, а също и рудниците в Нова Испания с прославените навред Гуанахуато и пребогатите залежи на Вета Мадре.

В действителност подобни колебания доказват така наречения закон на Грешъм, който между другото изобщо не е формулиран от съответника на Елизабет Английска. Неговото съдържание е добре известно: лошите пари изтласкват добрите. Съобразно дългосрочната конюнктура жълти или бели монети се редуват да играят ролята на по-малко „добри" пари, които изтласкват другите, по-добрите, в ръцете на спекулантите или под дюшеците на скъперниците. Естествено, подобна спонтанна игра може да бъде ускорявана от несъстоятелната намеса на държавите, които през всичкото време се опитват да регулират курсовете на паричните единици, да подкрепят златните или сребърните пари в зависимост от колебанията на пазара, като хранят рядко оправдаваната надежда да възстановят равновесието.

Ако подкрепата е икономически оправдана, няма последствия или няма лоши последствия. Ако подкрепата е прекалено силна, например по отношение на златото, то всички жълти пари от съседните страни се стичат в страната, където носят изгода, независимо дали тази страна е Франция на Анри III, Венеция на Тициан или Англия през XVIII век. Ако подобно положение се установи трайно, това свръхнадценено злато започва да играе ролята на лоши пари: то изтласква сребърните пари. Подобни случаи често се наблюдават във Венеция, а след 1531 г. странната ситуация в Сицилия[75] е постоянна. Тъй като има изгода да бъде изпращан бял метал в Северна Африка и най-вече в Близкия изток, независимо дали това става от Венеция или от Сицилия, можем да бъдем сигурни, че тези безсмислени на пръв поглед движения никога не са безпричинни, каквото и да се говори за тях, каквото и да ни приказват теоретиците от онази епоха.

В това отношение, при благоприятно стечение на обстоятелствата, всичко може да се случи във всеки момент. В Париж през юли 1723 г. Едмон-Жан-Франсоа Барбие отбелязва в дневника си: „В търговията друго освен злато не се използва; дотам, че цената му стига до двайсет су [...] за един луи [в сребърни монети]... От друга страна, луитата се теглят... и това е голямо затруднение. Трябва винаги да си носиш кантарче в джоба.“[76]

Изтичане, спестяване и натрупване

Паричната система в Европа и извън нея страда от две неизлечими болести: от една страна — изтичане навън на ценни метали, а от друга — въпросните ценни метали се обездвижват поради спестяванията и изчакателното натрупване; в резултат: двигателят непрекъснато губи част от горивото си.

Най-напред в Западна Европа ценните метали непрестанно излизат от обръщение и се насочват предимно към Индия и Китай, и то още от времето на Римската империя. Налага се със сребро и злато да се заплащат коприната, черният пипер, подправките, благовонията, бисерите на Далечния изток, но това е единственият начин да бъдат докарани в западния свят. Поради това обстоятелство европейският баланс в това съществено направление е обречен на дефицит чак докъм (що се отнася до Китай) двайсетте години на XIX век[77]. В случая става въпрос за постоянно, равномерно изтичане, за *структура*: скъпоценните метали бягат към Далечния изток по пътя през Мала Азия, покрай нос Добра надежда, дори през Тихия океан; през XVI в. под формата на испански осморки, прословутите *reales de a ocho*; през XVII и XVIII в. под формата на *pesos duros* (онези всесилни пиастри, които са идентични — друго доказателство за дълготрайността — на *reales de a ocho*, само името им е променено). Няма значение дали заминаването им се подготвя от залива на Кадис, тъй просторен, че подканя към всякакви измами и нарушения, от Байона чрез активната контрабанда през Пиренеите или от Амстердам или Лондон, където парите на цял свят си дават среща! Случва се дори американският бял метал да се пренася от бреговете на Перу в Азия на френски кораби.

Други бягства през Балтика облагодетелстват Източна Европа. Всъщност Западът оживява лека-полека паричното обръщение на тези изостанали страни, доставчици на жито, дървен материал, ръж, риба, щавени и ценни кожи, но затова пък посредствени купувачи. Този процес се очертава през XVI в. с оживеното движение през Нарва, прозореца на Московското княжество, отворен (1558), сетне затворен (1581) към Балтика; или с търговията, подхванатата през 1553 г. от англичаните до Архангелск по Бяло море от англичаните; същият смисъл има и търговията в Санкт Петербург през XVIII век. Такива чуждестранни парични инжекции са необходими, за да се подготви ответният очакван износ на суровини. Холандците, които упорито се противят да ги заплащат в текстилни изделия, тъкани, херинга, в крайна сметка са обречени да загубят първенството си в Русия[78].

Друго затруднение е, че тъй търсените и желани метални пари трябва да се движат бързо и да увеличават скоростта на своя бяг. Нерядко обаче те се

намират в застой и в самата Европа поради множеството форми на спестовност, срещу които надигат глас Франсоа Кене[79] и всички физиократи (а доста по-късно лорд Кейнс!), както и поради алогичната и безсмислена спестовност, каквато се явява трезорното натрупване — вечно зейнала яма, която може да се сравнява с „жадната за пари" Индия.

Средновековна Европа изпитва страст към скъпоценните метали и златната украса; сетне, към края на XIII, най-късно до средата на XIV в., идва ред на новата „капиталистическа" страст към паричните единици. Ала отколешното пристрастие към скъпоценностите не изчезва. Испанските грандове по времето на Филип II завещават на наследниците си сандъци със златни монети и неизброими златарски изделия: дори херцог Алба, починал през 1582 г., който не се ползва с репутацията на богаташ, оставя на наследниците си 600 дузини сребърни чинии и 800 сребърни подноса[80]. Две столетия по-късно, през 1751 г., в Неапол Галиани оценява натрупания в кралството трезор като четирикратно по-голям от обема на парите в обръщение. „Луксът, обяснява той, прави тъй обичайни всички сребърни предмети — часовници, табакери, ножници, ръкохватки, прибори за хранене, чаши, чинии, та чак не е за вярване. Неаполитанците, почти досущ подобни в нравите и обичаите си на отколешните испанци, изпитват велика наслада да съхраняват в раклите си стари сребърни предмети, наричани от тях *scrittori* и *scarabattoli.*"[81] Себастиан Мерсие реагира по същия начин на „ефимерното и лекомислено" парижко разточителство „на златни и сребърни домашни вещи, украшения и тънкостенна посуда" (сребърни съдове)[82].

По този въпрос не разполагаме със сигурни данни. В. Лексис в един свой стар труд приема, че в началото на XVI в. съотношението между натрупаните скъпоценни метали и металните пари в обръщение е 3 към 4[83]. Съотношението вероятно се променя през XVIII в., ала едва ли на 4:1, както твърди Галиани в стремежа си да докаже, че търсенето на ценни метали зависи не само от тяхното парично приложение. Наистина общото количество на металите от XVI до XVIII в. нараства невероятно според В. Лексис в приблизително съотношение 1:15[84], и примерите, които са ни известни, не го опровергават: през 1670 г. паричното обръщение във Франция е от порядъка на 120 милиона ливри; столетие по-късно, в навечерието на революцията, то възлиза на 2 милиарда. В Неапол през 1570 г. паричният запас е 700 000 дуката, през 1751 г. — 18 милиона. Неапол и Италия през XVII и XVIII в. преливат от неизползвани пари в брой. В Генуа около 1680 г. банкерите, които нямат избор, предлагат парите си на чужденците срещу 2-3%; тутакси множество религиозни братства черпят заеми от този чудодеен извор, за да погасяват стари дългове при 5, 6 и 7% лихва[85].

Управниците също имат пръст в това: съкровището на Сикст V, струпано в замъка Сент Анж, съкровището на Сюли в Арсенала, съкровището на Фридрих-Вилхелм I, което той използва само за армията си, неизменно готова да нападне *(schlagfertig)* и ненападаща никога. Всички тези познати примери често са цитирани. Има и други подобни, като онези извънредно предпазливи банки, създадени или възкресени в края на XVI и в началото на XVII в., сред които е дори и престижната Амстердамска банка. „Всички пари действително се намират в наличност в банката, казва по неин адрес през 1761 г. един зорък наблюдател [...], но съществото е дали парите, които са

затворени там, не са също толкова безполезни за оборота, колкото и ако са натъпкани в рудници. Убеден съм, че би могло, без да се посяга на кредита или да се насилва здравият разум, те да бъдат пуснати в обръщение за благото на търговията..."[86] Всички банки заслужават подобен упрек, с изключение на Английската банка, основана през 1694 г. и по своему революционна, както ще видим по-нататък.

Паричните еталони

Разнородният живот на парите е наложил от само себе си паричните еталони, наречени „въображаеми". Нужни са общи мерки — нищо по-логично. Паричните еталони са такива мерни единици като часа, минутата и секундата на часовниците ни.

Когато през някой ден от 1966 г. казваме, че на Парижката борса златният наполеон струва 44,70 франка, ние не изричаме трудна за възприемане истина, но: 1/ средният французин обикновено въобще не се интересува от подобен курс и не вижда всеки ден стари златни монети; 2/ франкът, тази жива парична единица, си е в портфейла му под формата на банкноти. Ако даден парижки буржоа посочва, че през еди-кой си месец на 1602 г. златното екю струва 66 су, или ако предпочитаме 3 ливри и 6 су, въпросният гражданин вижда доста по-често златни и сребърни пари в своето всекидневие, отколкото днешните французи. За него те са парите в обръщение. Затова пък той никога не вижда ливра, сол, който е една двайсета част от нея, нито дьоние, което е една дванайсета част от суто. Това са въображаеми пари, които служат за изчисляване, за оценяване на съответстващата стойност на паричните единици, за определяне на цени и надници, за поддържане например на търговско счетоводство, което после може да намери израз без значение в какви живи — местни или чужди — пари, когато се премине от осчетоводяване към реално заплащане. Дълг от 100 ливри може да се изплати с толкова и толкова златни монети, толкова и толкова сребърни и ако е необходимо — сумата да се закръгли с дребни медни пари.

Никой съвременник на Луи XIV или на Тюрго никога не е подхвърлял в шепата си ливра или су от Тур (последните дьоние от Тур са сечени през 1649 г.). За да открием паричните единици, съответстващи на еталоните, трябва да се върнем доста назад в миналото. Всъщност няма паричен еталон, който навремето, в определен момент, да не е бил жива парична единица. Например ливрата от Тур, парижката ливра, лирата стерлинга, лирата на италианските градове или венецианският дукат, превърнат в паричен еталон през 1571 г., или испанският дукат, който противно на всичко писано по въпроса, престава да бъде жива парична единица през 1540 г., или известното „гро*", фламандски паричен еталон, който е отколешното сребърно гро, сечено от свети Луи през 1266 година. Погледнете (за да се пренесем другаде, натъквайки се отново на същия проблем) една търговска записка от XVIII в. относно Индия: „В цяла Индия се пресмята в пазарни рупии на стойност 30 сола" (тъй като пишещият е французин, в случая става въпрос за 30 сола от Тур), и добавя: „Това са въображаеми пари, също като френс-

---

* *Дебело (фр.). — Бел. прев.*

Няколко златни монети: от ляво на дясно: флорентински флорин, ок. 1300 г., златен флорин на Луи д'Анжу, XIV в., златен genovino, XIII в. (Clichés Photothèque A. Colin et Magyar Nemzeti Múzeum)

ката ливра, английската лира стерлинга или ливрата фламандско и холандско гро; тази идеална парична единица служи за уреждане на направените сделки, така че ясно трябва да се посочи дали става дума за пазарна рупия или за рупия от някоя друга страна..."[87]

Обяснението би било изчерпателно, ако добавим, че живите парични единици непрестанно увеличават стойността си, защото правителствата безспир *вдигат* курса на живите пари и следователно обезценяват паричния еталон. Ако читателят внимателно е следил разсъжденията ни, лесно ще разбере преображенията на ливрата от Тур.

Френският пример показва нагледно, че играта с паричния еталон може да бъде избегната. През 1577 г. един от най-очерняните ни крале, Анри III, под натиска на лионските търговци решава да реваloризира ливрата от Тур. Най-простото решение е да обвърже паричния еталон със златото. Слабото правителство успява да направи точно това, като решава занапред сметките да се правят в *екю*, а не в *ливри*, като екюто — жива златна монета, „звънтяща и пълноценна" — да се равнява на три ливри или на 60 су. Същият резултат би се получил, ако утре някое френско правителство реши нашата банкнота от 50 франка занапред да се равнява на един луидор и всички сметки да се правят в луидори. (Но дали ще успее?) Операцията от 1577 г. е успешна до мрачните години, които следват убийството на Анри III (1589). След това, както сочи външният обем, всичко се обърква. Истинското екю

се откъсва от еталона, който си остава равен на 60 су, докато котировките на екюто се вдигат на 63, 65, че и на повече от 70. През 1602 г. връщането към пресмятане в ливри от Тур е признание за инфлация; паричният еталон пак се е отделил от златото[88].

И така е чак до 1726 година. Управлението на Луи XV не само слага край на дългата поредица от парични обрати, но и обвързва ливрата от Тур със златото, така че, като се изключат някои незначителни изменения, системата не мръдва повече. Последната промяна: под предлог, че жълтият метал изтича, с декларация от 30 октомври 1785 г. съотношението злато/сребро, дотогава установено на 1:14,5, е фиксирано с една единица по-високо, 1:15,5.

По този начин Франция не се отдалечава кой знае колко от предпочитанието си към белия метал, понеже в Испания, както и в Англия, *пропорцията* е 1:16. Това съвсем не са дреболии. След като във Франция златото е поевтино, отколкото в Англия, доста по-изгодно е то да бъде вкарано на острова (от френския пазар), за да бъде сечено в английския монетен двор. Обратно, по същата причина белият метал напуска Англия: от 1710 до 1717 г. за огромната, както се твърди, сума от 18 милиона лири стерлинги[89]. Между 1714 и 1773 г. английските монетни дворове секат, в стойностно изражение, шейсет пъти повече златни, отколкото сребърни монети[90].

През XVIII в. Европа най-сетне може да си достави лукса на подобна стабилизация. Дотогава всички парични еталони, независимо дали са с висока или ниска себестойност, търпят продължителна девалвация, едни — по-бърза, като например ливрата от Тур или полският грош, други — по-бавна. Няма съмнение, че подобно обезценяване не е случайно; особено в страни износителки на суровини, каквито са Полша и дори Франция, се забелязва нещо като дъмпинг на износа.

Във всеки случай обезценяването на паричните еталони постоянно насърчава покачването на цените. Един икономист (Луиджи Ейнауди) пресмята, че докато от 1471 до 1958 г. растат цените във Франция (627,6%), частта, която се дължи на обезценяването на ливрата от Тур, не е по-ниска от 209,6%[91]. До XVIII в. паричните еталони не спират да се обезценяват. Още Етиен Паские в своя посмъртен труд, публикуван шест години след кончината му през 1621 г., изразява пълно несъгласие с пословицата „Пазят се от него като от стара пара", „употребяваща се за човек с лоша слава... защото както вървят нещата във Франция, старата пара е по-добра от новата, която от стотина години пада все по-надолу..."[92].

Метални запаси и скорост на пазарното обръщение

В навечерието на революцията Франция може би притежава паричен запас от 2 милиарда ливри от Тур, или, разделено на двайсетина милиона жители, по 100 ливри на глава от населението. В Неапол, ако закръглим числата, през 1751 г. има 18 милиона дуката и 3 милиона жители, тоест всеки би разполагал с 6 дуката. Може би през 1500 г., преди да пристигнат американските метали, Европа разполага с 2000 тона злато и 20 000 тона сребро, като тези цифри са извлечени от едно *извънредно* спорно изчисление[93]. Ако ги превърнем в сребро, ще получим около 40 000 тона за 60 милиона жители,

или малко повече от 600 грама на човек — нищожна цифра. От 1500 до 1650 г. според *официалните* отчети американските флотилии стоварват в Севиля 180 тона злато и 16 000 тона сребро. Количеството изглежда огромно, но и този път е твърде скромно.

Ала величините са относително нещо. Необходимо е да се оживи обръщението там, където отслабва, независимо какво си въобразяват съвременниците. А главното е, че парите минават от ръка в ръка, „от праг на праг", както се изразява един португалски икономист (1761)[94], умножават се благодарение на скоростта си (скоростта на обръщение е предугадена от Давандзати (1529-1606) и осмислена от Уйлям Пети и Кантийон, който пръв използва термина)[95]. При всеки подскок бива уредена поредната сметка, парите увенчават обмена „като винт, който занитва някоя конструкция", както се изразява един съвременен икономист. Това никога не е цялата продажна или покупна цена, а просто се покрива разликата между тях.

В Неапол през 1751 г. в обръщение са милион и половина дуката в медни монети, 6 милиона — в сребърни, 10 — в златни (3 милиона от които в банките) или почти 18 милиона дуката. Годишният обем на покупките и продажбите може да бъде обобщен на 288 милиона дуката. Ако отчетем самозадоволяването, надниците в натура и продажбите чрез размяна, ако не забравим, както пояснява Галиани, че „селяните, които са три четвърти от нашия народ, плащат само една десета от потреблението си в брой", цифрата може да бъде намалена с 50%. Оттук произтича следният проблем: как с 18 милиона паричен запас да се уредят плащания за 144 милиона? Отговор: всяка парична единица да сменя собственика си осем пъти[96]. Следователно скоростта на обръщението е резултатът от делението на обема на плащанията на обема на парите в обръщение. Трябва ли да очакваме, че ако обемът на плащанията расте, парите биха „подскачали" по-бързо?

Законът на Ъруин Фишер помага за поставянето на проблема. Ако обозначим с Q обема на търговския оборот, с P — средната цена, с M — паричната маса, с V — скоростта на обръщението, уравнението на новаците икономисти изглежда така: MV=PQ. При положение, че обемът на плащанията расте, а паричният запас не се променя, то скоростта на обръщението трябва да се увеличава, ако всичко е наред във въпросната икономика (неаполска или която и да е друга).

Именно по тази причина ни се струва, че по време на икономическия подем, съпътстван от „революцията на цените" през XVI в., скоростта на обръщението нараства със същия ритъм като останалите елементи от уравнението на Ъруин Фишер. Ако *lato sensu**, производството, паричният обем и цените се увеличават петорно, то скоростта на обръщение несъмнено също се увеличава пет пъти. Разбира се, става въпрос за средни величини, които не включват колебанията на краткосрочната конюнктура (например сериозният срив на сделките през 1580-1584 г.), както и колебанията с местен характер.

В някои точки обаче обръщението може да достигне ненормална, необичайна скорост; в Париж едно екю може да смени петдесет пъти собственика си за едно денонощие: „...в цял свят няма и половината от парите за разходите, които се правят годишно само в града Париж, ако се смятат всички

---

* *В широк смисъл, най-общо (лат.). — Бел. прев.*

направени разходи, които се плащат с пари от първи януари до последния ден на декември от всички съсловия на държавата, от кралския двор, та до просяците, които изяждат хляб за един сол дневно..."[97].

Паричното обръщение тормози икономистите, те съзират в него извора, „Прометей" на всички богатства, обяснението за абсурдни парадокси. „По време на обсадата на Турне през 1745 г., пояснява един от тях, и известно време преди това поради прекъснатите съобщения и липсата на пари съществуваше затруднение да се плаща издръжката на гарнизона. Взето бе решение да се заеме от резерва сумата 7000 *флорина*. Това беше всичко, което имаше в него. В края на седмицата тези 7000 флорина се върнаха в резерва, откъдето същата сума беше заета повторно. Сетне това се повтаряше седем седмици подред до капитулацията, тъй че въпросните 7000 флорина свършиха работата на 49 000..."[98] Могат да се дадат доста други примери, като „обсадните пари" на Майанс, от май до юли 1793 година[99].

Извън пазарното стопанство

Но да се върнем на Неаполитанското кралство през 1751 година. Паричният запас в движение би могъл да уреди половината от сделките — това е много, но остатъкът е огромен. Не са подвластни на парите селяните, надниците в натура (сланина, сол, осолено месо, вино, зехтин); участват само частично надниците на работниците от текстилните предприятия, работилниците за сапун, спиртоварните в Неапол и другаде. Работниците от тези производства участват, разбира се, в разпределение на пари, но последните се изхарчват тутакси, докато ги вземат и ги изяждат, *della mano alla boca**... Една от заслугите на манифактурата, казва още през 1686 г. немският икономист Фон Шрьотер, е, че „прекарва повече пари от ръка на ръка, понеже по този начин те хранят повече хора..."[100]. Превозът, колкото и слабо да е платен, също се заплаща в брой. В Неапол, както и другаде, всичко това не пречи едно стопанство на натуралната размяна и оцеляването да съществува на равни начала с подвижността на пазарното стопанство.

Ключовата дума обикновено е *baratto* или *barattare* или *dare a baratto*. Това *baratto* е натуралната разлика, която е самата сърцевина на търговията в Близкия изток, където още отпреди XV в. изкуството е в това да се заменят срещу подправки, пипер или индийско орехче тъкани или стъклени изделия от Венеция, сиреч да не се плаща в брой. През XVIII в. в Неапол стоките масово се разменят помежду си, като всеки се позовава на цените, които по-късно ще бъдат определени от властите (така наречените цени *alla voce*); тогава ще се оцени всеки товар стока в пари, после ще се разменят според съотношението на стойностите. Каква неизчерпаема мина от задачи за учениците, които бледнеят над „*Arithmetica Pratica*" от П. Алесандро де ла Пурификационе, издадена в Рим през 1711 година! *Barattare* означава приложение на тройното правило — *regola di tre*, — но в един от следните случаи: обикновена размяна, восък за пипер например; полупарична, полунатурална размяна; размяна за определен срок, „когато се определя дата на

---

* *От ръката — в устата (ит.). — Бел. прев.*

плащането"... Това, че операцията фигурира в учебник по смятане, говори, че и търговците прибягват до натуралната размяна, а тя, както знаем, досущ както и полицата, „позволява да се прикрие стойността на печалбата".

Всичко това красноречиво разкрива недостатъците на паричния живот дори през този деятелен XVIII в., на който гледаме малко — в сравнение с преходните времена — като на рай. Тъй че мрежите на парите и на пазара не са обхванали изцяло човешкия живот, бедняците остават извън брънките им. Може да се каже, че около 1713 г. „паричните колебания изобщо не интересуват по-голяма част от селяните (бургундските), които не притежават пари в брой"[101]. Повсеместна и почти изконна селска истина.

Обратно, някои много напреднали сектори вече се борят със сложността на кредитирането. Но това са твърде ограничени сектори.

КНИЖНИ ПАРИ И КРЕДИТНИ ИНСТРУМЕНТИ

Редом с металните пари в обръщение са и книжни пари (банкноти) и чекове (писмени гаранции за покритие чрез превод от сметка на сметка, това, което германците наричат с една-едничка дума *Buchgeld*, пари на книга; историците на икономиката твърдят, че инфлация на *Buchgeld* има още през XVI в.).

Ясна граница разделя парите (във всичките им разновидности) от кредита (с всичките му инструменти). Кредитът е размяна на две отложени във времето плащания: аз ти правя услуга, ти ще ми заплатиш по-късно. Господарят, който авансира със зърно за посев селянина, при условие да му се плати, като прибере реколтата, дава кредит; същото е и с кръчмаря, който не настоява клиентът му веднага да си плати изпитото, а го записва на сметката на пияча с тебеширен белег на стената (*тебеширени пари*), или пък с хлебаря, който дава хляба и отбелязва дълга с издялване на двойно парче дърво (една част остава при даващия, другата — при вземащия). Търговците, които изкупуват житото на зелено от селяните или вълната преди стрижбата от пастирите, в Сеговия и не само там постъпват по същия начин. А това е и принципът на „полиците"[102]: продавачът на полица на което и да е тържище, например на панаира в Медина дел Кампо през XVI в., тутакси получава пари, купувачът ще бъде възмезден на друго тържище три месеца по-късно, по курса в момента. Негови са си и печалбата, и рисковете.

За мнозинството от съвременниците, ако парите са „кабала, понятна за малцина"[103], то тези пари — хем пари, хем не — и тези операции с пари, примесени с обикновен ръкопис и претопени в него, изглеждат не само сложни, ами сатанински, извор на постоянен и нескончаем потрес. Италианският търговец, който към 1555 г. се установява в Лион с масичка и сандъче с прибори за писане, и прави състояние, е олицетворение на съвършен скандал дори в очите на онзи, който добре разбира от боравене с пари и курсови разлики. Още през 1752 г. интелектуалец като Дейвид Хюм (1711-1776), философ, историк и на всичко отгоре икономист, е отявлен противник на „новосъздадените хартии", на „акции, банкноти и финансови книги", както и противник на държавния дълг. Той предлага ни повече, ни по-малко унищожаването на 12-те милиона книжни пари, които предполага, че са в обръщение в Англия редом с 18-те милиона метални стерлинги, сигурно средство

според него да се привлече в кралството приток на нова маса ценни метали[104]. Какво нещастие за нашето любопитство (но не и за Англия очевидно), че тази противоположна на разбирането на Лоу система не се прилага в практиката! От своя страна Себастиян Мерсие съжалява, че Париж не се е създал „по образ и подобие на Лондонската банка". Той описва допотопното зрелище на разплащанията в брой в Париж: „На десето, двайсето, трийсето число от месеца от десет часа до обяд могат да се видят носачи, метнали чували с пари и превити под товара им: тичат, сякаш вражеска армия изневиделица ще налети на града; това доказва, че сред нас изобщо не е създаден онзи щастлив политически знак [разбирай, банкнотата], който да замени тези метали, които вместо да се местят от каса в каса, би следвало да са само неподвижни знаци. Горко на този, който има да плаща полица точно днес, а пък няма с какво!" Това зрелище е още по-впечатляващо, защото е изцяло съсредоточено на улица „Вивиен", „където има повече пари, отбелязва нашият осведомител, [...] отколкото в цялата останала част на града: тя е джобът на столицата"[105].

Това е стара практика

„Подминаването" на парите в буквален смисъл е старо, дори твърде старо изобретение, чието начало се губи в зората на летоброенето. Техника, която е трябвало най-много да бъде преоткрита. Но, общо взето, по-"естествена", отколкото можем да си представим, поради простия факт на своята древност.

И действително, откакто хората са се научили да пишат и откакто боравят с пари на ръка, те са заменили последните с документи, бележки, обещания, нареждания. Двайсет столетия преди ерата на християнството във Вавилон между търговци от тържището и лихвари се употребяват полици, чекове, чиято модерност не е необходимо да преувеличаваме, за да се възхищаваме на тяхната изобретателност. Същите изкусни хватки се наблюдават в Гърция или в Египет от византийския период, когато Александрия става „най-оживеното средище на международния обмен". Рим познава текуща сметка, пасив и сметководни книги (за *argentarii*). Най-сетне, всички инструменти на кредита — полица, платежно нареждане, кредитно писмо, банкнота, чек — са познати на търговците от ислямския свят, били те мюсюлмани или не, каквито ни представят така наречените документи *geniza* от X в. сл. н. е., открити главно в синагогата на стария Кайро[106]. А Китай използва банкноти още през IX в. сл. н. е.

Подобни стари прецеденти би трябвало да ни предпазят от някои малко наивни възторзи. Да речем, че с преоткриването на тези отколешни инструменти западният свят не открива Америка. Всъщност напълно логично, по силата на своето естество и развитие, всяка икономика, която се чувства натясно в паричното обръщение, от само себе си твърде скоро намира излаз до кредитните инструменти: те произтичат от задълженията ѝ и не на последно място, от нейните несъвършенства[107].

Следователно през XIII в. Западна Европа преоткрива полицата, платежно средство с дълъг срок, което прекосява Средиземно море по цялата му дължина с успеха на кръстоносните походи. Въпросната полица се *джирос-*

Банкнота на Лоу. Paris, Bibliothèque Nationale (Cliché Giraudon)

ва по-рано, отколкото обикновено се смята; ползвателят я подписва и я отстъпва. Разбира се, по време на първото известно джиросване през 1410 г. движението не е такова, каквото ще стане по-късно. Отбелязан е нов напредък: полицата вече не се ограничава просто да пропътува от едно тържище до друго както по времето на първоначалната ѝ употреба. Деловите мъже я пускат да тича от тържище на тържище, от панаир на панаир, което във Франция се нарича отстъпване и преотстъпване, а в Италия — *ricorsa*. Тези похвати, които означават удължаване на кредита, стават повсеместни и масови със затрудненията на XVII век. Тогава цяла „кавалерия" препуска с тайно съгласие на деловите среди, дори става нещо обичайно да стреляш в себе си, което е отворена врата за доста злоупотреби. Всъщност знаем за злоупотреби, предшестващи самия XVII в.: преотстъпки в полза на династията Фугер още през 1590 г. и на тържището на Лион през 1592 г.; и преди това в Генуа, градът на нововъведенията, още през XV век.

Нека престанем да твърдим, че банкнотата се е появила през 1661 г. на гишетата на Стокхолмската банка, която, прочее, скоро се спира (1668), или, което е по-вероятно, на гишетата на Английската банка през 1694 година. Съществуват банкноти и банкноти. Най-напред в Англия още през 1667 г. се умножават правителствените *orders**, първообрази на банкнотите, а по-рано, по средата на столетието, употребата на *goldsmiths' notes*, наречени покъсно *banker's notes*, е обичайна, като лондонските златари получават пари на влог срещу банкноти. През 1666 г. само един от тези златари има в обръщение банкноти за 1 200 000 лири стерлинги. Самият Кромуел прибягва до

---

* *Нареждания (англ.). — Бел. прев.*

тяхното кредитиране. Банкнотата се ражда почти спонтанно от търговската практика. Въпрос на живот и смърт: през 1640 г., след като Чарлз I слага ръка на златните кюлчета, оставени на съхранение в Лондонската кула от търговците от Сити, последните намират закрила за авоарите си в онези *goldsmiths*, с които натрупват богатство до създаването на Английската банка.

Но Англия не притежава монопола на ранното развитие в тези области. *Casa di San Giorgio* поне от 1586 г. разполага със своите *biglietti*, които от 1606 г. са платими в златни или сребърни пари според естеството на запаса, който ги обезпечава; във Венеция още през XV в. банки *di scritta* (писмовни) имат собствени банкноти, които могат да се разменят и осребряват.

Но нововъведението на Английската банка се състои в добавянето към дейностите на депозитните и оборотните банки и дейности на истинска, съзнателно организирана емисионна банка, способна да предлага значителен кредит в банкноти, чиято стойност фактически силно надвишава действителните ѝ запаси. Постъпвайки така, твърди Лоу, тя облагодетелства в най-голяма степен търговията и държавата, защото „увеличава количеството на парите“[108].

Колкото до чековете, ще се върнем на тях; те се появяват още с първите стъпки на банкерския занаят: една сметка компенсира друга според волята на клиента, съществува дори нещо, което бихме могли да наречем текуща сметка, стига само банкерът да се съгласи. Следователно тези пари са налице още на прага на тази книга.

Пари и кредит

Разбира се, банкноти и книжа не винаги срещат широко разбиране. Струва си да помним заключението на Д. Хюм. Във Франция дори след закъснялото основаване на Френската банка (1801) нейните банкноти интересуват единствено неколцина парижки търговци и банкери и почти никого в провинцията. Без съмнение, поради увековечения парещ спомен за банкрута на Лоу.

При все това книжа и кредити под една или друга форма не престават да се вливат в паричния оборот, за да се смесят по течението. Една джиросана полица (сиреч отстъпена от притежателя си посредством бележка и подпис не на *гърба* на документа, където е попълнена, а отпред — обратно на това, което правим ние с чековете) влиза в обръщение от този момент *като истински пари*. Дори, накъдето и да се обърнем, се продават ценни книжа срещу държавния дълг — във Венеция, Флоренция, Генуа, Неапол, Амстердам, Лондон. Същото е и във Франция с облигациите от заема за Парижкото кметство от 1522 г., чиито недостатъци са безброй. Конетабълът Дьо Монморанси купува на 1 ноември 1555 г. земя (сеньорията Марини) и я заплаща в облигации от Кметството[109]. В десет случая срещу един Филип II и наследниците му възнаграждават деловите мъже в *juros*, държавни облигации, изплащани по номинална стойност. Възмездявани по този начин, деловите хора на свой ред изплащат в същите „пари“ собствените си дългове към трети лица, налагайки другиму рисковете и неприятностите на занаята си. Що се от-

нася до тях, те заменят дългове с краткосрочен падеж (предоставените на краля заеми, *asientos*) срещу дългосрочни или доживотни, консолидирани дългове. Ала и участието в самите *asientos* се преотстъпва, предава се по наследство, разпределя се, те са на пазара, колкото и невидим на пръв поглед да е той[110]. Там са по своето време и „акциите" на Амстердамската борса. Там са непрекъснато и безбройните облигации, които градските пари създават от нивите, лозята или домовете на селяните във всички страни на Западна Европа, огромно зрелище, което забелязваме всеки път, когато изследването е поне малко по-прецизно. Продават се дори *cedole*, наемни разписки, които сицилианските *caricatori*, силозите, раздават на собствениците, които складират зърното си там, а на всичко отгоре и подправени *cedole* са в обръщение със съучастието на склададжиите и висшите власти[111]. И последна подробност: в Неапол вицекралят издава *tratte*, разрешения за износ на зърно и даже на зеленчуци; издава ги в твърде голямо количество, тъй че венецианските търговци редовно ги изкупуват под номиналния курс, плащайки по такъв начин митото си с отстъпка[112]... Нека си представим, във вихъра на тези танци, и огромната маса на останалите документи с неизброими имена и от всякакъв вид. Всеки път, когато металните пари изпаднат в затруднение и трябва да се спасяват с всички средства, ценните книги се притичват на помощ или се измислят.

В Париж „е нещо достойно за отбелязване, че през годините 1647, 1648 и 1649 парите са такава рядкост в търговията, че за да се извърши плащане, се дава само една четвърт в брой, а три четвърти в банкноти или полици, с подписи на празни бланки, служещи за прехвърляне, но не и за нареждане. Така търговци, предприемачи и банкери установяват практика помежду си да се разплащат един на друг по този начин."[113] Горният текст би предизвикал коментари (например относно подписите на непопълнени полици), но интересното в документа е другаде: липсват парите в брой, има нужда от кредит — и той се импровизира. В крайна сметка именно това съветва и Уилям Пети в своя странен „*Quantulumcumque concerning money*" (1682), което в свободен превод гласи: „Най-кратко за парите", където той прибягва до въпроси и отговори: Въпрос 26: *What remedy is there if we have too little money?* Отговор: *We must erect a Bank...* Трябва да се основе банка, механизъм за производство на кредит, за увеличаване на действието на съществуващите пари. Луи XIV, отдаден на нескончаеми войни, не успява да основе банка и затова му се налага да живее от помощта на финансисти, „хранители и крепители", които чрез полици авансират огромните разходи на неговите войски извън граница. В действителност тези заемодатели авансират своите пари и парите, депозирани при тях от трети лица. После те трябва да се погрижат да си възстановят парите от кралските доходи. Колкото до краля, как би могъл да постъпи той другояче, след като кралството му е опразнено от ценни метали?

Защото, нека отбележим това, те — тежките пари, които мудно изпълняват задачите си или отсъстват (при безработица) — неизменно са тези, на които трябва да се проправя път или да се заменят по някакъв начин. Едно повтарящо се като необходимост занимание възниква от само себе си в празнотите по повод затрудненията на звонка, водещо след себе си размисли и хипотези относно самото му естество. За какво става въпрос? За изработка на изкуствени пари, на *ерзац* пари или ако щете — на управлявани и

„управляеми“ пари. Всички тези инициатори на банки, и най-сетне шотландецът Джон Лоу, постепенно си дават сметка „за икономическите възможности на това откритие, по силата на което парите — и капиталът в монетарния смисъл на думата — са в състояние да бъдат изфабрикувани или създадени по желание“[114]. Това се казва сензационно откритие (алхимиците са ненадминати!), и какво изкушение! А за нас каква светлина! В своята мудност, сякаш забавлявайки се със собствената си липса на напредък в запалването, обременяващите метални пари създават още в зората на пазарния живот насъщния занаят на банкера. Човекът, който поправя или се опитва да поправи повредения двигател.

Според Шумпетер — всичко е пари, всичко е кредит

Ето че стигнахме до последната, най-трудната от нашите дискусии. Съществува ли в действителност безусловна разлика в естеството между метални пари, парични заместители и кредитни инструменти? Това, че се различават на началния етап, е нормално, но дали сетне не е по-приемливо да се сближат и може би да се съединят в едно? Този проблем, отварящ врати за толкова полемики, е и проблемът на модерния капитализъм, който се разгръща в тези области, открива там инструментите си, възприема за тях дори определението „съзнание за собственото си съществуване“. Разбира се, става дума за началото на полемика, която не възнамеряваме да проследим надълго и нашироко. Ще се върнем на нея по-късно.

Поне докъм 1760 г. всички икономисти отделят внимание на анализа на феномена пари, схващан в неговите първоначални форми. По-късно, през целия XIX в., а и след него, чак до обрата на Кейнс, те са склонни да разглеждат парите като неутрален елемент от икономическия обмен или по-скоро като було: разкъсването на булото и наблюдението на скритото зад него е една от обичайните изходни позиции на „реалния“ икономически анализ, вече не парите с присъщите им изяви, а на прикриваните от тях реалности: обмен на собственост, на услуги, разходен и приходен поток...

Първи такт: нека възприемем почти отколешната („номиналистка“) гледна точка отпреди 1760 г. и се придържаме съзнателно към меркантилисткото гледище, датиращо от няколко столетия. Въпросното гледище отдава изключително внимание на парите, разглеждани като богатство сами по себе си, като могъщ поток, чиято сила сама по себе си поражда и приключва обмена, чиято маса го ускорява или забавя. Парите или по-скоро паричният запас е едновременно маса и движение. Дали масата расте или движението на цялото се ускорява, резултатът е долу-горе същият: всичко се вдига (цени, по-бавно надници; обем на сделките). В обратния случай всичко би се понижило. Тогава, при тези условия, независимо дали се извършва директен обмен на стоките (натурална замяна), или паричен заместител позволява сключването на споразумение без прибягване до пари в прекия смисъл, дали кредитът улеснява една сделка, би трябвало да се заключи, че чисто и просто има нарастване на масата в движение. Накратко, ако всички инструменти, с които си служи капитализмът, влизат по такъв начин в паричната игра, то те са псевдопари или дори истински пари. От това следва всеобщо помирение, чийто първи урок преподава Кантийон.

Но ако може да се твърди, че всичко е пари, то може и обратното — да се претендира, че всичко е кредит, сиреч обещание, отложена действителност. Дори този луидор ми е даден като обещание, като чек (известно е, че истинските чекове, като теглене срещу личен влог, стават текуща практика в Англия едва към средата на XVIII в.); това е чек срещу общата стойност на имущества и услуги, до които имам достъп и сред които в крайна сметка ще избирам утре или по-късно. Единствено тогава въпросната монета ще изпълни предназначението си в рамките на моя живот. Както казва Шумпетер: „Парите на свой ред не са нищо друго освен кредитен инструмент, акция, която осигурява достъп до единствените ресурси за окончателно разплащане, сиреч потребителските блага. Днес [1954 г.] тази теория, която естествено може да приеме безброй форми и предлага множество разработки, е, както би могло да се каже, на път да възтържествува."[115] В крайна сметка защитата на делото може да следва една посока, после друга. Без да има измама.

Пари и кредит са вид език

Подобно на далечното плаване или на книгопечатането, пари и кредит са техники, които се възпроизвеждат и размножават от само себе си. Те са един и същ език, който цялото общество говори по своему и който всеки индивид е длъжен да научи. Той може да не знае да чете и пише: само високата култура е под знака на писмеността. Ала да не умееш да броиш би означавало да се обречеш на неоцеляване. Всекидневният живот е в задължителното училище на числата: речникът на авоара и пасива, на размяната, цените, пазара, парите с техните колебания и несигурност обгръща и принуждава всяко що-годе развито общество. Тези техники се превръщат в наследство, което задължително се предава по пътя на примера и опита. Те определят човешкия живот всекидневно, пожизнено, поколение след поколение, столетия наред. Те са околната среда на човешката история в световен мащаб.

Също така, щом едно общество стане прекалено многобройно, щом се превие под бремето на взискателни градове и растящ обмен, езикът се усложнява с цел да разреши възникващите проблеми. Което отново ще рече, че тези всепоглъщащи техники преди всичко въздействат върху себе си, самозараждат се, преобразяват се чрез собственото си движение. Ако полицата, позната отдавна в тържествуващия ислямски свят на IX-X в., се ражда в Западна Европа през XII в., то е защото тогава парите трябва да се пренасят на огромни разстояния, през цялото Средиземно море и италианските градове до панаирите в Шампан. Ако неизбежната банкнота, платежното нареждане, борсите, банките, шконтото се появяват след това едно след друго, то е защото системата на панаира с нейните падежи, отдалечени във времето на точно определени дати, не притежава нито гъвкавостта, нито честотата, необходими на стопанство с ускорени обороти. Но подобен икономически натиск е много по-късен в източната част на Европа. Около 1784 г., в момента когато марсилците се опитват да задвижат търговията си в Крим, един от тях констатира *de visu**: „Сребърните пари изобщо липсват в Хер-

---

* *След като си видял с очите си, от собствен опит (лат.). — Бел. прев.*

сон и в Крим: не се вижда друго освен медни монети и книжни пари без обръщение по липса на шконтови средства.“ Работата е там, че руснаците едва наскоро са завзели Крим и са заставили Турция да отвори проливите. И ще са необходими още много години, за да може украинската пшеница редовно да се изнася по Черно море. Дотогава кой би могъл да мисли за основополагане на шконтото в Херсон?

Следователно паричните техники, като всички техники, отговарят на спешна, настоятелна, дълго повтаряна *поръчка*. Колкото по-развита икономически е една страна, толкова повече те разширяват гамата на паричните ѝ инструменти и кредитни лостове. На практика в международната парична общност всяко общество си има своето място, едни — привилегировано, други — на опашката, а трети — с тежки наказания. Парите са единството, но и несправедливостта на света.

За подобно разделение и за последиците, които то води на свой ред (понеже парите ползват услугите на паричните техники), хората не са толкова слепи, колкото се смята. Един есеист (Ван Удер Мьолен) отбелязва през 1778 г., че като чете съвременниците, „човек може да си рече, че съществуват нации, които с времето трябва да станат изключително могъщи, а други — изцяло бедни“[116]. А век и половина преди това, през 1620 г., Сципион дьо Грамон пише: „Парите, казвали седемте гръцки мъдреци, са кръвта и душата на хората и този, който ги няма, броди като призрак сред живите.“[117]

Глава 8

ГРАДОВЕТЕ

Градовете са нещо като електрически трансформатори: увеличават напрежението, ускоряват обмена, безкрайно усложняват. Но нима не са родени от най-старото и най-революционното разделение на труда: от една страна, полските работи, а от друга — дейностите, наречени градски? „Противоположността между града и селото започва с преминаването от варварството към цивилизацията, от племенния строй към държавата, от местната към националната ограниченост и преминава през цялата история на цивилизацията до наше време.“ Карл Маркс пише тези редове на младини[1].

Градът е цезура, разрив и съдба на света. Когато се появява като носител на писмеността, той отваря дверите на онова, което наричаме *история*. Когато с идването на XI в. той се възражда в Европа, възходът на континента започва. Неговият разцвет в Италия е синоним на Ренесанса. Така е още от времето на *полисите* в древна Гърция и за *medinas* от епохата на мюсюлманските завоевания чак до наши дни. Всички велики периоди на развитие намират израз в бурния градски разцвет.

Колкото до въпроса дали градовете са причина и източник на растежа, поставянето му е също толкова безполезно, колкото и питането дали капитализмът или Индустриалната революция е първопричина за икономическия подем през XVIII век. Така скъпата на сърцето на Жорж Гурвич „реципрочност на перспективите“ в този случай е напълно приложима. Градът е причина за експанзията дотолкова, доколкото се създава от нея. Сигурно е само, че дори когато не е единствената причина, той води играта в своя полза. И че при него тази игра се вижда по-добре, отколкото от който и да е друг наблюдателен пункт.

ГРАДЪТ КАТО ТАКЪВ

Независимо къде се намира, градът винаги предполага известни дадености и процеси, които се повтарят с очевидна систематичност. Няма град без задължително разделение на труда, както няма поне малко напреднало разделение на труда без въздействието на града. Няма град без пазар, както няма регионални или национални пазари без градове. Често се говори за ролята на града в развитието и разнообразяването на потреблението, но доста рядко се оценява изключително важният факт, че дори най-беднят гражданин задължително участва в снабдяването чрез пазара и че градът в крайна сметка разпространява пазара. Следователно пазарът е разделителната линия — по-късно ще се спра отново на това, — от двете страни на която се разполагат различните общества и икономически системи. И накрая, няма

градове без власт, едновременно защитаваща и принуждаваща, независимо от това каква е формата ѝ или каква е социалната група, която я упражнява. Когато властта съществува извън градската формация, вътре в града тя придобива допълнително измерение и поле на действие от съвършено различно естество. В крайна сметка без градовете няма отваряне към света и размяна на далечни разстояния.

Именно в този смисъл преди десет години писах[2] и до днес продължавам да поддържам, независимо от изисканата критика на Филип Ейбрамс[3], че „градът си остава град", независимо къде се намира както във времето, така и в пространството. Което съвсем не означава, че всички градове си приличат. Но отвъд многото различни самобитни черти всички те говорят задължително на един и същ *фундаментален* език: несекващият диалог със селото, който е първостепенна необходимост на всекидневия живот; снабдяването с хора, което е нужно както водата за мелничното колело; самочувствието на града и желанието му да се отличава от другите; задължителното му разположение в центъра на мрежата от по-близки и по-далечни връзки; свързаността със собствените предградия и с другите селища. Защото градът никога не се представя извън свитата на останалите градове. Едни са любовници, други — прислужници или дори роби; те са обвързани и образуват йерархия както в Европа, така и в Китай и навсякъде другаде.

От минималната до общата тежест на градовете

Непривична концентрация на хора, близко разположени, а често дори свързани стена до стена къщи: градът представлява извънмерна населеност. Не толкова защото е пълен с народ или е като „развълнувано море" от хора, по думите на Ибн Батута, който се любува на Кайро с неговите 12 000 водоносци и хилядите камилари, предлагащи услугите си[4]. Съществуват едва оформени градове, които някои селища превъзхождат по броя на жителите; такива са огромните села в някогашна и днешна Русия, такива са земеделските градчета от италианския *Mezzogiorno* или от андалуския юг или махалите от рехаво изплетени колиби в Ява, този „селски остров до наши дни". Но ширналите се села, дори когато са нагъсто разположени, не са непременно предопределени да се превърнат в градове.

Защото не само броят има значение. Градът съществува като такъв единствено спрямо друг, подчинен на него живот и правилото е без изключение: никоя привилегия не може да го отмени. Няма град, нито дори градче, който да няма свои села или присъединено към себе си късче земеделски поминък, който да не налага на своето „поле" изгодите на своя пазар, използването на своите магазини, мерки и теглилки, кредитори, представители на закона и дори на своите развлечения. За да *бъде*, той трябва да властва над своята империя, пък била тя и миниатюрна.

В началото на XVIII в. Варзи, който сега е в чертите на Ниевр, наброява едва 2000 жители. Но той е съвсем истински град със своята буржоазия: представителите на закона в него са тъй многобройни, че човек се чуди какво толкова има да правят пък било то сред подобно безпросветно селско население, което очевидно се нуждае от грамотно перо. Но тези хора на закона са същевременно земевладелци, други буржоа са собственици на ковачници, кожарски работилници, търговци на дървен материал, като последните са

облагодетелствани от превоза „до последния пън“ по течението на реките, понякога участват в чудовищното по обем снабдяване на Париж, притежавайки сечища чак в далечна Бароа[5]. Това е типичен случай за малките градове на Запад, каквито се срещат с хиляди.

За да станат по-ясни нещата, трябва да имаме някаква очевидна и безспорна долна граница, която да определи най-ниската степен на градски живот. По този пункт няма и не може да съществува единодушие. Още повече, че с времето границата се променя. Според френската статистика (и до днес дори) градът е населено място с най-малко 2000 жители — а такъв е размерът на Варзи към 1700 година. Английската статистика се е спряла на числото 5000. По такъв начин от 1801 г. нататък градовете съставляват 25% от английското население[6], а ако вземем за база общините с над 2000 обитатели, процентът би надхвърлил 40.

През XVI в. Ришар Гаскон самоволно приема, че „шестстотин домакинства (грубо пресметнато, от 2000 до 2500 души) без съмнение са доста добра долна граница“[7]. Смятам, че поне за XVI в. това означава доста високо вдигане на летвата (може би Ришар Гаскон прекомерно се поддава на впечатлението за относителното изобилие на градовете около Лион). Във всеки случай за цяла Германия в края на Средновековието 3000 селища са удостоени с правото да се наричат градове. Следователно средното им население е от 400 души[8]. Това означава, че обикновено долната граница за градското население се поставя доста по-ниско от равнището на Варзи за Франция, а несъмнено така е и в целия Запад (изключенията потвърждават правилото). Така например в Шампан селището Арси сюр Об, седалище на архидякон и на склад за сол, което през 1546 г. получава от Франсоа I позволение да си издигне крепостни стени, в началото на XVIII в. все още има само 228 домакинства (или 900 жители); Шаурс, в който има болница и колеж, през 1720 наброява 227 домакинства; Ероа — 265; Вандьовр сюр Барс — 316; Пон сюр Сен — 188[9] ...

Именно до тези долни граници трябва да сведе проучванията си историята на градовете, защото както отбелязва Освалд Шпенглер[10], малките градчета накрая „побеждават“ близките села, като ги просмукват с „градско съзнание“, но самите се оказват погълнати и подчинени от по-населените и по-активни агломерации. По такъв начин подобни градчета са включени в градски системи, които редовно кръжат около един град-слънце. Но би било погрешно да се държи сметка единствено за градовете-слънца, пък били те Венеция, Флоренция, Нюрнберг, Лион, Амстердам, Лондон, Делхи, Нанкин или Осака... Навсякъде градовете образуват пирамида, чийто връх, колкото и значителен да е, не обема всичко. Градските йерархии в Китай могат да бъдат установени по частицата, която се добавя към името на града (*фу* — град от първи ранг, *джоу* — от втори, *сиен* — от трети), без да се смятат обикновените градчета от още по-нисък ранг в бедните провинции, построени поради необходимостта да се държи в подчинение полудивото население, което трудно понася диктата на властта[11]. Но именно за тези обикновени градчета, които се преливат с околните села, най-трудно можем да установим долния праг както в Китай, така и в останалата част на Далечния изток. Германският лекар, който през 1690 г. пресича подобно градче на път за Едо (Токио), преброява 500 къщи (поне 2000 жители) заедно с предградията[12], като тази последна подробност сама по себе си доказва, че в случая става дума за град. Но такива забележки са рякост.

Все пак най-важното е да се изчисли цялата маса на градските системи и общата им тежест, тоест отново да се слезе към тяхната долна граница, към групировките от градове и села. Тези обобщени цифри ще ни свършат по-добра работа от отделните: когато на едното блюдо на везните поставим всички градове, а на другото — цялото население на империята, на нацията или на икономическия регион, а после изчислим съотношението между двете тежести, по един доста сигурен начин ще можем да оценим някои икономически и социални структури на наблюдаваната единица.

Поне такъв би бил сравнително точният начин; стига подобни процентни отношения да можеха лесно и задоволително да бъдат установени. Онези, които книгата на Йозеф Кулишер[13] предлага, в този случай изглеждат прекомерно високи и прекалено оптимистични в сравнение със съвременните преценки. Да не говорим пък за твърдението на Кантийон: „Обикновено се приема — пише той, — че половината от населението на една държава се препитава и пребивава постоянно в градовете, а другата половина — в селата.“[14] За Франция по времето на Кантийон неотдавнашните изчисления на Марсел Райнхард сочат едва 16% градско население. Освен това всичко зависи от равнището, прието за база. Ако под наименованието градове се разбират всички населени места с повече от 400 жители, Англия през 1500 г. има 10%, а през 1700 — 25% градско население. Но ако долната граница се фиксира на 5000, числата ще бъдат съответно едва 13% през 1700; 16% през 1750 и 25% през 1801. Явно всички данни трябва да бъдат преизчислени на основата на единен критерий, преди да се постигне общовалидно сравнение между степените на урбанизация на различните европейски региони. За момента най-многото, което може да се направи, е да се отбележат някои особено високи или ниски нива.

В долната част на стълбицата най-скромните числа за Европа се отнасят за Русия (2,5% за 1630; 3% за 1724; 4% за 1796 и 13% за 1897)[15]. В такъв случай равнището от 10% за Германия през 1500 г. не изглежда незначително в сравнение с данните за Русия. Те са сходни с тези за англоезична Америка от 1700 г., когато Бостън наброява 7000 жители, Филаделфия — 4000, Нюпорт — 2600, Чарлстън — 1100, а Ню Йорк — 3900. И все пак още от 1642 в Ню Йорк, тогава наричан Ню Амстердам „по новата мода“, холандските тухли заменят дървото в строителството на къщи, което е очевиден признак на замогване. Кой не би признал градския характер на тези все още посредствени центрове? През 1690 г. те представляват градско съсредоточаване, основаващо се на малко над 200 000 души общо население, разпръснато върху необозрима площ, и съставляват 9% от жителите. Към 1750 вече гъсто населената Япония (26 милиона души) е с 22% градско население[16].

В горната част на скалата надхвърлянето на 50% е най-вероятно за Холандия (140 180 граждани през 1515 при общо население от 274 800 души, което ще рече 51%; 59% през 1627; 65% през 1795). Според преброяването от 1795 дори провинция Оверайсел, която далеч не е от най-развитите, достига 45,6%[17].

За да се интерпретират данните, остава да се разбере в кой момент (навярно около 10-те%?) урбанизацията на едно население достига своята първа степен на резултатност. И няма ли след това друг показателен праг, някъде около 50%, 40% или още по-ниско? В крайна сметка, нещо като праговете на Вагеман, отвъд които всичко започва да се променя от само себе си?

Непрестанно продължаващото разделение на труда

Още от самото им създаване и при развитието на живота на градовете в Европа и другаде най-същественият проблем остава неизменен: става дума за разделението на труда между селата и градските центрове, което никога не е съвършено установено и непрестанно продължава. По принцип за градски се смятат дейностите на търговците, функциите, свързани с политическото, религиозното и икономическото управление, занаятите. Но само по принцип, защото веднъж започнало, разделението не свършва никога и в едната, и в другата посока.

Всъщност не бива да смятаме, че тази един вид *класова борба* може да бъде решена *ipso facto* в полза на града, който е по-силният от двата партньора. Още по-малко можем да смятаме, че селото, както обикновено се твърди, непременно предхожда във времето града. Естествено, често явление е „градът да се основе от селската среда чрез развитие на производството“[18], но той не винаги е вторичен продукт. В една завладяваща книга[19] Джейн Джейкъбс поддържа, че градът се появява ако не по-рано, то поне едновременно със заселването на селата. По такъв начин още в VI в. пр. Хр. Йерихон и Чатал Ююк (Мала Азия) са градове, създали около себе си села, които бихме могли да наречем съвременни, напреднали. Несъмнено това е станало, защото тогава земята се предлага като ненаселено и свободно пространство, в което нивите могат да бъдат разположени почти навсякъде. В Европа през XI и XII в. може да бъде открита подобна ситуация. А в по-близките до нас епохи това ясно се забелязва в Новия свят, където Европа създава градовете като спуснати с парашут от въздуха, а жителите им кога сами, кога с индианците устройват близките поля-кърмилници. В изградения наново през 1580 Буенос Айрес индианците са враждебно настроени или въобще липсват (което е не по-малко тежко), така че жителите са принудени — и се жалват от това — да вадят хляба си с пот на челото. В крайна сметка е наложително да си създадат селски райони в зависимост от нуждите на града. Почти същия процес описва Морис Бъркбек в Илинойс към 1818 по повод „американското“ нашествие на запад. Както обяснява той, „по местата, където много нови заселници са купили от държавата съседни земи за разработване, някой от собствениците, който е по-далновиден относно нуждите на този край и бъдещото му развитие, като прецени, че местоположението му е благоприятно за създаване на нов град, разпределя терена си (за който притежава концесия) на малки парцели, подходящо разделени от удобно маркирани улици и ги продава при първия сгоден случай. Там построяват жилища. Най-напред магазинерът (така наричат търговеца, който продава всякакъв вид стоки) пристига с няколко каси стоки и отваря дюкян. След това изграждат хотел, в който се настанява лекарят и някой представител на закона, който едновременно върши работата на нотариус и на комисионер; там магазинерът се храни и се настаняват всички пътници. Скоро пристига ковачът и другите занаятчии според местните нужди. Учителят е нещо като министър на всички християнски секти и неизменен член на зараждащата се общност. [...] Там, където доскоро са се срещали само облечени в кожи индивиди, вече се появяват в черквата с хубави сини връхни дрехи; жените са с хасени рокли и сламени шапки. [...] *Щом веднъж градът е създаден*, културата [разбирай агрикултурата] се разпространява бързо и

променя околностите му. Хранителните продукти са в изобилие."[20] Но нима не е същото и в Сибир, този друг Нов свят: през 1652 г. Иркутск се ражда преди близките села, които ще го изхранват.

Всичко това става от само себе си. Полето и градът се подчиняват на правилото за „реципрочност на перспективите": аз те създавам, ти ме създаваш; аз те владея, ти ме владееш; аз те използвам, ти ме използваш и т. н. съгласно безкрайните правила на съвместното съществуване. Нали дори в Китай близките до градовете села придобиват нова стойност от това съседство? През 1645 г., когато Берлин възкръсва за нов живот, неговият *Geheime Rat* казва: „Най-съществената причина за твърде ниската цена на зърното днес идва тъкмо от това, че почти всички градове, с малки изключения, са опустошени и никой няма нужда от полето, защото нуждите на неколцината жители се покриват от собствената територия." Тази градска територия не е ли всъщност пак селски район, създаден отново от града през последните години на Трийсетгодишната война[21]?

Всъщност пясъчният часовник може да се обърне: градовете урбанизират селата, но последните също уподобяват на себе си първите. Още от „края на XVI в. селото — пише Ришар Гаскон — е бездната, която поглъща градските капитали"[22], но това е така поради покупката на земи, поради създаването на земеделски имения или на безброй вили. През XVII в. Венеция изоставя облагите на морето и изсипва цялото си богатство в своите полски околности. Всички градове по света в едно или друго време познават подобни прехвърляния на средства, както Лондон, така и Лион, Милано досущ като Лайпциг, Алжир като Истанбул.

Всъщност градовете и селата никога не се отделят напълно, както олиото от водата: в един и същ момент се наблюдава разделяне и приближаване, разсейване и прегрупиране. Дори в страните от ислямския свят градът не изключва селото въпреки жестоката пустиня, която ги дели. Той развива в околностите си зеленчукопроизводство; някои канали по протежение на градските улици продължават чак до градините на близките оазиси. Същата симбиоза се наблюдава в Китай, където селото се охранва от градските нечистотии и отпадъци.

Но защо да доказваме онова, което се разбира от само себе си? До съвсем неотдавна всеки град е трябвало да има източници на прехрана до самите си врати. Един историк-икономист, за когото изчисленията са играчка, пресмята, че от XI в. нататък всеки център с 3000 жители, за да преживее, е трябвало да има на разположение десетина селски района или, грубо казано, 8,5 км^2, „като се имат предвид ниските добиви от земеделието"[23]. Всъщност селото трябва да носи града, ако последният не иска непрестанно да трепери за прехраната си; едрата търговия може да го храни само в изключителни случаи. Такива са привилегированите градове като Флоренция, Брю, Венеция, Непол, Рим, Генуа, Пекин, Истанбул, Делхи, Мека...

Впрочем до XVIII в. дори големите градове съхраняват земеделските си дейности. Те приютяват пастири, полски пазачи, овчари, лозари (дори в Париж); те имат *във* и *извън* стените си пояс от зеленчукови и овощни градини, а по-далеч и ниви, понякога разпределени на три части, както във Франкфурт на Майн, Вормс, Базел или Мюнхен. През Средновековието шумът на бухалките за вършеене в Улмс, Аугсбург и Нюрнберг се чува чак в съседство с *Rathaus*, а прасетата се разхождат на свобода по улиците, които са толкова мръсни, че трябва да бъдат пресичани на кокили или да се прехвърлят

дъски от едната до другата им страна. В навечерието на панаирите във Франкфурт набързо са покривали главните улици със слама или с дървени стърготини[24]. За вярване ли е, че във Венеция през 1746 г. все още е било необходимо да се забранява отглеждането на свине „в града и в манастирите“[25]?

Що се отнася до безбройните малки градчета, те едва са се отърсили от селския живот; дори се говори за „земеделски градове“. В лозарската Долна Швабия, Вайнсберг, Хайлброн, Щутгарт и Еслинген все пак се заемат с изпращането към Дунав на виното, което произвеждат[26], но виното между другото е само по себе си индустрия. В една анкета от 1582 г., проведена в Херес де ла Фронтера, близо до Севиля, се отговаря, че „градът си произвежда единствено вино, пшеница, олио и месо“, което е достатъчно за благосъстоянието му и за подхранване на трафика и занаятите в него[27]. Когато Гибралтар е изненадан от алжирските корсари през 1540 г., то е защото те са познавали обичаите в града и са избрали момента на гроздобера: всички жители са се намирали извън градските стени и са спели по лозята си[28]. Навсякъде в Европа градовете са бдели с ревностна грижовност над нивите и лозята си. Всяка година стотици градски съвети тържествено откриват гроздобера, когато „листата на лозите добият онази жълтеникава окраска, която говори за зрялост“. Самата Флоренция всяка есен, залята от хиляди бурета, се превръща в огромен пазар на младо вино.

В онези времена гражданите са такива само наполовина. Когато дойде време за прибиране на реколтата, занаятчиите и простолюдието зарязват къщите си заради полските работи. Така е в индустриализираната и свръхнаселена Фландрия от XVI век. Така е в Англия дори в навечерието на Индустриалната революция; така е във Флоренция, където през XVI в. толкова важното *изкуство* на обработката на вълна всъщност е преди всичко зимно занятие[29]. В своя дневник майсторът дърводелец от Реймс Жан Пюсо се интересува много повече от гроздобера, реколтата, качеството на виното, цената на житото и хляба, отколкото от събитията в политическия живот или в живота на занаятчийското съсловие. По време на Религиозните войни населението на Реймс и на Еперне стои от различни страни на барикадата, но и едните, и другите правят гроздобера си под силна охрана. Но както отбелязва нашият дърводелец, „крадците от Еперне отвели стадото свине на града [на Реймс]... и го закарали в тъй наречения Еперне в сряда, 30-тия ден на март 1593 г.“[30]. Не става дума само за това кой ще победи — привържениците на Лигата или на Беарнеца: който осоли, той и ще изяде месото. През 1722 г. нещата не са се променили кой знае колко, щом един икономически трактат изразява съжаление, че в германските градчета, дори във владетелските, и занаятчиите се занимават със земеделие, а не само селяните. За предпочитане е всеки да си остане „в своята сфера“. Градовете, освободени от домашния добитък и от „големите купища тор“, щели да станат по-чисти и поздравословни. Решението било да се „освободят градовете [...] от земеделската дейност, като я оставят в ръцете на онези, на които подобава“[31]. Занаятчийското съсловие има изгода да продава на селяните, от своя страна те имат осигурени редовни продажби в града. И двете страни печелят.

Както градът не оставя изцяло в ръцете на селяните монопола над земеделието и животновъдството, така и селото не се лишава напълно от своите „индустриални“ дейности в полза на близките градове. То има своя дял, независимо че най-често последният се изразява в частта, която благоволяват

да му оставят. Преди всичко в селата винаги е имало занаятчии. Колелата на каруците се правят и ремонтират на място — от коларя в самото село, ковачът ги обковава с железни обръчи (тази технология се разпространява в края на XVI в.), всяко село има свой налбантин: подобна гледка съществува във Франция до началото на XX век. Още повече във Фландрия и по други места, където през XI и XII в. се установява един вид градски монопол върху „индустрията", от XV и XVI в. започва масово преливане на градските промишлени дейности към земеделските околности в търсене на по-евтина, необхватата от закрилата и педантичния надзор на градските занаятчийски гилдии работна ръка.

Градът, който контролира тези окаяни селски работници и ги управлява по своя воля, в случая не губи нищо. От XVII в., а през XVIII в. в още по-голяма степен, селата поемат върху крехките си плещи много голяма част от занаятчийските дейности.

Впрочем подобно, но другояче проведено разделение се среща както в Русия, така и в Индия и Китай. В Русия най-голямата част от промишлените дейности се падат на селата, които се развиват икономически самостоятелно. Градските центрове не ги управляват, нито се бъркат в делата им както на Запад. Тук между селяни и граждани все още няма никаква надпревара. Причината за това е очевидна: бавният темп на развитието на градовете. Несъмнено съществуват големи градове въпреки премеждията, които ги сполетяват (опожарената от татарите през 1571 г. и подпалена от поляците през 1611 г. Москва наброява не по-малко от 40 000 къщи през 1636)[32], но в една слабо урбанизирана страна селата са принудени да се справят със свои сили. Освен това собствениците на големи имения организират с крепостните си някои рентабилни производствени дейности. Не само дългата руска зима е причина за оживената активност на селските райони[33].

По същия начин в Индия селото като жизнеспособна общност е готово в случай на нужда да се пресели изцяло, за да избегне една или друга опасност — например прекомерното потисничество — и да задоволява нуждите си самостоятелно. То плаща общ налог на града, към който прибягва единствено за покупка на по-редки стоки (например железни инструменти). Подобно е положението и в Китай, където селското занаятчийство намира в обработката на коприна и памук допълнителен източник за облекчаване на трудния си живот. Ниският му стандарт го прави опасен конкурент на градското занаятчийство. Един английски пътешественик (1793) се удивлява и изпада във възторг от невероятния труд на селяните близо до Пекин, които се занимават било с отглеждане на копринената буба, било с предене на памук: „В крайна сметка те правят китайските тъкани, защото са единствените тъкачи в империята."[34]

Градът и пришълците, които в повечето случаи са бедняци

Градът би престанал да съществува, ако не осигури снабдяването си с нови човешки ресурси. Той ги привлича към себе си. Често те сами идват, примамени от светлините му, от реалната или привидна свобода и от по-добрите доходи. Но те идват също и защото отначало селата, а после и други градове не ги искат или направо ги отхвърлят. Обичайно е да се установява

здрава връзка между бедна емигрантска област и оживен град: например между Фриули и Венеция (*фриулците* я снабдяват с черноработници и слуги); между Кабилия и корсарски Алжир: планинците обработват градините в града и околностите; между Марсилия и Корсика; между градовете в Прованс и *занаятчиите* от Алпите; между Лондон и ирландците... Но всеки голям град има едновременно десет или сто източника на попълнения.

През 1788 г. в Париж „почти всички, които са наричани черноработници, са чужденци [*sic*]. Савойците са ваксаджии, лъскат паркети или цепят дърва; овернците [...] са придимно водоносци; лимузенците са зидари; лионците обикновено са хамали или носачи на носилки; нормандците са каменоделци, работници по павиране на улиците или докери, фаянсаджии, продавачи на заешки кожи; гасконците са перукери или помощник-бербери [това означава чираци в бръснарница]; лотарингците са амбулантни обущари, известни с прозвището кърпачи или изкърпвачи. Савойците обитават предградията; те се разделят по стаи, всяка от които се ръководи от главен или старейшина, който е домакин и настойник на тези почти деца, докато навършат пълнолетие.“ Овернецът-изкупвач на заешки кожи, който ги взема на дребно и ги препродава на едро, снове из улиците „така отрупан, че [напразно] човек би търсил главата и ръцете му“. Всички тези бедняци, както се полага, се обличат при вехтошарите по кея на Ферай или Межисри, където може да се размени всеки парцал: „Някой [влиза] в дюкянчето черен като гарван и излиза зелен като папагал.“[35]

Градовете дават убежище не само на бедняците. Те правят свой качествен подбор в ущърб на буржоазията от близките и далечни градчета: богати търговци, майстори и занаятчии, чиито услуги понякога са оспорвани, наемни войници, лоцмани, учители и известни лекари, инженери, архитекти, художници... По такъв начин върху картата на Централна и Северна Италия могат точно да бъдат определени местата, откъдето през XVI в. във Флоренция идват чираците и майсторите за *Arte della Lana*; век преди това те са идвали от далечна Нидерландия[36]. По същия начин може върху карта да бъде обозначен произходът на новите жители на някой оживен град като например Мец[37] или Амстердам (от 1575 до 1614)[38]. Всяко подобно действие означава да се открие обширно пространство, обвързано с живота на изучавания град. А може би накрая бихме установили облика на самото пространство по лъчите, проследяващи търговските му връзки, като отбележим селата, градовете и пазарите, които възприемат неговата метрична система или паричните му знаци, а дори двете заедно, или които най-често говорят характерния му диалект.

Това е принудително и непрестанно попълнение. Преди XIX в. биологическият превес на ражданията над смъртността е непознато явление за града. Той страда от прекомерна смъртност[39]. Растежът му не може да стане за негова собствена сметка. В социален план също: черната работа остава за пришълците; на него, досущ както на днешните могъщи икономики, му трябват на разположение северноафриканци или порториканци — пролетариат, който, служейки му, се износва бързо и често трябва да се подменя. „Утайката на селото става утайка на града“ — пише С. Мерсие по повод парижката прислуга, която по тогавашни сведения наброява армия от 150 000 души[40]. Съществуването на това ниско и окаяно пролетарско съсловие е характерно за всеки голям град.

В Париж дори след 1780 г. годишно умират по 20 000 души. От тях 4000 завършват дните си в болница — „Отел Дийо“ или „Бисетр“; „зашити в чували от зебло“, мъртъвците са погребвани надве-натри в Кламар в общ гроб, който наръсват с негасена вар. Всъщност едва ли има нещо по-зловещо от ръчната количка, с която всяка нощ отнасят труповете от „Отел Дийо“ в южна посока. „Изкалян свещеник, камбана и кръст“ — това е погребалното шествие на бедняците. А как е в този „божи дом — болницата? И там всичко е безмилостно и нечовешко“; 1200 легла за 5000 или 6000 болни: „Настаняват новопостъпилия между някой умиращ и някой труп...“[41]

Началото на живота също не е по-благосклонно. От трийсетина хиляди новородени през 1780 в Париж са изоставени между 7000 и 8000 деца. Доставянето им в болницата е професия, а човекът, който ги събира, ги носи „в подплатена с вата кутия, която може да побере три. Поставя ги изправени, както са увити в пелените, а дишането става през отвора отгоре. [...] Когато [носачът] отвори кутията, често намира по някое умряло; продължава пътя си с останалите две, бързайки да се отърве от товара [...] Веднага след това се връща и продължава същата работа, защото с това си вади хляба.“[42] Много от тези изоставени деца са донесени от провинцията. Странни имигранти!

Самочувствието на градовете

Всеки град е или претендира, че е отделен свят. Показателен е фактът, че от XV до XVIII в. всички или почти всички градове имат свои крепости. Ето как те се оказват тутакси впримчени в оковите на една разграничаваща геометрия, чрез която се окопават дори от непосредственото пространство, което им принадлежи.

Преди всичко става дума за сигурност. Подобна защита се е оказала излишна само в някои страни, но изключението потвърждава правилото. Например на Британските острови практически не съществуват градски укрепления: така по думите на икономистите са спестени доста средства от излишни инвестиции. Старите градски стени на Лондон играят само административна роля, въпреки че през 1643 г. страхът от парламентьорите принуждава града да се огради с набързо построени укрепления. Крепостни стени липсват и в японския архипелаг, който също е защитен чрез морето, и във Венеция, която е остров. В страните, които са уверени в могъществото си, като обширната Османска империя, също няма крепости, освен в укрепените градове по застрашените граници в Унгария откъм Европа и в Армения откъм Персия. Наистина през 1694 г. и Ереван, където има малко артилерия, и Ерзурум, притиснат от предградията си, са опасани с двойни, нетрасирани крепостни стени. Но навсякъде другаде *pax turcica* води до разруха на старите укрепления, те се рушат като стените на изоставен имот и това е валидно дори за великолепните крепостни стени на Истанбул, наследени от Византия. През 1694 г. на отсрещната страна в Галата „стените [са] наполовина разрушени, но няма изгледи, че турците се канят да ги възстановят“[43]. От 1574 г. нататък във Филипополис по пътя за Одрин дори „няма помен от градски врати“[44].

Но по другите места няма и следа от подобно лекомислие. В цяла континентална Европа (в Русия по-малко или повече укрепените градове се уповават на своите крепости, както Москва на Кремъл), в цяла колониална Аме-

рика, Персия, Индия и Китай градските крепостни стени са правило. *„Речникът"* на Фюртиер (1690) дава следното определение за град: „населено място с доста голям брой жители, обикновено заградено с крепостни стени". За много западни градове този построен през XIII и XIV в. „каменен пръстен", е „външният символ на целенасочения стремеж към независимост и свобода", който характеризира експанзията на градовете през Средновековието. Но често както в Европа, така и другаде той е дело на местния владетел и осигурява защита от външния враг[45].

В Китай само незначителните или изпадналите в немилост градове са лишавани или въобще нямат крепостни стени. Обикновено последните са внушителни и толкова високи, че скриват от погледа „билата на покривите". Както твърди един пътешественик (1639), „градовете са построени по един и същ начин и са оградени със здрави стени от тухли, които покриват със същата пръст, от която правят порцелана; с времето тя така се втвърдява, че е невъзможно да бъде разбита с чук. [...] Стените са много широки и по ъглите им има кули, построени по древен образец, почти както изображенията на римските укрепления. Обикновено две широки улици пресичат града накръст, те вървят по цялата дължина на града, независимо колко голям е той, и са толкова прави, че човек вижда четирите врати от кръстовището." Според същия пътешественик крепостните стени на Пекин са много по-дебели от европейските, „толкова дебели, че дванайсет коня могат да препускат един до друг с пълна сила, без да си пречат [все пак да не го приемаме за чиста истина; друг пътешественик говори за „20 стъпки ширина в основата и дванайсет в горната част"[46]]. Нощната стража бди както по време на война, но денем вратите се пазят само от евнусите, които стоят там по-скоро за да събират входните такси, отколкото заради сигурността на града."[47] На 17 август 1668 г. полята около столицата са залени от голямо наводнение, което отнася „значителен брой села и вили... с водната стихия". Една трета от къщите на новия град изчезват, а „безброй бедняци остават удавени или затрупани под неговите развалини", но старият град се спасява: „Затвориха бързо вратите [му] [...] и запушиха всички дупки и пролуки с вар, примесена със смола."[48] Добра илюстрация и красноречиво доказателство за почти херметичната солидност на огражденията на китайските градове!

Любопитното е, че през тези векове на *pax sinica*, когато не съществува никаква външна опасност, градските стени се превръщат в система за надзор над самите граждани. Със своите широки и достъпни откъм вътрешната страна рампи те дават възможност за бързо мобилизиране на войници и конници, които от високите стени контролират целия град. Не ще и дума, че отговорните власти здраво го държат в ръцете си. Впрочем в Китай, както и в Япония, всяка улица има собствени врати и вътрешна юрисдикция; каквото и произшествие или злодеяние да се случи, вратите на улицата се затварят и следва незабавното, нерядко кърваво наказание на виновника или на задържания. В Китай системата е още по-строга, тъй като до всеки китайски град се издигат укрепленията на татарския град и всеки контролира изкъсо другия.

Често в очертанията на крепостта се включва част от нивите и градините. Това очевидно улеснява снабдяването във военна обстановка. С такава цел са и набързо издигнатите в Кастилия през XI и XII в. укрепления около група отдалечени едно от друго села, между които има достатъчно пространст-

во за струпване на войски в случай на тревога[49]. Правилото важи навсякъде, където укрепленията предвид случаите на обсада обграждат ливади и градини, както във Флоренция, или като нивите, овощните градини и лозята на Поатие, който през XVII в. все още има крепостни стени, разгърнати почти колкото парижките, но градът не успява да запълни прекомерно широко скроената дреха. Прага също не съумява да изпълни празното пространство, оставено между къщите на „малкия град" и новите предградия, съградени в средата на XIV век. Така е с Тулуза към 1400 г.; така е и с Барселона, която достига до повторно построените през 1359 г. укрепления (на мястото на които се намират днешните Рамблас) едва два века по-късно, към 1550 г.; така е и с Милано сред испанските крепостни стени.

В Китай се наблюдава подобна гледка: някакъв град по Яндзъ „има стена с обиколка десет мили, която огражда хълмове, възвишения и необитаеми поля, защото къщите му са малко и жителите му предпочитат да живеят в предградията, които са доста отдалечени"; през същата тази 1696 г. столицата на Дзянси приютява във високата си част „много ниви, градини и малко жители..."[50].

На Запад сигурността дълго време се гарантира с дребни разходи: достатъчен е ров, зад който се изправя крепостна стена, но тя не възпрепятства разрастването на града или поне не го прави в такава степен, каквато обикновено ѝ приписват. Когато градът има нужда от простор, стените му се преместват като театрален декор (така е в Гент, Флоренция, Страсбург) толкова пъти, колкото е необходимо. Стената е като корсет по мярка. Щом градът се разрасне, поръчва си нов.

Но веднъж построена или възобновена, стената неизменно обгръща града и определя чертите му. Тя е защита, но същевременно е предел, граница. Градовете изтласкват възможно най-голяма част от занаятчийските си дейности и особено пречещите промишлени производства, така че освен всичко останало стената е и социално-икономическа разделителна линия. Обикновено при нарастването си градът присъединява към себе си някои от предградията, като ги преустройва и изтиква малко по-далече дейностите, които са чужди на типично градския живот.

Ето защо на Запад постепенно и небрежно изместваните градове са с толкова сложен план: криволичещи улички с непредсказуеми разклонения, в пълна противоположност на римския град, който е съхранен в някои градове, произлезли от античния стил: Торино, Кьолн, Кобленц, Регенсбург... Ренесансът бележи първоначалния подем на съзнателното урбанизиране и разцвета на серия геометрични планове с шахматно или концентрично разположение на улиците, схващано като „идеалния план". Именно в този дух последвалият мощен подем на градовете на Запад преустройва площадите и изгражда наново кварталите, завладели предградията: техните стройни шахматни кутийки изникват около лъкатушните улици в сърцето на средновековните градове.

В новите градове, където градостроителите имат свободно поле за действие, подобна свързаност и целесъобразност се установяват с лекота. Впрочем любопитно е, че няколкото случая на западни градове с шахматно разположение отпреди XVI в. са характерни за специалните строежи, изградени *ex nihilo*, като например малкото пристанище Ег Морт, което Сент Луи купува и реконструира, за да има излаз на Средиземно море; или миниатюр-

ното градче Монпазие (в Дордона), построено по заповед на английския крал в края на XIII в.: един от квадратите на шахматния му план съответства на черквата, друг — на пазарния площад, ограден с аркади и съоръжен с кладенец[51]. Същото нещо е и с *terre nuove* — Скарперия, Сан Джовани Валдарно, Теранова Брачиолини и Кастелфранко ди Сопра[52] — в Тоскана през XIV век. Но след XVI в. списъкът на удостоените с урбанистичен подход се попълва с бързо темпо; бихме могли да направим дълъг опис на градовете, които се строят по геометричен план, както например Ливорно след 1575 г., възстановеният Нанси след 1588 г. или Шарльовил след 1608 г., но най-необикновеният случай си остава Санкт Петербург, на който ще се върнем покъсно. Тъй като са създадени късно, почти всички градове в Новия свят са еднакво застроени по предварително установен план: те образуват най-многочислената група на шахматно изградените населени места. Особено типични са представителите на испаноезична Америка с пресичащите се под прав ъгъл улици, които оформят *cuadras*, и с двете главни улици, които достигат до *Plaza Mayor*, където се издигат катедралата, затворът, градският съвет и *Cabildo*.

Навсякъде по света шахматният план поставя един и същ интересен проблем. Всички градове в Китай, Корея, Япония, полуостровна Индия, колониална Америка (да не забравя римските и някои от гръцките градове) са шахматно застроени. Само две цивилизации са създавали повсеместно градове със заплетени и несъразмерни улици: ислямът (включително в Северна Индия) и средновековният Запад. Човек би могъл да затъне в естетически и психологически обяснения относно причините за избора на тези цивилизации. Няма съмнение, че за Запада американският XVI в. не е връщане към изискванията на римския лагер. Онова, което се установява в Новия свят, е отражение на урбанистичните пристрастия на модерна Европа и властен стремеж към ред, чиито живи корени си струва да се издирят отвъд многобройните проявления.

На запад: градове, артилерия и превозни средства

От XV в. насам градовете на Запада се сблъскват с големи трудности. Населението им се е увеличило, а артилерията прави илюзорна защитата на едновремешните крепостни стени. Те трябва на всяка цена да бъдат заместени с ниски, полузаровени в земята укрепления, разширени чрез бастиони, насипи и отбранителни съоръжения, при които пластичното пръстено покритие намалява евентуалните щети от снарядите. Тези хоризонтално разположени укрепления вече не могат да бъдат преместени без големи разходи. Освен това пред укрепителните линии трябва да се остави достатъчно пространство за отбранителните операции, тоест да се забранят строежите, градините, засаждането на дървета. Или в някои случаи да се осигури такова пространство чрез изсичане на дървета и събаряне на къщи, както прави Гданск (Данциг) през 1520 г. по време на полско-тевтонската война и през 1576 г. по време на конфликта с крал Стефан Батори.

По такъв начин разрастването на града се оказва блокирано и той повече отвсякога е принуден да расте на височина. Твърде рано в Генуа, Париж, Единбург къщите започват да се строят на 5, 6, 8 и дори на 10 етажа. Цените на парцелите не спират да се покачват и многоетажните сгради се налагат

повсеместно. Дълготрайното предпочитание на дървото пред тухлата в Лондон се корени и в това, че позволява строежа на по-тънки и по-леки стени до момента, когато четири- и шестетажните къщи заменят предишните постройки, които най-често са по на два етажа. В Париж „се е наложило да бъде спрян извънмерния растеж на къщите на височина [...], защото някои собственици действително строят домовете един връз друг. Височината е ограничена [в навечерието на революцията] до 70 стъпки [почти 23 метра] без покрива."[53]

Тъй като има предимството да бъде без крепостни стени, Венеция се разпростира на воля: забиват няколко дървени пилона, донасят камъните с лодки и в лагуната израства нов квартал. Твърде отрано неподходящите промишлени дейности са изнесени към периферията: касапите и кожарите на остров Джиудека, Арсеналът — в крайните части на новия квартал Кастело, стъкларниците — на остров Мурано още през 1255 г... Кой не би се възхитил от подобно „разделение на зоните"? Все пак Венеция разполага с великолепни обществени и частни сгради на Големия канал, който е някогашна необичайно дълбока речна долина. Само мостът Риалто (изграден от дърво до построяването на сегашния каменен мост през 1587 г.) и няколко подвижни моста свързват брега на *Fondaco dei Tedeschi* (днешната Централна поща) с площад „Риалто", очертавайки предварително живата ос на града — от площад „Сан Марко" до моста на пешеходната улица „Мерцерия". Така градът добива широта и простор. Но в гетото — този изкуствено създаден тесен и скован в зидове град — липсва пространство, а къщите избуяват на височина 5-6 етажа.

Когато през XVI в. колите масово навлизат в Европа, възникват проблеми, нуждаещи се от спешно решаване, което води до принудителна урбанистично-хирургична намеса. Браманте, който разрушава стария квартал около базиликата „Свети Петър" в Рим (1506-1514), е един от първите барон османовци в историята. Градовете са принудени да въведат малко порядък, повече простор и да подобрят уличното движение поне за известно време. От такъв тип са преобразуванията на Пиетро ди Толедо (1536), отворил няколко широки улици, пресичащи Неапол, за който някога крал Феранте казвал, че „тесните улици са опасни за държавата"; или довършването на правоъгълната, величествена и възкъса „Страда Нуова" в Генуа през 1547 г.; или трите оси, които по волята на папа Сикст V са прокарани насред Рим от „Пиаца дел Пополо". Не без основание едната от тях — „Корсо" — става най-оживената търговска улица на Рим. Колите, а скоро и каретите с пълна скорост завладяват градовете. Джон Стоу, свидетел на първите преустройства на Лондон, пророкува (1528): „Вселената е на колела." Век по-късно Томас Декер повтаря същото: „На всяка улица [в Лондон] коли и карети се движат с оглушителен тътен, сякаш целият свят се придвижва на колела."[54]

География и градски връзки

Всеки град изниква на определено място, с което се свързва неразривно и от което не се откъсва никога, с много редки изключения. Това местоположение е повече или по-малко благоприятно, а първоначалните предимства и недостатъци се изравняват. Един пътешественик, който през 1684 г. стигнал до Баия (Салвадор), тогавашната столица на Бразилия, споменава за велико-

лепието и многобройните роби, „към които — добавя той — се отнасят по най-варварски начин“, той съобщава също за неудобствата на местоположението му: „Улиците са толкова стръмни, че впрегнатите в каруци коне не могат да ги удържат“, затова няма коли, а товарни животни и ездитни коне. Но още по-тежък недостатък е голямата денивелация, която в истинския смисъл на думата отрязва града от „долния град“ на търговците, разположен на брега на морето и по този начин, „за да се изкачат и свалят стоките от пристанището до града, се налага използването на нещо като кран“[55]. В наши дни подобно изкачване все още се прави, но асансьорите съкращават времето.

Същото е и с Константинопол при Златния рог, където Мраморно море и Босфорът разделят града чрез значително пространство морска вода и се налага поддържането на цяла армия лодкари и превозвачи, които да извършват несекващи и невинаги безпрепятствени превози в двете посоки.

Но тези неудобства се компенсират от сериозни предимства, в противен случай хората нито биха приемали, нито биха търпели такива пречки. В най-честия случай хората това са предимствата на отдалеченото местоположение — географите имат навика да го наричат „разположението“ на града спрямо съседните области. При продължително бурно море Златният рог е единственото заслонено пристанище за големи разстояния наоколо. По същия начин обширният залив Вси светии срещу Салвадор представлява същинско миниатюрно Средиземно море, добре заслонено зад островите му, а откъм бразилския бряг е една от най-лесно достъпните точки за идващ от Европа платноход. Едва през 1763 г. столицата е изместена на юг в Рио де Жанейро заради разработването на златните находища на Минас Жераис и Гояс.

В дългосрочен план тези преимущества естествено губят значението си. В продължение на векове Малака има действен монопол и „се разпорежда с всички кораби, които минават през пролива“; но един хубав ден през 1819 г. Сингапур се появява от небитието. Още по-красноречив пример е замяната през 1685 г. на Севиля с Кадис (която още от началото на XVI в. притежава монопол върху търговията с „Кастилска Индия“), защото корабите, които имат много голямо газене, вече не успяват да преминават плитчините на Санлукар де Барамеда при устието на Гуадалкивир. Тази вероятно разумна промяна е техническото основание и претекстът, но тя дава възможност за оживена контрабанда в прекомерно обширния Кадиски залив.

Във всеки случай, независимо дали губят значение или не, тези преимущества в местоположението са необходими за разцвета на градовете. Кьолн е средоточието на два отделни плавателни потока по Рейн, които се срещат по протежение на кейовете му: единият към морето, а другият — към горното течение. На Дунав град Регенсбург е спирка за товарене на корабите с голямо газене, които достигат до него от Улм, Аугсбург, Австрия, Унгария и дори от Влашко.

Може би никъде по света няма друго така облагодетелствано местоположение както в краткосрочен, така и в дългосрочен план като това на Кантон. В града, „разположен на 30 левги от морския бряг върху многобройни водни площи, все още се чувства влиянието на приливите. Тук е възможна срещата между морски кораби, джонки, тримачтови европейски съдове и речната флотилия от лодки, която по канали достига до почти всички краища на

континентален Китай". „Често съм съзерцавал прекрасните изгледи от Рейн и от Мьоза в Европа — пише брабантецът Ж.-Ф. Мишел (1753), но дори двете реки заедно не представляват и четвърт от [онова], с което тази кантонска река буди възхищение."[56] Въпреки всичко Кантон гради големия си успех през XVIII в. единствено на желанието на Манджурската империя да изтика европейската търговия възможно най-далече на юг. Свободните в действията си европейски търговци ще предпочетат да стигнат до Нинбо и Яндзъ; те вече предчувстват Шанхай и предимствата да се доберат до вътрешността на Китай.

Безчетното множество от малки градове може да бъде обяснено отново с географията, свързана в известен смисъл със скоростта или по-скоро с липсата на скорост в тогавашния транспорт. Трите хиляди града от всякакъв калибър, които Германия наброява през XV в., са посреднически звена, отстоящи по на 4-5 часа път едно от друго в южните и западните райони на страната и на 7-8 часа път в северните и източните краища. Тези места за спиране не са разположени само по пристанищата, между *venuta terrae* и *venuta maris*, както казват в Генуа, а често свързват превоза с товарни коли и речната флота, „за стръмните планински пътеки се използва самар, а за равнините — каруци". Наистина е вярно, че всеки град посреща движението, възобновява го и разпраща стоки и хора, като същевременно съсредоточава все нови и нови, и така нататък.

Именно движението в рамките на градските стени и около тях е белег на истинския град. Пристигайки в Пекин през 1697 г., Карери се оплаква: „Този ден бяхме изключително затруднени от множеството каруци, камили и кобили, които отиват към Пекин и се връщат оттам и са толкова многочислени, че едва се предвижвахме напред."[57]

Градският пазар навсякъде придава осезаемост на движението. През 1693 г. пътешественикът може да каже за Смирна, че „е само пазарът и панаирът"[58]. Какъвто и да е, градът е преди всичко пазар. Без него градът е немислим; и обратното: пазарът може да бъде разположен в близост до някое село, дори в пустошта около някой временен пристан или на обикновен кръстопът, без да стане причина за израстването на град. Всъщност всеки град има нужда да бъде установен постоянно, да бъде подхранван от земята и хората, които го обкръжават.

Всекидневният живот в малък радиус се захранва от седмичните или всекидневните пазари в града; поставяме думата в множествено число, имайки предвид примерно различните пазари във Венеция, описани подробно в *Cronachetta* на Марин Санудо. Такъв е големият пазар на площад „Риалто", близо до който всяка сутрин в специално построена *loggia* се събират търговците. Тя се огъва под тежестта на плодовете, зеленчуците и дивеча; малко по-надалеч се продава риба. На площад „Сан Марко" се устройва друг пазар. Всеки квартал има свое тържище на главния си площад. Снабдяването се извършва от селяните от околностите, от градинарите на Падуа и от лодкарите, които докарват от Ломбардия дори овче сирене.

Може да бъде написана цяла книга само за парижките Хали и техния клон на кея Вале, където се продава само дивеч; за неотменното нашествие на гоненските хлебари в ранни зори и за среднощното приждане на 5-6 хил. селяни, пристигащи полузаспали в каруците си, „натоварени със зеленчуци, плодове и цветя", както и за амбулантните търговци и уличните про-

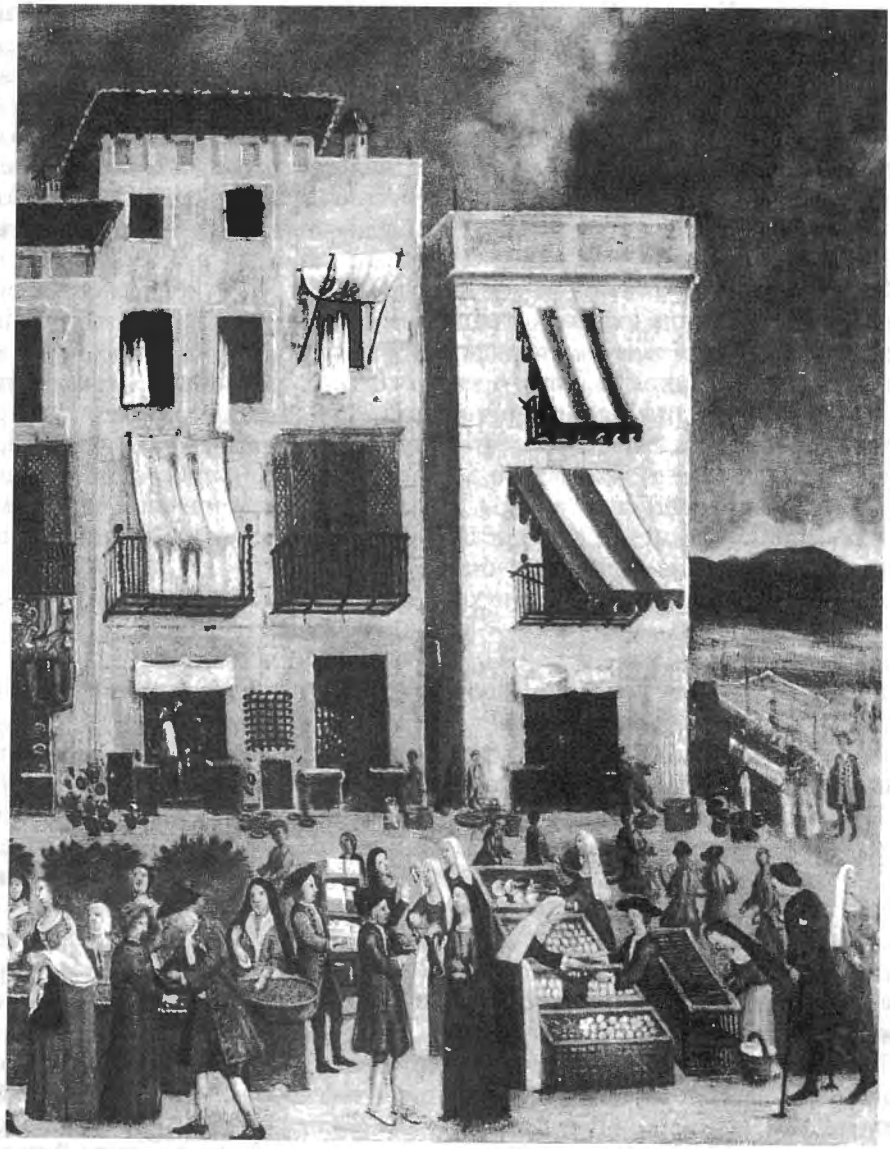

Барселона, пазарът Борн-де. Картина от неизвестен художник, XVIII в. (Photo Mas)

давачи с техните викове: *„Хайде на живата скумрия, тука, тука! Прясна херинга! Печени ябълки на фурна! — Хайде на мидите!“* — това са продавачите на стриди. *„Португали! Португали!“* — така се провикват разносвачите на портокали. Слугините от горните етажи имат добре трениран слух, ориентират се сред крясъците и не слизат без нужда. По време на панаира на шунката, който се провежда във вторника на Страстната седмица „още от ранни зори в преддверието на църквата и по улица „Ньов Нотр Дам“ се събира тълпа селяни от околностите на Париж, които донасят огромни коли-

чества шунка, кренвирши, кървавица, украсени и увенчани с лаврови клонки. Какво принизяване за короната на Цезар и на Волтер!“ Няма съмнение, че думите са на Себастиен Мерсие[59]. Но цяла книга може да се напише и за Лондон и неговите многобройни и постепенно уреждани пазари; изброяването на тези *markets* изпълва повече от четири страници на пътеводителя, издаван от Даниел Дефо и последователите му (*A Tour through the Island of Great Britain*), преиздаден за осми път през 1775 година.

Първият близък до града пояс, откъдето — както в Лайпциг — пристигат превъзходни ябълки или прословутите аспержи, е само един от безбройните кръгове, които го опасват[60]. Всъщност няма град без големи струпвания на хора и на различни блага, всяко от които привлича отделен район от околностите на града, а понякога и от доста по-далеко. Всеки от тези случаи е доказателство, че градският живот е свързан с различни пространства, които се препокриват само отчасти. Твърде скоро, и то най-вече след XV в., големите градове въвличат в живота си огромни пространства, те се превръщат в инструменти на взаимоотношенията на отстоящи на далечни разстояния обекти и до границите на един *Weltwirtschaft*, на една световна икономика, която захранват и от която извличат полза.

Това разпростиране поражда низ от сродни проблеми. В зависимост от големината си с течение на времето градът въздейства върху променящите се пространства: той ту се разраства, ту се обезлюдява съобразно ритъма на съществуването си. През XVII в. виетнамските градове, които „в делнични дни са слабо населени“, силно се оживяват два пъти месечно в пазарните дни. В Ханой, наречен тогава Ке шо, „търговците се групират според предмета на дейността си на различни улици: копринари, медникари, шапкари, продавачи на конопени изделия, железари“. Блъсканицата е такава, че човек трудно може да се придвижи. Някои от тези търговски улици се поделят между хората от различни села, „които единствени имат привилегията да държат там дюкяни“. Подобни селища са „по-скоро пазари, отколкото градове“[61], или по-точно панаири, а не толкова градове, но градове или пазари, пазари или градове, панаири или градове, градове или панаири — това е едно и също: движение към концентрация и после към разпростиране, без което е немислим оживеният икономически живот както във Виетнам, така и на Запад.

Всички градове по света, като започнем със западните, имат свои предградия. Както няма жизнеспособно дърво без издънки около корените, така и няма градове без предградия. Те са проявление на жизнеността им дори когато са мизерни покрайнини и „бидонвили“. По-добре прокажени предградия, отколкото нищо.

Предградията — това са бедняците, занаятчиите, моряците; шумните и зловонни производства, евтините странноприемници, станциите за смяна на конете, конюшните за пощенските впрягове, грубиянските свърталища. През XVII в. Бремен е обновен, тухлените здания са покрити с керемиди, улиците са павирани, прокарват се няколко широки булеварда. Къщите в предградията му си остават със сламените покриви[62]. Отиването в предградието означава слизане с едно стъпало надолу, независимо дали става дума за Бремен, Лондон или за който и да е друг град.

В Триана — предградието или по-скоро продължението на Севиля, което Сервантес често споменава, си дават среща нехранимайковци, мошеници,

леки жени, полицаи със съмнителна репутация: въобще — подходяща рамка за полицейски роман, естествено — черен. Предградието започва от десния бряг на Гуадалкивир, от мястото, където мостът за кораби преграждa реката към горното течение, в известен смисъл, при запазено съотношение, досущ както Лондонският мост преграждa Темза. Тук е мястото, докъдето лесно навлизат морските кораби, тласкани от прилива, които достигат Севиля след Санлукар де Барамеда, Пуерто де Санта Мария или Кадис. Естествено, Триана не би била толкова наперена, нито би имала толкова кръчми под асмите си, ако нямаше до себе си, на един хвърлей място Севиля с нейните чужденци — „фламандците“ или други, или пък новобогаташите — *peruleros*, които се завръщат от Новия свят, за да се насладят тук на богатството си. Според преброяването през 1561 г. в Триана има 1664 къщи и 2666 семейства и ако сметнем средно по четири души в семейство, това означава солидно струпване на жилища и повече от 10 000 жители, което се равнява на населението на един град[63]. Тъй като непочтената работа не е достатъчна, Триана има и своите занаятчии, които произвеждат гледжосани фаянсови плочки — т. нар. сини, зелени и бели *azulejos*, изпъстрени с геометрични рисунки, които говорят за влиянието на исляма (тези *azulejos* се изнасят в цяла Испания и в Новия свят). Там има също занаятчийски предприятия за сапун: бял, черен и за пране. И въпреки всичко си остава само предградие. Карери, който минава оттам през 1697 г., отбелязва по повод Триана: градът „не притежава никаква забележителност освен манастир, дворец и затвор на Инквизицията“[65].

Градските йерархии

На известно разстояние от големите центрове задължително възниква малкият град. Скоростта на транспорта, която е определяща за преодоляване на пространството, изисква равномерното разполагане на места за престой. Стендал се удивлява на спокойствието в големите градове в сравнение със средните и малките. Но ако първите не са отстранили своите съперници, срещу които ожесточено са се борили — Флоренция завладява полумъртвата от изтощение Пиза през 1406 г.; Генуа заема пристанището на Савона през 1525 г., — то е поради съвършено разбираемата причина, че не са могли да го сторят, че са се нуждаели от тях, защото всеки голям град задължително изисква обкръжение от второстепенни градове — един, за да тъче и боядисва тъканите, друг — за да организира превозването, трети е врата към морето, както Ливорно за Флоренция, която го предпочита пред враждебно настроената и прекомерно врязаната в сушата Пиза; или както са Александрия и Суец за Кайро; Триполи и Александрета за Халеб или Джида за Мека.

В Европа, където това явление е особено ярко проявено, малките градчета са безброй. Рудолф Хьопке[65] пръв използва чудесния израз „архипелаг от градове“ по отношение на Фландрия и нейните свързани помежду си поселища, а то е валидно в още по-голяма степен за Брюж през XV в. и по-късно за Анверс. „Холандия е предградие на Анверс“ — повтаря Анри Пирен, предградие от изпълнени с кипящ живот селища. Същото нещо, макар и в по-малък мащаб, представляват пазарите около Женева през XV в.; по това време такива са и местните панаири около Милано, а през XVI в. поредица-

та от пристанища по провансалския бряг от Маргит на езерото Бер до Фрежюс са свързани с Марсилия; или пък градският комплекс от големи застроени участъци, свързващи Санлукар де Барамеда, Пуерто де Санта Мария и Кадис със Севиля; или сателитните градчета около Венеция; връзките на Бургос с неговите предни пристанища (особено Билбао), върху които дори след изпадането му в немилост продължава да упражнява контрол; Лондон и пристанищата на Темза и Ламанш, и накрая свръхкласическият пример с Ханзата. Като модел в долния край на скалата бихме могли да посочим Компиен с единствения му сателитен град Пиерфон ил Санлис, който разполага само с Крепи[66]. Тази подробност сама по себе си дава възможност да бъдат сравнени размерите на Компиен и Санлис. Бихме могли да направим поредица органиграми на тези връзки и функционални зависимости: те ще изглеждат като правилни окръжности, линии или обикновени пресечни точки на линии.

Но подобни схеми са валидни само за известен период от време. Достатъчно е да се ускори единствено скоростта на движение, без дори да настъпят промени в предпочитаните пътища, и междинните звена за престои увисват във въздуха, престават да са необходими и загиват. През 1782 г. Себастиен Мерсие отбелязва, че „второстепенните и третостепенните градове неусетно обезлюдяват“ за сметка на столицата[67]. Франсоа Мориак разказва за своя гост англичанин, когото посреща в любимата си Югозападна Франция: „Той нощувал в хотел „Златния лъв“ в Лангон и през нощта се разходил из спящото градче. После ми каза, че в Англия вече не съществуват такива... Всъщност нашият провинциален живот е отживелица, останка от един свят на изчезване, който другаде вече е заличен. Заведох моя англичанин в Базас. Какъв контраст между сънливия градец и просторната му катедрала, свидетел за времето, когато столицата на Базаде е била цветуща епископия. Ние дори вече не можем да си представим онази епоха, когато всяка провинция е била отделен свят, който е говорел собствен език, строил е свои паметници и е притежавал изтънчено и строго йерархично общество, нехаещо за Париж и за парижките моди. Чудовищният Париж, който ще изсмуква това възхитително съществуване, докато го обезкърви напълно.“[68]

Очевидно е, че в този случай Париж не е по-виновен, отколкото Лондон: единствено общото развитие на икономическия живот е причина за това, тъй като изчерпва вторичните звена от градските мрежи в полза на основните. Но тези по-крупни звена на свой ред формират помежду си мрежи в рамките на разрасналия се световен мащаб. И играта отново се подновява. Дори на утопичния остров на Томас Мор столицата Амаврот е заобиколена от 53 града. Каква чудесна градска мрежа! Всеки отстои на по-малко от 24 мили от съседните, което означава на по-малко от един ден път. Целият този ред би се нарушил, ако транспортът дори незначително увеличи скоростта си.

Градове и цивилизации: как е в ислямския свят

Друга обща черта за всички градове, която при това е в основата на дълбоките различия в облика им, е, че те са продукт на своите цивилизации. За всеки от тях има определен прототип. Отец Дю Халде с охота го изтъква непрестанно (1735): „Вече споменах, че между повечето китайски градове

няма почти никаква разлика и те са доста еднообразни, така че е достатъчно да си видял един от тях, за да добиеш представа за всички останали."[69] Кой не би приел като свое подобно прибързано, но не и предизвикателно твърдение по отношение на градовете в Московското княжество, колониална Америка, исляма (Турция или Персия), та дори (макар и с доста повече резерви) и в Европа?

Няма съмнение, че в ислямския свят от Гибралтар до Зондските острови съществува общ тип ислямски град и примерът сам по себе си е достатъчен, за да илюстрира очевидните взаимовръзки между градовете и цивилизациите[70].

Обикновено градовете са огромни и отдалечени едни от други. Ниските постройки са притиснати една до друга като нарови зърна. Ислямът забранява (освен в изключителни случаи: в Мека и пристанището ѝ Джида или в Кайро) високите къщи като белег на недопустимо високомерие. Поради невъзможността да растат нагоре постройките завладяват уличните пространства, които са зле защитени от мюсюлманското законодателство. Улиците там са сокаци, по които трудно се разминават две магарета със самари.

В Истанбул „улиците са тесни, както в нашите старинни градове — казва един френски пътешественик (1766); обикновено те са мръсни и страшно неудобни в лошо време въпреки тротоарите, които ги опасват от двете страни. Човек е принуден да слиза от тях или да се притиска към праговете на вратите, ако иска да се размине с някого. Така може да се подслони и от дъжда. Повечето къщи имат само по един кат, който е издаден като еркер над приземния етаж; те са почти изцяло боядисани с блажна боя. Тази украса прави стените по-малко мрачни и тъжни, но почти винаги изглежда злокобна. Всички къщи без изключение, дори господарските и на най-богатите турци, са построени от дърво и тухли и измазани с вар: ето защо пожарите там за кратко време нанасят големи опустошения."[71]

Въпреки огромната разлика в местоположението в Кайро гледката е същата, както я описва Валне през 1782 г. или каквато е в онези персийски градове, които век по-рано (1660) съзерцава неблагосклонно друг французин — Рафаел дю Ман: „Улиците на градовете са [...] криви, неравни, навсякъде има дупки, които тези окаяници изкопават съгласно закона, за да пикаят в тях, да не би да се опръскат с урина и да станат нечисти — пише той."[72] Трийсетина години по-късно (1694) впечатленията на Джемели Карери са същите: в Испахан, както и в цяла Персия, улиците не са павирани, откъдето идва зимната кал и летният прахоляк. „Огромната мръсотия става още по-голяма поради обичая да се изхвърлят на площадите мъртвите животни, както и кръвта на закланите от месарите животни, а също и от навика да се облекчават на публично място, където сварят..." Не, това не е Палермо, за който той по-рано казва, че „и най-невзрачната къща [...] превъзхожда най-хубавите в Испахан..."[73].

Истината е, че всеки мюсюлмански град е заплетен лабиринт от зле поддържани улички. В най-добрия случай се използва естественият наклон от дъжда и потоците, които единствени подпомагат уличната хигиена. Но тази неясна топография се подчинява на доста строен план. В центъра е Голямата джамия, а околовръст са търговските улици (*souqs*), складовете (*khans* или кервансараи), после в концентрични кръгове следват занаятчийските работилници в традиционен ред, който строго съблюдава понятията за чисто и

нечисто. Така например търговците на парфюми и благовония са „чисти според каноните, защото са се обрекли на свещеното“ и поради това са в близост до Голямата джамия. До тях са тъкачите на коприна, бижутерите и т. н. В крайните предели на града са кожарите, ковачите, налбантите, грънчарите, сарачите, бояджиите и мулетарите, които ходят босоноги и с крясъци налагат животните си. По-нататък, до самите порти, са селяните, които продават месо, дърва, граниво масло, зеленчуци, „треволяци“ — всички плодове на труда или „на кокошкарството им“. Друга неотменна черта е разделението на квартали по расови и религиозни признаци; почти винаги има християнски и еврейски квартал, като последният обикновено е под закрилата на висшата власт и поради това понякога се намира в самия център на града, както например в Тлемсен.

Естествено във всеки град този порядък допуска известни различия, породени от произхода и значимостта му като търговско и занаятчийско средище. В Истанбул главният пазар — двата каменни *безистена* — представлява един вид град в града. Християнските квартали Пера и Галата са друг град отвъд Златния рог. В центъра на Одрин се намира „борсата“. „Близо до тази борса е [през 1693] улица „Серачи“, изпълнена с хубави магазинчета за всякакви стоки, която е дълга цяла миля; тя е покрита с наредени една до друга дъски, между които има многобройни отвори отстрани, откъдето да влиза светлина“. Близо до джамията е „покритата улица на златарите“[74].

САМОБИТНОСТТА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАДОВЕ

Западът твърде рано се превръща в световен еталон за лукс. Градският живот там достига такава точка на кипене, каквато другаде изобщо не се среща. Именно той създава величието на малкия континент, но този проблем, макар и добре известен, не е лесен за разгадаване. Установяването на превъзходство означава да се посочи по-ниско или средно ниво, по отношение на което то да е по-високо; това рано или късно довежда до неуместно или измамно противопоставяне на останалия свят. Независимо дали става дума за облекла, пари, градове или капитализъм, след Макс Вебер е невъзможно да избегнем сравненията, тъй като Европа не престава да се обяснява „по отношение на другите континенти“.

Какви са отличителните черти и спецификите на Европа? Нейните градове са под знака на една нямаща равна на себе си свобода; те се развиват като автономни вселени според собствените си заложби; те измамват териториалната държава, която мудно се установява и впоследствие укрепва благодарение на небезкористната им помощ и всъщност представлява само уголемено, често и по-блудкаво копие на тяхната съдба; те управляват твърде отвисоко своите села като същински колонии отпреди колониалната епоха и ги третират като такива (впоследствие и държавите постъпват така); чрез съзвездията и нервните вериги на градските комуникации те водят собствена икономическа политика, често способна да срива прегради и винаги готова да създава и възстановява привилегии и убежища. Ако за миг си представим, че се премахнат днешните държави и се оставят търговските камари на големите градове да действат на своя глава, кой знае какви чудесии ще видим!

Но дори без подобно твърде фриволно допускане някогашните реалности

се набиват в очи. Те водят до един ключов проблем, който може да бъде формулиран по два-три различни начина: защо останалите градове в света нямат такава относително волна съдба? Кое се явява за тях пречката или пречките за свободното им развитие? Или другият аспект на същия проблем: защо участта на западните градове е под знака на промените — дори външният им облик се изменя, — докато другите градове са със сравнително неизменна история, сякаш са погребани в безконечно вцепенение? Защо, ако си позволим да пародираме Леви-Строс, едните са като парна машина, а другите като стенен часовник? Накратко, сравнителната история ни заставя да търсим причините за тези различия и да се опитаме да установим „модела", който съобразно бурните промени на западните градове да е динамичен, докато „моделът" на живот на останалите градове по земята би следвал почти безпрепятствено дълга права нишка.

Свободни светове

Свободите на европейските градове са класическа и достатъчно добре осветлена тема, затова ще започнем с нея.

С известно опростяване бихме могли да твърдим, че:

1. Западът е загубил в пълния смисъл на думата своето градско обществено устройство с края на Римската империя, чиито градове между впрочем постепенно западат още преди нашествията на варварите. Като се изключи твърде относителното оживление в епохата на Меровингите, горе-долу това е времето, бележещо почти пълно прекъсване, един вид започване начисто;

2. След XI в. възраждането на градовете се ускорява и се наслагва над вливането на живителни сокове в областта на земеделието, умножаването на нивите, лозята, овощните градини. Градовете се разрастват в хармония със селата и често градското право с ясно очертани граници произтича от общностните привилегии на групите села. Градът е като многократно забъркване и отново омесване селско тесто. В топографията на Франкфурт (който до XVI в. има толкова селски облик) много от улиците съхраняват в имената си спомена за гората, горичката или мочурището, сред които е израснал градът[75].

Това земеделско прегрупиране логично повлича след себе си в зараждащия се град представители на политическата и социалната власт от полските райони, сеньори, светски и духовни владетели;

3. Нищо от последвалото не би било възможно без общо и оздравително връщане към разрастващо се парично стопанство. Парите са пътешественик, дошъл вероятно отдалеч (според Морис Ломбар от ислямския свят), но изпълнен с активност и решителност. Два века преди св. Тома Аквински Ален дьо Лий твърди: „Не Цезар, а парите са всичко в наши дни." Парите, сиреч градовете.

По това време са основани хиляди и хиляди градове, но на малко от тях е отредено блестящо бъдеще. Всъщност само някои области се урбанизират в дълбочина, отведнъж се откъсват от останалите и очевидно започват да играят ролята на движеща сила: между Лоара и Рейн, в горна и средна Италия и във възловите точки на средиземноморското крайбрежие. Там бързо се появяват търговци, занаятчийско съсловие, промишлени дейности, превоз на

далечни разстояния и банки, дори в известен смисъл буржоазия, както и капитализъм. Съдбата на тези забележителни градове не е свързана единствено с възхода на земеделските райони, но и с международната търговия. Впрочем те скоро се откъсват от земеделските общности и някогашните политически връзки. Скъсването може да е груба или приятелска раздяла, но и в двата случая е признак на сила, изобилие на пари и мощ.

Около тези облагодетелствани градове скоро възникват многобройни държавици. Такъв е случаят с Италия и Германия въпреки политическите провали през XIII век. Този път заекът печели срещу костенурката. Другаде — във Франция, Англия, Кастилия и дори в Арагон — териториалната държава се възражда доста рано: ето кое възпира градовете, уловени освен това в мрежите на не особено оживени икономически райони. Там те тичат побавно, отколкото другаде.

Но съществените и непредвидимото е, че някои градове съумяват изцяло да разкъсат политическото пространство и да се устроят като автономни вселени, „градове-държави", бронирани с придобити или насилствено завоювани привилегии, които се явяват нещо като юридически укрепления. Доскоро историците може би прекомерно наблягаха на тези „причини, основаващи се на правото", защото дори понякога те да са над или извън причините, които се дължат на географията, социологията или на икономиката, то последните винаги са имали огромна тежест. Какво би струвала една привилегия без материално измерение?

Всъщност „западното чудо" не е точно в това, че след като всичко или почти всичко е било разрушено с катастрофата през V в., отново всичко е изградено след XI век. Историята е пълна с подобни, продължаващи столетия обрати, експанзии, възниквания и възраждания на градовете: в Гърция от V до II в. пр. Хр., ако щете и в Рим, в ислямския свят след IX в. и в Китай при династията Сун. Но всеки път при такива въздигания има двама бегачи: държавата и градът. Обикновено печели държавата, при което градът остава подчинен и управляван с твърда ръка. Чудото на първите велики градски векове на Европа е, че градът постига пълна победа поне в Италия, Фландрия и Германия. Задълго той установява опита от изцяло самостоятелен живот, което е колосално събитие, чиято първопричина не може да бъде откроена със сигурност. Но изключителните последствия са очевидни.

Модерност на градовете

Възползвайки се от свободата си, големите градове и по-малките, с които общуват и на които служат за пример, изграждат самобитна цивилизация, разпространяват нови, обновени или преоткрити след векове технологии, все едно! На тях им е отредено да извървят докрай пътя на един доста необичаен политически, социален и икономически опит.

В сферата на финансите градовете организират данъчно облагане, парично обръщение, обществено кредитиране, митническо обслужване. Те изнамират обществените заеми: може да се каже, че Монте Векио във Венеция всъщност води началото си от първите емисии през 1167 г.; първият образец на Каза ди Сан Джорджио датира от 1407 година. Един след друг те преоткриват златните монети, подражавайки на Генуа, която вероятно сече своя *genovino* още от края на XII век[76]. Те организират промишлени дейности, за-

наятчийско производство, откриват или преоткриват търговията на далечни разстояния, менителницата, първите форми на търговски и счетоводни сдружения; те поставят, и то твърде рано, началото на класовите борби. Защото градовете са колкото „общности", както вече казахме, толкова и „общества" в съвременния смисъл на думата, с техните противоречия и братоубийствени войни: благородници срещу буржоа, бедни срещу богати („слабият народ", *popolo magro*, срещу „охранения народ", *popolo grasso*). Борбите във Флоренция са не толкова конфликти по римски образец (става дума за древния Рим, естествено), колкото са в духа на нашия първи индустриален XIX в., ако гледаме на тях в дълбочина. Трагедията на чомпите (1378) сама по себе си го доказва.

Но това вътрешно разделено общество се обединява срещу външния враг: света на сеньорите, князете, селяните и на всички, които не са негови граждани. Тези градове са първите „родини" на Запада и техният патриотизъм е несъмнено по-последователен и много по-осъзнат и за дълго време ще остане такъв в сравнение с териториалния, който бавно се заражда в първите държави. Можем да си пофантазираме на тази тема пред една смешна картина, изобразяваща битката на нюрнбергските буржоа на 19 юни 1502 г. срещу маркграф Казимир Бранденбургски-Ансбах, който напада града. Няма смисъл да се питаме дали е била рисувана за буржоата от Нюрнберг. По голямата част от тях са изобразени пеша, в обикновени дрехи и без доспехи. Предводителят им е на кон, в черен костюм и в съюз с хуманиста Вилибалд Пиркхаймер, чиято глава е увенчана с модерната по онова време огромна шапка с щраусово перо, който — това е многозначителна подробност — води със себе си отряд в защита правата на нападнатия град. Нападателите от Бранденбург са тежко въоръжени и екипирани рицари, чиито лица са скрити под забралата на шлемовете им. Тази група от трима души би могла да се тълкува като символ на свободата на градовете срещу властта на князете и сеньорите: двама буржоа с открити лица гордо обграждат облечения в доспехи рицар и го отвеждат посрамен, че е попаднал в плен.

„Буржоа", миниатюрни родини на буржоа: това са абсурдни и удобни подхвърлени думи. Вернер Зомбарт силно набляга върху раждането на едно общество и още повече на един нов манталитет. Той пише: „Ако не се лъжа, именно във Флоренция към края на XIV в. за първи път се среща образът на истинския буржоа."[77] Може и така да е. Всъщност завземането на властта (1293) от *Arti Maggiori* — цеховете на производителите на вълнени тъкани, и от *Arte di Calimala* представлява победа на старите и новите новобогаташи, победа на предприемаческия дух във Флоренция. Както обикновено, Зомбарт предпочита да постави проблема по-скоро на плоскостта на манталитета, на еволюция на рационалния дух, отколкото в обществен или икономически план, където се бои да следва посоката на Маркс.

Започва изграждането на нов тип манталитет — този на първоначалния още колеблив западен капитализъм, представляващ съвкупност от правила, възможности, сметки, изкуство на забогатяването и същевременно начин на живот. Игра, но и риск: ключовите думи на търговския език са: *fortuna, ventura, ragione, prudenza, sicurtà*; те определят границите на рисковете, от които човек трябва да се предпази. Естествено, вече е немислимо да се живее ден за ден като благородниците, които криво-ляво увеличават доходите до равнището на разходите си, а определящи, не ще и дума, са последните. После да става каквото ще! Търговецът е спестовен по отношение на парите

си, той изчислява разходите според приходите си, а инвестициите — в зависимост от съотношението им. Пясъчният часовник е обърнат в правилната посока. Но той пести също така и времето си: търговецът вече смята, че *chi tempo ha e tempo aspetta, tempo perde*[78]. Спекулативният, но логичен превод на фразата гласи: *Time is money*.

В западния свят капитализъм и град по своята същност са идентични понятия. Луис Мъмфорд заявява, че „зараждащият се капитализъм", като замена властта „на феодалите с тази на буржоата от гилдиите", т. е. на новата търговска аристокрация, безспорно взривява тесните рамки на средновековните градове, за да ги слее в крайна сметка с победилата ги държава, наследница на техните институции, манталитет и напълно неспособна да мине без тяхната помощ[79]. Важното е, че дори лишен от правата си на град-държава, градът не престава да държи първото място, да властва над всичко, независимо че е под действителното или мнимо управление на владетеля. Богатството на държавата все още е негово: Португалия се свежда до Лисабон, Холандия — до Амстердам, първенството на Англия е всъщност това на Лондон (столицата създава Англия по свой образ след нежната революция от 1688 г.). Основната грешка на имперската икономика на Испания е, че се осланя на Севиля — един контролиран, проядан от корумпирани „служители" град, който отдавна е доминиран от чуждестранни капитали, а не на някой могъщ, свободен, способен да произвежда по своя воля и да осъществява самостоятелно истинска икономическа политика. По същия начин неуспехът на Луи XIV да създаде „кралска банка", въпреки различните проекти (1703 г., 1706 г., 1709 г.), се дължи на това, че при наличието на монархическа власт Париж не може да бъде убежище на свободен и отговорен в действията си град.

Имат ли градските форми на Запад един "общ модел"?

След казаното да си представим историята на европейските градове като поредица, започваща от формите им при гръцките градове и стигнем до града от XVIII в., т. е. всичко, което Европа е построила на своя територия и извън нея, чак до Московското княжество на изток и отвъд Атлантика. Има хиляди начини да се класифицират тези разнородни данни — според политическите, социалните или икономическите характеристики. Политически: да разграничим столиците, крепостите и *административните* центрове в точния смисъл на думата. Икономически: да отделим пристанищата, керванджийските градове, търговските, промишлените и финансовите центрове. Социални: да направим списък на рентиерските, църковните, дворцовите, занаятчийските градове и т. н. ... Това означава да установим серия постоянни категории, които се подразделят на подгрупи, годни да обхванат всички местни разновидности. Подобна класификация има своите предимства не толкова заради пълнотата при разкриване на проблема за градовете, колкото за изучаването на един или друг тип икономика, ограничена в определено време и пространство.

Но от наша гледна точка някои по-обобщени разграничения, върнати в контекста на движението на някогашните промени, предоставят по-полезни възможности за класификация. С известно опростяване можем да приемем, че в хода на натрупване на свой опит Западът възприема три основни градс-

ки типа: отворени градове, което ще рече неотделени и дори сливащи се донякъде с прилежащите им земеделски райони (А); затворените в себе си градове — оградени в най-пълния смисъл, чиито стени поставят границите поскоро на битието, отколкото на територията (Б); и накрая, подчинените градове, като под това разбираме цялата известна гама от зависимости по отношение на владетеля и на държавата (В).

Грубо казано, А предхожда Б, Б предхожда В. Но този ред в никакъв случай не е строго последователен; по-скоро става дума за посоки на развитие, за измерения, в чиито очертания се движи сложната съдба на западните градове, които не еволюират нито едновременно, нито по един и същ начин. След това ще проверим дали тази „схема" е валидна за класифициране на градовете в целия свят.

Първи тип: Градът по древен образец, гръцки или римски, който е открит и равнопоставен за своите земеделски райони[80]. Атина по право приема зад стените си като граждани евпатридите, развъждащи коне, както и любимите на Аристофан дребни лозари: още щом над Пникс се издигне стълб дим, при уречения сигнал селянинът се озовава в града и в Народното събрание, където заседава до себеравните си. В началото на Пелопонеската война цялата земеделска Атика от само себе си се евакуира към големия град и стои там, докато спартанците опустошават полята, маслиновите горички и домовете. Когато с приближаването на зимата спартанците се оттеглят, обикновените хорица от селата отново поемат към предишните си жилища. Всъщност гръцкият полис е съвкупност от града и полята в широк радиус. Това е така, защото *градът е току-що роден* (в този мащаб един-два века не са от значение), той едва е започнал да се очертава сред мъглявината на земеделските райони, но в още по-голяма степен защото все още липсва разделение на занаятите — ябълката на раздора, която бъдещето предстои да вкуси. Атина е известна като град на керамиката, където живеят нейните грънчари, но те разполагат само с тесните си работилнички. В Пирея тя разполага с пристанище, където гъмжи от метеки — освободени и роби, и където започва установяването на известна занаятчийска дейност, да не кажем индустрия или прединдустрия. На тази дейност противостоят предразсъдъците на едно земеделско общество, което се отнася с презрение към нея и поради това я предоставя на чужденците и робите. Ала разцветът на Атина не продължава достатъчно дълго, за да има време да узреят, пораснат и излязат на авансцената социални конфликти „по флорентински". Забелязват се само някои симптоми. Впрочем селата също имат своите занаятчии и ковачници, където през зимата е приятно да се посгрее човек. Казано накратко, промишлеността е допотопна, враждебно приемана и незабележима. По същия начин, ако обходим останките от римско време, ще се убедим, че още с прекрачването на градските порти се озоваваме насред полето: няма предградия, кажи-речи, липсват промишлени дейности и активни, добре организирани на своя територия занаятчии.

Типът затворен град, който е самостоятелна, неповторима единица и миниродина, се олицетворява от средновековния град: преминаването зад крепостните му стени е равносилно на пресичането на силно охранявани граници в съвременния свят. От другата страна на бариерата човек може свободно да се подиграва на съседния свят, който вече няма права над него. Селянинът, откъснат от земята и озовал се в града, тутакси става друг човек:

той е свободен, което означава, че е изоставил познатите и омразни ограничения, за да приеме други, чието съдържание първоначално не проумява. Но има ли значение! Дори господарят му да иска да си го върне обратно, щом градът го приеме, той може да се чувства сигурен. Подобни искания, които другаде са отживелица, все още се случват в Силезия през XVIII в. и в Московското княжество чак до XIX век.

Наистина, независимо че градовете лесно отварят врати, влизането през тях не е достатъчно, за да се превърнат те веднага в действителна родина. Пълноправните граждани са ревниво малцинство, малък град в града. През 1297 г. благодарение на *serrata*, т. е. затварянето от страна на Големия съвет, Венеция се превръща в цитадела на богатите. Венецианските *nobili* за векове наред стават затворена каста. Изключително редки са случаите, когато някой успее да насили вратите ѝ. На по-ниско равнище категорията на обикновените *cittadini* е без съмнение по-гостоприемна. Но твърде отрано Сеньорията създава два типа гражданство: това на *intus* и на *intus et extra*, последното от които е пълно, а първото — частично. Освен това са нужни 15 години престой за домогване до първото и 25 години — до второто. От това правило, което не е само формално, има малки изключения, и то говори за известна подозрителност: с указ на Сената от 1386 г. се забранява дори на новите граждани (включително на тези, които са пълноправни) да търгуват във Венеция директно с германски търговци във *Fondego dei Todeschi* или извън него. Градското простолюдие е не по-малко подозрително и враждебно към пришълците. През юни 1520 г. според Марин Санудо хората по улиците влизат в стълкновение с току-що пристигналите от континента селяни, вербувани като гребци или войници. „*Poltroni, ande arar*“ — крещят към тях. Страхливци, вървете си да орете[81]!

Естествено Венеция е краен пример. Между другото, тя дължи запазването на конституцията си до 1797 г. на своя аристократичен и силно реакционен режим, но не по-малко и на завладяването на континента в началото на XV в., с което разпростира властта си чак до Алпите и Бреша. Тя е последният *polis* на Запада. Но и в Марсилия през XVI в. за получаване на скъпернически предоставяното гражданство е необходимо „десетгодишно пребиваване, притежаване на недвижими имоти и женитба с местна девойка“. В противен случай човек остава в редиците на „селяците“, не-граждани на града. Подобно ограничено схващане на гражданството е правило навсякъде.

В проследяването на този огромен опит има безкрайни свидетелства за ябълката на раздора: кой да владее индустрията, занаятите, привилегиите и печалбите от тях? Всъщност те принадлежат на града, на неговите власти и търговски предприемачи. Те решават дали трябва да се премахне или се опитват да премахнат правото на земеделската зона да преде, тъче и боядисва, или обратното — да го отстъпи, когато има интерес. При тези обрати всичко е възможно, както го доказва историята на всеки град, разглеждан в неговата особеност.

Що се отнася до труда (не смеем да казваме твърде често индустрията, а камо ли нещо повече), всичко е уредено или трябва да бъде уредено така, че да задоволява гилдията, която се ползва с изключителни, непоклатими и защитавани пламенно и ожесточено права в неустановени граници, позволяващи лесното възникване на недостойни конфликти. Градските власти невина-

ги владеят положението. Рано или късно, благодарение на парите, те позволяват да бъдат установени очевидни, всепризнати и почетни привилегии, осветени със силата на парите или на властта: след 1625 г. в Париж „Шестте съсловия" (сукнари, бакали, галантеристи, кожухари, плетачи, златари) са търговската аристокрация на града; във Флоренция — *Arte de la lana* и *Arte di Calimala* (които се занимават с боядисване на внесеното от Север платно цвят екрю). Но нищо не говори по-красноречиво за някогашните порядки от градските музеи в Германия: например в Улм всяка гилдия притежава един вид картина, разделена в триптих: от двете страни са изобразени сцени, характеризиращи занаята. В центъра, като в безкрайно ценен семеен албум, има безброй малки портретчета, напомнящи за поколенията майстори, които са се сменяли един след друг в течение на векове.

Още по-красноречив пример е лондонското Сити и неговите пристройки (ограждащи стените му), което през XVIII в. е все така феодално владение на придирчиви, старомодни и могъщи съсловни сдружения. Ако Уестминстър и предградията му — отбелязва един съобразителен икономист (1754) — непрестанно се разрастват, причината за това е очевидна: „Тези предградия са свободни и предполагат поле за изява на всеки гражданин, развиващ промишлена дейност, докато Лондон храни в лоното си 92 компании с всевъзможни изключителни права [съсловните сдружения], чиито многобройни членове ежегодно увенчават с нестройна тържественост шумния триумф на кмета."[82] Да се спрем на това живописно определение. И да оставим свободните занаяти на другия бряг на организацията на труда в околностите на Лондон или където и да е, далеч от еснафските сдружения и техните рамки, които са едновременно пречка и закрила.

Последна категория: подчинените градове, градовете от ранната модерност. Всъщност накъдето и в Европа да обърнем поглед, още със стабилното си установяване държавата, насилствено или доброволно, с инстинктивно настървение започва да дисциплинира градовете. Без да са се уговаряли, по един и същ начин действат както Хабсбургите, така и светите отци, както германските князе, така и Медичите или френските крале. Навсякъде освен в Холандия и Англия налагат подчинение.

Погледнете Флоренция: Медичите бавно я покоряват, като по времето на Лоренцо всичко това се върши почти елегантно, но след 1532 г. и завръщането на Медичите на власт нещата се ускоряват. През XVII в. Флоренция вече е само Дворът на Великия херцог: последният е обсебил всичко — парите, правото да управлява и да разпределя почестите. От Палацо Пити на левия бряг на Арно една галерия, всъщност таен проход, дава възможност на владетеля да пресича реката и да отива в *Уфици*. Тази елегантна галерия, която все още съществува в наши дни на Понте Векио, е нишката, чрез която паякът контролира града-затворник от другия край на мрежата си.

В Испания градският „интендант", наречен *corregidor*, подчинява „комуните" на волята на короната. Естествено, последната оставя на местните благородници облагите, които не са за пренебрегване, както и суетата на местното управление; тя свиква представителите на градските *regidores* (за които важи продажбата на правото за събиране на данъците) всеки път, когато се свикват кортесите, това надменно сборище, което охотно излага тежненията си, но гласува единодушно кралските данъци. Във Франция „добрите градове" живеят сред привилегиите на своето общинско управление и се

ползват с безброй данъчни облекчения: няма значение, че са на подчинение; с декларацията си от 21 декември 1647 г. кралското правителство удвоява бариерното право, от което си прибира половината. Париж, който също е подчинен и често заставян да подпомогне кралската хазна, същевременно е база за провеждане на голямата операция с държавните облигации, наречени на Кметството на града. Дори Луи XIV не изоставя столицата. Всъщност Версай не е нещо отделно от близката огромна столица, а и кралската власт открай време има обичай да кръжи около могъщия, но опасен град; тя се застоява във Фонтенбло, в Сен Жермен и Сен Клу; в Лувъра е на границата, а в Тюйлери е почти извън самия Париж. Но нима поне от време на време именно тъй, отдалече не подобава да се управляват тези пренаселени градове? Филип II е непрекъснато в Ескориал, а Мадрид едва влиза в ролята си. По-късно баварските херцози обитават Нимфенбург; Фридрих II е в Потсдам; императорите са извън Виена, в Шьонбрун. Впрочем, ако се върнем пак на Луи XIV, той все пак не пропуска да утвърждава авторитета си в самия Париж и да поддържа влиянието си там; именно при неговото царуване построяват двата кралски площада: „Виктоар“ и „Вандом“ и предприемат „разточителното строителство“ на Двореца на инвалидите. Благодарение на него, по модела на бароковите градове, Париж се отваря към близките селски райони през широки входни пътища, по които се нижат коли и се организират военни паради. Но от наша гледна точка по-съществено е създаването през 1667 г. на институцията на полицейския лейтенант с извънредно големи пълномощия. Вторият титуляр, маркиз д'Алансон, назначен на високия пост тридесет години по-късно (1697), на практика „монтира машината естествено не в днешния ѝ вид, но все пак той първи замисля основните пружини и механизми“ — обяснява Себастиен Мерсие. „Може да се каже, че тази машина и в наши дни продължава да се движи от само себе си.“[83]

Различни еволюции

Естествено еволюцията на градовете не се извършва от само себе си, тя не е *ендогенно* явление, което се развива в херметично затворен съд. Тя винаги е била израз на едно обществено противопоставяне както отвътре, така и отвън, и отново повтаряме, че от тази гледна точка нашата класификация определено е опростена. С тази уговорка, остава да си изясним как се осъществява развитието извън точно очертаните граници на Западна Европа.

а) *Градовете в колониална Америка.* — По-скоро трябва да кажем в иберийска Америка, защото английските градове са отделен случай: те трябва да съществуват самостоятелно, да се изтръгнат от своята *wilderness*, за да се свържат с необятния свят; те се явяват един вид средновековни градове. Градовете на иберийска Америка имат по-обикновена или по-скоро посредствена съдба. Изградени като римски лагери между четири стени от пръст, те представляват гарнизони, изгубени сред обширни враждебни пространства, а връзката помежду им се осъществява мудно, защото движението пресича огромни пустеещи територии. По времето, когато привилегированият средновековен европейски град практически владее цяла Европа, в цяла испано-португалска Америка учудващо преобладава античният принцип, освен в големите градове, които са седалища на вицекралете: Мексико, Лима,

Сантяго де Чили, Салвадор (Баия), което ще рече официалните органи, превърнали се вече в паразитни.

В тази Америка изобщо не съществуват чисто търговски градове или ако ги има, те са във второстепенна позиция: например Ресифи е търговски град, който се възправя в близост до аристократичния Олинда, средище на собственици на големи плантации, *senhores de engenhos* и робовладелци. Подходящо е да ги сравним с Пирея и Фалер спрямо Атина по времето на Перикъл. След второто си основаване (успешното, през 1580 г.) Буенос Айрес, който също е търговски град, има своите Мегаре и Егина. Той има лошия късмет да е разположен само сред индианците *bravos*, които са диви, и жителите му се оплакват, че в една Америка, където белите са рентиери, те са принудени да изкарват хляба си „с пот на челото". Но от Андите и от Лима идват мулетарски кервани или големи дървени каруци, а това е начин да се домогнат до среброто на Потоси; от Бразилия идват платноходи със захар, а скоро и със злато; контрабандата с роби, на която се отдават платноходите, е начин за свързване с Португалия и с Африка. Ала Буенос Айрес си остава изключение сред „варварството" на зараждащата се Аржентина.

Обикновено американският град, когато няма дошлите отдалеко дарове, е миниатюрен. Той се самоуправлява и никой не се занимава със съдбата му. Земевладелците са негови господари: там те имат къщи, по чиято фасада към улицата са забити халки, за да се връзват конете. Те са „порядъчните хора" *os homens bons* от бразилските общински камари или *hacendados* от испанските съвети *(cabildos)*. Толкова малки Спарти и малки Тиви от времето на Епаминонд! Охотно можем да заявим, че в Америка историята на западните градове започва от нулата. Естествено, между тях и земеделските райони няма разграничение и няма промишлени дейности, които да ги разделят. Там, където има наченки на индустрия, например в Мексико, с нея се нагърбват робите или полуробите. Средновековният град винаги е бил немислим без крепостни занаятчии.

б) *Как да класифицираме руските градове?* — На пръв поглед няма съмнение: градовете, които съществуват или възникват в Московското княжество след жестоките погроми на монголското нашествие, вече не са в крак със западното развитие. И все пак това са големи градове като Москва или Новгород, които често са управлявани с желязна ръка. Поговорка от XVI в. казва: „Кой може да се опълчи срещу бог и великия Новгород?", но тя греши. Градът е сурово заклещен в системата през 1427 г., после през 1477 г. (когато трябва да предаде 300 натоварени със злато каруци). Екзекуциите, заточенията и конфискациите не секват. Но тези градове се оказват най-вече впримчени в бавното движение на трафика през необятната азиатска и още дива територия: през 1650 г., досущ както в миналото, речното плаване, шейните и керваните от каруци се придвижват с чудовищна загуба на време. Често дори е опасно да се приближават до селата и се налага всяка вечер да спират насред природата както по балканските пътища, разполагайки колите в кръг и в пълна готовност за отбрана.

Поради тези причини градовете в Московското княжество не успяват да се наложат над обширните селски райони, те са по-скоро управлявани чрез тях, отколкото налагащи волята си на един селски свят с невероятна биологична издържливост, независимо от злочестините, смутовете и непрестанните брожения. Най-значимият факт е, че „реколтите от хектар в страните от

Източна Европа от XVI до XIX в. остават сравнително постоянни", и то на ниско равнище[84]. Няма голям земеделски излишък, няма и действително заможни градове. В Русия също така нямат в своя услуга и от онези второразредни градове, които са една от специфичните черти на Запада, както и техните оживени трафици.

Ето защо са многобройни крепостните, практически обезземлени селяни, които са неплатежоспособни в очите на своите господари и дори на държавата. Остава им единствено или да отидат в градовете, или да работят в домовете на богатите селяни. В града те стават просяци, дребни занаятчии, а понякога забогатели търговци или манифактуристи. Когато останат по местата си, стават занаятчии в собствените села или търсят в амбулантната търговия или превоза (тази селска „индустрия") допълнителни средства за живот. Нищо не е в състояние да попречи на това стихийно търсене, още повече че то често завършва с благословията на господаря, който има интерес, тъй като тези занаятчии и търговци си остават негови крепостни, задължени винаги да му се разплатят, независимо от социалното си издигане[85].

Въпреки всичко подобни и някои други картини наподобяват онова, което Западът изживява в началото на урбанизацията си; то е нещо, което за поголяма яснота можем да сравним с паузата между XI-XIII в., един вид интермедия, по време на която почти всичко тръгва от селата и от живителните сокове на селото. Бихме казали, че сме изправени пред ситуация, междинна от А до В, като средният етап пропуска да се появи. Владетелят се появява изведнъж, както човекоядецът от приказката.

в) *Свободните градове в Ориента и Далечния изток.* — Когато напуснем Европа и стигнем до Ориента, изпъкват същите проблеми и същата двойственост, но още по-задълбочени.

В ислямския свят едва след рухването на империите се появяват градове, аналогични на онези в средновековна Европа — за кратък период господари на своята съдба. Именно тогава ислямската цивилизация изживява звездните си мигове, но подобни периоди на разхлабване на примката са нетрайни и с положителност облагодетелстват граничните градове като Кордова или онези, които през XV в. са същински градове-държави, като Сеута преди португалската окупация (1415) или като Оран преди испанската окупация (1509). По правило това са огромни градове със собствени владетели, често халифи: Багдад или Кайро.

Свободните градове или в някои случаи кралските градове в далечна Азия са обширни и паразитни, те въплъщават една реалност на лукс и изнеженост, така е и в Делхи, както и във Виджаявада, в Пекин или преди него в Нанкин (въпреки че последният се смята за доста по-различен). Няма нищо чудно в неограничената власт на владетелите. И в това, че щом някой от тях е погълнат от града или по-скоро от своя палат, на негово място се появява друг и зависимостта се възобновява. Няма нищо чудно и във факта, че тези градове се оказват неспособни изцяло да изземат занаятите от своите земеделски райони: защото те са едновременно отворени, но и зависими центрове. Впрочем както в Индия, така и в Китай социалните структури възпрепятстват свободното развитие на града. Последният не съумява да реализира своята независимост не само поради телесните наказания от страна на мандарина или жестокостта на владетеля към търговците и обикновените граж-

дани, но и поради застиналостта на обществото в един вид превариателна кристализация.

Кастовата система в Индия предварително разделя и раздробява всяка градска общност. В Китай култът към *gentes* се противопоставя на смесване като това, което създава западният град; то е истинска машина за разчупване на старите взаимовръзки и за поставяне на индивидите на равна нога, където пришествието на имигрантите създава, ако може така да се каже, една „американска среда", в която местните хора дават тон и обучават новодошлите на съответния *way of life*. От друга страна, няма независим авторитет, който да представлява китайския град като цяло било пред държавата, било пред очевидната мощ на земеделските райони. Последните са другият полюс — жизнеспособният, деен и мислещ Китай. Градът като седалище на чиновници и господари не е притежание на занаятчии и търговци, там не се създава никаква заможна буржоазия. Едва възникнала, тя е склонна да предаде съсловието, поблазнена от блясъка на мандаринския живот. Градовете биха могли да живеят самостоятелно и да придобият собствени очертания само ако индивидът и капитализмът в тях имат свободно поле на действие. Но държавата-опекун никак не се поддава на това. Волю-неволю тя допуска прояви на невнимание в някои моменти: в края на XVI в. се появява известна буржоазия и трескави делови дейности, чиято роля навярно е съсредоточена в големите леярни близо до Пекин и в работилниците за порцелан, които се развиват в Дзиндъджън, и още повече в подема на копринарството в Суджоу, столицата на Дзянсу[86]. Но това е само краткотраен проблясък. С нашествието на манджурите през XVII в. китайската криза се разрешава чрез ограничаване на градските свободи.

Единствено Западът откровено залита по градовете. Те го подтикват напред. Пак повтаряме, че това е събитие с огромно значение, но все още е зле разтълкувано в дълбочина. Човек се пита какво ли е щяло да стане с китайските градове, ако джонките бяха открили в началото на XV в. нос Добра надежда и бяха използвали пълноценно тази възможност да завладеят света.

ГОЛЕМИТЕ ГРАДОВЕ

Дълго време големи градове е имало само в Ориента и в Далечния изток. Марко Поло го заявява: по онова време Изтокът е свят на империите и огромните градове. С идването на XVI в., а още повече през следващите два века, на Запад израстват големи градове, които се домогват до първостепенните роли и оттогава ги изпълняват блестящо. По такъв начин Европа увенчава закъснението си и запълва една празнота (ако въобще е имало такава). Във всеки случай така тя вкусва от лукса, новите удоволствия и горчивините на големите и дори прекалено големите градове.

Отговорността ли? Тя е на държавите

Този закъснял подем би бил немислим без постепенния възход на държавите: те настигат градовете в галоп. Именно столиците им, независимо дали заслужават или не, се радват на привилегии. И започват да си съперничат по модерност: коя първа е поставила тротоари, в коя са сложени първите улични фенери, първите парни помпи, първите общи водопроводи за довеждане

и разпределяне на питейна вода, първата номерация на сградите? Всичко онова, което Лондон и Париж познават още някъде в навечерието на революцията.

Градът, който не се е домогнал до подобен шанс, по необходимост се оказва встрани от пътя. Колкото по-ненакърнена остава старата му черупка, толкова по-голяма е вероятността тя да се окаже празна. През XVI в. демографският растеж все още облагодетелства в еднаква степен всички градове независимо от големината им: както значимите, така и малките. През XVII в. политическият шанс се насочва към някои градове и изключва другите, но независимо от неблагоприятната конюнктура те не престават да растат и да привличат хора и привилегии.

Лондон и Париж са в първата редица, но така е и с отколе привилегированията Неапол, който още в края на XVI в. вече наброява 300 000 жители. Париж, сведен вследствие на френските размирици до 180 000 души през 1594 г., вероятно удвоява броя им по времето на Ришельо. И други вървят по стъпките на тези големи градове: Мадрид, Амстердам, скоро и Виена, Мюнхен, Копенхаген, а още повече Санкт Петербург. Единствено Америка закъснява да следва това движение, но общият брой на населението ѝ все още е твърде малък. Преждевременният напредък на Потоси (100 000 жители към 1600 г.) е преходният успех на едно минно селище. Колкото и блестящи да са Мексико, Лима или Рио де Жанейро, те късно набират значителни маси от население. Към 1800 г. Рио има най-много 100 000 жители. Що се отнася до градовете в Съединените щати — те са работливи и независими, но са доста под подобни впечатляващи постижения.

Успехът на големите населени места, който съвпада със създаването на първите модерни държави, обяснява до известна степен древния феномен на големите ориенталски или далекоизточни градове, смятани за такива не толкова заради гъстотата на населението, която с положителност превъзхожда тази на Европа, а най-вече поради мощното политическо съсредоточаване: безспорно Истанбул още от XVI в. има 700 000 жители, но зад огромния град стои необятната Османска империя. Зад Пекин, който през 1793 г. наброява 3 милиона души население, стои единствено Китай. Зад Делхи е почти само Индия.

Примерът с Индия показва до каква абсурдна степен тези правителствени градове са свързани с владетеля. Политическите затруднения, дори прищевките на владетеля, многократно изтръгват от корените и пресаждат на друго място столиците. Освен изключенията, които потвърждават правилото — Бенарес, Алахабад, Делхи, Мадура, Тричинополи, Мултан и Ханднар — с течение на вековете те са се местели по номадски на доста големи разстояния. Дори Делхи се е премествал два-три пъти на малки дистанции в рамките на местонахождението си, извършвайки нещо като танц на място. През 1592 г. столицата на Бенгалия е Раджинахал, през 1608 г. — Дака, а през 1704 г. — Муршихад. Когато владетелят го изостави, градът запада, руши се, а понякога загива. Нов сгоден случай — и той отново разцъфтява. През 1664 г. Лахор има къщи, „много по-високи от онези в Делхи и Агра, но поради отсъствието на Двора, който не е пътувал в тази посока от двайсет години, по-голямата част от тях са се превърнали в руини. Останали са само пет-шест по-главни улици, две или три от които са дълги повече от една голяма левга и по които също се виждат доста порутени сгради“[87].

Впрочем няма грешка: Делхи е градът на Великия Могол в много по-голяма степен, отколкото Париж е градът на Луи XIV. Колкото и богати да са понякога банкерите и търговците от просторната улица „Шандни Чок", те не струват нищо в сравнение с властелина, Двора и армията му. Когато през 1663 г. Аурангзеб предприема похода, който го отвежда чак до Кашмир, целият град го следва, защото не може да съществува без благоволението и разточителството му; организира се невероятно голяма тълпа, която един участвал в експедицията френски лекар оценява на триста-четиристотин хиляди души[88]. Можете ли да си представите Париж да следва така Луи XIV през 1672 г. по време на похода до Холандия или Луи XV през 1744 г. при похода до Мец?

Съвременният разцвет на японските градове повече наподобява европейското бурно развитие. Когато през 1609 г. Родриго Виверо пресича архипелага и е очарован от него, най-големият град вече не е бившата столица Киото, където заглъхва присъствието на Микадо[89]. Неговите около 400 000 жители го поставят на второ място след Едо (500 000 жители плюс огромен гарнизон, който заедно със семействата прави цифрата над два пъти по-голяма или общо повече от милион). На трето място идва Осака с 300 000 жители. Все пак Осака, която е търговско средище на Япония, е в навечерието на голямото си разрастване: 400 000 души през 1749 и 500 000 през 1783[90]. В Япония XVII в. е столетието на Осака, един „буржоазен", дори бихме казали „флорентински" век, характерен с известно опростяване на живота на патрициите и разцвет на реализма в литературата, която разкрива някои страни от битието на обикновените хора, но вече не на китайски език (езикът на просветените), а на родния език, и охотно черпи вдъхновение от хрониките и скандалите в Квартала на цветята[91].

Скоро обаче напред излиза Едо, столицата на шогуна — авторитарен град с административни служби, събрал богатите земевладелци *daimyos*, които са задължени да пребивават в него по половин година, в известен смисъл под наблюдение, и които редовно отиват и се връщат, съпроводени от дълги и пищни шествия. След като в началото на XVII в. шогуните вземат управлението, те изграждат жилищата си в квартал, отделен от останалото население и предназначен за благородници — „единствените, които държат своите изписани и позлатени оръжия над вратите си". По думите на нашия испански очевидец (1609) някои от тези врати с гербове струват повече от 20 000 дуката[92]. Оттогава Токио (Едо) вече не престава да расте. През XVIII в. той е може би два пъти по-голям от Париж, но по онова време населението на Япония е по-многобройно от това на Франция, а управлението ѝ несъмнено е също толкова авторитарно и централизирано, колкото и версайското.

За какво служат те?

Според законите на простата и задължителна политическа аритметика изглежда, че колкото по-голяма и централизирана е една държава, толкова по-голяма е вероятността нейната столица да е многолюдна. Правилото е в сила както за императорски Китай, така и за хановерска Англия или за Париж на Луи XVI и на Себастиен Мерсие. То се отнася дори за Амстердам, истинска столица на Обединените провинции.

Както ще видим, тези градове изискват огромни разходи, а икономиката им се уравновесява само отвън и другите трябва да плащат за техния разкош. В такъв случай за какво служат те в западния свят, където така властно се налагат? Те създават модерните държави, а това е огромна задача и неимоверно дело. Бележат поврата в човешката история. Създават онези национални пазари, без които модерната държава би била чиста фикция. Защото в действителност британският пазар не се ражда единствено благодарение на политическия съюз на Англия с Шотландия (1707) и на *Union Act* с Ирландия (1801), нито благодарение на само по себе си благотворното премахване на много такси, нито на оживлението на транспорта и на „лудото увлечение по каналите", нито на морето, което по самата си същност съдейства за свободния обмен и обгражда островите, а именно заради приливите и отливите на стоки към и от Лондон — огромно ненаситно сърце, чиито пулсации задвижват и уталожват всичко. Прибавете още културната, интелектуалната и дори революционната роля на тези горещи люпилни: тя е неизмерима. Но това се плаща, то изисква да бъде платена твърде висока цена.

Нестабилни вселени

Всичко трябва да бъде заплатено: от онези вътре, от другите отвън или по-скоро — и от двете страни едновременно. И така, Амстердам е възхитителен град, който се разраства бързо: 30 000 жители през 1530 г., 115 000 през 1630 г. и 200 000 в края на XVIII век. При него е търсен не толкова разкошът, колкото удобството, разширяването на кварталите му е разумно насочвано, а неговите четири полукръгли канала са материализиран израз на голямото разрастване на града между 1482 и 1658 г. и наподобяват годишните кръгове на дървесен ствол. Проветрив и светъл, със стройните си редици дървета, с кейовете и водните си площи градът е запазил неповторимия си облик. Има само една грешка, но тя е показателна: в югозападната част кварталите Йордаан са възложени на неособено добросъвестни предприемачески фирми; основите на сградите са лошо направени, каналите са тесни и като цяло кварталът е под равнището на града. Естествено, именно там се настанява пролетариат, представляващ смесица от еврейски имигранти или прогонени португалски и испански маври, от бежанци хугеноти от Франция и от бедняци от всякакъв произход[93].

В Лондон, който е най-големият европейски град (860 000 жители в края на XVIII в.), пътешественикът в миналото рискува да остане разочарован. Така да се каже, градът не се възползва напълно от опустошенията на пожара през 1666 г., за да се възстанови по разширен начин, въпреки предложените планове и по-специално великолепния проект на Рен. Той расте произволно и се разхубавява едва в края на XVII в., когато в западната му част са завършени големите площади „Голдън Скуеър", „Гросвенър Скуеър", „Ред Лайън Скуеър" и „Кенсингтън Скуеър"[94].

Очевидно е, че търговията е един от двигателите на чудовищната агломерация. Но Вернер Зомбарт доказва, че през 1700 г. благодарение на трафика могат да се препитават най-много 100 000 души. Всички те не биха могли да съберат като доходи сумата от 700 000 ливри, каквато е равностойността на цивилната листа на крал Гийом III. Всъщност Лондон живее най-вече от ко-

роната, от висшите, средните и дребните чиновници, които тя поддържа, като висшите служители са богато заплатени с възнаграждения от 1000, 1500 и дори 2000 ливри; той живее също от благородническото съсловие и от *gentry*, които се настаняват в града, от онези представители на комуните, които от времето на кралица Ана (1702-1714) придобиват обичай да отсядат в Лондон заедно с жените и децата си, от присъствието на събирачи на държавни такси, които с годините стават все повече и повече. Започва да се плоди чиновническото и прислужническото съсловие, което се възползва от рентите, заплатите и излишъците на големия град и отклонява мощния поток на живота в Англия в полза на Лондон, създавайки неговото единение и изкуствени потребности[95].

В Париж картината е сходна. В своя подем градът разкъсва крепостните стени и пригодява улиците за движение на коли, благоустроява площадите си и съсредоточава огромна маса от невъздържани консуматори. Още от 1760 г. той гъмжи от строежи, чиито високи подемни колела „издигат във въздуха огромни камъни" близо до Сен Жьонвиев и в „енорийската църква „Мадлен"[96]. Мирабо Старши, „Приятелят на хората", настоява да бъдат изгонени от града 20 000 души, като се започне с кралските офицери, едрите собственици и се завърши с тъжителите, които вероятно не биха искали нищо повече от това да се върнат у дома[97]. Вярно е, че тези богаташи и принудителни прахосници дават поминък на „множество търговци, занаятчии, слуги и надничари", както и на толкова духовни лица и „свещеници с тонзура"! Според думите на Себастиен Мерсие „в много къщи е настанен по някой абат, когото наричат „приятел" и който всъщност е само почетен лакей. [...] След това възпитателите, които също са свещеници."[98] Без да се броят епископите, които могат да напускат епископията си. Лавоазие изготвя баланса на столицата: в графата разходи фигурират 250 милиона ливри за хората и 10 милиона за конете; в актива са записани 20 милиона от търговски печалби, 140 от изкупени държавни такси и заплати, 100 милиона от поземлени ренти или предприятия извън Париж[99].

Никоя от тези реалности не убягва от погледа на икономическите изследователи и теоретици: „богатствата на градовете привличат насладите" — заявява Кантийон; „високопоставените и богаташите са се изтеглили в столицата" — отбелязва д-р Кене"[100]; а Себастиен Мерсие рисува необятната картина на „непроизводителните" субекти в големия град. В италиански текст от 1797 г. се казва: „Не, Париж не е същинско пазарно средище, той е прекалено зает с продоволствието си и е истински значим само с книгите си, произведенията на изкуството и модата, както и с огромното количество пари в обръщение и небивалата другаде — освен в Амстердам — игра с обмяната на валута. Тук всяка индустрия е посветена на лукса: килимите на Гоблен или Савнори, пищните покривки на улица „Сен Виктор", шапките, които се изнасят в Испания, в Източните и Западните Индии, копринени и тафтени тъкани, ширити и панделки, църковни одежди, огледала (чиито големи стъкла идват от Сен Гобен), бижутерия, книгопечатане...[101]"

Същата гледка се наблюдава и в Мадрид, Берлин или Неапол. През 1783 г. Берлин наброява 141 283 жители, от които 33 088 са от гарнизона (войници и семействата им), 13 000 служители (чиновници и семействата им), повече от 10 074 души са прислуга или като прибавим и двора на Фридрих II, 56 000 „държавни чиновници"[102]. Като цяло — тежък случай! Колкото до Неапол, струва си да се спрем специално на него.

Неапол — от кралския дворец до Меркато

В навечерието на Френската революция Неапол — едновременно мръсен и красив, мизерен и пребогат, но с положителност жизнен и весел град — наброява 400 000 души, дори по-скоро 500 000 жители. Той е след Лондон, Париж, Истанбул и е колкото Мадрид, четвъртият поред в Европа. След големия пробив от 1695 г. той се разпростира по посока Борго ди Кяжа, който се намира срещу втория неаполски залив (първият е Маринела) и е от полза единствено на богатите, тъй като разрешението за строеж извън градските стени от 1717 г. се отнася почти изключително за тях.

Бедняшките райони започват с обширния Ларго дел Кастело, където се разиграват комични битки при разпределянето на безплатни провизии, и стигат до *Меркато*, който е тяхно владение, срещу равнината Палуди, започваща отвъд укрепленията. Те са така претъпкани, че животът завладява улицата и прелива на нея; там прането съхне, провесено между прозорците, както и днес. „По-голяма част от просяците нямат къщи, те намират подслон в някои пещери и обори, в порутени сгради или свърталища, които не предлагат кой знае колко повече удобства, защото инвестициите на собствениците се свеждат до фенер и малко слама, предложени срещу един *grano* [дребна неаполитанска монета] или малко повече на нощ.“ Принц Строголи (1783) продължава: „Човек може да ги види там натръшкани като мръсни животни, без разлика на възраст и пол; лесно е да си представим всички отвратителни неща, които следват от това, и прекрасните потомци, които се зачеват там.“[103] Тези бедняци, тази изключително бедна одрипана прослойка в края на века обхваща най-малко 100 000 души. „Те пъплят навсякъде — без семейства, без каквито и да е взаимоотношения с държавата освен бесилото — и живеят така омешани, че само бог би могъл да се ориентира кой какъв е.“[104] По време на големия глад от 1763-1764 г. хората умират по улиците.

Грешката е в прекомерния им брой. Неапол ги зове, но не може да ги изхрани. Те живуркат в него! Край тях живуркат също някои полугладни занаятчии и дребна незначителна буржоазия. Великият Джовани Батиста Вико (1668-1741) е един от последните универсални умове, способен да говори *de omni re scibili*, получава по сто дуката годишно като професор в Неаполския университет и успява да се изхранва само увеличавайки броя на частните уроци, обречен „да се изкачва и да слиза по чужди стълбища“[105].

Над тази лишена от всякакви блага прослойка можем да си представим едно свръхобщество от царедворци, едри поземлени феодали, високопоставени църковни служители, корумпирани чиновници, съдии, адвокати, събирачи на данъци... В квартала на юристите се намира един от най-долнопробните райони на града, Кастел Капуаро, седалището на *Vicaria*, един вид неаполски Парламент, където правосъдието се продава и купува и където „джебчиите дебнат джобовете и кесиите“. Един прекалено разсъдлив французин се пита на какво се крепи социалното устройство, след като е „обременено с прекомерно население, с многочислено просячество, с разхитително прислужническо съсловие, със значително на брой черно и бяло духовенство, с военен корпус, наброяващ над двайсет хиляди души, с цяло множество благородници и трийсетхилядна армия от хора на правосъдието“[106]?

Но системата се крепи, както винаги се е крепяла, както го прави нався-

къде, и то с малко средства. Най-напред не всички привилегии са високодоходоносни. Достатъчни са малко средства и човек минава към благородничеството. „Месарят, който ни обслужваше, вече упражнява занаята само чрез своите служители, откакто стана херцог“[107], разбирайте — откакто си купи благородническата титла. Разбира се, не сте длъжни да приемете за чиста монета думите на председателя Дьо Брос. Най-вече благодарение на държавата, на църквата, на благородничеството и благодарение на стоката този град привлича към себе си всички излишъци на кралство Неапол, където има много селяни, овчари, моряци, миньори, занаятчии и конвои за тежък труд. Градът открай време се храни от този идващ отвън труд, още от епохата на Фридрих II, анжуйците и испанците. Църквата, срещу която през 1723 г. историкът Джаноне пише обширния памфлет *„Гражданска история на кралство Неапол“*, притежава най-малко две трети от поземлената собственост в кралството, а благородническото съсловие — две девети. Ето кой установява равновесието на Неапол. В действителност за *„gente piu bassa di campagna“* остава само една девета[108].

Когато през 1785 г. кралят на Неапол Фердинанд и съпругата му Мария-Каролина посещават великия херцог Леополд в Тоскана — градът на „просветителите“, — нещастният неаполски крал, по-скоро *lazzarone*, отколкото образован владетел, се дразни от уроците, които щедро му преподават, и от реформите, които хвалят пред него. Един ден той казва на своя зет, великият херцог Леополд: „Наистина не мога да проумея за какво ти служи науката; ти непрестанно четеш, твоят народ ти подражава и въпреки това градовете, столицата и дворът ти, всичко тук е тъжно и мрачно. Аз съм невежа и все пак моят народ е най-веселият от всички.“[109] Но старата столица Неапол всъщност е обширното неаполитанско кралство плюс Сицилия. В сравнение с него Тоскана е една шепа земя.

Санкт Петербург през 1790 г.

Санкт Петербург, нов град, издигнат по волята на царя, великолепно илюстрира аномалиите и почти чудовищното структурно неравновесие на големите градове от ранната модерност. Ние имаме предимството да разполагаме с добър пътеводител на града и околностите му за 1790 г., посветен от своя автор, германеца Йохан Готлиб Георг, на царица Екатерина II[110]. Достатъчно е само да го прелистим.

Със сигурност малко места са по-неблагоприятни и неблагодарни от това, на което Петър Велики полага на 16 май 1703 г. първия камък на бъдещата известна Петропавловска крепост. Необходима е била неотслабващата му воля, за да се издигне град в рамките на островите, на равнището на водата, по бреговете на Нева и четирите ѝ ръкава (Голяма и Малка Нева, Голяма и Малка Невка), където земята се покачва леко само на изток, по посока на Арсенала и на манастира „Александър Невски“, докато в западна посока равнището ѝ е толкова ниско, че наводненията са неизбежни. Наблюдателните пунктове на реката разгръщат цяла серия от обичайни сигнали: оръдейни изстрели, бели знамена през деня, постоянно горящи фенери на Адмиралтейската кула през нощта, непрекъснат камбанен звън. Опасността е предизвестена, но не овладяна. През 1715 г. целият град е наводнен; същото се повтаря и през 1775 година. Градът е застрашаван всяка година. Нужно е да

се издигне над смъртната опасност, с която го заплашва ниското ниво на земята. Естествено водата бликва при най-плиткото копаене — от 2 до 7 стъпки дълбочина, така че е невъзможно под къщите да се направят изби. Като цяло, въпреки цената, дори и при строежите от дърво се налагат каменните основи поради бързото гниене на гредите във влажната почва. Освен това трябва да се прокопаят канали през целия град, да се укрепят стените им със снопове пръчки и гранитни блокчета, както Мойка и Фонтанка, на които използват лодки за снабдяване с дърва и провизии.

На свой ред улиците и площадите трябва да бъдат повдигнати с 2 до 5 стъпки в зависимост от местоположението, което се осъществява с неимоверна работа по прокопаването и иззиждането на тухлени и каменни сводове, които да поддържат павирания път и същевременно да позволяват оттичането на водите от улиците към Нева. Този неистов труд започва планомерно след 1770 г. с „хубавите квартали", тръгващи от Адмиралтейството по брега на Голяма Нева, под ръководството на генерал-лейтенант Фон Бауер по заповед на Екатерина II и за сметка на императорската хазна.

И така, урбанизацията е бавна и скъпо струваща. Трябва да се възстанови трасето на улиците и на площадите, да се ограничи ненавременното умножаване на къщите, да се изградят наново от камък обществените сгради, църквите, както и отдалеченият манастир „Александър Невски", много от къщите също, въпреки че дървото още дълго време ще остане обичайният материал. То има толкова ценни предимства: вътрешността е относително топла, няма влага, а строежът е евтин и бърз! Стените не се правят както в Стокхолм — от издялани четвъртити греди, а от необработени стволове. Единствено фасадата понякога се облицова с дъски: в такъв случай я украсяват с корнизи и подчертават с цветни бои. Последното преимущество на тези дървени къщи е, че те лесно могат да бъдат преустроени, дори да бъдат пренесени изцяло от единия в другия край на града. В каменните постройки, които са по-скъпи, приземният етаж, често облицован с гранитни плочи, служи за избено помещение, а в краен случай за лошо жилище. Предпочитат се високите стаи, така че къщите имат поне един, често два, а понякога (рядко) и три етажа.

И така, Санкт Петербург е силно оживена строителна площадка. По Нева към него пристигат лодки, натоварени с вар, камъни, мрамор (който пристига от Ладога или от брега на Виборг), гранитни блокове; чамовите греди се спускат по водата и така, пак повтаряме, губят присъщите си качества. Ала най-любопитната гледка на строежите отново са работниците, които са зидари и дърводелци от селата в северните провинции. Дърводелците, наричани *„плотници"*, които са типични селяни от дървените салове (на немски превеждат наименованието им с *Flossbauer*), си служат единствено с брадва; общите работници, дърводелците и зидарите пристигат да се наемат на работа с пукването на пролетта. Достатъчни са няколко седмици и на пустия дотогава площад „изникват основите на каменна сграда, чиито отрупани с майстори стени сякаш израстват пред очите, докато наоколо като в истинско село са пръстените колиби, където се подслоняват работниците".

Несъмнено местоположението на Санкт Петербург също има своите предимства, дори ако вземем само улесненията и несравнимата красота на реката му, която е по-широка от Сена и чиито води са по-оживени от тези на самата Темза; тя създава в участъка между Петропавловската крепост, Васи-

лиевския остров и кварталите на Адмиралтейството един от най-красивите градски и речни изгледи в света. Нева предоставя своите кораби и лодки, тя се влива в морето при Кронщат и след Василиевския остров, където е кварталът на търговците, борсата и митницата, се превръща в силно оживено морско пристанище. Ето защо Санкт Петербург е именно този отворен към Запада прозорец, който Петър Велики иска да вгради в дивия живот на народа си. Впрочем Нева снабдява града с питейна вода, която смятат за безукорна.

Когато ледовете я сковат през зимата, тя се превръща в път за шейните и средище за развлеченията на простолюдието. На карнавала през седмицата на *Заговезни* по реката върху скели от дъски и греди се издигат изкуствени възвишения от лед и от височината на тези хълмове върху дългата вдълбана писта се спускат леки шейни, чиито водачи се пързалят с лудешка скорост „до секване на дъха"; на други места — в парковете и в дворовета на къщите, също правят подобни пързалки, но невската, която се охранява от полицията, предизвиква струпването на невероятно много народ: целият град да наблюдава зрелището.

Само мостовете от кораби пресичат реката и различните ѝ ръкави, два от тях свързват брегове на Голяма Нева; най-важният, близо до Адмиралтейството, където на площада все още се издига изразителната и величествена статуя на Петър Велики (направена от, или по-скоро *по* Фалконе), осъществява връзката с търговския Василиевски остров. Той наброява 21 кораба, привързани от двата края към натоварени и здраво закотвени лодки. Подвижните мостове между корабите дават възможност за преминаване на плавателни съдове. Обикновено в началото на всяка есен прибират моста, както и останалите, но след 1779 г. го оставят на място, скован от речните ледове. Когато ледът се пропуква, мостът от само себе си се освобождава, а за възстановяването му изчакват пълното освобождаване на водите.

Според замисъла на своя основател градът трябва да се разраства едновременно на юг и на север от реката след Петропавловск. Но развитието се извършва несиметрично: по-бавно на десния бряг и доста по-бързо на левия бряг на Нева. Кварталите около Адмиралтейството и площад „Петър Велики" до канала на Мойка, който е последният с каменен кей в южна посока, са сърцето на този облагодетелстван град. Това е най-тясната, но най-богата и най-красива част на града, където по правило (с изключение на императорската сграда) къщите са от камък (30 обществени сгради и 221 частни домове, повечето дворци). Именно тук са най-прочутите улици, великолепният булевард по протежение на Нева, началото на „Невския проспект", Адмиралтейството, Зимният дворец с огромния площад, Ермитажът, Думата и мраморният, тъй бавно изграждан Исакиевски събор на едноименния площад (1819-1858)[111].

Търсеният и съзнателен *zoning* разделя богати и бедни, изтласквайки към периферията промишлените или пречещите производствени дейности като каруцарството например. За тях отвъд Лиговичкия канал има отделен бедняшки град, просечен от пусти пространства, там е и пазарът за животни. На изток от Адмиралтейството леярната за оръдия (дървена постройка от 1713 г., преизградена от камък през 1733 г.) е в съседство с Арсенала, издигнат от княз Орлов между 1770 и 1778 година. Градът има и свой монетен двор, мелници по горното и долното течение на Нева, занаятчии, по-добре хранени, отколкото шведските и германските, които имат право всеки ден на кафе

и водка преди ядене. Той произвежда превъзходни тъкани от холандски тип, а в съседна Казинка една подобна на гобленовата манифактура доставя много красиви килими. Най-оспореното начинание навярно е било групирането на дюкянчетата на дребните търговци в обширни пазари, подобни на московските. Още от 1713 г. на петербургския остров (близо до Петропавловск) има пазар, а след това друг в близост до Адмиралтейството. След пожара през 1736 г., който го унищожава, през 1784 г. той е преместен от двете страни на „Големия проспект". Това концентриране принуждава петербургчани да се придвижват на големи разстояния. Ала целта е постигната: богатите квартали запазват официалния си и представителен вид.

Очевидно по такъв начин не може да се избегне известен безпорядък: понякога редом с двореца се издига мръсна колиба, а до парковете, където в празнични дни свирят военни оркестри, се простират зеленчукови градини (в които приждат селяни от Ростовския край). Но би ли могло да е другояче в град, който бързо расте, облагодетелстван от високите продажни цени, размаха на наемане на работна ръка и средства на труда, както и от волята на управляващите? През 1750 г. Санкт Петербург наброява 74 273 жители; 192 486 през 1784 г. и 217 948 през 1789 година. През същата 1789 г. в лицето на моряци, войници и кадети (плюс семействата им) градът подслонява 55 621 души, което е повече от една четвърт от населението му. Тази изкуствена страна на агломерацията намира израз в огромната разлика в броя на мъжкото и женското население (148 520 за първите срещу 69 428 за вторите): Петербург е гарнизонен град, град на прислужници и младежи. Ако може да се вярва на броя на кръщенетата и смъртните актове, в града от време на време взема превес раждаемостта, но непълните данни рискуват да ни заблудят. Във всеки случай преобладаването на смъртните случаи между 20-25-годишните води до извода, че столицата със замах привлича млади хора, които често плащат дан на климата, маларията и туберкулозата.

Вълната от имигранти е многочислена: чиновници или дворяни, търсещи бързо издигане, по-младите синове в семейството, офицери, моряци, войници, техници, учители, артисти, комедианти, готвачи, възпитатели, гувернантки и най-вече селяни, които в плътни редици приждат от бедния край около града. Идват като каруцари, търговци на дребно на провизии (дори ги обвиняват — каква ирония! — че именно те са виновни за скъпотията по пазарите); през зимата работят като трошачи на леда по Нева: отрязаните блокове (с това се занимават финландците) служат за снабдяване на ледниците, каквито всяка къща има в приземния си етаж; те се наемат да изриват снега и леда за половин рубла на ден и разчистването около богатите къщи се точи до безкрай. Или като кочияши на шейни: за една-две копейки возят клиента накъдето си поиска из огромния град и чакат по кръстовищата на мястото, където предишното лято са стояли кочияшите на високите двуколки. Финландките пък най-често стават камериерки и готвачки, бързо схващат задълженията си и често се задомяват изгодно.

„Тези обитатели [...], съставени от толкова различни нации [...], запазват характерния си начин на живот" и вярата си; до гръцките черкви се издигат протестантски храмове и черквите на *разколниците*. „Човек няма да намери друг град по света — продължава нашият източник (1765) — където едва ли не всеки жител говори и голям брой чужди езици. Няма човек, чак до малките слугинчета, който да не говори руски, немски и финландски, а сред хо-

„Дрошки на буржоа от Санкт Петербург", гравюра от XVIII в. B. N. (Collection Viollet)

рата, получили някакво образование, често се срещат такива, които знаят осем-девет езика [...] и ги говорят понякога в много забавна смесица."[112]

Именно тази смесица прави Санкт Петербург неповторим. През 1790 г. Й. Г. Георг стига дотам, че се пита дали има типичен петербургчанин. Той признава, че последният се характеризира с вкус към новото, промяната, титлите, благосъстоянието, лукса, разточителството. Да го преведем на нашия език: това са вкусовете на столичани, следващи дворцовите моди отблизо и отдалеч. Дворът дава тон със своите изисквания и празненства, които са същевременно всеобщо развлечение, с пищните илюминации, които изгряват едновременно над Адмиралтейството, дворците и богатите домове.

Разположен в сърцето на беден район, огромният град непрестанно изпитва проблеми със снабдяването. Естествено, няма нищо по-просто от това да се докара в напълнени с вода лодки жива риба от Ладожкото или Онежкото езеро; но говедата и овните се доставят в кланиците от Украйна, Астрахан, Дон и Волга, сиреч от разстояние 2000 версти, дори от Турция, както и всичко останало. Въпреки императорската хазна и безчетните приходи на дворяните съществува хроничен дефицит. Всички пари на империята се стичат в княжеските дворци и богатите домове, претъпкани с килими, комоди, ценни мебели, позлатена дърворезба, тавани, изписани в „класически стил"; апартаментите са разделени на многобройни помещения по подобие на парижките и лондонските и също като тях са населени с увеличаваща се прислуга.

Като че ли най-характерна гледка по улиците на града и в селските околности е шумното преминаване на екипажите и колите, които са неизбежни в град с колосални размери, кални улици и къси зимни дни. В това отношение императорската заповед определя строги правила за всеки: само армейските генерали и притежаващите същия ранг могат да впрягат по 6 коня в каретите си, съпровождани от двама конници-водачи освен кочияша. Ограниченията стават все по-големи, докато накрая идват лейтенантът и буржоата, които имат право на два коня, и занаятчията и търговецът, които се задоволяват с един-единствен. Цяла поредица предписания урежда въпросите за ливреите на прислугата според ранга на господаря им. Когато императорът дава прием, при пристигането си каретите правят малка допълнителна обиколка, което дава възможност на всеки да види другите и да бъде видян. Кой би дръзнал тогава да има само една кола под наем, с коне с долнокачествен косъм и кочияш, облечен по селски? Но да завършим с една подробност: когато царедворците са поканени в замъка Петерхоф, разположен като Версай в западна посока извън града, казват, че в Санкт Петербург не оставал нито един кон.

Предпоследно пътуване: Пекин

Бихме могли да направим още много пътешествия, без това да промени с нещо заключението, че луксът на столиците винаги се носи от плещите на останалите. Никоя столица не е в състояние да се издържа със собствени сили. Сикст V (1585-1590), твърдоглав селянин, не може да разбере Рим на своето време; той иска да го накара „да работи", като внедри в него промишленост, но това се оказва проект, който реалността отхвърля, без да е необходимо и хората да присъединят своето отрицание[113]. Себастиен Мерсие и още неколцина мечтаят да превърнат Париж в морско пристанище, което ще доведе до нови дейности. Дали е било възможно Париж да стане подобие на Лондон, който тогава е най-голямото пристанище в света, и да продължи да е паразитен град, живеещ на чужд гръб?

Така е с всички столици и всички градове, където светлините и разточителството на цивилизацията, добрият вкус и удоволствията хвърлят своя блясък: в Мадрид и Лисабон, в Рим и в упорстващата да надживее миналата си слава Венеция, както и във Виена, която през XVII и XVIII в. е на върха на европейската елегантност. Но същото е и в Мексико, в Лима и в новата столица на Бразилия след 1763 г. — Рио де Жанейро, — която толкова бързо расте, че на следващата година пътешествениците не могат да я познаят, и става облагородено красива в бездруго естествено пищната си природна рамка. Така е и в Делхи, където продължава да живее великолепието на Великия Могол, и в Джакарта, където ранният холандски колониализъм дава най-красивите си, но вече отровни цветове.

Какъв по-добър пример пред вратите към Севера, където шест месеца в годината цари ужасяващият сибирски студ и вее дяволски вятър, носещ смесица от сняг и лед, от Пекин — столицата на манджурските императори! Огромно население, със сигурност 2 милиона, а може би и 3 милиона жители, се приспособява както може към суровия климат, на който никой не би устоял без изобилието от „каменни въглища, траещи и запазващи огъня пет-

шест пъти повече от дървените“[114], и не по-малко без задължителните кожи за зимните дни. Отец Де Магаян, чиято книга се появява още през 1688 г., вижда как в императорската зала на двореца се събират едновременно 4000 мандарини, покрити „от глава до пети със самурови кожи на невероятни цени“. Богатите буквално се обвиват с кожи, с каквито подплатяват високите си обувки, седлата, столовете и шатрите си, като по-малко заможните се задоволяват с агнешки, а бедните — с овчи кожи[115]. Когато дойде зимата, всички жени „носят бонета и шапки според това дали пътуват с носилка или на кон: и те имат пълно основание да постъпват така, защото въпреки подплатената ми с кожи роба усещах нетърпим студ“ — споделя Джемели Карери и добавя: „прекалено жесток е за мен и реших да напусна този град [19 ноември 1697 г.]“[116]. Век по-късно (1797) един отец йезуит отбелязва, че „от северната страна не може да се отвори нито един прозорец и че ледът с дебелина стъпка и половина се задържа повече от три месеца“[117]. Императорският канал, по който градът се снабдява, е скован от лед от ноември до март.

През 1752 г. за честването на шейсетия рожден ден на своята майка император Циен Лун организира тържественото си влизане в Пекин; всичко е предвидено за пристигане с разкошни лодки по реките и каналите, но преждевременното застудяване проваля празника; хиляди слуги напразно раздвижват водата, за да предотвратят замръзването, и измъкват образуваните парчета лед, но в крайна сметка на императора и свитата му се налага „да заменят лодките с шейни“[118].

Пекин е съставен от два хармонични града — стария и новия, които заедно с многобройните предградия (по принцип има по едно при всяка врата, а най-развитото от тях е на запад, където достигат най-голямата част от имперските пътища) се простират сред обширна ниска равнина, брулена от ветровете и което е още по-лошо, изложена на риска от неблагоприятните наводнения на реките в околното поле като Бейхъ и притоците ѝ, които с прииждането си могат да срутят дигите, да променят коритото и да се изместят на километри разстояние.

На юг новият град образува съвършен правоъгълник и е долепен до стария откъм широката си северна страна. Старият представлява правилен квадрат, чиято страна е по-къса от дължината на съседния правоъгълник. Квадратът е старият град на династията Мин, а в центъра му се намира Императорският дворец. По време на превземането му през 1644 г. дворецът претърпява много разрушения, които задълго остават видими и които победителят бързо или бавно поправя. Именно за подмяната на някои огромни греди се налага да се обръщат към далечните пазари на Юга, което невинаги е успешно и обяснява забавянията.

Още в епохата на династията Мин старият град се оказва недостатъчен, за да побере нарастващото население на столицата, така че правоъгълният град на юг се установява дори преди завладяването от 1644 г.: „Още от 1524 г. той имаше стени от пръст, а след 1564 г. бяха построени тухлени стени и врати.“ Но след нашествието победителят запазва за себе си стария град, който оттогава става татарски, а китайците са изтласкани в южния град.

Нека отбележим, че старият и новият град, разположени шахматно, са от по-близко време, за което свидетелстват необичайно широките улици, особено ориентираните в посока юг-север; като цяло онези, които са насочени изток-запад, са по-тесни. Всяка улица има име „например улица на Родите-

лите на императора, улица на Бялата кула, на Железните лъвове, на Сушената риба, на Ракията и т. н. Продава се книга, в която са описани само имената и местоположението на улиците, и от нея се ползват прислужниците, които придружават мандарините при посещенията или до съдилищата им и които разнасят подаръците, писмата или заповедите им до различни места в града... [Въпреки че е разположена от изток на запад] най-хубавата от всички улици е така наречената *Cham gan Kiai*, сиреч улица на Вечния покой [...], която на север опира до стените на Императорския дворец, а откъм юг е оградена с различни съдилища и с Двореца на Великите мандарини. Тя е толкова просторна, че има повече от трийсет тоаза [почти 60 м] ширина и толкова прочута, че в съчиненията си учените обозначават с нея целия град, обяснявайки цялото чрез една негова част; защото е едно и също да кажеш, че някой е на улицата на Вечния покой или че е в Пекин..."[119]

Тези широки и обветрени улици са изпълнени с народ. „В този град човешкото множество е толкова неизброимо, че не смея да го кажа и дори не знам как да накарам да ме чуят — обяснява отец Де Магаян. Всички улици на стария и новия град са изпълнени — както малки, така и големи, такива, които са по средата, и други, които вървят към двата края; навсякъде тълпата е толкова гъста, че може да се сравни единствено с панаирите и процесиите в нашата Европа."[120] През 1735 г. отец Дьо Халде на свой ред установява същото „безбройно множество, което изпълва улиците, и бъркотията, която изненадващото количество коне, мулета, магарета, камили, двуколки, товарни коли и носилки предизвикват, без да се броят различните групи от стодвеста души, които се скупчват от място на място, за да послушат гадателите, играчите на зарове, певците и другите, които четат или разказват смешни и забавни истории, или пък различните шарлатани, които продават цяровете си, като показват чудодейната им сила. Хората, които не са от простолюдието, щяха да бъдат спирани на всяка крачка, ако пред тях не яздеше конник да разбутва тълпата и да проправя път."[121] Някакъв испанец (1577), който се опитва да опише стълпотворението от народ на китайските улици, успява да каже само: „Житно зърно да хвърлиш, на глава ще падне."[122] Два века покъсно един английски пътешественик отбелязва: „На всички страни се виждат работници, които със сечива в ръка си търсят работа, и амбулантни търговци, които предлагат стоките си."[123] Подобно многолюдие през 1793 г. очевидно се обяснява с високия брой на населението. По онова време Пекин е далеч от площта на Лондон, но е два-три пъти по-населен.

Освен това къщите, дори богатите, са ниски. Дори ако, както често се случва, имат пет-шест апартамента, те не се разполагат един над друг както в Европа, а „един след друг и са разделени от големи дворове"[124]. Така че по великолепната *Cham gan Kiai* човек не бива да си представя поредица от дръзки фасади срещу императорския дворец. Преди всичко е непристойно срещу императорското жилище да се излага на показ подобен лукс и обичайно тези частни дворци имат към улицата само голяма врата, оградена от две доста ниски постройки, които са заети от прислуга, търговци и работници. По такъв начин улиците се оказват обточени с бараки и магазинчета, над които стърчат високи пилони с табели, често украсени с ленти от плат. Високите господарски домове са отвъд улицата, която е само търговска и занаятчийска. „Този обичай е от обществена полза, тъй като в нашите градове [в Европа] голяма част от улиците е заета от къщите на знатните; но така човек

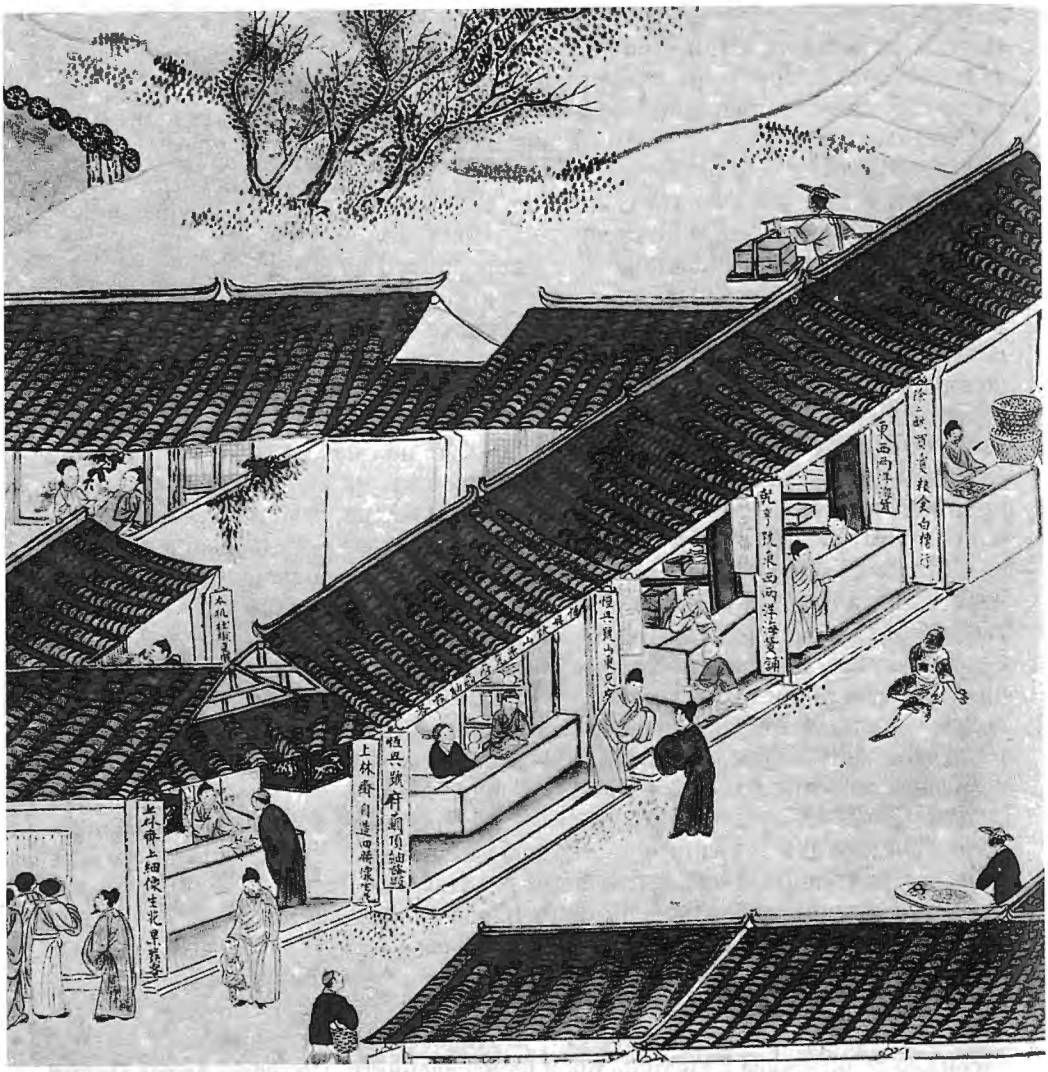

Пекинските дюкяни: наредени един до друг в почти непрекъсващи редици, прикривайки жилищата, които винаги са ниски, без изглед към улицата, разположени около вътрешни дворове и градини. Cabinet des Estampes (Cliché B. N.)

е принуден да отиде доста далеч до площада или на пристаните, за да се снабди с неща от първа необходимост, докато в Пекин и в другите градове на Китай всеки може от прага да си купи каквото пожелае за поддръжка и прехрана, та дори за удоволствие, защото тези малки къщи са магазини, кръчми или работилници“ — отбелязва отец Де Магаян[125].

Във всички китайски градове гледката е една и съща, без разлика. И на някоя картина от XVIII в., изобразяваща редицата ниски дюкянчета по протежение на улица в Нанкин или откритите към вътрешните дворове къщи на Тиендзин, и на някое „руло“ от XII в., се срещат все същите сцени, същите

кръчми със скамейки, същите магазинчета, носачи със самари, водачи на колички с платна, същите волски впрягове. Навсякъде цари забързан живот, в който има място едва да се размине човек (и сега е така), всеки си пробива път с лакти и оцелява с усилен труд, сръчност и умереност. Те преживяват с нищожни средства и „проявяват удивителна изобретателност, за да оцелеят". „Колкото невзрачно и непотребно да изглежда нещо, то влиза в употреба и от него извличат полза. Например само в град Пекин има повече от хиляда семейства [към 1656], които нямат друго занятие за прехрана освен продажбата на кибрити и фитили за палене на огън. Поне още толкова се издържат единствено като събират по улиците и от метачите парцали от копринени тъкани, памучни и конопени платна, парчета хартия и други подобни неща, които изпират и почистват, а след това ги продават на други, които ги използват за различни цели и извличат печалба от това."[126] Отецът йезуит Де Лас Кортес (1626) наблюдава нещо подобно в кантонски Китай: там носачите си докарват допълнителни доходи с обработването на миниатюрни градинки. А продавачите на зеленчукова супа са класическо действащо лице на всяка китайска улица. Поговорката твърди: „В Китайската империя нищо не се изхвърля." Всички тези картини са мерило за скритата повсеместна бедност. Именно на нейната почва разцъфтява разкошът на императора, велможите и мандарините, който сякаш е от друг по-висш свят.

Пътешествениците описват с големи подробности Императорския дворец, който е отделен град в Стария град, възстановен на мястото на палата на династията Юан (монголи), и почти е наследил великолепието на династията Мин, въпреки че е трябвало да бъде издигнат от руините на 1644 година. Две внушителни и много високи стени „с формата на удължен квадрат", разположени една в друга, го опасват и отделят от Стария град. Външният пояс е „измазан отвътре и отвън с нещо като цимент или червена вар и отгоре е покрит със стряха или по-скоро с малък покрив от лакирани в златисто-жълто тухли". Вътрешната стена е направена „от големи съвършено еднакви тухли, украсена с правилно подредени зъбери", а пред нея има дълъг и дълбок ров, пълен с вода и „гъмжащ от превъзходна риба". Между двете стени са разположени дворци с различно предназначение, река с мостове и доста обширно изкуствено езеро в западната част...[127]

Зад втората стена се намира сърцето на дворцовия комплекс — Забраненият град или Жълтият град, където императорът живее, закрилян от телохранители, часови пред вратите, предписания на протокола, укрепления, ровове и просторни павилиони с извити в ъгъла покриви, наречени *Kiao leou*. Всяка сграда и всеки мост имат свое име и, така да се каже, свое предназначение. Забраненият град е с размери 1 километър на 750 метра. Ала по-лесно е да се опишат в подробности неговите опустошени и разнебитени зали, както охотно е сторило европейското любопитство след 1900 г., отколкото да се разгадаят неизброимите дейности, които са се извършвали тук: целият град е водел към този извор на могъщество и облаги.

Човек може да си даде сметка за това, като прегледа безкрайния списък на императорските доходи както в пари, така и в натура (обърнете внимание на двойното регистриране). Ние изобщо не можем да разберем какво представляват „осемнайсет милиона и шестстотин хиляди сребърни екю", на които към 1668 г. възлизат основните имперски парични доходи, без да включим приходите, отново в пари, които постъпват от конфискации, непреки

данъци, от владенията на короната и на императрицата. Най-осезаема и най-любопитна е масата на изплащаните в натура задължения, които изпълват до пръсване обширните магазини на двореца: например 43 328 134 „чувала с ориз и жито“, повече от един милион буци сол, значителни количества червена боя, лак, сушени плодове, парчета копринен плат, фина и сурова коприна, кадифе, сатен, дамаски, памучно и конопено платно, чували с бакла (за императорските коне), безброй сламени боти, живи домашни животни, дивеч, олио, масло, подправки, редки вина и всевъзможни плодове...[128]

Отец Де Магаян изпада във възторг от това неимоверно количество продукти, както и от изобилието от препълнени с лакомства и накачени едно връз друго златни и сребърни блюда по време на императорските пиршества. Както на 9 декември 1669 г. след погребалната церемония на отеца йезуит Жан Адам[129], същият, който през 1661 г. заедно с отец Вербие „за голямо удивление на Двора“ успява да издигне на върха на една от кулите на двореца огромна камбана, която превъзхожда по големина ерфуртската, смятана (несъмнено погрешно) за най-тежката и обемиста от всички камбани в Европа и света. Монтирането изисква направата на специално съоръжение и труда на няколко хиляди човешки ръце. Нощно време часовите я удрят на равни интервали, за да отбележат поредния час; на върха на друга кула в отговор друг часови бие огромен меден барабан. Тъй като камбаната няма език, тя е удряна с чук, а „звукът е толкова приятен и мелодичен, сякаш излиза не от камбана, а от музикален инструмент“[130]. По онова време в Китай времето се измерва съобразно скоростта на изгарянето на пръчици или на фитили от пресовани дървени стърготини с равномерно горене. Западният човек, който с основание се гордее със своите часовници, ще прояви сдържано възхищение към подобно „изобретение, достойно за удивителната индустрия на тази китайска нация“, за разлика от отец Де Магаян[131].

За нещастие ние познаваме по-добре дворцовите зрелища, отколкото рибния пазар, където рибата се доставя жива в съдове с вода, или отколкото пазара за дивеч, където някой пътешественик е зървал изобилно количество сръндаци, фазани и полски яребици... В дадения случай необичайното ограбва всекидневното.

Лондон от Елизабет до Джордж III

Да се върнем от това далечно пътуване отново в Англия, където случаят Лондон ще ни даде възможност да приключим главата, а заедно с нея и настоящия том[132]. Всичко за неговото извънредно голямо градско разрастване е познато или познаваемо.

Още от царуването на Елизабет изследователите съзират в Лондон неповторима вселена. За Томас Декер той е „цветът на градовете“, несравнимо по-красиво разгърнат по бреговете на реката си, отколкото самата Венеция, а чудесният изглед на Канале гранде е плачевно жалка гледка в сравнение с Лондон[133]. Самюъл Джонсън е още по-лиричен: „Да се отегчиш от Лондон е все едно да си отегчен от живота, защото Лондон съсредоточава в себе си всичко, което животът може да предложи.“[134]

Кралското правителство споделя тези илюзии, въпреки че огромната столица не престава да му вдъхва страх: в неговите очи тя е чудовище и гибел-

ното ѝ нарастване на всяка цена трябва да бъде ограничено. В действителност управляващите и собствениците непрестанно се тревожат от нашествието на бедняците и следващото от това умножаване на пълните с паразити коптори, което заплашва цялото население, включително богатите: „*and so a danger to the Queens own life and the spreading of a mortality over the whole nation*"* — пише Стоу, който се бои за здравето на кралица Елизабет и на цялото население[135]. През 1580 г. се появява първата забрана за ново строителство (освен изключенията в полза на богатите), а през 1593, 1607 и 1625 г. следват други. В резултат започва роене и разделяне на съществуващите къщи, припряно строителство с долнокачествени тухли в дворовете на някогашните домове, встрани от улиците и дори на вторичните проходи, т. е. цяла нелегална колония от коптори и съборетини, застроени върху земята на съмнителни собственици. Дори една или друга от тези постройки да попадне под ударите на закона, загубата не е голяма. Затова всеки пробва късмета си и оттук се пораждат мрежите и лабиринтите от улички и пътечки, къщите с двойни, тройни и четворни входове и изходи. През 1732 г. Лондон има 5099 улици (*streets*), улички (*lanes*) и площади и наброява 95 968 къщи. Впоследствие приливът на лондонското население нито се ограничава, нито секва; по приблизителни данни градът възлиза на 93 000 жители през 1563 г.; 123 000 през 1580 г.; 152 000 през 1593-1595 г.; 317 000 през 1632 г.; 700 000 през 1700 г. и 860 000 в края на XVIII век. По това време той е най-големият град в Европа и само Париж може да се мери с него.

Лондон зависи от своята река. Тя му придава формата на полумесец — „*like a half moon*". Лондонският мост, свързващ Сити с предградието Саутуорк и единственият, който пресича реката (на 300 м от днешния Лондонски мост), е маркираща местоположението линия. Морският прилив се усеща практически досами него, така че по течението надолу от моста се разполага *pool*, басейнът — сиреч лондонското пристанище с многобройни кейове, товарища и гора от мачти: през 1798 г. там има 13 444 кораба. За улесняване на разтоварването платноходите се придвижват до кея Света Катерина, където често наобикалят нюкясълските въглищари или до кея Билингсгейт, ако носят прясна риба или когато осигуряват редовната линия от Билингсгейт и обратно. Ладии, шлепове, корабчета с навеси, салове и лодки осигуряват придвижването от единия до другия бряг на реката и от корабите за далечно плаване до специализираните кейове, което е неизбежно, когато тези кейове са нагоре по течението: такъв е случаят с Винтри Уорф, където се приемат бъчвите от Рейн, Франция, Испания, Португалия и Канарските острови. Недалеч от него се издига Стийлярд (или Стиярд), главен щаб на Ханзата до 1597 г., който „след изгонването на чуждестранните търговци е предназначен за оценка на рейнските вина". Някой от героите на Томас Декер би казал просто: „Да се срещнем този следобед в дома на рейнското вино, на Стиярд..."[136]

Използването на реката проявява тенденция да се разпростира все повече и повече надолу по течението, към морето, тъй като доковете, които са вътрешни басейни при завоите на реката, още не са прокопани с изключение на

---

* *А по този начин заплашва живота на самата кралица и разпространяването на морала в нацията като цяло. — Бел. ред.*

Бружуик, използван от Остиндийската компания (1656). През периода 1696-1700 г. е построен втори док — Гренландският, който е предназначен за китоловците. Ала големите пристанищни кейове са от последните години на XVIII век. Откъм търговското пристанище първа представа може да се добие от Билингсгейт или от разтоварището при Лондонската кула, но още по-добре от митницата — Кастъм Хауз, — тази неизменна бариера, изгоряла през 1666 г. и веднага възстановена от Чарлз II през 1668 година. Подобна гледка продължава до Ратклиф, „непристойното средище на леки момичета и крадци", до Лаймхауз с неговите варни пещи и кожарски работилници и чак до Блекуол, където за удоволствието да се погледат закотвените кораби човек е принуден да понася „много острия мирис на катран"... Лондонският морски, занаятчийски и малко апашки източен район не е твърде приятна гледка, а миазмите му са прекалено осезаеми.

Едно живеещо в оскъдица население гледа как пред очите му се изнизват богатствата от пристаналите кораби. Какво изкушение! През 1798 г. „ужасното разбойничество, чиято арена е Темза [...] и което има за обект всички видове търговска собственост, но най-вече продуктите от Западна Индия, се смята [...] за едно от най-страшните бедствия". Най-опасни от грабителите са не толкова „речните пирати", които действат на организирани банди и при удобен случай отмъкват ту котва, ту корабни въжета, а нощните пазачи, хамалите и моряците от шлеповете и мауните, „чучулигите от тинята", които тършуват по реката, под предлог че търсят стари въжета, синджири или късове изсипани въглища, и в края на веригата — укривателите на крадени вещи...[137] Тези морализаторски жалби са извадки от един *Полицейски наръчник* (1801) и чудесно очертават опасната вселена на *блатото* — това царство от вода, дърво, платна, катран и мизерен труд, изтласкано в периферията на столичния живот и свързано с него чрез нишки, от които лондончанинът вижда само краищата.

Вече споменахме, че до построяването на Уестминстърския мост (завършен към 1750 г.) само един мост свързва двата бряга на Темза. Той е обточен с дюкянчета и представлява един вид трудно проходима търговска улица. Действително, южният му край има излаз единствено към невзрачното предградие Саутуорк, няколко кръчми, 5 затвора със злокобна известност, няколко театъра (където са създадени пиесите на Шекспир, но тези театри не надживяват революцията) и 2-3 цирка („Беър Гардън" и „Перис Гардън"). На север, по левия бряг на реката, който е малко по-висок от отсрещния, с двете забележителности: църквата „Свети Павел" и Лондонската кула, започва същинският град като „подмостово укрепление на север". Именно в тази посока всъщност тече движението по цяла серия пътища, улички и проходи, чрез които Лондон се свързва с графствата и плодородната английска земя. Главните оси са насочени към Манчестър, Оксфорд, Дънстейбъл и Кембридж: всички те са стари римски пътища. Оттам преминава един вид триумфално шествие от коли, двуколки, а не след дълго дилижанси и пощенски коне; оттам земният живот на Лондон разтваря като ветрило своите солидни пътища.

По протежение на реката, но с гръб към нея, сърцето на Лондон представлява сгъстено пространство от къщи, улици, площади и Сити (160 ха), вместени в границите, определени от старите му крепостни стени. Построени върху някогашната римска крепост, около XII в. те изчезват откъм река-

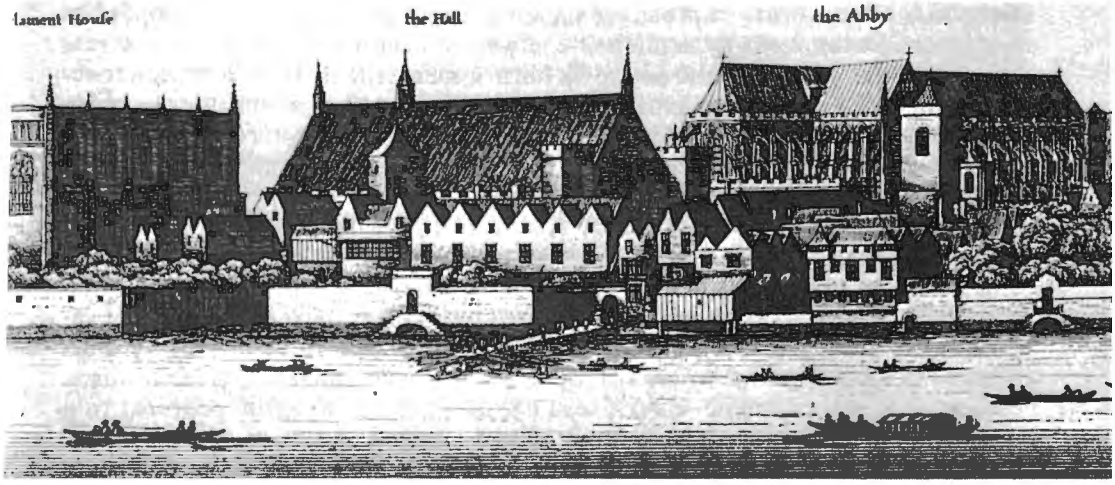

Лондон: Уестминстър от епохата на Стюардите. Гравюра от 1643 г. (Collection Violet)

та, където кейовете, разтоварищата и понтоните твърде рано пробиват ненужната закрила. Но по едро начупената дъговидна линия, която тръгва от Блек Фрайър Степс и Бърдуел Док до Лондонската кула, стената се запазва. Нейните очертания се прекъсват от седем врати: Лъдгейт, Нюгейт, Олдърсгейт, Крипългейт, Мургейт, Бишопгейт и Олдгейт. Срещу всяка от тях, доста навътре в предградията, бариера указва границата, до която се простират прерогативите на лондонските власти. Присъединените по такъв начин предградия са *liberties* и понякога заемат доста обширни области извън стените: така например бариерата, която предшества Бишопгейт, е разположена в покрайнините на Смитфийлд, на запад от Холборн; по същия начин, за да се стигне най-накрая до Темпъл Бар, който е на равнището на Храма на бившите темплиери на изхода на Странд, трябва да се прекоси цялата „Флийт Стрийт". Дълго време Темпъл Бар е обикновена дървена врата. По такъв начин Лондон, или по-скоро Сити, още преди царуването на Елизабет прелива извън тесните си граници и доближавайки се до населените места в близките земеделски райони, се свързва с тях чрез редица пътища и улици, оградени с къщи.

По времето на Елизабет и Шекспир сърцето на града тупти между градските стени. Центърът му е разположен по оста, която е продължение на Лондонския мост в северна посока и стига до Бишопгейт по улици с най-различни имена. Западната ос тръгва от Нюгейт и чрез серия наредени в една линия улици води на изток до Олдгейт. По времето на Елизабет „кръстопътището" се намира до Стокс Маркет, в западния край на „Ломбард Стрийт".

На две крачки оттам, върху Корнхил, се издига Лондонската борса, основана през 1566 г. от Томас Грешъм и първоначално наречена Кралска борса като спомен от Анверската борса (*Byrsa Londinensis, vulgo the Royal Exchange* — гласи надписът на една гравюра от XVII в.). Това име насилствено ѝ е присвоено от Елизабет през 1570 година. Очевидци твърдят, че осо-

бено към обяд, когато търговците идват да сключват сделките си, борсата е същинска Вавилонска кула; но най-елегантните магазини около дворовете ѝ са постоянно притегателно място за богати клиенти. Недалече от Лондонската борса се намират едновременно Гилдхол, който в крайна сметка е Кметството на Лондон и първата Английска банка, първоначално разположена в Гросърс Хол, магазина за подправки, преди да бъде настанена във внушителната си сграда през 1734 година.

Интензивността на лондонския живот се проявява също и по пазарите му, като например обширният Уест Смитфийлдс, който е в близост до крепостните стени и където всеки понеделник и петък се продават коне и домашни животни; като Билингсгейт, пазарът за прясна риба на Темза, или като някогашният магазин за жито в сърцето на Сити — Лидър Хол с неговия оловен покрив, — където сега се продават на едро кланично месо и кожи. Човек не може да опише всички тези важни средища, кръчми, ресторанти и театри, обикновено в покрайнините, което означава, че са за обикновените хора, или всички тези *Coffee houses* — толкова посещавани, че още през XVII в. правителството замисля забраната им. Що се отнася до местата с лоша репутация — злостните критики, заблудите и промените в средата водят до преразглеждане благоустройството на всички улици, а не само на изоставените манастири, узурпирани от *бездомниците*. Лондон с голямо удоволствие злослови за себе си.

Но Сити никога не е сам в състезанието по брегoвете на Темза. В сравнение с него Париж има съдбата на самотник. Уестминстър, който е нагоре по течението след Лондон, винаги е нещо различно от Версай (който е късно творение *ex nihilo*), той е стар и съвсем жизнен град. Изоставеният от Хенри VIII Уестминстърски дворец, който се намира до Абатството, се превръща в седалище на Парламента и на най-важните съдилища: там си дават среща служителите на закона и ищците. Представителите на кралската власт се настаняват малко по-далеч, в Уайтхол — Белия дворец на брега на Темза.

Всъщност Уестминстър е едновременно Версай, Сен Дьони и за да изравним, трябва да прибавим и Парламента на Париж. Казваме това, за да подчертаем изключителната притегателна сила на този втори полюс в развитието на Лондон. Затова „Флийт Стрийт", която зависи от Сити и е квартал на блюстители на закона, адвокати, прокурори и стажанти по право, гледа упорито в западна посока. Това се отнася дори в по-голяма степен за Странд, който е извън Сити, води до Уестминстър, минавайки на известно разстояние от Темза, и се превръща в квартал, където благородническото съсловие устройва своите домове, като почти веднага, през 1609 г., там се открива друга борса и множество луксозни магазини: още от времето на Джеймс I в тях модните стоки и „фалшивите коси" предизвикват фурор.

През XVII и XVIII в. мощен тласък предизвиква растежа на града едновременно във всички посоки. В покрайнините му се създават отвратителни квартали, най-често бидонвили с отблъскващи колиби и загрозяващи промишлени дейности (особено безбройните тухларници), със свинарници, където хранят прасетата с градските отпадъци, с купища боклуци и мръсни улички; такъв квартал е Уайтчепъл, където окаяни обущари си вадят хляба. По другите райони са тъкачите на копринени или вълнени платна.

Освен в западните квартали, където полето и зеленината проникват чрез масивите на Хайд Парк и Сейнт Джеймсис Парк и чрез градините на богатите домове, земеделските райони са откъснати от непосредствените околнос-

ти на Лондон. По времето на Шекспир и на Томас Декер градът все още има допир с тези изпълнени с чист въздух и зеленина места, с полята, дърветата и истинските села, където човек може да ходи на лов за диви патици, да посети автентична селска странноприемница, в която да изпие халба бира и да похапне сладкиши с подправки (в Хогсдън) или *Islington white pot*, нещо като крем карамел, който създава славата на село Ислингтън. По онова време, според думите на последната биографка на Томас Декер, „въздухът, който се носи над крайните квартали на столицата, невинаги е тежък и мръсен: театрите в южния, северния и северозападния край са сбрали всички забавления на Весела Англия, но заедно с това и нейното изтънчено и трескаво въображение, което се просмуква в предградията... а оттам и в целия град". Весела Англия е синоним на откровено селските столетия на Средновековието: това е по-скоро романтична, отколкото измамна представа. Но щастливото единение няма да трае дълго[138].

Целостта на Лондон, който не престава да се разраства, се разделя или по-скоро престава да се разделя на две. След големия пожар през 1666 г., който практически унищожава ядрото, да не кажем почти цялото Сити, започналото отдавна разцепление се ускорява. Още преди бедствието (1662) Уилям Пети вече обяснява, че Лондон расте на запад, за да избяга „от дима, изпаренията и зловонията, идващи от източния край, тъй като преобладаващите ветрове духат откъм запад. [...] Затова дворците на най-важните особи и домовете на зависимите от тях се изместват към Уестминстър и старите големи къщи в Сити стават хали на търговските компании или се превръщат в жилища..."[139] По такъв начин се осъществява пропълзяването на лондонското богатство в западна посока. Ако през XVII в. центърът на града все още е в съседство с Корнхил, то днес, през 1979 г., той е недалеч от Чаринг Крос, което ще рече в западния край на Странд. Колко път е изминат!

В това време изтокът и някои крайни квартали все повече и повече се пролетаризират. Бедността се настанява и се застоява навсякъде, където си намери място в лондонския свят. Най-мрачните образи от тази картина са свързани с две съвършено онеправдани категории: ирландците и евреите от Централна Европа.

Лесно проникващата ирландска имиграция се организира рано от най-гладуващите области на острова. Това са селяни, обречени в своя край на определената от режима дажба и в не по-малка степен от демографския растеж, който довежда острова до бедствията от 1846 година. Свикнали да живеят с животните, с които разделят колибите си, те се хранят с малко мляко и картофи; издръжливи са на тежък труд, не се мръщят пред никаква работа и най-често се главяват като селскостопански работници за коситбата в лондонските поля. Някои от тях пробиват до Лондон и се устройват там. Те се сбират накуп в бедняшките жилища на енорията Свети Жил, която е тяхно владение северно от Сити, живеят по 10-12 души в една стая без прозорци, съгласяват се на заплащане, което е много по-ниско от обичайното, и работят като хамали, разносвачи на мляко, тухлари, някои стават дори наемодатели. В неделни дни по време на запоите те често се сбиват помежду си, но още по-често влизат в организирани сблъсъци с английските пролетарии, които с радост пердашат неотстранимите си конкуренти.

Същата трагедия е и с евреите от Централна Европа, прогонени от Бохемия през 1744 г., от Полша през 1772 г., избягали от преследванията. През

1734 в Англия те са 5000-6000, а през 1800 г. само в Лондон са 20 000. Срещу тях се отприщват най-грозните изблици на народния гняв. Опитите на синагогите да спрат опасната имиграция, която преминава през Холандия, се оказват безуспешни. В крайна сметка какво друго могат да сторят тези нещастници? Местните евреи ги подпомагат, но не могат нито да ги отпратят от острова, нито да ги издържат. Ето защо те се оказват принудени да станат вехтошари, търговци на стари метали, които огласят с викове улиците, понякога бутайки стара количка, мошеници, мародери, фалшификатори, укриватели на крадени вещи. По-късните им успехи като боксьори и дори създатели на професионалния бокс не успяват да възстановят репутацията им, въпреки че известният шампион Даниел Мендоса създава своя школа[140].

Именно в този най-долен етаж на бедността се състои драмата на Лондон, гъмжащата престъпност, низините му, мъчителната му биология. Все пак трябва да спомена, че с павирането на улиците, с прекарването на водопроводи, с контрола върху строителството и с напредъка в градското осветление в общи линии материалните условия се подобряват подобно на парижките.

Какво да кажем в заключение? Че близкият до Париж Лондон е добър пример за това какво представлява столицата при Стария режим. Разкош, за който другите плащат, сбор от неколцина избраници, многобройна прислуга и бедняци, които все пак са свързани с колективната съдба на голямото населено място.

Кое е общото в съдбата им ли? Например ужасяващата улична мръсотия със зловонията, които са еднакво познати и на господаря, и на човека от простолюдието. Не ще и дума, че именно то ги създава, но те се отразяват върху всички. Вероятно докъм средата на XVIII в. доста села са относително по-чисти от големите градове и можем да си представим средновековния град по-приятен за живеене и по-чист от тях, както ни приканва Луис Мъмфорд[141]: той не изнемогва от пренаселеността и от едновременно съществуващите блясък и мизерия, щедро се отваря към селските си райони, черпи водата си между крепостните стени и не е нужно да я търси надалеч. В действителност големият град не може да се справи с все по-нарастващите си задачи и на първо място да осигури елементарна чистота; сигурността, борбата с пожарите и наводненията, снабдяването и полицията се ползват с приоритет. Дори и да иска, му липсват средства. В града по правило се срещат най-фрапиращите материални низости.

Всичко това произтича от броя, прекалено големия брой на хората. Ала големият град ги привлича. Всеки получава по някоя троха от паразитния му живот и е участник в него. Дори самото наличие на измет показва, че винаги има нещо за получаване в градовете и тя неизменно се събира в най-влиятелните от тях. През 1798 г. Колкюун изразява отчаянието си: „След смяната на старото управление на Франция положението [...] напълно се промени. Всички мошеници и злодеи, които дотогава се стичаха в Париж от различните краища на Европа, сега са си дали среща в Лондон и гледат на него като на театър, в който могат да прилагат дарбите и разбойничеството си...“ Париж е разорен и плъховете напускат кораба. „Незнанието на английски, което за нас беше защита [...], вече не представлява пречка: никога езикът ни не е бил така повсеместно разпространен и никога досега употребата на френския не е била така обичайна в тази страна, особено сред младите хора...“[142]

Урбанизацията — предвестие на новия човек

Нямаме намерение да подражаваме на печалния консерватор Колкюун. Огромните градове имат своите недостатъци и своите заслуги. Пак повтаряме, че именно те създават модерната държава дотолкова, доколкото и самите те са създадени от нея; при техния подем се създават растящите национални пазари, както и самите нации; те са сърцето на капитализма и на съвременната цивилизация, която всекидневно и във все по-голяма степен смесва различни цветове на кожата в Европа. За историка те са преди всичко пространен тест за еволюцията на Европа и останалите континенти. Правилното им тълкуване означава да се създаде обща панорама на целокупната история на материалната култура и да се надхвърлят обичайните ѝ граници.

В крайна сметка проблемът се свежда до растежа на икономиката при Стария режим. Градовете са пример за значително неравновесие, непропорционално нарастване, неразумни и непроизводителни инвестиции в национален мащаб. Дали разкошът и апетитът на тези огромни паразити е причината? Именно това твърди Жан-Жак Русо в *„Емил“*: „Големите градове изтощават държавата и пораждат нейната слабост: богатството, което създават, е привидно и илюзорно; то означава много пари и малко резултат. Казват, че Париж струва на френския крал колкото цяла провинция; аз пък смятам, че му струва много повече от една; че в много отношения Париж се изхранва от своите провинции, чиито приходи в по-голямата си част се изсипват в този град, където остават и никога вече не се връщат нито на народа, нито на краля. Необяснимо е как в този век на изчислители не се намери поне един, който да съумее да прозре, че Франция би била много по-могъща, ако Париж беше разрушен.“[143]

Тази забележка е злоумишлена, но само отчасти. Проблемът е поставен. Впрочем няма ли основание един наблюдателен за събитията на своето време човек от края на XVIII в. да се запита дали тия градове-чудовища на Запада не предизвестяват застой, сходен на този в Римската империя по отношение на мъртвата тежест, в която се превръща Рим, или аналогичен на онзи в Китай, който поддържа в отдалечения Север огромната инертна маса, наречена Пекин? Застой, край на еволюцията. Ние знаем, че не е така. Грешката на Себастиен Мерсие, който си представя света през 2440 г.[144], е в схващането му, че бъдещият свят ще се запази в същия мащаб. Той вижда бъдещето в черупката на настоящето, което е пред очите му: сиреч Франция от времето на Луи XVI. Дори не подозира огромните възможности, които се откриват за чудовищно големите населени места още по негово време.

Всъщност многолюдните и отчасти паразитни градове не се образуват от само себе си. Те са онова, което обществото, икономиката и политиката им позволяват и ги принуждават да бъдат. Те са мяра и мащаб. Ако в тях луксът се установява настойчиво, то е защото обществото, икономиката, културните и политическите порядки са такива, че капиталите и излишъците се натрупват поради отсъствието на по-добро предназначение. Преди всичко не бива да обвиняваме само големия град, тъй като той е обхванат в мрежа

от градски системи, които се оживяват от него, но той се определя от тях. В края на XVIII в. започва прогресивната урбанизация, която се ускорява още повече през следващото столетие. Освен очевидните в Лондон и Париж промени се извършва преход от един вид изкуство и начин да се живее към друг вид изкуство и начин на живот. Бавно, но неизбежно светът на Стария режим, при който повече от три четвърти са заети със земеделието, се заличава и се руши. Ала големите градове не осигуряват сами трудното установяване на новия ред. Факт е, че столиците ще подпомагат бъдещата индустриална революция в качеството на зрители. Не Лондон, а Манчестър, Бирмингам, Лийдс, Глазгоу и безброй пролетарски градчета лансират новото време; в новите начинания се инвестират дори не толкова капиталите, натрупани от велможите през XVIII в.; Лондон съумява да улови движението в своя полза с финансовите си връзки едва около 1830 година. За кратко, по време на установяването си, новата промишленост се докосва до Париж, но после го изоставя в полза на Севера с неговите въглища, водопадите на елзаските реки и лотарингското желязо. Всичко това е сравнително късно. Толкова често критичните френски пътешественици, които посещават Англия през XIX в., се плашат от концентрацията и грозотата на индустриализацията, наречена от Иполит Тен „последният кръг на ада“. Но подозират ли те, че тази Англия, в плен на урбанизацията и струпването на хора в лошо построени и създадени не за туризъм градове, всъщност изобразява бъдещето на Франция и на страните по пътя на индустриализацията? Онези, които днес виждат Съединените щати и Япония, дават ли си винаги сметка, че пред очите им е по-близкото или по-далечното бъдеще на собствените им страни?

В ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всяка книга, дори историческата, избягва от своя автор. Тази тичаше пред мен. Но как бих могъл да кажа кое от непокорствата, прищевките и дори собствената ѝ логика е сериозно и меродавно? Нашите деца действат по своему. И все пак ние сме отговорни за техните постъпки.

Бих желал тук-там да има повече обяснения, доводи и примери. Ала една книга не може да се разтяга по желание и преди всичко, за да се очертаят многобройните субекти на материалния живот, са необходими систематични, сбити проучвания, без да се смята събирането на уточняващи сведения. Тези неща все още липсват. Казаното чрез текст или изображения изисква дискусии, допълнения, обработване. Ние не успяхме да споменем нито всички градове, нито всички технологии, нито дори всички най-обикновени придобивки по отношение на жилището, облеклото и трапезата.

Малкото лотарингско селце, където съм израсъл като дете, беше силно изостанало от времето си: езерото му задвижваше старо воденично колело, старият като света каменен път се спускаше като поток пред дома ни; самата ни къща е била реконструирана през 1806 г. — годината на битката при Йена, и в потока („барата“) долу до ливадите някога киснеха коноп. Достатъчно е да си помисля за това и за мен книгата отново се отваря. Всеки читател може да я насити със собствени образи, породени произволно от спомени, пътешествия или нещо прочетено. Както героят от *„Зигмунд и Лимузен“*, който един ден, яздейки в ранното утро из Германия през 20-те години на нашия век, изпитва чувството, че все още е епохата на Тридесетгодишната война. Подобни връщания във времето могат да се случат на всеки при някой завой на пътя или зад уличния ъгъл. Дори в най-високоразвитите страни старото материално минало вгражда останки от присъствието си. Последните се заличават пред очите ни, но бавно и никога по един и същ начин.

Настоящата първа книга от тритомния труд естествено няма претенции, че е съумяла да обхване напълно материалния живот в целия свят между XV и XVIII в. Тя е само опит да се види *целокупната* картина — от храната до мебелировката и от технологиите до градовете, и от необходимостта да се отграничи това, което е, от онова, което е било. Разграничението всъщност се оказа твърде неудобно: случваше ми се дори умишлено да прекрача границите, за да ги опозная по-добре, както например по отношение на такива решаващи реалности като парите и градовете. Ето кое определя първия смисъл на начинанието ми: дори и да не успея да видя всичко, поне да се опитам да го разположа в необходимия световен мащаб.

Втори етап: чрез серията панорамни пейзажи, каквито освен всичко историците рядко показват и които се поставят под очевидния знак на описателното несъответствие, да се опитам да систематизирам, да въведа порядък и да сведа една в общи линии разпространена материя до простотата на историческото обяснение. Именно това мое старание пронизва настоящия том и определя обсега му, независимо че този програмен похват тук-там е по-скоро скициран, отколкото осъществен, в известна степен защото книгата, коя-

то е предназначена за широката публика, е нещо като къща, чието скеле трябва да се отстрани. Но освен това и защото, пак повтарям, се отнася до недобре проучена област, чиито източници човек трябва да открие и сам да провери.

Естествено, материалният живот се проявява преди всичко под анекдотичната форма на хиляди и хиляди различни факти. Можем ли да ги наречем събития? Не, защото то би означавало да преувеличим значението им и да не проявим разбиране по отношение на естеството им. Това, че Максимилиян, император на Свещената римска империя, по време на пир бърка в подносите с ръце (показано на някаква картина), е обикновен факт, а не събитие. Или че Картуш, на когото предстои да бъде екзекутиран, предпочита чаша вино пред кафето, което му предлагат... Това са прашинки от историята, един вид микроистория дори в онзи смисъл, в който Жорж Гурвич говори за микросоциология: дребни факти, чието безкрайно повторение действително ги утвърждава като верижно свързани реалности. Всеки от тях свидетелства за хиляди други, които пресичат мълчаливите пластове на времето и *просъществуват*.

Именно на тези поредици, „серии“ и „дълготрайности“ спрях вниманието си, защото те обрисуват линиите на движение и хоризонта на променливи пейзажи. Те внасят известен порядък, предпоставят равновесието и открояват устойчивите тенденции: всичко, което в крайна сметка изглежда почти обяснимо в привидния безпорядък. Жорж Льофевр казваше, че „законът е постоянна величина“. Очевидно става дума за постоянни величини с дълга или средна трайност във времето, като първите привличат вниманието ни доста повече от вторите по отношение на хранителните растения, облеклото, жилищата и древното определящо разделение между града и селото... Материалният живот се подчинява по-лесно на подобни бавни еволюции, отколкото другите области на човешката история.

Читателят ще забележи, че между закономерностите съм извел на преден план онези, които разкриват различните цивилизации и култури. Книгата не без основание е наречена *„Материалната цивилизация“*: по такъв начин съм избрал своя език. Действително цивилизациите създават връзки, което ще рече порядък сред хилядите своеобразни материални блага, които на пръв поглед нямат нищо общо помежду си, като започнем от свързаните с духовното и умственото и стигнем до предметите и оръдията от всекидневния живот.

Според един англичанин, който пътува из Китай (1793), „най-обикновените оръдия на труда [там] имат по нещо необичайно в конструкцията си; всъщност в повечето случаи има лека разлика, но тя ясно показва, че независимо от повече или по-малко еднаквото предназначение както в останалите страни, едните изобщо не са служели за модел на другите: както например горната част на наковалнята, която навсякъде другаде е плоска или леко „наклонена, а в Китай има изпъкнала форма“. Подобна е и забележката по повод на ковашките мехове: „Мехът е направен във вид на кутия, чиято подвижна врата приляга толкова плътно, че когато я затворят, вакуумът, образуван в кутията, предизвиква буен приток на въздух през отвора на нещо като клапа и същевременно струята излиза през друг отвор в противоположния край.“[1] Ето защо сме твърде далеч от големите кожени мехове на европейските ковачници.

Безспорен факт е, че всеки гъсто населен свят изработва своя група от

елементарни решения и се придържа с досадно упорство към тях поради силата на инерцията, която е една от великите съзидателки на историята. Всъщност какво е цивилизацията, ако не отдавнашно установяване на част от човечеството в известно пространство? Тя е историческа категория и наложителна класификация. Човечеството проявява тенденция да се превърне в *едно* (и все още не е успяло) едва след края на XV век. Дотогава, и все посилно, колкото по-назад се връщаме във вековете, то е било разделено на различни вселени, всяка от които е подслонявала отделна цивилизация или друга култура със своите особености и дългосрочен избор на алтернативи. Дори когато са близки, решенията не се смесват.

Дълготрайност и цивилизация: тези две предпочитани категории изискват към тях да се добави допълнителна класификация, свойствена на обществата, които от своя страна са вездесъщи. „Всичко е социален ред" — за историка или социолога в крайна сметка подобно разсъждение е достойно за Ла Палис или за господин Журден. Но баналните истини имат своята тежест. Дълги страници говорех за богатите и бедните, за разкоша и нищетата, които са двата бряга на живота. Тези истини са еднотипни както в Япония, така и в Нютонова Англия, така и в доколумбова Америка, където още преди идването на испанците много строги забрани регламентират облеклото, отличаващо народа от господарите му. Когато европейското владичество свежда всички до ранга подчинени „индианци", предписанията и различията почти напълно изчезват. Материята, от която са направени дрехите им — груба вълна, памук или платно от столетник, което бихме нарекли зебло за чували, — вече едва отличава едните от другите.

Но по-скоро трябва да говорим не за *общества* (все пак думата е твърде неопределена), а за *обществено-икономически формации*. Маркс е прав: кой притежава средствата за производство, земята, корабите, занаятите, суровините, крайния продукт и в не по-малка степен господстващо положение? И все пак остава очевидно, че двете координати: общество и икономика, сами по себе си не са достатъчни; многоликата държава, която е едновременно причина и следствие, налага присъствието си, нарушава отношенията и волю-неволю им въздейства, нерядко играейки тромаво своята роля сред построенията, които могат да бъдат групирани съобразно типологията на различните обществено-икономически формации по света: едни са роби, други са крепостни и феодали, трети са предприемачи и докапиталистически собственици. Това означава да се върнем към Марксовия език и да останем близо до него дори когато отхвърляме точните термини или строгия ред, който тласка всяко общество от едната към другата от структурите. Отново остава проблемът за класифициране и йерархия, отразяващи обществата. Никой не може да избяга — и то още на равнище материална култура — от тази необходимост.

* * *

Когато подобни проблеми — дълготрайност, цивилизация, общество, икономика, държава, йерархия на „социалните" ценности, се наложат в плана на скромните реалности на материалния живот, фактът сам по себе си показва, че историята вече присъства със загадките и трудностите си: същите, каквито срещат всички хуманитарни науки при съприкосновение със своя

предмет. Никога не може да сведем човека до действащо лице, което да бъде уловено в приемливо опростена формула. Това е измамна мечта. Още щом го сведем до най-елементарния му аспект, човекът тутакси се утвърждава в обичайната си сложност.

Разбира се, аз не съм посветил цели години на подобна историческа материя, защото съм я намирал за по-проста или по-ясна. Нито защото тя би се оказала приоритетна от гледна точка на обема или пък защото обикновено е пренебрегвана от голямата история или дори поради основание, което все пак има известна тежест в моите очи, а то е, че ме обрича на конкретното в една епоха (нашата съвременност), когато философията, социалните науки и математизацията логично дехуманизират историята. Връщането към майката земя не ме накара да реша, а ме съблазни. Та нима е възможно да се достигне до истинско разбиране на икономическия живот като цяло, без най-напред да бъдат изследвани самите основи на постройката? Именно такива основи целеше да постави настоящата книга и върху тях се градят двата тома, които следват и допълват начинанието.

С икономическия живот ние ще се изтръгнем от рутината и от неосъзнаваното всекидневие. Но икономическият живот освен това се състои от закономерности; древното и постепенно разделение на труда предизвиква необходимите раздели и срещи, които подхранват активния и съзнателен всекидневен живот с неговите дребни печалби и микрокапитализъм, който едва изтръгнал се от непосилния обикновен труд, вече не изглежда омерзителен. Още по-горе, на последния етаж ще поставим капитализма с мащабните му направления и игрите му, които вече изглеждат дяволски на повечето простосмъртни. Някой ще рече: какво общо има подобно усложняване с обикновения живот в низините? Вероятно всичко, защото то ги включва в играта си. Опитах се да го кажа още в първата глава на настоящата книга, като подчертах денивелациите в *неравния свят* на хората. Именно неравенствата, несправедливостите, големите и дребните противоречия движат света и неспирно го преобразуват в най-горните му структури — единствените, които са истински мобилни, защото само капитализмът разполага с относителна свобода на движението. В зависимост от времето, той може да отбележи успешен удар наляво или надясно, да се увлече последователно или едновременно към печалби от търговията или от манифактурата, та дори от поземлената рента, от държавните заеми или от лихварството. Изправен срещу негъвкавите структури на материалния живот и не по-малко скованите структури на обикновената икономика, на него му е дадено да избира области, където иска и може да се намеси, и другите, които оставя на самотек, възпроизвеждайки неуморно от тези елементи свои собствени структури и преобразувайки пътьом полека-лека структурите на останалите.

Именно това превръща докапиталистическата епоха в икономическото въображение на света, в източника и белега на всеки материален прогрес, както и на най-тежката експлоатация на човек от човека. Не само поради присвояването на „принадената стойност“ и на човешкия труд. А и поради неравнопоставеността на силите и положението, която както в рамките на отделната нация, така и в световен мащаб създава непрестанно според обстоятелствата свободно място за заемане или сектор, чието експлоатиране е по-изгодно от останалите. Да избираш, да можеш да избираш, дори когато изборът е доста ограничен, има ли по-голяма привилегия от това!

БЕЛЕЖКИ

Бележка от предговора

1. Първото издание на този том бе част от поредица, представена без справки. Моят издател прие, че вторият и третият том трябва да бъдат придружени от бележки, и затова преработеното и допълнено издание на първия том, разбира се, трябваше да се изработи по същия модел. Преди десет години всичко щеше да бъде лесно. Но днес читателските ми бележки, които твърде често изваждах от първобитната картотека, ме принудиха да тичам след хиляди справки. Понякога напразно. Поднасям извиненията си на моите читатели историци за няколкото случая, в които забележката „справката е изгубена" замества, за съжаление, ненамираемата бележка.

Бележки към глава I

1. Според Ernst Wagemann, Economia mundial, 1952, и по-специално гл. I, с. 59 и сл.
2. Emmanuel Le Roy Ladurie, Les Paysans de Languedoc, 1966, I, с. 139 и сл.
3. Fernand Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 1966, I, с. 368 и сл. Посочвана по-нататък съкратено: Médit.
4. E. Wagemann, op. cit., I, с. 51.
5. Ángel Rosenblat, La Población indígena y el Mestizaje en América, I, 1954, с. 102-103.
6. Най-характерните трудове: S. F. Cook et L. B. Simpson, „The Population of Central Mexico in the 16th Century", in: Ibero-Americana, 1948; W. Borah, „The Aborigenal Population of Central Mexico on the Eve of the Spanish Conquest." in: Ibero-Americana, 1963. Цифрите на школата в Бъркли понастоящем се оспорват и по-специално от Charles Verlinden, Semaine de Prato, 1979.
7. Pierre Chaunu, L'Amérique et les Amériques, 1964, с. 105; Abbé Prévost, Histoire générale des voyages, XV, 1759, с. 9.
8. D. A. Brading, Mineros y comersiantes en el México borbónico, 1763-1810, 1975, с. 18; Nicolás Sánchez-Albornoz, La Población de América latina desde los tiempos precolombinos, 1973, с. 81; B.-N. Chagny, Variole et chute de l'Empire aztèque, машинописен докторат, Дижон, 1975.
9. Père A. Dávilla, Historia de la fundación y discurso de la provincia de Santiago de México, 1596-1625, с. 100, 118, 516-517.
10. N. Sánchez-Albornoz, op. cit., с. 188.
11. Ibid., с. 121-122.
12. A. Grenfeld Price, The Western Invasions of the Pacific and its Continents, 1963, с. 167.
13. W. S. и E. S. Woytinski, World Population and Production, Trends and Outlook, 1953, и E. R. Embree, Indians of the Americas, 1939, цитирани от P. A. Ladame, Le Rôle des migrations dans le monde libre, 1958, с. 14.
14. P. A. Ladame, op. cit., с. 16.
15. Morphologie sociale, 1938, с. 70.
16. Karl Lamprecht, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1891, I-1, с. 163; Karl Julius Beloch, „Die Bevölkerung Europas im Mittelalter", in: Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1900, с. 405-407.
17. P. Mombert, „Die Entwicklung der Bevolkerung Europas seit der Mitte des 17. Jahr.", in: Zeitschrift für Nationalökonomie, 1936; J. C. Russel, Late ancient and medieval Population, 1958; M. Reinhardt, A. Armengaud, J. Dupaquier, Histoire générale de la population mondiale, 1968.
18. „The History of Population and Settlement in Eurasia", in: The Geographical Review, 1930, с.122-127.
19. Louis Dermigny, La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, II, 1964, с. 472-475.
20. Ibid.
21. Виж таблицата на с. 27.
22. Leo Frobenius, Histoire de la civilisation africaine, 1936, с. 14 и сл.
23. Père Jean-Baptiste Labat, Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale, 1728, V, с. 331 и сл.
24. Прочие, става въпрос за период на много силна емиграция, вж. Michel Devèze, L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle, 1970, с. 331 и бел. 586.
25. Според официалния брой на „Pasajeros a Indias", сто хиляди през XVI век; G. Cespedes de Castillo (in: Historia social y económica de España y América, под ръководството на J. Vicens Vives, III, с. 393-394) предполага, че тази цифра би трябвало да се умножи по две или три.

26. Op. cit., с. 148.
27. World Populaton, Past Growth and Present Trends, 1937, с. 38-41.
28. Art. cit. с. 123.
29. L. Dermigny, op. cit., II, с. 477, 478-479, 481-482.
30. Ibid; илюс. с. 432 и описание с. 429-432.
31. G. Macartney, Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie fait dans les années 1792, 1793 et 1794... 1798, IV, с. 209.
32. W. H. Moreland, India at the Death of Akbar, 1920, 16, 22.
33. По-специално през 1540, 1596 и през 1630: ibid., с. 11, 22, бел. 1, 266.
34. Вж. по-долу, Ш, с. 399 и бел.
35. A. E., Indes Or., 18, f° 257.
36. The Population of India and Pakistan, 1951, с. 24-26.
37. Art. cit., с. 533-545.
38. Pierre Chaunu, La Civilisation de l'Europe des Lumières, 1971, с. 42.
39. Многобройни сведения в Gazette de France. През 1762 г. например смъртните случаи надвишават силно раждаемостта в Лондон, Париж, Варшава, Копенхаген. В последния град 4512 мъртъвци в замяна на 2289 новородени, докато общо за страната се наблюдава равновесие.
40. G. Macartney, op. cit. IV, с. 113.
41. P. R. O. Лондон, 30. 25. 65, fol. 9, 1655. В Московското княжество „Никой не познава хирургическото изкуство, с изключение на няколко чужденци от Холандия или Германия".
42. N. Sánchez-Albornoz, op. cit., с. 188.
43. Paul Vidal de la Blache, Principes de géographie humaine, 1922, с. 45.
44. René Grousset, Histoire de la Chine, 1957, с. 23.
45. W. Röpke, Explication économique du monde moderne, 1940, с. 102.
46. Вж. бъдещата книга на Pierre Gourou, Terre de Bonne Espérance.
47. По-специално според разкопките на P. Norlund и изследванията на T. Longstaff, вж. Emmanuel Le Roy Ladurie, Histoire de climat depuis l'an mil, 1967, с. 244-248.
48. „Discussion: post-glacial climatic Change", in: The Quaterly Journal of the Royal Meteorological Society, април 1949, с. 175.
49. Eino Jutikkala, „The Great Finnish Famine in 1696-1697", in: The Scandinavian Economic History Review, III, 1955, I, с. 51-52.
50. B. H. Slicher van Bath, „Le climat et les récoltes au haut Moyen Age", in: Settimana... de Spoleto, XIII, 1965, с. 402.
51. Ibid., с. 403-404.
52. Rhys Carpenter, Discontinuity in Greek Civilization, 1966, с. 67-68.
53. Oronce Fine, Les Canons et documents très amples touchant l'usage et pratique des communs Almanachs que l'on nomme Éphémérides, 1551, с. 35.
54. Ако приемем цифрата 350 милиона за 1300 година и 1 милиард през 1800 г. Тези цифри ще бъдат употребявани в следващите пресмятания.
55. Heinrich Bechtel, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands vom 16. bis 18. Jahrhundert, II, 1952, с. 25-26; Hermann Kellenbenz, „Der Aufstieg Kölns zur mittelalterlichen Handelsmetropole", in: Jahrbuch des kölnichen Geschichtsvereins, 1967, с. 1-30.
56. Тези цифри, оспорвани от Robert Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, 1962, с. 44 и сл.
57. Reinhard Thom, Die Schlacht bei Pavia (24 Februar 1525), 1907.
58. Peter Laslett, Un Monde que nous avons perdu, 1969, с. 16.
59. Médit., II, с. 394-396. Точната сметка е невъзможна (вж. Hartlaub и Quarti), но турската флота наброява 230 галери, християнската 208, плюс шест венециански галиаси. Турците губят в убити, ранени и пленници 48 хиляди души.
60. J.-F. Michaud, Biographie universelle ancienne et moderne, 1843, t. 44, статия „Wallenstein".
61. Ernest Lavisse, Histoire de France, 1911, VIII (1), с. 131.
62. Louis Dupré d'Aulnay, Traité général des subsistances militaires, 1744, с. 62.
63. Benedit de Vassallieu dit Nicolay Lyonnois, Recueil du règlement général de l'ordre et conduite de l'artillerie..., 1613, B. N., Ms. fr., 592.
64. Henri Lapeyre, Géographie de l'Espagne morisque, 1960.
65. Според Robert Mandrou, La France aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1970, с. 183-184. Обикновено се приема цифрата 300 хиляди. H. Luthy, La Banque protestante, с. 26, предпочита цифрата 200 хиляди. W. G. Scoville също смята, че загубите за френската икономика са преувеличени: The Persecution of Huguenots and French economic Development, 1960.
66. Вж. по-долу, Ш, с. 347.
67. Andrea Navagero, Il Viaggio fatto in Spagna, 1563.
68. Karl Julius Beloch, art. cit., с. 783-784.

69. Ibid., c. 786.
70. Brantôme. OEuvres, 1779, IX, c. 249.
71. H. Lüthy, op. cit., I, c. 26.
72. G. Nadal и E. Giralt, La Population catalane de 1553 à 1717, 1960.
73. Barthelémy Joly, Voyage en Espagne, 1603-1604, p.p. L. Barreau-Dihigo, 1909, c. 13: всички занаятчии от Фигуерас в Каталония „са французи от Горен Оверн".
74. Cardinal de Retz, Mémoires, изд. 1949, III, c. 226.
75. Antoine de Brunel, Viaje de España, 1665, in: Viajes estranjeros por España y Portugal, II, 1959, c. 427.
76. Jean Herault, sire de Gourville, Mémoires..., 1724, II, p. 79.
77. Louis-Sébastien Mercier, L'An 2440, rêve s'il en fut jamais, 1771, c. 335.
78. Emmanuel Le Roy Ladurie, „Démographie et funestes secrets: le Languedoc", in: Annales historiques de la Révolution française, oct. 1965, c. 397-399.
79. Antoine de Saint-Exupéry, Terre des hommes.
80. P. Vidal de la Blache, op. cit. c. 10-11.
81. G. W. Hewes, „A Conspectus of the World's Cultures in 1500 A. D.", in: University of Colorado studies, n°4, 1954, c. 1-22.
82. Според това дали се приписва на световното население 400 или 500 милиона жители.
83. K. J. Beloch, art. cit., c. 36, бел. 11.
84. A. P. Usher, art. cit., c. 131.
85. H. Bechtel, op. cit. c. 25-26.
86. Jean Fourastié, Machinisme et bien-être, 1962, c. 40-41.
87. Daniel Defoe, A Review of the State of the British Nation, 1709, c. 142, cit. Sydney Pollard и David W. Grossley, The Wealth of Britain 1085-1966, 1968, c. 160.
88. Johann Gottlieb Georgi, Versuch einer Beschreibung der... Residenzstadt St. Petersburg, 1790, c. 555, 561.
89. Johan Beckmann, Beiträge zur Oekonomie..., 1781, IV, c. 8. Съобщава по повод пресушаването на блатата в херцогство Бремен: „малките селца (от 25 до 30 семейства) се подчиняват по-лесно от големите, както свидетелства опитът".
90. Denis Diderot, Supplément au voyage de Bougainville, 1958, c. 322.
91. Ibid.
92. Adam Maurizio, Histoire de l'alimentation végétale, 1932, c. 15-16.
93. Affonso de Escragnolle Taunay, Historia geral das bandeiras paulistas, 1924, 5 т.
94. Georges Condominas, Nous avons mangé la forêt de la Pierre-Génie Gôo..., 1957.
95. Ishwari Prasad, L'Inde du VIIe au XVIe siècle, 1930, in: Histoire du monde, E. Cavaignac, VIII-1, c. 459-460.
96. Maximilien Sorre, Les Fondements de la géographie humaine, III, 1952, c. 439.
97. P. Vidal de la Blache, op, cit., c. 35.
98. G. Condominas, op. cit., c. 19.
99. P. de Las Cortes, Relación del viaje, naufragio y captiverio..., 1621-1626, British Muzeum, Sloane, 1005.
100. Rijkmuseum, Amsterdam, Département asiatique.
101. Beschreibung des japonischen Reiches, 1749, c. 42.
102. J. A. Mandelslo, Voyage aux Indes orientales, 1659, II, c. 388. Доклад W. Bolts, A. N., A. E., B III, 459, 19 месидор, година V.
103. G. Macartney, op, cit., III, c. 12.
104. G. F. Gemelli Careri, Voyage du tour du monde, 1727, I, c. 548.
105. Père J.-B. Labat, op. cit., V, c. 276-278.
106. J. A. Mandelslo, op. cit., II, c. 530. Abbé Prévost, op. cit., V, 1748, c. 190 (Kolben).
107. Abbé Prévost, op. cit., III (1747), c. 180-181 и 645; вж. с. 79-80.
108. Journal d'un burgeois de Paris, sous Charles VI et Charles VII, 1929, c. 150, 304, 309.
109. Gaston Roupnel, La Ville et la campagne au XVIIe siècle, 1955, c. 38, бел. 117.
110. Albert Babeau, Le Village sous l'Ancien Régime, 1915, c. 345, бел. 4 и 346, бел. 3; Maurice Balmelle, „La Bête du Gévaudan et le capitaine de dragons Duhamel", Congrès de Mende, 1955.
111. A. N., Maurepas, A. P., 9.
112. A. N., F 12, 721.
113. Jules Blache, Les Massifs de la Grande Chartreuse et du Vercors, 1931, II, c. 29.
114. Viaje por España y Portugal (1494-1495), 1951, c. 42.
115. Загубена справка, но множество съответстващи индикации in: Günther Franz, Der deutsche Bauernkrieg, 1972, c. 79 и сл.
116. J.-B. Tavernier, Voyages en Perse, изд. Cercle du bibliophile, s. d., c. 41-43.
117. H. Josson и L. Willaert, Correspondance de Ferdinand Verbiest, de la Compagnie de Jésus (1623-1688), 1938, c. 390-391.
118. J. A. Mandelslo, op. cit., II, c. 523.

119. François Coreal, Relation des voyages de François Coreal aux Indes occidentales... depuis 1666 jusqu'en 1697, 1736, I, c. 40.
120. Reginaldo de Lizarraga, „Descripción del Perú, Tucumán, Rio de la Plata y Chile", in: Historiadores de Indias, 1909, II, c. 644.
121. Voyage du capitaine Narboroug (1669), in: Prévost, op. cit., XI, 1753, c. 32-34.
122. R. de Lizarraga, op. cit., II, c. 642.
123. Walther Kirchner, Eine Reise durch Sibirien (Relation de Fries), 1955, c. 75.
124. Признат от руснаците от началото на 1696 г., Abbé Prévost, op. cit., XVIII, c. 71.
125. A. E., M. и D., Русия, 7, 1774, f 235-236; Joh. Gottl. Georgi, Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich, I, 1775, c. 22-24.
126. G. Macartney, op. cit., I, c. 270-275.
127. Pierre Goubert, непубликувани трудове на École des Hautes études, VIe Section.
128. William Petty, op. cit., c. 185.
129. Erich Keyser, Bevölkerungsgeschichte Deutschlands, 1941, c. 302. Wilhelm Schönfelder, Die wirtschaftliche Entwicklung Kölns von 1370 bis 1513, 1970, c. 128-129, се казва: 30 хиляди мъртви.
130. Günter Franz, Der Dreissigsjährige Krieg und das deutsche Volk, 1961, c. 7.
131. L. Moscardo, Historia di Verona, 1668, c. 492.
132. G. Franz, op. cit. c. 52-53.
133. Bernard Guenée, Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380 — vers 1550), 1963, c. 57.
134. Wilhelm Abel, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters, 1955, c. 74-75.
135. Moheau, Recherches et considérations sur la populations de la France, 1778, c. 264.
136. François Dornic, L'Industrie textile dans le Maine (1650-1815), 1955, c. 173.
137. Yves-Marie Bercé, Histoire des croquants: étude des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le Sud-Ouest de la France, 1974, I, c. 16.
138. Fritz Blaich, „Die Wirtschaftspolitische Tätigkeit der Kommision zur Bekampfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771-1772)", in: Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtshaftsgeschichte, 56, 3, oct. 1969, c. 299-331.
139. Almanacco di economia di Toscana del anno 1791, Флоренция, 1791, цит. in: Médit..., I, c. 301.
140. Във Венеция: A. d. S. Venise, Brera, 51, f° 312 v°, 1540. В Амиен: Pierre Deyon, Amiens, capitale provinciale. Étude sur la société urbaine au XVIIe siècle, 1967, c. 14 и бел.
141. Mémoires de Claude Haton, in: Documents inédits de l'histoire de France, II, 1857, c. 727-728.
142. G. Roupnel, op. cit., c. 98.
143. A. Appadorai, Economic Conditions in Southern India (1000-1500 A. D.), 1936, c. 308.
144. W. H. Moreland, op. cit., c. 127-128.
145. Описание от Van Twist, цит. от W. H. Moreland, From Akbar to Aurangzeb, 1923, c. 211-212.
146. François Bernier, Voyages... contenant la description des Etats du Grand Mogol..., 1699, I, c. 202.
147. Eino Jutikkala, art. cit.., c. 48.
148. Pierre Clément, Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, 1846, c. 118.
149. Roupnel, op. cit., c. 35, бел. 104.
150. Journal de Gaudelet, Ms. 748, Bibl. Dijon, c. 94, цитиран от G. Roupnel, op. cit. c. 35, бел. 105.
151. Journal de Clément Macheret... curé d'Horthes (1628-1658), p.p. E. Bougard, 1880, II, c. 142.
152. P. de Saint-Jacob, op. cit., c. 196.
153. Още през 1867 година веднъж или два пъти месечно в миланското село, Paolo Mantegazza, Igiene della cucina, 1867, c. 37.
154. Рутинна бележка, но надлежно проверена от Enrique Florescano, Precios del maiz y crisis agricolas en México, 1708-1810, 1969, която съпоставя (илюстрация на с. 155) датите на глада и различните епидемии в Мексико през XVIII в.
155. Samuel Tissot, Avis au peuple sur sa santé, 1775, c. 221-222.
156. Mirko D. Grmek, „Préliminaires d'une étude historique des maladies", in: Annales, E. S. C., 1969, n° 6, c. 1473-1483.
157. G. Roupnel, op. cit., c. 186-187.
158. L. S. Mercier, op. cit., III, c. c. 186-187.
159. Étienne Pasquier, Les Recherches de la France, 1643, c. 111.
160. Pierre de Lestoile , Mémoires et Journal..., in: Mémoires pour servir à l'histoire de France, 2 série, том 1, 1837, c. 261.
161. H. Haeser, Lehrbuch der Geschichte der Medicin, III, 1882, c. 325 и сл.
162. A. d. S. Genova, Spagna 11, Cesare Giustiniano au Doge, Madrid, 21 août 1597.
163. Henri Stein , „Comment on luttait

autrefois contre les épidémies", in: Annuaire bulletin de la société de l'Histoire de France, 1918, с. 130.
164. M. T. Jones-Davies, Un Peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker, 1958, с. 334-335.
165. Société des Nations, Rapport épidémiologique de la section d'hygiène, n° 48, Женева, 24 април 1923, с. 3.
166. A. d. S. Florence, fonds Medici, 2 септември 1603.
167. A. G. Price, op. cit., с. 162.
168. Ibid., с. 172, и M. T. Jones-Davies, op. cit., с. 335, бел. 229.
169. M. T. Jones-Davies, op. cit., с. 162.
170. Malherbe, цитиран от John Grand-Carteret, L'Histoire, la vie, les moeurs et la curiosité par l'image... 1450-1900, 1927, II, с. 322.
171. Antonio Pérez, 1948, второ издание, с. 50.
172. M. T. Jones-Davies, op. cit., с. 335.
173. Erich Woehlkens, Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahr., 1954.
174. A. E., M. и D., Русия, 7, f° 298.
175. Pierre Chaunu, Séville et l'Atlantique, VIII-1, 1959, с. 290, бел. 1; J. и R. Nicolas, La Vie quotidienne en Savoie..., 1979, с. 119.
176. Samuel Pepys, The Diary, изд. Wheatley, 1897, V, с. 55-56.
177. Michel de Montaigne, Les Essais, изд. Pléiade, 1962, с. 1118-1119.
178. Nicolas Versoris, Livre de raison, p.p. G. Fagniez, 1885, с. 23-24.
179. Étienne Ferrieres, цит. от Gilles Caster, Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450-1561, 1962, с. 247.
180. Jean-Paul Sartre, Les Temps modernes, окт. 1957, с. 696, бел. 15; J. и R. Nicolas, op. cit., с. 123.
181. Henri Stein, art. cit., с. 133.
182. Comte de Forbin, „Un gentilhomme avignonais au XVIe siècle. François-Dragonet de Fogasses, seigneur de la Bastie (1536-1599)", in: Mémoires de l'Académie de Vaucluse, 2 série, IX, 1909, с. 173.
183. Daniel Defoe, Дневник на чумавата година, 1722, изд. Joseph Aynard, 1943, с. 24, 31, 32, 48, 66.
184. Ibid. предговор, с. 13, цит. от Thomas Grumble, La vie du général Monk, 1672, с. 264.
185. Вж. по този повод хубавата статия на René Baehrel, „Épidémie et terreur: histoire et sociologie", in: Annales historiques de la Révolution française, 1951, n° 122, с. 113-146.
186. Venise, Marciana, Ms. ital, III, 4.
187. Père Maurice de Tolon, Préservatifs et remèdes contre la peste, ou le Capucin charitable, 1668.
188. Предговор от Aynard в D. Defoe, op. cit., с. 13.
189. M. Fosseyeux, „Les épidémies de peste à Paris", in: Bulletin de la Société d'histoire de la médecine, XII, 1913, с. 119, цит. от J. Aynard, Предговор от D. Defoe, op. cit., с. 14.
190. C. Carrière, M. Courdurié, F. Rebuffat, Marseille, ville morte. La peste de 1720, 1968, с. 302.
191. Писмо на монсеньор Белсюнс, епископ на Марсилия, 3 септ. 1720, цит. от Aynard, in: D. Defoe, op. cit., с. 14.
192. Jean-Noël Biraben, Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, 1976, II, с. 185.
193. Le Temps de la peste. Essai sur les épidémies en histoire, 1978.
194. Ping-Ti Ho, „The Introduction of American Foods plants into China", in: American Anthropologist, апр. 1955, с. 194-197.
195. E. J. F. Barbier, Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV, 1847, с. 176.
196. Médit..., I, с. 306.
197. G. Macartney, op. cit., III, с. 267.
198. Pierre Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle, 1960, с. 41.
199. Michel Mollat, in: Édouard Perroy, Le Moyen Age, 1955, с. 308-309.
200. Germain Brice, Nouvelle Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable, III, 1725, с. 120-123.
201. John Nickolls, Remarques sur les désavantages et les avantages de la France et de la Grande-Bretagne, 1754, с. 23.
202. François Coreal, Relation des voyages aux Indes occidentales, 1736, I, с. 95; Carsten Niebuhr, Voyage en Arabie et en d'autres pays de l'Orient, 1780, II, с. 401; Chardin, Voyage en Perse et aux Indes orientales, 1686, IV, с. 46: „злоупотребата с нездравословни местни храни и напитки в Индиите" за англичаните...
203. John H. Grose, A voyage to the East Indies with observations of various parts there, 1757, I, с. 33.
204. T. Ovington, A Voyage to Surat, 1689, с. 87, цит. от Percival Spear, The Nabobs, 1963, с. 5.
205. G. Macartney, op. cit., I, с. 321. Кук и

Бугенвил по време на престоя си в Джакарта, „смъртоносната земя", имат, всеки един, повече мъртъвци и болни сред екипажите си, отколкото по време на цялата останала част от пътешествието; Abbé Prévost, Supplément des voyages, XX, с. 314, 581.

206. Bernard Faÿ, George Washington gentilhomme, 1932, с. 40.
207. Abbé Prévost, op. cit., IX, с. 250 (цитирайки връзката с Лубер).
208. Jean-Claude Flachat, Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique..., 1766, I, с. 451.
209. Osman Aga, дневник, издаден от R. Kreutel и Otto Spies, под заглавие: Der Gefangene der Giauren..., 1962, с. 210-211.
210. E. Keyser, Bevölkerungsgeschichte Deutchslands, 1941, с. 381; най-общо казано, демографският растеж в градовете не се извършва по индогенен начин: W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, II, с. 1124.
211. Joham Peter Süssmilch, Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts..., 1765, I, с. 521.
212. Pierre de Saint-Jacob, Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime, 1960, с. 545.
213. Според публикациите на Carmelo Viñas и Ramón Paz, Relaciones de los pueblos de España, 1949-1963,
214. L'Invasion germanique et la fin de l'Empire, 1891, II, с. 322 и сл.
215. Geschichte der Kriegkunst im Rahmen der politischen Geschichte, 1900, I, с. 472 и сл.
216. Rechid Saffet Atabinen, Contribution à une histoire sincère d'Attila, 1934.
217. Henri Pirenne, Les Villes et les institutions urbaines, 1939, I, с. 306-307.
218. Gazette de France, 1650, passim.
219. Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492-1559, 1919, с. 1 и сл.
220. За тези подробности и за следващото, вж. Alexander и Eugen Kulischer, Kreigs — und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung, 1932.
221, Otto von Kotzebue, Reise um die Welt in den Jahren 1823, 24, 25 и 26, 1830, I, с. 47.
222. F. J. Turner, The Frontier in American History, 1921.
223. Пътешествие на лекаря Jacob Fries, публикувано от Kirchner, op. cit., 1955.
224. John Bell, Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia, 1763, I, с. 216.
225. Отбелязващи началото на тези разкопки, вж. W. Hensel и A. Gieysztor, Les Recherches archéologiques en Pologne, 1958, с. 48 и 66.
226. Boris Nolde, La Formation de l'Empire russe, 2 том, 1952.
227. Médit..., I, с. 175.
228. Médit..., I, с. 100-101 и бел.
229. G. F. Gemelli Careri, op. cit., III, с. 166.

Бележки към глава 2

1. Montesquieu, De l'Esprit des lois, книга XXII, гл. 14, in: OEuvres complètes, 1964, с. 690.
2. Тази пословица вероятно е измислена от L. A. Feuerbach.
3. Hackluyt's voyages, изд. 1927, I, с. 441, 448-449.
4. P. Goubert, op. cit., с. 108, 111.
5. K. C. Chang, Food in Chinese Culture, 1977, с. 7.
6. Claude Manceron, Les Vingt Ans du Roi, 1972, с. 614.
7. Wilhem Abel, „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter", in: Berichte über Landwirtschaft, XXII, 3, 1937, с. 411-452.
8. Abbé Prévost, op. cit., IX, с. 342 (пътуване в Болийо).
9. A. Maurizio, op. cit. с. 168.
10. Dr Jean Claudian, Rapport préliminaire de la Conférence internationale F. I. P. A. L., Paris, 1964, стенограма, с. 7-8, 19.
11. Marcel Granet, Danses et légendes de la Chine ancienne, 1926, с. 8, 19 и бел.
12. J. Claudian, art. cit., с. 27.
13. J. J. Rutlige, Essai sur le caractère et les moeurs des François comparées à celles des Anglois, 1776, с. 32.
14. M. Sorre, op. cit., I, с. 162-163.
15. Pierre Gourou, „La civilisation du végétal", in: Indonésie, n° 5, с. 385-396; L. Febvre, in: Annales E. S. C., 1949, с. 73 и сл.
16. P. de Las Cortes, doc. cit., f° 75.
17. Abbé Prévost, op. cit., V, с. 486.
18. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, с. 79.
19. Ibid., II, с. 59.
20. Mémoire sur le port d'Oczaskof et sur le commerce auquel il pourroit servir d'entrepôt. A. E., M. и D. Русия, 7, f° 229.
21. A. E., M. и D. Русия, 17, f° 78 и 194-196.
22. V. Dandolo, Sulle Cause

dell'avvilimento delle nostre granaglie e sulle industrie agrarie..., 1820, XL, с. 1 и сл.

23. Histoire de commerce de Marseille, под рък. на G. Rambert, 1954, IV, с. 625 и сл.
24. Etienne Juillard, La Vie rurale dans la plaine de Basse-Alsace, 1953, с. 29; J. Ruwet, E. Hélin, F. Ladrier, L. van Buyten, Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest, XVIIe et XVIIIe siècles, 1966, с. 44, 57 и сл., 283-284, 299 и сл.; Daniel Faucher, Plaines et bassins du Rhône moyen, 1926, с. 317.
25. M. Sorre, op. cit., I, схема на с. 225; област, обхващаща цялото Средиземноморие, Централна и Южна Европа.
26. Médit..., I, с. 539 и 540.
27. B. N., Estampes, Oe 74.
28. Médit..., I, с. 223.
29. Hans Haussherr, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom des 14. bis zur Höhe des 19. J., 3-то изд., 1954, с. 1.
30. Médit..., I, с. 544 и бел 1.
31. Louis Lemery, Traité des aliments, où l'on trouve la différence et le choix qu'on doit faire de chacun d'eux en particulier..., 1702, с. 113.
32. Вж. табл. на J.-C. Toutain, „Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958", in: Histoire quantitative de l'économie française, под рък. на Jean Marczewski, 1961, с. 57.
33. Jacob van Klaveren, Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert, 1960, с. 29, бел. 31.
34. Médit..., II, с. 116.
35. Около 1740 година най-малко 50 хиляди бурета по 400 ливри всяко, Jacques Savary, Dictionaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers, том 5, 1759-1765, том 4, col. 563.
36. Ibid., IV, col. 565; A. N., G, 1685, f° 275; A. N., G, 1695, f° 29.
37. Marciana, Chronique de Girolamo Savina, f° 365 и сл.
38. P. J. B. Le Grand d'Aussy, Histoire de la vie privée des Français, 1782, I, с. 109.
39. Abbé Prévost, op. cit., V, с. 486 (пътешествие на Джемели Карери); VI, с. 112 (пътешествие на Наварет).
40. Вж. по-долу, II, с. 14.
41. N. F. Dupré de Saint-Maur, Essai sur les monnoies ou Réflexions sur le rapport entre l'argent et les denrées..., 1746, с. 182 и бел. а.
42. Въпросът остава отворен, защото според публикуваните годишни доклади (по-специално от Michèle Baulant и Jean Meuvret, Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris, 1520-1698, 1960), съответните колебания на житото и овеса се редуват твърде неравномерно. Вж. графика на с. 87.
43. Médit..., I, с. 38 и бел. 4.
44. Pierre Deffontaines, Les Hommes et leurs travaux dans les pays de la Moyenne Garonne, 1932, с. 231.
45. L. P. Gachard, Retraite et mort de Charles Quint au monastère de Yuste, I, 1854, с. 49.
46. Свидетелство на Ледигиер, управител на Дофине, цит. от H. Sée, Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France, 1929, с. 250; L. Lémery, op. cit., с. 110.
47. Archivo, General de Simancas, Estado Castilla 139.
48. Médit..., I, с. 518.
49. Jean Georgelin, Venise au siècle des Lumieres, 1978, с. 288.
50. J. Ruwet et al., Marché des céréales..., op. cit., с. 57 и сл.
51. P. de Las Cortes, doc. cit. f° 75.
52. Etienne Juillard, Problèmes alsaciens vus par un géographe, 1968, с. 54 и сл.
53. M. Derruau, La Grande Limagne auvergnate et bourbonnaise, 1949.
54. Jethro Tull, The Horse Hoeing Husbandry..., 1733, с. 21 и сл.
55. J.-M. Richard, „Thierry d'Hirecon, agriculteur artésien (13...— 1328)", in: Bibliothèque de l'École des Chartes, 1892, с. 9.
56. François Vermale, Les Classes rurales en Savoie au XVIIIe siècle, 1911, с. 286.
57. Johann Gottlieb Georgi, op. cit., с. 579.
58. René Baehrel, Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle — 1789), 1961, с. 136-137.
59. B. H. Slicher van Bath, Storia agraria..., op. cit., с. 353-356; Jean-François de Bourgoing, Nouveau Voyage en Espagne..., 1789, III, с.50.
60. P. G. Poinsot, L'Ami des cultivateurs, 1806, II, с. 40.
61. In: Marc Bloch, Mélanges historiques, II, 1963, с. 664.
62. Mémoires de 1796, цит. от I. Imberciadori, La Campagna toscana nel'700, 1953, с. 173.
63. B. H. Slicher van Bath, Storia agraria dell'Europa occidentale, 1972, с. 245-252, 338 и сл.; Wilhelm Abel, Crises agraires en Europe, XIIIe — XXe s., 1973, с.146.
64. A. R. Le Paige, Dictionnaire

topographique du Maine, 1777, II, c. 28.
65. Jacques Mulliez, „Du blé 'mal nécessaire'. Réflexions sur les progrès de l'agriculture, 1750-1850", in: Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1979, c. 30-31.
66. Ibidem, passim.
67. Ibid., c. 32-34.
68. Ibid., c. 36-38.
69. Ibid., c. 30 и по-специално 47.
70. Olivier de Serres, Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs..., 1605, c. 89.
71. François Quesnay et la physiocratie, изд. на I.N.E.D., 1958, II, c. 470.
72. P. de Saint-Jacob, op. cit., c. 152.
73. J.-C. Toutain, art. cit., c. 87.
74. За всички тези цифри, Hans Helmut Wächter, Ostpreussische Domänenvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert, 1958, c. 118.
75. J.-M. Richard, art. cit., c. 17-18.
76. François Quesnay..., op. cit., c. 461 (статия „зърнени храни" от Енциклопедията).
77. „Production et productivité de l'economie agricole en Pologne", in: Troisième Conférence internationale d'histoire économique, 1965, c. 160.
78. Léonid Zytkowicz, „Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia", in: Acta Poloniae historica, 1971, c. 24.
79. E. Le Roy Ladurie, Les Paysans de Languedoc..., op. cit., II, c. 849-852; I, c. 533.
80. Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, 1811, II, c. 386.
81. E. Le Roy Ladurie, op. cit.,II, c. 851.
82. Yield ratios, 810-1820, 1963, c. 16.
83. H. H. Wächter, op. cit., c. 143.
84. Jean Glenisson, „Une administration médiévale aux prises avec la disette. La question des blés dans les provinces italiennes de l'État pontificale en 1374-1375", in: Le Moyen Age, т. 47, 1951, c. 303-326.
85. Ruggiero Romano, „A propos du commerce du blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles", in: Hommage a Lucien Febvre, 1954, II, c. 149-156.
86. Jean Meuvret, Études d'histoire économique, 1971, c. 200.
87. Médit..., I, c.302.
88. Ruggiero Romano, Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle, 1956, c. 76-77.
89. A. N., A. E., B, 529, 4 февр. 1710.
90. Andrea Metra, Il Mentore perfetto de'negozianti, 1797, V, c. 15.
91. Claude Nordmann, Grandeur et liberté de la Suède, 1660-1792, 1971, c. 45 и бел.
92. Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, 1921-1928, II, c. 1035. Изнесени от Англия количества след 1697 и от Америка през 1770 година.
93. Bilanci generali, 2 série, I, 1, 1912, c. 35-37.
94. Jean Nicot, Correspondance inédite, p.p. E. Falgairolle, 1897, c. 5.
95. J. Nickolls, op. cit., c. 357.
96. Moscou, A. E. A., 8813-261, f° 21, Livourne, 30 март, 1795.
97. Werner Sombart, Krieg und Kapitalismus, 1913, c. 137-138.
98. J. Savary, Dictionnaire..., V, col. 579-580.
99. W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, op. cit., II, c. 1032-1033.
100. Fritz Wagner, in: Handbuch der europäischen Geschichte, изд. от Th. Schieder, 1968, IV, c. 107.
101. Yves Renouard, „Une expédition de céréales des Pouilles...", in: Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome, 1936.
102. W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, op. cit., II, c. 1032.
103. Médit..., I, c. 543-545.
104. Точната справка е изгубена.
105. За организацията на caricatori, вж. Médit..., I, c. 525-528.
106. Médit..., I, c. 527.
107. Médit..., I, c. 577.
108. Histoire du commerce de Marseille, op. cit., IV, c. 365 и сл.
109. A. P. Usher, The History of the grain trade in France, 1400-1710, 1913, c. 125.
110. V. S. Lublinsky, „Voltaire et la guerre des farines", in: Annales historiques de la Revolution française, n° 2, 1959, c. 127-145.
111. Abbé Mably, „Du commerce des grains" in: Oeuvres complètes, XIII, 1795, c. 144-146.
112. Earl J. Hamilton, „Wages and Subsistence on Spanish Treasure Ships, 1503-1660", in: Journal of Political Economy, 1929.
113. Всички следващи числа са пресметнати от F. C. Spooner, „Regimes alimentaires d'autrefois: proportions et calculs en calories", in: Annales E. S. C., 1961, c. 568-574.
114. Robert Philippe, „Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier" in: Annales E. S. C., XVI, 1961, неоформени таблици между с. 572 и 573. Забелязана греш-

ка в последната таблица: да се чете 58, а не 50%.

115. Armand Husson, Les Consommations de Paris, 1856, с. 79-106.
116. Изчисленията са правени по документи от Museo Correr, Donà delle Rose, 218, f 142 и сл. Според едно пресмятане, правено върху земеделската продукция през 1603-1604, 1604-1605, 1608-1609, имайки предвид баланса на зърнените запаси, средната консумация за Венеция възлиза на около 450 000 стара. Градското население наброява 150 000 жители, потреблението на глава — 3 стара, т.е., умножавайки по 60 кг на стара — 180 кг. Прочее, това са и данните от официална анкета от 1760 г. (3 стара пшеница или 4,5 царевица). P. Georgelin, op. cit., с. 209.
117. Witold Kula, Théorie économique du système féodal., XVIe — XVIIIe s., 1970.
118. Robert Philippe, „Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier", in: Pour une histoire de l'alimentation, p.p. Jean-Jacques Hemardinquer, 1970, с. 65, табл. 5; A. Husson, op. cit., с. 106.
119. Louis-Sébastien Mercier, Tableau de Paris, 1782, IV, с. 132.
120. E. H. Phelps Brown и Sheila V. Hopkins, „Seven Centuries of Biulding Wages", in: Economica, авг. 1955, с. 195-206.
121. P. de Saint-Jacob, op. cit., с. 539.
122. Giuseppe Prato, La Vita economica in Piemonte in mezzo a secolo XVIII, 1908.
123. Paul Raveau, Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVIe siécle, 1931, с. 63-65.
124. Jacques André, Alimentation et cuisine à Rome, 1961, с. 62-63.
125. J.-M. Richard, art. cit., с. 21.
126. Jean Meyer, La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle, 1966, с. 449, бел. 3.
127. Справката не е открита.
128. O. Aga, op. cit., с. 64-65.
129. N. F. Dupré de Saint-Maur, op. cit., с. 23.
130. Alfred Franklin, La vie privée d'autrefois, III. La cuisine, 1888, с. 91.
131. Londres, P. R. O. 30, 25, 157, Giornale autografo di Francesco Contarinu da Venezia a Madrid.
132. J. Savary, Dictionnaire..., op. cit., IV, col. 10.
133. L.-S. Mercier, op. cit., XII, с. 242.
134. A. N., AD XI, 38, 225.
135. Denis Diderot, „отпаднала" статия, Supplément à l'Encyclopédie, II, 1776, с. 34.
136. L.-S. Mercier, op. cit., VIII, с. 154 и сл.
137. L.-S. Mercier, ibid., XII, с. 240.
138. Според справките, които направих в Краковския архив.
139. N. Delamare, Traité de police, II, 1710, с. 895.
140. Ibid., изд. 1772, II, с. 246-247; A. Husson, op. cit., с. 80-81.
141. A. d. S. Venise, Papadopoli, 12, f° 19 v°.
142. Museo Correr, Donà delle Rose, 218, f° 140 v°.
143. Correspondance de M. de Compans, consul français à Gênes, A.N., A.E., B, 511.
144. Antoine Parmentier, Le Parfait Boulanger, 1778, с. 591-592.
145. Jean Meyer, La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle, op. cit., с. 447 и бел.
146. Necker, Législation et commerce des grains, гл. XXIV.
147. Diari della città di Palermo dal secolo XVI al XIX, p.p. Gioacchino di Marzo, т. XIV, 1875, с. 247-248.
148. N. Delamare, op. cit., II, с. 1039.
149. Gazette de France, Rome, 11 авг. 1649, с. 749.
150. R. Grousset, Histoire de la Chine, op. cit.
151. Annuaire F. A. O., 1977.
152. G. Macartney, op. cit., II, с. 232.
153. M. de Guignes, Voyages à Pékin, Manille et l'Ile de France..., 1784-1801, 1808, I, с. 354.
154. Vera Hsu et Francis Hsu, in: Food in Chinese Culture, p.p. K. C. Chang, op. cit., с. 300 и сл.
155. Pierre Gourou, L'Asie, ново изд., 1971, с. 83-86.
156. Jules Sion, Asie des moussons, 1-ва част, 1928, с. 34.
157. F. W. Mote, in: Food in Chinese Culture, op. cit., с. 199.
158. P. Gourou, op. cit., с. 86.
159. Вж. илюстр. на с.124.
160. J.-B. du Halde, Description geographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, 1735, II, с. 65.
161. P. de Las Cortes, doc. cit., f° 123, v°.
162. Pierre Gourou, L'Asie, 1953, с. 32.
163. Ibid., с. 30-32.
164. В Сиам, E. Kämpfer, Histoire naturelle... de l'Empire du Japon, 1732, I, с. 69. В Камбоджа, Éveline Porée-Maspéro, Études sur les rites agraires des Cambodgiens, 1942, I, с. 28; P.

Gourou, L'Asie, op. cit., c. 74.
165. P. de Las Cortes, doc. cit., f° 43 v°.
166. G. Macartney, op. cit., III, c. 287; Dictionnaire archéologique des techniques, 1964, I, c. 214-215; II, c. 520.
167. Michel Cartier, Pierre E. Will, „Démographie et institutions en Chine: contributions à l'analyse des recensements de l'époque impériale", in: Annales de demographie historique, 1971, c. 212-218 и 230-231.
168. Pierre Gourou, Les Paysans du delta tonkinois, 1936, c. 382-387.
169. Следващите подробности са заимствани от Éveline Porée-Maspéro, op. cit., I, 1942, c. 32 и сл.
170. Jean Chardin, Voyages en Perse, 1811, IV, c. 102-105.
171. J. Fourastié, Machinisme et bien-être, op. cit., c. 40.
172. Pierre Gourou, L'Asie, 1953, c. 55.
173. Pierre Gourou, Les Pays tropicaux, 4-то изд., 1966, c. 95.
174. J. Spence, in: Food in Chinese Culture, p.p. K. C. Chang, 1977, c. 270.
175. Abbé Prévost, op. cit., VIII, c. 536 и 537.
176. J.-B. du Halde, op. cit., II, c. 72.
177. P. de Las Cortes, doc. cit., f° 54 и 60.
178. Voyages à Pekin, Manille et l'Ile de France..., 1784-1801, op. cit., I, c. 320.
179. P. Gourou, L'Asie, op. cit., c. 74, 262.
180. J. A. Mandelslo, op. cit., II, c. 268.
181. J. Savary, op. cit., IV, col. 561.
182. P. de Las Cortes, doc. cit. f° 55.
183. Matsuyo Takizawa, The Penetration of Money Economy in Japan..., 1927, c. 40-41.
184. P. de Las Cortes, doc. cit. f° 75.
185. Jacques Gernet, Le Monde chinois, 1972, c. 281 и 648; Wolfram Eberhard, A History of China, 4-то изд., 1977, c. 255.
186. F. W. Mote, in: Food in Chinese Culture, op. cit., c. 198-200.
187. J. Spence, ibid, c. 261 и 271.
188. Abbé Prévost, op. cit., VI, c. 452-453 (от Halde).
189. J. Gernet, Le Monde chinois, op. cit., c. 65-66; Dictionnaire archéologique des techniques, 1964, II, c. 520.
190. Victor Bérard, Les navigations d'Ulysse, II. Pénélope et les Barons des iles, 1928, c. 318 и 319.
191. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 102.
192. G. B. Samson, The Western World and Japan, 1950, c. 241.
193. Michel Vié, Histoire du Japon, 1969, c. 99; Thomas C. Smith, The agrarian origins of modern Japan, 1959, c. 102.
194. Th. Smith, ibid., c. 82, 92 и сл.
195. Ibid. c. 68 и сл., 156, 208, 211; Matsuyo Takizawa, The Penetration of money economy in Japan, 1927, c. 34-35, 75-76, 90-92; Recent trends in japanese historiography: bibliographical essays, 13 конгрес по исторически науки, Москва, 1970, I, c. 43-44.
196. Вж. по-долу, III, c. 433 и 441-442.
197. G. B. Samson, op. cit., c. 237.
198. То е описано в La Vie de Colomb par son fils, на 5 ноем. 1492 г. като „вид жито, наречено „maize" (царевица), което било много вкусно печено в пещ или изсушено и смляно на брашно", A. Maurizio, op. cit., c. 339.
199. R. S. Mac Neish, First annual report of the Tehuacan archaeological-botanical project, 1961, и Second annual report, 1962.
200. G. F. Gemelli Careri, op. cit., VI, c. 30.
201. F. Coreal, op. cit., I, c. 23.
202. P. Vidal de La Blache, op. cit., c. 137.
203. Jean-Pierre Berthe, „Production et productivité agricoles au Mexique, XVIe — XVIIIe siècles", in: Трета международна конференция по икономическа история, Мюнхен, 1965.
204. F. Màrquez Miranda, „Civilisations précolombiennes, civilisation du maïs", in: A travers les Amériques latines, изд. под ръководството на Lucien Febvre, Cahiers des Annales, n° 4, c. 99-100.
205. Marie Helmer, „Les Indiens des plateaux andins", in: Cahiers d'outremer, n° 8, 1949, c. 3.
206. Marie Helmer, „Note brève sur les Indiens Yuras" in: Journal de la société des américanistes, 1966, c. 244-246.
207. Alexandre de Humboldt, Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent fait en 1799 et 1800, изд. от 1961, c. 6.
208. A. de Saint-Hilaire, Voyages dans l'intérieur du Brésil, 1-ва част, I, 1830, c. 64-68.
209. Rodrigo de Vivero, Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes, p.p. Juliette Monbeig, 1972, c. 212-213.
210. Earl J. Hamilton, American Treasure and Price Revolution in Spain, 1934, c. 213, бел. 1, откривa доматите още през 1608 г. сред хранителните продоволствия на една болница в Андалусия.
211. Georges et Geneviève Frèche, Le Prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse, (1486-1868), 1967, c. 20-22.
212. Carl O. Sauer, „Maize into Europe", in:

Akten des 34. Internationales Amerikanischen Kongresses, 1960, c. 781.
213. O. de Serres, Le Théâtre de l'agriculture..., op. cit., II, c. 4.
214. A. Bourde, Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle, 1967, I, c. 185, бел. 5.
215. Traian Stoianovich, „Le maïs dans les Balkans", in: Annales E. S. C., 1966, c. 1027 и бел. 3, с. 1029 и бел. 1.
216. J. Georgelin, op. cit., c. 205.
217. G. Anthony, L'industrie de la toile à Pau et en Béarn, 1961, c. 17.
218. G. et G. Fréche, op. cit., c. 20-22, 34-37.
219. Mémoire sur le Béarn et la Basse Navarre, 1700, B. N. Ms. fr, 4287, f° 6.
220. Moscou, A. E. A., 72/5, 254, f° 29.
221. P de Saint-Jacob, op. cit., c. 398.
222. Jérôme et Jean Tharaud, La Bataille de Scutari, 24-то изд., 1927, с. 101.
223. J. Georgelin, op. cit., c. 205 и 225.
224. G. et G. Frêche, op. cit., c. 36.
225. Filippo Pigafetta et Duarte Lopez, Description du royaume de Congo, 1591, прев. от W. Bal, 1973, с. 76.
226. P. Verger, Dieux d'Afrique, 1954, c. 168, 176, 180.
227. Ping-Ti Ho, „The Introduction of American food plants into China", art. cit.
228. Berthold Laufer, The American Plant Migration, the Potato, 1938.
229. Цит. от R. M. Hartwell, The Industrial Revolution and economic Growth, 1971, c. 127.
230. Archives de Cracovie, fonds Czartoryski, 807, f° 19.
231. Johann Gottlieb Georgi, op. cit., c. 585.
232. B. Laufer, op. cit., c. 102-105.
233. E. Julliard, op. cit., c. 213.
234. D Mathieu, L'Ancien Régime dans la province de Lorraine et Barrois, 1879, c. 323.
235. K. H. Connell, „The Potato in Ireland", in: Past and Present, n° 23, ноем. 1962, с. 57-71.
236. Към Дюнкерк (1712): A. N., G, 1698, f° 64; към Португалия (1765): A. N., F, f° 143 и сл.
237. Adam Smith, The Wealth of Nations, 1937, с. 161.
238. E. Roze, Histoire de la pomme de terre, 1898, с.162.
239. J. Beckmann, Beiträge zur Oekonomie, op. cit., V, с. 280.
240. Ch. Vanderbroeke, „Cultivation and consumption of the potato in the 17th and 18th Centuries", in: Acta historiae neerlandica, V, 1971, с.35.
241. Ibid., с.21.
242. Ibid., с. 35.
243. Ibid., с. 28.
244. A. Smith, The Wealth of Nations, изд. 1863, с.35, цит. от Pollard and Crossley, op. cit., с. 157.
245. Louis Simond, Voyage d'un Français en Angleterre pendant les années 1810 et 1811, I, с. 160; за всеки случай ще упомена една малка подробност (Gabriel Sagard, Le Grand Voyage du pays des Hurons, 1976): през 1623 година корабът, който го отнася до Канада, завзема малък английски кораб, където той открива каче с картофи „във форма на огромни репи, но с много по-прекрасен вкус" (с. 16).
246. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, с. 80.
247. Labat, Nouveau voyage aux isles de l'Amérique, 1722, I, с. 353.
248. G. F. Gemelli Careri, op. cit., VI, с. 25.
249. Ibid., VI, с. 89.
250. Ester Boserup, Évolution agraire et pression démographique, 1970, с. 23 и сл.
251. P. Jean-François de Rome, La Fondation de la mission des Capucins au Royaume de Congo, прев. Bontinck, 1964, с. 89.
252. Otto von Kotzebue, Reise um die Welt..., op. cit., I, с. 70-71.
253. Pierre Gourou, L'Amérique tropicale et australe, 1976, с. 29-32.
254. Ibid, с. 32.
255. J.-F. de Rome, op. cit., с. 90.
256. Georges Balandier, La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVIe au XVIIIe siècle, 1965, с. 77-78.
257. Abbé Prévost, op. cit., XII, с. 274.
258. Louis-Antoine de Bougainville, Voyage autour du monde, изд. от 1958, с. 120.
259. James Cook, Giornali di Bordo, I, 1971, с. 123-124.
260. Ibid., с. 164.
261. Ibid., I, с. 109.
262. Abbé Prévost, Supplément des voyages, XX, с. 126.
263. Op. cit., XV, с. 1 и сл.
264. Ibid., с. 87.

Бележки към глава 3

1. John Nef, La Guerre et le progrès humain, 1954, с. 24-25.
2. Érasme, La Civilite morale des enfans, 1613, с. 11.
3. Dr Jean Claudian, Rencontre internationale F. I. P. A. L., ноем. 1964, Rapport préliminaire, с. 34.
4. L. A. Caraccioli, Dictionnaire critique, pittoresque et sententieux, propre à faire

connoitre les usages du siècle, ainsi que ses bizarreries, 1768, I, c. 24.
5. Gerónimo de Uztáriz, Theoria y práctica de comercio y de marina, 1724, c. 348-349.
6. B. de Laffemas, Reiglement général pour dresser le manifactures en ce royaume..., 1597, c. 17.
7. Abbé Prévost, op. cit., VI, c. 142 (пътуване на du Halde).
8. L.-S. Mercier, L'An 2440, op. cit., c. 368, бел. а.
9. Werner Sombart, Luxus und Kapitalismus, 1922, c. 2.
10. Th. Dobzhansky, L'Homme en évolution, 1966, c. 369.
11. Food in Chinese Culture, p.p. K. C. Chang, op. cit.
12. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, 1782, XI, c. 345-346.
13. Food in Chinese Culture, op. cit., c. 15, 271, 280.
14. Ortensio Landi, Commentario delle più notabili e mostruose cose d'Italia, s.d., c. 5-6.
15. „Voyage de Jérôme Lippomano", in: Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle, II, 1838, c. 605. (Колекция от непубликувани документи върху историята на Франция).
16. A. Franclin, op. cit., III, c. 205.
17. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., V, c. 79.
18. A. Caillot, Mémoires pour servir à l'histoire des moeurs et usages des Français, 1827, II, c. 148.
19. L. A. Caraccioli, Dictionnaire... sententieux..., op. cit., I, c. 349; III, c. 370; I, c. 47.
20. Marquis de Paulmy, Précis d'une histoire générale de la vie privée des Français, 1779, c. 23.
21. A. Franklin, op. cit., III, c. c. 47-48.
22. Le Ménagier de Paris, traité de morale et d'économie domestique composé vers 1393, 1846, II, c. 93.
23. Michel de Montaigne, Journal de voyage en Italie, изд. на Pléiade, 1967, c. 1131.
24. Rabelais, Pantagruel, кн. IV, гл. LIX и LX.
25. Philippe Mantellier, „Mémoire sur la valeur des principales denrées... qui se vendaient... en la ville d'Orléans", in Mémoires de la société archéologique de l'Orléanais, 1862, c. 121.
26. Gazette de France, 1763, c. 385.
27. Hermann van der Wee, „Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles)" in: Annales E. S. C., 1963, n° 1, c. 216.
28. W. Abel, „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland...", in: Berichte über Landwirtschaft, cit., c. 415.
29. Voyage de Jérôme Lippomano, op. cit., c. 575.
30. Thoinot Arbeau, Orchésographie (1588), изд. от 1888, c. 24.
31. W. Abel, Crises agraires en Europe, XIIIe-XXe siècle, op. cit., c. 150.
32. Ugo Tucci, „l'Ungheria e gli approvvigionamenti veneziani di bovini nel Cinquecento", in: Studia Humanitatis, 2; Rapporti venetoungheresi all'epoca del Rinascimento, 1975, c. 153-171; A.d. S. Venise, Cinque Savii, 9, f° 162; Histoire du commerce de Marceille, III, 1481-1599 от R. Collier et J. Billioude, 1951, c. 144-145.
33. L. Delisle, Études sur la condidion de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age, 1851, c. 26.
34. E. Le Roy Ladurie, Les Paysans de Languedoc, 2-ро изд., 1966, I, c. 177-179.
35. W. Abel, art. cit., c. 430.
36. Noël du Fail, Propos rustiques et facétieux, изд. 1856, c. 32.
37. G. de Gouberville, Journal..., 1892, c. 464.
38. C. Haton, Mémoires..., op. cit., c. 279.
39. W. Abel, Crises agraires en Europe..., op. cit., c. c. 198-200.
40. André Plaisse, La Baronnie du Neubourg, 1961; Pierre Chaunu, „Le Neubourg. Quatre siècles d'histoire normande, XIVe-XVIIIe", in: Annales E. S. C., 1961, c. 1152-1168.
41. R. Grandamy, „Le grande regression. Hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875" in: Prix de vente et prix de revient (13e série), 1952, c. 52.
42. A. Husson, Les Consommations de Paris, op. cit., c. 157; Jean-Claude Toutain, in: Histoire quantitative de l'économie française, I, Cahiers de l'I. S. E. A., 1961, c. 164-165; Lavoisier, „De la richesse de la France" et „Essai sur la population de la ville de Paris" in: Mélanges d'economie politique, I, 1966, c. 597-598 и 602.
43. W. Abel, Crises agraires en Europe..., op. cit., c. 353-354.
44. J. Milleret, De la réduction du droit sur le sel, 1829, c. 6-7.
45. Emile Mireaux, Une Province française au temps du Grand Roi, la Brie, 1958, c. 131.

46. Michel Morineau, „Rations de marine (Angleterre, Hollande, Suède et Russie)", in: Annales E. S. C., 1965.
47. Paul Zumthor, La vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt, 1959, с. 88 и сл.
48. L. Lémery, op. cit., с. 235-236.
49. P. de Saint-Jacob, op. cit., с. 540.
50. P. J. Grosley, Londres, 1770, I, с. 290.
51. Mémoires de Mademoiselle de Montpensier, изд. от Cheruel, 1858-1859, III, с. 339.
52. Abbé Prévost, op. cit., X, с. 128-129, (пътуване на Tavernier).
53. R. de Vivero, op. cit., с. 269.
54. F. Bernier, Voyages..., op. cit, 1699, II, с. 252.
55. P. de Las Cortes, doc. cit., с. 54.
56. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, с. 474.
57. Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs des Chinois, от мисионерите в Пекин, IV, 1779, с. 321-322.
58. Ho Shin-Chun, Le Roman des lettrés, 1933, с. 74, 162, 178.
59. G. F. Cemelli Careri, op. cit., IV, с. 107; P. de Magaillans, Nouvelle Relation de la Chine, 1688 (написана през 1668), с. 177-178.
60. R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, op. cit., с. 196.
61. G. F. Gemelli Careri, op. cit., I, с. 63-64.
62. Ibid., V, с. 305.
63. R. Baehrel, Une Croissance: la Basse-Provence rurale..., op. cit., с. 173.
64. L. Simond, Voyage d'un Français en Angleterre..., op. cit., II, с. 332.
65. L.-S. Mercier, op. cit., 1783, V, с. 77.
66. Ibid., с. 79.
67. A. Franklin, op. cit., III, с. 139.
68. Médit..., I, с. 139.
69. L-S. Mercier, V, с. 252.
70. Ibid., с. 85.
71. Voyage de Jérôme Lippomano, op. cit., II, с. 609.
72. M. de Montaigne, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1118.
73. Ibid., с. 1311.
74. Alfred Franklin, La Vie privée d'autrefois. IX: Variétés gastronomiques, 1891, с. 60.
75. M. de Montaigne, Journal de voyage..., с. 1136.
76. M. de Montaigne, Essais, изд. на Pléiade, 1962, с. 1054 и 1077.
77. Les Voyages du Seigneur de Villamont, 1609, с. 473; Coryate's Crudities, (1611), изд. 1776, I, с. 107.
78. Alfred Franklin, op. cit., I, La civilité, l'étiquette et le bon ton, 1908, с. 289-291.
79. Alfred Gottschalk, Histoire de l'alimentation et de la gastronomie... 1948, II, с. 168 и 184.
80. M. de Montaigne, Essais, op. cit., с. 1054.
81. C. Duclos, Mémoires sur sa vie, in: Oeuvres, 1820, I, с. LXI.
82. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, с. 61.
83. J.-B. Labat, Nouvelle Relatoin de l'Afrique occidentale, op. cit., I, с. 282.
84. Baron de Tott, Mémoires, I, 1784, с. 111.
85. Ch. Gérard, L'Ancienne Alsace à table, 1877, с. 299.
86. След архивите на Stockhalpen и Alain Dubois, Die Salzversorgung des Wallis 1500-1610. Wirtschaft und Politik, 1965, с. 41-46.
87. Dr Claudian, Първа международна конференция F. I. P. A. L., 1964, предварителен доклад, с. 39.
88. A. Franklin, La Vie privée..., op. cit., с. 32, 33, 90.
89. Médit..., I, с. 138 и бел. 1.
90. Archives des Bouches-du-Rhône, Amirauté de Marseille, B IX, 14.
91. J. Savary, op. cit., II, стат. 778.
92. L. Lémery, op. cit., с. 301.
93. A. N., 315, AP 2, 47, Лондон, 14 март 1718.
94. G. F. Gemelli Careri, II, с. 77.
95. Voyage... de M. de Guignes, op. cit., I, с. 378.
96. Patrick Colquhoun, Traité sur la police de Londres, 1807, I, 128.
97. Bartolomé Pinheiro da Veiga, „La Corte de Felipe III", in: Viajes de extranjeros por España y Portugal, II, 1959, с. 136-137.
98. L. Lémery, op. cit., с. 295.
99. Antonio de Beatis, Voyage du cardinal d'Aragon... (1517-1518), p.p. Madeleine Havard de La Montagne, 1913, с. 119.
100. J. Savary, op. cit., V, стат. 182; I, стат. 465.
101. Caraccioli, Dictionnaire... sentencieux, op. cit., I, с. 24.
102. Giuseppe Parenti, Prime Ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze, 1939, с. 120.
103. G. F. Gemelli Careri, op. cit., VI, с. 21.
104. Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1152.
105. Montesquieu, Voyage en Europe, с. 282.
106. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, с. 475.
107. A. Franklin, op. cit., IX, Variétés gastronomique, 1891, с. 135.

108. Jacques Accarias de Sérionne, La Richesse de la Hollande, 1778, I, с. 14 и 192.
109. P. Boissonnade, „Le Mouvement commercial entre la France et les iles Britanniques au XVIe siècle“, in: Revue historique, 1920, с. 8; H. Bechtel, op. cit., II, с. 53. Изоставяне на рибарниците в Шонен през 1473 г.
110. Bartolomé Pinheiro da Veiga, op. cit., с. 137-138.
111. J. Savary, op. cit., III, стат. 1002 и сл.; Ch. de La Morandière, Histoire de la pêche française de la morue dans l'Amérique septentrionale, 1962, том 3., I, с. 145 и сл., за зеленатa моруна; с. 161 и сл., за изсушената моруна.
112. A. N., серия K (възпроизведена в Испания), непълна бележка.
113. E. Trocmé et M. Delafosse, Le Commerce rochelais de la fin du XVe siècle au début du XVIIe, 1952, с. 17-18 и 120-123; J. Savary, op. cit., III, стат. 1000.
114. J. Savary, op. cit., III, стат. 997.
115. B. N., n. a., 9389, кавалерът Razilly до Ришельо, 26 ноември 1626.
116. A. N., A. E., B III, 442.
117. Paul Decharme, Le Comptoir d'un marchand au XVIIe siècle d'après une correspondance inedite, 1910, с. 99-110; N. Delamare, Traité de police, op. cit., I, с. 607; Ch. de La Morandière, op. cit., I, с. 1: Рибарите „казват обикновено: улових моруна за 25 за хиляда, което ще рече, че хиляда от тези моруни тежат след осоляване 25 кинтала (1 кинтал = 50 кг.). Най-добрият улов дава 60 кинтала за хиляда, средният — 25, а най-скромният — 10 кинтала.“
118. N. Delamare, op. cit., III, 1722, с. 65.
119. Moscou, A. E. A., 7215-295, f° 28, Lisbonne, 15 март 1791.
120. G. de Uztariz, op. cit., II. с. 44.
121. N. Delamare, op. cit., I, 1705, с. 574 (1603).
122. Variétés, op. cit., I, 316.
123. A. Franklin, La Vie privée d'autrefois, III, La Cuisine, op. cit., с. 19 и бел. Ambroise Paré, Oeuvres, 1607, с. 1065.
124. N. Delamare, op. cit., III, 1719, с. 65.
125. J. Accarias de Sérionne, La Richesse de la Hollande, op. cit., I, с. 14 и 192.
126. Wanda Oesau, Hamburgs Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag vom 17-19 Jahrhundert, 1955.
127. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, Histoire de la vie privée des Français, op. cit., II, с. 168.
128. Kamala Markaniaga, Le Riz et la mousson, 1956.
129. J. André, Alimentation et cuisine à Rome, op. cit., с. 207-211.
130. J. Savary, op. cit., 1761, III, стат. 704. Казва се също maniguette и дори maniquette.
131. Sempere y Galindo, Historia del luxo y de las leyes suntuarias, 1788, II, с. 2, бел. 1.
132. Le Ménagier de Paris, op. cit., II, с. 125.
133. Gomez de Brito, Historia tragico-maritima, 1598, II, с. 416; Abbé Prévost, op. cit., XIV, с. 314.
134. Dr Claudian, Rapport préliminaire, цит. стат., с. 37.
135. A. N., Marine B, 463, f° 65 и сл.
136. Mably, de la situation politique de la Pologne, 1776, с. 68-69.
137. Boileau, Satires, изд. Garnier-Flammarion, 1969, Satire III, с. 62 и сл.
138. K. Glamann, Dutch-asiatic Trade, 1620-1740, 1958, ил. 2, с. 14.
139. Ernst Ludwig Carl, Traité de la richesse des princes et des leurs Etats et des moyens simples et naturels pour y parvenir, 1722-1723, p. 236; John Nickolls, Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretagne, op. cit., с. 253.
140. K. Glamann, op. cit., с. 153-159. Китайската захар изчезва от европейския пазар след 1661 г.
141. G. Macartney, op. cit., IIq с. 186.
142. A. Ortelius, Théâtre de l'univers, 1572, с. 2.
143. Alice Piffer Canabrava, A industria do acucar nas ilhas inglesas e francesas do mar das Antilhas (1697-1755), 1946 (стенограма).
144. Основавам се на това, което прочетох в Кипър. Една огромна разпродажба през 1464 г. обхваща 800 кинтала; L. de Mas-Latrie, Histoire de l'ile de Chypre, III, 1854, с. 88-90; на 12 март 1463 г. венецианската галера не намира захар за товарене, което е доказателство за скромно производство, A. d. S. Venise, Senato mar, 7, f° 107 v°.
145. Lord Sheffield, Observations on the commerce of the American States, 1783, с. 89.
146. Парижките данни според Lavoisier in: R. Philippe, art. cit., ил.I, с. 569, и Armand Husson, Les Consommations de Paris, op. cit., с. 330.
147. Pierre Belon, Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étranges, 1553, с. 106 и 191.

148. Abbé Raynal, Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes, 1775, III, с. 86.
149. W. Sombart, Der Moderne Kapitalismus, op. cit., II, с. 1031.
150. J.-F. de Rome, op. cit., с. 62.
151. M. Pringle, Observations sur les maladies des armées, dans les champs et dans les prisons, 1755. I. с. 6.
152. J. A. França, Une Ville des Lumières: la Lisbonne de Pombal, 1965, с. 48; Suzanne Chantal, La Vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1755, 1962, с. 232.
153. Jean Delumeau, Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle, 1957, с. 331-339; за Генуа, вж. J. de Lalande, Voyage en Italie, VIII, с. 494-495.
154. Variétés, II, с. 223, бел. 1.
155. J. Grosley, Londres, op. cit., I, с. 138.
156. L.-S. Mercier, L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit., с. 41, бел. 1.
157. L.-S. Mercier, op. cit., VIII, 1783, с. 340.
158. B. Pinheiro da Veiga, op. cit., с. 138.
159. Food in Chinese Culture, op. cit., с. 229-230.
160. Ibid., с. 291.
161. B. Pinheiro, op. cit., с. 138.
162. A. N., A. E., B 1, 890, 22 юни 1754.
163. Jean Bodin, La Réponse... au Paradoxe de M. de Malestroit sur le faict des monnoyes, 1568, f° 1 r°.
164. Comte de Rochechouart, Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration, 1889, с. 110.
165. Francis Drake, Le Voyage curieux faict autour du monde..., 1641, с. 32.
166. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, с. 103.
167. R. Hakluyt, The Principal Navigations, Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation, 1599-1600, II, с. 98.
168. Jean d'Auton, Histoire de Louys XII roy de France, 1620, с. 12.
169. Félix et Thomas Platter à Montpellier, 1552-1559 et 1595-1599, notes de voyage de deux étudiants balois, 1892, с. 48 и 126.
170. Médit..., I, с. 180 и 190.
171. Le Loyal Serviteur, La Très Joyeuse et très Plaisante Histoire composée par le Loyal serviteur des faits, gestes, triomphes du bon chevalier Bayard, p. p, J.-C Buchon, 1872, с. 106.
172. J. Beckmann, op. cit., V, с. 2. Според един документ от 1723 г. „от известно време насам, откак стана обичай да се налива виното в бутилки от дебело стъкло, всякакви хора започнаха да произвеждат и продават коркови тапи".
173. Histoire de Bordeaux, p.p. Ch. Higounet, III, 1966, с. 102-103.
174. Archivo General de Simancas, Guerra antigua, XVI, Mondéjar à Charles Quint, 2 дек. 1539.
175. J. Savary, op. cit., V, стат. 1215-1216; Encyclopédie, 1765, XVII, с. 290, тема „Вино".
176. Gui Patin, Lettres, op. cit., I, с. 211 (2 дек. 1650).
177. L.-S. Mercier, op. cit., VIII, 1783, с. 225.
178. J. Savary, op. cit., IV, стат. 1222-1223.
179. L. A. Caraccioli, op. cit., III, с. 112.
180. Bartolomé Bennassar, „L'alimentation d'une capitale espagnole au XVIe siècle: Valladolid", in: Pour une histoire de l'alimentation, p.p. J.-J. Hemardinquer, op. cit., с. 57.
181. Roger Dion, Histoire de la vigne et du vin en France, 1959, с. 505-511.
182. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, с. 271-272.
183. G. F. Gemelli Careri, op. cit., VI, с. 387.
184. A. Husson, op. cit., с. 214.
185. K. C. Chang, in: Food in Chinese Culture, op. cit., с. 30.
186. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, op. cit., II, с. 304.
187. Ibid.
188. Storia della tecnologia, p.p. Ch. Singer et altri, 1962, II, с. 144.
189. Ibid., с. 144-145, et J. Beckmann, Beiträge zur Oekonomie, 1781, V, с. 280.
190. G. Macaulay Trevelyan, History of England, 1943, с. 287, бел. 1.
191. René Passet, L'Industrie dans la généralité de Bordeaux..., 1954, с. 24 и сл.
192. Histoire de Bordeaux, p.p. Ch. Higounet, op. cit., IV, с. 500 и 520.
193. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, op. cit., II, с. 307-308.
194. Ibid., II, с. 315.
195. A. Husson, op. cit., с. 212 и 218.
196. A. N., A. E., B, 757, 17 юли 1687. Lettre de Bonrepaus a Seignelay.
197. A. N., Marine, B, 463, f° 75.
198. Вж. например N. Delamare, op. cit., II, с. 975 и 976, или Декрета на Парламентарния съд от септември 1740 г. за забрана по време на глад.
199. Vom Bierbrauen, Erffurth, 1575.
200. Référence égarée.
201. Estebanillo-González, „Vida y hechos", in: La Novela picaresca española, 1966, с. 1779 и 1796.

202. M. Gachard, Retraite et mort de Charles Quint... op. cit., II, c. 114 (1 февр. 1557).
203. André Plaisse, La Baronnie du Neubourg. Essai d'histoire agraire, économique et sociale, 1961, c. 202; Jules Sion, Les Paysans de la Normandie orientale: étude géographique sur les populations rurales du Caux et du Bray, du Vexin normand et de la vallée de la seine, 1909, c. 154.
204. J. Sion, ibid.
205. René Musset, Le Bas-Maine, étude géographique, 1917, c. 304-305.
206. A. Husson, op. cit., c. 214, 219, 221.
207. Storia della tecnologia, op. cit., c. 145.
208. Chroniques de Froissart, изд. 1868, XII, c. 43-44.
209. M. Malouin, Traité de chimie, 1735, c. 260.
210. Storia della tecnologia, op. cit., II, c. 147, и Hans Folg, Wem der geprant Wein nutz sey oder schad..., 1493, цит., ibid, c. 147 и бел. 73.
211. Lucien Sittler, La Viticulture et le vin de Colmar à travers les siècles, 1956.
212. R. Passet, op. cit., c. 20-21.
213. Bilanci generali, 1912, I, c. LXXVIII.
214. J. Savary, op. cit., V, стат. 147-148.
215. Mémoire concernant l'Intendance des Trois Évêchés de Metz, Toul et Verdun, 1698, B. N., Ms. fr. 4285, f° 41 v° 42.
216. Guillaume Géraud-Parracha, Le Commerce des vins et des eaux de vie en Languedoc sous l'Ancien Régime, 1958, c. 298 и 306-307.
217. Ibid., c. 72.
218. Storia della tecnologia, op. cit., III, c. 12.
219. Jean Girardin, Notice biographique sur Édouard Adam, 1856.
220. L. Lémery, op. cit., c. 509.
221. J. Pringle, Observations sur les maladies des armées..., op. cit., II, c. 131; I, c. 14, 134-135, 327-328.
222. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., II. c. 19 и сл.
223. L. Lémery, op. cit., c. 512.
224. Gui Patin, Lettres, op. cit., I, c. 305.
225. Audiger, La Maison réglée, 1692.
226. J. Savary, op. cit., II, стат. 216-217.
227. През 1710 г. търговските синдици в Нормандия въстават срещу една забрана върху ракията, която не се произвежда от вино. A. N., G, 1695, f° 192.
228. Според N. Delamare, op. cit., 1710, c. 975, и Le Pottier de La Hestroy, A. N., G, 1687, f° 18 (1704), това „нововъведение" датира приблизително от XVI в.
229. J. Savary, op. cit., II, стат. 208.
230. J. de Léry, Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil, 1580, c. 124.
231. P. Diego de Haedo, Topographia e historia general de Argel, 1612, f° 38.
232. J. A. de Mandelslo, op. cit. II, c. 122.
233. E. Kämpfer, op. cit. III, c. 7-8 и I, c. 72.
234. Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les moeurs, les usages, etc. des Chinois, чрез Missionnaires de Pékin, V, 1780, c. 467-474, 478.
235. G. Macartney, op. cit., II, c. 185.
236. Abbé Prévost, Histoire générale des voyages, XVIII, 1768, c. 334-335.
237. Според данните от моя колега и приятел Ali Mazaheri.
238. Food in Chinese Culture, p.p. K. C. Chang, op. cit., c. 122, 156, 202,
239. Ръкописна бележка от Alvaro Jara.
240. Изгубена справка.
241. Mémoires de Mademoiselle de Montpensier, цит. от A. Franklin, La vie privée d'autrefois, le café, le thé, le chocolat, 1893, c. 166-167.
242. Bonaventure d'Argonne, Mélanges d'histoire et de littérature, 1725, I, c. 4.
243. Писма от 11 февр., 15 апр., 13 май, 25 окт. 1671 г., 15 ян. 1672 г.
244. A. Franklin, op. cit., c. 171.
245. Archives d'Amsterdam, Koopmansarchief, Aron Colace l'Ainé.
246. G. F. Gemelli Careri, op. cit., I, c. 140.
247. L. Dermigny, op. cit., I, c. 379.
248. Gui Patin, Lettres, I, c. 383 и II, c. 360.
249. Samuel Pepys, Journal, изд. 1937, I, c. 50.
250. L. Dermigny, op. cit., I, c. 381.
251. A. Franklin, op. cit., c. 122-124.
252. L. Dermigny, La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton..., op. cit., album annexe, tableaux 4, 5.
253. G. Macartney, op. cit., I, c. 30-31 и IV, c. 227.
254. S. Pollard et D. Grossley, The Wealth of Britain, op. cit., c. 166.
255. G. Macartney, op. cit., IV, c. 218; L. Dermigny, op. cit., II, c. 596 и сл.
256. Archives de Leningrad, точната справка е изгубена.
257. Food in Chinese Culture, op. cit., c. 70 и 122.
258. Pierre Gourou, L'Asie, op. cit., c. 133.
259. Цит от J. Savary, op. cit., IV, стат. 992.
260. G. Macartney, op. cit., II, c. 56.
261. J. Savary, op. cit., IV, стат. 993.
262. Точната справка е изгубена. Аналогична справка при J. Barrow, III, 1805, c. 57.
263. P. de Las Cortes, док. цит.

264. J. Savary, op. cit., IV, стат. 993.
265. G. de Uztáriz, op. cit., прев. от фр., 1753, II, с. 90.
266. Следните подробности според Antoine Galland, De l'origine et du progrez du café. Sur un manuscrit (arabe) de la Bibliothèque du Roy, 1699; Abbé Prévost, op. cit., X, с. 304.
267. J.-B. Tavernier, op. cit., II, с. 249.
268. De plantis Aegypti liber, 1592, гл. XVI.
269. Pietro della Valle, Les Fameux Voyages..., 1670, I, с. 78.
270. Според свидетелството на неговия син, Jean de La Roque, le Voyage de l'Arabie heureuse, 1716, с. 364.
271. A. Franklin, La Vie privée d'autrefois, le café, le thé, le chocolat, op. cit., с. 33.
272. Ibid., с. 22.
273. Ibid., с. 36.
274. De L'usage du caphé, du thé et du chocolate, anonyme, 1671, с. 23.
275. A. Franklin, op. cit., с. 45 и 248.
276. За целия следващ параграф, вж. Jean Leclant, „Le café et les cafés a Paris (1644-1693)", in: Annales E. S. C., 1951, с. 1-14.
277. A. Franklin, op. cit., с. 225.
278. Suzanne Chantal, La Vie quotidienne au Portugal..., op. cit., с. 256.
279. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, op. cit., III, с. 125-126.
280. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., IV, с. 154.
281. Gaston Martin, Nantes au XVIIIe siècle. L'ère des négriers, 1714-1774, 1931, с. 138.
282. Pierre-François-Xavier de Charlevoix, Histoire de l'Isle Espagnole ou de S. Domingue, 1731, II, с. 490.
283. Dictionnaire du commerce et des marchandises, p.p. M. Guillaumin, 1841, I, с. 409.
284. За различните качества на кафето вж. кореспонденцията на Aron Colace, Gemeemte Archief Amsterdam, passim, années 1751-1752.
285. M. Morineau, „Trois contributions au colloque de Göttingen", in De l'Ancien Régime à la Révolution française, p.p. A. Cremer, 1978, с. 408-409.
286. R. Paris, in: Histoire du commerce de Marseille, съст. от G. Rambert, V, 1957, с. 559-561.
287. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, I, с. 228-229.
288. Journal de Barbier, p.p. A de La Vigeville, 29 ноем. 1721.
289. Цитиран от Isaac de Pinto, Traité de la circulation et du crédit, 1771, с. 5.
290. L.-S. Mercier, L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit., с. 359.
291. A. d. S. Venise, Cinque Savii, 9, 257 (1693).
292. Jules Michelet, Histoire de France, 1877, XVII, с. 171-174.
293. L. Lemery, op. cit., с. 476, 479.
294. André Thevet, Les Singularitez de la France antarctique, 1558, p.p. P. Gaffarel, 1878, с. 157-159.
295. Storia della tecnologia, op. cit., III, с. 9.
296. L. Dermigny, op. cit., III, 1964, с. 1252.
297. Според Joan Thirsk, непубликувано комюнике, Semaine de Prato, 1979.
298. Думата при A. Thevet, op. cit., с. 158.
299. J. Savary, op. cit., V, с. 1363.
300. Mémoire de M. de Monségur (1708), B. N., Ms. fr. 24 228, f° 206; Luigi Bulferetti et Claudio Costantini, Industria e commercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700-1861), 1966, с. 418-419; Jérôme de La Lande, Voyage en Italie..., 1786, IX, с. 367.
301. George Sand, Lettres d'un voyageur, éd. Garnier-Flammarion, с. 76; Petite Anthologie de la cigarette, 1949, с. 20-21.
302. L. Dermigny, op. cit., III, с. 1253.
303. Цит. от L. Dermigny, ibid., III, с. 1253.
304. Ibid., бел. 6.
305. Abbé Prévost, op. cit., VI, с. 536 (voyage de Hamel, 1668).
306. Suzanne Chantal, La Vie quotidienne au Portugal..., op. cit., с. 256.
307. P. de Saint-Jacob, op. cit., с. 547.
308. Abbé Prévost, op. cit., XIV, с. 482.
309. Cf. infra, III, с. 379.

Бележки към глава 4

1. P. Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730..., op. cit., с. 230.
2. Bartolomé Bennassar, Valladolid au Sciècle d'or. Une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle, 1967, с. 147-151.
3. Jean-Baptiste, Tavernier, Les Six Voyages..., 1682, I, с. 350.
4. Лични спомени и снимки.
5. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, с. 15.
6. S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, с. 21 и II, с. 281.
7. Ibid., IV, с. 149.
8. E. J. F. Barbier, Journal historique et anecdotique du règne de Luis XV, op. cit., I, с. 4.
9. Gaston Roupnel, La Ville et la campagne au XVIIe siècle, 1955, с. 115.
10. X. de Planhol, „ Excursion de géographie agraire. IIIe , partie: la Lorraine méridionale", in: Géographie et histoire agraires, actes du colloque international de l'Université de Nancy,

Mémoire n° 21, 1959, c. 35-36.
11. F. Vermale, op. cit., c. 287-288 и бележките.
12. P. de Saint-Jacobs, op. cit., c. 159.
13. René Tresse, „ La fabrication des faux en France", in: Annales E.S.C., 1955, c. 356.
14. A. de Mayerberg, Relation d'un voyage en Moscovie, 1688, c. 105.
15. M. de Guignes, op. cit., II, c. 174-175.
16. Abbé Prévost, op. cit., VI, c. 24.
17. Ibid., c. 26.
18. Ibid., c. 69-70.
19. A. de Mayerberg, op. cit., c. 105-106.
20. La Pologne au XVIIIe siècle par un precepteur français, Hubert Vautrin, p.p. Maria Cholewo-Flandin, 1966, c. 80-81.
21. J. A. de Mandelslo, 1659, op. cit., II, c. 270.
22. G. Macartney, op. cit., III, c. 260; M. de Guignes, Voyage à Pèking..., 1808, II, c. 11, 180 и сл.
23. L. S. Yang, Les Aspects économiques des travaux publics dans la Chine impériale, 1964, c. 38.
24. Pierre Clément, Sophie Charpentier, L'Habitation Lao, dans les régions de Vientiane et de Louang-Prabang, 1975.
25. Voyage du Chevalier Chardin en Perse, 1811, IV, c. 111 и сл.
26. Noël du Fail, op. cit., c. 116-118.
27. Johann Gottlieb Georgi, Versuch einer Beschreibung der Russisch Kayserlichen Residenzstadt St Petersburg... 1790, c. 555-556.
28. Hermann Kolesch, Deutsches Bauerntum im Elsass. Erbe und Verpflichtung, 1941, c. 18.
29. F. Vermale, op. cit., p. 253.
30. Romain Baron, „La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle", in : Annales de Bourgogne, juil.-sept. 1964, c. 191.
31. Archéologie du village déserté, 2 vol., Cahiers des Annales n° 27, 1970.
32. X. de Planhol et J. Schneider, „Excursion en Lorraine septentrionale, villages et terroirs lorrains", in : Géographie et histoire agraires, actes du colloque international de l'Université de Nancy, Mémoire n° 21, 1959, c. 39.
33. Docteur Louis Merle, La Métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine, 1958 chap. III, c. 75 и сл.
34. Ricerche sulle dimore rurali in Italia, p.p. Centro di Studi per la geographia etnologica Université de Florence, à partir de 1938.
35. Henri Raulin — La Savoie (1977), premier volume de la collection de L'Architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes, P. L. Duchartre et G. H. Rivière.
36. O. Baldacci, La Casa rurale in Sardegna, 1952, n° 9 des Ricerche sulle dimore rurali.
37. C. Saibene, La Casa rurale nella pianura e nella collina tombarda, 1955; P. Vilar, La Catalogne et L'Espagne..., op. cit., II.
38. Jacques Hilairet, Dictionnaire historique des rues de Paris, 6e éd., 1963, I, c. 453-454, 553-554, 131.
39. Madeleine Jurgens et Pierre Couperie, „Le logement à Paris aux XVIe et XVIIe siècles", in: Annales E.S.C., 1962.
40. S. Mercier, op. cit., I, c. 11 et 270.
41. P. Goubert, op. cit., c. 230, бележка 34.
42. G. Roupnel, op. cit., c. 114-115.
43. P. Zumthor, La Vie quotidienne en Hollande..., op. cit., c. 55-56.
44. Lewis Mumford, La Cité à travers l'histoire, 1964, c. 485-486.
45. Peter Laslett, Un monde que nous avons perdu, op. cit., c. 7-8.
46. Louis Dermigny, Les Mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine, 1964, c. 145, et M. de Guignes, op. cit., III, c. 51.
47. S. Pollard and D. Crossley, The Wealth of Britain, c. 97 и сл.; M. W. Barley, in: The Agrarian History of England and Wales, p.p. Joan Thirsk, IV, 1967, c. 745 и сл.
48. Marc Venard, Bourgeois et paysans au XVIIe siècle. Recherches sur le rôle des bourgeois parisiens dans la vie agricole au sud de Paris, 1957.
49. William Watts, The Seats of the Nobility and Gentry in a collection of the most interesting and picturesque views..., 1779.
50. Fynes Moryson, An Itinerary, 1617, I, c. 265.
51. Bernardo Gomes de Brito, Historia tragicomaritima, VIII, 1905, c. 74.
52. Bernardino de Escalante, Primeira Historia de China (1577), 1958, c. 37.
53. Abbé Prévost, op. cit., V, c. 507-508.
54. Mémoires..., от мсионерите в Пекин, op. cit., II, 1777, c. 648-649.
55. M. Gonon, La Vie quotidienne en Lyonnais d'après les testaments, XIVe-XVIe siècles, 1968, c. 68.
56. P. de Saint-Jacob, op. cit., c. 553, 159.
57. Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle, p.p. Jeanne Vielliard, 1963, c. 29.
58. Ordonnance de Louis XIV... sur le fait des eaux et forests, 13 août 1669, 1703, c. 146.
59. Daniel Defoe, Journal de l'année de la

peste, p.p. J. Aynard, 1943, с. 115 и сл.
60. Médit... I, с. 415.
61. Ibid., I, с. 234.
62. Цитиран от Louis Cardaillac, Morisques et chrétiens. Un affrontement polémique, 1977, p. 388.
63. По свидетелството на Branislava Tenenti, chef de travaux à l'École des hautes-Études.
64. Pierre Daniel Huet, Mémoire touchant le négoce et la navigation des Hollandais... en 1699, p.p. P. J. Block, 1903, с. 243.
65. Osman Aga, Journal, публикуван от R. Kreutel et Otto Spies, със заглавие Der Gefangene der Giaueren, 1962, с. 150.
66. Rodrigo de Vivero, Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes, p.p. Juliette Monbeig, op. cit., с. 180.
67. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, с. 17.
68. Le Japon du XVIIIe siècle vu par un botaniste suédois, p.p. Claude Gaudon, 1966, с. 241-242.
69. M. de Guignes, op. cit., II, p. 178.
70. Chardin, op. cit., IV, с. 120.
71. Ibid., IV, с. 19-20.
72. Arménag Sakisian, „Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVIIe siècle et ses trésors", in: Journal asiatique, avril-juin 1937, с. 255-267
73. Понятието биология, което разгневи някои мои критици, не бива да се възприема буквално. Никой възрастен европеец не може да стои часове със скръстени крака (Шарден, който е живял 10 години в Персия, накрая свикнал и се чувствал удобно). Индийци или японци обаче са ми казвали, че обичат да седят в парижките кина с вдигнати удобно на стола крака.
74. G. F. Gemelli Careri, op. cit., I, с. 257.
75. John Barrow, Voyage en Chine, 1805, I, с. 150.
76. M. de Guignes, op. cit., 1795, I, с. 377.
77. Marie-Loup Sougez, Styles d'Europe, Espagne, 1961, с. 5-7.
78. Използвам тази дума обикновено за да изразя състояние, по-различно от „цивилизация".
79. J.-B. Labat, op. cit., II, с. 327-328.
80. Gilberto Freyre, Casa Grande e Senzala, 1933; Sobrados e Mucambos, 1936.
81. J.-B. Labat, op. cit., IV, с. 380.
82. C. Oulmont, La Maison, 1929, с. 10.
83. Henri Havard, Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration..., 1890, IV, p. 345; J. Wilhelm, La Vie quotidienne au Marais, au XVIIe siècle, 1966, с. 65-66.
84. A. Franklin, op. cit., IX : Variétés gastronomiques, с. 16.
85. Ibid., с. 19.
86. N.-A. de La Framboisière, Oeuvres... 1613, I, с. 115.
87. J. Savary, op. cit., IV (1762), стат. 903.
88. Ibid., II (1760), стат. 114.
89. William Harrison, „An historical Description of the Iland of Britaine", in: R Holinshed, Chronicles of England, Scotland and Ireland, 1901, I, с. 357.
90. M. de Montaigne, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1154.
91. S. Pollard et D. Crossley, Wealth of Britain..., op. cit., с. 98 и 112.
92. M. Gachard, Retraite et mort de Charles Quint, op. cit., II, с. 11.
93. M. de Montaigne, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1129.
94. Élie Brackenhoffer, Voyage en France 1643-1644, 1927, с. 143.
95. British Museum, Ms. Sloane, 42.
96. É. Brackenhoffer, op. cit., с. 10.
97. Marquis de Paulmy, op. cit., с. 132.
98. Encyclopédie populaire serbo — croato — slovène, 1925-1929, III, с. 447.
99. M. de Montaigle, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1130.
100. Edmond Maffei, Le Mobilier civil en Belgique au Moyen Age, s.d., с. 45-46.
101. Ibid., с. 48 и 49.
102. Charles Morazé, in: Éventail de l'histoire vivante, 1953, Mélanges Lucien Febvre I, с. 90.
103. La Palatine, цитиран от Docteur Cabanès, Moeurs intimes du passé, 1re série, 1958, с. 44 и 46.
104. Ch. Morazé, art. cit., с. 90-92.
105. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., XII, с. 336.
106. Източникът е изгубен.
107. Цитиран от Cabanès, op. cit., с. 32
108. Montaigne, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1130-1132.
109. É. Brackenhoffer, op. cit., с. 53.
110. Цитиран от Cabanès, op. cit., с. 32.
111. Ibid., с. 35.
112. B.N., Ms. fr. n.a. 6277, f° 222 (1585).
113. Cabanès, op. cit., с. 37 и бел.
114. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., XII, с. 335.
115. Ibid., X, с. 303.
116. Comtesse d'Aulnoy, La Cour et la ville de Madrid; relation du voyage d'Espagne, éd. Plon, 1874-1876, с. 487.
117. A. Wolf, A History of Science, Technology and Philosophy in the 18th Century, 1952, с. 547-549.
118. Storia della tecnologia, p.p. C. Singer et al., op. cit., II, с. 653.

119. E. Maffei, op. cit., c. 5; J. Savary, op. cit., III, стат. 840 et II, стат. 224.
120. E. Maffei, ibid., c. 4.
121. André G. Haudricourt, „Contribution à l'étude du moteur humain", in: Annales d'histoire sociale, avril 1940, c. 131.
122. E. Maffei, op. cit., c.14 и сл.
123. Ibid., c. 27-28.
124. Цитиран от A. Franklin, op. cit., IX: Variétés gastronomiques, и. 8 и 9.
125. E. Maffei, op. cit., c. 36.
126. Ch. Oulmont, La Maison, op. cit., c. 68.
127. Такъв е смисълът в хубавата книга на Mario Praz (la Filosofia dell'arredemento, 1964). Използвах я за следващите две страници.
128. Princesse Palatine, Lettres, éd. 1964, c. 353, писмо от 14 апр. 1719.
129. Здание на пл. „Вандом" през 1751 г. струва 104 хил. ливри; през 1788 здание на ул. „Тампле" струва 432 хил. ливри. Ch. Oulmont, La Maison, op. cit., c. 5.
130. Ibid., c. 30.
131. Ibid., c. 31.
132. L. Mumford, La Cité à travers l'histoire, op. cit., c. 487.
133. Gudin, Aux mânes de Louis XV, цит. от Ch. Oulmont, op. cit., c. 8.
134. Ibid., c. 9.
135. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., II, c. 185.
136. Anonyme, Dialogues sur la peinture, цит. от Ch. Oulmont, op. cit., c. 9.
137. M. Praz, La Filosofia dell'arredamento, op. cit., c. 62-63, и 148.
138. Цитиран от M. Praz, ibid., c. 146.
139. L. Mumford, op. cit., c. 488.
140. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., V, c. 22 и VII, c. 225.
141. Eugène Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné d'archeologie française du XIe au XVIe siècle, 1854-1868, VI, c. 163.
142. G. Caster, Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450-1561, op. cif., c. 309.
143. Journal d'un curé de campagne au XVIIe siècle, p.p. H. Platelle, 1965, c. 114.
144. Marquise de Sévigné, Lettres, éd. 1818, VII, c. 386.
145. G. Macartney, op. cit., III, c. 353.
146. J. Sion, Asie des moussons, op. cit., c. 215.
147. K. M. Panikkar, Histoire de l'Inde, 1958, c. 257.
148. Mouradj d'Ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman, цит. от Georges Marçais, Le Costume musulman d'Alger, 1930, c. 91.
149. G. Marçais, ibid., c. 91.
150. P. de Magaillans, Nouvelle Relation de la Chine, op. cit., c. 175.
151. R. de Vivero, op. cit., c. 235.
152. Volney, Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784 и 1785, 1787, I, c. 3.
153. J.-B. Labat, op. cit., I, c. 268.
154. Jean-Baptiste Say, Cours complet d'economie politique pratique, V, 1829, c. 108.
155. Abbé Marc Berthet, „Études historiques économiques, sociales des Rousses", in: A travers les villages du Jura, 1963, c. 263.
157. Ibid., c. 261-262.
158. P. de Saint-Jacob, op. cit., c. 542.
159. Luigi dal Pane, Storia del lavoro in Italia, 1958, c. 490.
160. Voyage de Jérôme Lippomano, op. cit., II, c. 557.
161. Orderic Vital, Historiae ecclesiasticae libri tredecim, 1845, III, c. 324.
162. Ary Renan, Le Costume en France, s.d., c. 107-108.
163. François Boucher, Histoire du costume en Occident, 1965, c. 192.
164. Jacob van Klaveren, Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16 und 17 jahrhundert, 1960, Viajes de extranjeros por España, op. cit., II, c. 427.
165. Améedée Frézier, Relation du voyge de la mer du Sud, 1716, c. 237.
166. Estebanillo-Gonzáles, Vida y hechos..., in: La Novela picaresca española, op. cit., c. 1812.
167. Зоколи са обувки с високи дървени подметки, които предпазват венецианците от влажната земя.
168. Londres P.R.O. 30-25-157, Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid.
169. S. Locatelli, Voyage de France moeurs et coutumes françaises, 1664-1665..., 1905, c. 45.
170. M. T. Jones-Davies, Un Peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker, 1958, 1, c. 280.
171. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, c. 166-167.
172. R. de Vivero, op. cit., c. 226.
173. Voyage du chevalier Chardin..., op. cit., IV, c. 1.
174. Ibid., IV, c. 89.
175. Jean-Paul Marana, Lettre d'un Sieilien à un de ses amis, p.p. V. Dufour, 1883, c. 27.
176. Marquis de Paulmy, op. cit., c. 211.
177. Ernst Schulin, op. cit., c. 220.
178. Carlo Poni, Compétition monopoliste,

mode et capital: le marché international des tissus de soie au XVIIIe siècle", dactyl., communication au Colloque de Bellagio.
179. J.-P. Marana, op. cit, c. 25.
180. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., VII, c. 160.
181. J. Savary, op. cit., V, col. 1262; Abbé Prévost, op. cit., c. 225.
182. P. de Magallians, op. cit., c. 175.
183. Ibid.
184. L.-S. Mercier, цит. от A. Gottschalk, Histoire de l'alimentation, op. cit., II, c. 266.
185. J.-J. Rutlige, Essai sur le caractère et les moeurs des François comparées à celles des Anglois, 1776, c. 35.
186. Docteur Cabanès, Moeurs intimes du passé, 2[s] série, La vie aux bains, 1954, c. 159.
187. Ibid., c. 238-239.
188. Ibid., c. 284 и сл.
189. Ibid., c. 332 и сл.
190. Jacques Pinset et Yvonne Deslandres, Hisloire des soins de beauté, 1960, c. 64.
191. Docteur Cabanès, op. cit., c. 368, бел.
192. L. Mumford, op. cit., c. 586.
193. L. A. Caraccioli, op. cit., III, c. 126.
194. A. Franklin, Les Magasins de nouveautés, II, c. 82-90.
195. J. J. Rutlige, op. cit., c. 165.
196. L. A. Caraccioli, op. cit. III, c. 217-218.
197. За двата параграфа, които следват, вж. A. Frangè, Mémoires pour servir à l'histoire de la barbe de l'homme, 1774, c. 99, 269, 103.
198. Marquis de Paulmy, op. cit., c. 193.
199. M. Praz, La Filosofia dell'arredamento, op. cit.

Бележки към глава 5

1. M. Mauss, Sociologie et anthropologie, 1973, c. 371.
2. Marc Bloch, „Problèmes d'histoire des techniques",резюме от Commandant Richard Lefebvre des Noëttes, „ L'Attelage, le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage" in: Annales d'histoire économique et sociale, 1932, c. 483-484.
3. G. La Roërie, „ Les transformations du gouvernail", in: Annales d'histoire économique et sociale, 1935, c. 564-583.
4. Lynn White, „ Cultural climates and technological advances in the Middle Ages", in: Viator, vol. II, 1971, c. 174.
5. От 1730 до 1787 г. серия разпорежданията от Парижкия парламент забраняват използването на косата. Robert Besnier, Cours de droit, 1963-1964, c. 55. Вж. също René Tresse, in: Annales, E.S.C., 1955, c. 341-358.
6. Източникът не е открит.
7. Вж. т. III.
8. Abbot P. Usher, Historia de las invenciones mecànicas, 1941, c. 280.
9. Цит от M. Sorre, op. cit., II, c. 220.
10. Източникът не е открит.
11. E. Le Roy Ladurie, Les Paysans de Languedoc, op. cit., I, c. 468.
12. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., IV, c. 30.
13. P. G. Poinsot, L'Ami des cultivateurs, op. cit., II, c. 39-41.
14. Mémoire de Paris Duverney, A.N., F[12], 647-648.
15. G. Macartney, op. cit., III, p. 368; Abbé Prévost, op. cit., VI, 126.
16. P. de Magaillans,op. cit., c. 141, 148.
17. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 487.
18. Ibid., c. 460.
19. Jacob Baxa, Guntwin Bruhns, Zucker im Leben der Völker, 1967, c. 35. Sonnerat дава точни рисунки на тези прости машини. Voyage aux Indes orientales et à la Chine, 1782, I, c. 108.
20. Mémories..., op. cit., 1977, II, c. 431.
21. Voyage de François Bernier, op. cit., 1699, II, c. 267.
22. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., VIII, c. 4.
23. A. de Humboldt, Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, op. cit., II, c. 683.
24. A. de Saint-Hilaire, op. cit., I, c. 64 и сл.
25. Nicolás Sánchez Albornoz, La Saca de mulas de Salta al Peru, 1778-1808, publication de l'Universidad Nacional del Litoral, Santa Fe, Argentine, 1965, c. 261-312.
26. Concolorcorvo, Itinéraire de Buenos Aires à Lima, 1962, introd. de Marcel Bataillon, c. 11.
27. La Economia española según el censo de frutos y manufacturas de 1799, 1960, c. VIII и XVII.
28. N. Sánchez Albornoz, op. cit., c. 296.
29. G. F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 251.
30. Émilienne Demougeot, „Le chameau et l'Afrique du Nord romaine", in: Annales E.S.C., 1960, n° 2, c. 244.
31. Xavier de Planhol, „Nomades et Pasteurs. I. Genèse et diffusion du nomadisme pastoral dans l'Ancien Monde", in: Revue géographique de l'Est, n° 3, 1961, c. 295.
32. M. de Guignes, op. cit., I, 1808, c. 355.
33. Henri Pérès, „Relations entre le Tafilalet et le Soudan à travers le Sahara" in: Mélanges... offerts à E.F.

Gautier, 1937, c. 409-414.
34. Източникът не е открит, но наблюдението е потвърдено от J. B. Tavernier, op. cit., I, c. 180.
35. Abbé Prévost, op. cit., XI, c. 686.
36. Libro de agricultura, éd. de 1598, c. 368 и сл.
37. C. Estienne et J. Liébaut, L'Agriculture et maison rustique, 1564, f° 21.
38. François Quesnay et la physiocratie, op. cit., II, c. 431 и сл.
39. B. N. Estampes, 1576 — cartes et plans, Ge D 16926 et 16937.
40. P. de Las Cortes, document cité, British Museum, Londres.
41. J. de Guignes, op. cit., III, c. 14.
42. Abbé Prévost, op. cit., VI, c. 212-213; J.-B. du Halde, op. cit., II, c. 57.
43. P. de Magaillans, op. cit., c. 53-54.
44. Abbé Prévost, Voyages..., op. cit., VII, c. 525 (Gerbillon).
45. Вж. т. II, с. 109.
46. Médit..., I, c. 427.
47. Abbé Prévost, op: cit., VIII, c. 263-264 (voyage de Pyrard, 1608).
48. Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier, op. cit., II, c. 59.
49. Giovanni Botero, Relationi universali, Brescia, 1599, II, c. 31.
50. G. F. Gemelli Careri, op. cit., II, c. 72.
51. Relazione di Gian Francesco Morosini, bailo a Costantinopoli, 1585, in: Le Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, p.p. E. Albéri, série III, vol. III, 1855, c. 305.
52. Médit... I, c. 318.
53. Théophile Gautier, Constantinople, 1853, c. 166.
54. J. Leclercq, De Mogador à Biskra, Maroc et Algérie , 1881, c. 123.
55. A. Babeau, Le Village... op. cit., c. 308, 343-344.
56. Вж. за покупките в Англия, Ирландия, Испания, Алжир, Неапол, Тунис, Мароко, Дания, Норвегия, A.N, O1, cartons 896 à 900.
57. A.d.S. Mantoue, A° Gonzaga, Genova 757.
58. Според мойте спомени от прочетеното във фондация Mediceo, A. d. S. Florence.
59. J.-B.-H. Le Couteulx de Canteleu, Étude sur l'histoire du cheval arabe, 1885, notamment o. 33-34.
60. Médit... I, c. 260.
61. Jules Michelet, Histoire de France, éd. Rencontre, V, 1966, c. 114.
62. Vasselieu, dit Nicolay, Règlement général de l'artillerie... 1613.
63. Lavoisier, „De la richesse territoriale du royaume de France", in: Collection des principaux économistes, XIV, réimpression 1966, c. 595.
64. P. Quiqueran de Beaujeu, La Provence louée, 1614, R. Baehrel, Une Croissance: la Basse-Provence rurale, op. cit., c. 173.
65. R. Baehrel, ibid., c. 65-67.
66. Lavoisier, op. cit., c. 595; Réflexions d'un citoyen-propriétaire, 1972, B.N., Rp 8577.
67. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, c. 151; IV, c. 148.
68. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., III, c. 300-301, 307-308.
69. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., IX, c. 1-2.
70. Ibid., X, c. 72.
71. E. J. F. Barbier, op. cit., I, c. 1-2.
72. L. Makkai, „Productivité et exploitation des sources d'énergie, XIIe — XVIIe ", rapport inédit, Semaine de Prato, 1971.
73. Greffin Affagart, Relation de Terre Sainte (1533-1534), p.p. J. Chavanon, 1902, c. 20.
74. F. Braudel, „Genève en 1603", in: Mélanges d'histoire... en hommage au professeur Anthony Babel, 1963, c. 322.
75. Robert Philippe, Histoire et technologie, dactylogramme, 1978, c. 189.
76. E. Kämpfer, op. cit., I, c. 10.
77. Storia della tecnologia, p.p. C. Singer, op. cit., II, c. 621, статистиката за Полша не е открита.
78. Такова е мнението на Vauban, Projet d'une dime royalle, 1707, c.76-77.
79. L. Makkai, article cité.
80. Storia della tecnologia, II, op. cit., c. 625-627, et Jacques Payen, Histoire des sources d'énergie, 1966, c. 14.
81. Lynn White, Technologie médiévale, 1969, c. 108.
82. Cervantes, Don Quichotte, цит. от L. White, ibid., c. 109; Divine Comédie, Inferno, XXXIV, ibid., c. 109; Divine Comédie, Inferno, XXXIV, 6.
83. Storia della tecnologia, op. cit., c. 630.
84. За двата следващи параграфа вж. т. III, с. 94 и сл.
85. Моделът е изложен в Deutsches Brotmuseum, à Ulm.
86. Ruggiero Romano, „Per una valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII", in: Sludi in onore di Amintore Fanfani, 1962, V, c. 573-591.
87. Всички предходни бележки са направени по информацията, която ми даде J. J. Hemärdinquer.
88. Maurice Lombard, L'Islam dans sa

première grandeur, 1971, с. 172 и сл.
89. Bartolomeo Crescentio, Nautica mediterranea, 1607, с. 7.
90. Annuaire statistique de la Meuse pour l'An XII.
91. Paul W. Bamford, Forests and French Sea Power, 1660-1789, 1956, с. 69, 207-208 et passim.
92. François Lemaire, Histoire et antiquités de la ville et duché d'Orléans, 1645, с. 44; Michel Devèze, La Vie de la forêt française au XVIe siècle, 2 vol., 1961.
93. J. Sion, Les Paysans de la Normandie orientale... op. cit., éd. 1909, с. 191.
94. R. Philippe, dactylogramme déjà cité, с. 17.
95. F. Lütge, Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1966, с. 335.
96. Bertrand Gille, Les Origines de la grande métallurgie en France, 1947, с. 69 и 74.
97. A. Keck, in: Précis d'histoire des mines sur les territoires polonais (en polonais), 1960, с. 105; Antonina Keckowa, Les Salines de la région de Cracovie, XVIe-XVIIIe siècles, 1969.
98. За предходния параграф вж. предоставената информация от Micheline Baulant.
99. Michel Devèze, rapport inédit, Semaine de Prato, 1972.
100. P. de Magaillans, op. cit., с. 163.
101. Médit..., I, с. 112, 354, 158.
102. Thomas Platter, op. cit., с. 204.
103. Antonio de Guevara, Épistres dorées, morales et familières, in: Biblioteca de autores españoles, 1850, XIII, с. 93.
104. B.L.C. Johnson, „L'influence des bassins houillers sur l'emplacement des usines à feu en Angleterre avant circa 1717", in: Annales de l'Est, 1956, с. 220.
105. Източникът не е открит.
106. Цит от S.Mercier, op. cit., VII, с. 147.
107. P. de Saint-Jacob, op. cit., с. 488.
108. Dictionnaire du commerce et des marchandises, p.p. M. Guillaumin, 1841, I, с. 295.
109. J.-C. Toutain, „Le produit de l'agriculture française de1700 à 1958: I, Estimation du produit au XVIIIe s.", in: Cahiers de l'IS.E.A., juil. 1961, с. 134; Lavoisier, op. cit., с. 603.
110. P.de Magaillans, op. cit., с. 12-13.
111. Médit..., I, с. 200.
112. Guy Thuillier, Georges Dufaud et les débuts du grande capitalisme dans la métallurgie, en Nivernais au XIXe s., 1959, с.122. Други примери в Louis Trenard, in: Charbon et Sciences humaines, 1966, с. 53 и сл.
113. Max Prinet, „L'industrie du sel en Franche-Comté avant la conquête française", in: Mémoires de la société d'émulation du Doubs,1897, с. 199-200.
114. M.Rouff, Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle,1922, с. 368-386 и 418.
115. Jean Lejeune, La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle, 1939, с. 172-176.
116. Médit..., I, 561.
117. J.Nickolls, Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande-Bretagne, op. cit., с.137.
118. Ibid., с. 136.
119. Вж. т. III, с. 490 и сл.
120. John U. Nef, „Technology and civilisation", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962, V, особено с. 487-491.
121. Тези изчисления са доста спорни.
122. Histoire générale des techniques, p.p. M.Daumas, 1965, II, с. 251.
123. Abbé Prévost, op. cit., VI, с. 223.
124. Cf.infra, III, с. 434 и сл.
125. Lewis Morgan, Ancient Society, 1877, с. 43.
126. Stefan Kurowski, Historyczny proces wyrostu gospodarczego, 1963.
127. E.Wagemann, Economia mundial, op. cit., I, с. 127.
128. P.Deyon, Amiens, capitale provinciale..., op. cit., с.137.
129. Ferdinand Tremel, Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körber, 1526-1548, 1960.
130. A.-G. Haudricourt, „La fonte en Chine: Comment la connaissance de la fonte de fer a pu venir de la Chine antique à l'Europe médiévale", in: Métaux et civilisations, II, 1946, с. 37-41.
131. Voyage du chevalier Chardin, op. cit., IV, с. 137.
132. N.T.Belaiew, „Sur le „damas" oriental et les lames damassées", in: Métaux et civilisations, I, 1945, с. 10-16.
133. A.Mazaheri, „Le sabre contre l'épée ou l'origine chinoise de „l'acier au creuset", in: Annales E.S.C.,1958.
134. J.W.GIlles, „Les fouilles aux emplacements des anciennes forges dans la région de la Sieg, de la Lahn et de la Dill", in: Le fer à travers les âges, 1956; Augusta Hure, „Le fer et ses antiques exploitations dans le Senonais et le Jovinien", in: Bulletin de la société des sciences historiques... de l'Yonne, 1933, с. 3; „Origine et formation du fer

dans le Sénonais", ibid., 1919, с. 33 и сл., A.Goudard, „Note sur l'exploitation des gisements de scories de fer dans le département de l'Yonne", in: Bul. de la Société d'archéologie de Sens, 1936, с. 151-188.
135. J.W.Gilles, art. cit.
136. J.-B. Labat, op. cit., II, с. 305.
137. Histoire générale des techniques, op. cit., p.p. M.Daumas, II, с. 56-57.
138. Ferdinand Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, 1954, с. 52 и сл.
139. Ibid., с. 53 и фиг. 87.
140. Auguste Bouchayer, Les Chartreux, maitres de forges, 1927.
141. B.Guenée ,Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (към 1380-към 1550), op. cit., с. 33, бел 22.
142. Storia della tecnologia, p.p. C. Singer, op. cit., III, с. 34; M. François, „Note sur l'industrie sidérurgique...", in: Mémoires de la société nationale des antiquaires de France, 1945, с.18.
143. Добри описания на тази дейност през 1527, 1562 и 1572 г. in: Relazioni di rettori veneti in Terraferma, XI, 1978, с. 16-17, 78-80, 117.
144. Richard Gascon,Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle; Lyon et ses marchands, 1971, с. 133-134.
145. Eli Heckscher, „Un grand chapitre de l'histoire du fer: le monopole suédois", in: Annales d'histoire économique et sociale, 1932, с 131-133.
146. Op. cit., приложената статистическа таблица.
147. Arturo Uccelli, Storia della tecnica, 1945, с. 87.

Бележки към глава 6

1. Aldo Mieli, Panorama general de historia de la ciencia, II, с. 238, бележка 16.
2. Carlo M. Cipolla, Guns and sails in the early Phase of European Expansion 1400-1700, 1965, с. 104.
3. Storia della tecnologia, p.p. C.Singer, op. cit., II, с. 739.
4. Friedrich Lütge, Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1966, с. 209.
5. Storia della tecnologia, p.p. C.Singer, op. cit., с. 739.
6. Lynn White, Medieval Technology and Social Change, 1962, с.101.
7. Jorge de Ehingen,Viage..., in: Viajes estranjeros por España y Portugal, p.p. J. Garcia Mendoza, 1952, с. 245.
8. C.M.Cipolla, Guns and sails in the early phase of european expansion..., op. cit., с. 106-107.
9. C.de Renneville, Voyages..., op. cit., V, с. 43.
10. Sanudo, op. cit., III, с. 170 и сл.
11. Michel Mollat, in: Histoire du Moyen Age, éd. p. E.Perroy, op. cit., с. 463.
12. et 13. Karl Brandi, Kaiser Karl V., 1937, с. 132.
14. W.Sombart , Krieg und Kapitalismus, op.cit., с. 84-85.
15. Chroniques de Froissart, éd. 1888, VIII, с. 37 и сл.
16. Sanudo, Diarii, I, 1879, col. 1071-1072.
17. Ralph Davis , „Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle" in: Decadenza economica Veneziana nel secolo XVII, 1957, с. 214-215.
18. Mémoire du chevalier de Razilly au Cardinal de Richelieu, 26 novembre 1626 , B.N., Ms. n.a., 9389, f° 66 v°.
19. Le Loyal Serviteur, La Très Joyeuse et Très Plaisante Histoire... de Bayard, op. cit., éd. 1872, с. 280.
20. Blaise de Monluc, Commentaires, éd. Pléiade, 1965, с. 34, 46.
21. Вж. W.Sombart, Krieg und Kapitalismus, op. cit., с. 78 и сл.
22. Miguel de Castro,Vida del soldado español Miguel de Castro, 1949, с. 511.
23. M. de Montaigne, Journal de voyage en Italie, op. cit., с. 1155.
24. Médit..., II, с. 167.
25. Rapport de Savorgnan de Brazza, за последните години на XVI век, който се намира или в l'Archivo di Stato, или в Museo Correr de Venise.
26. W. Sombart, op. cit., с. 88.
27. Ibid., с. 93.
28. F.Breedvelt van Veen, Louis de Geer 1587-1655 (en néerlandais), 1935, с. 40 и 84.
29. Към 1555? Ancienne série K des archives AN de Paris,transférées à Simancas.
30. Médit..., II, с 168.
31. Médit..., II, с. 134.
32. P. de Las Cortes, doc. cité.
33. G.F.Gemelli Careri, op. cit., IV, с. 374.
34. A.Blum, Les Origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure, 1935.
35. Lucien Febvre,H.J. Martin, L'Apparition du livre, 1971, с. 41-42.
36. Ibid., с. 42 и 47.
37. Ibid., с. 47.
38. Ibid., с. 20.
39. Ibid., с. 36.
40. T.F. Carter ,The Invention of printing in China and its sread westward, 1925,

passim, et notamment c. 211-218.
41. Loys Le Roy, De la Vicissitude ou Variété des choses en l'Univers, 1576, c. 100, цит. от René Étiemble, Connaissons-nous la Chine?, 1964, c. 40.
42. L.Febvre ,H.J.Martin, op. cit., c. 60 и сл.,72-93.
43. Ibid., c. 134.
44. Ibid., c. 15.
45. Ibid., c. 262 и сл.
46. Ibid., c. 368.
47. Ibid., c. 301.
48. Ibid., c. 176-188.
49. Jean Poujade, La Route des Indes et ses navires, 1946.
50. Médit..., I, c. 499.
51. Въпросът остава спорен.
52. Вж. т. III, c. 93.
53. Richard Hennig, Terrae incognitae, III, 1953, c. 122.
54. P.Pelliot, „Les grands voyages maritimes chinois au début du XVe siècle", in: T'oung Pao, XXX, 1933, c. 237-452.
55. Alexandre de Humboldt, Examen critique de l'histoire de la géographie du nouveau continent et des progrès de l'astronomie nautique aux quinzieme et seizième siècles, 1836, I, c. 337.
56. Jean Bodin, La République, 1576, c. 630.
57. Thomé Cano, Arte para fabricar... naos de guerra y merchante, 1611, c. 5v^o^.
58. Laurent Vital, Premier voyage de Charles Quint en Espagne, 1881, c. 279-283.
59. Музеят Чарторизки, Краков, 35, f°s 35 и 55.
60. G. de Mendoza, Histoire du grand royaume de la Chine..., 1606, c. 238.
61. R. de Vivero, op. cit., c. 194.
62. J.-B. du Halde, op. cit., II, p.160.
63. J.Barrow, Voyage en Chine, op. cit., I, c. 62.
64. G.Macarney, op. cit., II, c. 74-75.
65. Jacques Heers, in: „Les grandes voies maritimes dans le monde, XV-XIXe siècle", XIIe Congrès ...d'histoire maritime, 1965, c. 22.
66. R. de Vivero, op. cit., c. 22.
67. J.Heers,in: „Les grandes voies maritimes...", art.cit., c. 22.
68. P.Vidal de La Blache, Principes de géographie humaine, op.cit., c. 266.
69. Joseph Needham, доклад в Сорбоната.
70. M.de Guignes,Voyage à Péking..., op.cit., I, c. 353-354.
71. Abbé Prévost, op.cit., VI, c. 170.
72. Voyage du médecin J. Fries.éd.par W.Kirchner, op.cit., c. 73-74.
73. Concolorcorvo, op. cit., c 56-57.
74. Ibid., c. 56.
75. Voyage faict par moy Pierre Lescalopier, publié partiellement par E. Cléray,in: Revue d'histoire diplomatique, 1921, c. 27-28.
76. G.F.Gemelli Careri, op. cit., I, c. 256.
77. P. de Magaillans, op.cit., c. 47 и сл.
78. G.F.Gemelli Careri, op. cit., III, c. 22-23.
79. Georg Friederici, El Carácter del descubrimiento y de la conquista de América, éd. espagnole, 1973, c. 12.
80. G.F. Gemelli Careri, op. cit., VI, c. 335.
81. J.Heers , „Les grandes voies maritimes...", art. cit., c. 16-17; W. L. Schurz, The Manila Galleon, 1959.
82. J.-F.Bergier, Les Foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance, 1963, c. 218 и сл.
83. M. Postan, in: The Cambridge Economic History of Europe, II, c. 140 и 147.
84. Otto Stolz, „Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reichs", in: Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1954, c. 18 и бел.
85. Gerónimo de Uztáriz, Théorie et pratique du commerce et de la marine, 1753, c. 255.
86. M. Postan, in: The Cambridge Economic History of Europe, II, c. 149-150.
87. P.de Halde, op. cit., II, c. 158-159.
88. P.de Magaillans, op. cit., c. 158-159, 162, 164.
89. G.F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 319.
90. G. Macarney, op. cit., IV, c. 17; III, c. 368.
91. G.F. Gemelli Careri, op. cit., III, c. 29.
92. Jacques Heers, Gênes au XVe siècle, 1961, c. 274 и сл; Médit., I, c. 527.
93. Ibid., c. 277.
94. Rapport de la prise par Sir John Burrough, R.Hakluyt, The Principal Navigations..., éd. 1927, V, c. 66 и сл.; Alfred de Sternbeck, Histoire des flibustiers, 1931, c. 158 и сл.
95. Médit..., I, c. 254, 260.
96. H.Cavailles, La Route française, son histoire, sa fonction, 1946, c. 86-94.
97. Henri Sée, Histoire économique de la France, I, 1939, c. 294.
98. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., V, c. 331.
99. Macaulay, цит. от J.M.Kulischer, Storia economica..., op. cit., II, c. 552; Sir Walter Besant, London in the time of the Stuarts,1903, c. 338-344.
100. Arthur Young, Voyage en France, 1793,

I, с. 82.
101. A.Smith, op. cit., II, с. 382.
102. L.Dermigny, La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833, op. cit., III, с. 1131 и сл.
103. Вж пак там, II, с. 306 и сл.
104. H.Bechtel, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, op. cit., I, с. 328.
105. Armando Sapori, Una Compagnia di Calimala ai primi del Trecento, 1932, с. 99.
106. P.de Saint-Jacob, op. cit., с. 164.
107. Storia della tecnologia, p.p. C.Singer, op. cit., II, с. 534.
108. J.-B. Say,Cours complet d'économie politique pratique, éd. 1966, II, с. 497, бел. 2.
109. Der moderne Kapitalismus, op. cit., II, с. 231-420.
110. Вж. пак там, II, с. 306 и сл.
111. Вж. пак там, ibid.
112. Marcel Rouff, Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle (1744-1791), 1922, с. 368 и сл.
113. Voyage de Chevalier Chardin..., op. cit., IV, с. 24 и 167-169.
114. Thierry Gaudin, L'Écoute des silences, 1978.
115. Storia della tecnologia, p.p. C. Singer, op. cit., III, с.121.
116. A.d.S. Venise, Senato terra.
117. Marc Bloch, Mélanges historiques, 1963, II, с. 836.
118. Arch. Simancas, E° Flandes, 559.
119. A.Wolf, A History of Science, technology and philosophy in the 16th and 17th centuries, с. 332 и сл.
120. D.Schwenter, Deliciae physico-mathematical oder mathematische und philosophische Ezquick stunden, 1636.
121. A.N., A.E., B[III], 423, La Haye, 7 sept. 1754.
122. Gerhard Mensch, Das technologische Patt, 1977.

Бележки към глава 7

1. N.du Fail, Propos rustiques et facétieux, op. cit., с. 32, 33, 34.
2. Marquise de Sévigné, op. cit., VII, с. 386.
3. A.N., H 2933,f° 3.
4. G.F.Gemelli Careri, op. cit., I, с. 6, 10 и следв.
5. Дата на откриването на кръвообращението от Harvey: 1628.
6. William Petty, „Verbum Sapienti" (1691), in: Les Oeuvres économiques, I, 1905, с. 132.
7. L.F.de Tollenare,Essai sur les entraves que le commerce éprouve en Europe, 1820, с. 193 и 210.
8. Мисля за Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money, 1691, Cf.Eli Heckscher, La Época mercantilista,1943, с. 648 и сл.
9. Jacob van Klaveren, „Rue de Quincampoix und Exchange Alley, die Spekulationsjahre 1719 und 1720 in Frankreich und England", in: Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, oct. 1963, с. 329-359.
10. Princesse Palatine, Lettres... de 1672 à 1722, 1964, с. 419, lettre du 11 juin 1720.
11. Вж. пак там, II, с. 355 и сл.
12. Scipion de Grammont, Le Denier royal, 1620, с. 20.
13. J.-B. Labat, op. cit., III, с. 235.
14. Ibid., с. 307.
15. Monumenta missioniaria africana, Africa ocidental, VI, 1611-1621, p.p. Antonio Brasio, 1955, с. 405.
16. Li Chia-Jui, статия на китайски, цитирана от Revue bibliographique de sinologie, 1955.
17. Статия от италианската преса.
18. Paul Einzig Primitive money in its ethnological historical and economical aspects, 1948 с. 271-272.
19. Ibid., с. 47 и сл., E.Ingersoll, „Wampum and its histopy", in: American Naturalist, 1883.
20. W.G.L.Randles, L'Ancien Royaume du Congo des Origines à la fin du XIXe siècle, 1968, с. 71-72.
21. G.Balandier, La Vie quotidienne au royaume de Kongo..., op. cit, с. 124.
22. Vitorino Magalhães-Godinho, L'Économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles, 1969, с. 390 и сл.
23. G.Balandier, op.cit., с. 122-124.
24. Adam Smith, Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations, éd. 1966, I, с. 29.
25. Pierre Vilar,Or et monnaie dans l'histoire, 1974, с. 321.
26. Isaac Chiva, rapport dactylographié sur la Corse; et Germaine Tillion, „Dans l'Aurès: le drame des civilisations archaiques", in: Annales E.S.C., 1957, с. 393-402.
27. François La Boullaye, Les Voyages et observations du Sieur de la Boullaye..., с. 73-74.
28. C.L. Lesur, Des progrès de la puissance russe, 1812, с. 96, бел. 4.
29. W.Lexis, „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle", in: Jahrbücher für

Nationalökonomie und Statistik, 1879, c. 365.
30. Ruggiero Romano, „Une économie coloniale: le Chili au XVIIIe siècle", in: Annales E.S.C., 1960, c. 259-285.
31. Manuel Romero de Terrero, Los Tlacos coloniales. Ensayo numismático, 1935, c. 4 и 5.
32. Ibid., c. 13-17.
33. Източникът не е открит.
34. E.Clavière et J.-P. Brissot, De la France et des Etats-Unis, 1787, c. 24 и бел. 1.
35. Alfons Dopsch, Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte, 1930.
36. Така е в Корсика: Médit.., I, c, 351, бел. 2.
37. Museo Correr, Dona delle Rose, 181, f° 62.
38. M.Takizawa,The Penetration of Money economy in Japan..., op. cit., c. 33 и сл.
39. Ibid., c. 38-39.
40. Andrea Metra, Il Mentore perfetto de'negozianti, op. cit., III, c. 125.
41. Venise Marciana, Scritture..oro et argento,VII-MCCXVIII, 1671; Ugo Tucci, „Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de i'or", in: Revue historique, 1978.
42. A.N., A.E., B III, 265 (1686), Mémoires généraux.
43. V. Magalhães-Godinho, L'Économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles, op. cit., c. 512-531.
44. Ibid., c. 353-358.
45. Ibid., c. 358 и сл.
46. G. F.Gemelli Careri, op. cit., III, c. 278.
47. Ibid., III, c. 2.
48. Ibid., III, c. 266.
49. V. Magalhães-Godinho, op. cit., c. 357, 444 и сл.
50. Ibid., c. 323, 407 и сл.
51. Ibid., c. 356-358.
52. F.Balducci Pegolotti, Pratica della mercatura, 1766, c. 3-4.
53. За всичко това вж. V.Megalhães-Godinho, op. cit., c. 399-400.
54. P.de Magaillans, Nouvelles Relation de la Chine, op. cit., p. 169.
55. V. Magalhães-Godinho, op. cit., c. 518.
56. Maestre Manrique, Itinerario de las Misiones que el Padre F. Sebastián Manrique, 1649, c. 285.
57. B.N., Ms. fr.n.a. 7503, f° 46.
58. P.de Las Cortes, doc. cit., f° 85 и 85 v°.
59. Цит. документ, бел. 57.
60. G.F.Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 43.
61. „Mémoire sur l'intérêt de l'argent en Chine", in: Mémoires concernant l'histoire, l es sciences, etc.", IV, 1779, c. 309-311.
62. L.Dermigny, La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton.., op. cit., I, c. 431-433.
63. Abbé F. Galiani, Della Moneta, 1750, c. 214.
64. G.de Uztáriz, op. cit., c. 171.
65. G.F.Gemelli Careri, op. cit., VI, c. 353-354 (éd.1719).
66. Вж. пак там, III, chap. IV, c. 309.
67. Sur le Kipper-und Wipperzeit, F. Lütge, Deutche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, op.cit., c. 282 и сл.
68. Earl J. Hamilton, „American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660", in: Journal of Economic and Business History, I, 1928, c. 17 и 35.
69. Raphaël du Mans, Estat de la Perse en 1660, p.p. Ch.Schefer, op. cit., c. 193.
70. Karl Marx, Le Capital, Éd. sociales, 1950, I, c. 106, бел. 2.
71. Frank Spooner, L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680, 1956, c. 254.
72. Ibid., c. 21.
73. Josef Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 1965, II, c. 330.
74. P.de Saint-Jacob, op. cit., c. 306.
75. Antonio della Rovere, La Crisi monetaria siciliana (1531-1802), p.p. Carmelo Trasselli, 1964, c. 30 и сл.
76. E.J.F.Barbier, op. cit., I, c.185.
77. Вж. пак там, II, chap.II, c. 188 и сл.
78. За детайлите в този параграф вж. т. III, c.398.
79. „Maximes générales", in: François Quesnay et la physiocratie, éd. I.N.E.D, op.cit., II.c. 954 и бел. 7.
80. Werner Sombart, Le Bourgeois, 1926, c. 38-39.
81. F.Galiani, Della Moneta, op. cit., c. 56.
82. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, c. 46.
83. W. Lexis , „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle", art. cité.
84. Ibid.
85. Geminiano Montanari, La Zecca, 1683, in: Economisti del Cinque e Seicento, p.p. A.Graziani, 1913, c. 264.
86. I.de Pinto, Traité de la circulation et du crédit, op. cit., c. 14.
87. B.N., Ms.fr., 5581, f° 83; cf. aussi Il Mentore perfetto de'negozianti, op. cit., V, article „Surate", c. 309.
88. F.Spooner, op.cit., c. 170 и сл.
89. Josef Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 1965, II, c. 344-345.
90. Ibid.

91. Luigi Einaudi, предговор към изданието на Paradoxes inédits du seigneur de Malestroit, 1937, с. 23.
92. E.Pasquier, Les Recherches de la France, op. cit., с. 719.
93. F.Braudel et F. Spooner, „Prices in Europe from 1450 to 1750", in: Cambridge economic history of Europe, IV, с. 445.
94. I.de Pinto, Traité de la circulation..., op. cit., с. 33.
95. J.A.Schumpeter, Storia dell'analisi economica, 1959, I, с. 386.
96. F.Galiani, Della Moneta, op. cit., с. 278.
97. I de Pinto, Traité de la circulation..., op. cit., с. 34.
98. Ibid., с. 34, бел.
99. A.N.F[12], 2175, III.
100. F W. von Schrötter, Fürstliche Schatz und Rent-Cammer, 1686, цит. от Eli Heckscher, op. cit., с. 652-653.
101. P. de Saint-Jacob, op. cit., с. 212.
102. Вж. пак там, II, chap. II, с. 119 и сл.
103. M.de Malestroit, „Mémoires sur le faict des monnoyes...", in: Paradoxes inédits du seigneur de Malestroit, p.p. Luigi Einaudi, 1937, с. 105.
104. D.Hume, „Essai sur la balance du commerce", in: Mélanges d'économie politique, op. cit., с. 93.
105. L.S. Mercier, op.cit., IX, с. 319-320.
106. S.D.Gotein, „The Cairo Geniza as a source for the history of Muslim civilisation", in: Studia islamica, II, с. 75-91.
107. H.Laurent, La Loi de Gresham au Moyen Age, 1932, с. 104-105.
108. John Law, „Premiere mémoire sur les banques", in: Oeuvres ...contenant les principes sur le Numéraire, le Commerce, le Crédit et les Banques, 1790, с. 197.
109. B.Schnapper, Les Rentes au XVIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit, 1957, с. 163.
110. Вж. пак там, II, chap. V, с. 466 и сл.
111. Médit., I, с. 527.
112. Ibid., с. 528.
113. Източникът не е открит.
114. J.A.Schumpeter, ит. изд., op. cit., I., с. 392.
115. Ibid., с. 392.
116. Recherches sur le commerce, 1778, с. VI.
117. S.de Gramont, Le Denier royal, 1620, с. 9.

Бележки към глава 8

1. „L'idéologie allemande" (1846), in: Karl Marx, Pre-capitaliste Economic Formations, p.p. Eric Hobsbawm, 1964, с. 127.
2. В първото издание на този труд, с. 370.
3. In: Towns and societies, p.p.Philip Abrams and E.A. Wrigley, 1978, с. 9, 17, 24-25.
4. Voyages d'Ibn Battûta, p.p. Vincent Monteil, 1969, I, с. 67-69.
5. R.Baron, „La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle", in: Annales de Bourgogne, art. cit., с. 161-208, особено с. 163-181, 208.
6. P. Deane, W.A.Cole, British Economic Growth, 1964, с. 7-8.
7. R.Gascon, in: Histoire économique et sociale de la France, p.p. Braudel et Labrousse, I, с. 403.
8. H.Bechtel,Wirtschaftsstil des deutsches Spätmittelalters, 1350-1500, 1930, с. 34 и сл.
9. Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour états généreux de 1614, p.p. Yves Durand, 1966, с. 7.
10. O.Spenglers, Le Déclin de l'Occident, 1948, II, с. 90 и сл.
11. J.B. du Halde Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, 1785, I, с. 3.
12. E.Kämpfer, op. cit., III, с. 72.
13. J.Kulischer, op. cit., ит. изд., II, с. 15-16.
14. R.Cantillon, op. cit., с. 26; M. Reinhardt, „La population des villes...", in: Population, avril 1954, 9, с. 287.
15. J.Kulischer, op. cit.; Pour la Russie, B.T.Urlanis (на руски, Москва, 1966) дава цифрата 3,6% (градско население на 500 хил. души) — цит. от Pavlov, Historical premises for India's transition to capitalism, 1978, с. 68.
16. C.Bridenbauch, Cities in the Wilderness, 1955, с. 6 и 11; За Япония, Prof. Furushima, цит. от T.C. Smith, The Agrarian origins of modern Japon, 1959, с. 68.
17. Jan de Vries, The Dutch rural economy in the golden age, 1500-1700, 1974, tableau, с. 68.
18. M.Clouscard, L'Être et le code, 1972, с. 165.
19. Jane Jacobs, The Economy of cities, 1970.
20. Цит от J.-B. Say, Cours d'économie politique, op. cit., IV, с. 416-418.
21. F.Lütge, op. cit., p. 349.
22. R.Gascon,in: Histoire économique et sociale de la France, p.p. Braudel et Labrousse, I, с. 360.
23. Според W.Abel, вж. т. III, с. 240.

24. Georg Steinhausen, Geschichte der deutschen Kultur, 1904, c. 187.
25. La Civiltà veneziana del Settecento, p.p. la Fondation Giorgio Cini, 1960, c. 257.
26. Източникът не е открит.
27. Archivo General de Simancas, Expedientes de hacienda, 157.
28. „Saco de Gibraltar", in: Tres Relaciones históricas, „Colección de librós raros o curiosos", 1889.
29. Médit..., I, c. 245.
30. Jean Pussot, Journalier ou mémoires, 1857, c. 16.
31. Ernst Ludwig Carl,Traité de la richesse des princes et de leurs états, 1723, II, c. 193 и 195.
32. A. de Mayerberg, op.cit., c. 220-221.
33. Вж. пак там, III, с. 386 и сл.
34. G.Macartney, op. cit., II, c. 316.
35. L.-S.Mercier, Tableau de Paris, op. cit., IX, c. 167-168; VI, c. 82-83; V, c. 282.
36. Médit.., I, c. 313.
37. C.E.Perrin, „Le droit de bourgeoisie et l'immigration rurale à Metz au XIIIe siècle", in: Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de la Lorraine, XXX, 1921, c. 569.
38. H.J.Brugmans, Geschiedenis van Amsterdam, 8 vol., 1930-1933.
39. Вж. по-горе, гл. I, бел. 39.
40. Цит от Hugues de Montbas, La Police parisienne sous Louis XVI, 1949, c. 183.
41. L.S Mercier, Tableau de Paris, op. cit., III, c. 226-227, 232, 239.
42. Ibid., c. 239.
43. G.F. Gemelli Careri, op. cit., I , c. 370.
44. Voyage... de Pierre Lescalopier, op. cit., c. 32.
45. Hans Mauersberg, Wirtschafts-und Sozialgeschichte Zentraleuropaischer Städte in neueren Zeit, 1960, c. 82.
46. Voyage de M. de Guignes, op. cit., I, c. 360.
47. J.A. de Mandelslo, op. cit., II, c. 470.
48. P. de Magaillans, op. cit., c. 17-18.
49. Léopold Torres Balbas, Algunos Aspectos del mudejarismo urbano medieval, 1954, c. 17.
50. G.F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 105.
51. P.Lavedan et J. Hugueney, L'Urbanisme au Moyen Age, 1974, c. 84-85 и фиг. 279.
52. Charles Higounet, „Les „terre nuove" florentines du XIVe siècle", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, III, 1962, c. 2-17.
53. L.-S.Mercier, op. cit., XI, c. 4.
54. M.T. Jones-Davies, op. cit., I, c. 190.
55. F. Coreal, Relation des voyages aux Indes occidentales, op. cit., I, c. 152 и 155.
56. H. Cordier, „La Compagnie prussienne d'Embden au XVIIIe siècle", in: T'oung Pao, XIX, 1920, c. 241.
57. G.F. Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 120.
58. G.F Gemelli Careri, op. cit., I, c. 230.
59. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit, VI, c. 221; V, c. 67; IX, c. 275.
60. J. Savary, Dictionnaire..., op. cit., V, col. 381.
61. Vu Quoc Thuc , in : Les Villes..., p.p. Société Jean Bodin, 1954-1957, II, c. 206.
62. Източникът не е открит.
63. Според le Padrón de 1561, Archivo General de Simancas, Expedientes de hacienda, c. 170.
64. G.F. Gemelli Careri, op. cit., VI, c. 366-367.
65. Rudolf Häpke, Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt..., 1908.
66. B.Guenée ,Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis..., op. cit., c. 48.
67. L.-S Mercier, op. cit., III, 1782, c. 124.
68. Статия в пресата, източникът не е открит.
69. P. du Halde, op. cit., I, c. 109.
70. За следващите обяснения използвах колоквиума на l'École des Hautes Études, VIe section, Les Villes, 1958.
71. R.Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, op. cit., c. 27.
72. Raphaël du Mans, Estat de la Perse en 1660..., p.p. Ch.Schefer, 1890, c. 33.
73. G.F. Gemelli Careri, op. cit., II, c. 98.
74. G.F. Gemelli Careri, op. cit., I c. 262.
75. W. Abel,Geschichte der deutschen Landwirtschaft, 1962, c. 48 и 49.
76. Giovanni Pecle et Giuseppe Felloni, Le Monete genovesi, 1975, c. 27-30.
77. W.Sombart, Le Bourgeois, op. cit., c. 129.
78. C.Bec, Les Marchands écrivains à Florence, 1375-1434, 1967, c. 319.
79. L.Mumford, op. cit., c. 328-329.
80. Двата следващи параграфа са вдъхновени от Макс Вебер.
81. M.Sanudo, Diarii, XXVIII, 1890, col. 625.
82. J.Nickolls, Remarque sur les avantages de la France..., op. cit., c. 215.
83. L.-S. Mercier,Tableau de Paris, op. cit., VIII, c. 163.
84. B.H.Slicher van Bath, Yield Ratios, c. 810-820, op. cit., c.16.
85. Вж. пак там, III, с. 386 и сл.
86. J. Gernet, Le monde chinois, op. cit., c. 371.
87. Abbé Prévost, Voyages..., op. cit., X, c. 104.
88. Ibid., c. 103.

89. Rodrigo de Vivero, Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes, p.p. Juliette Monbeig, 1972, c. 66-67.
90. Yasaki, Social Change and the City in Japan, 1968, c. 133, 134, 137, 138, 139.
91. R.Sieffert, La Littérature japonaise, 1961, c. 110 и сл.
92. R.de Vivero, op. cit., c. 58 et 181.
93. L.Mumford, La Cité à travers l'histoire, op. cit., c. 554-557.
94. P.Lavedan et J. Hugueney, Histoire de l'Urbanisme, op. cit., c. 383.
95. W.Sombart, Luxus und Kapitalismus, op. cit., c. 37 и сл.
96. L-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., VIII, c. 192.
97. Mirabeau père, L'Ami des Hommes ou Traité de la population, 1756, 2 partie, c. 154.
98. L.-S. Mercier, Tableau de Paris, op. cit., I, c. 286.
99. Lavoisier, De la richesse territoriale du rayaume de France, éd.1966, c. 605-606.
100. F.Quesnay, „Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et commerce...", in: F.Quesnay et la physiocratie, op. cit., II, c. 664.
101. A.Metra, Il Mentore perfetto..., op. cit, V, c. 1 и 2.
102. W.Sombart, Luxus und Kapitalismus, op. cit., c. 30.
103. Prince de Strongoli, Ragionamenti economici,politici e militari, 1783, I, c. 51, цит. от L. dal Pane, in: Storia del lavoro in Italia, op. cit., c. 192-193.
104. Ibid.
105. René Bouvier et André Laffargue, La Vie napolitaine au XVIIIe siècle, 1956, c. 84-85.
106. Ibid., c. 273.
107. C. de Brosses, Lettres historiques et critiques sur l'Italie, an VII, II, c. 145.
108. R.Bouvier et A. Laffargue, op. cit., c. 273.
109. Ibid., c. 237.
110. J.Gottlieb Georgy,Versuch einer Beschreibung der... Residenzstadt St. Petersburg, op. cit.
111. Guide Baedeker Russie, 1902, c. 88.
112. J.Savari, Dictionnaire..., op. cit., V, col. 639.
113. J.Delumeau, op. cit., c. 501 и сл.
114. P.de Magaillans, op. cit., c. 12.
115. Ibid., c. 176-177.
116. G.F.Gemelli Careri, op. cit., IV, c. 142 и 459.
117. Missionnaires de Pékin, Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les moeurs..., op.cit., III, 1778, c. 424.
118. Lettre de P.Amiot, Pékin, 20 oct. 1752, in: Lettres édifiantes et curieuses écrites des missions étrangères, XXIII, 1811, c. 133-134.
119. P.de Magaillans, op. cit., c. 176-177.
120. Ibid., c. 278.
121. J.-B. du Halde, op. cit., I, c. 114.
122. G. de Mendoza, Histoire du grand rayaume de la Chine., op. cit., c. 195.
123. Macartney, op. cit., III, c. 145.
124. P.Sonnerat, op. cit., II, c. 13.
125. P.de Magaillans, op. cit., c. 277-278.
126. Abbé Prévost,op. cit., VI, c. 126.
127. P. de Magaillans, op. cit., c. 278 и сл.
128. P.de Magaillans, op. cit., c. 268-271.
129. Ibid., c. 272-273.
130. Ibid., c. 150-151.
131. Ibid., c. 153-154.
132. За следващите страници използвах следните издания: William Besant, London in the Eighteenth Century, 1902; André Parreaux, La Vie quotidienne en Angleterre au temps de George III; Léonce Peillard, La Vie quotidienne à Londres au temps de Nelson et de Wellington, 1774-1852, 1968; Lemonnier, La Vie quotidienne en Angleterre sous Elizabeth; T.F. Reddaway, The Rebuilding of London after the Great Fire, 1940; The Ambulator or the strargew's Companion in a tour of London, 1782; Georges Rude, Hanoverian London, 1971; M.Dorothy George, London Life in the Eighteenth Century, 1964.
133. M.T. Jones-Davies, op. cit., I, c. 193.
134. M.T.Jones-Davies, op. cit., I, c. 149.
135. John Stow, A Survey of London (1603), 1720, II, c. 34.
136. M.T.Jones-Davies, op. cit., I, c. 177.
137. P.Colquhoun, op. cit., I, c. 293-327.
138. M.T.Jones-Davies, op. cit., I, c. 166.
139. W.Pretty. Traité des taxes et contributions, in: Les Oeuvres économiques de Sir William Petty, 1905, I, c. 39-40.
140. P.Colquhoun, op. cit., I, c. 166-168, 250-251.
141. L.Mumford,La Cité à travers l'histoire, op. cit., c. 375 и сл.
142. P.Colquhoun, op. cit., II, c. 301-302.
143. Jean-Jacques Rousseau, „Émile", in: Oeuvres complètes, IV, éd. Pléiade, 1969, c. 851.
144. S.Mercier, L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit.

Бележка към заключението

1. G.Macartney, op. cit., III, c. 159.

СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:

ВЪЗМОЖНОТО И НЕВЪЗМОЖНОТО

ФЕРНАН БРОДЕЛ – ЧЛЕН НА ФРЕНСКАТА АКАДЕМИЯ, ЕДИН ОТ НАЙ-ЗНАЧИМИТЕ УЧЕНИ НА XX ВЕК, В „СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО" ПОКАЗВА БЛЕСТЯЩ СИНТЕЗ МЕЖДУ ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ И ИКОНОМИКА.

ВСЕКИДНЕВНОСТТА – ТОВА СА ВСИЧКИ ДРЕБОЛИИ, КОИТО ПОЧТИ НЕ ОСТАВЯТ ОТПЕЧАТЪК ВЪВ ВРЕМЕТО И ПРОСТРАНСТВОТО. КОЛКОТО ПОВЕЧЕ СЕ СТЕСНЯВА НАБЛЮДАВАНОТО ПРОСТРАНСТВО, ТОЛКОВА ПОВЕЧЕ РАСТЕ ШАНСЪТ ДА СЕ ОЗОВЕШ В СЪЩИНСКОТО ОБКРЪЖЕНИЕ НА МАТЕРИАЛНИЯ ЖИВОТ: ОБИКНОВЕНО ГОЛЕМИТЕ КРЪГОВЕ СЪОТВЕТСТВАТ НА ГОЛЯМАТА ИСТОРИЯ, НА ДАЛЕЧНАТА ТЪРГОВИЯ, НА МРЕЖАТА ОТ НАЦИОНАЛНИ ИЛИ ГРАДСКИ ИКОНОМИКИ. КОГАТО НАБЛЮДАВАНОТО ВРЕМЕ СЕ СТЕСНЯВА И СВЕЖДА ДО ТРЕБНИ КЪСОВЕ, ОСТАВА ИЛИ СЪБИТИЕТО, ИЛИ СЛУЧКАТА; СЪБИТИЕТО СЕ ИЗЖИВЯВА И ПРИЕМА ЗА НЕПОВТОРИМО; СЛУЧКАТА СЕ ПОВТАРЯ И ПОВТАРЯЙКИ СЕ, СЕ ПРЕВРЪЩА В ОБОБЩЕНИЕ ИЛИ ПО-ТОЧНО – В СТРУКТУРА. ТЯ ЗАВЛАДЯВА ВСИЧКИ ЕТАЖИ НА ОБЩЕСТВОТО, ХАРАКТЕРИЗИРА ПОВТАРЯЩИ СЕ БЕЗ МЯРКА НАЧИНИ НА СЪЩЕСТВУВАНЕ И ДЕЙСТВИЕ.

ТАЗИ КНИГА Е ДЪЛГО ПЪТЕШЕСТВИЕ ПРЕЗ УЛЕСНЕНИЯТА И НАВИЦИТЕ, С КОИТО СЪВРЕМЕННИЯТ ЖИВОТ НИ ЗАСИПВА. В ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ ТО НИ ОТВЕЖДА НА ДРУГА ПЛАНЕТА, В ДРУГА ЧОВЕШКА ВСЕЛЕНА. РАЗБИРА СЕ, БИХМЕ МОГЛИ ДА ОТИДЕМ ВЪВ ФЕРНЕ ПРИ ВОЛТЕР И ТЪЙ КАТО МЕЧТИТЕ СА БЕЗПЛАТНИ – ДА БЕСЕДВАМЕ НАДЪЛГО С НЕГО БЕЗ ОСОБЕНИ ИЗНЕНАДИ. В ИДЕЕН ПЛАН ХОРАТА ОТ XVIII В. СА НИ СЪВРЕМЕННИЦИ: ДУХЪТ И СТРАСТИТЕ ИМ СА ДОСТА СХОДНИ С НАШИТЕ, ЗА ДА СЕ ЧУВСТВАМЕ ЧУЖДЕНЦИ. НО ЗАДЪРЖИ ЛИ НИ НЯКОЛКО ДНИ ПРИ СЕБЕ СИ ГОСПОДАРЯТ НА ФЕРНЕ, ВСИЧКИ ПОДРОБНОСТИ ОТ ВСЕКИДНЕВИЕТО, ДАЖЕ ГРИЖИТЕ ЗА СОБСТВЕНАТА МУ ЛИЧНОСТ, ЩЕ НИ ИЗНЕНАДАТ. МЕЖДУ НЕГО И НАС ЩЕ НАСТЪПИ СТРАХОТНО ОТДАЛЕЧАВАНЕ: ВЕЧЕРНОТО ОСВЕТЛЕНИЕ, ОТОПЛЕНИЕТО, ПРЕВОЗЪТ, ХРАНАТА, БОЛЕСТИТЕ, ЛЕЧЕНИЕТО... ЗНАЧИ СЕ НАЛАГА ВЕДНЪЖ ЗАВИНАГИ ДА СЕ ОТЪРСИМ ОТ ОБКРЪЖАВАЩАТА НИ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ И ДА НАПРАВИМ ПОЛЕЗНО ПЪТЕШЕСТВИЕ НАЗАД СРЕЩУ ТЕЧЕНИЕТО НА СТОЛЕТИЯТА, ЗА ДА ПРЕОТКРИЕМ ЗАКОНИТЕ, ПРИКОВАВАЛИ СВЕТА ПРЕКАЛЕНО ДЪЛГО В ДОСТА НЕОБЯСНИМА НЕПОДВИЖНОСТ ЗА СМЕТКА НА ФАНТАСТИЧНОТО ПРЕОБРАЖЕНИЕ, КОЕТО Е ТРЯБВАЛО ДА ПРЕЖИВЕЕ.

CEU

Книгата е включена в програмата на Централноевропейски университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Регионален издателски център към Институт "Отворено общество" - Будапеща и Център за изкуства "Сорос" - София.

15 ЛВ.

ПОРЕДИЦА ✱ ХРОНИКА